

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Саша С. Илић

**СТРАНИ РАДНИЦИ И СТРУЧЊАЦИ У
ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ
1945-1950. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Saša S. Ilić

**FOREIGN WORKERS AND LABOUR EXPERTS IN
THE YUGOSLAV ECONOMY
1945-1950**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

Ментор:

проф. др Дубравка Стојановић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Београд

Чланови комисије:

проф. др Дубравка Стојановић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Београд

проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Београд

др Весна Алексић, виши научни сарадник, Институт економских наука, Београд

Датум одбране: _____

СТРАНИ РАДНИЦИ И СТРУЧЊАЦИ У ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1945-1950. ГОДИНЕ

Апстракт: Пре Другог светског рата Југославија је била аграрна, слабо индустријализована и немодерна земља. На лошу основу надовезале су се последице рата. Индустрија и саобраћај били су разорени, а људске жртве огромне. Победничка комунистичка идеологија као примарни циљ развоја друштва (и средства за очување власти), сагласно моделу опробаном раније у Совјетском Савезу, прокламује интензивну индустријализацију и електрификацију. Међутим, делатности на модернизацији привреде нису биле могуће без стручног кадра, кога није било довољно. Спас се очекивао од СССР, али иза великих обећања нису стајала адекватна дела, па је у југословенском развоју учествовао тек мали број (претерано плаћених) совјетских стручњака. Остала су два извора стране стручне радне снаге које ће моделатори југословенске привредне политике обилато користити. Први извор био је у земљи – бројни ратни заробљеници којима ће се у замену за уговор о раду понудити слобода, што су хиљаде њих прихватили. Други се налазио у суседним и оближњим земљама у којима је рат створио незапосленост – највише Немачкој, али и Аустрији, Чехословачкој, Мађарској, Италији и Бугарској. Ти стручњаци биће тражени, или ће сами нудити услуге, и хиљаде њих биће на више година ангажовано у предузећима Југославије. Резултати које су оставили у привреди, посебно електропривреди, хемијској, машинској, аутомобилској и радио-индустрији били су импресивни.

Истраживање теме обављено је на обимној архивској грађи, првенствено фондова Архива Југославије, а оквир историјске појаве и епохе на основу бројне домаће и стране публиковане грађе, литературе и штампе. При обради теме коришћен је класичан историографски метод, допуњен техникама демографије, статистике, социологије, психологије, економске и друштвене историје, изучавања свакодневице и приватности.

Кључне речи: страни стручњаци, радна снага, радни односи, привреда, свакодневица, Југославија, Европа, Немачка, СССР

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја 20. века

УДК број: 331-057.56(497.1)„1945/1950“

FOREIGN WORKERS AND LABOUR EXPERTS IN THE YUGOSLAV ECONOMY 1945-1950

Abstract: Before the World War Two, Yugoslavia was an agrarian, poorly industrialized and non-modernized country. The consequences of the war added up to the bad foundation. The industrial and traffic infrastructures were destroyed and human casualties remained huge. The victorious communist ideology proclaimed intense industrialization and electrification as the primary goal for the development of society (and the means for preserving power) in accordance with the model, which had been tried out earlier in the Soviet Union. However, the activities on the modernization of the economy were not possible without professional personnel, which was shortage of. The salvation was expected from the USSR, but the big promises were not followed by adequate deeds, so only a small number of (overpaid) Soviet experts took part in the Yugoslav development. There remained two sources of foreign professional labour force that the modelers of Yugoslav economic policy would use abundantly. The first source was in the country - numerous prisoners of war who, in exchange for a labor contract were offered freedom, which was accepted by thousands of them. The other was located in neighboring and nearby countries where the war created unemployment - mostly Germany, but also Austria, Czechoslovakia, Hungary, Italy and Bulgaria. Those experts were searched for, but also they offered themselves to provide services, and thousands of them were hired in companies in Yugoslavia on a few years and longer. The results they held up in the economy, especially the electric power industry, the chemical, mechanical, automotive and radio industries were impressive.

The research of the topic was carried out on extensive archival material, primarily the funds of the Archives of Yugoslavia, and the framework of the historical phenomenon and epoch are based on numerous domestic and foreign published sources, literature and press. In the management of the topic, a classic historiographical method was used, complemented by techniques of demography, statistics, sociology, psychology, economic and social history, the study of everyday life and privacy.

Key words: foreign labour experts, labour force, labour relations, economy, everyday life, Yugoslavia, Europe, Germany, USSR

Scientific field: History

Scientific subfield: 20th Century History

UDC number: 331-057.56(497.1),1945/1950“

ИЗЈАВА ЗАХВАЛНОСТИ

Наше настојање да о странце на раду у Југославији 1945-1950. адекватно обрадимо било би знатно отежано, у деловима и ускраћено, без несебичне помоћи низа институција и њихових посленика, без помоћи и подршке ментора, колега и пријатеља. За корисне сугестије, савете упућиване бираним речима и подстицаје *пласиране* увек у правом тренутку, посебну захвалност дугујемо ментору, проф. др Дубравки Стојановић. Захвални смо и осталим нашим професорима који су пресудно, сваки у своје време, утицали како на избор и дефинисање теме, тако и на њено научно сагледавање и савлађивање. Ту бисмо посебно истакли професоре који су нас напустили, академика др Андреја Митровића и др Мирослава Јовановића, али др Милана Ристовића и др Љубодрага Димића, чији су савети увек били корисни, идеје надахнуте и мотивишуће.

Посебну захвалност дугујемо значајној установи културе, Архиву Југославије, изврсној и непоновљивој библиотекарки, Сузани Срдновић, драгим колегиницама и колегама из *читаонице, депоа и сређивања* – Марини, Ивани, Декију, Милану, Драгошу, Митру и другима.

Дубоко смо захвални на подстицајима и вишегодишњем *трпљењу* опширних елаборација о страним стручњацима драгим колегама из Архива Народне банке Србије, Соњи Јерковић и Владимиру Булајићу, руководиоцу у Народној банци, Драгану Радовићу, који је подржао истраживање и веровао у идеју аутора, женском кружоку пријатеља, Весни, Зорици и Сандри, окупљеном на сесијама четвртком, током којих су се *избрусиле* многе замисли и подизао елан за даљи рад, драгој пријатељици Даници Јовић која нам је љубав ка историји усадила у детињству и, напослетку, али никако најмање битно, кћерима које су пуно трпеле током истраживања и писања ове тезе.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
УВОД.....	1
Опште прилике у међуратној Југославији.....	1
Странци на југословенском простору до краја Другог светског рата.....	4
Последице Другог светског рата у Југославији	12
Последице рата у Европи	17
<i>Немачка</i>	25
<i>Аустрија</i>	37
<i>Чехословачка</i>	41
<i>Мађарска</i>	44
<i>Италија</i>	52
<i>Бугарска</i>	57
СТАЊЕ У ПОСЛЕРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ И ПРАВНИ ОКВИР ЗА АНГАЖОВАЊЕ СТРАНАЦА.....	64
Идеологија и развој	64
<i>Стварање материјалне основе за спровођење власти</i>	65
<i>Преображај друштвено-економског система</i>	68
<i>Држава и/једнако Партија</i>	72
<i>Нови привредни концепт – индустријализација, електрификација</i>	74
<i>Прве тешкоће</i>	78
Међународни економски положај Југославије	84
<i>Економски односи са Истоком – сарадња и сукоб</i>	84
<i>Економски односи са Западом</i>	93
Радници и стручњаци: стање и потребе	98
<i>Питање кадра</i>	98
<i>Послератна несташица стручног кадра</i>	101
Превазилажење тешкоћа	112
<i>Фаза немоћи и сировости</i>	114
<i>Фаза стимулације (фаза тактике)</i>	115
<i>Фаза едукације (фаза стратегије)</i>	118
<i>Евидентирање кадра</i>	125
<i>Петогодишњи план</i>	127
<i>Савладавање несташице кадра</i>	130
<i>Организација посредовања рада</i>	136
Стручност и ригорозни стаљинизам	139
Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака.....	147
<i>Опште о правном положају странаца и страних стручњака у Југославији</i>	147

<i>Општи оквир радног права у Југославији</i>	149
<i>Правне норме намењене страним држављанима на раду у ФНРЈ</i>	151
<i>Прописи о ангажовању и запошљању</i>	151
<i>Коле су намењени општи прописи о ангажовању страних стручњака?</i>	165
<i>Прописи о разврставању страних стручњака у потрошачке категорије и о правима и обавезама</i>	167
<i>Примена прописа о категоризацији, правима и обавезама и њихова даља разрада</i>	171
ПОДОБНИ И „ДОМАЋИ“ СТРАНИ СТРУЧЊАЦИ	178
Држављани Совјетског Савеза	178
<i>Фиктивни совјетски грађани</i>	178
<i>Од наде до разочарања – неиспуњена помоћ СССР</i>	182
Од заробљеника до ослобођеника – ратни заробљеници као радници у југословенској привреди	203
<i>Први дани у ратном заробљеништву</i>	203
<i>Рад логорисаних заробљеника</i>	205
<i>Вредновање заробљеничког рада</i>	220
<i>Животни услови</i>	225
<i>Заробљеници и идеолошки рад</i>	234
<i>Одлазак ратних заробљеника</i>	238
Уговор о слободи	244
<i>Ослобађање ратних заробљеника уз уговорну обавезу</i>	244
<i>Методологија запошљавања ратних заробљеника</i>	246
<i>Првобитне тешкоће и њихово превазилажење</i>	249
<i>Бројност, структура и учинак ослобођеника</i>	251
СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ“	261
Државни органи и ангажовање немачких и других страних стручњака.....	261
Земље с вишком радне снаге.....	266
<i>Немачки ексклузивитет</i>	266
<i>Кључни регрутни центар – Војна мисија у Берлину</i>	271
<i>Војна мисија и сукоб са ГПБ</i>	288
<i>Остали регрутни центри у Немачкој</i>	291
Центри за ангажовање у другим земљама	293
<i>Аустрија</i>	293
<i>Чехословачка</i>	304
<i>Мађарска</i>	313
<i>Италија</i>	324
<i>Бугарска</i>	334
<i>Ангажовање стручњака из других земаља</i>	344
Странци у омладинским радним бригадама.....	356

Структура страних радника и стручњака	359
<i>Странци у ФНРЈ</i>	361
<i>Размештај страних стручњака по републикама и њихова национална структура</i>	362
<i>Распоређивање странаца по ресорима</i>	372
Уговарање као основ рада и извор неспоразума.....	387
<i>Успостављање прописа као извор промене преузетих обавеза</i>	391
<i>(Не)поштовање прописа</i>	394
<i>Поседице непридржавања прописа</i>	397
Трошкови и девизни одлив	400
СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ: ПОСЛОВНО ОКРУЖЕЊЕ, СОЦИЈАЛНИ УСЛОВИ, ПРИВАТНОСТ И МЕЂУСОБНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ	407
Странци на радном месту	407
<i>Распоређивање</i>	407
<i>Радно окружење</i>	409
<i>Непотребни или неадекватни страни стручњаци</i>	412
<i>Погрешно ангажовање</i>	412
<i>Прераспоређивање</i>	416
<i>Отказивање рада</i>	419
<i>Несвакидашњи предлози и захтеви</i>	422
<i>Евидентирање и категоризација</i>	423
Погодности	429
<i>Приходи</i>	429
<i>Основна зарада и додаци</i>	429
<i>Трансфер уштеђевина</i>	436
<i>Осигурање</i>	440
<i>Социјално осигурање</i>	440
<i>Болест и лечење</i>	443
<i>Пакети и писма</i>	444
<i>Годишњи одмор</i>	449
Приватни и друштвени живот.....	452
<i>Животни услови</i>	452
<i>Кретање</i>	452
<i>Становање</i>	453
<i>Снабдевање</i>	461
<i>Породице</i>	464
<i>Брак</i>	467
<i>Нестали и умрли стручњаци</i>	469
Назор, идеологија и индоктринација	473

Елементи надзора	473
<i>Државна контрола</i>	473
<i>Контрола у колективу</i>	474
Идеолошко-политички утицај	476
<i>Синдикални и културно-просветни рад</i>	476
<i>Масовни медији</i>	479
<i>Школе</i>	484
Неиспуњена обећања	485
Притужбе и жалбе стручњака	485
<i>Појединачне жалбе</i>	486
<i>Колективне жалбе</i>	489
<i>Преглед писаних жалби</i>	492
Притужбе предузећа	494
Спорови и правосудна надлежност	497
Ставови и међусобно разумевање	498
<i>Како разумети другог?</i>	498
<i>Неуобичајене судбине и природе</i>	502
<i>Како други виде Југославију?</i>	504
Одлазак	506
Студије случаја: најеминентнији страни стручњаци у ФНРЈ	512
Високо квалификовани специјалисти	512
<i>Хајнрих Кафка</i>	513
<i>Адолф Лудин</i>	514
Највиши академски стручњаци	519
БИЛАНС БОРАВКА (ЗАКЉУЧАК)	520
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	532
АПЕНДИКС	554
СКРАЋЕНИЦЕ	569
БИОГРАФИЈА	575

ПРЕДГОВОР

Сеобе, привремене или трајне, од памтивека прате ратове. Оне могу бити природни рефлекс за самоодржањем (бежање од непознанице или сурове извесности коју доноси непријатељ) или део стратегије (систематична колонизација стеченог подручја). У сваком случају, на сеобе изазване ратом или другим разлозима (верска и политичка нетрпељивост, болести, глад и сл), махом се усуђују невољници. Специфичну врсту привремених сеоба (при чему рок привремености може бити веома различит) чини померање делова становништва због потражње рада, што је такође појава која се може пратити од антике. Њихова динамика, правци, обим и социо-антрополошка структура мењали су се у зависности од мноштва економских, социолошких, политичких и других фактора. Иако је појава у данашње време јасно уочљива и веома позната, и, ако говоримо о Европи и њеном окружењу, углавном више деценија струји у истом смеру – од неразвијене европске периферије (јужних, југоисточних и источних земаља) и ближег суседства (Блиски исток и северна Африка) ка развијеним државама западне, средње и северне Европе, она је у не тако давној прошлости показивала и супротне тенденције.¹

Као последица Дугог светског рата, окончаног након милионских жртава и невиђеног обима разарања, регион средње Европе, који се у првој половини 20. века најдинамичније развијао, нашао се под рушевинама, без инфраструктуре, хране и огрева, у безнађу, са милионима избеглица. Немачка и области које су до краја рата у већем броју насељавали Немци (а делом и њихови ратни савезници), постаће неисцрпни извор радне снаге, вапећи жељне посла, а, мерено према највећем делу окружења, веома образоване и стручно профилисане. Те околности произвешће

¹ Међународна емиграција радне снаге подразумева кретање углавном активног становништва из неразвијених у земље са развијеном индустријом, при чему је оно условљено економским чиниоцима попут степена развијености производних снага, дејства понуде и тражње, привредне експанзије, материјалних услова за живот и сл. Vladimir Grečić, *Savremene migracije radne snage u Evropi*, Beograd, 1975, 10.

У овом раду фокусираћемо се на исте економске факторе као чиниоце миграције радне снаге, али која је, на први поглед, ишла у супротном правцу. Тај обрнути правац, међутим, није сасвим супротан ако се узме у обзир не стање индустрије пред Други светски рат, него капацитети за даљи развој који су настали по окончању сукоба. Детаљнија анализа стање привреде по регионима Европе на крају рата показала би да је високо индустријализовано средиште континента у смислу развојних капацитета имало нулти или негативни тренд (услед разарања, поделе сфера утицаја, одношења постројења на име репарација, дезорганизованости привредних активности, недостатка инвестиционог капитала и политичких запрека у том смислу), док се неразвијена периферија обрела у условима широких развојних потенцијала, подстакнутих идеолошким разлозима.

миграционе појаве које ће више година тећи од средишта Европе ка њеној источној и југоисточној периферији, и нарочито ка Југославији.

Ослањајући се на поједине социолошке типологизације, у таквом кретању радне снаге видимо краткорочну спољашњу добровољну миграцију економске природе (у мањем броју социјалне), која је у полазним елементима била организована, али која ће, с обзиром на унутрашње и спољашње околности, постати на махове стихијна.² С друге стране, као и све остале миграције, она је значајна и због свог двосмерног дејства на социјално-економски и развој становништва, како на простор порекла радних миграната, тако и на земљу њиховог одредишта.³ Тај, на први поглед супротни правац кретања, није био нов. Слично немачким и средњоевропским стручњацима после Другог светског рата, и преци фолксдојчера, колонизованих после аустријско-турског рата 1716-1718. године у источне области Хабсбуршке монархије), кретали су се са запада. Оба таласа карактерисали су изражено сиромаштво и безнађе, многи међу мигрантима били су бескућници, неки и пустолови.⁴ Заправо, сиромаштво, каткад повезано с авантуризмом, може се подвући као парадигматска појава сеоба.

Први послератни период, који су социолози називали *фазом раног социјализма*, дуго није био у фокусу историчара. Развиле се уверење да је он резервисан за политику и друге друштвене науке.⁵ Када се ипак упустила у истраживање, домаћа историографија се усредредила на политичка збивања, функционисање партијске власти и правне прилике. Даљи напори историчара, усмерени ка објављивању зборника архивске грађе о спољној политици и федерализму, обогатили су сазнања и подстакли већи број истраживача на тематски разуђенији рад. У годинама пред дезинтеграцију земље појавиће се квалитетне, изворно утемељене студије о привреди, селу, односу државе и цркве, културној политици, универзитету, а распад федерације и окончање историјске епохе нису само пробудили занимање јавности, жељне при сагледавању прошлости брзих и једноставних одговора (чије је потребе *задовољавала* поплава мемоаристике и публицистике), већ су убрзали смелије заокрете историчара ка новим темама и истицање строжих научних захтева за одговорно истраживање.

² О типологизацијама привремених економских миграција види: Milena Primiorac, *Strani radnici: sociološki aspekti privremene ekonomske emigracije*, Beograd, 1980, 24-26; V. Grečić, *н.д.*, 65-72.

³ V. Grečić, *н.д.*, 10.

⁴ Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji, 1918-1945*, Beograd, 1991, 9-10.

⁵ Бранко Петрановић, „Методолошке дилеме савремене историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, год. XVIII, бр. 5, Београд, 1977, 399.

Историографски напори у деценији пре и након разградње Југославије, омогућили су преиспитивање и објективније сагледавање епохе, превасходно у радовима Бранка Петрановића (1927-1994), Андреја Митровића (1937-2013), Ђорђа Станковића (1944-2017), Милана Ристовића (1953), Љубодрага Димића (1956), Мирослава Јовановића (1962-2014), Дубравке Стојановић (1963) и др. Савремена историографија је, поставши критичнија према идеолошком наслеђу и богатија за низ теоријских знања, почела да се искушава на темама које откривају друге битне садржаје југословенског друштва у послератном периоду. Залагање за историју као тоталитет односа у прошлости проширило је круг интересовања, а нове генерације историчара лакше се оријентишу ка научном, напуштају интересовање за реконструкцију (догађај) и упуштају се у сложена испитивања оног што има карактер трајања – процесе. Тиме су постала доступна знања о друштву и његовим особеностима, регионалним неуједначеностима, модернизацији, урбанизацији, сударима идеологије и традиције, менталитету, култури, утицајима Запада, елитама, грађанству, војсци, забави, рокенролу, мањинама, маргиналним групама и др, која приближавају историчаре идеалу целовитог сагледавања југословенског искустава.

Наведеном корпусу тема припада и „Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945-1950. године” као један од историографски неистражених феномена. Она није у кругу тема који је дуго владао домаћом историографијом и не уклапа се у оно поље, како наводи Б. Петрановић, општеприхваћених монументалних виђења и колективних представа о великим историјским појавама.⁶ Међутим, она јесте слика људи, простора којим се они крећу и збивања која ће утицати привредну и друштвену стварност послератне југословенске државе. Тема извире из не много познате појаве – боравка и рада у Југославији великог броја страних стручних радника, више и високо образованих стручњака и врхунских експерата (у распону од занатлија до врхунски образованих специјалиста), као и зналаца у области уметности и културе, чија су занимања првих послератних година била дефицитарна. Најшире гледано тема представља слику међународних односа, а страни стручњаци носиоце тих веза и то у тренутку када су класичне политичке везе између држава веома слабе.⁷

⁶ Бранко Петрановић, „Савремена историја и њени парадокси“, *Историјски записи*, год. LX, бр. 1, Титоград, 1987, 18.

⁷ Широко схватање међународних односа према: Исти, „Методолошке дилеме савремене историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, год. XVIII, бр. 5, Београд, 1977, 400.

Из домена наведене појаве донекле је било познато присуство цивилних и војних саветника из Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР), који су, уосталом, послужили као *casus belli* у интrepартијском спору 1948. године. Међутим, наша истраживања нису потврдила значајнију бројност совјетских инструктора и стручњака, а нарочито не већи пословни ангажман, чиме питање повода за сукоб југословенских и совјетских комуниста добија нову светлост. Уместо совјетских специјалиста, који би у великом броју помогли обнову и индустријски раст и развој, супротно очекивањима врха владајуће Комунистичке партије Југославије (КПЈ), који је испрва веровао да је питање дана када ће *бригаде* совјетских инжењера похрлити у помоћ, изворна грађа нуди сасвим другу националну структуру стручњака који ће се Југославији *наћи при руци*. Уместо слике Совјета, архивски извори доносе слику дојучерашњих непријатеља – Немаца, Италијана, Аустријанца, Бугара и Мађара.⁸

Како је наведено у распису Министарства рада Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) од 1. августа 1947. године „Нашој земљи за њено даље уздизање, даљи привредни развој неопходни су стручни кадрови. Поред напора да се код нас у што краћем времену створе потребни стручни кадрови, да привреда не би трпела, морало се прибећи и довођењу стране стручне радне снаге.“ Пошто је то министарство одређено децембра 1946. године за носиоца послова на ангажовању странаца, оно је посредством својих делегата или уз помоћ државних представништва почело „у Немачкој, па Аустрији и Мађарској, Италији, у мањем обиму ЧСР и другим земљама“ да *врбује* у упошљава „инжењере, техничаре, лекаре, квалификоване раднике разних струка у којима оскудевамо“.⁹ Сем њих, у Југославији ће у мањем броју, током обнове и Првог петогодишњег плана, у предузећима и установама радити држављани читаве лепезе других европских и ваневропских земаља.

Странци који су по бројности (и учинку) надмашили остале запослене недржављане Југославије били су Немци. Узрока томе је више, а два су пресудна:

⁸ У распису Министарства рада с почетка 1948. године као земље у којима се обавља ангажовање стручњака наведене су: Немачка, Аустрија, Мађарска, Италија, ЧСР и Бугарска. Архив Југославије (АЈ), Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (4)-113-702, Пријем молби страних стручњака за упослење, акт пов. бр. 28/III, 23.1.1948.

Додуше, југословенске власти, па и сам маршал Јосип Броз Тито (1892-1980), наводили су у времену пре Резолуције Информационог бироа (ИБ) издашну помоћ СССР у изградњи Југославије, па и то да ту помоћ „радо даје“. Међутим, неколико година касније Тито ће тврдити како је сва помоћ СССР и других земаља *народне демократије* била „протувриједност за оно што смо им давали.“ Јосип Броз Тито, *Изградња нове Југославије*, II, Београд, 1948, 10; Josip Broz Tito, *Изградња нове Југославије*, IV, Београд, 1952 (даље: J. B. Tito, *Изградња*, IV), 153.

⁹ АЈ, Министарство рада ФНРЈ (25)-86-218, распис пов. бр. 2302, 1.8.1947.

присуство великог броја немачких ратних заробљеника на територији Југославије, међу којима ће многи стручњаци, када им буде понуђена могућност да се у замену за вишегодишњи рад ослободе заробљеништва, пристати на такву погодбу, као и неспособност разорене немачке привреде да апсорбује потенцијал становништва, драматично увећаног таласом избеглицама из источних области Европе. Узроцима су претходиле потребе Југославије, које су, с обзиром на затечени образовни, стручни, социјални, привредни и развојни ниво, биле огромне – нарочито у комбинацији са жељом за потпуним и брзим остваривањем *новог друштва*. С обзиром на тако велику тражњу и понуду не изненађује што ће немачка популација запослена у предузећима и установама ФНРЈ у годинама 1946-1950/51. износити више од 10.000 људи.

Велику групу странаца на раду чинили су и држављани других земаља, Италије, Аустрије, Мађарске и Бугарске (у мањем броју и многих других европских, па и ваневропских држава), а њихов пријем на службу био је последица како планске акције државе (споразуми са ресорним органима или синдикатима других земаља, ангажовање посредством војних и дипломатских мисија или путем циљаних путовања делегата ФНРЈ у иностранство), тако и поједначане и групне иницијативе самих радника и стручњака који су били у потрази за послом.¹⁰

Странце на раду у Југославији током истраживања посматрали смо као једну шаролику друштвену групу коју одређује неколико фактора: неприпадање југословенском држављанству, добровољно прихватање рада и радних услова (при чему је та добровољност донекле узрокована нуждом) и неучешће Југославије у стварању њеног стручног потенцијала. С обзиром на очајно стање из кога је настојала да изађе, групу обједињује још и слична жеља за зарадом као условом одржања личне и породичне егзистенције, а у значајној мери обележава је непознавање или врло слабо познавање језика, обичаја и навика средине (сем мањег броја заробљеника који су успели да *схватити* околину), као и апсолутно непознавање друштвеног, политичког и економског оквира новог, социјалистичког, друштва које се изграђивало.

¹⁰ У извештају ЦК КПЈ о проблематици стране радне снаге, октобра 1950. године, Министарство рада ФНРЈ подвукло је да су у привреду и ванпривреду земље били укључени стручњаци ангажовани у иностранству, стручни радници и специјалисти из редова ослобођених ратних заробљеника са којима су закључени уговори истоветни уговорима са стручњацима из иностранства, грађани Италије и Слободне Територије Трста (СТТ), чије је знатно присуство објашњавано беспослицом и политичким приликама у Италији, држављани Грчке, који су напустили своју земљу услед грађанског рата, као и избеглице из ИБ земаља, који су у припадности и снабдевању изједначени са Југословенима. АЈ-25-155-408, Извештај о странијој радној снази, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950.

Међутим, нису сви странци на раду у ФНРЈ предмет ове студије. Најпре, ратни заробљеници нису били у фокусу истраживања пошто је њихов рад, чак и када је квалитетно обављан, био производ принуде. Ипак, у раду смо се укратко осврнули на њихов живот и деловање, првенствено ради разумевања *миљеа* из којег ће се генерисати више хиљада *ослобођеника*, чији ће рад, пак, оставити дубоког трага. Ни југословенски фолксдојчери, којима је у најширем обиму суспендовано право на држављанство, нису били предмет проучавања (мада су многи радили у привреди *нове државе*). Без обзира на одлуке власти у вези с њиховим грађанством (најпре окупационих, а потом и југословенских), и без обзира што ће готово у потпуности бити екстрахирани из држављанства ФНРЈ,¹¹ они у смислу ове студије нису били странци. То је стога што су последњи тренутак међународно признатог државно-правног поретка, ненарушеног ратним насиљем, они дочекали као југословенски грађани и у том статусу стекли своје образовање, посебне вештине, радне специјалности и отпочели радну или производну активност.

Слично фолксдојчерима ни грађани СССР који су држављанство стекли након рата (претежно под дејством одлука власти СССР и Југославије, а не својом вољом), а који су заправо били бивши руски емигранти (*бели*), нису могли бити укључени у истраживање јер су њихово образовање, стручни профил и искуство били *власништво* претходне државе, без обзира да ли су у њој уредили питање држављанства или не.

Студијом, такође, нису обухваћени ученици у привреди који су размењивани са Пољском и ЧСР или примани из Албаније,¹² нити бројне групе емиграната, како оних који су потражили уточиште од грађанског рата у Грчкој,¹³ тако и политичких пребега

¹¹ О односу Југославије према фолксдојчерима види радове Зорана Јањетовића (1967).

Удаљавање из грађанства фолксдојчера који су као припадници немачких војних формација допали заробљеништва започето је правном недореченошћу. Јуна 1948. године влада је донела одлуку о отпуштању свих ратних заробљеника до краја године, на основу чега је Министарство за унутрашње послове (МУП) донело 16.10.1948. решење да се одмах отпусте сви фолксдојчери које је заробила Југословенска армија (ЈА). Према распису Владе НР Србије, они су одмах пуштени на слободу и дозвољено им је да наставе рад „у предузећима и установама у којима су до сада радили као ратни заробљеници, под условима предвиђеним за раднике одговарајуће врсте и категорије“ и о остављена је могућност и за оне који нису били упуслени да „могу ступити у радне односе као и сви остали грађани“. Међутим, акт се завршава констатацијом да одлуком владе није решено питање држављанства фолксдојчера (подв. С.И), те да ће се таква лица „за сада третирати као странци“ и на њих ће се „примењивати прописи који важе за стране држављане“. АЈ, Министарство електропривреде Владе ФНРЈ (11)-83-272; АЈ, Савезна планска комисија (41)-622-977; Историјски архив Ниш (ИАН), Народни одбор града Ниша (НОГН), 1948. година, акт Председништва владе Србије, пов. 1672, 25.10.1948. и др. аката у предмету.

¹² О страним ученицима у привреди Југославије види: АЈ-25-84, јединице описа 211-213.

¹³ О односима Југославије према том сукобу види: Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој (1945-1949)*, Београд, 2016 (даље: М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*).

са Истока након Резолуције Информбироа (ИБ).¹⁴ Неодређени правни статус емиграната, неретко схватање Југославије као транзитне станице ка Западу и често групно држање, нису омогућили њихово масовније укључивање у привредни живот земље-домаћина,¹⁵ па тиме ни у предмет нашег истраживања.

Крећући се током истраживања, како наводи М. Ристовић, по изгубљеном времену,¹⁶ настојали смо да резултат нашег напора буде разјашњење више непознатих (или мало познатих) појава у вези са страним стручњацима у привреди Југославије. Путем анализа, компарација и описа покушали смо да се упознамо са сликом послератне Европе (нарочито средње) и Југославије, да сагледамо оквирни обим потреба неразвијене земље за стручним кадром, утврдимо пожељне и могуће изворе стручног рада и *упознамо се* са страним стручњацима, њиховом потребом за радом, средином у коју ће доћи, условима рада, тешкоћама које их тиште, као и да одговоримо на питање обима, квалитета и последица учинка који је корпус страних стручњака на раду у Југославији остварио, имајући на уму (низак) образовно-стручни и искуствени ниво југословенских радника и нарочито огромне потребе које је, у епохи индустријализације и електрификације, привреда имала за све тананије издиференцираним специјалностима у производним поступцима и процесима. У циљу што јаснијег сагледавања теме настојали смо да одговоримо на већи број питања у вези са бројношћу и стручним и професионалним нивоом страних радника и стручњака у Југославији, распоређивањем по републикама и гранама привреде, старосном, породичном, полном, домицилном структуром, трошку државе. Даље, намеравали смо да осветлимо и друштвено-историјску страну проблема: мотивацију странаца за запослењем (различити фактори ратних заробљеника и *стоља* ангажованих стручњака), ступање у контакт, долазак у земљу и предузеће, смештај, сусрет са новом околином, пословну сарадњу и нетрпељивост, утицај бремена тек минулог рата, несугласице, спорове, свакодневицу, државни надзор и идејно-политички утицаје.

¹⁴ У периоду од раскида са земљама ИБ до почетка нормализације односа са СССР у ФНРЈ је пребегло 9.400 лица. О њима је преузета социјална старања, али није омогућено укључивање у активни живот земље (држављанство, склапање брака и сл). Види: АЈ, Президијум Народне скупштине ФНРЈ (15)-17-309, допис Државног секретаријата за унутрашње послове, пов. бр. 522, 12.5.1956; исто, Решење о обезбеђеном снабдевању избеглица из страних земаља, 18.4.1949.

¹⁵ Појединачно је запошљавање, међутим, постојало. Комунистички *пребези* са истока су тако успевали да се запосле и у државним органима ФНРЈ. Пример бугарског студента журналистике Гочева, пребеглог из Прага 1949. и запосленог у Извршном вијећу Сабора НР Хрватске види у: Исто, молба председнику Народне скупштине, 3.5.1956.

¹⁶ Милан Ристовић, „Мирослав Јовановић. Истраживачки немир, енергија и изгарање“, *Годишњак за друштвену историју*, год. XXI, св. 2-3, Београд, 2014, 9.

Коначно, хтели смо укратко, кроз избор неколико примера, представимо стручњаке чије је деловање оставило најзначајније последице у југословенској привреди.

Током истраживања искристалисало се више претпоставки које смо настојали да проверимо. Консултовање архивске грађе показало је да помоћ СССР у људству није била адекватна не само обиму очекивања, а нарочито обиму који је у пропагандном рату после 1948. године истицан (мада југословенска страна ни тада ништа није учинила да *призна* изостанак раније очекиване помоћи), већ ни обиму обећања, и да су послератни опоравак и темеље будућег привредног развоја умногоме поставили страни стручњаци (страни радници и експерти на привременом раду у Југославији). Такође, анализа извора показала је да је понуда власти ратним заробљеницима да *откупе* слободу у замену уговор о раду многима олакшала живот и отворила нове перспективе, али и да формална једнакост страних држављана на раду са домаћим радницима није укинула бројне разлике. Коначно, извори сведоче да поједини привредни субјекти, индустријски погони и технолошке линије у посматраној епохи не би били покренути без ангажовања странаца, односно били би покренути (знатно) доцније или би њихови производни дometri били осетно слабији од постигнутих.

Страни радници и специјалисти привремено су били саставни део економске и друштвене структуре ФНРЈ. У намери да се при осветљавању теме што више приближимо времену које описујемо, у утврђивању појма стручњака послужили смо се описом из ондашње документације. Према изворима под „изванредним стручњацима треба да се сматрају они стручњаци, без обзира на висину њихове школске спреме, који су по своме знању и искуству тешко замењиви са [*sic*] другим једним стручњаком и истом или чак вишом школском спремом“.¹⁷ Међутим, како су у фокусу овог рада, сем експерата, и стручни радници (занатлије, мајстори), у њиховом дефинисању преузета је народнофронтска терминологија која је *влада* до 1950. године, а према којој су

¹⁷ У разради појма за потребе индустрије, аутор извора наводи да за ту грану привреде долазе у обзир стручњаци са инжењерском или комерцијалном спремом који имају дугогодишње искуство и који су се истицали на: организовању индустријских предузећа, рационалном руковођењу, конструисању машина и нових типова индустријских продуката и рационалном управљању специјалних погона, односно мајстори са дугогодишњом праксом који су се истицали у управљању специјалним погонима и на побољшању система рада у производњи. Заменом појма *индустрија* другим, одговарајућим за одређену грану привреде, добијамо опис високог стручњака, односно специјалисте за све делатности у послератној Југославији. АЈ-11-4-16, Предлог за седницу начелника, 10.11.1945.

се сви запослени делили на раднике и службенике, од којих су први обављали претежно физичке, а други умне послове.¹⁸

У одређивању обима термина привреде пошли смо такође за схватањем појма какво је владало у епохи. Укупна економија државе делила су се на привреду (производне делатности) и ванпривреду (услугне делатности).¹⁹ У центру истраживања нашле су се све производне делатности, оно што су Алан Фишер (Allan George Barnard Fisher, 1895-1976), Колин Кларк (Colin Clark, 1905-1989) и Жан Фурастије (Jean Fourastié, 1907-1990) још пре Другог светског рата означили као *примарни* и *секундарни* привредни сектор, а од непроизводних оне које се односе на обезбеђење инфраструктурне (материјалне или нематеријалне) и друге подршке било за потребе привреде, било ванпривреде (претежно саобраћај, услужно занатство, управа и др. делатности *терцијарног* сектора).²⁰

Просторни оквир теме обухвата Југославију у њеном пуном обиму. Пажња истраживача није била усмерена само на развијене (или развијеније) градове или регије, већ је дифузно расута на сва места на којима се обављала привредна делатност, а до којих су доспели страни радници или стручњаци. Стављање у фокус државне територије у целини, а не само индустријализованих регија, имало је за циљ стварање што веродостојније слике посматране појаве и избегавање њеног *кривљења* студирањем подручја исувише развијеног у односу на југословенски просек.

Тема истраживања временски стоји тачно на средини, како је Хобсбаум сликовито назначио, *Кратког двадесетог века*, и то на његовом размеђу – на крају *Доба катастрофа* и почетку *Златног доба*.²¹ Хронолошки оквир студије омеђен је, с једне

¹⁸ Радмила Радић, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950“, *Токови револуције*, бр. XX-XXI, Београд, 1988, 23.

¹⁹ До данас су тумачења, дефиниције и категоризације привреде услед напретка економске науке, због идеолошко-политичких потреба и као последица крупних друштвених, политичких и техничко-технолошких промена остварених током друге половине 20. и на почетку 21. века дубоко еволуирале.

²⁰ Привреда је на привредне секторе разврставана према начину деловања људи на предмете: *примарни* (области, гране и делатности у којима се производи добијају с површине земље или се сировине ваде из њене унутрашњости: рударство, пољопривреда, шумарство, лов рибаолов и сл.), *секундарни* (прерада материјалних предмета и сировина: прерађивачка индустрија, грађевинарство и производно занатство) и *терцијарни* (разне личне или производне услуге: саобраћај, трговина, туризам, услужно занатство, банкарство, управа итд.). Доцније поделе укључиће *квартнијарни* сектор (образовање, интелектуалне активности и истраживање), а најновије и *квинарни* (највиши доносиоци одлука у власти и индустрији). *Економски лексикон*, Београд, 1975, 1021, 1043; Zoltan Kenessey, „The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary Sectors of the Economy“, *The Review of Income and Wealth*, 1987, Series 33, December 1987, Nr. 4, 361, доступно на: <http://www.roi.w.org/1987/359.pdf> [23.11.2015]; Rudolf Bićanić, *Економска политика FNRJ, I knjiga, Економски систем, људи и економци, народна имовина*, Zagreb, 1962, 89-92.

²¹ Erik Hobsbaum, *Доба екстрема, Историја Кратког двадесетог века 1914-1991*, Београд, 2002.

стране, завршетком рата у Југославији и првобитним стабилизовањем привредних прилика (почетним покретом привредних делатности), с тим што првих годину и по дана представљају уводни период. Иако околности тек минулог рата не сугеришу нарочиту могућност боравка странаца-стручњака и њиховог рада у привреди тек ослобођене земље, архивска грађа потврђује њихово присуство још пре него су борбе и окончане, а пре 3. маја 1945. године упуслено је и прво лица уз сагласност Председништва Министарског савета Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ).²²

С друге стране, тему из више општих и посебних разлога закључујемо 1950. годином. Потврђено је, уверени смо, да је то година која представља прву истинску прекретницу у послератној историји Југославије, мада су неки ранији аутори границу померали на 1952. годину.²³ Према мишљењу М. Перишића, иако примарно дефинисаном за поље културе и културне политике, „заокрет 1950. године, несумњиво по прокламованим циљевима, а посебно по ономе што је уследило каснијих година, заслужује да буде означен као прекретница у историји послератне Југославије, са далеко широм димензијом од оне коју подразумева 'идејни прелом' у стваралаштву“. Након периода потпуне идеолошке једносмерности (1945-1948) уследила је година у којој носиоци југословенске политике нису имали јасне одговоре на питања која су се отворила и у којој су идејне матрице биле генерисане инерцијом, уз тек по коју најаву другачијег курса, да би се 1950. године дошло до одговора куда и како даље. Тада КПЈ демонстрира снагу да мења саму себе и постаје носилац промена које подстичу на извесни заокрет у начину мишљења. Измењена духовна клима имаће своје реперкусије и у другим сферама политичког, привредног и друштвеног живота.²⁴

²² Влади ДФЈ још 25.4.1945. МИП је јавио како поједина надлештва и установе, не тражећи претходно мишљење и податке од тог министарства, упуштавају стране поданике. Дописом упућеним ОЗНА, од 3.5.1945, Председништво Министарског савета оценило је да то треба чинити само „у случају крајње нужде“ и обавезно уз његову сагласност. ОЗНА је требало да припази да се на тај начин не уведу „нежељени и штетни страни елементи“. Наведено је да је влада дала сагласност за рад једног таквог стручњака – рударског инжењера Јохана Е. Делкена (Johann E. Deelken). АЈ, Председништво владе ФНРЈ (50)-119-242, акт МИП ДФЈ, пов. бр. 626, 25.4.1945; исто, акт пов. бр. 74, 3.5.1945.

²³ Пример образложења такве периодизације види у: Бранко Петрановић, „О неким проблемима обраде историје ФНРЈ“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1, Београд, 1962, 69-82.

²⁴ Мирослав Перишић, *Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем*, у: *Писати историју Југославије: виђење српског фактора*, Београд, 2007.

С обзиром на важност теорије и сфере идеја у начину мишљења комуниста, заокрети на том плану значили су и укупне заокрете. Тако ће иступање Едварда Кардеља (1910-1979), члана Политбироа ЦК КПЈ, у Словеначкој академији наука из децембра 1949, у којем се залажио за борбу мишљења, критику, коректив праксе у процењивању теорије, самосталност научног стварања (без изјашњавања да ли Партија остаје неприкосновени арбитар у оцењивању *реакционарног и догматског*), готово једновремено иступање Мирослава Крлеже (1893-1981) на Другом конгресу књижевника у Загребу, у којем је, говорећи о савременој југословенској књижевности, критиковао *партијност* и тражио ослобађање од

После започетог процеса *децентрализације и демократизације* (на Другом и Трећем Пленуму ЦК КПЈ, 1949. године), долази, почетком 1950. године, до формирања већег броја радничких савета, нових тела у управљању привредним организацијама, и јуна исте године до озакоњења система радничког самоуправљања, што ће имати велике последице у сфери друштвених односа. Крупне промене уследиле су и у организацији државног апарата (од фебруара 1950), када је Президијум Народне скупштине ФНРЈ донео низ мера из области привреде и изградње.

Година 1950. означава тренутак када ФНРЈ, избором за несталног члана Савета безбедности Уједињених нација, са чије ће говорнице оптужити СССР за изазивање Корејског рата,²⁵ добија истинску спољнополитичку подршку Запада али и прекретницу у билатералним односима са већим бројем земаља *западне хемисфере*. На заседању нове скупштине неприкосновени вођа револуције и лидер КПЈ, маршал Тито, отворено се заложно за побољшање односа са Италијом, Грчком и Аустријом. Ускоро почињу преговори о трговинским односима са Француском, наставља се сарадња са Холандијом, В. Британијом, Западном Немачком и Швајцарском, у септембру је дошло до прве посете британске Лабуристичке партије, а 20. октобра је отпочела размена нота с владом САД која ће резултирати доношењем америчког *Закона о хитној помоћи Југославији од 1950. године* (29.12.1950)²⁶ и потписивањем споразума о пружању помоћи „народу Југославије“ у храни као и помоћи за потребе оружаних снага (6.1.1951).

Око питања учесталог обраћања југословенског врха Западу није до краја 1950. године више било дилема. Потпуно се искристалисао став да избора нема и да се оружје, као гарант сопственог положаја и независности земље, може набавити само на Западу – преваходно у САД. Активности Константина Коче Поповића (1908-1992),

малограђанске естетике и шематизованих лењих конформистичких фраза, Ђиласово (Милован Ђилас, 1911-1995) напуштање стаљинизма, као вида деформисаног марксизма, и повратак лењинизму 1950. године у *Савременим темама* и нешто каснији раскид са социјалистичким реализмом у ликовној уметности (1951), оличен у београдској изложби Петра Лубарде (1907-1974), заправо по ефектима знатно превазићи поље уметничке и политичке теорије.

²⁵ Rinna Kullaa, *Non-alignment and its Origins in Cold War Europe. Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*, London, New York, 2011, 38.

²⁶ Занимљива је перцепција Југославије председника САД, Трумана (Harry S. Truman, 1884-1972), потпуно супротна од оне која је постојала само две године раније. У невеликом писму председницима комитета Сената и Представничког дома за спољне послове и војну службу америчког Конгреса, којим тражи хитну у циљу помоћи Југославији, Труман шест пута образлаже то питање у контексту одбране или безбедности Северноатланског пакта или Северноатланског простора. Harry S. Truman Library & Museum, Independence, Missouri, USA, *Public Papers of the Presidents, Harry S. Truman, 1945-1953* (даље: HST L&M, *Public Papers*), 290. Letter to Committee Chairmen on Aid to Yugoslavia, November 24, 1950, доступно на: <http://www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php> [1.12.2015].

Војина Гузине (1914-1997) и Владимира Велебита (1907-2004) по САД, с јесени 1950. и почетком 1951. године, заједно са закључком Политбироа са седнице од 4. децембра 1950. године да је „ситуација постала озбиљна“ и ставом да се предузму „конкретне мере за добављање оружја“ потпуно су одредиле правац спољнополитичког деловања државе у наредном периоду.²⁷

На међународном плану, што је значајно с обзиром на главни извор из кога је регрутована страна радна снага (Немачка), 9. маја 1950. године је објављен *Шуманов план* о образовању заједничког руководства индустрија угља и челика Француске и Западне Немачке, као први конкретни корак европских интеграција (Италија и земље Бенелукса прикључиће се 3. јуна), што ће, уз друге факторе који су утицали на регенерацију Западне Европе, убрзати консолидацију стања у западним зонама Немачке и поспешити привредни развој. Даље, већ јула 1950. образована је *Европска платна унија* (*European Payment Union*, EPU) као важан стимулатор ширења трговине и стварања заједничког тржишта.²⁸ Коначно, битни генератор западноевропске привреде, па и немачке, представљао је Корејски рат, који ће почев од 25. јуна 1950. године, и поред првих узнемирујућих ефеката по међународну трговину и цене добара, деловати стимулативно на економске активности и стопе привредног раста.²⁹

Постоји и више посебних разлога за наведено хронолошко свођења теме. Најпре, 1950. године стасала је прва генерација југословенске *социјалистичке* техничке интелигенције школоване на четворогодишњим студијама, тако да ће се већ следеће

²⁷ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989 („Отпор Истоку – отварање према Западу“), доступно на: <http://www.znaci.net/00001/25.htm> [13.11.2013]. Коча Поповић наводи да је, с обзиром на изложеност „суровом совјетском притиску“, окретање Западу (САД) за војну помоћ било неопходно. Ипак, са колико дискреције се пришло тим активностима сведочи што се К. Поповић на пут у Вашингтон (почетком 1951) упутио инкогнито, у цивилној одећи, са образложењем да иде у приватну посету пријатељу Владимиру Поповићу (1914-1972), амбасадору у САД.

²⁸ Један од проблема европске трговине била је зависност од долара, који је свиа недостајао. Плаћања су ишла непосредно по обављеној трговачкој трансакцији, што је дизало трошкове трговања, па су поједине трговачке активности обављане трампом – *бартером*. С друге стране, широко су коришћене контроле при размени девиза. Стварањем *Европске платне уније*, што ће елиминисати контроле, а националним валутама дати конвертибилност на текућим рачунима намењеним трговини (слободна куповина и продаја у сврху трговине), као и одлагањем плаћања до краја месеца створени су предуслови за обнову трговине. Barry Eichengreen, Andrea Boltho, „The Economic Impact of European Integration“, *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2, 1870 to the Present*, Cambridge, 2010, 276-277. О ЕПУ види: Richard Baldwin, Charles Wyplosz, *The Economics of European Integration*, London, 2004; Jacob J. Kaplan, Gunther Schleiminger, *European Payments Union: Financial Diplomacy in the 1950s*, Oxford, 1989.

²⁹ Конфронтација политичких односа на релацији Исток-Запад (*Хладни рат*) повећала је трошкове за одбрану и подстакла проширење и повећање производње. Током *корејског бума* (1950-1952) европске економије расле су за око 4% годишње, али привреде Аустрије и Италије за око 6%, а Немачке за чак 8,7%. Michael Moissej Postan, *An Economic History of Western Europe 1945-1964*, London, 1967, 62-14. Иначе, око 1950. године реалне наднице у Западној Европи престигле су вредност предатних и наставиле да расту. Јанко Клеменц, *Привредна политика Западне Европе*, Београд, 1961, 106.

године званично оперисати информацијама како су факултети и стручне школе „дали довољан број младог стручног кадра“. Тада се реорганизују послови на посредовању рада и обављају прве ревизије радних места (у циљу снижења трошкова производње, спровођења штедње и правилнијег распоређивања радника и службеника), те су се, по први пут након рата, појавили „мањи или већи вишкови радне снаге“. До краја године констатује се и сматра непобитном чињеницом да је већина привредних грана, као и државна администрација „задовољена радном снагом“, и бележи се као нова појава да се управама за радну снагу при савезним, републичким или локалним органима власти пријављују радници и службеници који нису могли да пронађу посао. Истовремено, са увођењем радничког самоуправљања активности на проналажењу радне снаге престају да буду надлежност државних органа и постају задатак самих предузећа.³⁰

Такође, 1950. је била прва година у којој се уводе крупна ограничења у запошљавању страних стручњака (посебно нижег кадра) и у којој се тражи одлучна ревизија потреба. Тада је великом броју *ослобођеника* истекао је обавезни уговорни рок од две или три године и многи од нису били вољни да уговор продуже, а ангажовање странаца захтевало је знатна девизна средства, која су у условима финансијске кризе и економске блокаде с Истока, била прекопотребна. Како је уочено на састанку Привредног савета 14. октобра 1950, на стране стручњаке трошило се око 75,000.000 девизних динара, а како је многим уговор истицао то је сугерисано да се са њима обавеза не продужује, сем у најнужнијим случајевима. Заправо, странцима се могао омогућити останак на раду у ФНРЈ, али под условима какве су имали Југословени (без слања уштећевине породицама),³¹ а проблем девиза као кључни за прекид даљег обнављања уговора и продужетка рада странаца следеће године посебно је истакнут.³²

Страни стручњаци су били на раду у југословенским привредним предузећима и у периоду након 1950. године, али из године у годину све мање, док нису статистички

³⁰ АЈ, Савет за народно здравље и социјалну политику (36)-17-38, акт упућен Министарству иностраних послова (МИП) ФНРЈ, пов. бр. 458, 29.10.1951; исто, Основни проблеми посредовања рада, 19.4.1952 фол. 129 (акт је сачињен за потребе привредне комисије ЦК КПЈ). Појаву „вишка радне снаге“ у „извесним предузећима“ током 1950. године констатовало је и Министарство рада ФНРЈ у билтену *Проблеми рада и радних односа*. АЈ-25-62-165.

³¹ *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953, knjiga 1 (14. XII 1944 – 31. III 1949), knjiga 2 (1. IV – 9. XII 1949), knjiga 3 (2. I 1950 – 19. XII 1950), knjiga 4 (16. II 1951.15. I 1953)*, (даље: *Zapisnici PS, knj. 1, knj. 2, knj. 3 и knj.4*), прир. Мiodrag Zečević, Bogdan Lekić, Beograd, 1995, *knj. 3*, 647.

³² Југославија је из године у годину улазила у све тежу финансијску ситуацију узроковану, између осталог, све већим одвајањима за одбрану. У те сврхе трошила је више националног дохотка од свих земаља у ближем и даљем окружењу. Тако је 1949. године потрошено 10,2% националног дохотка, 1950. године 12,3%, 1951 – 14,5%, да би 1952. износио чак 21,5%. Edvard Kardelj, „Socijalistički put razvoja privrede FNRJ“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956 (даље: E. Kardelj, „Socijalistički put“), 11.

постали маргинална појава.³³ Промењена је како методологија ангажовања, тако и одговорни ресор, и узео је маха процес *спуштања* решавања оперативних питања с федералног на ниво република, чиме је савезна држава изгубила ионако слабу контролу над битним сферама ангажовања страних стручњака у Југославији.³⁴ Процес децентрализације у погледу могућности ангажовања страних стручњака, односно смањење улоге савезне државе у овом послу који је до око 1952. године постао очигледан, убрзо је, већ 1955. године, доживео врхунац омогућавањем привредним организацијама, државним органима или установама и установама са самосталним финансирањем да саме, директно могу да ангажују у земљи или иностранству потребне стране стручњаке,³⁵ али тада већ у сасвим другим условима.

Значај истраживања извире из важности коју је појава имала у свом времену, а коју су носиоци власти изложили у експлицитном или имплицитном облику. Директну важност показује то што је масовно ангажовање страног стручног потенцијала било утврђено као један од стубова за извршење најзначајније економске, политичке и друштвене мисије коју је револуционарна власт у мирнодопским условима поставила – извршењу Петогодишњег плана.³⁶ Индиректно, о значају сведочи што је низ државних органа, организација и установа савезног, републичког и локалног карактера имао организационе делове којима је у делокругу претежно или искључиво стајало старање о страним држављанима на раду у Југославији или послови

³³ Sava Arsenov, „Економска емиграција и запошљавање странца у Југославији“, *Миграцијске теме*, год. 3, бр. 1, Загреб, 1987, 90.

³⁴ Већ следеће, 1951. године, приликом израде плана радне снаге за ту годину, тј. у активностима на смањивању квота радне снаге, примењена је сасвим нова методологија у којој је савезно Министарство рада у потпуности заобиђено. Сви послови око одређивања висине броја запослених, планирања потреба новог кадра, вирманисања радне снаге и сл. пренети су са савезног нивоа под окриље републичких привредних савета. АЈ-40-6-11, акти СПК стр. пов. 77/1, 15.3.1951. и акти Министарства рада (копија б.б), 15.3.1951. и стр. пов. 16, 16.3.1951.

³⁵ *Службени лист ФНРЈ* (даље: *Сл. лист ФНРЈ*), 37/55, *Одлука о запошљавању стручњака – страних држављана и обезбеђивању девизних средстава за извршење обавеза из уговора о раду*. За разлику од централистичке епохе, када је држава преко својих органа играла кључну улогу у ангажовању страних стручњака, сада је омогућено да стране стручњаке могу ангажовати привредне организације, државни органи и установе, као и установе са самосталним финансирањем. Ангажовање стручњака могло се обављати директно или посредством трговинских, односно конзуларних представништва ФНРЈ у иностранству.

³⁶ Констатујући како се План не може „остварити без стручњака“, у наредби МУП (IX Одељења, стр. пов. 138, 7.6.1947) о евидентирању стручних ратних заробљеника наглашено је како сва настојања државних органа „морају ићи за тим, да се ратни заробљеници стручњаци распореде на свој стручни посао“, и антиципира се њихово ослобађање у замену за уговарање радних обавеза. АЈ, Министарство индустрије Владе ФНРЈ (17)-97-97, стр. пов. 47, 11.6.1947; и АЈ-50-119-241, стр. пов. 1012, 12.6.1947.

у вези с њима. Тако су у бројним органима образоване групе, реферати, комисије, одсеци и одељења с циљем бриге о страним стручњацима или *ослобођеницима*.³⁷

У ранијој југословенској и српској историографији питање страних стручњака није детаљније обрађивано. Тема није представљала никакав табу пошто се о њиховом раду у Југославији још 1950. године јавно изразио и сам Тито.³⁸ Ипак, у радовима историчара тек се местимично среће с том појавом, у обиму не већем од неколико пасуса. Тако Б. Петрановић само помиње рад ратних заробљеника³⁹ и помоћ Унре у стручњацима⁴⁰, односно у неколико редака наводи културно-просветни утицај КПЈ на немачке, аустријске и италијанске стручњаке и раднике, и њихово синдикално и културно повезивање.⁴¹ Р. Радић наводи заробљенички рад и тешкоће настале 1948. године услед репатрирања више десетина хиљада ратних заробљеника, и помиње друге стране и немачке стручњаке ангазоване за рад у Србији,⁴² а Ј. Дашић наводи имена неколико Немаца који су четрдесетих година радили у индустрији чачанског краја.⁴³ Коначно, Б. Мајданац, описујући начине превазилажења недостатка радне снаге у Србији, у најкраћем наводи рад логорисаних и ослобођених Немаца и рад *стоља* ангажованих стручњака.⁴⁴ Тек у најновије време појавио се чланак колеге С. Селинића,⁴⁵ у коме се на десетак страна говори о доласку чехословачких стручњака на рад у Југославију, о политици *врбованја* тих стручњака, њиховој бројности, условима живота и значају за развој земље. Међутим, мали обим рада, његова ограниченост на једну земљу и невелика изворна подлога, и поред крупних тема којих се додирује, нису

³⁷ Такве организационе делове имало је Министарство унутрашњих послова ФНРЈ (МУП), Министарство иностраних послова ФНРЈ (МИП) у дипломатско-конзуларним представништвима, Министарство рада ФНРЈ, Министарство индустрије ФНРЈ (1946-1948), Министарство тешке индустрије ФНРЈ (1948-1950), републичка министарства рада, управе за радну снагу и многи други, а тамо где није било посебно устројене организационе јединице неке од постојећих имале су у делокругу старање о страним стручњацима. Пример у: АЈ, Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ (16)-24-29/5 и АЈ-16-144-153: акти о оснивању, организацији и укидању организационих јединица.

³⁸ Новинару базелског *Национал цајтунга* (*National-Zeitung*), који је видео, како је навео, задовољне швајцарске техничке стручњаке и инжењере Тито је рекао: „Југославија ће користити и даље стране стручњаке који су јој потребни, али то зависи од њених девизних могућности“. Ј. В. Тито, *Изградња*, IV, 404; *Dokumenti 1948*, књига трећа, рпгг. Vladimir Dedijer, Beograd, 1980 (даље: *Dokumenti 1948*, III), 59

³⁹ Бранко Петрановић, „Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945-1946“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 2, Београд, 1963.

⁴⁰ Исти, „Помоћ УНРЕ Југославији“, *Историја XX века*, Зборник радова II, Београд, 1961.

⁴¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Treća knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd, 1988 (даље: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III).

⁴² Рамила Радић, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950“, *Токови револуције, XX-XXI*, Београд, 1988.

⁴³ Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946. Машињство и електрика*, Чачак, 1995.

⁴⁴ Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947-1952. године*, Београд, 1981.

⁴⁵ Slobodan Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945-1948“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 2009.

омогућили, што није ни била ауторова намера, сагледавање и образлагање читавог феномена учешћа стране стручне радне снаге у послератној привреди Југославије.

Страна литература о теми овог рада није уочена, међутим она је богата када су у питању немачки ратни заробљеници након Другог светског рата. Најбројнија је на немачком језику, садржи мноштво монографија, зборника радова, зборника сећања, чланака и др. и плод је истраживања како немачких тако и других страних института, тимова историчара и појединаца. Уз раније радове Вилија Бертхолда (Will Berthold), Метјуа Б. Саливена (Matthew Barry Sullivan) и др, најобимнији је зборник од 15 томова едиције *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*, München, 1962-1974, које су приредили К. Беме (Kurt Willi Böhme), Е. Машке (Erich Maschke), Х. Јунг (Hermann Jung), Х. Фаулк (Henry Faulk), Х. Вагенблас (Horst Wagenblass) и др, а који се бави судбином заробљеника у Белгији, Холандији и Луксембургу (1966), за Западу (1968, 1973), у В. Британији (1970, 1974), Француској (1971, два зборника), Сједињеним Америчким Државама / САД (1972), Пољској и ЧСР (1974). Укупно узев, најбројнији су радови о заробљеницима у СССР, о којима су писали студије или приредили зборнике Курт Беренс (Kurt Bährens), Паул Карел (Paul Carell), К. Беме, Александар С. Бланк (Aleksandr Solomonovic Blank), Артур Смит (Arthur L. Smith), Албрехт Леман (Albrecht Lehmann), Мартин Хенебергер (Martin Henneberger), Хајнц Хенер (Heinz Höhner), Дитер Ризенбергер (Dieter Riesenberger), Андреас Хилгер (Andreas Hilger), Михаел Борхарт (Michael Borchard), Ернст Ројс (Ernst Reuß) и многи други.

Било је радова који су поступање према немачким ратним заробљеницима сликали потпуно сензационалистички и ненаучно, као што је дело канадског новелисте Џејмса Бака, у којем се амерички генерал Двајт Ајзенхауер (Dwight Eisenhower) оптужује да је директно одговоран за смрт више од милион немачких ратних заробљеника у периоду 1945-1948, или његов заједнички рад са Дитером Катељеријем о планираним злочинима над немачким заробљеницима у француским и америчким логорима.⁴⁶ Такви радови су изазивали реакције попут зборника под уредништвом Гинтера Бишофа и Стивена Амброза, који имао за циљ ревизију неутемељених навода и демистификацију проблема.⁴⁷

⁴⁶ James Bacque, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners of War at the Hands of the French and Americans After World War II*, Toronto, 1989; Diether Cartellieri, James Bacque, *Der geplante Tod. Deutsche Kriegsgefangene in amerikanischen und französischen Lagern 1945-1946*, Lizenzausgabe für Ullstein, 1989.

⁴⁷ Günter Bischof, Stephen E. Ambrose, *Eisenhower and the German POWs: Facts against Falsehood*, Louisiana, Baton Rouge, London, 1992.

Током последње две деценије посебно се радовима о заробљеницима поражене немачке армије (претежно Аустријанцима) у СССР истакао историчар уз Граца Штефан Карнер (Stefan Karner, 1952),⁴⁸ а међу савремене истраживаче који се баве историјом немачких ратних заробљеника спадају још Гертруд Кершбаумер (Gertrud Kerschbaumer), Еда Енгелке (Edda Engelke), Ела Хорнунг (Ela Hornung), Харалд Кнол (Harald Knoll), Барбара Штелцл (Barbara Stelzl), Ирина Безбродова (Irina V. Bezborodova), Сабине Е. Голман (Sabine Elisabeth Gollmann), Павел Полијан (Pavel M. Polian) итд.⁴⁹ За наше истраживање и простор Југославије најзначајнија је обимна двотомна публикација К. Бемеа, објављена у првој половини 1960-тих година.⁵⁰

Радови о заробљеницима других држава које су биле у савезништву са пораженом немачком, иако малобројнији, постоје, али нису у коришћени у овом раду јер су се њихови грађани у редовима ратних заробљеника на тлу Југославије налазили у маргиналном броју.⁵¹

Остале области потребне за склапање комплетне и комплексне слике о феномену рада страних стручњака у Југославији попуњаване су релевантном домаћом и страном литературом. Општи политички и друштвени контекст послератне Европе описали су у својим радовима Ц. Гледис, В. Лакер, Е. Хобсбаум, В. Мас, издања Конгресне библиотеке у Вашингтону (едиција *A Country Study* – Немачка, Аустрија, ЧСР, Мађарска, Бугарска), у новије време местимично у перцепцији и вокабулару *прекомотни* И. Кершо⁵², историје држава (и њихов однос са Југославијом) дали су Д. Тренхарт, Д. Штариц, П. Драгишић, Р. Кула, П. Гинсборг, Н. Недев, Л. Огњанов, И. Лазара, а економске аспекте континента, регија и појединачних земаља И. Беренд, Ц.

⁴⁸ Уз бројне расправе и чланке у часописима и зборницима радова значајна је монографија *Im Archipelag GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956*, Wien, München, 1995.

⁴⁹ Сем научних радова и зборника посвећених немачким ратним заробљеницима, о животу у логорима, заробљеништву, заробљеничким артефактима и сл. приређене су изложбе: *Kriegsgefangene reden*. Katalog zur Ausstellung, Berlin 1952. Veranstaltet vom Verband der Heimkehrer, Kriegsgefangenen und Vermissten Deutschlands, Eigenverlag, Berlin, 1952; *Menschen nach dem Krieg*. Katalog zur Ausstellung, Gerhard Jagschitz/Stefan Karner (Hrsg), Wien, 1995; *Kriegsgefangen: Objekte aus der Sammlung des Archivs und Museums der Kriegsgefangenschaft*, Berlin, und des Verbandes der Heimkehrer, Kriegsgefangenen und Vermisstenangehörigen Deutschlands e.V., Deutschen Historischen Museum, Berlin, Oktober 1990.

⁵⁰ *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949*, von Kurt W. Böhme, Band I/1, München, 1962 (даље: *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1); *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1949-1953*, von Kurt W. Böhme, Band I/2, München, 1964 (даље: *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/2)

⁵¹ О мађарским ратним заробљеницима радове мањег обима писали су Бела Таркзај (Bela Tarczai), Иштван Карољи (Istvan Karoly), Тибор Пап (Tibor Dr. Papp) и Тамаш Старк (Tamas Stark), а заробљенички живот италијанских војника описали су у новије време Боб Мур и Кент Федорович (Bob Moore, Kent Fedorowich) и Марија Тереза Ђусти (Maria Teresa Giusti).

⁵² Види поглавље 9 и 10 (стр. 408-522) студије: Ian Kershaw, *To Hell and Back. Europe 1914-1949*, London, 2015.

Лампе, Е. Овен-Смит, М. М. Постан, Ф. Крузе, Б. Ајхенгрин и А. Болто, К. Глоснер, Д. Тирнок, Ј. Клеменц, А. Момен, Ђ. Ранки, Н. Белих, Н. Балабкинс и др.

Сагледавање потребних детаља и неопходна изворна верификација омогућена је консултовањем објављене архивске грађе: серија о спољној политици Немачке (прир. Р. Блазијус), САД (едиција *Foreign Relations of the United States*), Италије (едиција *I documenti diplomatici italiani*) и Југославије (едиција *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*), као и зборника докумената из архивских фондова Југославије које су приредили В. Дедијер, Љ. Димић, М. Зечевић и Б. Лекић, Б. Петрановић и др.

У сагледавању општих питања из историје Југославије ослонили смо се на синтетске и монографске радове Б. Петрановића, Ј. Марјановића, Ч. Штрпца, Д. Биланџића, М. Ристовића, Х. Зундхаусена и бројних других аутора, допуњавајући фактографију подацима из хронологија и друге литературе,⁵³ при процени штета изазваних Другим светским ратом на студије Н. Живковића, а процене људских губитака извели смо на основу резултата Б. Кочовића и В. Јерлихмана. Концепт развоја југословенске привреде и њену историју приказали су радови Б. Кидрича, Е. Кардеља, Б. Хорвата, М. Мирковића, Р. Бићанића и Д. Чалића, а о кретањима радништва и уопште миграцијама у Европи и Југославији писали су В. Гречић, Т. Богавац, Б. Букоров, А. Фројнд, С. Сасен, Ц. Линч и Р. Симон, Ф. Тер.

У обиму који је био потребан коришћена је штампа домаће и стране провенијенције (*Борба, Политика, Глас Народног фронта Србије, Der Schaffende, Der Spiegel* и др), а при анализирању правне подлоге службена гласила. Штампа је превасходно коришћена као секундарни историјски извор, међутим одређена периодика (првенствено *Der Schaffende*)⁵⁴ третирана је као примарни, у делу који објашњава оквир у којем су се у идејном и практичном смислу странци (Немци) могли отворено изражавати, као и за стварање јасније слике идеолошког и пропагандног утицаја који је на ту *циљну групу* обављан. У том смислу, класичне претње које извиру приликом примене штампе као примарног извора – питање дубине датих анализа и других написа, слобода информисања, објективно или необјективно информисање, селективност вести и слично – нису могле утицати на наше истраживање.

⁵³ Посебно су коришћене у том смислу: *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, Tom II, 1941-1945*, Beograd, 1980; *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, Tom III, 1945-1979*, Beograd, 1980; *Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија*, Београд, 2004.

⁵⁴ *Der Schaffende, Organ des Zentralausschusses des Gewerkschaftsbundes Jugoslawien*, Beograd (*Трудбеник, Орган Централног комитета Савеза синдиката Југославије*, Београд).

Како бисмо употпунили слику доживљајима самих актера збивања ослонили смо се на дела или мемоарске радове носилаца власти, К. Поповића, М. Ћиласа, С. В. Темпа, али и на сећања малог човека (интервју са М. Дубајићем, учеником у занатској радионици). Такође, део података прикупљен је путем интернета, на веб-страницама званичних институција (архива, библиотека, фондова, медија и сл), а коришћене су и електронске информације из база података.

С друге стране, архивска грађа обимом и разноврсношћу задовољила је потребе темељног истраживања. Она се налази у многим архивским фондовима и збиркама привредне, организационе и партијске провенијенције, а за потребе студије коришћено их је више од 50, међу којима су најзначајнији фондови савезних министарстава рада, рударства, индустрије, тешке индустрије, грађевина, финансија, електропривреде, лаке индустрије, других ресорних органа ФНРЈ (за машиноградњу, за пољопривреду и шумарство, за план), Привредног савета, Генералног секретаријата Владе ФНРЈ и Централног комитета СКЈ. Примарна изворна грађа доступна је у архивским фондовима Архива Југославије (АЈ), али у циљу провере једног *федералног* феномена на нивоу републике (као чланице федерације), области или појединачног предузећа, консултована је релевантна грађа Архива Србије (АС) и Историјског архива Ниша (ИАН), а ради допуне финансијског аспекта ангажовања стране стручне радне снаге, као и допуне слике привредних прилика у појединим европским земљама и питања трошкова истражена је и документација Архива Народне банке Србије (АНБ).

Методолошки оквир условљен је предметом и циљевима истраживања. Наше истраживање је, поред класичног историографског приступа, обухватило читав низ методолошких поставки сродних научних дисциплина. Заправо, намера нам је била да се, како то наводи Ј. Кока, кроз озбиљно истраживање многострукости каузалитета у оквиру дате историјске ситуације, и поред нужне примене метода који типизирају и ограничено генерализу, испитају индивидуалне констелације и феномени.⁵⁵ Такав приступ омогућио је да у раду тежимо ка синтези друштвеноисторијског типа, као системској историји која око социјалног језгра теме уплиће укупни привредни простор, државу и њену политику (Југославију, и земље у окружењу које су биле извор страног стручног рада), као и појаве из сфере социјалних односа, културе и идеја.

⁵⁵ Јирген Кока, *О историјској науци. Огледи*, Београд, 1994, 19.

Основни метод нашег истраживања јесте историографски метод, базиран на прикупљању и класификовању изворне архивске грађе и литературе, њиховој критичкој анализи, сређивању резултата, сумирању, и експозицији, која укључује тумачења и закључке. Свесни традиционалистичког начела да стручну анализу треба обавити на укупном фонду расположивих чињеница, ипак смо од њега у неким сегментима одступили. Обим и њен садржај расположиве архивске грађе условили су да се типска (персонална) документација анализира на основу репрезентативних узорака. С друге стране, користили смо и *одсуство* информација из извора као доказ за одређене појаве (нпр. предуго непоступање надлежних на захтеве представништава у Риму или Бечу да се доставе инструкције за ангажовање стручњака).

У мери у којој је било неопходно, посебно ради пружања каузалних и других потребних објашњења, у излагању смо се држали и дескрипције, настојећи да је заштитимо од ненаучних наноса. Такав метод, иако се састоји од фаза које, строго узевши, теку утврђеним редоследом, у пракси подразумева рушење тог поретка честим преплитањем и мешањем, па се у свакој од поменутих операција, како је то навео Б. Петрановић, могу пронаћи елементи осталих.⁵⁶ Тиме смо настојали да обезбедимо да на основу широко конципиране анализе извора утврдимо чињенице и повежемо их у сплет збивања, пронађемо каузалне везе међу појавама, некад непрепознатљивим на први поглед, одбацимо небитан и издвојимо главни садржај који ће омогућити разумевање историјског тока.

Како се предмет истраживања повремено додирује с демографским, економским, правним, социолошким, па и психолошким појавама и феноменима, то смо, сходно потреби, користили моделе присутне у тим наукама. Сагледавање обима и слојева миграторних кретања и њихових последица, како широм Европе, тако посебно у њеном средишту и у Југославији дало је јасну слику промена (*пренасељеност* у Немачкој, померање необразованог сеоског становништва у урбане средине Југославије) и интеракција демографских структура (нпр. интелектуалне размене, посебно у контексту лошег образовног наслеђа и велике стопе морталитета током рата). С друге стране, мобилност друштвених група и *померање* људи, било да су у питању сеобе, флукуације и сл, у истраживачком смислу скопчано је с квантификацијама.⁵⁷ Стога

⁵⁶ Бранко Петрановић, „О примени метода анализе садржаја у савременој историји“, *Прилози за историју социјализма*, бр. 7, Београд, 1970, 251.

⁵⁷ Ј. Кока, *и.д.*, 133.

смо у раду ради утврђивања бројности, порекла, образовне структуре, старости, и распореда стручњака, па и врсти и обима њихових жалби, користили како примарне статистичке податке, наведене у архивској грађи и литератури (анализе, извештаји, прегледи, пописи и сл), тако и оне секундарно изведене из докумената којима статистика није била у фокусу, али који садрже употребљиве и мерљиве податке (претежно персонална документација). Дефинисање статистичких скупова било је, поред квантификовања, и предмет квалитативног (историјског) тумачења.

Ради разумевања обима потреба Југославије за страним радом било је неопходно сагледавање привредноисторијског контекста и упознавање са прокламованим начелима (масивна индустријализација и електрификација), али и са инструментима развоја и конкретним решењима (наслеђена основа, инвестициони капитал, анализа стања људских ресурса земље и утврђивање *мањка* стручног кадра, нове технолошке линије, изградња индустријских гиганата и електроенергетског система и сл). Такође, сходно потреби анализирана је легислатива (општа и појединачна) која прописује правни оквир рада и живота страних стручњака и странаца уопште у Југославији, а у обиму који је био неопходан применили смо и социолошке методе, односно анализирана су узрочна објашњења друштвене појаве о којој говоримо, затим функције које та појава врши и предочена је њихова структурална компонента, а у циљу допуне рефлексије друштвене појаве коју анализирамо обављени су и разговори са лицима која су имала додира са страним стручњацима у испитиваној епохи.

С обзиром да радне миграције имају делимично извориште и у природи личности, то смо, на основу општих ставова психологије (и социологије), сходно потреби, закључивали о мотивацији странаца да дођу на рад у ФНРЈ, водећи рачуна о великом броју мотива који се јављају приликом миграционих процеса, а пут до тога водио је кроз коришћење ставова психологије мотивације и анализу материјалних и духовних фактора који претходе миграцији. Коначно, мада свакако не најмање битно, с обзиром да смо настојали да кроз овај рад прикажемо и начин живота и понашања обичних људи (појединаца или у оквиру групе), у неким случајевима скицирали смо портрете (најособенијих) личности, њихове поступке и навике, примењујући методе антрополошких истраживања.⁵⁸

⁵⁸ У вези с антрополошким приступом, подсећамо на запажање словеначког историчара Ј. Прунка, који је, осврћући се на анализу књиге Хјуа Томаса „Шпанија против Шпаније“ навео како се личности описане у њој на историјској сцени појављују „као у драми“, а елементи драме у нашем

Предмет овог рада и примењени истраживачки методи сврставају га у како у корпус дела из области *друштвене историје*, тако и у *историју обичних људи*. Целовито сагледавање циљаног проблема нужно намеће примену структуралистичке макро-историје и њену квантитативност, као и методологију микро-историје, њен наративни приступ и сагледавање дневног, текућег и промењивог. Међутим, комбинација историје свакодневице (*Alltagsgeschichte*) или *микроисторије* и историје стратешких планова једне државе на изградњи индустријске инфраструктуре, то јест обезбеђивању услова за једну такву изградњу, приморала нас је да у истраживању и експозицији не занемаримо различите приступе *тоталној историји* и њене категорије *епизодне* и *систематске* историје⁵⁹ (тзв. *поглед одоздо*), као ни примену традиционалног анализирања архивских докумената државног и партијског врха у чијем се кругу профилишу и доносе кључне одлуке (*поглед одозго*). Заправо, напор истраживача састојао се у настојању да се актери овог рада – страни радници и стручњаци привремено ангажовани у Југославији и државне, односно производне управљачке структуре које имају за циљ да искористе „вишак стручног радног потенцијала“ (и групе и индивидуалци), осликају у датом временском оквиру и његовој динамици у *симултаном* статусу – као објекти историје и историјске промене и као њени чиниоци.⁶⁰ Такође, важно је било утврдити да ли је постигнут Фукујамин *социјални капитал*,⁶¹ односно да ли су степен поверења и сарадње омогућили квалитетније и јевтиније обављање посла.

Контекст друштвене историје и историје обичног човека омогућио је сагледавање промена које су захватиле југословенско послератно друштво, измењен друштвени миље, развој новог начина живота, прву велику мобилност њених становника и све изазове које су промењене околности носиле, с једне, али и упознавање са свакодневицом и мукама *малог човека*, странца на раду у Југославији (али у неким елементима и домаћих људи), његовим дугим и ризичним путовањем у ФНРЈ, смештајем и становањем (појединачно, породично, колективно), проблемима у

истраживању више су него присутни приликом организовања транспорта стручњака из иностранства ка Југославији. Види: Janko Prunk, „За antropološki pristup u našoj istoriografiji“, *Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, Beograd, 1987, 48-51.

⁵⁹ Подела према Б. Грегорију (Brad S. Gregory, „Is small beautiful? Microhistory and the history of everyday life“, *History and Theory*, Vol. 38, Issue 1, 1999, 102). Види: Andrew I. Port, „History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory“, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science*, 2nd edition, Vol. 11, ed. James D. Wright, Orlando, 2015, 108.

⁶⁰ Исто, 109. О *симултаном* посматрању види више у: *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Ed. Alf Lüdtke, Princeton, 1995, 6-8.

⁶¹ Види више у: Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, Beograd, 1997.

снабдевању животним потрепшинама и нарочито храном, слојевитим односима са другима (на послу, пред администрацијом, у околини), животом заједнице (дружење, сукоби, културни живот итд). Истраживање је омогућило да се на махове уђе и у приватну сферу, у непосредну околину страног стручњака, круг његових партнера или пријатеља, у његове бриге и борбу за породицу, у поступке изазване емоцијама, у дела (и недела) почињена из љубави, у нове животе који су се рађали током привременог рада у Југославији, али и на самоубиства очајника.

Иако раније историографски необрађена, тема ове студије била је у проучавано време веома присутна, а њени ефекти врло важни. Темељно сагледавање учешћа стране стручне радне снаге у привреди друге Југославије сматрамо значајним за боље и обухватније разумевање епохе и намера нам је била да тај део прошлости додатно осветлимо, не само са фактографског, већ и друштвено-историјског аспекта. Уколико је енигма теме успешно разрешена могли бисмо боље разумети друштвену историју ране социјалистичке Југославије, аспекте њене модернизације, мобилност радне снаге, трансфер знања, свакодневицу итд, али и историју југоисточне и средње Европе.

Поред историографских резултата, намера нам је била да дамо допринос и методологији историјске науке. Наиме, укрштањем методолошких поступака већег броја наука и научних дисциплина са методима историјске науке желели смо да допринесемо објективнијем и *тоталнијем* сагледавању појаве. Без претензија да смо тезом дали коначан одговор на питање о утицају стране радне снаге у сваком сегменту послератне Југославије до 1950. године, тим пре што предмет истраживања нису била поља уметности, културе и већине *терцијарних делатности*, намера нам је била да тему представимо стручној јавности, реконструишемо је колико год је то могуће и подстакнемо даља истраживања у том правцу (сагледавање учешћа странаца у ванпривредним секторима, компаративна истраживања појаве у другим државама и слично).

УВОД

Опште прилике у међуратној Југославији

Југославија је пре Другог светског рата, гледано према највећем делу Европе, била веома неразвијена земља и налазила се при самом дну развојне скале континента. Томе су допринели дубоки и тешко уклониви разлози који су ишли у широком спектру од историјских, економских, војних и геополитичких до верских, културолошких и цивилизацијских. Уједињене југословенске земље нису биле у стању да збрајањем свог разноврсног развојног капитала постигну синергетски ефекат. Напротив, удруживање неистоврсних стопа развоја, неједнаких технолошких домета и различитих пословних навика, дејством неких неповољних економских чинилаца, међу којима су се истицали (али нису били једини) хронична несташица капитала, малобројан стручни кадар и недостатак саобраћајних средстава, не само што је деловало демотивишуће на оне са највећим развојним потенцијалом, већ није учинило задовољним ни оне са дна развојне скале, пошто дубоки јаз није у знатнијој мери смањен. Свој удео свакако су имали и политички чиниоци и тензије, делом изазвани или *храњени* различитим степеном развоја и дивергентним економским интересима северозападних региона земље од оних у средишту или на југу. Тако је Југославија, и поред евидентне жеље, па и напора (који нису били мали) дела привредне, политичке и друштвене елите да се она што више уздигне у светско-цивилизацијским оквирима, остала при дну *балканског котла*, а неуспех у прилагођавању технолошко-структурним захтевима, који је иначе пратио читав регион још од раног 20. века, и некомпатибилно структурирање постојеће индустрије водили су још већем заостајању.

Либерална државна економска политика, доминантна до 1935. године, која се, диктирана индивидуалним потребама домаћег и страног капитала, базирала на експлоатацији природних и људских ресурса, и поред тога што је Југославија поседовала елементарне услове за развој индустрије, није стимулисала такав развој. Замашнија индустријализација земље, и поред солидне сировинске основе (разноврсне руде, богате шуме, знатан хидропотенцијал, укључујући море и две велике пловне реке) и довољно великог тржишта *гладног* индустријских производа, остала је само недостигнути циљ. Спор развој индустрије, укрштен с неједнаким размештајем, малим степеном концентрације и слабом техничком опремљеношћу проузроковао је ниску стопу продуктивности и високе трошкове производње, што је имплицирало

недовољну конкурентност робе на светском тржишту. Неусклађеност капацитета између појединих грана, па и предузећа, нагонила је на увоз полуфабриката, а одсуство виших фаза прераде у тешкој индустрији, уз наглашену производњу руда и релативно развијене топионице обојених метала, упућивали су на увоз готове робе. На несолидно структурирану привреду надовезивала се слаба инфраструктура па тако није било развијеног електроенергетског система (постојале су мање електране, лоциране у подручјима експлоатације природних богатстава), нити саобраћајница (доминирале су пруге уског колосека намењене извлачењу сировина).¹ Држава се усредредила на експлоатацију сировина, јачање лаке индустрије и инфраструктуре, међутим, недостатак капитала условио је потражњу за страним инвестицијама и кредитима (продаја права на рудокопима, задужења за изградњу путева, пруга, лука), па је упркос стабилном економском расту заснованом на рударству, прехранбеној и текстилној индустрији, земља остала далеко иза развијене Европе.

У међуратној Југославији, од укупног броја запослених само је око 10% било запослено у индустрији, рударству, грађевинарству, док је на селу живело више од 75% становништва обрађујући земљу на релативно заостали начин. Дубока реформа обрисала је остатке феудализма на селу, али сељаци су добили поседе премале за ефикасну пољопривредну производњу² и рурално сиромаштво није ублажено. Њега су додатно потхрањивали слаби приноси, велика заосталост и пренасељеност, коју није апсорбовао ни развој индустрије у земљи нити економска емиграција.³ Тако је у земљи са око 15,700.000 становника, и сама бројност индустријских радника, којих је пред рат било тек 300.000,⁴ и стање квалификованог (КВ) кадра, који је 1939. године

¹ Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече, Мемоари, Том 2*, Београд, 1971 (даље: С. В. Темпо, *Револуција која тече*), 39.

² У Југославији, која је тек делом била равничарска земља, 1931. године било је више пољопривредних газдинстава (експлоатационних јединица) него у свим државама Јужне Америке заједно, што је показатељ екстремно мале површине честица које су породице обрађивале и од којих су обезбеђивале егзистенцију. Мијо Мirković, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб, 1952, 37.

³ Аграрна пренасељеност се у међуратном периоду константно повећавала. Према Шперу 1921. године на 100 хектара обрадиве површине живело 135 пољопривредних становника, 1931. године 139, а 1940. чак 144. Кулолеца (према званичној статистици) даје другачије цифре: 1921. године 93 становника на 100 хектара, 1931 – 101 становник, а 1940 – 108, али оба аутора показују тренд раста. Мirković за период 1921-1931. такође бележи релативни и апсолутни пораст становника у пољопривреди, који су нарасли за 15,8%, колико је износио и пораст укупног броја становника, што сведочи у непостојању озбиљније промене у структури становништва. Vasilije Špero, *Razvitak industrije FNRJ*, Beograd, 1955, 16; Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Beograd, 1956, 10; Мiјо Мirković, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1968 (даље: М. Мirković, *Економска историја*), 306-307.

⁴ У пољопривреди је тада радило 5,700.000 људи. Мirković наводи да су статистички подаци о индустријским радницима изведени из посредних извора, да су у прорачуну изостављене читаве

износио мање од 50.000 КВ радника, сведочио о њеном заостајању. Слику употпуњује стање писмености нације, а неписмених Југословена је почетком тридесетих година 20. века било готово 4,500.000, односно нешто мање од 45%.⁵

Привредном заостајању допринеле су и спољашње околности, попут Велике депресије, током које је дошло до опадања обима производње, негативне стопе привредног раста и повећања незапослености. Међутим, спољни фактор условио је и убрзање темпа развоја, нарочито од 1935. године и доласка Милана Стојадиновића на место председника владе. Политичке околности у Европи, које су се оштро мењале након доласка нациста на власт у Немачкој, јануара 1933, током следећих година отвориће врата производњи наоружавања. Раст потреба за топионичарским и рударским производима, дефицитарним у Европи, одшкринуо је врата Југославији као извознику сировина. То је поспешило развој домаће индустрије за прераду руда метала и до већег извоза полуфабриката, међутим, инвестициони извори су и у тим областима били у страном финансијском капиталу.⁶ Други фактор који је стимулисао развој привреде извирало је постепеног напуштања либералног концепта и сврставања државе уз *кејнезијански модел*⁷ (увођење јачег интервенционизма). Међу владајућим круговима наметнула се „свест да економска снага земље не зависи само од њеног природног богатства, већ и од рационалног коришћења ресурса“. Стога је приоритет стављен на топионичко-металургијску и хемијску индустрију, гране које су имале најбоље услове за даљи развој и за којима су постојале хитне потребе.⁸

области, мали погони и сл, те да се може говорити само о оквирном броју. Мијо Мirković, *Изградња социјалистичке економије у Југославији*, Загреб, 1979 (даље: М. Мirković, *Изградња социјалистичке економије*), 53.

⁵ *Jugoslavija 1945-1964, Statistički pregled*, Beograd, 1965, Tabela 3-10, 44. О привредним кретањима у КЈ види и: Никола Џобелић, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947-1956)*, Beograd, 1959, 76-90.

⁶ Домаћи финансијски капитал, ионако неспособан да изнесе озбиљан индустријски развој и модернизацију, изгубио је услед Велике економске кризе моћ, а приватни банкарски сектор доживео је слом због пада цена и пораста дуговања. Раст утицаја државних банака није обезбедио услове за развој, јер су страначки и лични интереси водили преливању капитала у приватне руке. Године, 1938. најмање 51,5%, а вероватно и преко 60% укупног акционарског капитала, припадао је странцима, што им је омогућило да утичу и на привредну и државну политику. М. Мirković, *Ekonomska historija*, 334-342.

⁷ Макроекономска школа базирана на идејама британског економисте Ј.И. Кејнеза (John Maynard Keynes, 1883-1946) која услед ризика које приватни сектор може да нанесе националној привреди, заговара остваривање права државе на интервенцију. У раду *The General Theory of Employment, Interest and Money (Општа теорија запослености, камате и новца)*, објављеном 1936, предложио је образовање мешовите привреде у којој приватни сектор доминира, али уз важну улогу владе. Модел је постао доминантан у економским политикама Запада пред крај Велике економске кризе, проширио се током Другог светског рата и био заступљен све до седамдесетих година 20. века када ће уступити место неолиберализму (мада ће криза с краја прве декаде 21. века вратити популарност појединим *кејнезијанским* идејама).

⁸ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, 51. Поред свих напора, пољопривреда је остала доминантна, о чему сведочи структура извоза. Последње стабилне године пред

Међутим мере за убрзање спорог привредног развоја вукле су бремене претходног периода, а реструктурирање индустрије захтевало је време и стабилније економско и политичко окружење. Сам увид у бројност предузећа по индустријским гранама сведочи о доминацији лаке индустрије, од којих је била најбројнија прехранбена. Њој је 1939. године припадала чак једна трећина (32,27%) свих предузећа у земљи.⁹ Зато је биланс југословенске привреде, у тренутку када је Европа улазила у нови светски сукоб, и поред свих залагања, заправо представљао слику неуспеле модернизације коју ће предстојећи рат и његове последице вратити деценијама уназад.

Странци на југословенском простору до краја Другог светског рата

Простор југоисточне Европе на којем ће пред крај друге деценије 20. века настати југословенска држава није представљао изоловано подручје и од давнина је био изложен најразноврснијим флукуацијама. Зависно од социјалних околности и политичких збивања кретања појединаца и група људи ишла су у различитим смеровима – унутар самог тог простора, ка њему и изван њега. Утицаји спољашњег света на тај простор нису били мали, а присуство странаца, у мањем или већем броју, међу којима и оних са специјалним знањима и вештинама, није била реткост, нарочито на местима на којима је била наглашена привредна активност.

Ангажовање страних лица која поседују специјална знања или вештине од стране држава није непозната, нити нова појава. Још од антике носиоци власти и посебно носиоци привредних активности врбовали су и доводили стручњаке *са стране*. У средњем веку малобројност образованих Европљана условила је њихову мобилност, а дворови су постали стецишта учењака из разних народа и удаљених области. Мењајући унеколико форму и методе, посебно кад европски образовни системи почну да стварају специјалистички кадар, потражња и понуда страног рада (стручног, али и неквалификованог) остаје присутна појава и у потоња времена.

Тако је и модерна српска држава, такорећи од свог стварања, још половином тридесетих година 19. века посегла за страним стручњацима. Забележено је да је још

Други светски рат, 1937, у укупној вредности југословенског извоза (6,3 милијарде динара) аграрни производи чинили су чак 53,6%. М. Мirković, *Економска историја*, 377.

⁹ После прехранбене са 1.374 предузећа следиле су: дрвна индустрија (622 предузећа), електричне централе (607), текстилна индустрија (491), прерада метала (283), хемијска индустрија (241), индустрија керамике и стакла (234), хартије и штампарије (139), коже и крзна (109), екстрактивног и везивног материјала (96), металуршка (43) и остале индустрије (18) – укупно 4.257 фабрика. Д. Алексић, *н.д.*, 52 (према напмени 124. подаци преузети из елабората о стању индустрије у Србији после немачке окупације израђеном у Министарству народне привреде српске владе, сачуваном у Архиву Србије).

кнез Милош, желећи да *укроти* Мораву, односно да је учини пловном и њене воде искористи за наводњавање околног земљишта, позвао „више туђинских стручњака који су питање проучавали на лицу места“ и који су га уверавали да је оба циља могуће постићи „без претераних жртава“.¹⁰ Од тада, у разне сврхе, различитим поводима и у разноврсним својствима, страни експерти су континуирано похађали просторе доцније обједињене у југословенску државу, остављајући у њима знатног трага.

Како изгледа, прва страна експертска мисија завршила се само на процени и образлагању *уверења*. Међутим, нешто касније, већ од 1846/1847. године забележен је ангажман странаца са видљивим резултатима. Када је кнез Милош дао Авраму Петронијевићу монопол на производњу стакла, овај је за фабрику подигнуту у Црном Врху, на реци Белици (Јагодински срез) обезбедио врсне занатлије из Баварске и Чешке. Ти познаваоци модерног „немачко-чешког система производње“ ударили су темељ српским стакларству, а Петронијевић се о њима веома бринуо. Сем покривања путних трошкова, од више хиљада гулдена, дао је да се изграде раднички станови, механа, касапница и пекара, а ангажовао и је лекара да се брине о њиховом здрављу.¹¹

Без искуства и знања страних стручњака није се могао остварити ни крупни инфраструктурни пројекат изградње београдског водовода. Вишегодишње, чак вишедеценијске активности на изналажењу одрживог решења за снабдевање српске престонице пијаћом водом нераскидиво су биле повезане са учешћем страних инжењера. Од прве иницијативе, 1867, до изградње водовода, 1982. године, председници београдске општине и већи број комисија формираних у циљу решавања питања водовода користили су услуге стручњака или проучавали понуде страних концесионара из Немачке, Аустроугарске, Белгије, Енглеске.¹²

Даље набрајање привредних и инфраструктурних активности, пројеката и погона на којима су радили страни држављани и у њих усадили своја специјална знања и вештине изашле би из оквира ове студије али евидентно је да је њихов траг био дубок. Србију, и касније Југославију, њихову индустрију и рударство, трговину и

¹⁰ Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд, 1901, 484. Буран политички развој, и поред кнежеве намере, није оставио простор за решавање наведених проблема још за дуги период. И мада је пловност Мораве доцније била обезбеђена (додуше, привремено и ограничено), системско наводњавање Поморавља није ни до данас остварено.

¹¹ Петар Илић, *75 година Српске фабрике стакла – Параћин (1907-1982): 136 година стакларства у Србији*, Београд, 1983, 9-10.

¹² О томе више у: Aleksandar Milošević i dr, *Beogradski vodovod 1892-1975*, Београд, 1975, 37-45.

саобраћај, банкарство, осигурање и финансијски сектор уопште, као и друге области у великом су градили и странци, од којих су многи, попут Ђорђа Вајферта, породице Бајлони или Рош, примили држављанство и стопили се са новим окружењем.¹³

Пред крај епохе обележене избијањем Првог светског рата такође је постојало интересовање странаца за рад у Србији. У фонду Министарства финансија Краљевине Југославије (КЈ) сачувано је 38 молби за упослење страних стручњака геодетске струке, поднесених Аграрној комисији Министарства правде. Молбе, које су пратили преписи сведочанстава, диплома, мајсторских писама, препоруке, прегледи стручних, научних и докторских радова и сл, формирајући на тај начин занимљиве и садржајне досијее, стигле су у Србију у пролеће 1914. године, махом из Аустроугарске. Највише молилаца за *наместење* у српском катастру било је из Чешке (31), а неколицина су били Срби из Босне и Херцеговине (БиХ), Далмације и Баната (4), односно Немци из Немачке (3).¹⁴

У југословенској држави између два рата радио је, дуже или краће време, велики број страних држављана. Неки су ту били од раније, а мноштво их је дошло током међуратног периода. Тако су у *Фабрици хартије а.д.* Чачак поједини радили још од пре Првог сватског рата (од 1906. године чешки занатлија, пословођа Франц Покорни и од 1911. електричар Андрија Миклош), а други су дошли доцније (технички директор, инж. Јозеф Баудиш, Аустријанац, 1928. године; технички директор, хемичар др Јозеф Фелднер, држављанин ЧСР 1935; бравар и машиниста Емил Рикерт, Немац, 1930; те вођа „папирне машине“, Аустријанац Карл Гзелман 1931). Током четрдесетих година помињу се и даље имена Гзелмана и Рикерта, а као нов се помиње Немац Ото Хенел.¹⁵

Године 1933. према анализи МУП, сачињеној на захтев Министарства социјалне политике¹⁶, у Југославији је боравило више од 90.000 страних држављана.¹⁷ Странци су

¹³ О Вајферту и његовој делатности више у: Саша Илић, Соња Јерковић, Владимир Булајић, *Ђорђе Вајферт – визионар и прегалац. Лична и пословна илустрована биографија (1850-1937)*, Београд, 2010; Saša Ilić, Sonja Jerković, Vladimir, Bulajić, „Weifert in Serbien (1873-1937)“, *Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Hrsg. Gabriella Schubert, Wiesbaden, 2015.

¹⁴ Избијање рата онемогућило је решавање молби, али занимљиво је да ће њихово архивирање уследити тек 1919. године у Министарству финансија Краљевства СХС, с напоменом да се предмети стављају „у акте до појаве молноца“. На жалост, није било могуће утврдити да ли се неко од молилаца поново јавио и да ли је ангажован. АЈ, Министарство финансија Краљевине Југославије (70) -22-49.

¹⁵ Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946. Машинство и електрика*, Чачак, 1995.

¹⁶ АЈ, Министарство трговине и индустрије КЈ (65), 1007-1893 (1933. година)

¹⁷ У тај број улази 20-25.000 страних држављана *југословенске народности*, односно оних којима је матица била у Југославији (међу којима најмање 80% Хрвата из Истре), као и око 20.400 руских емиграната. Мира Кolar-Dimitrijević, „Statistički pregled stranih radnika i članova njihovih porodica u Jugoslaviji 1933. godine“, *Časopis za savremenu povijest*, god. IV, br. 3, Zagreb, 1972, 123-148.

у анализи распоређени према држављанству, а посебно су издвојени припадници југословенских народности. У односу на карактер радног односа посебно су евидентирани странци који су били у најамном односу – директори банака и предузећа, повереници страног капитала, благајници, прокуристи, књиговође, трговачки путници и остали КВ и НКВ радници и намештеници (њих око 34.300 и 30.500 чланова породица), а посебно они који су самостално обављали делатност – индустријалци, власници радионица и предузећа, пољопривредници, трговци, занатлије, закупци и други (око 9.400 делатника и 16.250 чланова породица).¹⁸

Како су знатан број италијанских држављана чинили припадници југословенских народности, и како је руски елемент био последица совјетске револуције, највећи број *правих* странаца, односно странаца који нису бежали због политичког прогона, већ вољно тражили радно место у Југославији, чинили грађани из суседних и околних земаља, ЧСР, Аустрије, Мађарске и Немачке. Рачунајући и чланове породица странаца, што сутерише да су се на рад упутили на дужи рок, корпусу земаља из којих је у знатијој мери дошла страна радна снага придружују се још Пољска и Румунија, док је Бугара, Француза и Албанаца било знатно мање.¹⁹

Код групе *самосталних* ситуација је била другачија. Ако занемаримо италијанске и руске држављане, као најбројнији појављују се грађани ЧСР, Мађарске, Аустрије, те знатно иза њих Пољске, Албаније, Грчке и Немачке. Та група, с обзиром да је делатност обављала самостално, била је више везана за државу у којој борави. У прилог томе иде и процентуално већи број присутних чланова породица. Однос намештеника и чланова породица износио је 52,9% према 47,1%, док је код самосталних та релација 36,7% према 63,3%. Дакле, док је мноштво радника и намештеника радило и боравило у Југославији *без иког свог*, на једног *самосталца* долазила су, у просеку, по два члана породице.

Главни извориште стране радне снаге у КЈ чинило је окружење, махом омеђено границама средње Европе, односно настало на развалинама Аустроугарске. Супротни политички интереси и антагонизми са већином тих земаља током претежног дела

¹⁸ М. Kolar-Dimitrijević, н.д., 123-125. О питањима могућности рада и обављању делатности странаца у КЈ види: АЈ-65-3-12, АЈ-65-36-229, АЈ-65-37-231, АЈ-65-1004-1882, АЈ-65-1004-1883. Бројност и порекло радника и намештеника и самосталних делатника 1933. године види у *Апелдиксу*, прилог 1 и 2.

¹⁹ Порекло и бројност намештеника и радника, са члановима породица: Русија 17.681, Италија 14.401, ЧСР 10.684, Мађарска 6.208, Аустрија 5.605, Пољска 2.146, Немачка 1.806, Румунија 1.706. М. Kolar-Dimitrijević, н.д., 146.

међуратног периода нису пресудно деловали када су радне миграције у питању – као што ни политичка блискост са земљама западне Европе (Француском) није довела до значајнијег прилива тамошњих радника, предузетника и стручњака у Југославију. Географска блискост и утицај дуговеких технолошких и интелектуалних центара *надлежних* за Балкан и Југоисток – Будимпеште, Прага и Беча – имали су пресудни утицај.²⁰ Странци су своје место у привреди имали и кад је период раста заменила фаза стагнације или опадања. У време *Велике депресије*, када производња није досезала ни ниво с краја 19. века, што је био случај са *Нишком пиваром* 1933-34, власници су, зарад очувања какве-такве продукције и квалитета, били спремни да ангажују стране стручне раднике.²¹

Како су били константа, према странцима је држава морала заузети јасан став и правно уредити питање њиховог рада. Релативно рано (1924) почело се с утврђивањем правног оквира за боравак и рад страних држављана. На темељу *Закона о заштити радника* (из 1922) министар социјалне политике, Никола Узуновић (1873-1954), донео је правилник о регулисању рада страних држављана, према коме се они нису могли упослити без дозволе инспекције рада. У захтеву за добијање дозволе предузећа су наводила број странаца које желе упослити, време боравка и врсту посла, податке о старости, националности и држављанству, а прилагало се и изјашњење радничке коморе или берзе рада да на постоји незапослен домаћи кадар. Правилник је одредио да су дозволе за рад обавезне не само за нове, већ и за раније запослен странце.²² Ново утврђивање норматива о запошљавању странаца уследиће 1935. године када су донети *Уредба о запошљању страних држављана* и *Правилник о примени Уредбе о запошљању страних држављана*. Појава је у највећој мери правно уобличена, утврђене су дефиниције, процедуре, обрасци. Уредбом су утврђене категорије странаца на које се не односи дозвола за рад²³ и категорије за које се тражи: „квалификовано радно особље које има

²⁰ Географска близина као пресудни фактор при радним миграцијама општа су појава, битнија од политичке или идеолошке сродности. Види: Saskia Sassen, *The Mobility of Labor and Capital, A Study in International Investment and Labor Flow*, Cambridge, 1988, 26, 34.

²¹ Севделин Андрејевић, *Монографија: 100 година пиваре „Ниш“ 1884-1984*, Ниш, 1984, 16.

²² Предвиђена је могућност продужетка дозволе за рад, а послодавци су били дужни да са странцима закључе уговоре којима би се обезбедили најмање исти услови као и домаћим радницима исте струке. *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (Сл. новине КСХС), 166-XXXV, 1924, 6-9.

Септембра 1925. године донет је нови *Правилник о запошљању страних радника*, који у основи понавља одредбе ранијег, уз нешто више разраде норми. Правилник је утврдио да се предузећу у којем је потрајк неће издати дозвола за рад странаца, као и да ће се дозволе издавати „само за квалификовано радно особље, које се не може добити на територији Краљевине“. *Сл. новине КСХС*, бр. 274-LXX, 1925, 1-4.

²³ Уметници који не долазе ради запошљања, спортисти на утакмицама, дописници страних листова и агенција, послуга и шофери конзуларних представништава или страних држављана који посећују Југославију као туристи, ђаци и студенти који не зарађују за издржавање, трговачки путници.

нарочити стручну спрему и праксу, уколико то допушта стање домаћег тржишта рада“, с тим да је рад странца важан „за унапређење домаће привреде и стручно усавршавање домаћих радника“; особље за монтирање и оправку специјалних машина испоручених из иностранства; странци који обављају „самосталан рад за који није потребно овлашћење односно дозвола [...] уколико се укаже потреба за таквим радом“; страни држављани *југословенске народности*; страни држављани рођени у СХС (Југославији), или дошли пре 14. јуна 1922, ако нису напуштали земљу дуже од три месеца у току једне године; странци за које министар социјалне политике и народног здравља посебним актима пропише услове под којима им се може дати дозвола и повереници страног капитала, када за тим постоји потреба, а што је процењивао надлежни министар.²⁴

Државне власти у међуратном периоду су, иако у појединостима не баш сасвим благовремено, детаљно разрадиле легислативу у вези са радом страних држављана, укључујући како методологију добијања дозвола за рад, тако и праћења и контроле поштовања прописа о ангажовању странаца, а бројност странаца у то време и њихова територијална и гранска дисперзивност сведоче о утицају и важности, односно последицама које су они оставили на националну привреду и југословенско друштво.

У периоду Другог светског рата не може се говорити о ангажовању стручног потенцијала странаца за привредне потребе Југославије пошто је држава окупирана и распарчана, а привреде територија датих војним управама или сателитским државама служиле су првенствено ратном напору Немачке, а не економском развоју народа и грађана који су тамо живели. Привреда на простору некадашње Југославије, или бар њеном већем делу, требало је да буде, како је стављено у задатак Францу Нојхаузену (Franz Neuhausen, 1887-1966), специјалном поверенику Хермана Геринга (Hermann Göring, 1893-1946) за привредна питања у Србији, до максимума искоришћена у интересу Рајха, али да се „при томе не дозволи да она потпуно пропадне“.²⁵ Такав задатак осликавао је, не само намеру и циљеве управљања привредом непосредно окупираног подручја, већ и идеје економске политике читавог *допуноског привредног простора*, како је Немачка гледала на југоисток Европе.²⁶

²⁴ *Службене новине Краљевине Југославије (Сл. новине КЈ)*, 76-А, 1935; *Исто*, 230-LVI, 1935.

²⁵ *Zbornik dokumenata i podataka NOR-a, tom XII, Dokumenti jedinica i ustanova Nemačkog rajha, knj. 2: 1942*, Beograd, 1976, 653-654.

²⁶ О економском уређењу, развоју и индустријализацији, усклађеним са потребама немачке привреде, Југославије и Југоисточне Европе, као делу *допуноског привредног простора*, расправљано је у привредним врховима *Рајха* пре Другог светског рата. Почетак борби поспешно је редефинисање

У питању радне снаге рат је произвео инверзан процес од оног који у студији посматрамо. Ангажовања немачког људског потенцијала у тоталном рату довело је до оскудице радне снаге у привреди *Рајха*. Стога су окупирана или *савезничка* подручја била приморана да, сем стављања на располагање привредних и сировинских ресурса, послуже Немачкој и као „додатни резервоар радне снаге“.²⁷ Тако је ка Немачкој, ка којој је још пре рата ишао све већи број Југословена (1937. године 2.500, 1939. скоро 20.000), сада добровољно или принудно кренуло мноштво радника. Не рачунајући ратне заробљенике и у логоре интерниране грађане, који су коришћени као робовска радна снага, неретко до исцрпљености и уништења, у Немачкој је на крају првог квартала 1943. године само са подручја Србије и Независне Државе Хрватске (НДХ) радило више од 113.300 индустријских, пољопривредних и др. радника.²⁸

Недостатак радне снаге због слања људства на фронт стварао је исте тешкоће и другој најбитнијој окупационој сили на просторима Југославије, Италији. Рим је, исто, у своје планове ставио искоришћавање радне снаге са окупираних подручја. Како наводи Н. Живковић, извори са подацима о ангажовању радне снаге оскудни су и не дозвољавају утврђивање сигурних закључака, али јасно сугеришу да су ка италијанским фабрикама, рудницама и пољима одлазили, добровољно или присилно, махом становници са подручја Хрватске, Босне, дела Словеније и Црногорског приморја.²⁹

Иако током рата не постоји југословенска привреда, ипак је присуство страних држављана евидентно, додуше као припадника окупационих сила. Временом присуство странаца међу окупатору супротстављеним борцима, највише партизанима (Народноослободилачкој војсци Југославије, НОВЈ), неће бити занемарљиво. Углавном у саставу јединица Осмог корпуса НОВЈ, више хиљада ће учествовати у

економских односа у Европи, а преображај европске привреде требало је тестирати на Југоистоку. О плановима за прекомпоновање привреде пре и током рата више у: Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991 (дале: М. D. Ristović, *Nemački „novi poredak“*), 177-210. О предратним плановима да се унапреди привредна сарадња развијене средње Европе (Немачке) са „комплементарном привредом Источне и Југоисточне Европе која нуди пољопривредне производе и сировине“ писао је и Х. Нојбахер, подвлачећи заинтересованост Немачке за очување Југославије, као важног трговинског партнера „који је за немачку ратну привреду био од највеће вредности“. Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2005, 129-130.

²⁷ М. D. Ristović, *Nemački „novi poredak“*, 248.

²⁸ *Исто*, 248-251. У другој половини 1944. на просторима Трећег рајха боравило је скоро 3.000.000 страних радника, а сваки четврти запослени у индустрији, рударству и пољопривреди био је страног порекла, највише руског (преко 2.000.000) и пољског. Anna Maria Grünfelder, „Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice“, *Dijalog povjesničara/istoričara, knj. 7*, Zagreb, 2003, 457.

²⁹ Према проценама, у Италији је током рата радило око 84.500 Југословена. Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991, 35.

борбама против окупационих и квислиншких снага, нарочито од јесени 1943. године. Највише је било Италијана, према подацима из новембра 1944, око 4.500.³⁰ Толика бројност последица је капитулације Италије од 8. септембра 1943. године, након које је део бораца који су избегли немачко заробљавање ступио у НОВЈ из идеолошких (антифашисти, комунисти и сл), или егзистенцијалних разлога (даљина завичаја и опасност да их Немци заробе или укључе у састав својих борбених јединица). Пре тог времена Италијана, али и Пољака, Руса, Немаца, Аустријанаца, Луксембуржана и др, било је мало, а њихово приступање партизанима одиграло се појединачно или у мањим групама.³¹ Крах фашистичке власти отворио је врата укључивању читавих формација партизанској војсци, а њен врх, с Јосипом Брозом Титом (1892-1980) на челу, спремно је и оберучке прихватио последице новонастале ситуације.³²

Први инострани импулс у економској и финансијској сфери на простору Југославије требало је да уследи након успостављања непосредног контакта између совјетских војних власти и партизана. Војна мисија СССР, акредитована код Врховног штаба НОВ и ПОЈ спустила се 23. фебруара 1944. године падобранима код Босанског Петровца. Сем евидентирања примарних потреба у оружју, муницији и санитетском материјалу и ангажовања на обезбеђењу веће сигурности за совјетске транспортне авионе, мисија је довела и прве привредне и финансијске стручњаке ради помоћи НКОЈ у сређивању разорене привреде.³³ Међутим, са сређивањем привреде у ширем оквиру није могло да се почне пре ослобађања знатнијих делова територије (пре краја лета 1944), а у општем југословенском оквиру пре коначног ослобођења земље.

³⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том V, knjiga 35, Beograd, 1967, 592-592; Milivoj Despot, „Stranci – borci 8. korpusa NOVJ: neka pitanja njihovog statusa“, *Vojoistorijski glasnik*, januar-april 1990, br. 1, god. XLI, Beograd, 1990, 95-104.

³¹ Средином августа 1943. године у близини Подравске Слатине немачки војници који су напустили *Вермахт* и славонски фолксдојчери образовали су партизанску чету *Ернест Телман*, која је стављена под команду Другог корпуса НОВ Хрватске (касније Шести корпус НОВЈ). Нешто раније образовани су чешки батаљон *Јан Жишка* и мађарски *Шандор Петефи*. О партизанима одреда *Ернест Телман* види: Nail Redžić, *Telmanovci: zapisi o njemačkoj partizanskoj četi „Ernest Telman“*, Beograd, 1984.

³² С обзиром да је италијански контингент на подручју Југославије бројао уочи капитулације око 300.000 војника и старешина, то је у редове партизана ступило најмање 1,5% тог броја. Током прве половине 1944. из редова заробљеника и избеглих бугарских партизана формирано је неколико одреда и бригада и један бугарски батаљон у саставу НОВЈ. У лето 1944. у редове НОВЈ у Словенији ступила је група аустријских антифашиста избеглих у Москву, а у новембру формиран је и 1. аустријски батаљон. М. Despot, *н.д.*, 95-97; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Druga knjiga, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*, Beograd, 1988 (даље: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, II*), 444-445, 448.

³³ О мисији СССР види: Владимир В. Зеленин, „Военна миссия СССР в Югославию в Босанској крајини 1944 года“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990, 283-299.

Последице Другог светског рата у Југославији

Рат је Југославији нанео огромне губитке у становништву и на материјалним добрима, па је урушавање крхких достигнућа модернизације довело да њено заостајање за развијенима буде веће него после Првог светског рата.³⁴ Према процени *Државне комисије за ратну штету*, губитак земље, у који су укључени материјална штета, економска вредност изгубљених живота, губитак народног дохотка, ратни расходи и социјални терети услед губитка људи (брига за сирочад, помоћ инвалидима и сл), износио је 61 милијарду долара, мада већина истраживача наводи 46,9 милијарди.³⁵ Материјална штета обухватала је губитке или смањење имовине на покретним добрима, некретнинама, потрошним добрима, рудном богатству, трговачкој морнарици, драгоценим металима, хартијама од вредности, културним вредностима, војном материјалу и др. Слику штете тек наговештавају губици у пољопривреди од 270.000.000 динара (вредност уништеног инвентара 289.000 домаћинства, међу којима 10.000.000 стабала воћа, 84.000 хектара винограда, 66% коња и 60% говеда – у Црној Гори и БиХ губитак крупне био је 85%, а ситне 90% – 485.000 несталих запрежних кола, оруђа, трактора, сејалица итд), као и губици у индустрији и рударству (процењени на 65% раније вредности) и огромне штете у саобраћају.³⁶

Југословенска индустрија, претежно нескладна, недовољна и застарела још у предратном периоду, доживела је током рата велика разарања и тешка општења. Од

³⁴ Она у том заостајању није представљала изолован случај јер је слична судбина, односно већи диспарат у економским резултатима 1945. године него што је то био случај после 1918, задесила већи део источне и централне Европе. О пропорционално већем заостајању након Другог светског рата и разлозима за то види више у: Ivan T. Berend, *Економска историја Европе у XX веку. Економски модели од laissez-faire до глобализације*, Београд, 2009 (даље: I. T. Berend, *Економска историја Европе*), 105-106. О компарацији последица рата у економији Југославије и балканских земаља види: John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana, 1982, 520-599.

³⁵ Сума од 61 милијарде долара, калкулисана према ценама из 1941. године, састојала је од 13,5 милијарди губитка националног богатства, 9 милијарди губитка националног дохотка, 27 милијарди накнаде за привредни губитак услед лишења живота или слободе и 11,5 милијарди на име ратних расхода. Већина истраживача наводи укупну штету од 46,9 милијарди америчких долара по ценама из 1938. и курсу од 44 динара за долар. Марјановић наводи 9,145 милијарди долара непосредне ратне штете, док је „штета коју је рат нанео тиме што је спречио нормално функционисање привреде далеко је већа и пени се на 45 милијарди“. М. Мirković, *Изградња социјалистичке економије*, 59; *Глас Народног фронта Србије*, год. IV, 92, Београд, 25.10.1945, „Наши народи траже да Југославија буде третирана као изузетно тешко општењена земља“; Душан Биланцић, *Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945-1973*, Београд, 1973 (даље: Д. Биланцић, *Идеје и пракса*), 54; В. Petranović, *Историја Југославије*, II, 451; Јован Марјановић, „Допринос Југославије победи антихитлеровске коалиције“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1970, 182.

³⁶ М. Мirković, *Изградња социјалистичке економије*, 59-60; Д. Биланцић, *Идеје и пракса*, 31. О ратној штети учињеној Југославији види студије Николе Живковића: *Ратна штета коју је Немачка učinila Југославији и Другом светском рату*, Београд, 1975; *Ратна штета коју је Бугарска učinila Југославији 1941-1944*, Београд, 1985; и *Ратна штета коју је Италија učinila Југославији и Другом светском рату*, Београд, 1991. О ратној штети у Србији види: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970.

укупно 4.257 предузећа из 1940. године³⁷ током ратних дејстава оштећена су или уништена 937 (око 22%), страдала су 273 рудника и 251 електрична централа, нафтна индустрија, тек у повоју, престала је да постоји (све велике рафинерије уништене су 75%-80%). На самој супстанци индустрије укупан износ ратне штете износио је готово 3 милијарде динара, или око 26% њене предратне вредности. То је довело до пада капацитета индустријских грана који се кретао од не нарочито великих 6% у електроиндустрији, па преко 30% у прехранбеној, 35% у металној и индустрији коже и текстила и 40% у хемијској индустрији, до чак 50% у електричним централама и око 55% у дрвној и грађевинској индустрији (у просеку 36,5%). Томе треба, ради јаснијег увида у обим девастације индустрије, додати још око 9,9 милијарди динара колико је износила вредност опљачканих и уништених залиха сировина и готове робе и губитак националног дохотка од 10,7 милијарди динара.³⁸

Рат је тешко погодио саобраћај. Уништено је и одвезено преко 30.300 теретних, 9.900 путничких вагона и 1.188 локомотива, а оштећено преко 15.900 теретних, готово 1.370 путничких вагона (око 84%) и 587 локомотива (више од 75%). Током повлачења непријатељ је онеспособио 52% пруга (6.100 километара шина, преко 141.000 тона шинског прибора, 7.800 скретница итд). Страдало је 13 великих и 1.785 средњих и мањих железничких мостова (на Дунаву код Новог Сада и Београда, на Сави између Славонског и Босанског Брода, вијадукт Чортановци, бројна оштећења у долини реке Босне итд). У речном саобраћају земља је изгубила 35 бродова, 115 теретних бродова, 505 шлепова велике тонаже (од 265 тона) и мноштво мањих пловила. Изгубљено је и 56 бродова поморске дуге и велике пловидбе (од укупно 95), уништено 60 и оштећено 17 бродова мале пловидбе (од укупно 92) и мноштво мањих пловила. Оштећене су 103

³⁷ Д. Алексић, *н.д.*, 51. Алексић објашњава разлику тог броја и броја који износи Куколеча (3.955 фабрика у 1938. години) као производ накнадног сређивања резултата пописа индустријских предузећа и пречишћавањем података у Министарству трговине и индустрије КЈ, као и евидентирањем занатских радионица које су прерасле у индустријске (јун 1940). Види и: S. Kukoleča, *н.д.*, 27.

³⁸ М. Filipović, *Obnova naše industrije: prvi bilans*, Београд, 1946, 13; *Глас Народног фронта Србије*, исто; Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 31; Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji, I, Proizvodnja nafte*, Београд, 1965, 239. О оштећењу електричних централа и електроиндустрије и капацитетима при крају рата види: АЈ, Привредни савет Владе ФНРЈ (40)-1-3; АЈ-11-2-10, Стање електричних централа на дефинитивно ослобођеном територију, с.а [IV 1945]. Како су се и у овом питању износи знатно разликовали уп. АЈ, Министарство лаке индустрије Владе ФНРЈ (10)-1-1, Ратна штета, с.а.

Проценитељи штете (службеници и истраживачи) нису се подробније упитали у то ко је штету учинио, па су на терет непријатеља или савезничког бомбардовања стављене и све штете које је нанело становништво грабећи и односећи опрему, инвентар и залихе предузећа у окружењу. Само у Вршцу грађани су упропастили имовину фолксдојчера, стављену под управу Државне управе народних добара (ДУНД), у вредности од преко 2 милијарде *недићевских* динара. Драган Петровић, *Историја индустрије Београда, II том*, Београд, 2006, 316; АЈ-17-1-1, акт Министарског савета ДФЈ, пов. бр. 115, 6.6.1945.

луке, уништена сва три модерна бродоградилница (Сплит, Краљевица, Сушак) и 83 мањих, мноштво зграда, инвентара и инсталација. У цивилном ваздушном саобраћају велике штете претрпели су аеродроми у Београду и Скопљу, нестао је летачки материјал и све резерве бензина у земљи. Друмски саобраћај је умањен за око 70.000 километара путева (од чега 28.000 километара модерних), 9,2 километра мостова, преко 30.200 аутомобила, 900 аутобуса, 5.900 моторцикала. Уништено је и 130 трамвајских кола (од укупно 287). Телеграфско-телефонска служба није прошла ништа боље са око две трећине уништених стубова и телефонских централа, преко 122.800 километара жица и преко 2,840.000 изолатора и 17.900 телефонских апарата.³⁹

Према проценама Репарационе комисије материјална штета на зградама и постројењима износила је 36,5% њихове вредности. Теже је оштећено или уништено 6.690 објеката јавних установа, 59.810 градских стамбених зграда и 372.660 сеоских. Томе се може додати 55.000 зграда које су током рата више пута рушене и оправљане. Све скупа, рат је довео до уништења или оштећења 504.160 зграда (20% укупног броја), а око 3,300.000 становника је остало без крова. Само у Србији оштећене су или порушене 115.273 сеоске зграде (нешто мање од трећине свих страдалих у земљи), од којих 50.851 стамбена. Ради санирања стања држава је од сваког појединца очекивала улагање *огромних напора*, па је у тој републици током 1945-1946. године обновљено или изграђено око 28.500 стамбених, више од 9.700 економских и 800 јавних зграда.⁴⁰

У току Другог светског рата уништена је једна трећина урбане инфраструктуре Београда и половина индустрије, уз смањење броја становника за 15% (са 320.000 пред рат на 270.000 1944. године).⁴¹ Тешко су страдали и многи други градови попут Лесковца, Ниша, Бора, Смедерева, Њуприје, Новог Сада, Славонског Брода, Пуле, Задра, Сплита, Марибора, Мостара, Бањалуке, Подгорице, Никшића, Бара, Скопља.⁴²

³⁹ Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 31; *Глас Народног фронта Србије*, исто. У многим случајевима непријатељ је из фабрика односно чак и средства за рад мале вредности. Из *Електротехничког а.д. Београд* (раније *АЕГ а.д. Београд*), сем 475 електромотора, уљаних прекидача и агрегата, вредних око 1,400.000 ДФЈ динара однете и 84 писаће машине марке *Олимпија*. АЈ-11-3-15, акт IV бр. 6461, 22.10.1945.

⁴⁰ *Глас Народног фронта Србије*, исто; *Борба*, „Изградња и обнова у Србији“, 1.1.1947; Е. Кардељ, „Сociјалистички пут“, 11. Биланџић наводи 822.237 спаљених, срушених или тешко оштећених зграда и 3,500.000 људи без крова над главом. Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 30-31.

⁴¹ Мирко Грчић, Станислав Миштал, „Развој и тенденције локализације индустрије у метрополитенским подручјима Београда и Варшаве“, *Гласник Српског географског друштва*, год. LXVIII, бр. 2, Београд, 1988, 32. Разорено је или теже оштећено 7.067 стамбених зграда и 453 комуналне грађевине. *Историја Београда, 3, Двадесети век*, ур. Васа Чубриловић, Београд, 1974, 555.

⁴² Подгорица је током рата бомбардована око 70 пута и град је готово сравњен са земљом. Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije, Opšti pregled, Knj. prva*, Beograd, 1977 (даље: В. Petranović, Џ.

На пољу финансија, стуба сваког замишљеног развоја, рат је оставио пустош. У окупираној Србији преко монополских и пореских управа, финансијских дирекција, централне банке, царинских благајни и др. спроведена је брутална пљачка. Однете су све количине кованог новца, југословенске новчанице, девизе, хартије од вредности, накит, драгоцености и племенити метали (међу којим 10.425 кг злата и 82.133 кг сребра). На рачун реквизиција, контрибуција, финансирања радова и других трошкова узета је сума 91,8 милијарди окупационих динара, а укупни губици настали по другим потраживањима финансијске природе износили су 809,000.000 послератних динара.⁴³ Међутим, ни други крајеви земље нису много боље прошли.

Коначно, али не најмање битно, рат је огромну, чак непроцењиву штету нанео културно-просветним установама и споменицима културе. Општећена су, уништена или однета културна добара, објекти и њихов инвентар, лабораторије, библиотеке, научне збирке... Само у области просвете, потпуно су уништени инвентар и учила из 5.376 школа, а делимично из 2.495. Уништено је или опљачкано неколико великих библиотека и архива, међу којима и Народна библиотека Србије са 500.000 свезака, збирка од 1.424 ћириличка рукописа и повеље (насталих од 12. до 17. века) итд.⁴⁴

Физичка разарања нису подједнако погодила све крајеве земље, ионако подељене постигнутим степеном развоја. Како су борбе најкраће трајале у областима на северозападу, то су и штете тамо биле знатно мање него у централним или источним крајевима. Истовремено, биле су то области са најразвијенијим индустријским и привредним наслеђем, па је опоравак трајао краће, а основа за даљи развој била је солидна. Како је Борис Кидрич (1912-1953) навео, Словенија, мада привредно развијена и богата република, и у рату најмање опустошена, „ипак је у прве две године добила и у материјалном погледу огромно много од Југославије као целине“. На основу анализе привреде, изнео је уверење како ће већ следеће, 1947, Словенија бити кадра да из сопствене акумулације (извори привреде тзв. републиканског значаја) инвестира у изградњу нових објеката око милијарду динара.⁴⁵

Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*), 50. О бомбардовањима током Априлског рата види: Velimir Terzić, *Slom kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, knj. 2, Beograd-Ljubljana-Titograd, 1982, 289-93, 304-305, 323-324, 343-344, а о савезничким бомбардовањима: Milan Terzić, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942-1944“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, 81-111.

⁴³ *Глас Народног фронта Србије*, исто.

⁴⁴ *Исто*; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, II, 451.

⁴⁵ Из обраћања Б. Кидрича на првом заседању уставотворне скупштине НР Словеније, које је 21. новембра 1946. године пренела *Борба*. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 89, 21, 11. 1946.

У прилог тој тврђњи иде и говор председника републичке владе Михе Маринка (1900-1983) пред републичком уставотворном скупштином, у којем је нагласио како су се у 1946. у Словенији бетонирали путеви, градила велика хидроцентрала, нова фабрика и ливница у Љубљани, довршавале фабрика аутомобила у Марибору, фабрика кожа у Врхники и више текстилних фабрика, дограђивала фабрика алуминијума у Стрмишчу, и изводили бројни мањи грађевински подухвати у републичкој привреди.⁴⁶

Сасвим насупрот Словенији стајале су БиХ, Црна Гора, Македонија, знатни делови јужне и источне Србије и нарочито Косовско-метохијска област. Као илустрацију величине понора који је делио развијени северозапад од неразвијеног средишта, југа и југоистока земље наводимо да је на Космету 1945. године на 700.000 становника долазило тек 18 лекара (од октобра – 27), а да је тај крај земље тек о јесењој сетви исте године дочекао да види прве тракторе. Није знатно боље било ни у БиХ која је, додуше, знала за трактор, јер их је имало 80 *приватника*, али да је доласком 150 нових, обезбеђених преко Министарства пољопривреде ФНРЈ, заправо почела прва ноле масовнија употреба механизације у пољопривредној производњи те републике.⁴⁷

У односу на предратни степен развоја и национално богатство, Југославија је била погођена људским и материјалним губицима више од осталих савезничких земаља. Неслагања демографских истраживача у процени губитка становништва, а она се креће између 1,000.000 и 2,000.000 (званично 1,706.000), нису од пресудне важности за констатацију да су такви губици (па и они из минималне процене) били огромни и са далекосежним последицама по развој друштва и државе. Најтеже губитке претрпели су цивили, првенствено радно способно становништво. Процене иду до чак 69%, међу којима је било око 90.000 стручних радника и око 40.000 интелектуалаца. С обзиром на ниску предратну квалификациону структуру, био је то велики ударац.⁴⁸

На неразвијену индустријску основу, додатно ослабљену ратним оштећењима и уништењима, са *танком* кадровском структуром, уз то и лоше организованом,

⁴⁶ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 90, 22,11.1946.

⁴⁷ *Глас Народног фронта Србије*, исто, „На Косову и Метохији доласком нових лекара знатно је појачана здравствена служба“, „Стигло је првих педесет трактора за Космет“, „Први резултати употребе трактора у Босни и Херцеговини“.

⁴⁸ Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 30; Рамила Радић, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950“, *Токови револуције*, XX-XXI, Београд, 1988, 16. Званичне податке о људским и материјалним губицима Југославије и Европе у Другом светском рату види у: *Информативни приручник о Југославији. Општи подаци о политичком, привредном, социјалном, културном и просветном животу у Федеративној Народној Републици Југославији*, књ. I, 1948-1951, Београд, 1951 (даље: *Информативни приручник*), 27-30.

наслониће се и крупне демографске промене – убрзано и бројчано велико пресељење становништва руралних области у градове и посебно веће урбане заједнице. Највећу флукуацију те врсте забележио је главни град Југославије, Београд, који је са Земуном већ крајем 1946. године имао 100.000 породица, односно око 326.000 становника (без војника, официра, војних чиновника и лица смештених у различите домове и установе), а дневни прилив нових становника износио је 4.000-5.000 месечно.⁴⁹

Југославија је у рату 1941-1945. тешко страдала. На разарања изазвана током Априлског рата надовезала су се савезничка бомбардовања, последице борби побуњених снага са окупаторима и квислинзима и између њих самих, последице дејстава Црвене армије и НОВЈ током борби за ослобођење и разарања немачке војске у повлачењу. На разорна борбена дејства наслонили су се акти самовољног цепања државне територије и конституисања марионетских режима, пљачка и реквизирање, репресија над становништвом, појединачна и масовна погубљења, легализација злочина, освета револуције која односи победу, сви скупа остављајући девастирајуће последице на материјалним добрима и биолошкој супстанци, на држави и друштву.

Последице рата у Европи

Други светски рат је представљао радикалну прекретницу у односу на ранији политички и међународни поредак. Територијално глобални и по методама вођења тотални, рат је запечатио сваку наду да је могућ повратак *на старо*. „Сва врата према прошлости била су чврсто затворена“, а најдалекосежније промене доживела је Европа.⁵⁰ Рат је уништио темеље њене економске структуре. Године 1945. она више није имала економију способну за живот, а без спољне помоћи није била у стању да одржи стандард својих становника. Са уништеним или обезвређеним капиталом, неорганизованом индустријом и ниском производњом основних добара била је, у циљу припрема за самооспособљавање, али и прехране становништва, приморана на увоз. Финансирање рата из претходних година скупо је стајало. Истовремено привреда Немачке, од које су зависиле економије више држава у суседству и окружењу, била је у руинама. Коначно, трговина између западних и источних делова Европе ометена је политичком поделом континента на совјетску и сферу западних

⁴⁹ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 119, 27.12.1946.

⁵⁰ Dubravka Stojanović, *Рађање глобалног света 1880-2015. Vanevropski svet u savremenom dobu*, Београд, 2015, 199.

савезника.⁵¹ Већина европских земаља претрпела је током рата велика разарања и потпуну економску парализу. У неким је било уништено чак до петине националне имовине. У Западној Европи пољопривредна производња је 1945. година опала на свега три петине предратне, а индустријска на око половине (у појединим деловима Европе, нарочито Немачке, Аустрије, Француске, Белгије и Грчке на трећину, па и четвртину предратне), док је број становника порастао за 8% у односу на 1938. годину. Приватни банкарски сектор, иако последицама рата није потпуно збрисан, наставио је да опада, а у појединим земљама, нарочито Немачкој, умногоме је изгубио од свог ранијег значаја (укључујући и одрицање од ранијих, престижних назива). Европски БДП (без СССР) ће 1946. године бити 19% мањи него 1939, забележивши најоштрији годишњи пад током читавог 20. века, од чак 15% у односу на 1944. Капацитети металургије, машинске индустрије и производња електричне енергије били су у току рата повећани, али су у свим другим гранама продукциони капацитети умањени.⁵²

Огромна несразмера између куповне снаге настале и неискоришћене у току рата и несташице робе осећала се после 1945. године нарочито у земљама где су рационалисање и мере контроле потрошње биле неефикасне и где је још било свеже искуство с хиперинфлацијом у двадесетим годинама. Јавила се *трка за робом*. Свако је имао интерес да куповна средства одмах претвори у робу, ко год је могао ишпекулисао је робом, златом и страним средствима плаћања. То је појачавало притисак за увоз робе и бежање капитала у иностранство, подизало цене, смањивало понуду робе на тржишту, појачавало инфлаторну спиралу.⁵³ Истовремено, тотални рат је максимално

⁵¹ *The New Cambridge Modern History, Vol. XII, The Era of Violence 1898-1945*, ed. D. Thomson, Cambridge, 1960, 40-41.

⁵² Не треба занемарити да реперне, 1938. године, још нису биле превладане све последице Велике депресије, и да Европа није успела да доврши трансформацију ка технолошким променама и новим правцима у међународној трговини. Ј. Клеменц, *н.д.*, 56 (подаци према: *Economic Bulletin for Europe*, 1950, бр. 1, 19); Волтер Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд, 1999, 28-29, 217; François Crouzet, *History of the European Economy, 1000-2000*, University of Virginia, 2001, 200; *An Economic History of Europe. From expansion to development*, ed. by Antonio Di Vittorio, New York, 2006, 291-292 (Albert Carreras, „The twentieth century – from break with the past to prosperity (II). The great stages“); Ј. Bradford DeLong, *Slouching Towards Utopia?: The Economic History of the Twentieth Century (XIX. Present at the Creation, The Post WWII Reconstruction)*, Berkeley, 1997, доступно на: http://www.j-bradford-delong.net/TCEH/Slouch_Present19.html [21.6.2017].

Чак и најразвијеније банке (нпр. париске) дочекале су крај рата са знатно мање чиновника, тек неколицином комитената, скромним депозитима, малим бројем хартија од вредности и без довољно новца. О тешкоћама банкарског сектора види: Youssef Cassis, Philip L. Cottrell, *Private Banking in Europe: Rise, Retreat, and Resurgence*, Oxford, 2015, 263-281. О кретању БДП у зараћеним, окупираним и неутралним земљама током рата види: *Economic History of Europe. From expansion to development*, 304-307 и табела 11.4.

⁵³ Ј. Клеменц, *н.д.*, 63-64. Инфлација и новчани проблеми, праћени депресијацијом, деноминацијама и новим паритетима према стабилним валутама били су током 1945. и 1946. карактеристика многих европских земаља, а посебно Немачке, Мађарске, Француске, Италије и Грчке.

ангажовао најпродуктивнију радну снагу. Укупна радна снага која је ушла у састав војних формација кретао се око 20%, а мобилизација је трајала годинама.⁵⁴

Укупни људски и материјални губици знатно су премашили такве губитке из Првог светског рата. Велики делови Европе представљали су попришта сукоба и као такви директно погођени разарањима (Пољска, Белгија, Холандија, Грчка, северна Француска, Југославија, СССР, Италија, а у последњим месецима рата Мађарска и Немачка). Готово да ни један већи европски град није био поштеђен бомбардовања – немачких или савезничких, при чему су поједина била нарочито разорна, а огромне области систематично су девастиране политиком *стаљене земље*, коју су при повлачењу практиковали и Совјети и Немци. Већи градови средње Европе, Италије и у последњој фази рата нарочито Немачке, раније значајни индустријски и трговински центри, претворени су делимично или у потпуности у пустош. У Немачкој се у четвртини кућа није могло становати, а слично је било и у Пољској, Грчкој, Југославији. Европски део СССР је из рата изашао у рушевинама, ослабљен и исцрпљен, његова мирнодопска привреда била је у дроњцима. У земљи је уништено 25% предратне капиталне имовине, у Немачкој 13%, Италији 8%, Француској 7%.⁵⁵

Привреде и инфраструктура европских земаља захваћених борбама биле су онеспособљене, независно од тога када су директне борбе почеле и колико су трајале. Слично је било и са страдањима и патњама становништва. Холандска привреда је првих година окупације доживела поремећај услед усмерења ка немачким ратним потребама, наглашене експлоатације и знатних депортација радне снаге. Ипак, остала је функционална, а становници који нису трпели директну репресију задржали су подношљив квалитет живота. Тешкоће ће наступити крајем 1944, након што су савезници ослободили југ земље и влада, избегла у Лондон, ради подривања немачке одбране, наредила штрајк железница. Одговор немачких власти био је потпуно обустављање саобраћаја, што је сломило систем снабдевања, и масовно депортовање радно способних мушкараца (осим неопходних немачкој одбрани). Недостатак енергије, услед одсуства снабдевања угљем из Лимбурга, водио је престанку рада свих

АНБ, Народна банка Југославије 1945-1992 (1/III), *Историјска архива*, к. 389, билтени Одељења за економска изучавања бр. 4, 5, 8, 10, 11 и даље (5.1–23.2.1946. и даље).

⁵⁴ Е. Hobsbaum, *н.д.*, 40.

⁵⁵ Само у америчкој зони Немачке општењено је и уништено више од 80% кућа, а у Диселдорфу је 93% проглашено неподобним за становање. Истовремено у деловима СССР који су били под окупацијом без крова остало је 6,000.000 породица (25,000.000 људи). О последицама рата види: В. Лакер, *н.д.*, 26-27; Е. Hobsbaum, *н.д.*, 42; Piter Kalvokorezi, Gaj Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987, 444-445.

индустријских предузећа. У намери да повећа производњу у Немачкој, окупациона власт је однела из Холандије индустријска постројења, а стратешка добра која се нису могла изместити (луке и инсталације), уништена су. За кратко време становништво је запало у велику беду и глад. Многи су напустили градове у потрази за храном. Оштра зима их је нагнала да посеку готово сва стабла како би се огрејали и нешто скували. Потхрањеност и хладноћа коштали су живота око 22.000 људи. Фебруара 1945, на врхунцу кризе, дневна норма хране смањена је на 500 калорија⁵⁶. Помоћ у храни из Швајцарске и Шведске и постепено оспособљавање саобраћаја мало ће олакшати ситуацију док у офанзиви савезника (март-април 1945) земља не буде ослобођена.⁵⁷

За разлику од Холандије Белгија, за немачки ратни напор стратешки важна до самог краја, претрпела је знатно мања индустријска оштећења. Њени рудници угља су током рата грубо експлоатисани, дошло је до осетног пада индустријске производње и било је великих депортација радно способног становништва, али озбиљнија оштећења претрпела је само железничка мрежа (од савезничких бомби). Када се септембра 1944. влада вратила из Лондона највеће привредне проблеме чиниће јој црна берза и инфлација. Комбиновањем радова на обнови, финансијских мера и појачане дисциплине рада омогућен је пораст индустријске производње и извоза, што ће омогућити набавку хране и сировина и водити ка убрзаној нормализацији.⁵⁸

Над Европом се надвила авет глади. Ратне године утицале су на смањење радне снаге у пољопривреди, механизације и агротехничких средстава (ђубриво, квалитетно семе и сл) било је све мање, страдала је стока. На то се прве године мира надовезала велика суша, па су се приноси житарица у највећем делу Европе преполовили (изузев СССР). Земље које нису претрпеле већу штету у аграру (попут Данске) нису имале коме да испоруче вишкове јер купци (Немачка и В. Британија) нису били у стању да их плате. Стога је у Европи потрошња хране ограничена, понегде рестриктивније него током рата.⁵⁹ Према Лакеру, средином 1946. године око 100,000.000 Европљана

⁵⁶ Просечне дневне потребе одрасле особе износе око 2.400 калорија.

⁵⁷ Jan L.van Zanden, *The Economic History of the Netherlands 1914–1995. A Small Open Economy in the 'Long' Twentieth Century*, London, New York, 2005, 119-120.

⁵⁸ André Mommen, *The Belgian Economy in the Twentieth Century*, London, New York, 2003, 67-68, 77

⁵⁹ Како је јануара 1946. писао *Економист* (*The Economist*) „Европа се налазила пред најтежим месецима које је преживела за последњих три стотине година. [...] Ситуација је веома трагична. [...] Сиромашно градско становништво Европе, можда четвртина њених 400 милиона, осуђено је да гладује ове зиме.“ Као центри беде оцењени су Варшава, Аустрија (нарочито Беч и Доња Аустрија, са испод 1.000 калорија дневно), Мађарска, и посебно Будимпешта, Сарска област (где „деца већ умиру од глади“), северна Италија, Рурска област, Берлин и већи део великих градова у Немачкој, а ни Грчка и западна

дневно је уносило само 1.500 калорија (и мање), што је дијета за мршављење и недовољно за обављање тежких послова и за раст и развој деце. Становницима градова мањкала је одећа, обућа, покућство, алат, огрев. Производња угља не само што је опала, понегде на ниво статистичке грешке у односу на предратну (у Руру је дневно копано 25.000 тона, према ранијих 400.000), већ се ни ископани енергент због стања саобраћаја није могао допремити до угрожених.⁶⁰ Долазак зиме носио је неизвесност. Европа је била суочена са сломом привреде и неизвесном егзистенцијом становника. У лето 1945. године изгледало је „да будућности уопште нема“. Опстанак више није зависио од сопствених ресурса, већ се спас очекивао са стране.⁶¹ Тек ће помоћ Унре (*Управа Уједињених нација за помоћ и обнову / The United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA*) у храни, сировинама и опреми, намењена народима који су се борили против *Осовине*, и помоћ окупатора Немачке, дати импулс за преживљавање.

Сем Британије, која се за годину дана вратила на предратни ниво производње, осталим земљама требаће знатно више времена.⁶² Производња челика у Европи 1946. године износила је тек 50% предратне. Ипак, индустрија се брзо обнављала и за три године, рачунајући и сушну 1947, успела је у већини развијених земаља да премаша предратни ниво.⁶³ Повратак мира није охрабрио наде да ће се слободна размена и трговина ускоро обновити. Захтеви за потрошним добрима били су толико високи, а европске резерве страног новца, посебно долара, толико скромне, да су владе биле принуђене да рационалишу спољна плаћања и квотама регулишу увоз. Истовремено, расли су инфлаторни притисак и дефицит у трговинској размени са САД и тек ће

Холандија нису далеко одмакле, па чак и у Паризу се наслућивала криза у исхрани. Процењивало се да од глади и њених последица – туберкулозе, дизентерије, тифуса, рахитиса и повећане смртности деце – може страдати и више милиона људи. АНБ, 1/III, *Историјска архива*, к. 389, *Билтен* бр. 10, 16.2.1946.

⁶⁰ Уништен саобраћај био је можда најозбиљнија материјална последица рата. Та животно важна делатност 1945. године била је паралисана. Уништено је 60.000 километара пруга. Само у америчкој и британској зони Немачке од 958 значајнијих мостова страдало је 740 и железнички саобраћај је за више месеци онемогућен, а у Француској је остала тек по једна трећина локомотива и трговачке флоте. Сви речни пловни путеви унутар континента, од којих су зависили снабдевање и трговина, били су у прекиду. В. Лакер, *н.д.*, 27-28; Р. Kalvokorezi, G. Vint, *н.д.*, 444.

⁶¹ В. Лакер, *н.д.*, 29; *Economic History of Europe. From expansion to development*, 309.

⁶² Сама В. Британија такође је трпела од последица рата. Сем пада међународне улоге, унутар земље појавила се неравнотежа у радној снази. Влада је у извештају о стању индустрије јануара 1947. истакала велики мањак радне снаге, изазван поремећајем британске економске равнотеже услед потреба вођења рата и чије се трајање процењивало на више година. За остварење пуне извозно оријентисане индустрије недостајало око 500.000 радника. АЈ- 17-114-115, Дневни преглед штампе, 138, 21.1.1947.

⁶³ Година 1947. је у неким аспектима била гора од било које ратне. Тако, на пример, просечна Францускиња је тада уносила мање калорија и располагала мањим буџетом него раније. Опоравак ће бити видан 1948. године када је индустријска производња у Западној Европи, (с изузетком Немачке) прстигла предратни ниво. В. Лакер, *н.д.*, 217-218; Ј. Клеменц, *н.д.*, 127; Jean-Pierre Dormois, *The French Economy in the Twentieth Century*, Cambridge, 2004, 17.

провођење плана економског опоравка (*European Recovery Program*, ERP, или *Маршалов план*), државног секретара САД, Џорџа Маршала (George C. Marshall, 1880-1959), од 1947. године, *начети* затворене европске трговачке режиме, омогућити финансијску консолидацију и уравнотежити дефицит.⁶⁴ Сређивање економских прилика водиће Европу незабележеном просперитету, али до тог „врхунца изобиља“, како каже Делонг,⁶⁵ проћи ће више тешких, стагнирајућих и тек незнатно напредујућих година.⁶⁶

Посебан проблем представљало је померање становништва – миграција незабележена у последњих неколико столећа. Током и непосредно након рата 40-45,000.000 Европљана истерано је из кућа и претворено у избеглице. Када су борбе престале у Немачкој се затекло 6,000.000 ратних заробљеника и принудних радника. Три месеца касније две трећине њих отишло је кућама, али истовремено је пристизао још већи талас избеглица – Немаца из источне и југоисточне Европе и немачких крајева источно од линије Одра-Ниса на коју су померене западне границе Пољске. Избеглице су тражиле нова станишта и безбедност. Померале су се десетине и стотине хиљада Финаца, Пољака, Украјинаца, Чеха, Словака, Татара, Италијана, Мађара, Југословена, Јевреја и више од 10,000.000 Немаца. Миграције, које ће трајати деценију, наново су цртале мапу средње и источне Европе,⁶⁷ а укључивање избеглица у друштво било је императив. Ипак, готово две године након завршетка рата у западним зонама Немачке и Аустрије и у Италији било је још увек више од 1,000.000 избеглих, почетком јула 1947. тек нешто мање од тога, а за још годину дана број ће тек незнатно опасти на око 800.000.⁶⁸

⁶⁴ М. М. Postan, *н.д.*, 98; В. Лакер, *н.д.*, 218; F. Crouzet, *н.д.*, 201-203; Ђоко Триповић, „Југославија и Маршалов план“, *Историја 20. века*, 1-2, Београд, 1990, 71-72. У првим послератним годинама обнова је тражила велики увоз сировина, намирница, горива и инвестиционе робе, који Западна Европа није могла да плати. Дефицит није био само последица рата, већ и промена у светској привреди које су исходиле из процеса осамостаљивања и индустријализације колонија. То је значило и смањење прихода од пласмана у иностранству. Европа се тешко адаптирала на ново стање у светској привреди и није била у стању да плаћа неопходан увоз. О томе више у: Ј. Клеменц, *Привредна политика*, 67 и даље.

⁶⁵ James Bradford DeLong, „Cornucopia: The Pace of Economic Growth in the Twentieth Century“, NBER, *Working Paper No. 7602*, March 2000, доступно на: <http://www.nber.org/papers/w7602> [28.2.2016].

⁶⁶ Још 1947-48. године, на пример, обим западноевропског извоза једва да је премашно извоз остварен 1913. године. Последице Велике депресије, предратног протекционизма и ратна тешко су се уклањале. Barry Eichengreen, Andrea Boltho, „The Economic Impact of European Integration“, *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2, 1870 to the Present*, Cambridge, 2010, 268.

⁶⁷ Истраживачи се и у питању броја избеглица доста разилазе. Уп. В. Лакер, *н.д.*, 37-39; Е. Hobsbaum, *н.д.*, 45; Phillip Ther, „A Century of Forced Migrations“, *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948*, ed. Phillip Ther, Ana Siljak, Oxford, 2001, 52-58.

⁶⁸ HST L&M, *Public Papers*, 38, „Special Message to the Congress on U.S. Participation in the International Refugee Organization“, 24.2.1947, 140, „Special Message to the Congress on Admission of Displaced Persons“, 7.7.1947 и 115, „Address in Chicago Before the Swedish Pioneer Centennial Association“,

Највећи баштинници ратних ужаса биле су средња и источна Европа. Куће и имовина милиона људи између Балтика и Егеја, с једне, и Волге и западних обала Италије, с друге стране, лежали су у рушевинама. Милиони су натерани на пресељење, неретко носећи собом само одећу и бедни завежљај, милиони мртви, или доживотно обележени последицама рањавања, болести, глади, тортуре. Само Пољска остала је без готово 20% становника, СССР (у границама из 1938) и Литванија око 15%, Летонија и Југославија око 10%, Немачка преко 8%.⁶⁹ Авионске бомбе, хаубице, *каћуше* и диверзије разориле су стамбене блокове, пруге, путеве и мостове, закрчиле реке, урушиле руднике, гомилом шута и пепела прекриле стоваришта, радионице и фабрике, пресекле далеководе, телефонске и телеграфске стубове... Уништени су или онеспособљени читави производни комплекси, неретко привредне подврсте, па и врсте.⁷⁰ Чинило се да ће бити потребне године да се насеља и фабрике само рапчисте од тона набацаног малтера, цигле и земље и поравнају кратери, а реконструкција се из такве перспективе могла мерити деценијама. О развоју и напретку да и не говоримо.

Сем тога средишња Европа постала је и неком врстом политичког полигона. Тај простор, управо онај *симетрални појас Европе*, или *европски стуб*, који су својевремено замишљали и исцртавали фашистички идеолози, са својим непосредним окружењем, грубо говорећи земље између Балтичког и Егејског мора, постале су место сучељавања и латентног сукоба две идеологије, два друштвено-политичка и економска концепта – Западног и Источног. Граница два света углавном се поклапала са линијом сусрета совјетске и англоамеричке војске.⁷¹ Сучељавању је претходио вакуум у равнотежи сила, а како је запазио Џ. Гедис, наслањајући се на анализу заменика шефа мисије САД у Москви и потом амбасадора Џона Кенана (George Frost Kennan, 1904-2005) из 1947. године, „када вакуум моћи раздвоји велике силе, као што је био случај на крају Другог

4.6.1948, доступно на: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1.10.2014]. О становништву Европе, губицима током Другог светског рата и послератним миграцијама види и: *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century. Part One*, ed. Carlo M. Cipolla, New York, 1977, 9-17, 53-60.

⁶⁹ Процене броја жртава у појединим случајевима доста варирају (нарочито за СССР и Југославију), али, како је запазио Хобсбаум: „шта значи статистичка тачност, тамо где је ред величина овако астрономски?“ Е. Hobsbaum, *и.д.*, 39. О процени жртава уп. Вадим Эрлихман, *Потери народонаселения в XX веке, Справочник*, Москва, 2004; Р. Kalvokorezi, G. Vint, *и.д.*, 445.

⁷⁰ Тако је на размеђу 1946. и 1947. године у средњој Европи, пошто су све немачке фабрике картона биле уништене и онеспособљене, радио само један погон за производњу папира и картона – *Северночешка фабрика хартије* у Новоселицама. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 123, 2.1.1947.

⁷¹ У том смислу индикативна је изјава совјетског маршала Ворошилова дата 1945. године након пада Мађарске: „То је наша територија и ми ћемо одредити ко може ући.“ Наведено према: *Soviet Occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/45–1948/49*, Ed. by Csaba Békés, László Borhi, Peter Ruggenthaler, Ottmar Traşcă, Budapest, 2015 (даље: *Soviet Occupation*), 7.

светског рата, оне ће га тешко испунити а да не упадну у међусобни сукоб и да се њихови интереси не сударе“.⁷² Тај простор *судафа*, који је највише страдао током рата и доживео највећа померања становништва, простор средње, источне и дела јужне Европе, са Југославијом и њеним окружењем, управо је био у средишту тог вакуума који су *велики* испуњавали оштро се сучељавајући, постајући тиме средиште будуће вишедеценијске конфронтације. Управо у том простору, обележеном разарањима и миграцијама, тражићемо извориште и исходиште ове студије – земљу (Југославију) која вапи за искуством и стручним знањима и људе опремљене праксом и специјалним способностима који у својим матичним или националним срединама (Немачкој, Аустрији, ЧСР, Мађарској, Италији, Бугарској) нису могли наћи (одговарајући) посао.

Управо наведене земље биле су мањински простор Европе у којем је након рата постојала осетна незапосленост и вишак радне снаге (општи или у привредним секторима који су претрпели већа разарања). Њихове урушене привреде нису биле у стању да апсорбују ни предратну квоту запослених, а нарочито понуду какву је донео талас избеглица. Неке од њих, нарочито Немачка и делом Италија, биле су не само пуне незапослених, већ неангазоване радне снаге високог степена квалификованости и стручности, богате знањем и праксом. С друге стране, већи део Европе осећао је недостатак радне снаге, а недовољно развијене земље, попут Југославије, СССР и др, мањак стручног кадра. Мањак који је понекад угрожавао саму егзистенцију појединих пословних процеса. Стога ће простор средишње Европе, а нарочито територије окупиране Немачке и Аустрије, те ЧСР и Италије постати својеврсно поприште разних заинтересованих страна за врбовање и ангажовање стручних радника и специјалиста за потребе сопствених привреда. Тим земљама се у случају задовољења југословенских потреба придружују још Мађарска и Бугарска, углавном за послове који су захтевали средње стручни или занатски кадар (грађевинарство, повртарство). Тако ће земљеа које су у минулом рату биле на супротној страни (с изузетком ЧСР), постати извориште Југославије за проналажење неопходног стручног рада.

⁷² Џон А. Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд, 2003, 27. Види и: „X“ (George F. Kennan), „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs*, Volume 25, Number 4, July 1947, Washington, 1947 (текст чланка Џ. Кенана доступан и на: https://en.wikisource.org/wiki/The_Sources_of_Soviet_Conduct [12.5.2016]; P. Kalvokorezi, G. Vint, *н.д.*, 449-454.

То сучељавање, познато у политичком вокабулару, још од изјаве америчког бизнисмена и раније саветника америчких председника за економска и спољнополитичка питања, Бернарда Баруха (Bernard Mannes Baruch, 1870-1965), из априла 1947. године, као *Хладни рат*, који ће прихватити и историјска наука, изазивало је и данас провоцира бројне дебате, укључујући и питања његове периодизације и дефиниције, што је за последицу имало настанак низа истраживачких „школа“. D. Stojanović, *н.д.*, 200.

Немачка

Рат се, попут бумеранга, вратио на немачко тле. Бомбардовања савезника била су масовна. Само британско Краљевско ваздухопловство (RAF) уништило је, рачунајући градове веће од 500.000 становника, 75% Хамбурга, 65% Дизелдофа, 61% Келна, 59% Дрездена, 54% Дортмунда, 52% Франкфурта, 50% Есена, 42% Минхена, 33% Берлина и 20% Лајпцига. Неки мањи градови, попут Бохума (Bochum), Ремсхајда (Remscheid) и Форцхајма (Pforzheim) страдали су 83%, а Вирцбург (Würzburg) чак 90%.⁷³ У америчкој зони 81% кућа било је оштећено и уништено. Тешко оружје са земље наставило је да разара оно што бомбе нису успеле, а немачка војска у повлачењу уништавала је све што је преостало. Страхоте пројектила брзо ће заменити зебња и неизвесност од непријатеља на земљи. Страх од освете Црвене армије, која је јануара 1945. стигла у Источну Пруску, вести са терена појачавале су до крајњих граница. Убивства и силовања били су не само хир војске која је после понижења надјачала непријатеља, већ и дело усмерене пропаганде мржње. Било је села где су војници силовали сваку женску особу старију од 12-13 година. Немачки народ морао је бити понижен и кажњен због злодела која је учинио нацистички режим. Наредбе неких високих војних команданата вапиле су за „ужасном осветом“.⁷⁴

Офанзива Англоамериканаца у Арденима и совјетски продор у Источну Пруску и Пољску из јануара 1945. означили су почетак краја рата у Европи, а финале ће уследити крајем априла и првих дана маја. Након што је Црвена армија окружила срце Трећег рајха и отпочела Битку за Берлин (21. април – 2. мај) и савезничке војске се сусреле на Лаби (25. априла), остало је да поражена немачка армија потврди слом. Капитулација од 8. маја 1945. донела је Немачкој, и читавој Европи, тишину какве није било годинама. Тишину која је обавила немачке градове аветињског изгледа, с кућама без зидова или кровова, без електричне струје, воде и било каквог снабдевања, тишину

⁷³ The National Archives, London, Graph of devastation of German cities, Catalogue ref: AIR 16/487: “Why did the RAF bomb cities?”, *World War II: Western Europe 1939–1945: Hamburg*, доступно на: www.nationalarchives.gov.uk/education/worldwar2/theatres-of-war/western-europe/investigation/hamburg/sources/docs/6/ [17.2.2016]. Графикон разарања немачких градова сачинио је, на основу извештаја о ратним операцијама од 23.2.1942. до 8.5.1945. године, маршал и командант РАФ, Артур Харис (Sir Arthur Harris, 1892-1984), познат као *Бомбардер Харис* или *Капитан Харис* (последњи надимак није био због његових моралних вредности већ услед огромних губитака које је британска авијација трпела).

⁷⁴ Према сведочењу совјетског ветерана кампање у Источној Прусској, мржња је *хранила* совјетско напредовање: „Како се фронт примичао границама Немачке пропаганда мржње не само према немачкој армији, не само према немачком народу, већ и према самој немачкој земљи добијала је све више и више монструозни карактер“. Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*, London, 1995, 71-75.

у којој су људске сенке тумарале у дроњцима, носећи у завежљају, коферу или на колицима све своје покућство и иметак, тражећи храну за следећи оброк и *кфров* за следећу ноћ.⁷⁵ Када су детонације из времена последње фазе рата минуле и разарања престала, оно што је остало од Немачке подељено је на пет делова – четири окупационе зоне (совјетску, америчку, британску и француску) и град Берлин (такође подељен на четири сектора).⁷⁶ У општем хаосу 1945-1946. године најважнији циљ милиона Немаца био је пронаћи заклон и довољно хране и обезбедити пуки опстанак.

Можда је већи проблем од разарања било питање избеглица. Између 1944. и 1948. године у подељену и умањену Немачку дошло је из источне и југоисточне Европе најмање 12,000.000 расељених лица. Померање становништва које је говорило немачки језик било је и веће, пошто у тај број нису ушле избеглице у Аустрију, друге европске земље и САД, као ни око 2,000.000 оних који су, страдали током *путовања* услед глади, болести или насиља.⁷⁷ Три западне зоне имале су око 47,000.000, а источна зона и источни сектор Берлина око 18,000.000 становника. Сваки пети грађанин западних зона био је избеглица – више од 8,000.000 пребегло је из Источне Пруске, Шлезеије, ЧСР и других крајева средње и источне Европе, а непрекидно су стизале и избеглице из совјетске зоне (2,000.000 људи између 1945. и 1952. године).⁷⁸

⁷⁵ О изгледу Берлина и Берлинаца првих дана након слома види у: N. M. Naimark, *н.д.*, 78-83.

⁷⁶ План за поделу Немачке на зоне уобличен је на више конференција. Одбијање плана британског премијера Винстона Черчила (Winston Churchill, 1874-1965) о инвазији Балкана и источне Европе преко Грчке, изнетог на Конференцији у Казабланци, јануара 1943. отворило је врата совјетској окупацији истока Немачке. О подели на зоне и западној граници Пољске дискутовано је на Техеранској конференцији, крајем исте године, и потом се отпочело са разрадом плана о управљању Немачком. Конференција у Јалти, фебруара 1945, утврдила је да сем зона три водеће силе, СССР, САД и Велике Британије, добије једну на управу и Француска (издвојена из делова западних савезника). *Germany: a Country Study*, Ed. by Eric Solsten, 3rd Edition, Washington, 1996 (Bruno F. Steinbruckner, "Historical Setting: 1945 to 1990") (даље: *Germany: a Country Study*), 76-77, доступно на: <http://memory.loc.gov/master/frd/frdcstdy/ge/germanycountryst00sols/germanycountryst00sols.pdf> [17.11.2015]; В. Лакер, *н.д.*, 110. О Конференцији на Јалти (*Кримској конференцији*) више у: Arthur Conte, *Jalta ili podjela svijeta*, Zagreb, 1968.

⁷⁷ *The Expulsion of the „German“ Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*, Ed. by Steffen Prauser and Arfon Rees, European University Institute, Florence (EUI), Working paper HEC 2004/1, San Domenico, 2004, (S. Prauser, A. Rees, „Introduction“), 4. Зборник разматра изгон Немаца из ЧСР, Пољске, Мађарске, Југославије, Румуније и три балтичке републике.

Укупно померање становништва средње, источне и југоисточне Европе на крају Другог светског рата и првих послератних година скоро је достигло број од 25,000.000, јер су се, сем Немаца, *померили* и Пољаци из делова земље који је припао СССР, становници балтичких република које су изгубиле независност, Италијани из Истре и из делова Далмације који су припали Југославији, Јевреји на свом путу ка Палестини и многи други, док се за читаву Европу може рећи да је у том периоду расељено око 30,000.000 људи. *Исто*, (Luigi Cajani, „School History Textbooks and Forced Population Displacements in Europe afret Second World War“), 83-84.

⁷⁸ В. Лакер, *н.д.*, 26, 111. Према извештају амбасаде ДФЈ у Варшави, јуна 1945. само је Пољака у Немачкој било око 3,000.000 (бивши заробљеници логора и принудни радници). АЈ, Министарство социјалне политике ДФЈ (642)-10-34, извештај МИП ДФЈ, пов. бр. 4034, 12.9.1945.

Крај рата, тренутак након што је 8. маја 1945. фелдмаршал Вилхелм Кајтел (Wilhelm Keitel, 1882-1946) потписао у Берлину безусловну капитулацију оружаних снага *Вермахта* (*Wehrmacht*), тренутак раније незабележен у немачкој историји – када је Немачка потпуно окупирана и престала да постоји као држава, и када је требало отпочети обнову – Немци су доживели као *нулти час* (*Stunde Null*).⁷⁹ Око 5,770.000 Немаца није дочекало тај тренутак. Погинули су у борбама (3,760.000), заробљеништву (600.000) и од других видова ратног страдања, бомбардовања, терора, стрељања, глади и болести (1,400.000), а још 97.000 страдаће у савезничком терору 1945-1949 (кажњено и погубљено 22.000 и умрло и страдало у логорима 75.000).⁸⁰ Других 10-11,000.000 провешће вишегодишње заробљеништво у 20 савезничких држава.⁸¹ Управа је била у рукама окупатора и тек временом ће Немци почети да играју улогу у власти унутар зона. Политички живот постепено се обнављао оживљавањем старих и формирањем нових партија. Ипак, људи су махом били усмерени на преживљавање, рад на рапчишћавању и обнови, успостављање нових привредних односа и интегрисање избеглица. Међутим, све те појаве засениће наступање *Хладног рата*, нарастајуће идеолошке и политичке конфронтације између САД и СССР, која ће пре краја пете деценије 20. века поделити Немачку на две целине. Подела настала спуштањем *гвоздене завесе* наредних година довешће до формирања две немачке државе, Савезне Републике Немачке (СРН), односно Западне Немачке и Немачке Демократске Републике (НДР), тј. Источне Немачке. Прва је кренула путем парламентарне демократије и слободне тржишне привреде, док је друга, под будним оком СССР наредне четири деценије провела у једнопартијској диктатури и са планском привредом.

Конференција у Потсдаму (17. јул – 2. август 1945), на којој ће постати видљива дисхармонија између западних савезника и СССР, имала је далекосежне последице.

Немачка је годинама била пуна расељених лица и расадник радне снаге. Тако је белгијска влада јануара 1947. затражила одобрење америчких окупационих власти за ангажовање 20.000 расељених Немаца у белгијским рудницима. Иначе у рудницима долине Самбре и Мезе у јужним областима Валоније, и у другим крајевима, било је и мноштво немачких ратних заробљеника. До децембра 1947. године, када су отпуштени из заробљеништва, бивши немачки војници чинили су окосницу белгијског рударског особља. Врхунац њихове бројности (46.000) био је почетком 1946. године. Заробљенике су у белгијским рудницима поступно су заменили рудари из Италије. Од јуна 1946. године, захваљујући билатералном споразуму Брисела и Рима, у Белгију је долазило 2.000 рудара недељно. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 141, 24.1.1947; Willem Mass, *Creating European Citizens*, Lanham, 2007, 14.

⁷⁹ *Germany: a Country Study*, 73, 76.

⁸⁰ В. Эрлихман, *и.д.*, 51-52.

⁸¹ Arthur L. Smith, Jr., „Die Deutschen Kriegsgefangenen und Frankreich 1945-1949“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Institut für Zeitgeschichte, Jahrgang 32, Heft 1, München/Berlin, 1984, 104-105, доступно и на: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1984_1_4_smith.pdf [8.12.2015].

Померање источне немачке границе на линију Одра-Ниса изазваће талас миграција, а одлука о наплати репарација у добрима и индустријској опреми довешће до измештања великог броја погона са развијеног запада на пољопривредни исток. Конференција је потврдила нужност процеса демилитаризације и денацификације, реструктурирања политичког живота на демократским принципима (уз различито схватање појма демократије на Истоку и на Западу) и очувања економског јединства земље. Управљање зонама поверено је *Савезничком контролном већу* (*Allied Control Council*, АСС), састављеном од четири савезничка команданта.⁸² Савезничке политике у зонама биле су различите и полазиле са супротних позиција. Француска, која није била присутна у Потсдаму, није осећала да за њу важи обавеза о Немачкој као јединственом економском подручју, те је стално захтевала да из ње што више извуче (укључујући и привремену анексију Сарске области). Слично томе, СССР је настојао да наплати што више ратне штете, али и да наметне утицај даље од граница зоне којом је управљао. САД су показале велики интерес за денацификацију и успостављање либералног демократског система, а првобитни планови за деиндустријализацију и преусмерење економије на пољопривреду (попут *Плана Моргентхау*)⁸³ у циљу онемогућавања вођења рата, напуштени су пред нарастањем (или пренаглашавањем) совјетске претње и увиђањем да она у тој констелацији може бити савезник.⁸⁴ Британци су били најмање амбициозни и увидели су да ће њени порески обвезници биће принуђени да хране становнике Немачке док она не постане економски *самодоволна*. Потреба да се обезбеди самоспособност немачке економије довешће, након састанка државног секретара САД, Џејмса Бирнса (James Francis Byrnes, 1882-1972), и британског министара спољних послова, Ернеста Бевина (Ernest Bevin, 1881-1951) од 3. децембра 1946, почетком 1947. до уједињења две зоне у једну економску област – *бизону*.⁸⁵

⁸² У првобитном саставу већа били су совјетски маршал Георги Жуков (Георгиј Жуков, 1896-1974), амерички генерал Двајт Ајзенхауер (Dwight Eisenhower, 1890-1969), британски фелдмаршал Бернард Монтгомери (Bernard Law Montgomery, 1887-1976) и француски генерал Жан де Латр (Jean de Lattre de Tassigny, 1889-1952).

⁸³ План министра финансија САД Хенрија Моргентхауа (Henry Morgenthau, Jr., 1891-1967) за мере на укидању немачке способности да води рат путем елиминације војне индустрије и измештања или уништавања других грана које би могле јачати војну снагу. План је подразумевао дислокацију или уништење свих индустријских постројења и опреме у Рурској области. Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum, Henry Morgenthau, Jr., *Suggested Post-Surrender Program for Germany* (1944), доступно на: <https://web.archive.org/web/20130601001233/http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box31/folt297.html> [22.2.2016].

⁸⁴ О предлозима за послератно уређење Немачке, ограничење њене моћи, контроли производње, начинима за одржање економског живота, Плану *Моргентхау* и његовом одбијању и сл. види у: Edward R. Stettinius, Jr., *Roosevelt i Rusi, Konferencija u Jalti*, Zagreb, 1952, 30-32.

⁸⁵ *Germany: a Country Study*, 78-79; E. Hobsbaum, *ид*, 178; AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 98, 3.12.1946.

Савезници су били сагласни да се Немачкој више никада не дозволи да угрози европски мир. Први корак ка демилитаризацији, денацификацији и демократизацији немачког друштва био је установљење међународног војног суда (август 1945), који ће у Нирнбергу, три месеца касније, отпочети с радом, у намери да утврди индивидуалну одговорност за избијање рата и злочине почињене током режима Адолфа Хитлера.⁸⁶ Свет и Немачка суочили су се са незамисливим злочинима. Како је све елементе нацизма требало очистити из јавног живота, уследила су суђења хиљадама мање проминентних личности, али денацификација није обављана подједнако у свим зонама. Најсложенији правни поступци вођени су у америчкој зони. Французи и Британци били су у гоњењу били мање силовити пошто су власти у тим зонама сматрале да је важније поново успоставити функционалну бирократију. У совјетској зони денацификација не само да је била најригорознија (наставници, јавни службеници, правно особље и сл), већ је постала инструмент борбе против *класног непријатеља* (бивши чланови нацистичке странке који су били власници фабрика или имања, а који су неретко денунцирани и чија је имовина потом конфискована).⁸⁷

Још током завршне фазе рата савезници су се сагласили о поновном увођењу демократских партија у политички живот. СССР је, у намери да брзом мобилизацијом јаког левичарског покрета прошири свој утицај и на западне зоне, 10. јуна 1945. наредио, предухитривши западне савезнике, формирање политичких странака. Већ сутрадан обновљена је Комунистичка партија Немачке (Komunistische Partei Deutschlands) под вођством Вилхелма Пика (Friedrich Wilhelm Pieck, 1876-1960). Убрзо, након што је обновљен рад Социјалдемократске партије Немачке, СДП (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) под вођством Ота Гротеволла (Otto Grotewohl, 1894-1964), постало је јасно да та странка ужива већу подршку у источној зони од комуниста. Стога су Совјети наредили априла 1946. фузионисање те две странке и формирање Социјалистичке јединствене партије Немачке, СЈПН (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED). Насилно спајање тих партија довело је до цепања социјалдемократа и њиховог засебног деловања у западним зонама.⁸⁸

⁸⁶ Нирнбершки суд био је намењен најзначајнијим носиоцима власти. Тамо су процесуирана 22 лица, од којих су 12 осуђена на смрт, седморица на казне затвора, а три су ослобођена.

⁸⁷ Процес денацификације окончан је марта 1948. године, иако више озбиљних случајева није било процесуирано. Резултат тога био је да су многи нацистички званичници успели да избегну правди. *Germany: a Country Study*, 79-81.

⁸⁸ *Germany: a Country Study*, 81. СДП је предводио ветеран социјалдемократије, посланик Рајхстага *Вајмарске републике* и политички затвореник током *Трећег рајха*, Курт Шумахер (Kurt Schumacher, 1895-1952).

Неуспех СЈПН да на земаљским изборима октобра 1946. добије апсолутну већину натерала је вођство на промену тактике. Формиран је Антифашистички блок свих партија, који би био гарант да ће се у читавој источној зони проводити *демократски и антифашистички поредак*. СЈПН је обезбедила право да у блоку забрани сваки предлог других партија који не би био „у сагласности са њеним идеалима о социјалистичком друштву“, па су тако две политичке партије које су имале овлашћење за деловање у совјетској зони, Хришћанско-демократска унија и Либерално демократска партија Немачке, одступиле од партијског вођства на западу и тиме биле одбачене, а нови програм су потпуно ускладиле са програмом СЈПН.⁸⁹

Најкрупнија последица рата у делу Немачке под контролом СССР, била је друштвено-економска и политичка трансформација у правцу совјетизације. Уверен да је промена у економским односима први предуслов за успостављање пуног утицаја СССР и тамошње владајуће идеологије, Стаљин је, пре него што је и сама КП Немачке на то била спремна, још средином 1945. године, наредио експропријацију земље крупних власника. Он је проценио да је за такву акцију погодан тренутак – стање није било стабилно у толикој мери да би то отежавало преокрет, али ни превише нестабилно што се могло очекивати услед све већег друштвеног хаоса и све већег недостатка хране. Тиме је желео да успостави темељ новог политичког поретка пре него што се постојећим друштвеним структурама дозволи консолидација.⁹⁰

На Западу, социјалдемократе су задржале изразито антикомунистички став. Негативно сећање на комунисте, баштињено из *Вајмарске републике*, потхрањено је најавом диктатуре која се политике СЈПН могла назрети. Социјалдемократи су настојали да се изборе за неутралну социјалистичку Немачку, смештену између западног капитализма и совјетске диктатуре. Десни и конзервативни политички миље почео је своје политичке представнике да добија у јесен 1946. уједињењем више регионалних политичких организација у Хришћанско-демократску унију (Christlich Demokratische Union, CDU) и обновом баварске конзервативне Хришћанско-

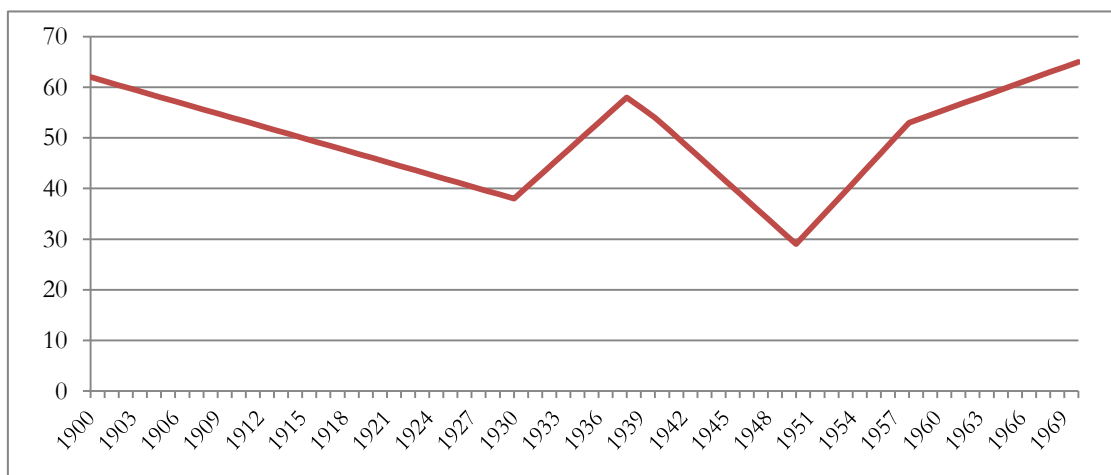
⁸⁹ У Антифашистички блок укључене су 1948. године и две новоформиране странке – Демократска сељачка партија Немачке (Demokratische Bauernpartei Deutschlands, DBD), за окупљање сељаштва и његову припрему за планирану земљишну реформу (национализацију) и Национал-демократска партија Немачке (National-Demokratische Partei Deutschlands, NDPD), намењена укључивању у политички живот око 2,000.000 људи са претежно десничарским уверењима (у њу је укључено и мноштво бивших нациста). *Germany: a Country Study*, 82.

⁹⁰ Gerhard Wettig, *Stalin and the Cold War in Europe, The Emergence and Development of East-West Conflict, 1939-1953*, Lanham-Plymouth, 2008, 37.

социјалне уније (Christlich-Soziale Union, CSU). Либералима, традиционално подељеним на конзервативно национално крило и лево оријентисане либерале требаће две године да се уједине (и то не сасвим) и образују Слободну демократску партију (Freie Demokratische Partei, FDP).⁹¹ Међутим, политика консолидације политичког живота и његове демократизације (ма како различито схватани на Истоку и Западу) нису преко ноћи могли стабилизovati укупни друштвени живот.

Физичка разарања, парализа система транспорта, подела на окупационе зоне, атрофија власти, пропадање валуте и галопирајуће цене, свели су национални доходак и производњу у 1946. години на испод 30% у односу на стање у 1938. години. Наредних година почеће напредак, али спорије него у другим западноевропским земљама, па су доходак и производња 1947. године износили тек 40%, а 1948. године 66-70% предратних.⁹² У америчкој и британској зони индустријска производња 1946. износила је свега 33% производње из 1936. године, 1947. и даље је била испод 40%, да би тек у првом полугодишту 1948. достигла 47%.⁹³

Графикон 1: Бруто национални производ Немачке 1900-1970. године (САД=100)

Према: E. Bussière, P. Griset, C. Bouneau, J. P. Williot, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale (1880-1970)*, Paris, 1998, 81.

Савезници су се првобитно сложили да је за послератно уређење Немачке важно извршити разоружавање, децентрализацију, економску деконцентрацију и

⁹¹ Вођа либерала, Теодор Хојс (Theodor Heuss, 1884-1963), биће први председник СР Немачке (1949-1959). *Germany: a Country Study*, 82-83.

⁹² M. M. Postan, *и.д.*, 12-13.

⁹³ Eric Bussière, Pascal Griset, Christophe Bouneau, Jean-Pierre Williot, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale (1880-1970)*, Paris 1998, 81.

индустријску декартелизацију.⁹⁴ Потсдамски договор о неутрализацији војно-индустријског потенцијала добио је коначни облик директивом Савезничког контролног већа од 2. октобра 1946. године (обједињене су активности које су се раније самостално и несинхронизовано обављале по зонама). Циљ је био да се све немачке фабрике које би директно или индиректно могле бити употребљене у војне сврхе униште, прогласе приступачним за репарације или, кад је то могуће, преоријентишу у мирнодопска предузећа. Као последица тога, већ крајем 1946. совјетске власти у Берлину наредиле су почетак демонтаже фабрике *Дајмлер*, која је током рата била пресељена у подземне објекте. Са своје стране енглеске окупационе власти најавиле су 18. јануара 1947. скорашње одвајање појединих предузећа из трустова и претварање у потпуно засебна предузећа. У првом реду планирана су за одвајање од трустова четири главна предузећа за производњу челика из Рура.⁹⁵

Ипак, привредна стварност приморала је окупационе силе да ублаже курс према немачкој економији, па током 1947. године почињу да се уклањају многа ограничења наметнута индустрији. Совјети су почетком године решили да престану с одношењем фабричких постројења, да се индустријска производња повећа за два до три пута (више него што је међусавезнички споразум предвиђао) и најавили брисање неких репарационих ставки и смањење давања из текуће производње.⁹⁶ Западни савезници, посебно САД и В. Британија, утврђени у вери да се совјетски експанзионизам мора ефикасно сузбити, почињу да доживљавају Немачку као потенцијалног савезника, па јој се морала дати активнија улога. У том смислу је ишла изјава државног секретара, Бирнса, из септембра 1946. о потреби преноса управних функција са војних власти на цивилну немачку администрацију, а истом циљу водила је и економска унификација и стварање *бизоне*, 1. јануара 1947, која је убрзо, и поред противљења Совјета и Француза, као економска јединица од 40,000.000 становника почела да бележи раст.⁹⁷ Источни и западни делови земље све више су се разилазили не само политички, већ и економски.

⁹⁴ У пракси се јавила разлика приликом успостављања побројаних политичких императива. На истоку је уведена централизована (планска) економија, а у западним зонама децентрализована. Штавише, у западним зонама неколико година је обављана деконцентрација и декартелизација трустова (нарочито до 1949. године), као јединствен експеримент преузет од стране политичких снага у свету тржишне економије. Eric Owen-Smith, *The German Economy*, London, 2003, 5.

⁹⁵ АЈ-40-7-13, акт Контролног већа за Немачку, директива бр. 39, 2.10.1946; АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 95, 28.11.1946; исто, 136, 18.1.1947; E. Owen-Smith, *ид.*, 5-6.

⁹⁶ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 135, 17.1.1947.

⁹⁷ Непрекидан раст ће убедити Французе да до пролећа 1949. и сами приступе тој економској јединици, формирајући тако од свих западних зона *тризону*. *Germany: a Country Study*, 84. У циљу афирмације

Стање кризе у окупираној Немачкој додатно је појачавао монетарни проблем. Немачка валута је пропала из два разлога: њоме се више није трговало у међународној размени и безусловна предаја Немачке значила је и укидање њених институција, међу којима је била и централна банка (Reichsbank). Ставивши се у потпуности у службу нацистичког режима, Рајхсбанка је сама допринела губитку вере у домаћу валуту. Дозволила је да од 1935. до 1945. године новац у оптицају порасте са 5 милијарди рајхсмарака (RM) на 50 милијарди, а владин дуг је у истом периоду (не рачунајући ратна потраживања у износу од 350 милијарди RM), нарастао са 15 на 400 милијарди. За то време стварно немачко национално богатство је смањено за једну трећину. Последица губитка вере у валуту била је појава *бартер* економије (трампе, размене). У суштини, између краја рата и монетарне реформе 1948. године, немачки економски поредак био је бизарна мешавина *беле*, *црне* и *бартер* (*сиве*) економије. У *белој* економији стриктно контролисане цене, на нивоу утврђеном још у нацистичком периоду, поштовале су и савезничке окупационе власти. Међутим, промет у оквиру те економије био је симболичан. За набавку хране и других животних потрепштина најефикасније је било *црно* тржиште. На том тржишту, чији су раст стимулисале не само ратне последице (бомбардовање градова и инфраструктуре), већ и поједине поратне (савезничка експропријација угљенокопа, подизање пореских стопа на највиши ниво у немачкој историји), цене појединих производа биле су до 150 пута више од легалних. Занимљиво је да је црно тржиште покривало само 10% обима трговине, али тиме је апсорбовало чак 80% монетарне циркулације.⁹⁸

Како је економија зависила од функционисања новчаног система и како је било важно сузбити црно тржиште и шверц, у западним зонама је у пролеће 1948. образована централна банка (*Bank deutscher Länder*)⁹⁹, а 19. јуна извршена је монетарна реформа. Мере на смањењу обима оптицајног новца, реорганизовању структуре јавних и приватних дугова и подстицању инвестиционог улагања и потрошње (ради сузбијања nestaшице) императивно су се наметале. Без обзира на ризик, обновљени су механизми тржишне економије и слободна понуда и потражња робе (рационисани

немачке администрације, мада је образлагано оскудицом у особљу окупационих снага, било је и увођење немачке граничне полиције у америчкој зони од 1.12.1947. АЈ, Репарациона комисија при Влади ФНРЈ (54)-309,468, акт Југословенске војне делегације при штабу ЕУКОМ, бр. 1818, 26.12.1947.

⁹⁸ E. Owen-Smith, *The German Economy*, 6.

⁹⁹ Као централна банка америчке и британске зоне образована је 1.3.1948. године у Франкфурту на Мајни, а француска зона јој се придружила 16.6.1948. Од 1957: Deutsche Bundesbank. О разлозима за оснивање и примарном делокругу види: E. Owen-Smith, *и.д.*, 13.

су само хлеб, млеко, угаљ и електрична енергија). Уз неке почетне тешкоће реформа је била плодотворнија него што се ико надао. Цене на црном тржишту пале су и преображај се уочавао из дана у дан. Већ 21. јуна роба се вратила у трговине, новац је повратио своју функцију, црно и сиво тржиште губили су на значају, продуктивност је расла и престала су путовања по земљи с циљем проналаска хране. „Сиве, гладне фигуре мртвачког изгледа које су лутале улицама у непрекидном трагању за храном, оживеле су након што су, ставивши у џеп својих 40 немачких марака, отишли на свој први потрошачки поход.“¹⁰⁰ Мењао се дух земље, а немачкој привреди се враћала сврха. До краја 1948. производња је порасла за 50%, а током следеће године за још 25%. Била је то увертира за незабележен привредни скок педесетих година 20. века.¹⁰¹

Ипак, монетарну реформу пратила је оштра реакција СССР. Већ 24. јуна 1948. војска је блокирала западне секторе Берлина, заустављени су сви бродови за снабдевање на рекама Шпреји (Spree) и Хавелу (Havel) и сва возила на копненим путевима, прекинуто је напајање електричном енергијом. Брз одговор Запада, у виду *ваздушног моста*, односно снабдевања Берлина авионима, изненадио је СССР. Како акција изгладњивања 2,500.000 становника Западног Берлина није уродила плодом, блокада је после непуних 11 месеци (12. маја 1949) обустављена. Свет се тада по први пут после Другог светског рата налазио на ивици новог оружаног сукоба. Рат је избегнут, али одвојени путеви два дела Немачке нису се више могли слити у један.

Увиђајући да стварање јединствене социјалистичке Немачке није могуће, СССР се јуна 1948. повукао из Контролног већа, што је довело до формирања посебних администрација по зонама до стварања две муниципалне управе у Берлину пре краја године. На западу савезници су наставили унифицирање три зоне. Представници немачких покрајина, окупљени у Парламентарни савет, крајем 1948. отпочели су са уобличавањем конститутивног оквира јединствене западне Немачке, *Основног закона (Grundgesetz)*, чијим је прихватањем и објављивањем, 23. маја 1949. формирана Савезна Република Немачка. *Основни закон* утврдио је парламентарну демократију, подржао принципе слободног тржишта и јаког система социјалног осигурања (*социјална*

¹⁰⁰ Е. Owen-Smith, *н.д.*, 180. Извештаји југословенских представника у Немачкој показивали су да реформа није у наредним месецима забележила никакав успех, да се стварно стање „није поправило, већ су проблеми добили оштрије форме него што су их имали пре.“ АЈ-50-68-150, Политичко-економски извештај (јул-септембар 1948) са британске окупационе зоне. О писању немачке штампе поводом монетарне реформе види: АЈ-12-901, изводи из новина *Telegraph*, *Tagespiegel* и *National-Zeitung*.

¹⁰¹ В. Лакер, *н.д.*, 117; *Germany: a Country Study*, 85; Е. Owen-Smith, *н.д.*, 178-180.

тржишна економија¹⁰²). Међутим, и совјетска зона ишла је већ дуже време ка формирању независне државе. Крајем 1947. СЈПН сазвала је *Конгрес немачког народа за јединство и праведан мир*, на којем се залагала за закључење мировног уговора са читавом Немачком и за формирање јединствене владе, у којој је очекивала доминантну улогу. Други конгрес, одржан марта 1948. предложио је референдум о питању немачког јединства, али је истовремено одбио Маршалов план и признао источну границу на Одри и Ниси. Конгрес је изабрао Народни савет и Уставни комитет са задатком да изради нацрт устава јединствене „Немачке Демократске Републике“. Нови, трећи конгрес, из маја 1949, реагујући на *Основни закон*, одобрио је нацрт устава Немачке Демократске Републике, а први сазив новог Народног савета (владе) 7. октобра 1949. озваничио је устав. Совјетска војна власт је одступила и управа је прешла на источнонемачке власти, а нова држава сасвим је искорачила у правцу социјалистичког друштвеног уређења (совјетског модела) и централизоване планске привреде.¹⁰³

Немци су годинама били потхрањени, нису имали одговарајући смештај нити одећу. Милиони становника жудели су за новим кућним апаратима, уређајима који су олакшавали свакодневицу, аутомобилима. Последица је била огромна тражња на тржишту. Задовољити ту тражњу значило је подићи нову индустрију, а за њу је био потребан јасан политички оквир, стабилизовање економских прилика и капитал. Након рапчишћавања, првобитне обнове и пуштања у рад очуваних погона, без обзира на политичке (и идеолошке) поделе које су постепено утврђивале природу два дела земље, питање инвестирања наметнуло се као императив. Правно још увек недефинисана(е) Немачка, односно Немачке, привредно неспособна чак и за производњу основних потрепштина становништва, а камоли за стварање вишкова и њихово улагање, већ заправо *на терету* окупационих сила у погледу достављања помоћи, сама није могла наћи спас. Уосталом, то није могао ни већи део Европе. Стога је Маршалов план путем пружања економске и финансијске подршке европским земљама с циљем њиховог привредног оживљавања и економског повезивања, прокламован јуна 1947. и институционализован априла 1948. потписивањем конвенције о формирању *Организације за европску економску сарадњу* (*The Organisation for European Economic Co-operation*, ОЕЕС) представљао онај неопходни појас

¹⁰² О социјалној тржишној привреди види: E. Owen-Smith, *и.д.*, 16-20.

¹⁰³ *Germany: a Country Study*, 86-90. О командној (планској) економији и њенима фазама у послератном развоју види: E. Owen-Smith, *и.д.*, 20-22.

за спасавање. Једна и по милијарда долара средстава Плана, намењена (западној) Немачкој (1948-1952), представљаће пресудни импулс за обнову, промену структуре и проширење индустријске основе. Под таквим околностима *терет* избеглица који је више година притискао немачко друштво, показао се сврсисходним. Испоставило се да су милиони расељених економска добит, јер без бројне (оспособљене) радне снаге не би било ни великог привредног раста. После 1949. реинтеграција Западне Немачке, тада већ укључене у ОЕЕС, одвијала се брзим темпом.¹⁰⁴ Мада је још 1950. било 9% незапослених, иако ће земља још годину дана имати неповољан платни биланс и друге елементе извесне економске неравнотеже, врата оном што ће се назвати *немачко привредно чудо* била су сасвим отворена.¹⁰⁵

Аустрија

Још 1943. године савезници су се у Московској декларацији изјаснили о Аустрији као првој жртви нацистичке агресије, сагласивши се око њеног послератног третмана као слободне и независне земље. Зато је, након што су савезничке војске продрле у Аустрију – најпре совјетске (од 29. марта 1945) под командом маршала Фјодора Ивановича Толбухина (Фёдор Иванович Толбу́хин, 1894-1949), а потом француске (од 29. априла) и за њима америчке и британске – провејавао дух да се пре ради о ослобођењу једне окупиране земље него о њеном покоравану. Томе у прилог ишао је и састав привремене владе Карла Ренера (Karl Renner, 1870-1950),

¹⁰⁴ Априла 1951. Западна Немачка постала је чланица новоосноване *Европске заједнице за угљ и челик*, а месец дана касније примљена је у *Савет Европе*. Јуна 1951. године званично је окончано ратно стање између западних савезника и Немачке (сличан споразум са СССР уследиће 1955). С друге стране, СССР и под његовим притиском све друге земље Источне Европе одбиле су помоћ Маршаловог плана. Као пандан том програму СССР је јануара 1949. разрадио програм економске сарадње са земљама Истока под називом *Савет за међусобну економску сарадњу* (*Совет Экономической Взаимопомощи*, СЕВ).

¹⁰⁵ В. Лакер, *н.д.*, 119-121; Е. Owen-Smith, *н.д.*, 41, 260-261.

У Немачкој је између 1949. и 1960. видљив екстремно снажан развој. У периоду 1948-1952. индустријска производња се повећала за 110%, што је остварено изузетним обимом инвестирања, незабележеним у Европи (20-24% БНП у периоду 1949-1954). Потребна светског тржишта за опремом, нарочито од избијања Корејског рата, погодовала је развоју немачке аутомобилске, машинске и електроиндустрије, што је условило њено брзо враћање на светско тржиште (1950. године на Немачку је отпадало свега 3,3% укупног светског извозног тржишта, да би тај проценат за 20 година нарастао на 11%). Дуготрајни психолошки шок, изазван поразом, и пренеспитивање због ужаса нацизма, битно су утицали на систем вредности успостављен од краја 19. века, а то је свеукупно деловало на истраживачки рад. Границе постављене немачким истраживачима у области војне индустрије ишле су на руку побољшању производње у фабрикама за цивилне потребе. Е. Bussière и др, *н.д.*, 82-83,87.

Иако је напредак Западне Немачке био до краја 1950. године био очигледан, њени комунисти су сматрали како је друштво у стагнацији, па и опадању, да се животни стандард снижава, да опада производња у предузећима која раде за „мировне потребе“, да се не граде станови како би се подигле касарне и да више од половине становника живи на граници egzистенције. АЈ, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (507)-IX, 87/IX-46, Извештај Привредне делегације ФНРЈ у Немачкој, 7.3.1951.

коалиционог кабинета састављеног од социјалиста, конзервативаца и комуниста, који су у знатном броју чинили људи који су се вратили из изгнанства и нацистичких затвора. Ипак, Аустрија је током наредних десет година била окупирана и, слично Немачкој, подељена на британску, француску, совјетску и америчку зону, а управа је поверена *Савезничкој комисији за Аустрију (Allied Commission for Austria)*.¹⁰⁶

Формирање комисије договорено је на састанцима савезничких лидера у оквиру *Европске саветодавне комисије*, током 1944. године,¹⁰⁷ а стварно образовање наметнуло се као хитно пошто су совјетске власти, након преузимања Беча (13. априла 1945), одлучиле да, без консултација са савезницима, поставе нову аустријску владу. Уз подршку Москве социјалиста Ренер формира 27. априла 1945. кабинет који савезници неће признати.¹⁰⁸ Тек накнадни преговори, у којима ће се утврдити подела Аустрије (четири окупационе зоне) и подела Беча (четири окупационе и *интернационална* зона), довешће 4. јула 1945. године до формирања Савезничке комисије и признавања Ренерове владе (19. октобар 1945), за шта је са совјетске стране обећано увођење слободе штампе и одржавање слободних избора. Резултати првих избора, на којима совјетски фаворит, КП Аустрије, није освојила ни 5% гласова, појачали су неповољан однос Москве према том делу бившег Рајха. Уследила је масивна и координисана експропријација економског потенцијала Доње Аустрије, северног дела Горње Аустрије и Градишћа, над којима је СССР имао окупациони мандат.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Robert H. Keyserlingk, *Austria in World War II*, Montreal, 1988, 207; *Soviet Occupation*, 2, 5-8; В. Лакер, *н.д.*, 34-35, 150;

¹⁰⁷ Образовање *Европске саветодавне комисије (European Advisory Commission)* договорено је на Московској конференцији шефова дипломатије В. Британије, Ентонија Идн (Robert Anthony Eden, 1897-1977), САД, Кордела Хала (Cordell Hull, 1871-1955) и СССР, Вјачеслава Молотова (Вячеслав М. Молотов, 1890-1986), 30.10.1943. и потврђено на Техеранској конференцији, новембра 1943. У очекивању пораза Немачке и њених савезника, задатак Комисије био је да анализира политичке проблеме у Европи и да препоруке својим владама о даљем управљању на окупираним територијама. Испунивши задатак, Комисија је разрешена на Конференцији у Потсдаму, августа 1945. године.

¹⁰⁸ Привремена аустријска управа прогласила је обнову државне независности и враћање на снагу предратног демократског устава. Избори, одржани крајем 1945. утрли су пут новој савезној влади.

О признању владе расправљано је на Потсдамској конференцији, у *Сесилијенхофу (Schloss Cecilienhof)*, последњој палати династије Хоенцолерн. На предлог Стаљина о прихватању владе на читавој територији Аустрије председник САД, Хари Труман (Harry S. Truman, 1884-1972,) и британски премијер Клемент Атли (Clement Richard Attlee, 1883-1967) изразили су спремност да то питање реше по уласку њихове војске у Беч. HST L&M, *Public Papers*, 91. „Joint Report With Allied Leaders on the Potsdam Conference“, 2.8.1945, доступно на: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1.12.2015].

¹⁰⁹ *Wiener Zeitung*, Jahrg. 238, No. 27, 21.10.1945.

Први избори одржани су 25.11.1945. године. КП Аустрије доживела је велики пораз, насупротив коалицији хришћанских демократа и социјалдемократа који су освојили поверење више од 90% бирача. Предлог коалиције да се за канцелара постави демохришћанин Јулијус Раб (Julius Raab, 1891-1964) Совјети су блокирали ветом, па је председник Ренер, уз сагласност парламента, именовао Леополда

Аустрији је на руку ишла политичка стабилност и одсуство виолентних сукоба супротстављених политичких опција, виђених у време прве Републике. Стабилну демократију одржавала је дугогодишња коалиција две најјаче политичке странке, хришћанско конзервативне Аустријске народне партије (Österreichische Volkspartei, ÖVP) и Социјалдемократске партије Аустрије (Sozialdemokratische Partei Österreichs, SPÖ), којој је због спољнополитичке равнотеже придодата и, по броју бирача маргинална, Комунистичка партија Аустрије (Kommunistische Partei Österreichs, KPÖ). Ипак, економски опоравак земље текао је првих послератних година споро и влада је била пред великим тешкоћама. Дезорганизована пољопривреда ни издалека није могла да обезбеди дневно следовање животних намирница. Све гране индустријске производње и екстракције руда и сировина осетно су пале услед бомбардовања и других ратних операција, демонтирања постројења, конфискација на име ратног плена и сл. Најтеже је било у производњи гвоздене руде која је опала на мање од ¼ предратне, и сировог гвожђа, са тек око 14% предратне и свега 6% производње из најпродуктивније, 1943. године. Акутно је било питање огрева и погонског материјала за индустрију и саобраћај, које ће током зиме довести до тога да се почело говорити о „катастрофи у угљу“, а велике тешкоће представљало је и питање радне снаге услед губитака у рату (око 310.000 углавном радно активних становника, не рачунајући око 130.000 Јевреја који су напустили Аустрију после *Аншлуса* и преко 65.000 убијених у Холокаусту), као и услед тога што је велики број Аустријанаца био у ратном заробљеништву (око 970.000).¹¹⁰ Подела на окупационе зоне, иако није имала исти карактер као у Немачкој, додатно је оптеретила опоравак пошто су власти аустријских покрајина повремено стављале препреке извозу у друге покрајине атомизујући тиме привредно подручје државе (сагласност савезника да границе међу зонама буду војног, а не економског карактера, од 28. јуна 1946, споро је примењивана на терену). Како власти нису имале на располагању девизне или златне резерве, то је преживљавање

Фигла (Leopold Figl, 1902-1965), младог демохришћанина који је испуњавао најнужнији минимум за совјетско прихватање. Резултати избора у: *Исто*, No. 57, 26.11.1945; *исто*, No. 58, 27.11.1945.

¹¹⁰ АНБ, 1/III, Послови анализа и истраживања (АИС), Анализе, прегледи, студије, Д2-11, *Приводни преглед: Аустрија*, XI 1947 [фонд у фази архивистичке обраде]; В. Эрлихман, *н.д.*, 41-43; *Austria: a Country Study*, Ed. by Eric Solsten, David E. McClave, 2nd Edition, Washington, 1994 (далје: *Austria: a Country Study*), (Lonnie Johnson, “The Society and Its Environment”) 80-81, доступно на: <http://memory.loc.gov/master/frd/frdcstdy/ge/germanycountryst00sols/germanycountryst00sols.pdf> [1.2.2015].

Враћање заробљеника трајало је годинама, зависно од земље до земље, а једна од првих таквих акција било је отпуштање дела заробљеника из Француске, крајем 1945. године (види: *Wiener Zeitung*, Jahrg. 238, Nr. 42, 9.11.1945, 3 („Rücktransport von Kriegsgefangenen aus Frankreich“)).

зависило од иностранства, али помоћ савезника у животним намирницама (35,000.000 долара) и први контингенти Унре, након априла 1946, били су тек кап у мору.¹¹¹

Пролеће 1946. године није донело побољшања становништву нити привреди Аустрије. Услед смањења следовања, стање исхране се почев од априла те године погоршало, што је тренд који се наставио и следећих месеци.¹¹² Рат је изазвао знатно опадање пољопривредне производње. Продукција хлебних жита 1946. износила је тек 53,5% просечне годишње производње остварене у периоду 1926-1935, да би следеће године пала испод 53%, млекарство је било на половини предратне производње, а бројно стање свиња и говеда опало је за 40%, односно 20%. Металопреерађивачка индустрија, која је имала капацитет за функционисање и раст, патила је од несташице угља и кокса.¹¹³ Неповољна економска ситуација расла је и „услед грабљења од стране четири окупационе силе“. О одговорности савезничких окупационих структура говорио је почетком новембра 1946. у Лондону аустријски вицекацелар Адолф Шерф (Adolf Schärff, 1890-1965). Том приликом навео је да су Французи до 1. октобра 1946. одвели из западног дела Тирола и Форарлберга текстила у вредности од 900.000 долара и 17.000 кубних метара дрвета, и да редовно одузимају 20% тиролског путера, 25% сира и 10% производње меса. Сем тога, они у Швајцарској, Баварској и Италији продају стоку из своје зоне, док су становници Беча за годину дана примили само два пута следовање свежег меса, а Аустрија наставља да прима пакете хране из целог света. Друга примедба односила се на поступање Британаца који су у својој зони (источни Тирол, Корупшка и Штајерска) реквирирали гвожђе, стакло, текстил, дрво и вино, и не обзирајући се на несташицу станова, употребљавали греде са кровова кућа као огрев.¹¹⁴

Несташица угља у земљи наставила се и јануара 1947. довела чак до престанка рада железничког саобраћаја.¹¹⁵ Иако је измицала друга година од завршетка рата, Аустрија је још увек оскудевала у храни, а изузетно лоше време током лета донело је и слабу жетву. Финансијски ресурси земље били су и даље исцрпљени и како се

¹¹¹ АНБ, 1/III-АИС, Анализе, прегледи, студије, Д2-11, исто. О пружању помоћи Унре: HST L&M, *Public Papers*, 186, „Special Message to the Congress on US Participation in the United Nations Relief and Rehabilitation Administration“, 11.11.1945, доступно на: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1.12.2015].

¹¹² АЈ, Војислав Јовановић Марамбо (335)-93, Билтени МИП 1946, бр. 6, 7 и 9 (Аустрија).

¹¹³ АНБ 1/III-АИС, Анализе, прегледи, студије, Д2-11, *Аустрија: развитак спољне трговине и спољнотрговинске политике*, 4-6.

¹¹⁴ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе 85, 16.11.1946. Под таквим условима, тражећи излаз из неперспективне економске ситуације, аустријска влада показује намеру за закључење трговинског споразума с Југославијом. АЈ-335-93, Билтени МИП 1946. године, Билтен 16, 15.11.1946.

¹¹⁵ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе 131, 13.1.1947.

приближавао крај 1947. године помоћ је постајала све ургентнија. Грађани су били озбиљно исцрпљени због константног смањења следовања, хронично је недостајало гориво, медицинска средства, опрема и објекти. Зима на помолу претила је опстанку становништва и озбиљној дестабилизацији политичког и економског система.¹¹⁶ Тек ће америчка помоћ Аустрији (уосталом као и Италији и Француској, које су биле у сличној кризи), одобрена 17. децембра 1947. за период до краја марта 1948. године, омогућити да се у условима регресивне економије преживи зима и избегне опасност од глади и смрзавања. Помоћ обезбеђена у САД ослободила је грађане страха од глади и немаштине и омогућила да земља сачува своју привредну основу док дугорочни програми економског опоравка Европе не почну да дају резултате.¹¹⁷

Нарочите тешкоће аустријској привреди чинили су и хаос на пољу цена и велики дефицит трговинског и платног биланса. Неповољни биланс растао је и услед пријема помоћи (основних животних намирница и у мањој мери капиталних добара), међутим страна помоћ спасила је становништво од глади, а продајом артикала смањени су инфлаторни притисци. Хаос на пољу цена представљао је већи проблем. Влади у Бечу требаће време и две монетарне реформе да уведе ред. Најпре је уместо рајхсмарке уведен (поново) шилинг (децембра 1945), а онда је уклоњена прекомерна куповна снага блокарањем дела готовине и потраживања у шилинзима (1947). Како та мера није успела да у довољној мери спречи притицање робе на црно тржиште, то је у неколико наврата обављано линеарно подизање цена роба које су биле подложне државном регулисању. Додатне стабилизационе мере, попут вештачког изједначавања извозних и увозних цена (формирањем *Егалитаризационог фонда*), пракса ажије приликом продаје девиза, као и форсирање компензација, доведиће, и поред незнатних резерви девиза и злата, током 1949. до смиривања тржишта.¹¹⁸

Иако под окупацијом, аустријска влада је званично добила право да уређује своје спољне послове Споразумом о контролном апарату у Аустрији, потписаном 28. јуна 1946. у Бечу. Тај акт четири окупационе силе отвориће врата аустријској дипломатији

¹¹⁶ Само за период од средине новембра 1947. до краја марта 1948. Аустрији су била потребна 42,000.000 долара за хитне набавке хране, горива и основних добара. HST L&M, *Public Papers*, 47, „Statement by the President on the World's Food Need“, 28.2.1947. и 224. „Special Message to the Congress on the First Day of the Special Session“, 17.11.1947, доступно на: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1.12.2015].

¹¹⁷ HST L&M, *Public Papers*, 147, „Message to the Congress Transmitting Second Report on the US Foreign Aid Program“, 306, 1948, доступно на: <http://www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php> [1.12.2015].

¹¹⁸ *Wiener Zeitung*, Nr. 63, 2.12.1945; АНБ 1/III-АИС, Анализе, прегледи, студије, Д2-11, *Аустрија: развитак спољне трговине и спољнотрговинске политике*, 4-6.

и непосредном међународном повезивању, а као највидљивије последице тога биће чланство Аустрије, у својству члана-оснивача, у Дунавској комисији, формираној 18. августа 1948, и приступање програму Маршаловог плана. Ипак, иако се председник САД, Хари Труман још јануара 1947. године заложно за међусавезничко признање независности и повлачења окупационих трупа,¹¹⁹ то ће уследити тек 1955. након потписивања мировног споразума и прокламовања неутралности путем тзв. *Аустријског државног уговора* (*Österreichischer Staatsvertrag*).

Чехословачка

Током Другог светског рата Чехословачка је нестала са географске карте. Њена обнова није била само последица политике Савезника, већ и израз снаге чехословачке идеје, оличене у првој Републици (1918-1939). Међутим, сада се, након проласка Црвене армије, ЧСР нашла у совјетској интересној сфери. Зато је послератно политичко и економско устројство земље углавном представљало резултат преговора Едварда Бенеша (Edvard Beneš, 1884-1948), другог председника републике (1935-1938. и 1945-1948) и председника у егзилу (1939-1945) и чехословачких комуниста избеглих у Москву. Владу Треће Републике,¹²⁰ постављену у Кошицама 4. априла 1945. и пресељену у Праг следећег месеца, представљао је *Народни фронт* – коалиција којом су доминирале три леве партије, Комунистичка партија Чехословачке, КПЧ (Komunistická strana Československa), Чехословачка народна социјалистичка партија (Československá strana národně socialistická) и Чехословачка социјалдемократија (Československá sociální demokracie). *Прихватљиве* несоцијалистичке партије укључене су у Народни фронт, а остале су забрањене или ометане у раду. Имовина лица оптужених за колаборацију конфискована је, њихова земља дата је земљорадницима, а предузећа су подржављена (око 16,4% индустрије ЧСР, са 61,2% индустријске радне снаге). У жељи да избегне државни удар и нади о праведној подели власти у будућности Бенеш је изналазио компромисе с комунистима, и преговарао је са Совјетима прижељкујући да ЧСР може постати *мост* између Истока и Запада. Ипак, комунисти и њихов вођа Клемент Готвалд (Klement Gottwald, 1896-1953) нису били заинтересовани за бесконачно дугу поделу власти. Наслањајући се на *градуалистички*

¹¹⁹ HST L&M, *Public Papers of the Presidents*, 2. „Annual Message to the Congress on the State of the Union“, 6.1.1947, доступно на: <http://www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php> [1.10.2014].

¹²⁰ ЧСР је обновљена у границама од пре Минхенског споразума (29.9.1938), с тим да је крајњи исток земље, Рутенију (Прикарпатску Украјину) СССР припојио совјетској Украјини, а неколико мађарских села на десној обали Дунава, јужно од Братиславе, уступљено је словачком делу републике.

приступ у задобијању власти (коришћење демократских средстава), комунистима су ишли на руку разочаравајуће сећање на политику Западних демократија у Минхену 1938. године и то што је долазак совјетске војске значио ослобођење од окупатора. Они су заузели важне позиције у националним комитетима, новим органима локалне управе, организовали су синдикални покрет, у чијем су вођству чинили велику већину, радили на omasовљењу партије, нарочито међу сељаштвом, сиромашним грађанством и пролетаријатом. Годину дана након рата КПЧ нарасла је са 27.000 на више од 1,100.000 чланова. Изборни резултат од 38% добијених гласова на изборима 1946. године омогућио је комунистима место премијера (Готвалд) и ресоре информисања, унутрашње трговине, финансија и унутрашњих послова. Са тих места ће бити у стању да контролишу некомунистичку опозицију и изграде солидну основу за преузимање власти, иако је званично и даље негован *национални* и *демократски* дискурс.¹²¹

До преокрета ће доћи у лето 1947. када влада ЧСР, уз сагласност комуниста, прихвати позив за прелиминарне разговоре о Маршаловом плану. Стаљиново уверење да је то сигуран пут Прага под окриље Запада условило је хитан позив Готвалду у Москву. Уследио је преокрет комуниста у питању Маршалове помоћи и демнострирање значајне радикализације партијске тактике, који је правдан бојазни од реакционарне акције. Комунистички агенти и штампа ширили су страх од некаквог преокрета и државног удара, појачавајући свој утицај и моћ. Почетком 1948. почело је *чишћење* министарстава под контролом КПЧ од некомуниста и довођење чланова те странке на положаје (нарочито у службама безбедности), појачана је агитација о национализацији и земљишној реформи којом би се ограничио индивидуални посед на 50 хектара. Све то ће довести до кризе владе и оставке низа чланова кабинета изван КПЧ, фебруара 1948, у нади да ће Бенеш распустити владу и расписати изборе. Међутим, свестан да демократске странке нису урадиле много на придобијању већег поверења народа, а нарочито страхујући од реакције СССР, председник није одобрио оставку читавог кабинета и нове изборе, већ су ранији некомунистички министри замењени новим са Готвалдове листе. Тако је 25. фебруара 1948. ЧСР прокламована *народном демократијом*, као првим кораком ка пуном социјализму, што ће, и поред извесних либералних и демократских решења, устав од 9. маја исте године само појачати. Бенешово неприхватање да потпише нови устав и оставка неће ништа

¹²¹ *Czechoslovakia: a Country Study*, Ed. by Ihor Gawdiak, Third Edition, Washington DC, 1989 (даље: *Czechoslovakia: a Country Study*) (Zenon E. Kohut „Historical Setting“), 54-55; доступно на: <http://cdn.loc.gov/master/frd/frdcstdy/cz/czechosloviaco00gawd/czechosloviaco00gawd.pdf> [15.12.2015].

променити. Уведен је бирократски централизам под непосредном контролом КПЧ, дисиденти су одстрањени из свих битнијих нивоа друштва, укључујући и Католичку цркву, идеологија марксизма-лењинизма и социјалистичког реализма прожеле су културни и интелектуални живот, а образовање је стављено под пуну државну контролу. У привреди ЧСР елиминисано је приватно власништво, а њени циљеви, функционисање и динамика утврђивани су свеобухватним централним планирањем. Изградња социјализма у совјетском стилу постала је идеја водила владе политике, земља је постала сателит СССР и била је један од оснивача Савета за узајамну економску помоћ (СЕВ) 1949. године, а касније Варшавског пакта (1955. године).¹²²

Привреда ЧСР изашла је из Другог светског рата релативно неоштећена. Индустрија, као највећи сектор привреде, укључивала је огромне погоне лаке и тешке индустрије. Током рата немачки окупатори преузели су сва важна постројења, а потом је контролу преузела нова чехословачка влада. Споља трговина је првих послератних година била још увек у приватним рукама иако је представљала важан сегмент економије. Квалитет индустријских производа био је упоредив са квалитетом производње у другим индустријским земљама, па су извозом машина и робе широке потрошње обезбеђивана средства за увоз репроматеријала. Пољопривреда је била у приватним рукама. Радна снага, гледано у целини, поседовала је одговарајућу обученост и вештину и била је продуктивна, а управљачки кадар био је компетентан. Такав мешовити систем, с елементима социјалистичког и приватног привређивања, радио је ефикасно током 1947-1948. године, према прокламованом двогодишњем плану, који је још увек био више уопштеног или усмеравајућег духа, него мандатног.¹²³

Чехословачка је добила знатну помоћ од Запада преко Унре и већина њене трговине одвијала се са западним земљама. Намеравала је да партиципира у Маршаловом плану док није уследио Стаљинов ембарго. Већ 1948. године производња је достигла предратни ниво, при чему је пољопривреда била нешто испод, а индустрија нешто изнад нивоа из 1938. Ипак, када је преузела пуну политичку и економску контролу, у фебруару 1948, КПЧ је почела трансформацију привреде у минијатурну верзију совјетске. Током наредних неколико година целокупна привреда и банкарски сектор национализовани су, а искусни руководиоци

¹²² *Czechoslovakia: a Country Study*, (Z. E. Kohut, н.А), 55-56.

¹²³ *Czechoslovakia: a Country Study*, (Becky A. Gates, "The Economy"), 139; Istvan Pogany, *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester, 1997, 41-44.

замењени су политички подобним, међу којима су неки имали једва довољне техничке квалификације. Централно планирање претворило се наредбодавни водич за све привредне субјекте и управљачке структуре који је сезао до најситнијих привредних активности. Први петогодишњи план (1949-1953) првобитно усмерен ка експанзији робне производње, драстично је ревидиран услед избијања Корејског рата у правцу изградње металургије и тешке индустрије. ЧСР је постала главни добављач машина и оружја другим комунистичким земљама, док је трговина са Западом нагло опала.¹²⁴

Услед Другог светског рата ЧСР је претрпела знатне људске губитке. Иако ни број смртно страдалих није био мали (370.000 погинулих, од чега у затворима и логорима око 235.000) знатно већи губитак, од око 2,900.000 људи, наступиће након рата иселавањем (или разменом) становништва. Народни фронт ЧСР је априла 1945. донео одлуку о протеривању свих Судетских Немаца, изузев оних који су показали лојалност. Имовину Немаца требало је конфисковати, а припадницима нацистичке странке и тајне полиције судити. Већ у мају, када је војска запосела Судете, образована је административна комисија која је предузела рестриктивне мере и мобилисала Немце за принудни рад на поправци ратне штете. Нису недостајали ни појединачни акти одмазде и масовног протеривања. Позив председника Бенеша да се уведе ред и молба упућена у Потсдам да се изврши *хумани трансфер* резултирали су контролисаним пресељењем Судетских Немаца. Под надзором Савезничког контролног већа током 1946. године иселено је 1,700.000 Немаца у америчку зону и 750.000 у совјетску. Од преосталих 225.000 још 50.000 ће убрзо емигрирати (или бити отерано), тако да је земљу напустило укупно између 2,500.000 и 2,800.000 Немаца.¹²⁵

Мађарска

Напредак Црвене армије у зиму 1943/44. и страх од закључења сепаратног мира, нагнали су Хитлера да нареди раније планирану окупацију Мађарске (*Операција Маргарета*). Тако ће марта 1944. године Мађарска постати поприште ратних дејстава.¹²⁶

¹²⁴ АНБ-1/III-АИС, Анализе, прегледи, студије, Д7-61, *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у II полугођу 1948. године*, 1949, 4-5; *Czechoslovakia: a Country Study*, (В. А. Gates, н.д), 139-140.

¹²⁵ *Czechoslovakia: a Country Study*, (Z. E. Kohut, н.д), 54; В. Эрлихман, *н.д*, 61.

Влада у Прагу желела је на сличан начин да се реши и мађарског становништва. Међутим, Будимпешта није пристајала на пријем свих 700.000 Мађара, већ да се размена врши реципрочно. Иако се те пропорције није нису строго придржавали, до пролећа 1948. око 160.000 Мађара је напустило словачки део републике. *Czechoslovakia: a Country Study*, исто.

¹²⁶ Мађарска је, као земља чланица Тројног пакта од 20.11.1940, учешће у Другом светском рату отпочела 6.4.1941. заједничким нападом на Југославију (с којом је децембра 1940. закључила споразум о

Савезничка авијација почела је бомбардовање индустријских центара и железничких чворова, а септембра 1944. на источне границе стигле су совјетске трупе. До окончања сукоба и одласка последњих немачких војних јединица из земље, 4. априла 1945, биће уништени сви важнији мостови на Дунаву и Тиси и мноштво других мостова (више од $\frac{1}{3}$, рачунајући према дужини), око 40% железничких пруга и око 70% вагона, а од 3.000 локомотива остало је само 500 неоштећених. Са Дунава су нестали готово сви бродови и укупно говорећи страдало је око половине националног саобраћаја.¹²⁷

Релативно касни долазак рата на тле Мађарске и његово кратко трајање оставили су ипак озбиљне последице. Пољопривреда је претрпела велике штете (страдало је најмање 50% сточног фонда), а између јесени 1944. и пролећа 1945. године била је сасвим онемогућена. Готово све залихе у земљи нестале су, 24% индустријских капацитета је уништено, а око 90% општењено. Поредићи са 1938. годином индустрија, рударство, трговина и пољопривреда пале су 1945/46. године на 40%-50%, а разорене саобраћајнице онемогућиле су функционисање *преживела* индустрије. Највећу тешкоћу представљао је престанак рада угљенокопа. Готово све руднике поплавила је вода услед нестанка струје или општењења црпних пумпи. Укупна индустријска производња маја 1945. године пала је на 20% производње из 1944, при чему је и та била у фази опадања. Разарање је пратило све гране економије. У Будимпешти, коју је насељавала петина становништва земље, општењено је око 74% зграда.¹²⁸

С друге стране нису занемарљиве ни велике демографске и територијалне промене и њихове последице. Преко 500.000 мртвих или несталих, међу којима преко

вечном пријатељству). Протестно самоубиство председника владе Пала Телекија (Pál Teleki, 1879-1941) није омело Хитлеров план за укључивање Мађарске у разбијање Југославије, па је нови премијер Ласло Бардоши (László Bárdossy, 1890-1946) увео земљу у рат и окупирао Бачку, Међимурје и Прекомурје. У рат против СССР Мађарска се укључила убрзо по избијању, 1.7.1941. Нови председник владе, Миклош Калај (Miklós Kállay, 1887-1967), наставио је ратни напор на истоку, али је временом почео да показује спремност за разговоре са западним савезницима, нарочито након тешког пораза мађарске војске у Бици за Стаљинград, што ће појачати Хитлерово неповерење и убрзати одлуку о окупацији. Наредних неколико влада, пронацистичких или нацистичких, и војно и идеолошки било је сврстано уз немачки Рајх, све до продора совјетских трупа и закључења мира са СССР, 20.1.1947. О последњој фази рата у Мађарској види: László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945-1956: Between the United States and the Soviet Union*, Budapest-New York, 2004 (даље: L. Borhi, *Hungary in the Cold War*), 17-40.

¹²⁷ Ivan T. Berend, Gyöergy Ránki, *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*, London-Sydney, 1985 (даље: I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*), 179.

¹²⁸ Битка за Будимпешту трајала је шест недеља и била је једна од најтежих у Европи. Битке и друга разарања свеле су национално богатство Мађарске на 40% предратног. Више од годину дана након рата национално богатство, које је 1939. године вредело око 10 милијарди долара, износило је тек око 5 милијарди. АНБ, 1/III-АИС, Анализе, прегледи, студије: *Survey of the Economic Situation in Hungary*, published by The Hungarian Commercial Bank of Pest, (даље: АНБ, 1/III-АИС, *Survey Hungary*), No. 1, Budapest, 1946, 4 и No. 2, Budapest, 1947, 3-4; I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 179.

110.000 погинулих и више десетина хиљада несталих војника, најчешће у совјетском заробљеништву (поједини мађарски истраживачи помињу 200.000 несталих), 250.000-300.000 Јевреја са територије *тријанонске* Мађарске (од којих ће најмање 200.000 страдати) од 500.000 колико су укупно мађарски нацисти и пронацисти испоручили Немачкој, и преко 230.000 цивилних жртава услед бомбардовања, борби на тлу, егзекуција, силовања и разних видова тортуре совјетске војске или идеолошких противника, потом размена становништва са ЧСР којом приликом је за неколико година отишло око 70.000 Словака и дошло готово 200.000 Мађара, изгон 200.000 Немаца, одлазак 80.000-100.000 Јевреја у Израел (од 1944. до средине педесетих година), предратно рапидно увећање територије и броја становника (анектирањем или окупацијом делова територије ЧСР, Румуније и Југославије) и поратно враћање на *тријанонску меру* дубоко су усталасале мађарско друштво и изместиле га из равнотеже.¹²⁹

На поремећаје привредног живота и крупне демографске промене надовезале су се обавезе плаћања репарација и издржавања окупационе (совјетске) војске и *Савезничке контролне комисије у Мађарској (Allied Control Commission in Hungary)*. За штете које је проузорковала, Мађарска је одредбама споразума о примирју, потписаног у Москви 20. јануара 1945, обавезана на плаћање поравнања у вредности од 300,000.000 долара. Рок за исплату репарација, које су чинила добра, машине, речни бродови, житарице и стока, утврђен је најпре на шест, а онда на осам година. Мађарска је била дужна да без накнаде откупи све банкноте пенги (pengő) које је током 1944. емитовала Црвена армија (махом без покрића), што ће потхранити постојећи инфлаторни ток, сва имовина Мађара, у земљи и иностранству, стављена је под надзор Контролне комисије и земља је била дужна да стави на располагање Црвеној армији одређене војне јединице.¹³⁰

¹²⁹ АНБ, 1/III-АИС, *Survey Hungary*, 1946, 4; Tamás Stark, „A magyar zsidóság a vészorszakban és a második világháború után. Statisztikai áttekintés“, *Regio - Kisebbség, politika, társadalom*, 4. évf. (1993) 3.sz., доступно на: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/09.pdf> [27.11.2015]; T. Stark, „Genocide or Genocidal Massacre?: The Case of Hungarian Prisoners in Soviet Custody“, *Human Right Review*, April-June 2000, 109-116, доступно на: <http://www.paulbogdanor.com/left/hungarianprisoners.pdf> [12.3.2015]; L. Borhi, *Hungary in the Cold War*, 18-19; N. M. Naimark, *н.д.*, 70-71; G. P. Murashko, „The Fate of Hungarian Minorities in Slovakia after Second World War: Resettlement and Re-Slovakization: Moscow's position“, *Forced Migration in Central and Eastern Europe 1939-1950*, ed. Alfred J. Rieber, London-Portland, 2000, 88; В. Эрлихман, *н.д.*, 49.

¹³⁰ Од утврђене вредности оштеће предвиђено је да 200,000.000 долара иде СССР (првобитно тражило 300,000.000), 70,000.000 ФНРЈ и 30,000.000 ЧСР. Ратне репарације су због смањеног обима производње прве (1946/47) године износиле чак 17% друштвеног дохотка, а временом ће пасти на 10% па на 7%. I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 180; L. Borhi, *Hungary in the Cold War*, 37; АНБ, 1/III-АИС, *Survey Hungary*, 1946, 3.

Послератна економска дезоријентација била је већа него у Великој депресији. Државни дуг, који је у јесен 1945. износио више од 500,000.000 долара (2,8 милијарди пенги), морао је бити репрограман и, као услов за трговинске преговоре са иностранством, гарантован. Традиционални партнери, Немачка, Аустрија и Италија били су економски парализовани, па је први трговински споразум потписан августа 1945. у Москви. Преоријентација у спољној трговини довела је да у 1946. години 54% укупне размене буде остварено са СССР. Постепена нормализација трговинских односа са другим земљама (источним и западноевропским) током наредне две године смањила је зависност од Москве, али обим те размене није ишао испод 20%. Страни зајмови, који су раније играли важну, нису радо одобравани, па их је реализовано тек неколико у релативно скромним износима. За разлику од времена после Првог светског рата, реконструкција је зависила претежно од домаћих извора.¹³¹

Промене у друштвеној сфери Мађарске, уз доминацију левице подржане из Москве, нарочито су осликавале и јачање интервенционизма и револуционарне земљишна реформа. Последњих дана рата, подстакнути преузимањем фабрика које су извели раднички комитет, представници револуционарних сеоских заједница почели су с пацелисањем крупних земљопоседа и слањем захтева привременој влади, образованој под утицајем СССР у Дебрецину, децембра 1944, да то легализује. Комунистичка партија Мађарске, КПМ (Magyar Kommunista Párt), поучена искуствима неуспешне револуције 1919. године, отпочела је спровођење радикалне аграрне реформе. Уз подршку коалиционих партнера, Мађарског националног независног фронта и Националне сељачке партије (Nemzeti Parasztpárt), крупним власницима је одузела сву земљу преко 100 јутара (57 хектара), односно вишкове са чак 75.000 поседа, у укупној површини од 5,600.000 јутара (3,192.000 хектара), што је чинило 35% укупне државне територије. Сељачке породице могле су задржати 200 јутара (300 ако су биле антифашистички активне), а безземљашима и најситнијим власницима, којих је било

За потребе Црвене армије опремљено осам пешадијских јединица, али оне нису укључене у борбе. Једна обавеза налагала је да Мађарска, након земља без приступа мору, припреми и одржава поморске јединице за потребе СССР. Изгледа да је реч о трајању *преписивању* споразума које је СССР раније саставио за потребе склапања примирја са Румунијом и Бугарском. L. Borhi, *Hungary in the Cold War*, 37.

¹³¹ Мађарска је почетком 1946. године добила тек два мања зајма, од Унре у износу од 4,000.000 долара и амерички зајам од 10,000.000 долара за куповину саобраћајних средстава (локомотиве, камиони, ципови и сл). Покушај добијања већег зајма од групације *Ротшилд* (у лето 1946) пропао је услед неповерења банкара према новој политичкој клими у Мађарској, а средства из Маршаловог плана Будимпешта је, након одбијања од стране Москве и повлачења првобитног пристанка чехословачких и пољских власти, и сама у лето 1947. одбила. *Исто*, 180-182.

600.000, подељене су парцеле од по 5 јутара. Реформа је представљала једну од најрадикалнијих редистрибуција земљишних поседа након Другог светског рата.¹³²

Државно контролисана привреда била је правило у послератној Европи у целини, те Мађарска, још и у сфери утицаја СССР, није у томе била изузетак. Нове политичке структуре, предвођене КПМ, створиле су одговарајући оквир за реализацију својих циљева. Тако је децембра 1945. образован *Врховни економски савет (Gazdasági Főtanács)*, са широким пољем надлежности, од дистрибуције сировина до кредитних одобрења. Друга водећа институција која је била у рукама КПМ био је *Биро за репарације (Jóvátételi Hivatal)*, који је кроз контролу репарационих давања надгледао сву базичну и прерађивачку индустрију, док су рудокопи угља били под посебним владиним комесаријатом основаним у јесен 1945.¹³³

Под ударима поратне кризе, репарационих обавеза и планске производње и дистрибуције слободно тржиште је све теже опстајало. Не само да се државни буџет топио услед обавеза плаћања одштете и потреба за реконструкцијом привреде и саобраћаја, већ су од недостатка капитала патили и приватни индустријски субјекти и банке. Приликом повлачења немачки нацисти и њихови мађарски следбеници (*стреласки крстови*) однели су све златне и девизне резерве, па се држава наметнула као кредитор, иако је приходима покривала тек 8% сопствених расхода. Спас је потражен у штампању новца, које је завртело инфлаторну спиралу. Инфлација је пратила Мађарску још од 1938. године. До 1944. новац у оптицају порастао је 12 пута, а лето 1945. донеће хиперинфлацију. На крају 1944. количина оптицајног новца износила је 24 милијарде пенга, да би у октобру 1945. достигла 106, а крајем децембра 765 милијарди. У пролеће и лето 1946. хиперинфлација се убрзала да би новчана маса на крају јуна износила 6.300 билиона пенги, а на крају јула више од 47,4 трилиона. Депресијација мађарске валуте досегла је стопу већу него било кад раније.¹³⁴

¹³² За поседе преко 100 јутара предвиђено је плаћање експропријационе накнаде, које није ваљано спроведено. Експроприсање поседа преко 1.000 јутара, конфисковање имовине ратних злочинаца и припадника немачке мањине који су били у саставу *Фолксбунда* (а то су готово сви) није доносило накнаду. *Исто*, 182-184. О односу према приватном власништву види и: I. Rogany, *и.д.*, 48-57.

¹³³ *Исто*, 185-186; László Borhi, „Hungary“, *Encyclopedia of the Cold War*, ed. Ruud van Dijk, Vol. 1, New York, 2008, 422-423.

¹³⁴ Поређења ради, 512,000.000 златних пенги у оптицају 1938. године (када је инфлаторни циклус заправо почео) реално је вредело на крају 1945. године око 20,000.000 златних пенги, а на крају јула 1946. тек око 3,500.000. I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 189.

Стандард грађана тих критичних месеци, посебно оних са непромењивим приходима, драстично је падао. У лето 1946. стопа инфлације достигала је 10-12% на сат. Реални приходи су за годину дана опали за 50-60%, потрошња индустријских производа готово је замрла, а потрошња хране пала на око 50% норме коју је раније утврдила Лига народа. Како би се избегла масовна глад влада је, први пут у историји инфлације, увела *систем зараде у калоријама*. Зараде су утврђене на око 17.500 калорија недељно по запосленој особи и још 6.000 калорија по супружнику. Предузећа су била дужна да плате новцем или погодним еквивалентом одговарајући број калорија према дневним ценама. Да тај систем није уведен, реалне зараде би услед пораста цена пале на свега 5%, овако обезбеђен је унос око 1.500 калорија дневно по особи.¹³⁵

Хиперинфлација је водила у опасност од дестабилизације поретка и избијања насиља, и *сфеђивање* мађарске монете постало је неопходно. Након више месеци припрема 1. августа 1946. године озваничен је програм монетарне стабилизације и уведена нова валута – форинта, у паритету од 4 билиона пенги за једну форинту.¹³⁶ Стабилизација, пак, није ишла ни брзо нити лако. Производња потрошних добара била је и даље веома слаба и износила је тек између 25% и 33% предратне, што је представљало сталну претњу тржишној стабилности. Реалне зараде су износиле у лето 1946. тек 50% предратних. Цене потрошних добара су замрзнуте, али, у циљу ограничења потрошње, на знатно вишем нивоу од оних из 1939. године (пољопривредни производи су повећани 3,3 пута, а индустријски 4,6 пута). Како би се лакше поднеле високе цене добара утврђене су ниске цене услуга. Трошкови грађана за саобраћај, ренту, гас, електричну енергију и комуналне сервисе пали су на трећину предратних, а образовање је постало бесплатно. Контролисање цена, уз тек поједине изузетке до којих ће касније доћи (релативна либерализација цена пољопривредних производа), уз сталне дефлаторне мере монетарне политике временом ће стабилизovati државне финансије, али ће учинити да вредност робе буде све више

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ Припреме за монетарну стабилизацију почеле су у пролеће 1946, када је достигнути ниво производње, саобраћаја и акумулације створио солидну основу. Балансирање трошкова подразумевало је поштовање економских мера, смањење трошкова и повећање државних прихода. Једна од помоћних мера било је олакшавање репарационих обавеза, путем продужетка рока отплате за додатне две године и смањењем годишњих обавеза за 1946. и 1947. на 50%, што је договорено са владом СССР. Државни приходи су увећани строгом пореском политиком и повећањем пореза (за 28% вишим у односу на фискалну 1937/38. годину). Форинта је имала мању подлогу у злату од пенге (29%), али су те резерве обезбеђене тако што је влада САД 21.6.1946. одлучила да врати злато у вредности од 32,000.000 долара које су немачки и мађарски нацисти однели као ратни плен (том приликом враћена је и читава мађарска дунавска флота, усидрена код Линца). Исто, 190-191; АНБ-1/III-АИС, *Survey Hungary*, No. 2, 3.

вештачка, а њен однос према стварном тржишту буде занемарен. Заправо, ниска тражња (и последично цене) одржаваће се хроничном несташицом новца.¹³⁷

Последице монетарне стабилизације водиће убрзаној промени социјално-економског система. Већина приватних предузећа заробљена је у теснацу између недостатка новца и кредита, замрзнутих цена, повећаних пореза и акумулације дефицита. Све чешћа је била појава да зарада од продаје робе није довољна за покривање трошкова производње. Како није било дозвољено прекидање рада, то је све више предузећа акумулирало дуговања према држави. Све већа зависност привреде од државе ишла је под руку са *парцијалном национализацијом*. Она је почела крајем 1945, подржављењем управе над рудницима угља, и њиховом потпуном национализацијом у лето 1946. године и наставила се новембра те године постављањем државних руководилаца у највећим предузећима тешке индустрије. Национализација по дубини (удео у власништву) и по ширини (разни производни или услужни сектори) узимала је маха, па ће до лета 1947. године држава у свом окриљу имати електроенергетска предузећа и десет највећих банака. Први састанак *Коминформа (Информбиро)*, септембра 1947. године одредиће пуни заокрет Мађарске у правцу тоталне контроле привреде, следећи у томе примере Југославије, Пољске и ЧСР. Парцијалну национализацију заменило је потпуно подржављење привредних предузећа, а нешто раније усвојен трогодишњи план обнове увео је на велика врата планску привреду.¹³⁸ Ипак, велика незапосленост није се могла избећи и страх од губитка посла и извора прихода био је раширен међу становништвом. Недостатак посла нарочито се осећао у грађевинарству, мањим индустријским погонима, појединим гранама металне и машинске индустрије, међу јавним службеницима и администрацијом. Крајем 1946. и почетком 1947. било је око 210-220.000 незапослених (укључујући и

¹³⁷ Недостатак новаца оставио је тешке последице и у банкарском сектору. У лето 1947. депозити приватних банака достигли су тек 11% предратних. Моћ кредитирања сведена на минимум, а кредитну активност банке су обављале редистрибуцијом државног новца (преко Мађарске народне банке). I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 192; АНБ-1/III-АИС, *Survey Hungary*, No. 2, 6-7, 23.

¹³⁸ За старање о спровођењу трогодишњег плана, усвојеног 1.8.1947, образована је посебна државна канцеларија. До лета 1950. године требало је обезбедити, путем инвестирања 6,5 милијарди форинти у пољопривреду, индустрију, рударство и саобраћај да се савладају све слабости националне економије и оствари приход за 17% већи од оног у 1938. години. Године 1948. план је претрпео измене постајући амбициознији и сличнији плану совјетског типа, па ипак је остварен до краја 1949. I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 192-195; АНБ-1/III-АИС, *Анализе, прегледи, студије*, Д7-61, Информација: *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у II полугођу 1948. године*, 1949, 4.

пољопривреднике), од чега 48.000 регистрованих индустријских радника, 15.000-20.000 трговаца и 100.000 јавних службеника.¹³⁹

Совјетска армија је окупирали Мађарску у периоду од септембра 1944. до априла 1945. године. Договором великих сила, она је дошла у совјетски интересну сферу. Москва се одлучила за постепено увођење комунистичког режима, па ће процес претварања Мађарске у државу совјетског типа потрајати пет година. Постављајући провизорну владу, у Дебрецину 21. децембра 1944, совјети су, сем мађарских комуниста, укључили и представнике других, умерених странака. Под притиском Запада, у Мађарској су новембра 1945. године одржани слободни избори, међутим, победничкој странци – Партији независних малих поседника (Független Kisgazdapárt), која је освојила 57% гласова, совјетски командант Мађарске, маршал Ворошилов (Климент Ефремович Ворошилов, 1881-1969), није дозволио да самостално формирају владу. Приморани су да формирају коалицију у коју су ушли комунисти, социјалдемократи и Национална сељачка партија (лево крило).¹⁴⁰ Стални притисци комуниста на *мале поседнике* у, и изван владе, инфилтрирање у ниже (локалне) органе власти, спровођење национализације рудокопа и индустријских постројења, хапшења политичких неистомишљеника под оптужбом за заверу против Републике, урушавали су ауторитет победничке партије и крунили јој део по део власти (како је Ракоши касније навео, била је то „тактика сечења саламе на режњеве“).

Како су следећи избори из августа 1947. године опет донели комунистима неповољан резултат (и поред бројних намештања освојили су тек 24% гласова) и уместо попустљивих *малих поседника* (који су пали на 15%) ојачали стварну опозицију, партије десног центра, које су укупно добиле 35% гласова, Москва је сигнализирала брисање демократске фасаде и брже преузимање власти.¹⁴¹ Социјалдемократе (с 15% гласова на изборима) су условљене јуна 1948. да се *удруже* са комунистима у нову

¹³⁹ АНБ-1/III-АИС, *Survey Hungary*, No. 2, 1947, 6-7, 23.

¹⁴⁰ Иако са само 17% гласова комунисти су добили неке од кључних ресора. Када је 1.2.1946. проглашена друга република, за председника државе постављен је Золтан Тилди (Zoltán Tildy, 1889-1961), а за премијера Ференц Нађ (Ferenc Nagy, 1903-1979), лидери Странке малих поседника. Вођа комуниста Мађаш Ракоши (Mátyás Rákosi, 1892-1971) именован је за потпредседника владе, а Ласло Рајк (László Rajk, 1909-1949) за министра унутрашњих послова (са ког места ће формирати тајну полицију).

¹⁴¹ Првобитна Стаљинова намера била је да комунисти власт преузму поступно, у периоду од 10 или 15 година. Тиме је желео да неутралише критике Запада због преврата у Пољској, Бугарској, Румунији и совјетском делу Немачке, и да избегне даљу конфронтацију у условима када је требало обновити СССР. *Hungary: a Country Study*, Ed. by Stephen R. Burant, Washington, 1990 (Charles Sudetic „Historical Setting“) (даље: *Hungary: a Country Study*), 47-48, доступно на: http://cdn.loc.gov/master/frd/frdcstdy/hu/hungarycountryst00bura_0/hungarycountryst00bura_0.pdf [2.12.2015].

Мађарску радничку народну партију (Magyar Dolgozók Pártja), а 4. августа је председник Тилди приморан да поднесе оставку. На његово место ће доћи кооперативни социјалдемократа Арпад Сакашич (Árpád Szakasits, 1888-1965). Већ фебруара 1949. све *демократске* партије биће укључене у Народни фронт у којем ће изгубити сваки вид аутономије. Преостале опозиционе странке биће проглашене незаконитим, а њихови лидери ухапшени или присиљени на изгнанство. После мајских избора 1949, на којима је била само листа Народног фронта (која је освојила преко 97% гласова), и обрачуна са црквом, 18. августа 1949. парламент ће изгласати нови устав, скројен по моделу совјетског из 1936. године. Народна Република Мађарска, како је званично названа држава, биће „земља радника и сељака“, у којој је сва власт „у рукама радног народа“, а социјализам је означен као главни циљ нације.¹⁴²

Италија

До 1943. године Италија је губила на сваком фронту и катастрофа је следила за катастрофом. Мусолинијево *Ново Римско царство* понижено је неуспешним кампањама у Грчкој и северној Африци, а почетком те године изгубило половину војног састава који је ратовао у СССР. Погибељ под Стаљинградом, крах афричке експедиције и Балкан који је остао нестабилан, комбиновани са почетком савезничке кампање бомбардовања, нестацицама хране и наглим скоком цена срозали су морал народа и углед владе.¹⁴³ У покушају да Италију избаце из рата и закораче у *Европску терђаву* савезници су 10. јула 1943. извршили инвазију на Сицилију. Већ 25. јула, након што је изостала немачка војна подршка, *Велики фашистички савет* збацио је Мусолинија (Benito Mussolini, 1883-1945), а краљ Виторио Емануеле III (Vittorio Emanuele III, 1869-1947) наредио је његово хапшење.¹⁴⁴ Нова влада маршала Пјетра Бадолја (Pietro Badoglio, 1871-1956) забранила је Фашистичку партију и у условима социјалне

¹⁴² О политичким, привредним и друштвеним приликама Мађарске први послератних година види: *Hungary: a Country Study*, 46-50, 80-80, 157-158, 170-171; Carlile Aylmer Macartney, *Hungary. A Short History*, Edinburgh, 1962, доступно на: <http://mek.oszk.hu/02000/02086/02086.htm> [2.12.2015]; István Lázár, *Hungary: A Brief History*, Budapest, 1989, доступно на: <http://mek.oszk.hu/02000/02085/02085.htm> [2.12.2015]; Laszlo Kontler, *A History of Hungary. Millenium in Central Europe*, New York, 2002, 391-406; *Encyclopaedia Britannica*, „Hungary“, доступно на: <http://www.britannica.com/place/Hungary/History> [2.12.2015].

¹⁴³ О губитку поверења нарочито говоре штрајкови који су у марту, почевши у Торину, захватили читав север земље и обухватили око 100.000 радника. Фашистичка Европа тада је по први пут била суочена са организованим протестом радника и обуставом рада. Иако је то био најзначајнији вид неслагања с влашћу, незадовољство других слојева није било ништа мање. Војна обавеза, високи порези, контрола цене житарица и потрошње широко су отворили врата црном тржишту и еродирали подршку режиму. Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy*, New York, 2003, 10-11.

¹⁴⁴ Уклањање Мусолинија није било последица притисака становништва, него става дела елите (краљ, његови следбеници у војсци и дисиденти унутар фашистичке партије) о одговорности за неуспех.

конфузије која је захватила земљу, склопила примирје са савезницима, стављајући се у даљем рату на њихову страну. Примирје од 3. септембра 1943. (обелодањено пет дана касније) било је безусловно и Италији није омогућено пуноправно приступање савезницима, већ је стављена у статус придружене зараћене стране.

Истог месеца консолидовани Немци, који су неодлучност краља и Бадоља у правцу бржег окретања савезницима добро разумели и искористили, и још током августа предузели мере за довођење великог броја својих војника, продрли су на југ, окупирали Рим, приморавши монарха и премијера на бекство (у Бриндизи) и досегли до Салерна.¹⁴⁵ Већ сутрадан по објављивању примирја образован је Национални ослободилачки комитет (Comitato di Liberazione Nazionale), политичка организација састављена од више странака, организација и појединаца, којима је заједнички именитељ био антифашизам.¹⁴⁶ Комитет је контролисао неколико група партизана који су наставили борбу против немачког окупатора, а влада и савезници признали су га као легитимног представника покрета отпора,¹⁴⁷ а повезивање комуниста с Бадољовом владом, априла 1944, након Тољатијевог говора у Салерну у којем је обелоданио да је циљ италијанских комуниста пораз нацизма, а не извођење социјалне пролетерске револуције, додатно ће ојачати антифашистички фронт. Мусолини, којег су нацистички командоси спасили из заробљеништва, прогласио је 23. септембра 1943. у централним и северним деловима земље Италијанску социјалну републику (Repubblica Social Italiana), односно Републику Салó (Repubblica de Saló), која ће активно наставити да се бори на страни Немачке.

¹⁴⁵ Савезничка офанзива ускоро ће померити немачке трупе нешто северније од Напуља, али у близини Касина, у брдовитој и тешко проходној области, Немци ће се октобра 1943. утврдити формирајући тзв. *Зимску линију*, која ће остати, и поред борби, готово непромењена до средине маја 1944. О савезничкој кампањи на југу Италије више у: *American Military History, Vol. II, The United States Army in a Global Era 1917–2003*, Gen. Ed. Richard W. Stewart, Washington, 2005, 141-144.

¹⁴⁶ Комитет ће након страначког профилисања чинити: Комунистичка партија Италије (Partito Comunista Italiano), под вођством Палмира Тољатија (Palmiro Togliatti, 1893-1964), Социјалистичка партија Италије (Partito Socialista Italiano) Пјетра Ненија (Pietro Sandro Nenni, 1891-1980), Хришћанска демократија (Democrazia Cristiana), Алчидеа Де Гасперија (Alcide De Gasperi, 1881-1954), Партија акције (Partito d'Azione) Феруџа Паррија (Ferruccio Parri, 1890-1981), Демократска партија рада (Partito Democratico del Lavoro) Ивана Бономија (Ivanoe Bonomi, 1873-1951) и Италијанска либерална партија (Partito Liberale Italiano) Ђованинија Касандра (Giovanni Cassandro, 1913-1989).

¹⁴⁷ Британска подршка партизанима одреда *Гарибалди*, блиског комунистима, временом је редукована, док су Американци подједнако подржавали све партизанске фракције у Комитету, иако је страх од јачања Тољатијевих комуниста био обостран. Дисонантност међу разним групама партизана развила се након што су *гарибалдисти*, потпавши под Титов утицај, истакли да североисток земље треба да припадне Југославији. Види: Richard Lamb, *War in Italy 1943-1945. A Brutal Story*, Boston, 1994, 8.

Савезници су са пољопривредног југа на индустријализовани север Италије пристизали споро. Током читаве 1944. године планински терен је немачкој војсци и Мусолинијевој армији давао одлични одбрамбени положај. Рим је ослобођен јуна 1944, али тек ће пролећна офанзива 1945. омогућити сламање отпора на Готској линији, последњој фортификацији која се протезала од Лигурског до Јадранског мора и до брзог продора на север. Савезничку офанзиву пратио је устанак у северној Италији, у којем је Мусолини ухваћен и погубљен (28. априла).

Почетком маја 1945. мир је стигао у Италију, али као подсетник на борбу фашиста и антифашиста, остали су дубоки ожиљци. Национални ослободилачки комитет ће имати власт од ослобођења Рима до првих избора 1946. године (коалиција под управом демохришћанског лидера Алчидеа Де Гасперија). Ипак, политички систем је био оптерећен страстима, нетрпељивошћу и терором. Нарочито осветољубиве биле су групе на левици, међу комунистима и социјалистима, те је политички систем морао бити редизајниран. Упркос потпуној сарадњи краљевских оружаних снага у борби за ослобођење са Савезницима, Италија је у преговорима око закључења мировног споразума третирана као непријатељска територија. Пред њу су постављени тешки услови, а један од најтежих било је ограничење поморске флоте и уступање знатног броја пловила Француској, СССР, Грчкој и Југославији. Италији су узети и сви колонијални поседи, а остављено је само десетогодишње старатељство над Сомалијом.¹⁴⁸ Под таквим околностима као кључно наметнуло се питање монархије, чији је углед дубоко пољуљан током фашистичке ере. Абдикација краља Виторија у корист сина Умберта II (Umberto II di Savoia, 1904-1983), маја 1946, није вратила поверење. На референдуму од 2. јуна 12,000.000 Италијанки (које су тада први пут гласале) и Италијана (54% бирача) изабрало је републиканско уређење.¹⁴⁹ Општи избори, одржани исте године, омогућили су формирање уставотворне скупштине, поделивши већину мандата трима највећим партијама – хришћанским демократама (207 посланика), социјалистима (115) и комунистима (104). Нови устав обезбедио је успостављање парламентарне демократије, мада су поједине економске институције из фашистичке ере задржане, као и конкордат с Ватиканом (мада је католичанство престало да буде званична државна религија).

¹⁴⁸ R. Lamb, *н.д.*, 9-10.

¹⁴⁹ В. Лакер, *н.д.*, 75-76.

Године 1947, након посете Де Гасперија САД, левица (социјалисти и комунисти) је протерана из владе под оптужбом да припрема побуну. То ће, уз незадовољство одредбама мировног споразума, придодати економском хаосу у којем ће се штрајкови низати један за другим. Избори од 18. априла 1948. показаће моћ хришћанских демократа који су освојили готово 49% гласова. Социјалисти и комунисти, окупљени у *Народном демократском фронту (Fronte Democratico Popolare)*, добили су 31% гласова, од чега социјалисти само 10%. Слаб резултат социјалиста довешће их под утицај КП Италије, који ће трајати више деценија, а који је обележен као *италијанска аномалија*. Италија ће од тих избора бити у својеврсној перманентној блокади парламентарног система, чија је једна од карактеристика била мноштво краткотрајних кабинета.

Последице Другог светског рата које су оставиле највећи траг у италијанској држави и друштву биле су губици територија (колоније; јадранска острва, Задар и Ријека у корист Југославије; и корекције граница у корист Француске),¹⁵⁰ крах привреде и губици људских живота. Италија, у границама утврђеним након Другог светског рата, је изгубила више од 470.000 житеља, односно око 1% укупне популације, од чега су 319.000 чиниле војне, а 153.000 цивилне жртве.¹⁵¹

Италија је пре Други светски рат спадала у један од најгушће насељених региона Европе. Међутим, она није била високо индустријализована земља. Према подацима из 1936. године у индустрији је радило око 30% укупног броја запослених, а у пољопривреди око 40%. Иако је пољопривреда производила мноштво разноврсних производа високог квалитета, она није била кадра да, услед ограничених производних могућности, обезбеди исхрану становништва у довољној мери, те је стога била упућена на увоз. Мале резерве природних богатстава, посебно угља и индустријских сировина, такође су приморавале Рим да увози. Велики скок у годинама пре рат забележен је у искоришћењу хидроенергетског богатства, што је у многоме решило потребу за енергијом. Развој појединих индустрија (које су имале чак и дуго традицију) и добар глас који су њихови производи имали на страним тржиштима (посебно текстилна и машинска), уз сасвим солидан технички кадар, омогућили су солидну стопу извоза и солидан темељ за развој других привредних области. Међутим,

¹⁵⁰ Један територијални проблем, питање Трста и Истре, трајао је годинама, све до 1954, када је Југославија одустала од Трста, а Италија од Истре.

¹⁵¹ Massimo Multari, *Seconda Guerra Mondiale, I caduti del Fronte Orientale*, 2011, доступно на: http://www.campagnadirussia.info/wp-content/uploads/2011/12/I_caduti_del_frente_orientale.pdf [2.2.2016]; В. Эрлихман, *и.д.*, 58.

недовољна индустријализација и заостајање за развијеним земљама северне Америке и западне и средње Европе, које је било видно и на пољу потрошње енергије по глави становника, дохотка, реалних надница и другог, условило је релативно нижи животни стандард и релативно слабију исхрану становништва. Италију је, услед свих тих неприлика, пратио стални проблем незапослености. Рат и његове последице још ће појачати негативне тенденције недовољног развоја. На почетку 1945. године, како су забележили англоамерички радници на пружању помоћи и војни персонал, „сви Италијани су изгледали прљаво, чупаво, утучено и без наде“.¹⁵²

Године 1945. италијанска привреда је умножила своје старе хендикепе, а део проблема доувала је фашизму и поразу. Општа привредна ситуација непосредно после ослобођења имала је четири главне особености – обиље радне снаге, знатан технички ниво индустријске опреме и слабе могућности да се постојећи капацитет у довољној мери искористи, скоро потпуна оскудица у гориву и сировинама и знатна оскудица у прехранбеним артиклима, и скоро потпуни недостатак девиза. Привредно назадовање пратило је рапидно опадање вредности новца. Ситуацију је компликовало и постојање *АМ лира* (*Allied-Military lira*), валуте коју су након инвазије, јула 1943, увели Савезници (у размери од 100 за 1 долар). До јула 1946, када АМ лире остају као номинала, а емитују се *обичне* италијанске лире, валута је изгубила преко 700% вредности.¹⁵³ Италијански БДП, односно укупна продукција роба и услуга остварена у националној економији, износила је 61% предратног, а током 1947. досегао је 81%. Од 1947. године, када су неке политичке хипотеке уклоњене, план за опоравак министра финансија, Луиђија Еинаудија (Luigi Einaudi, 1874-1961), омогућио је почетак на новим основама. Резултати су брзо постигнути. Црна металургија, дотле слаба тачка италијанске индустрије, модернизована је. Претходних деценија она је била превише заштићена, а сада је поново интегрисана у економско тржиште. Подршку индустрији дали су *Фонд за механичку индустрију* (FIM) и значајна Маршалова помоћ (од 1,5 милијарди долара у периоду 1948-1952). Током педесетих година удео индустрије у БНП повећаће се са 37% на 47%.¹⁵⁴ До 1950. године привреда је у великој мери

¹⁵² АНБ 1/III-АИС, Анализе, прегледи, студије, Д7-65 (198), Италија (анализа Министарства спољне трговине, Конјуктурног института), мај 1948 [фонд у поступку архивистичке обраде]; William I. Hitchcock, *The Bitter Road to Freedom: A New History of the Liberation of Europe*, New York, 2008, 233.

¹⁵³ Крајем новембра 1946. курс лире према долару износио је 740:1. АЈ-507- IX, 48/XIV-6 (к.24).

¹⁵⁴ АНБ 1/III-АИС, Анализе, прегледи, студије, Д7-65 (198), *Италија*; М. М. Postan, *и.д.*, 13; Е. Bussière и др, *и.д.*, 83.

стабилизована, мада су се разлике између индустријализованог севера, средње развијеног средишта земље и неразвијеног југа и даље продубљивале.

Пре рата у италијанској пољопривреди било је упослено око 8,500.000 у индустрији 3,250.000 и занатству 2,150.000 људи. Током рата број радника у индустрији повећао се на око 6,500.000. Међутим, 1946. године рачунало се с 2,500.000 незапослених, с тим да је предвиђано да по повратку заробљеника и интернираца и након отпуштања радника с посла у смислу споразума о отпуштању радника из индустрије, порасте на преко 3,000.000. Мада није било тачних службених података, на основу стручних калкулација процењено је да од предвиђеног броја незапослених индустријски радници чине 55% (углавном у Ломбардији и Венету), пољопривредни 30% (у Емилији), трговински 8% и радници осталих привредних грана 7%.¹⁵⁵

Бугарска

Бугарска је током Другог светског рата прошла кроз три фазе у односу на сукоб који је трајао. Најпре је Софија заузела неутрални став, све до 1. марта 1941, када се прикључила силама Осовине. Наредне три и по године као чланица тог савеза Бугарска је баштинила, путем присаједињења, непосредне или контролне окупације, власт над знатним деловима Балканског полуострва (грчка Тракија и Македонија, југословенска Македонија и Србија). Коначно, после продора совјетске Црвене армије на њену територију Бугарска је узела учешће у рату на страни Савезника, учествујући у борбама за ослобођење делова Југославије, Мађарске и Аустрије. Само неколико дана након совјетске објаве рата и неколико сати по уласку Црвене армије на исток Бугарске, 9. септембра 1944. године, *Отаџбински фронт (Отечествен фронт)*,¹⁵⁶ политичка коалиција под доминацијом комуниста, извршио је „виртуелни бескрвни преврат“ и

¹⁵⁵ Незапослених је највише било у северној Италији (54%), потом у јужној (22%), у средњој (17%), те у острвској Италији (7%). До краја 1945. влада је одобрила разне кредите за јавне радове (око 80 милијарди лира) у намери да упусти део незапослених радника. Међутим, с обзиром да сваки упуслени радник кошта годишње око 150.000 лира одобрена сума је била довољна за само 500.000 радника. АЈ-41-114-204, Студија о привреди Италије, Производња, Гл. IV, Проблем радне снаге, 97.

¹⁵⁶ Отаџбински фронт формирало је 1942. године у Москви вођство Бугарске радничке партије – комуниста (Бугарската работническа партија – комунисти) у намери да привуче чланове из антинемачки расположених странака, а ради иступања Бугарске из Тројног пакта, повлачења окупационих снага из Србије, враћања слободе штампе, амнестије за политичке затворенике, забране рада пронемачких организација, повлачења антисемитских прописа и сазивања конспитутивне скупштине ради укидања монархије. Иако су позив за сарадњу одбили многи, фронту су прикључили поједини представници Политичког круга *Звено* (Политически кръг *Звено*), које је било профашистичка антилиберална, али противнемачка и антимонархијска организације, аграраца, тј. Бугарског земљорадничког народног савеза (Бугарският земеделски народен съюз *Гладне*), активисти Бугарске радничке социјалдемократске партије – обједињене (Бугарската работническа социјалдемократическа партија – обединена) и поједине јавне личности. Недю Недев, *Три државни преврата или Кимон Георгиев и неговото време*, Софија, 2007, 199, 503-507.

преузео власт у Софији.¹⁵⁷ Ипак, комунистичко преузимање власти тиме није окончано, већ је само започела вишегодишња транзиција политичког утицаја и моћи.

Након преврата бројне јединице бугарске армије приступиле су Отаџбинском фронту. Готово половина пређашње војске (око 450.000 бораца), уз отпуштање 800 официра и прикључивање 700 комунистичких политичких комесара, придружила се совјетским трупама (Трећи украјински фронт, под командом маршала Толбухина). Учесће Бугара у рату против немачке војске имало је две фазе. У првој, од краја септембра, до краја новембра бугарска војска (сада: Бугарска народна армија), учествоваће у операцијама у Југославији, у борбама у Вардарској Македонији, Косову, Метохији и Санџаку. У другој фази, од децембра 1944. до маја 1945. године, армија ће са 110.000 бораца учествовати у борбама за ослобођење северних области Југославије, Мађарске и источне Аустрије. Укупни бугарски људски губици током рата, укључујући и бројне жртве током тешке битке за Будимпешту, нису били велики. Иако се минималне и максималне процене веома разликују (од 10.000-11.000 до око 35.000), највероватније делује податак од око 22.000 војних и цивилних жртава рата.¹⁵⁸ Без обзира колики је тачан број жртава, он је неупоредиво мањи од оног који је Бугарска имала у Првом светском рату (процене се и ту доста разликују и крећу се од око 155.000 до око 187.000 мртвих), а сам ратни напор нису пратиле природне катастрофе попут поплава и стотине хиљада избеглица, као 1918. године, те је утолико Други светски рат тој земљи донео знатно мање ожиљака.¹⁵⁹

Моћ некомуниста у Отаџбинском фронту, социјалдемократа, аграраца и *зеноваца*, никада није била велика и временом је слабила, иако су 1944-1946. држали три

¹⁵⁷ Елена Стателова, Стойчо Грњчаров, *Историја на Българија в три тома, Том III, Историја на нова Българија 1878-1944*, Софија, 1999, 632-633; *Bulgaria: a Country Study*, Ed. by Glenn E. Curtis, 2nd Edition, Washington, 1993 (даље: *Bulgaria: a Country Study*) (Glenn E. Curtis, „Historical Setting“), 43, доступно на: http://memory.loc.gov/master/frd/frdcstdy/bu/bulgariacountrys00curt_0/bulgariacountrys00curt_0.pdf [10.1.2016].

¹⁵⁸ Клодфелтер у својој статистици о жртвама свих сукоба између 1500. и 2000. године бележи 18.500 војних жртава рата, укључујући и 6.671 погинулог у борбама и око 3.000 жртава савезничких ваздушних напада, укључујући 1.400 лица страдалих у бомбардовању Софије. (Michael Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Reference to Casualty and Other Figures, 1500-2000*, 2nd Edition, Jefferson, 2002, 582, 512); Руски историчар Јерлихман у раду о губицима становништва у XX веку наводи око 22.100 жртава од чега 2.000 у саставу окупационе војске у Грчкој и Југославији, 10.124 током борби у саставу Црвене армије и 10.000 мртвих у партизанском покрету. У вези с партизанским и цивилним жртвама Јерлихман подвлачи да је краљевска влада званично наводила 2.320 погинулих и 199 погубљених, док су комунисти говорили о 20-35.000 мртвих, међутим, реалан број је био око 10.000 укључујући и непознат број цивила. (В. Эрлихман, *и.д.*, 46). Лемпи, пак, вероватно се водећи подацима комунистичке провенијенције, бележи 32.000 погинулих само током сукоба са Немцима. John R. Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London, Sydney, 1986 (даље: J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*), 121.

¹⁵⁹ J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 123-124.

четвртине ресора.¹⁶⁰ Већ у септембру 1944. из државне службе отпуштено је 30.000 запослених. Трећина њих суочиће се са суђењем. Бивши председник владе и члан регентства Богдан Филов (1883-1945), скупа са члановима кабинета и другим јавним личностима, противницима комуниста, осуђен је и погубљен 1. фебруара 1945. године. Одсутна армија није могла током првих месеци играти битнију улогу у политичком животу у Софији, а војни врх и трећина ранијег официрског кадра биће у наредних неколико година очишћени. У новембру 1945. у земљу се из совјетског изгнанства вратио лидер комуниста Георги Димитров (Георги Михайлов Димитров, 1882-1949), стари партијски радник веран до крајности Стаљину, а чланство Бугарске радничке партије (комуниста) порасло је са 13.700 пре 9. септембра 1944. на 422.000 две године касније. Под таквим околностима Бугари су септембра 1946. године на референдуму гласали против монархије и раније избеглог цара (краља) Симеона.¹⁶¹

Под утицајем комуниста и Димитрова, који је, након избора из октобра 1946, на којима је Отаџбински фронт освојио 70% гласова, на челу владе сменио привременог премијера, *звенаши* Кимона Георгијева (Кимон Георгиев Стоянов, 1882-1969), наставиће се мере на промени друштвеног и економског система. Акумулирање приватне имовине у рукама државе почело је конфискацијом, а процес ликвидације капиталистичког власништва путем подржављења углавном је завршен до краја 1947. *Димитровљевев устав* од 4. децембра 1947. године обезбедио је национализацију индустријских предузећа, рудника и банака, озаконио државно-социјалистички сектор и изоставио приватно власништво и капиталистичке привредне односе.¹⁶²

Отаџбински фронт је и након повратка Димитрова представљао вишепартијску организацију, мада све више номинално. Освајање свих полуга власти комунисти ће окончати 1947. године. Наиме, почетком те године агресивна тактика реквизиција и колективизације ојачала је опозицију унутар и изван Отаџбинског фронта, под вођством лидера Бугарског земљорадничког народног савеза, Николе Петкова (Никола Димитров Петков, 1893-1947). Борба за власт, усредсређена на питања новог устава, кулминирала је након потписивања мировног споразума у Паризу, фебруара

¹⁶⁰ Владу је чинило пет *звеноваца*, четири *аграрца*, двојица социјалдемократа и само четворица комуниста. *Bulgaria: a Country Study*, 43.

¹⁶¹ J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 121-122; *Bulgaria: a Country Study*, 44.

¹⁶² У периоду до национализације, 27.12.1947, у приватном сектору одвијало се више од две трећине индустријске производње. *Социјализам: Опыт. Проблемы. Перспективы. Экономика социалистической Болгарии*, редакц. Е. В. Рудакова, Москва, 1976 (даље: *Социјализам: Опыт*), 25, 30, 37. Иначе, бугарски устав је, као и југословенски, у великој мери копија совјетског из 1936. године. *Bulgaria: a Country Study*, 45.

1947. године, којим је захтевано да совјетска војска и *Савезничка контролна комисија у Бугарској* (*Allied Control Commission in Bulgaria*) одмах напусте Бугарску. Након што је САД ратификовала мировни споразум с Бугарском, у јуну исте године, комунисти су организовали хапшење и погубљење Петкова, који је представљао последњу организовану домаћу опозицију до распада социјалистичког система (1989), чиме су отклоњене и последње сметње пуном успостављању комунизма у земљи.¹⁶³

Бугарска је 1947. прогласила двогодишњи план привредног опоравка,¹⁶⁴ попут других земаља Источне Европе одбила Маршалов плана и пришла Коминформу. До краја године *аграрци* су одбацили свој програм и након чистке партије само номинално остали политичка странка ради очувања привида двопартијности. Остале странке су распуштене, а Отаџбински фронт је реорганизован у „радничко-сељачки савез“. Устав је гарантовао једнакост пред законом и мноштво права и слобода, али клаузула о забрани активности на угрожавању достигнућа националне револуције од 9. септембра 1944. у суштини је то суспендовала. Грађанима је јемчено запошљавање, али је захтеван и друштвено-користан рад, приватна имовина је дозвољена, али ако није „на штету јавног добра“.¹⁶⁵

Бугарска је, као и остале источноевропске земље, била потпуно усмерена на СССР и друштвене моделе, механизме и праксу које је бољшевичка власт развила. Стога су подржављење привреде, планирање колективизација били циљеви којима се безрезервно стремиле.¹⁶⁶ Важан, али најспорији процес у преображају бугарског друштва и реализовању револуционарног програма била је колективизација на селу. Иако су комунисти намеравали да је окончају до краја 1947. године, још почетком 1949. тек је 11,3% обрадиве земље ситних сопственика прешло у велике колективне поседе, сличне совјетским колхозима. Већина од 1,100.000 ситних поседа, који је постојао 1946. године још увек је била у власништву сељака.¹⁶⁷

¹⁶³ J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 121; *Bulgaria: a Country Study*, 43-44.

¹⁶⁴ План је на крају 1948. остварен са 93%, али не сасвим због лоших прилика (*последратних тежкоћа*) и слабих жетви које су прехранбену индустрију остале без сировина. АНБ-1/Ш-АИС Анализа, прегледи, студије, Д7-61, *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у II полугођу 1948. године*, 5.

¹⁶⁵ *Bulgaria: a Country Study*, 44-46.

¹⁶⁶ Зато је још крајем 1944. године у мисији Црвене армије у Софији формирано је економско одељење у којем су радили совјетски стручњаци за планирање у пољопривреди и индустрији. J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 124.

¹⁶⁷ Исто.

Крај рата донео је градовима несташицу хране. Црна берза узела је маха, а ситуацију су погоршавале временске неприлике (обилне падавине у јесен 1944, велика суша у пролеће 1945. и нешто блажа у пролеће 1946). Пољопривредна производња пала је на 60% оне из 1939. године, што је осетно мање него током ратних година, а укупни БНП био је готово једнак као пред Први светски рат. Настављено је с ратном политиком контроле цена и системом обавезних или принудних испорука производних добара. Реквизиција сеоских добара обављана је под будним оком милиције, а недостатак хране убрзао је ширења мреже сељачких задруга и процес колективизације ситног поседа. Обнова и развој пољопривреде били су за власти битни и због робне размене са СССР. Наиме, Бугарска није имала шта да понуди за совјетску нафту, памук, вештачка ђубрива, метал, машине, тракторе, локомотиве и електричне централе, осим дувана, свињетине и др. аграрних производа.¹⁶⁸

Бугарска је за учешће у рату на страни сила Осовине исплатила незнатну одштету. Најпре је, одредбама мировног уговора у Паризу (1947), утврђено да Бугарска на име репарација не дугује западним савезницима. Потом су репарациони дуг за штету учињену у деловима окупиране Југославије (процењен на 25,000.000 долара, тј. 550,000.000 лева) власти у Београду отписале у име неке будуће државне заједнице, а потом су совјетске власти приморале грчку владу да упола смањи свој репарациони захтев (на 50,000.000 долара, при чему је његово плаћање било препуштено бесплодним билатералним преговорима). Но и поред тога што није од првог дана оптерећена тешким наметима, Бугарска је 1945. и 1946. године бележила велики буџетски дефицит. Ипак, стриктна контрола емисије новца, коју је спроводила национална банка, није допустила превелики инфлаторни удар (као у Грчкој или Румунији), па се трошкови живота у периоду 1944-1947. нису чак ни удвостручили (86%), док је емисија новца порасла само за 13%.¹⁶⁹

¹⁶⁸ *Исто*, 126-128; Jutta Bolt, Jan Luiten van Zanden, „The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts“, *The Economic History Review*, 67 (3), (2014), 627-651; доступно на: <http://www.maddisonproject.net/> [29.1.2016]; Росица Рангелова, „Промени в икономическия и социалния статус на жените в България (1938–1958 г.)“, *Пол и преход: 1938 – 1958*, Съставителки: К. Даскалова, Т. Кметова, София, 2011, 15-16.

Привреду Бугарске притискао је озбиљан недостатак сировина. Националне резерве метала, памука, гуме и др. достајале су 1945. године тек за месец или два. J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 133.

О зависности Бугарске од СССР сведоче и спољнотрговински подаци. Од укупног извоза 1945. године у СССР је ишло 95% и одатле долазило 80% увоза. Обим размене са СССР временом је опао (1946: 61% извоза и 82% увоза, 1947: 52% извоза и 61% увоза), али до краја постојања социјалистичких односа у обема земљама, тј. до краја осамдесетих година 20. века он неће пасти испод 50%. *Исто*, 129.

¹⁶⁹ J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 131.

Главнину економски активног становништва на крају рата чинили су сељаци (82,4%), док је друге основне социјалне групе (радничтво, сектор услуга са слободним занимањима и чиновништво) чинило по око 5-6%. Бугарска радничка класа бројала је 1944. године око 200.000 људи и тај број ће испрва споро расти. Већина индустријских радника, демобилисаних из армије или сеоског порекла, своје запослење је пронашла у малим фабрикама и немеханизованим занатским радионицама. Према Лемпију, број запослених у индустријским предузећима са најмање 20 запослених и 20 коњских снага погона у периоду 1944-1948. порастао је упола мање него број запослених у радионицама (30% у индустрији према 58% у занатству). Недостатак стручних радника био је велики, а пораст броја малих предузећа га је повећавао. Многи стручни радници (металски и текстилни), распоређени по великим предузећима, убрзо су их напустили и прелазили у мања. С друге стране, огромна понуда НК радне снаге, до које је дошло након демобилизације 1945. године, није могла спречити индустријску незапосленост која ће до 1946. године обухватити чак 38.000 људи, или преко 20% радно способног становништва. Више од половине чинили су радници у производњи и преради дувана, од којих су многи били чланови партије или симпатизери комуниста, међутим, програм о елиминацији незапослености, који је комунистичка странка саставила још тридесетих година, затајио је.¹⁷⁰

За раднике у Бугарској прве послератне године нису представљале погодно време. Реалне зараде опадале су, а недостатак потрошних добара растао је. Несташица хране у градовима, појачана лошим жетвама 1945. и 1946, врхунац је достигла 1947. године. Радници у државним фабрикама и рудницама угља током летњих месеци „гласали су стопалима“. Својевољно су напустили радна места како би обрадили земљу и породици обезбедили потребну храну. Званичници БРП(к) жалили су се како „не могу задржати зимске раднике кад дође пролеће“. У једном руднику угља две трећине запослених је напустило посао, док је рударе другог *чувало* више стотина војника. Мањак угља знатно је редуковао железнички саобраћај. Криза у радној дисциплини била је огромна. Препорука Коминформа из септембра 1947, да се убрза с национализацијом индустрије, добродошла је БРП(к). Током наредних месеци чланови партије су се у тајности припремали за револуционарни преврат. Децембра 1947. године 1.200 посебно одабраних комуниста и локални представници партије, запосели су око 6.000 предузећа и објавили национализацију. Сутрадан су нови,

¹⁷⁰ *Социјализам: Опыт*, 80; Р. Рангелова, н.д., 13; J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 132-133.

комунистички директори заузели руководећа места. Није било већих инцидената нити озбиљнијих отпора том преврату. Преко 90% предузећа било је са мање од 50 запослених (просечно 23), па она више нису могла бити у улози магнета који привлачи запослене из великих предузећа. Ипак, опште карактеристике економске ситуације све време биле су конфузија и нестабилност, и под таквим околностима не изненађује што је ниво предратног националног дохотка (из 1939), једва достигнут тек 1950. године, након отпочињања Првог петогодишњег плана (1949-1953).¹⁷¹

Бугарска се у процесу стварања совјетске источноевропске *империје* у потпуности ставила на располагање Москви, и као таква остала на њеној страни у сукобу с југословенским комунистима 1948. године. Можда је њен отклон од Југославије био и наглашенији и са већим осећајем одговорности пред *чистотом* Коминформа и Стаљина, јер се једна од критика Москве упућених Београду управо односила на везе између Југославије и Бугарске и њихове планове за стварање федерације током којих су *заобишли* СССР. Сукоб Истока с Југославијом раширио је и појачао стаљинистичке методе обрачуна националних компартија са својим потенцијалним или стварним противницима. У таквој клими у Бугарској се ограничавају верске слободе, распуштају поједине верске заједнице, затварају *сумњиви елементи* и упућују у радне логоре. *Чисти* се и сама комунистичка странка, чије су најпознатије жртве били Трајчо Костов (Трајчо Костов, 1897-1949) и Васил Коларов (1877-1950), уз Димитрова најзаслужније личности за преузимање власти 1944. године. Након смрти Димитрова (1949), партијом, која се од Петог конгреса, крајем 1948, званично називала Бугарска комунистичка партија (Българска комунистическа партия), у својству генералног секретара и државом у својству председника владе, управљао је његов зет и Стаљинов миљеник Вулко Червенков (Вълко Велев Червенков, 1900-1980). Бугарска је утонула у вишегодишњу диктатуру личности, сасвим сличну оној која је постојала у СССР.¹⁷²

¹⁷¹ Тај план ће иначе бити окончан годину дана пре рока, 1952. године. J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 134-135; P. Рангелова, н.д, 14.

¹⁷² *Bulgaria: a Country Study*, 44-47; Любомир Огнянов, *Политическата система в България 1949-1956*, София, 2008, 23-24.

СТАЊЕ У ПОСЛЕРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ И ПРАВНИ ОКВИР ЗА АНГАЖОВАЊЕ СТРАНАЦА

Идеологија и развој

Изградњи новог државног апарата, нарочито његовој разради, снаге победничке револуције нису могле приступити пре него што је крај рата постао неминован и очигледан. Иако је партизанска влада, НКОЈ, формирана у Јајцу још 29. новембра 1943. године, тек ће ослобођење источног дела земље, са низом градова, индустријских центара, рударских басена и житородних подручја, и коначно Београда, у јесен 1944, омогућити и оправдати успостављање појединачних органа власти, односно ресорно профилисаних министарстава, државне управе и правосуђа. У Београду, одмах по доласку Врховног штаба НОВЈ, Централног комитета КПЈ, НКОЈ, делегата и председништва Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), убрзано се одвијао процес стварања државне управе који је обухватио и, у претходном периоду занемарене или недовољно обликоване области, економије, социјалне заштите, културе и сл. Скорашњи споразум Тита и бана Ивана Шубашића (1892-1955), од 1. новембра 1944,¹⁷³ водио је даљој изградњи државног апарата и постепеном елиминисању такозваног двојства влада, односно паралелном егзистирању краљевске владе у Лондону и НКОЈ.

Упоредо са изградњом државног апарата, у последњој фази рата формулисане су и основне привредне смернице. Један од главних идеолога КПЈ, Е. Кардељ, као најважније карице оживљења привреде истакао је производњу и трговину. Њихово успостављање било је основ не само одржања живота народа и функционисања друштва, већ и потпора новим носиоцима власти: „Поставити чврсту основу за савлађивање расула и пустоши у нашој земљи, унети много више организације и система у целокупан наш привредни живот, учврстити новац и спречити продубљивање финансијске кризе, створити могућност бржег обнављања саобраћаја, подићи стандард живота наших намучених народних маса, – значи у коначној линији учврстити политичке позиције и масовни ослонац демократске народне власти.“¹⁷⁴

¹⁷³ Краљ Петар Други нерадо је дао пристанак споразуму Тито-Шубашић, који је наметнула В. Британија. Подршку за отпор тражио је у САД, међутим тамо се још јануара 1945. сумњало у шансе монархије у Југославији. *Foreign Relations of the United States, 1945, Vol. V, Europe*, Washington, 1969 (даље: *Foreign Relations, 1945/V*), 1174, 1176-1177, доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992 [12.2.2015].

¹⁷⁴ Едвард Кардељ, *Пут Нове Југославије 1941-1945*, Београд, 1946 (даље: Е. Кардељ, *Пут Нове Југославије*), 119.

Осокољене победом у рату и подршком СССР, комунистичке власти Југославије нису се сувише трудиле око форме демократског процеса кроз који се очекивало да земља након рата прође. Службенику Одсека за послове Јужне Европе *Стејт департмента* (Државног секретаријата САД, United States Department of State) Карлу Нордену (Carl Norden, 1908-2002), Кардељ је, априла 1945, без претераног увијања рекао да ће на предстојећим изборима бити дозвољене опозиционе листе, али да се неће омогућити присуство представницима *реакције* и онима који су показали непријатељство према НОП. Кардељ је закључио како амерички тип демократије „није погодан за Југославију“ услед њене дуге историје диктатура, конспирација и намештених избора, тако да она мора да иде ка демократији „на њој својствени начин“.¹⁷⁵

Стварање материјалне основе за спровођење власти

Док су трајале борбе партизанска војска снабдевала се путем реквизиција, заплена, конфискација (мада је та мера правни обрис добила тек одлуком АВНОЈ о прелазу у државну својину непријатељске имовине, новембра 1944) и давањима становништва. Ограничену помоћ, махом ратни материјал, слали су и савезници. Међутим, свакој власти потребна је стабилна материјална подлога. Стога још знатно пре краја рата врх КПЈ је настоји да обезбеди финансијска средства за тренутак када ће освојити власт. Политички дисконтинуитет са режимом КЈ, прокламован одлукама скупштина у Бихаћу и нарочито Јајцу, усмерен према ранијем социо-економском поретку и носиоцима власти и друштвених привилегија, није узиман у обзир када се посезало за политичком или материјалном користи. Једна од раних акција у том смислу било је Титово обраћање централним банкама Турске и Бразила, у којима се налазио део депозита Народне банке КЈ, са циљем забране њиховог коришћења од стране владе у избеглиштву. Још на почетку 1944, како је обавештена Влада КЈ у Лондону, Тито је, са својим повереником за народну привреду и замеником повереника за финансије, Иваном Милутиновићем (1901-1944), преко Москве слао телеграме банкама у којима је држан депо Народне банке ради ембарга на било какве трансакција без одобрења НКОЈ. Иако банке нису потврдиле да их Титова молба обавезује, било је индикативно што месецима (најмање до августа 1944) нису реаговале на захтев владе КЈ о преносу тих депозита у САД (Federal Reserve Bank, New York).¹⁷⁶

¹⁷⁵ *Foreign Relations, 1945/V*, 1174, 1221.

¹⁷⁶ АЈ, Емигрантска влада (103)-20-142, телеграми, дописи и друга преписка Константина Фотића (1891-1959) и Ивана Франгеша (1899-1972) са Владом у Лондону, фебруар-август 1944.

Пре него што је рат и завршен, 2. априла 1945. формирана је *Државна комисија за ратну штету*,¹⁷⁷ чији је рад дао основу за материјална потраживања неопходна обнови, али и за функционисање власти и реализацију планова нових управљачких структура. Како је било јасно да ће та комисија радити дуже време, то је 26. априла Привредни савет, централни орган за управљање и координацију рада привредних ресора, од министарстава захтевао хитно утврђивање категорија ратне штете и то оних чија је накнада са гледишта општих интереса привреде неодложна и за коју је Југославија упућена на помоћ из иностранства.¹⁷⁸ Стога је захтевано да се хитно попишу материјали и средства без којих није могла почети обнова и предмети које је окупатор однео из земље, са неопходним подацима за идентификацију и описом околности под којима су однети, а за које би се покушало извршити или хитно враћање или одговарајућа реституција (нарочито кад су у питању возни и пловни парк).¹⁷⁹

Престанак ратних дејстава учинио је да реквизиције замене административне мере откупа пољопривредних производа, секвестрирања *сторних* привредних субјеката и конфискације, а у тежњи за налажењем стабилног извора финансирања, нове власти од фебруара 1945. доносе одговарајуће буџетске акте (одлуку, па финансијске законе).¹⁸⁰ Такође важан елемент за обезбеђење материјалне основе власти, али и елемент државне независности, било је питање емитовања новца. Без монетарне реформе није могло бити остварено привредно јединство, а с обзиром да је земљом у пролеће 1945. године циркулисало седам валута, егзистирало је заправо седам економских подручја (свако са својим системом цена, степеном снабдевености, стопом инфлације). Ликвидирање новчаног хаоса учињено је установљењем нове новчане јединице (динар ДФЈ, штампан у *Государственој банци СССР* у Москви, децембра 1944), утврђивањем паритета са затеченим валутама и брзим повлачењем старог новца.¹⁸¹

¹⁷⁷ *Службени лист ДФЈ*, бр. 20, 10.4.1945.

¹⁷⁸ Ту се пре свега мислило на саобраћајна средства, погонски материјал, санитарски материјал и лекове, машине за индустрију, пољопривредне справе и алате и сл. материјале неопходне за обнову.

¹⁷⁹ ДЈ-11-9-34, фол. 117, акт Привредног савета бр. 136, 26.4.1945.

¹⁸⁰ Прва одлука о буџетском финансирању и први закон (за период фебруар-март, односно април-мај 1945) двотрећински се базира на узимањима у природи, из државних магацина, и тек ће следећи финансијски закон (период јул-септембар) имати уобичајену форму буџета (новчану) и знатно блаже пројектован дефицит. Види: *Сл. лист ДФЈ*, 5/45, 20/45 и 55/45.

¹⁸¹ Miloš Vučković, "Novac, kredit, banke", *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956, 420-421; *Сл. лист ДФЈ*, 20/45 и 23/45. О изгледу и техничким карактеристикама новчаницама види: Željko Stojanović, *Nacionalni katalog novčanica Srbije i Jugoslavije*, Beograd, 2007, 124-131; Јован Хаџи-Пешић, *Новац Југославије 1944-1992*, Београд, 1995, 39-41. Прву емисију новца нове Југославије није обавила Народна банка (како је уобичајено), већ нове државне структуре. Власти у време штампања ДФЈ динара нису имале своју централну банку (привремено управљање Народном банком утврђено је фебруара 1945. актима

Успостављање потпуне монетарне власти уследиће током 1945. године, почев од фебруара када је одређена привремена управа над Народном банком, преко доношења *Закона о уређењу и деловању кредитног система* од 9. новембра 1945, којим је, уз остало, утврђено да је Народна банка савезна кредитна установа у чији делокруг спадају издавање новчаница и чување вредности домаће валуте, разрешењем управе која је руководила банком у избеглиштву и избором новог гувернера и управе, крајем истог месеца, као и припремом предлога за измену закона о Народној банци из 1931. године, што је учињено децембра 1945, а скупштина је ту активност формализовала усвајањем измена и допуна 15. јануара 1946. године.¹⁸² Новчана реформа употпуњена је низом пропратних мера чија је сврха била ликвидација ранијих односа. Прописима из 1945. и 1946. регулисане су доспеле а ненаплаћене предратне обавезе утврђивањем паритета предратног динара с динаром ДФЈ у односу 10:1, ликвидирани су земљораднички дугови од којих је отписано 5.000 динара сваком дужнику (све преко тог износа претворено је у нови дуг у односу 10:1), а онима чији су чланови породице страдали у НОП или од стране окупатора и квислинга – у пуном износу, унутрашњи државни дугови (КЈ) конвертовани су у 3% државне обвезнице с роком отплате од 30 година, извршена је ревалоризација инвестиција и залиха (ради утврђивања нове књиговодствене вредности) и утврђен је међународни паритет динара.¹⁸³

Структурне друштвене промене дале су новој југословенској привреди мешовити карактер, који се састојао од државног, задружног и приватног сектора. Државна имовина имала је најзначајније место прво због обимне секвестрације и

повереника НКОЈ за финансије). Раније, на ослобођеној територији Словеније, одлуком скупштине народноослободилачког савета основан је *Денарни завод Словеније* (12.3.1944), који је емитовао бонове од 1, 5 и 10 лира. Ј. Хаџи-Пешић, *н.д.*, 7, 13.

Замена старог новца обављала се сукцесивно, како је текло ослобађање земље, али је завршено у кратком року (20.4-30.6.1945). Замена новца обављана је по курсу: 100 српских (*недићевских*) динара – 5 динара ДФЈ, 100 куна (у Срему) – 2,50 динара и 1.000 куна (у осталим подручјима НДХ) – 7 динара, 100 лева – 10 динара, 100 албанских франака – 250 динара, 100 албанских лека – 50 динара, 100 лира (италијанских, квислиншких и *Денарног завода*) – 30 динара и 100 пенга – 100 динара. Замена је садржала битну рестрикцију која се односила на све износе преко 5.000 ДФЈ динара (лимит за исплату у готовом), за које су се издавале потврде наплативе у року од три месеца. *Сл. лист ДФЈ*, 23/45, 41/45 и 44/45.

¹⁸² Ј. Хаџи-Пешић, *н.д.*, 13-14; *Сл. лист ДФЈ*, 87/45; *Сл. лист ФНРЈ*, 6/46. Народна банка КЈ повукла се 1941. године, скупа с краљем и владом, у избеглиштво. Њена транзиција у централну банку нове Југославије окончана је до почетка 1946, а карактер акционарског друштва укинута је уредбом владе о национализацији, од 25.9.1946. *Сл. лист ФНРЈ*, 78/46.

¹⁸³ За интервалутарну вредност значајно је било решење министра финансија од 2.9.1945. којим је утврђена вредност злата (1 кг – 56.300 ДФЈ динара). Цена је утврђена на бази куповне снаге новог динара (нормиране цене робе, плата, надница и услуга базиране су на ценама из 1938. године, увећаним за око 30%). Утврђивањем цене злата утврђен је и паритет према долару (50 динара), а тиме и према свим осталим валутама. Паритет ће у основи важити све до краја 1951. М. Vučković, *н.д.*, 421-422.

одузимања (чиме је економском снагом надмашила задружни и приватни сектор), а онда и због улоге коју су јој нове власти намениле.¹⁸⁴ Надзор над државном имовином (која је услед конфискације расла) поверен је ДУНД, централном привредном телу образованом одлуком председништва АВНОЈ 21. новембра 1944 (формално почео с радом тек почетком фебруара 1945. када је донет правилник о његовој организацији), по чијем ће узору бити створене и земаљске управе народних добара у градовима, срезовима и окрузима. ДУНД је управљао конфискованим и секвестрираним имањима и погонима путем принудних управитеља, управа и делегата до лета 1945, када их је предао савезним и земаљским (републичким) министарствима.¹⁸⁵

Преображај друштвено-економског система

Дискусије које су водили предратни југословенски марксисти биле су у темељу идеја и теорија које ће послужити као смернице за уређење послератног привредног и друштвеног окружења. Базирале су се на тврдокорном гледишту по којем социјализам значи искључиво државно власништво и централно планирање. Оригинално промишљање и тражење посебног пута није долазило у обзир што због обимног посла на преуређењу државе и обнови њених ресурса, што због уверења да су теорија и пракса прве земље социјализма довољан ослонац. Тек ће сукоб са совјетском парадигмом отворити врата домаћој верзији социјализма и натерати врх КПЈ на тражење свог пута. У међувремену, изградња друштва ишла је утабаном (совјетском) стазом.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Како је навео Кардељ, јачањем државног сектора привреде јачао је „онај економски ослонац без којег ја је немогућа истинска победа над непријатељем.“ Е. Кардељ, *Пут Нове Југославије*, 119.

¹⁸⁵ Питање стављања државне контроле над предузећима покренуто је марта 1944, када је Повереништво за обнову НКОЈ израдило смернице за обнову. Основни задаци били су: повећање производње, обезбеђење основних потреба становништву, регулисање набавке и расподеле сировина, правилна расподела радне снаге и државна контрола над предузећима. Одлуком Председништва АВНОЈ од 6.2.1945. у својину државе прешла је сва имовина „Немачког Рајха и његових држављана“ на територији ФНРЈ, сва имовина лица немачке народности (изузев припадника НОВ и ПОЈ, као и поданика неутралних држава који се нису „држали непријатељски за време окупације“), имовина ратних злочинаца и њихових помагача, као и имовина лица која су грађанском или судском пресудом осуђена на губитак имовине у корист државе. Имовином лица која су током окупације насилно одведена или су избегла ДУНД ће управљати „као са повереним добром“, до коначног решења о својини. *Сл. лист ДФЈ*, 2/45; *исто*, 3/45; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 82; Р. Радић, *н.д.*, 17.

¹⁸⁶ Апсолутна исправност совјетског модела привређивања потврђивана је позивањем на искуство из историје. *Доказивано* да поредак успостављен у СССР искључује могућност „кризе у одвијању привредног живота“, јер „у социјалистичкој привреди криза нема и не може бити“. Потврда томе је реализација прве *пјатилетке* у јеку Велике економске кризе. Занимљиво је да КПЈ у осврту на борбу 1941-1945. првих година није потенцирала њен класни и револуционарни карактер. Паралеле повлачене са Октобарском револуцијом нису биле експлицитне и тек је на Петом конгресу (јула 1948) речено је да је током НОБ спровођена и социјалистичка револуција. М. Filipović, *н.д.*, 37; Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Beograd, 1970 (даље: В. Horvat, *Privredni sistem*), 11-12; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 40.

Међу првим потезима нове власти било је провођење темељне аграрне реформе. Непуна три месеца након завршетка рата усвојен је закон о одузимању, без компензације, све обрадиве земље преко 35 хектара поседницима који се баве земљорадњом, односно преко три хектара свим поседницима неземљорадницима.¹⁸⁷ Тако прикупљена земља подељена је сиромашним сељацима (око половине од укупно одузете земље), задругама и државним добрима. Разрада новог друштвено-економског уређења наступила је већ поткрај јануара 1946. године доношењем устава.¹⁸⁸ Он је означио завођење административног социјализма или етатизма. Чланом 15. обзнанио је да „држава даје правац привредном животу и развоју путем општег привредног плана, ослањајући се на државни и задружни привредни сектор, остварујући општу контролу над приватним сектором привреде.“ Планирање, као један од носећих стубова социјализма, озакоњено је 1. јуна 1946. формирањем Савезне планске комисије (СПК), када је ступио на снагу *Закон о општеривредном плану и државним органима за планирање*.¹⁸⁹ Уследила је национализација приватног капитала у индустрији, рударству, саобраћају, банкарству и трговини на велико (1946), а потом и трговина на мало, угоститељских фирми, кредитних и осигуравајућих предузећа, установа из области заштите здравља, културе, саобраћаја и других. (1948).¹⁹⁰ Следећи утврђену линију, 1947. године усвојен је, као темељ будуће индустријализације и развоја земље, Први петогодишњи план, документ са амбицијом да се до краја 1951. национални доходак готово удвостручи у односу на предратни ниво, а да се вредност индустријске производње повећа за скоро пет пута (са 25,5 милијарди динара на 126 милијарди).¹⁹¹

Послератни период развоја југословенске привреде карактерише настојање да се неутралише диспропорција између базичне и прерађивачке индустрије. Огромна инвестициона улагања усмеравана су у изградњу капиталних објеката базичне индустрије (црна и обојена металургија, електропривреда, угљ и нафта, неметали, машинска, електро, хемијска и индустрија грађевинског материјала) на уштрб развоја

¹⁸⁷ Примена *Закона о аграрној реформи и колонизацији* довешће и до укидања последњих феудалних односа. Такав су карактер до краја рата задржали поједини аграрни односи у Далмацији и на хрватском приморју. *Сл. лист ДФЈ*, 64/45.

¹⁸⁸ *Сл. лист ФНРЈ*, 10/46.

¹⁸⁹ *Исто*, 45/46.

¹⁹⁰ *Закон о национализацији приватних привредних предузећа* и *Закон о изменама Закона о национализацији приватних привредних предузећа*. *Исто*, 98/46; *исто*, 35/48).

¹⁹¹ Како би се Петогодишњем плану додатно дало на значају он је усвојен у форми закона (*Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951*, *Сл. лист ФНРЈ*, 36/47), с ретроактивним дејством од 1.1.1947. Види више у: В. Ногват, *Привредни систем*, 9-10; Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947-1952. године*, Београд, 1981, 38-41.

прерађивачких делатности (дрвна и текстилна, прехранбена и индустрија гуме, коже и обуће), иако су за напредак тих грана постојали добри, првенствено природни предуслови.¹⁹² С друге стране, промене уведене у привредни живот укинуће сваку независност правно-економским јединицама (предузећима) и све видове пословања по тржишним законима. На месту централног планирања одлучивало се о набавци и дистрибуцији сировина, темпу и обиму производње и пласману готових производа. Централизовање банкарског система довело је да национална банка постане једином банкарском институцијом за кредитирање и контролисање рачуна фирми, док је комерцијално банкарство забрањено. „Централне власти су обављале расподелу рада исто као што су дистрибуирале сировине, енергију и друге факторе производње“, тржиште рада је укинато, а раднички синдикати претворили су се у трансмисију владајуће партије.¹⁹³ Тржиште производима широке потрошње замењено је централизованом дистрибуцијом, мада цене и новац нису укинати. Додуше, цене се нису формирале сходно понуди и тражњи, већ су фиксирани (и по потреби мењани) одлукама централних власти. Југословенска производња и дистрибуција, као уосталом и свих других земаља са централнопланском привредом, планиране су методом физичког *уравнотежавања* тако да извори и примена буду избалансирани. Тај баланс је подразумевао да сви извори, као што су домаћа производња и увоз одређеног добра буду изједначени са обимом тог добра као сировине за производњу, његовог извоза и потрошње (нпр. количина произведеног угља је заједно са његовим увозом морала да покрије све потребе индустрије и енергетике које троше угљак као сировину, као и потребе становништва за отопљењем, што није била ситна ставка).¹⁹⁴

Ненадано размимоилажење и раскид Београда са Москвом, укључујући и економску блокаду ФНРЈ, успориће привредни раст, омести реализацију плана, редифинисати поједине приоритете. Првобитним реакцијама комунисти Југославије, у

¹⁹² Форсирање тешке индустрије било је резултат економске политике, али и последица објективних околности (лоше жетве, недостатак девиза за набавку страних сировина, несистематично коришћење природних потенцијала, попут претераног извоза добара шумског фонда, неумеравање производа лаке индустрије ка извозу ради добијања девиза и сл). Ипак, однос између стварања средстава за производњу и средстава за потрошњу, који је у 1939. години био 43:57, требало је на крају петогодишњег плана да стоји у обрнутој сразмери. Svetozar Vukmanović Tempo, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948-1958), Izabrani govori i članci*, Beograd, 1964 (даље: S. V. Tempo, *Privredni razvoj*), 9-51; Б. Мајданац, *н.д.*, 39. О структуралним променама у привреди првих послератних година и индустријализацији види: *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975, Volume II: Interwar Policy, The War, and Reconstruction*, ed. by Michael C. Kaser, E. A Radice, Oxford, 1987, 578-581; Drago Krndija, *Industrijalizacija Jugoslavije*, Sarajevo, 1961.

¹⁹³ Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope*, 184-185.

¹⁹⁴ Исто, 186.

жељи да докажу правоверност, загазили су још дубље у совјетизацију прокламујући и форсирајући колективизацију на селу (1949), до крајњих граница јачајући централно планирање и наглашавајући совјетске културне обрасце.¹⁹⁵ Ипак, након првобитног шока, југословенски врх је, не напуштајући вербално темеље социјализма, усмерио кормило државног брода ка средокраћји између Истока и Запада, а друштво ка новом привредном систему – социјалистичком самоуправљању, тој, како је назива Р. Гароди, „великој прекретници социјализма“.¹⁹⁶ Тако је 1950. година истовремено представљала и кулминацију централно-планске привреде и њене последње тренутке. Југословенски друштвено-економски експеримент је већ 1951. године био на сасвим новом курсу.¹⁹⁷

Прве године ФНРЈ пратиле су и бројне друге друштвене промене. Пређашњу елиту, проређену последицама рата, нови систем делом је уништио, а делом маргинализовао. Друштвена структура битно се мењала под дејством комунистичке модернизације (индустријализације), земља је убрзано губила аграрни карактер и по први пут је забележена велика социјална и географска мобилност. Та појава учиниће да само током 1948. године 3,100.000 људи промени место боравка, крећући се маршрутом село–град (додуше, урбанизација је више била рурбанизација).¹⁹⁸ Град је сељацима брзо мењао обитавалиште и друштвени амбијент и нешто спорније положај

¹⁹⁵ В. Horvat, *Privredni sistem*, 11; АЈ-507-IX, 119/V-66, Извештај Владислава Рибникара (1900-1955) на Другој годишњој скупштини *Друштва за културну сарадњу Србије са СССР*, 17.4.1949.

¹⁹⁶ Гароди (Roger Garaudy, 1913-2012), контроверзни француски филозоф, писац, теоретичар и комуниста и потоњи преобраћеник у ислам. У југословенском самоуправном систему видео је почетак отелотворења идеја класика марксизма о постепеном одумирању државе и преношењу њених прерогатива на радног човека и друштво. Rože Garodi, *Velika prekretnica socijalizma*, Београд, 1970, 97-129.

¹⁹⁷ Било је мишљења (међу економистима) да је разделница између *совјетског модела привреде* и следеће фазе привредног развоја 1956. година. Станић наводи да је у првом периоду развоја (*социјо-економске структуре*), који је трајао од 1947. до 1956. године доминирао „модел науравнотеженог развоја односно административни (централистички) метод управљања привредом, без обзира на чињеницу да се 1952. и 1953. прешло на нов привредни систем“. Аутор релативизује значај разградње неких значајних елемената претходног система (укидање обавезног откупа, промене у систему цена, одустајање од колективизације) и занемарује крупне промене у државној администрацији и „спуштање“ нивоа управљања привредом са савезних на републичке (и ниже) власти, а своју периодизацију базира на територијалној алокацији инвестиција и измени структуре и обима бруто-инвестиција. Nikola Stanić, „Teritorijalna alokacija investicija i kretanje narodnog dohotka po regionima u posleratnom periodu (prilog komparativnoj analizi regionalnog položaja Vojvodine)“, *Ekonomska misao, Časopis Saveza ekonomista Srbije za pitanja ekonomske teorije i prakse*, god. VIII, br. 4, Београд, 1975, 41-45.

¹⁹⁸ Дубравка Стојановић, „Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, II изд, Београд, 2009 (даље: Д. Стојановић, „Уље на води“), 142.

Најдинамичније промене у том смислу доживео је Београд. Само у броју становника за три године увећао се, зависно од процене за 120.000-150.000, тј. са 250.000-280.000 у јесен 1944. на преко 400.000 поткрај 1948 (према Т. Богавцу – 385.000). Међутим, процењује се да је око 75% било без школе или само са основном школом. О томе више у: Slobodan Selinić, „Urbanizacija socijalističkog Beograda: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945-1970“, *Takovi istorije*, 3-4/2005, Београд, 2005, 182-203; Томислав Богавец, *Становништво Београда 1918-1971*, Београд, 1976, 103 и даље.

и стил живота, али с променом навика ишло је веома споро (није била реткост да се неки до краја живота нису стопили са средином). Градска средина мењала је не само колонисте, нови пролетаријат, већ и старе комунисте. *Стари комунисти* су заправо у великом броју били још увек млади људи, са партијским стажом из првих дана рата, или нешто дужим, али током борби суочени са многим искушењима. Сада, у мирнодопским условима, као нове вође народа, у новим (градским) срединама, лако су западали у опуштање, слабо развијеног имунитета на мане градског живота брзо су се могли *инфицирати*, одавали су се искушењима власти, прекоредним снабдевањем, материјалном удобношћу и комфором, дивинизацији руководећег места (и своје улоге на њему), користољубљу, потребом да се доказују пред *завичајем*.¹⁹⁹ Међутим, придошлице су у интерактивном процесу знатно мењале град, ширећи око себе паланачки и сеоски менталитет, стварајући некакав амалгам *полутанског* живота, чему су, сем масовног досељавања, на руку ишли недовољна величина, комунална запуштеност и слаба урбанизованост градова. Управо у таквим срединама ће се ускоро, на позив државе и са циљем да својим знањима помогну привредни напредак Југославије, наћи страни стручни радници и специјалисти чије је социјално окружење било у највећој мери знатно развијеније од оног у новој средини, а култура живљења (макар до последње фазе рата и тешких разарања) на много вишем нивоу.

Држава и/једнако Партија

Стварна и персонална унија КПЈ и државе била је једна од главних одлика Југославије након рата. Партија је, као носилац народноослободилачке борбе и револуције извршене у условима светског рата, била након ослобођења једина добро организована политичка снага у земљи, са јасном структуром, националним, регионалним и локалним руководством и ћелијама у свим деловима земље. Целокупни монопол политичке власти налазио се у рукама КПЈ. Изузимајући, како наводи Б. Петрановић, „хибридне форме прелазног уређења“, које су служиле за уставну потврду револуционарних промена и њихово међународно признање, она је стекла завидну репутацију у међународном комунистичком покрету као партија која је током рата освојила власт, а као победница није имала обавезу да доказује своје политичке заслуге у току рата.²⁰⁰ На свим важнијим руководећим местима у власти,

¹⁹⁹ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, ур. Зоран Лакић, Подгорица, 1998 (даље: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*), 278.

²⁰⁰ *Исто*, 200-201.

управи, привреди, војсци, налазили су се углавном чланови КПЈ. Партија остварује систем руковођења „путем директива, које се преносе 'одозго' до 'доле', унутар организација, и с партијских форума на одговарајуће државне органе и руководства масовних друштвено-политичких организација“.²⁰¹ Те организације, попут Народног фронта Југославије, синдикалних, борацких, омладинских или родних (женских) организација, радничких и струковних савеза, биле су само експоненти КПЈ чији су програми били у потпуности подређени идејама владајуће партије.

Стекавши још током рата ауторитет неприкосновене власти и доношења одлука обавезујућих за све, и не дозвољавајући двовлашће ни у једној фази рата (с малим изузетком на тлу западне Србије у јесен 1941. године), КПЈ није имала намеру да те механизме и навике напусти ни у мирнодопским условима. Ојачавајући своју политичку моћ пријемом нових чланова и обједињавањем масовних организација на општем југословенском нивоу Партија је концентрисала дотад невиђену моћ и ванредна овлашћења у сфери руковођења, не остављајући ни један сектор власти *непокривен* или изложен утицајима других, како се веровало непријатељских снага. Стога су све одлуке доношене су на партијским форумима, а њихово спровођење спадало је у задатак државних органа (народних одбора, управних тела, судова и тужилаштва), представничких тела, масовних организација. Органи власти били су трансмитери који само репродукују налоге партијског врха, а елементи конспиративности међу комунистима до 1948. године „(у односима на унутарпартијски живот и припадност КПЈ) још више отежавају разграничавање сфере власти КПЈ од сфере извршних државних органа.“²⁰² Основни креатор целокупне

²⁰¹ Jovan Marjanović, Đorđe Knežević, Branko Petranović, Aleksandar Jovanović, *Pregled razvoja socijalističke Jugoslavije od završetka oslobodilačkog rata do 1965. godine – 25 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1968 (даље: J. Marjanović i dr, 25 godina), 213. Сама КПЈ је стајала на позицији да се њена свемоћ и свеprisутност не треба ни крити, већ напротив. Тако је у уводнику *Борбе* од 1.8.1948. године, у одговору „бугарским друговима“ на објављивање Резолуције ИБ и коментара Бугарске радничке партије у свом централним гласилу, наведено како су у ФНРЈ „Партија, земља, народ, [Народни] Фронт, Тито, ЦК – на крају крајева једно и исто!“ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (даље: *Dokumenti o spoljnoj politici*), 1948, Beograd, 1989 (даље: 1948), 181.

²⁰² Бранко Петрановић, „О неким крајностима рада на савременој историји и односу опште и локалне историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, год. XI, бр. 12, Београд, 1970, 1748-1749.

Конспиративност је била важна појава у функционисању КПЈ, нарочито првих година након освајања власти. Директивама се налаже „чување војних и општедржавних тајни“, јер се оне „повређују“ на најгрубљи начин „почевши од писања дневне штампе па до разговора у возовима и по кафанама“. Стога су биле неопходне повећана будност и рестрикција информација, али не само у јавном животу (на скуповима, јавним местима, у штампи), већ и унутар породице. Повремено *цурење* и објављивање у страниој штампи информација довело је до захтева (како је писала *Политика* 15.8.1947) да и „најситније обавештење и најмањи податак народне привреде буде сматран као државна тајна“. Све то КПЈ је налагала услед опседнутости стварним и измишљеним непријатељима, због чега ће се

друштвене зграде био је снажан државни апарат и с њим стопљена политичка партија, дубоко прожета свешћу о револуционарној мисији тог апарата. Стога је и државни апарат почео да се развија бурно и екстензивно. Не само да је форсирано екстензивно привређивање, већ и такво ширење нових политичких институција, а централна улога државног апарата постала је модел социјалистичке изградње. Државни апарат се наметнуо као искључиви креатор услова живота свих делова друштва.²⁰³

Како је у систему централног планирања, односно *економског диригизма*, државни интервенционизам алфа и омега привредног живота, и пошто је држава власник готово свих привредних ресурса, то је, с обзиром на симбиозу државе и Партије, заправо КПЈ представљала искључивог носиоца економске власти. Њено цемениграње на власти и снажење позиције за декомпозицију старог и увођење новог режима омогућили су и избори, привидно демократски, а у суштини одржани у условима под којима опозиција није смела помолити главу. С тако оснаженим положајем КПЈ и влада, сливене у једну метонимију, могле су у великој мери посветити пажњу консолидацији новог економског и социјалног поретка.

Нови привредни концепт – индустријализација, електрификација

Први стратешки задатак нове власти био је индустријализација. Она је била основ изградње социјализма и даљег јачања власти политичке „авангарде“, односно КПЈ. Један од водећих идеолога у послератној Југославији, ако не и главни, Е. Кардељ, тврдио је да индустријализација није за владајући режим била никаква „фиксидеја“, како су је квалификовали неки критичари са Запада, већ реалистична неопходност. Према њему „социјалистичке снаге могу, наиме, да одрже своју победу – не само над контрареволуцијом, него и над бирократизмом – само ако буду у стању да уносе у друштво све слободније односе, а то оне могу да постигну само ако буду економски довољно јаке да могу да повуку за собом читав економски развитак земље, другим речима, ако оне не буду нека социјалистичка економска база у мору неразвијених ситно-произвођачких елемената у граду и на селу, него ако буду доминантни елеменат који ће истискивати заостале друштвене односе првенствено својим економским дејствовањем, а не државном силом. Морали смо се, дакле, латити посла око измене

спречавати проток информација и лицима која су доносила одлуке. Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 204-206; АЈ-41-114-203, писање часописа *Information et documentation*, 20.9.1947.

²⁰³ О срастању КПЈ и државе (државних органа) види више у: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 200-225; Мiroslav Пећујић, *Horizonti revolucije. Studije iz političke sociologije*, Beograd, 1970, 298-299.

материјалног односа друштвених снага у корист социјализма²⁰⁴ (подв. Е. Кардељ).

Такав став био је само елаборација Стаљиновог уверења о нужности социоекономске трансформације као средства за успостављање пуне совјетске (у локалном случају и националне партијске) контроле, базираног на доктрини марксизма-лењинизма, о (ре)дистрибуцији средстава за производњу као базичном елементу за обликовање друштвених и политичких односа.²⁰⁵ Новој политичкој власти била је неопходна економска подлога, а њоме је ваљало управљати и остварити пожељне резултате.

Пре индустријализације било је нужно обновити земљу. Провизорно обновљена индустрија до окончања рата углавном је снабдевала фронт, да би се од маја 1945. године преусмерила на мирнодопску производњу. Значајнији пораст обима производње спутавали су општа неразвијеност индустрије, стање производних објеката, недостатак сировина и горива, лош саобраћај и мањак транспортних средстава, слаба организација предузећа, недостатак алата, машина, стручне радне снаге и планова рада, слаба дисциплина, саботаже. До јесени 1945. отклоњено је преко половине општећења у индустрији земље, али се капацитети нису користили више од 30-50%, док је продуктивност износила тек 50% предратне. Истовремено, било је упуслено свега 393.299 индустријских радника, чији је квалификациони састав био у рату проређен за 35-40% стручњака. Рудници су остали без машина, општећена саобраћајна мрежа отежавала је транспорт, у појединим окнима исцрпљена је рудача, недостајали су инжењери. Пољопривреда је трпела услед недостатка машина, алатки, стоке, семена.²⁰⁶ Како је запазила Р. Радић, обнова је финансирана из државних прихода, који у почетку, услед опште привредне исцрпљености и слабе наплатне службе, нису били ефективни. Основне потребе су у прво време плаћане из средстава обртног капитала Главне државне благајне, а касније из пореза, државног сектора привреде, продаје Унрених производа, прихода од ратне добити и монопола.²⁰⁷

²⁰⁴ Е. Kardelj, „Socijalistički put“, 11.

²⁰⁵ Трансформација друштвене и економске моћи стога почиње успостављањем контроле над економским процесима. Њено извориште је промена власничке структуре над привредним ресурсима, односно њиховим подржављењем (експропријација, национализација, конфискација и др), чиме се „буржоазија“ лишава своје моћи, а исходиште промена односа политичких снага. G. Wettig, *н.д.*, 36-37.

²⁰⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 80; Р. Радић, *н.д.*, 18. О оскудици индустрије у сировинама, репроматеријалу и кадру види Извештај Министарства индустрије Привредном савету о стању и раду индустрије: АЈ-50-74-160, допис Председништву Министарског савета ДФЈ, пов. бр. 21, 19.10.1945.

²⁰⁷ Јуна 1945. године основан је *Фонд за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима*, који ће наредних годину дана имати најважнију улогу у финансирању обнове. Средства фонда образовала су се из чистих прихода од продаје, најма и преноса добара набављених од Унре, прихода од *Закона о одузимању ратне добити*, валутне реформе, добровољног рада и рада заробљеника. Р. Радић, *н.д.*, 18

Основни проблеми економске политике разматрани су и утврђивани на разним нивоима власти и кроз најразноврсније форуме. Како би се ширим слојевима приближило партијско виђење начина решавања привредних проблема (који су тада описивани искључиво као наслеђени) коришћена су, осим написа у новинама и емисија на радију, предавања стручних лица. Она су сматрана важним због присуства преносиоца порука и његове *живе речи*.²⁰⁸ Нови привредни концепт подразумевао је укрупњавање постојећих привредних субјеката путем фузија, а њиме су нарочито биле обухваћене металопрерађивачка, текстилна и прехранбена индустрија. Дешавало се да се удружи пет, шест, седам, па и више мањих предузећа у нови привредни организам. Често је тиме превазилажен претежно занатски карактер мноштва радионица које су у процесу укрупњавања постајале услужни сектор производних индустријских предузећа. Тако је дошло и до привидног смањења броја индустријских предузећа, иако су отворене бројне нове фабрике. Истовремено, првих поратних година отпочеће и процес дислокације појединих индустријских постројења, и то како ка периферији градова (гране које су угрожавале урбану околину, попут хемијске и наменске индустрије, производње грађевинског материјала, поједине гране прехранбене индустрије),²⁰⁹ тако и даље од спољашњих граница земље (нарочито са источноевропским земљама). Такође, није била неуобичајена ни појава промене производног асортимана и преоријентација са једне врсте производа на други.

У корпус индустријализације улазило је и стварање нових и модерних грана, као што је био случај са аутомобилском или радио-индустријом. Тако је од 1946. године Индустрија мотора у Раковици отпочела припреме за серијску производњу аутомобила, као једног од првих корака у развоју аутомобилске индустрије у земљи.²¹⁰

²⁰⁸ Тако је економиста и проф. Драго Крндија, помоћник председника Планске комисије БиХ, на предавању у Сарајеву, подвукао четири главна проблема привредне политике: 1) изградња индустрије и електрификација, 2) реконструкција пољопривреде на бази задругарства, 3) изградња модерног саобраћаја и 4) акумулација. Шта је од тих области имало примат сведочи његово образложење: „Садашња индустрија у Југославији је претежно лака индустрија. Постоје све могућности за изградњу металуршке и тешке индустрије, које ће произвести довољне количине гвожђа и челика. За то је потребна електрична енергија и кокс. У земљи имамо све што је потребно за производњу гвожђа и челика изузев извесне не баш велике количине кокса и волфрама. Поред тога морамо изградити низ фабрика средње и лаке индустрије за прераду железа и челика, појачати развој хемијске индустрије за производњу сировина и техничких материјала, потребних другим индустријским гранама.“ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 131, 13.1.1947.

²⁰⁹ Д. Петровић, *и.д.*, 311-312, 317-319; Nora Juranović, „Industrija u Hrvatskoj u razvoju od 100 godina“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. IX, br. 3-4, Zagreb, 1958, 266-267.

²¹⁰ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 95, 28.11.1946. Потражња аутомобилских стручњака и преговори наставиће се у Немачкој током 1946. и 1947. године са стручњацима који су радили у *Falkswagenу* (*Volkswagen*), *Адлеру* (*Adler*), *Опелу* (*Opel*) и другим фабрикама. Међу преговарачима помињу се

Исте године формиран је посебан државни орган (*Радиокомитет*) који ће обезбедити да 21. септембра 1947. отпочне у фабрици *Никола Тесла* у Београду производња (најпре само склапање) првог домаћег пријемника *Космај*,²¹¹ а већ 1947. године почела је у подножју Бежанијске косе у Београду изградња фабрике трактора и машина.²¹²

Индустријализација послератне југословенске привреде планирана је преамбициозно, чак у мегаломанским размерама. Чак и да је тај план сведен на знатно разумнију меру поставило би се питање извора за њено извођење (финанијских, технолошких, организационих, кадровских) с обзиром на веома лоше стање привреде и друштва на крају рата. Овако је остало да се поглед упре и нада усмери на помоћ споља, првенствено ка СССР и индустријски развијеној ЧСР, што је у великој мери представљало прављење *рачуна без крчмафа*.

С друге стране, иако је марксистичка теорија подробно разрађивала категорију продуктивности рада, као сржи економије радног времена и чиниоца привредног развоја, о њој се у Југославији испрва није водило рачуна. Касније анализе показале да период првобитне индустријализације није био време дефинисане и организационо устројене усмерености ка порасту продуктивности, што је проистицало из тумачења Лењиновог става да повећање продуктивности захтева претходно обезбеђење материјалне основе крупне индустрије (развитак производње горива, гвожђа, машина, хемијске индустрије), као и „просветно и културно уздизање масе становништва“.²¹³ Привредни раст током обнове и Петогодишњег плана базиран је на инвестиционим

виши инжењер, стручњак за каросерије, Јозеф Хујс (Josef Huys), конструктор и организатор у *Фолксвагену* инж. Ото Дикхоф (Otto Dückhoff) и конструктор инж. Полих (Polih) из Хановера. Види: АЈ-54-242-372, строго поверљиви извештај шефу Секције за реституције и репарације у британској зони, 9.1.1947; АЈ-17, Перс, ф. 7, акт пов. 1481, 2.5.1947.

²¹¹ Након првог послератног уређаја (пре рата производио их је од 1938. *Гођевац*), састављеног од делова увезених из Мађарске, уследила је куповина лиценце од *Филипса* (*Philips*) из Холандије и производња најпознатијег југословенског радио-уређаја *Космај 49*. Касније ће радио-апарати бити склапани у десетак фабрика. Број претплатника Радио-Београда у периоду 1945-1950. порастао је са 67.180 на 124.155, а процењује се да их је у ФНРЈ 1949. године било око 600.000 (према званичним подацима 1946. било их је око 198.000, а на крају 1948. готово 254.000), што је, међутим, и даље било далеко иза просека развијене Европе са једним пријемником на 3,3 становника. *Информативни приручник*, 129; http://rek.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=3 [3.2.2016]; Живојин Стекић, „Везе са светом“, *Овде Радио-Београд, Зборник поводом педесетогодишњице*, Београд, 1979, 293; http://free-sk.htnet.hr/radio_museum/Povijest%20radija%20u%20Hrvatskoj.htm [3.2.2016].

²¹² Д. Петровић, *н.д.*, 324.

²¹³ О питању продуктивности, његовом теоријском утемељењу и пракси оствареној у ФНРЈ види: Душан Ћалић, *Продуктивност рада и привредни развој СФРЈ*, Загреб, 1966, 5, 9-13 и даље (цитат В. И Лењина из дела: „Наредни задаци совјетске власти“, *Изабрана дела, том II, књига I*, Београд, 1950, 346-347). О противуречностима у односу на продуктивност рада у почетним фазама привредног развоја ФНРЈ (обнова, индустријализација), као и избору метода привредног развоја као битног теоријског и практичног фактора развоја види: Н. Џобелјић, *н.д.*, 53-67.

улагањима великог дела националног дохотка, акумулацији која је извирала из масовне и јевтине радне снаге (аграрног становништво у индустрији), спољашњој помоћи, занемаривању животног стандарда и другим неекономским категоријама (принудни откуп, подржављење привредних субјеката и сл), и тек ће у наредној фази питање продуктивности добити на значају као један од генератора даљег развоја економије.

Прве тешкоће

Револуција у Југославији тријумфовала је на тлу неразвијеног капитализма, у заосталом аграрном друштву које није прошло кроз индустријализацију и развило производне снаге. Доминација пољопривредног становништва, знатна неписменост и малобројност стручног кадра, спора урбанизација, сиромаштво и тешке последице ратних разарања и губитака у људима и материјалним добрима представљали су објективне околности с којима су се нове власти сусреле. Оне су на то додале своје спецификуме. Непостојање тржишта и производње *роба* (прометних вредности), које ће условити одсуство економских категорија попут рентабилности и економичности, дубоко се инфилтрирало у начин мишљења и понашања. Превагу су добили обим производње и доминација физичког рада, комбиновани са умешношћу занатлија. Одговорност за то лежи у корену индустријске основице од које стартује револуција, а то је њен изразито занатски карактер (којем је такође умањена материјална и људска основа) и одсуство техничке интелигенције која у већини фабрика и није постојала.²¹⁴ Ипак, проблем *танке* основице неће се одмах јавити у пуном обиму. Прве послератни период представља доминацију екстензивног развоја привреде у природном облику (са што више *радних руку*). „Био је то период обнове у коме се готово ништа ново не ствара, већ се углавном обнавља старо – враћају се и монтирају старе (репариране) машине на стара места“, и када раст запослености доживљава бум.²¹⁵ Међутим,

²¹⁴ Прву фазу обнове обележава провизорност. Услед стања уређаја и машина, несташнице сировина и стручњака мноштво фабрика радило је смањеним капацитетом. Зато ће се подстицати масовне акције обнове, базиране на физичком раду. Главну улогу у томе имао је Јединствени народноослободилачки фронт Југославије (ЈНОФ), од августа 1945. Народни фронт Југославије (НФЈ). Током 1944. године преко 300.000 омладинаца сакупљало је намирница, а ЈНОФ је образовао радне батаљоне који су до почетка априла 1945. радили на уклањању последица рата. У њих су били обавезни да ступају сви мушкарци рођени 1900-1910. године, али због слабих успеха у раду батаљони су укиннути. М. Реџић, *н.д.*, 243-244, 296-297; В. Петрановић, Ђ. Штрбас, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51; Р. Радић, *н.д.*, 17.

О занатском карактеру југословенске привреде у првим послератним годинама и тешкоћама кроз које је занатство као делатност пролазило види: Stjepan Lovrenović, „Zanatstvo F.N.R. Jugoslavije“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. VI, br. 3, Zagreb, 1955, 166-173.

²¹⁵ М. Реџић, *н.д.*, 297-298. Примера ради, само у Хрватској број запослених у индустријским предузећима 1949. године је у поређењу са 1939. порастао за 78% (са 93.000 на 166.000). Н. Јурановић, „Industrija u Hrvatskoj“, 271-272.

недостатак *техничке основице* постаће озбиљна сметња како се буде прелазило на интензивну индустријализацију, на решавање специфичних техничко-технолошких захтева без којих развој није могућ, а нарочито обим и квалитет развоја предвиђени Петогодишњим планом. То што је земља располагала знатним развојним потенцијалом за пољопривреду и енергетику, била богата дрветом и рудом, чак неким стратешким и високо цењеним сировинама (олово, цинк, бакар, хром, боксит и жива), у условима када се није могла организовати ни проста експлоатација и са веома лимитираним саобраћајним могућностима, није могло бити довољно за брзо поправљање квалитета живота становништва.²¹⁶ Напротив, криза је у месецима након рата само расла, а несташнице су биле све веће.

Послератна криза тешко је погађала становништво Југославије. Још током борби, са сваком новим делом слободне територије власти су се суочавале са све више грађана очајаног материјалног положаја. Једна од првих мера на побољшању економског положаја радничке класе била је *Одлука о привременом регулисању радничких надница и плата приватних намештеника* (1.12.1944), којом је изједначена цена рада жена и мушкараца (за једнак посао и са истим квалификацијама), регулисана исплата дечјег додатка и прековременог рада, као и рада недељом (увећан за 50%). Највише наднице прописане су у индустријским градовима, седиштима НОО и Београду.²¹⁷ Међутим, услед лошег снабдевања, заправо готово парализе тржишта артиклима за широку потрошњу, становништво је морало да се снабдева на црној берзи, где су цене вртоглаво расле. Децембра 1944. килограм меса стајао је око 600 динара, а масти око 1.000, векна хлеба 100-240, литар млека 100-200, а једно јаје 30-50 динара. Стање је компликовало и то што је између различитих подручја владала диспропорција у ценама (каткад 200% и више). Појединих артикала, попут одеће и обуће није било на званичном тржишту, па су расле цене половних ципела и гардеробе. У посебно тешкој ситуацији били су рудари, који, и поред релативно добрих примања, нису могли да се прехране јер је већина рудника била у пасивним крајевима где је цена хране била знатно виша него у великим градовима.²¹⁸

²¹⁶ О томе више у: А. А. L. Caesar, "Yugoslavia: Geography and Post-War Planning", *Transactions and Papers (Institute of British Geographers)*, No. 30, London, 1962, 33-43.

²¹⁷ Просечна надница кретала се између 40 и 75 динара на сат, па су месечни приходи радника у местима са већом скупом (Београд и др) за 25 радних дана износили 12-15.000 динара, а трошкови исхране за једног одраслог мушкараца били су 1.1.1945. 13.887 динара. Р. Радић, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији“, 28.

²¹⁸ М. Filipović, *н.д.*, 19-20; Р. Радић, *н.д.*, 28-29.

Министарски савет ДФЈ је 20. априла 1945. донео нови пропис којим су дефинисане радничке наднице и намештеничке плате према разредима скупове – *Уредбу о регулисању плата и надница*.²¹⁹ Сврха је била да се у новим условима, након почетка замене новца, поправи материјални положај запослених и да се, лимитирањем прихода у приватним предузећима, спречи флукуација. Међутим, власти нису успеле да уравнотеже снабдевање, цене и трошкове живота,²²⁰ па је њихов непрестани раст на подручју Србије и Војводине већ у лето 1945. године довео до растројства тржишта. Државна *политика цена* била је сломљена и слободно тржиште је преовладало над контролисаним. Раст цена (праћен реалним падом надница) најтеже је погађао градско становништво, раднике и сиромашне сељаке. Предузећа у власништву или под контролом државе, која нису још бележила значајније производне успехе, пословала су готово искључиво са дефицитом. Пад вредности надница и пословни неуспеси стварали су парадоксалну ситуацију да је држави претила незапосленост уз истовремено постојање кризе недовољне производње. Беспослица је претила не зато што се привреда суочила са хиперпродукцијом, већ зато што није било сировина, што је саобраћај био лош и што није било добре организације рада, а то су били узроци спорог подизања продуктивности и отежане обнове привреде.²²¹

Недостатак сировина, репроматеријала, енергената, фабриката, па и основних животних потрепштина био је опште место југословенске послератне стварности, оштро супротстављено жељи и намери (оправданој) да се земља брзо обнови, индустријализује и електрификује. За почетак, морало је штедети на свему. Тако је,

²¹⁹ За НК раднике сатна надница је прописана на 9-11 динара за I разред скупове, 7,50-9,50 за II и 6,50-7,50 за III разред; за ПК (приручене) и стручне помоћнике на 11-12,50 (I), 9,50-10,50 (II) и 7,50-9 (III); за КВ на 12,50-16 (I), 10,50-13,50 (II) и 9-11 (III); и за послове, предраднике и „нарочито“ квалификоване на 16-19 (I), 13,50-16 (II) и 11-13 (III). Радници на тешким и опасним пословима имали су право на још по 1 динар по сату. Месечне плате намештеника ограничене су на 1.800-2.600 динара за помоћно техничко особље, 1.900-3.000 за стручно административно и техничко особље, 2.200-2.400 за приправнике са средњом спремом, 2.400-2.600 за приправнике са високом школском спремом, 2.400-3.200 за ниже помоћнике, 3.200-4.000 за више помоћнике, 4.000-4.600 за самосталне помоћнике 4.600-5.200 за посебне руководиоце, 5.200-6.000 за опште руководиоце и преко 6.000 за изузетне стручњаке. У II разреду скупове плате су биле ниже за 15%, а у III за 30%. *Сл. лист ДФЈ*, 24/45, 199-201.

²²⁰ У мају је донета *Одлука о привременом разврставању места по разредима скупове* (у I разред сврстани су Београд, Косовска Митровица, Ниш, Крагујевац, Ужице, Нови Пазар, насеља уз руднике *Звечан*, *Бор* и *Зача*, Госпић, Делнице, Загреб, Задар, Карловац, Славонски Брод, Сплит, Сушак, Шибеник, Јаворник, Јасенице, Крањ, Љубљана, Марибор, Межице, Трбовље, Цеље, Бањалука, Бихаћ, Вареш, Добој, Зеница, Какањ, Мостар, Сарајево, Травник, Тузла, Жостово, Охрид, Скопље и Цетиње). Због многих захтева за премештај у виши разред почетком 1946. донет је нови акт о разврставању. Спровођење уредбе о платама трпело је од мањкавости (погрешно разврставање, тежња за већим бројем максималних надница, кашњење плата и сл), тако да она није битно поправила економски положај радништва. Р. Радић, н.д., 29-30.

²²¹ *Zapisi sa sednica Politbira Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945-7. jul 1948)*, прир. Branko Petranović, Beograd, 1995, (даље: *Zapisi sa sednica Politbira*) 403-404, нап. 43.

међу осталим мерама, Министарство грађевина Србије донело новембра 1946. решење којим је строго забрањено двоструко застакљивање свих просторија, сем оних где је то неопходно. Такође, истим решењем утврђено је да ће се свако будуће застакљивање „вршити само по посебном одобрењу.“²²² Иако немамо податке о другим републикама, сматрамо да није било разлога да такав вид штедње није био и шире примењиван. Као својеврсна круна невоље, након велике суше, дошла је крајем 1946. године одлука Политбироа ЦК КПЈ о смањењу „порције хлеба за становништво“.²²³

Протоком времена долазило је до благих промена у структури роба које недостају на тржишту, али и до нових несташица. При крају четрдесетих година, као последица економске блокаде Истока, ФНРЈ је захватила велика енергетска криза, а по обичног (градског) човека њена најочигледнија манифестација била је несташица електричне енергије. Сасвим у супротности са наступима политичких делатника и написима у штампи, који су уверавали јавност у незауостављив привредни раст и развој, и дубоко супротстављено једном од два идеолошка стуба изградње модерног социјалистичког друштва (електрификацији, као парњаку индустријализације), Југословени су 1949. године остали без довољно струје. Јавна и индивидуална расвета, лифтови и штедњаци, али и нови уређаји који су све више улазили у станове градског човека – грејалице, решои, пегле, фенови за косу, радио-апарати, грамофони и друго – остали су без напона. Појачана електрификација почела је да надмапује производне капацитете електропривреде, изградња нових производних погона и ремонт постојећих нису успешно реализовани због економске блокаде, преоптерећене електране постајале су све подложније испадима и кваровима, индустрија је добијала све мање струје, а званичне статистике према којима је производња расла из године у годину биле су производ бирократског надувавања процента.²²⁴ Распад система могао се избећи само мерама штедње, тој константи југословенске свакодневице друге половине четрдесетих година 20. века.

Нови производни циклус, отпочео након ослобођења, није дао добре резултате. Крајем јуна 1945. у Министарству индустрије констатовано је да многе фабрике у

²²² АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе 85, 16.11.1946.

²²³ Истог дана када је одлучено о смањењу порције хлеба донет закључак о потреби изградње зграде ЦК КПЈ, за шта је одобрен трошак од око 500,000.000 динара. *Zapiski sa sednica Politbiroa*, 186.

²²⁴ Саша Илић, „Штедња електричне енергије. Неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949-1950. године“, *Годишњак за друштвену историју*, год. III, св. 3, Београд, 1996, 244-245, 248; АЈ, Савет за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ (59)-16-63, Годишњи извештај Генералне дирекције електропривреде Србије за 1950.

земљи раде са губицима, да у њима влада нерад, расипништво и неодговорност. Управници предузећа исплаћивали су више наднице од прописаних, држали више радника него што им је требало, а производња је била за 50% нижа од предратне. По налогу Политбироа ЦК КПЈ од 16. јула 1945, министар индустрије Андрија Хебранг (1899-1949), наредио је прелазак предузећа на акордни систем рада (нормирање).²²⁵ Средином априла 1946, Тито и партијски врх – Е. Кардељ, Александар Ранковић (1909-1983), Благоје Нешковић (1907-1984) и други – нису били задовољни нивоом развоја. За неуспех у привредној политици оптужили су министра индустрије и председника Привредног савета, Хебранга, а његову привредну политику оценили су као државно-капиталистичку и стагнирајућу. Модел управљања привредом који је у лето 1946. године изложио нови министар индустрије, Борис Кидрич (1912-1953), подразумевао је еластичније методе.²²⁶

Ипак, на многим местима производња је и даље подбацивала и резултати су били слабији него пре рата. У *Алексиначким рудницима*, и поред свег значаја који се придавао рударству, учинак у производњи угља још у фебруару 1947. није остварио предратни ниво, па ни по плану за ту годину није било предвиђено да га достигне.²²⁷ Како је касније навео Светозар Вукмановић Темпо (1912-2000), било је релативно лако извршити национализацију и спровести аграрну реформу. Проблеми су настали када је у национализованом привреди требало организовати производњу. Нове власти у томе нису имале никакво искуство и могле су да користе једино совјетско. Тог посла се прихватио Б. Кидрич и он је спровео организацију читаве привреде: организовао предузећа, створио дирекције за сваку привредну грану и Привредни савет, у који су ушли сви привредни министри и председник СПК. Ти су органи имали одлучујућу улогу у процесу производње: утврђивали су производне задатке предузећа, обезбеђивали сировине, репроматеријал, радну снагу. Они су дистрибуирали робу,

²²⁵ За основ су узете нормe из 1939. године, при чему се није водило рачуна да су машине и опрема већ дотрајали. Да би се то исправило синдикат је одлучио да се нормe уводе на основу прорачуна предузећа, а тамо где то није могуће извести да се радници плаћају по часу. Р. Радић, н.д., 30.

²²⁶ На априлској седници Политбироа Хебрангове *зрешке* у привредној политици подвукли су сви чланови изузев министра финансија, Сретена Жујовића Црног (1899-1976). *Zapisi sa sednica Politbiroa*, 148-160, 171-180. О критици Хебранговог рада у Политбироу, неповерењу које је Тито почео показивати према његовом раду, кадровској комбинаторици у врху КПЈ и отварању „случаја Хебранг“ види у: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 268-272. Кидрич је заправо био најодговорнији креатор економског система Југославије (Д. Биланчић, *Идеје и пракса*, 39). Његово виђење привредне политике види у: Борис Кидрич, *Привредни проблеми ФНРЈ*, Београд, 1948; Boris Kidrič, *O tekućim pitanjima naše privredne politike, Referat na II Plenumu SK KPJ*, Zagreb, 1949.

²²⁷ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19)-54-446. Индекс учинка у 1939. години износио је 0,611, године 1946. остварен је учинак од 0,339, а у фебруару 1947. године 0,514.

усклађивали производњу, тако да проширење производње није зависило од тога да ли је предузеће дало рационалнију и квалитетнију производњу, него од тога да ли је добило одговарајуће контингенте сировина, репроматеријала, радне снаге.²²⁸

Истовремено, те 1946. године, Југославија је била најгласнији и најагресивнији представник совјетске комунистичке оријентације (политички процеси и кажњавање опонената, Тршћански проблем, обарање америчких авиона, привремено затварање америчког информативног сервиса у Београду и др). Вести из СССР преношене су често без икакве критичности и промишљања, а идеологијом, друштвеним структурама и политичким институцијама максимално је опонашана бољшевичка парадигма: ауторитарни режим који се учврстио на власти манифестовао је велики ентузијазам и дисциплиновани конструктивни активизам, а животом у земљи доминирала је тајна полиција (ОЗНА, од марта 1946. УДБ). Глас народа нашао је свој израз у масовним манифестацијама организованим у знак подршке новом поретку и великом вођи, маршалу Титу, чији је лидерски лик креиран у свему према узору на Стаљина. Сасвим слично Совјетском Савезу, Југославију је правсходно требало индустријализовати строго планираном и дисциплинованом економском политиком.

Западњаци који су боравили у Југославији запажали су да су услови за рад у ДФЈ прилично тешки, можда међу „најтежима у Европи, укључујући Москву и Варшаву“. Власт је оцењена као „безувјетно хладна и чак непријатељска у свом понашању према нама“ (члановима *Британског савета* у Београду – нап. С.И), с циљем да Југославију потпуно „окрене искључиво у руску орбиту“. Даље је наведено како су државна тајна полиција и војска обликоване по руском моделу, руске књиге и преводи с руског језика пуне библиотеке, руска достигнућа се свуда пропагирају, подстиче се изучавање „руских студија“ без обзира на жеље ђака и студената, свуда доминирају портрети Лењина (већи него портрети Стаљина и Тита), ни једно јавно предавање не може проћи „без ма како натегнутог, спомињања канона марксистичке доктрине“. Чак је и увод у историју енглеске књижевности која се предавала на факултетима, био превод руског дела, *обогаћен* делима Маркса и Енгелса у научном апарату.²²⁹

²²⁸ С. В. Темпо, *Револуција која тече*, 37-38. Оно што је додатно оптерећивало продуктивност у Југославији, и што ће остати константа, јесте велики удео службеника у укупном броју запослених. Док се у већини европских земаља (у међуратном периоду) број службеника кретао између 15-25% (1931. године у КЈ био је 19,4%), у ФНРЈ је 1948. износио чак 37,3% (736.250 службеника према 1.239.330 радника). АЈ-25-61-160, Табела: *Укупно становништво и запослено особље неких страних земаља и ФНРЈ*.

²²⁹ О виђењима *Британског савета* (*British Council*) југословенске стварности види: Katarina Spehņjak, „Propaganda prije svega: kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945–1948“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005, 121.

Међународни економски положај Југославије

Економски односи са Истоком – сарадња и сукоб

Укупни међународни положај Југославије током првих послератних година био је одређен, с унутрашње стране, чињеницом револуционарне промене власти и започетог преображаја друштвеног и политичког система, а споља поливалентним утицајима међународних чинилаца, који су већ отпочели поларизацију света на две супротстављене сфере – западну, под вођством САД и источну, чије је интересе и политику уобличавао СССР. Такви фактори стављали су ФНРЈ у неповољан економски положај, што је била појава која је трајала готово деценију.

Економски гледано, КЈ је у огромној мери била зависна од страног капитала. Иако је највише улаган у развој индустрије, тај капитал није јој омогућио извлачење из статуса аграрне земље. На оскудно наслеђе надовезали су се ратни губици, а као последица борби и систематског уништавања, сем великих људски жртава, озбиљно је онеспособљено или потпуно разорено око половине хемијске, текстилне и металне индустрије, близу трећине електричне и око петине прехранбене и грађевинске, страдало је више сторуна рудника, разорен је саобраћај. Уочи сукоба и током рата из земље су изнете све резерве кованог новца, девиза, драгоцености и племенитих метала у количини од преко десет тона злата и 82 тоне сребра. У најкраћем, губици који најнепосредније утичу на економску моћ једне земље били су огромни.²³⁰

Наведено стање условило је нове југословенске власти да планове обнове и изградње у знатној мери вежу за стране чиниоце. С обзиром на идеолошку истоветност, најпре се рачунало на подршку СССР, међутим, сукоб из 1948. године усмериће овај интерес ка западним земљама и њиховим зајмовима и кредитима. Осим тога, у реконструкцији привреде знатне наде полагане су ка репарацијама, помоћи Унре, злату депонованом у трезорима САД и В. Британије и пловилима која су на крају рата затечена у горњем току Дунава.²³¹ Међутим, југословенским плановима за

²³⁰ Види више: Željko Ivaniš, „Neki činoci međunarodnog ekonomskog položaja Jugoslavije prvih godina poslije II svjetskog rata“, *Zbornik radova*, 24, Visoka vojnopolićka škola Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1987, 263-264.

²³¹ Исто, 246. Југославија у почетку постигла добар реформски темпо, у региону где су промене махом споре и привременог даха. За то је имала првенствено да захвали „значајном спољном помоћи кроз подршку Унре и путем репарација из Немачке, Италије и Мађарске.“ Раскол са Стаљином донео је брзе промене „ка моделу тржишног социјализма са аутономијом и демократијом за свако предузеће, обезбеђеним на принципу самоуправљања изабраних радничких савета.“ David Turnock, *The Economy of East Central Europe, 1815–1989, Stages of transformation in a peripheral region*, London/New York, 2006, 273.

обезбеђивање стране економске подршке нису на руку ишли све сложенији међународни односи оличени у сучељавању Истока и Запада, као и њен сукоб са СССР и земљама *народних демократија*, па ће крај четрдесетих година 20. века дочекати под економском блокадом једне и још увек јаким неповерењем друге стране.

Међу новим *народним демократијама* у средњоисточној и југоисточној Европи Југославија је била једина земља која се у великој мери ослободила сопственим снагама и промену система остварила без знатнијег Стаљиновог удела, чак и против његове воље. КПЈ је пре других *компартија* почела с припремама за оружану борбу и пружила отпор окупатору. Током рата из бројчано незнатног језгра КПЈ најпре ће настати партизански одреди, који ће се развити у Народноослободилачки покрет (НОП), да би се крај рата дочекао са Народноослободилачком војском Југославије (НОВЈ), односно од 1. марта 1945. са Југословенском армијом (ЈА), у чијем је саставу било 800.000 бораца. Иако је покрет трпео велике губитке у борби са окупаторима и унутрашњим војно-политичким противницима, наметнуо се као снажни војни чинилац. Релативно рано, и противно упутствима из Москве, југословенски комунисти отпочели су са изградњом нових политичких и административних структура на ослобођеном подручју (саветовање у Столицама, фебруара 1942, и формирање првих органа власти – народноослободилачких одбора; прво заседање АВНОЈ, као провизорног парламента, у Бихаћу новембра 1942. године; и нарочито друго заседање АВНОЈ у Јајцу, новембра 1943, са далекосежним последицама).

Крај Другог светског рата КПЈ је дочекала као потпуно стаљинистичка партија. Споразум између НОП и владе КЈ у избеглиштву, за који се нарочито залагала В. Британија, убрзо је доживео слом. Брже него у другим земљама у утицајној сфери Совјета, у Југославији су грађанске политичке опције искључене из јавног деловања и лишене озбиљнијег утицаја. На трећем заседању АВНОЈ, у Београду 29. новембра 1945. године, укинута је монархија и проглашена савезна република (ФНРЈ), а два месеца касније, 30. јануара 1946, скупштина је донела устав који је у најбитнијим елементима био копија совјетског устава из 1936. године. Према традиционалним верским заједницама – Православној цркви, Католичкој цркви и Муслиманској верској заједници предузете су бројне репресивне мере. Преображај друштва и привреде у социјалистичком правцу текао је такође брзо. Још пре окончања ратних сукоба отпочело се са одузимањем имовине класног непријатеља, најпре сарадника

окупатора, фолксдојчера²³² и верских заједница. Процес подржављења приватне имовине наставио се 1946. године путем национализације привредних предузећа и до 1948. у руке државе прешли су сви значајнији привредни субјекти. Модел подржављења тесно се наслањао на совјетски узор, тзв. совјетску централну привреду. Једино се у политици према селу није доследно држало совјетског искуства, мада је и ту учињен велики уплив државе. Ипак, чињеница да је огромну већину партизанске војске чинило сељаштво (којем су током рата обећавани равноправност и заштита својине), и поред покушаја спровођења колективизације, нарочито од 1949. године, није омогућила стварање колхоза и совхоза совјетског типа.²³³

Не само да је у пословима унутрашњег уређења Југославија била *најсовјетскија* од свих *народних демократија*, већ је она статус „борца на првој линији фронта“ имала и у све захукталијем сукобу блокова у настајању.²³⁴ Западне процене о Југославији као једнострано усмереној у међународним односима, као земљи у „загрљају Русије“, у „служби Совјетског Савеза“ и главног „московског пипка“²³⁵ извирале су из јасно уочљивих чињеница. Партија на власти била је део светског комунистичког покрета. Војна сарадња са Црвеном армијом проверена је кроз заједничку борбу на територији Србије, није изостала помоћ у наоружању током рата нити послератно снабдевање ЈА совјетском војном техником. Војни и цивилни инструктори, мада не у оноликом броју у коликом су очекивани или колико је о томе записано у литератури,²³⁶ радили су у Југославији, а у совјетским војним школама студирали су југословенски официри (и они у мањем броју од очекиваног). Тито је јула 1945. наредио да су војни штабови, и сваки војник понаособ, дужни да с уважавањем и разумевањем примају захтеве, савете и сугестије совјетских војних саветника и инструктора, јер су се они налазили у ФНРЈ „по нашој молби“ и зато што они „неуморно и несебично преносе на нашу младу

²³² Сем одузимања имовине, фолксдојчере је задесило и протеривање, а већ на крају 1944. и почетком 1945. године њих 27-30.000, како наводи Зундахаусен, депортовано је на принудни рад у СССР (одакле се већина, када на крају 1949. године уследи отпуштање, неће вратити). До 1948. године и првог пописа, остаће 55.000 Немаца, а њихов број ће рапидно опадати и у наредним годинама (1981. остаће их мање од 9.000). Holm Sundhaussen, „Die Deutschen in Jugoslawien“, *Dialogue – Journal International d'Arts et de Sciences*, Volume 4, No. 16, Paris, 1995, 70; *Jugoslavija 1945-1985, Statistički prikaz*, Beograd, 1986, 56.

²³³ Холм Зундахаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, 382-383.

²³⁴ Како је знатно касније навео Коча Поповић, ратни командант Друге армије ЈА и начелник генералштаба ЈНА (1948-1953), југословенска варијанта „стаљинистичке организације партије и државне управе“ била је „у неким екстремним самодопадљивостима“ ригорознија и од „совјетског оригинала“. А. Nenadović, *н.д.*, 9, „1948: Крај илузија“.

²³⁵ В. Petranović, „Okviri glavnih tokova društvenih promena“, 224.

²³⁶ Петрановић наводи како су у Југославији радили „бројни совјетски стручњаци (војни и цивилни)“, што извори и ово истраживање нису потврдили. В. Petranović, *Историја Југославије, III*, 182.

армију драгоцјена знања и искуства најмодерније и најмоћније војске свијета“.²³⁷ На симболичком нивоу није пропуштана прилика да се у говорима и написима истакне улога СССР, херојство и мучеништво совјетских војника. Мноштво споменика палим црвеноармејцима, подигнутих до 1948. године, требало је да *зацементира* везу две земље и захвалност народа Југославије,²³⁸ а преузимање културних образаца у њиховом „најинтензивнијем могућем облику“ да ангажује све интелектуалне и естетске снаге у борби против *зла* старог света, у одвајању *светла* од *тамне*.²³⁹

Редовно извештавање Москве о саставу владе и свих партијских комитета (ЦК КПЈ, других централних и покрајинских), прикупљање извештаја о стању у Грчкој за рачун СССР, консултовање СКП(б) о свим питањима из области међународног радничког покрета која су тангирала Југославију (попут питања КП Италије и њеног односа према Трсту), директне благодарности Стаљину на указаној помоћи (као у случају Титове захвалности на подизању Панчевачког моста на Дунаву, код Београда), као и наглашена глорификација шефа совјетске партије у написима Ђиласа и Кардеља у *Борби* поводом рођендана, 21. децембра 1944. и 1945. године) додатно су сведочили о усмерености нове Југославије.²⁴⁰

Не само политички, него и економски Југославија је неговала најтепше односе са СССР и *народном демократијом*. На уговорно повезивање са СССР гледало се као на

²³⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 181-182.

²³⁸ О споменичком наслеђу подигнутом совјетским војницима широм Србије током прве послератне деценије види: Olga Manojlović Pintar, „Široka strana moja rodnaja“, *Spomenci sovjetskim vojniciма rodizani u Srbiji 1944–1954*“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005, 134-143.

²³⁹ О преузимању културних утицаја види: Горан Милорадовић, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012 (даље: Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*).

²⁴⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 182; *Dokumenti 1948*, књига прва, прир. Vladimir Dediјer Beograd, 1980 (даље: *Dokumenti 1948*, I), 65-69, 78-84.

Према последњим резултатима до којих је почетком деведесетих година 20. века дошао проф. Б. Петрановић, Југославија није баш у свим приликама консултовала СССР. Формирање Привремене владе ДФЈ учињено је без детаљног увида СССР у њен састав. Зато је 11.3.1945. Москва (Алексејев, вероватно псеудоним Стаљина или Молотова) уложила протест Београду (замерено је што је уместо „провереног“ Станоја Симића у владу укључен Милан Грол, „о чему раније није било говора“). Мада је ЦК КПЈ у одговору на критике признао „грешке“, изражавајући спремност да се у будућности увек консултује, документ који сведочи о размислима речито показује најпре да је одлука о формирању владе била ствар домаће процене (Титове, односно КПЈ), али и да је СССР веома рано почео да показује тежњу да поступања неке независне државе у *својој* сфери стави под контролу, што ће имати последице у наредном периоду. Види: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 19-20.

О развоју, фазама и рефлексијама југословенско-совјетских односа, кроз изабрану архивску грађу најзначајнијих руских и српских (југословенских) архива (*Архив председника Руске федерације, Архив спољне политике Руске федерације, Руски државни архив новије историје, Руски државни архив социјално-политичке историје, Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије и Архив Југославије*) види: *Југословенско-совјетски односи 1945-1956, Зборник докумената*, прир. Љубодраг Димић [и др.], Београд, 2010 (даље: *Југословенско-совјетски односи*).

камен темељац националне политике, *светињу* и упориште државне независности.²⁴¹ Подређивање совјетском виђењу ствари ишло је дотле да је Тито отворено питао Москву „до које мере Југославија треба да буде економски везана за Совјетски Савез и у којим границама она може да испољава самосталност у економским везама са другим државама“.²⁴² До краја 1946. закључени су са земљама Истока (изузев с Мађарском)²⁴³ споразуми о клириншком пословању, а током 1947. уговори о пријатељству и узајамној помоћи.²⁴⁴ Године 1947. и почетком 1948. 52,9% извоза ишло је ка Истоку, а одатле је долазило 49,3% увоза. У међувремену, након закључења уговора о економској сарадњи са СССР (у Москви, 8. јуна 1946), окончани су разговори о формирању мешовитих друштва од којих се очекивало да путем улагања совјетских средстава у експлоатацију сировина помогну индустријализацију.²⁴⁵ Међутим, иако се ФНРЈ надала улагањима у производњу нафте, алуминијума и челика, СССР је средства усмерио у предузећа за авионски и речни саобраћај – *Југословенско-совјетско а.д. за цивилно ваздухопловство* (Јуста) и *Југословенско-совјетско дунавско паробродско а.д* (Јуспад), а прва искуства су показала да та друштва не раде у интересу развоја југословенског

²⁴¹ В. Petranović, „Okviri glavnih tokova društvenih promena“, 224. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи потписан је у Москви 11.4.1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1945*, Beograd, 1984 (даље: 1945), 26-28; *Сл. лист ДФЈ*, 40/45.

²⁴² *Југословенско-совјетски односи*, 155. Додуше, то питање је унеколико извирало из почетних неслагања совјетских и југословенских експерата који су радили на припремама за успостављање мешовитих друштва, јер су први сматрали да вишковима производа (све што се не испоручи у СССР) треба да располажу мешовита друштва, а други да реализацију вишкова треба да обавља Југославија.

²⁴³ Клириншка, односно плаћања на основу аранжмана, у оквиру којих платни промет са иностранством није оптерећивао *слободне девизе* ФНРЈ је до тада закључила и са неколико Западних земаља – Белгијом, Норвешком, Француском, Холандијом и Швајцарском. АНБ 1/Ш, *Историјска архива*, к. 385, предмет 10, Распис, бр. 187/81, 16.10.1946 [фонд у фази архивистичке обраде]. С Мађарском је у том периоду (11.5.1946) закључен споразум о репарацијама у вредности од 70,000.000 долара. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946, I*, Beograd, 1985 (даље: 1946/I), 129-133.

²⁴⁴ После првог уговора о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи закљученом са СССР (11.4.1945), уследили су слични уговори са Пољском (18.3.1946), Чехословачком, (9.5.1946), Албанијом (20.7.1946), Бугарском (27.11.1947), Мађарском (8.12.1947) и Румунијом (19.12.1947). *Сл. лист ФНРЈ*, 28/46, 42/46, 60/46, 4/48 и 5/48.

²⁴⁵ Прве разговоре о мешовитим друштвима за експлоатацију минералних руда у Југославији водио је још 23.11.1944, са руководиоцима из совјетског Комесаријата спољних послова, Валеријаном Зорином (Валериан Александрович Зорин, 1902-1986) и Владимиром Герашченком (Владимир Сергеевич Герашенко, 1905-1995) и у присуству војног изасланика у Москви, Велимира Терзића (1908-1983), Кардељ. С пролећа 1945. члан Политбироа ЦК КПЈ и шеф Привредног савета, Планске комисије и Министарства индустрије, Хебранг, поновио је предлог за учешће Совјета у експлоатацији природних ресурса. Понудио је концесију(е), међутим таква форма сарадње није прихваћена, већ се говорило о акционарским друштвима. Према совјетским изворима (*Архив спољне политике Руске федерације*), Хебранг се септембра 1945. и фебруара 1946. званично обратио влади СССР, са програмом за образовање друштва не само за експлоатацију рудних богатстава, већ и за области нафтне индустрије, изградње електричних централа и транспортне мреже. Више у: Leonid Gibianskii, „The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946-1948“, *Cold War International History Project Bulletin*, 10, Washington DC, 1998 (даље: L. Gibianskii, „The Soviet Bloc“), 113.

саобраћаја.²⁴⁶ Како наводи Петрановић, „Југославија је у економској сарадњи тежила развијању властитих природних извора уз помоћ СССР, али се у тим настојањима суочила са совјетском политиком монополисања југословенске привреде преко мешовитих друштава.“ Такве тежње Москве постале су јасне током разговора о образовању других мешовитих друштава (за експлоатацију и прераду нафте, ископавања боксита и производњу алуминијума и цинка, производњу олова, експлоатацију угља, производњу обојених метала, као и будућих пројеката на производњи дрвне грађе и индустрији целулозе и папира), као и *Совјетско-југословенске банке*, што је нагнало југословенску страну на одступање. Београд се све више уверавао да СССР заправо намерава да Југославију привредно подреди својим потребама.²⁴⁷

Гледајући по површини односи ФНРЈ (и КПЈ) са Совјетским Савезом и земљама Истока, одавали су утисак идиличности, без иоле битнијих идеолошких или политичких разлика. Зато је спољном посматрачу искључење КПЈ из Комунистичког информационог бироа, Коминформа, а самим тим и Југославије из савеза *народних демократија*, 1948. године изгледало, на први поглед, као велико изненађење. По свему судећи, пресамостално деловање КПЈ још у време рата, извођење социјалне револуције и ослобођења земље од окупатора у знатној мери сопственим снагама и услед тога пораст самоуверености југословенских комуниста и јачање њиховог угледа у остатку комунистичког света отворили су могућност да се Београд претвори у некакав други комунистички центар, а тако нешто за Стаљина није било прихватљиво.²⁴⁸

²⁴⁶ Примера ради, Јуста је из саобраћаја с иностранством истиснула домаћи ЈАТ и држала је најрентабилније линије, а Совјети нису испунили уговорне обавезе у погледу изградње речних бродоградилшта. Преко тих друштава СССР је доводио у питање суверена права ФНРЈ, а њихови представници сматрали су се екстериторијалним и стављали се изнад закона ФНРЈ. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 201-202; *Dokumenti 1948*, I, 113-117; Milan Gulić, Momir Ninković, „Мјеšovита југословенско-совјетска друштва: случај Јусте“, *Istorija 20. века*, год. XXXII, br. 1, Beograd, 2014, 143-162.

Мешовита друштва ће на иницијативу Југославије престати с радом, након ескалације односа две земље, маја 1949. године. Протоколом од 31.8.1949. отпочела је ликвидација а формално друштва су престала да постоје 31.12.1949. Критику совјетске стране због кршења уговора о формирању друштава (од 1.6.1949) види у: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, Beograd, 1991 (даље: 1949), 88, 167-168.

²⁴⁷ Прво разочарење у совјетску сарадњу у питању економског споразума, односно формирања мешовитих друштава, забележено је на Политбироу ЦК КПЈ још септембра 1946. године. Камен спотицања у преговорима за оснивање мешовитих друштава за експлоатацију природних ресурса тицао се улога двеју страна. Наиме, Југословени су тражили да вредност природних резерви (руда и других минералних депозита) буде део њиховог улога у укупној инвестицији, док Совјети нису прихватили тај предлог. Такав став СССР део врха КПЈ упоредио је оним који су капиталистичке земље имале пре рата приликом експлоатације југословенских рудних богатстава. *Zapisi sa sednica Politbiroa*, 174, 538-548 (нап. 458); В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 202; L. Gibianskii, „The Soviet Bloc“, 114-115, 124 (нап. 9).

²⁴⁸ Х. Зундхаусен, *н.д.*, 383-384; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 197; А. Nenadović, *н.д.*, 9, „1948: Крај илузија“. О Титовом каснијем виђењу првог сусрета са Стаљином, у Москви, септембра 1944, и појединим опречним ставовима током разговора, види: *Dokumenti 1948*, I, 27-30. О концепту

Временом све је више растао број *случаја* у којима ФНРЈ, односно КПЈ, није исказала довољно поштовање према старијој револуционарној *посестрими*, није благовремено или уопште консултовала Москву или совјетску партију, то јест Стаљина. Замерке Политбироа КПЈ на понашање појединих совјетских војника током ослобађања источних делова земље,²⁴⁹ недовољно наглашавање ратних заслуга СССР у програмској декларацији владе ДФЈ,²⁵⁰ примедбе амбасадора ДФЈ у Москви због поступака Совјетског дунавског државног бродарства према југословенским бродовима,²⁵¹ самостална акција мешања у грађански рат у Грчкој, радикализација у вези с Тршћанским питањем (обарање америчких авиона, августа 1946), критике које су се чуле из Генералштаба ЈА због преузимања у целини низа правилника и упутстава совјетске армије и занемаривања сопствене, партизанске доктрине (како је навео амбасадор Анатолиј Лаврентијев, „презрив тон“ генерал-мајора Радета Хамовића о совјетским војним правилницима и неискуству Црвене армије у „планинској борби“, исказан на командној вежби у Сарајеву, фебруара 1947),²⁵² питање уређивања Албаније, веза са њом и слања југословенске војске у ту земљу,²⁵³ пресамостално регулисање односа са Бугарском и покретање процеса фузије Балканске федерације, Ђиласово избегавање помена Црвене армије и СССР приликом обележавања стогодишњице Мађарске револуције (1848) у Будимпешти (чему, уосталом, ту и није

тоталитарне југословенске државе и карактеру личног режима Ј. Б. Тита као копијама совјетске парадигме, из чега ће се у знатној мери генерисати потенцијал за сукоб, као и каснијим „разблаженим“ тумачењима те епохе види: Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*, 40-49.

²⁴⁹ Критика Политбироа и нарочито опаска М. Ђиласа у којој су изгреди црвеноармејаца упоређени са примерним понашањем енглеских војника, њена интерпретација од стране совјетског генерала Корњејева, Стаљинов телеграм Титу и Титов одговор совјетском војни добро су познати у историографији и представљали су прво велико неслагање две стране. Иако је критика југословенске стране била заправо блага с обзиром на обим и бројност иступа, самовољних поступака, па и злочина црвеноармејаца (пљачке, силовања, убиства), изазвала је општу Стаљинову реакцију, а Титов одговор, и поред све сервилности и глорификовања Црвене армије и великих заједничких циљева, ипак није прећутао поједине неправилности (забрана слободног деловања НОО у Смедереву, самовољно пуштање ухапшеника из затвора, запоседање фабрика и одношење алата и машина). Види више у: Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, 408, 420-421; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 25-27.

²⁵⁰ Совјети су 15.3.1945. протестовали што декларација владе ставља у раван све савезнике у оквиру антихитлеровске коалиције и не истиче довољно њихову улогу. Очекивали да се заслуге СССР експлицитно нагласе, и на изванредан начин уценили су југословенску владу могућношћу јавне изјаве којом би се ставило до знања да Југославија не води политику која је усклађена са Москвом. Политбиро ЦК КПЈ је у потпуности прихватио критику, самооптужујући се за опортунизам (услед „бојазни од раскида са Енглеском и Америком“). Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 22-24.

²⁵¹ Совјетско дунавско државно бродарство је на бродовима запленило у некадашњем Трећем Рајху замењивало југословенске називе и бројеве (ознаке) и стављало своје, присвајајући тако та пловила. О томе је амбасадор В. Поповић 13. новембра 1945. године упутио ноту заменику народног комесара за иностране послове СССР Деканозову (Владимир Георгиевич Деканозов, 1989-1953), *Југословенско-совјетски односи*, 38.

²⁵² Исто, 168-169, 173.

²⁵³ Исто, 245-246.

било места),²⁵⁴ такођећи присиљавање ФНРЈ (Кардеља) да потпише Протокол уз *Уговор о пријатељству* (из 1945), којим се Београд обавезао на „међусобно консултовање о свим важним међународним питањима која се тичу интереса двеју земаља“ (11.2.1948),²⁵⁵ били су само најочигледнији случајеви, врхови леденог брега, испод којих је било море мањих неспоразума. С друге стране, није небитно стање у којем се совјетска привреда нашла после рата.²⁵⁶ Током првих месеци сукоба, услед повлачења, СССР је изгубио преко 20% индустријских капацитета, мада привреда није доспела у колапс. Следеће, 1942. године, БНД је пао на две трећине дохотка из 1940, међутим, масовно премештање фабрика на исток и огроман напор радне снаге повећаће до 1944. укупну производњу (углавном ратног материјала) за четири пута у односу на 1940. годину. СССР је у обиму производње заправо прстигао богатију Немачку, али производњу за војне сврхе, и то на уштрб цивилне и животног стандарда који је и пре рата био на веома ниском нивоу. С друге стране, СССР је примао и знатна средства на име помоћи западних савезника, првенствено САД (1944. године у висини од 10% БДП). Прве целе послератне године СССР је остварио 21% мањи БДП него 1940. Стога је био неопходан велики напор да се достигне и прстигну предратни ниво. До 1950. године обим БДП премашиће за 22% укупан производ из 1940. године, а главне карактеристике тог периода реконструкције биле су вођење економске политике истоветне предратној (приоритет је био капитална индустрија), масовно коришћење принудног рада (противници режима и ратни заробљеници) и жртвовање потрошње до максималних граница зарад обезбеђења акумулације.²⁵⁷

Јасно је да се СССР првих послератних година није озбиљније бавио ни животним стандардом сопствених грађана (што је, додуше, изазивало знатно незадовољство, али које је успешно сузбијено репресијом),²⁵⁸ тако да није било реално

²⁵⁴ Ђилас је био једини говорник који на прослави није поменуо СССР и његове заслуге за ослобађање Мађарске у Другом светском рату. Милован Ђилас, *Пад нове класе, Повест о саморазарању комунизма*, Београд, 1994 (даље: М. Ђилас, *Пад нове класе*), 87-88.

²⁵⁵ *Југословенско-совјетски односи*, 251, 253.

²⁵⁶ О томе да југословенска страна није довољно схватала обим разарања у СССР види: Леонид Јанович Гибанский, „К вопросу исследования причин и характера советско-югославского конфликта 1948 года“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Emvera Redžića*, Сарајево, 1990, 77-98.

²⁵⁷ F. Crouzet, *н.д.*, 214-216.

²⁵⁸ *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag* (Andrei Sokolov, „Forced Labor in Soviet Industry: The End of the 1930s to the Mid-1950s“), Ed. by Paul R. Gregory, V. V. Lazarev, Stanford, 2003, 33-34. Званични совјетски подаци показивали су, што није одговарало стварности, знатан напредак и у тој области. Државна статистика је тако израчунавала а совјетска штампа објављивала огроман пораст у производњи и потрошњи добара широке потрошње, станоградњи, повећање зарада и снижење цена роба, што је

очекивати да своја материјална или људска средства несебично и издашно уложи у развој туђих држава и бољег живота њихових грађана. Судећи према расположивој архивској грађи, а она није малобројна, проблем са совјетском помоћи био је перманентан. Она је готово као по правилу долазила после више пута поновљених молби представника Југославије, иако је обећавана тренутно и издашно (нарочито од стране највиших носилаца власти), с реализацијом се увек каснило, количина и обим помоћи су смањивани или свођени на минимум, поклањало се оно што је застарело или готово неупотребљиво, све остало је подлегало наплати која је услед прениског курса динара знатно поскупљивала предметно добро или услугу (при чему је та наплата знатним делом ишла авансно, а исплата рата је текла без обзира да ли се почело с испоруком добара), преношена су техничко-технолошка искуства која су била далеко од модерних.²⁵⁹ С друге стране, Совјети су веровали да Југославији пружају огромну помоћ, али да Београд, и поред јачања међусобних односа, испољава знатне знаке незахвалности и „паразитска расположења у односу на Совјетски Савез“, за шта се понајпре има захвалити југословенском партијском локал-национализму.²⁶⁰

Стаљинова намера да обузда Титове (југословенске) пресамосталне кораке на регионалном балканском спољнополитичком пољу, испољена након прокламовања Маршаловог плана, није до краја јасна и не извире, уверени смо, из једног акта или догађаја. Иза замерки Београду за *сателитизацију* Албаније, помоћ грчкој комунистичкој герили и разради идеје Балканске федерације (која је више рађена на подстицај Москве него због стварне жеље ФНРЈ) – активности које су постојале и знатно пре разлаза 1948. и на које је СССР благонаклоно гледао – крила се нетрпељивост према очигледној Титовој жељи да себе промовише „Стаљином Балкана“. Онога часа када је совјетска власт намерила да успостави чвршћу контролу над делом света који су јој

било далеко од истине. О званичним подацима раста види у анализи: АНБ 1/III-АИС, *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у другом полугођу 1948* (Д7 61, 1949, анализа Радмиле Вујошевић).

²⁵⁹ Примера ради, једна од раних молби Тита Стаљину за помоћ у униформама, обући, муницији, гориву и мазиву, организовању производње наоружања и резервним деловима, из октобра 1945, испуњена је само делимично и у количинама које су у појединим ставкама биле испод трећине или тек четвртина очекиваних (нпр. од 200.000 тражених омогућено је слање 60.000 трофејних униформи и 50.000 пари ципела). *Југословенско-совјетски односи*, 33-35 и даље.

С друге стране ФНРЈ није оскудевала у неразумним захтевима. Усмерена на наоружавање, у уверењу како је „одбрамбена моћ наше земље најважнија“ власт је проценила почетком 1948. године да јој треба 22 милијарде динара за допунско наоружање војске и морнарице. Политбиро, свестан да је то превише средстава, планирао је да обезбеди „свега“ 13 милијарди за војну опрему и да се за толико задужи у СССР. *Zapiski sa sednica Politbiroa*, 231.

²⁶⁰ О совјетском виђењу југословенских пропуста види тезе амбасадора А. Лаврентијева (Анатолиј Иосифович Лаврентјев, 1904-1984) у: *Југословенско-совјетски односи*, 166-171.

споразуми из последње фазе рата ставили у сферу утицаја, места за југословенски независни *националистички* комунизам више није било.²⁶¹

Иако је Југославија у отпору Стаљину на извесно време скренула у радикалну форму стаљинизма,²⁶² разрачунавајући се са политичким противницима најбруталнијим методама, она ће из те фазе поступно излазити, почев од краја 1949. године, развијањем једног сасвим новог социо-политичког концепта, система радничког самоуправљања,²⁶³ споља популарно названог „југословенским посебним путем“ или „титоизмом“. Његова четири упоришна стуба – повезаност између „транснационализма, односно политичког југословенства и етнонационалног плурализма“, систем радничког самоуправљања, политика несврстаности и „релативна либерализација система, повезана с јасним повећањем животног стандарда и парцијалног прихватања *западних елемената* у свакодневном животу“, како их је уочио Зундхаусен,²⁶⁴ своје корене вуку управо из овог периода и из политичких, дипломатских и идеолошких активности на превазилажењу притиска и претње са Истока, при чему се бар два *стуба* – спој југословенства и полиетнонационализма и самоуправљање не само назире већ и поступно профилишу.

Економски односи са Западом

Развој трговинских односа са Западом био је у интересу југословенских власти, у мери која је одговарала потребама, још пре раскида са СССР. Међутим, наглашен просовјетски курс Југославије у унутрашњој (формирање републике совјетског типа, национализација имовине власника из земаља Запада, испољавање репресије према свим некомунистичким групама), као и у спољној политици (ангажман у Грчкој, заопштравање у питању Трста и аустријске Корушке) нису том развоју ишли у прилог. Развоју односа нису погодиле и нимало биране речи које су се о Западу могле чути са говорнице југословенске скупштине, попут квалификације према којој је америчка

²⁶¹ Robert Owen Freedman, *Economic Warfare in the Communist Bloc: A Study of Soviet Economic Pressure Against Yugoslavia, Albania and Communist China*, New York, 1970, 19.

²⁶² Сами носиоци врховне југословенске политике били су свесни продубљивања стаљинизације у земљи. Члан Политбироа, С. В. Темпо је касније говорио да су тиме хтели да докажу како су „већи стаљинисти од Стаљина“. Види документарни филм *Стаљин – Тито, изузетак и правило (Tito – Staline, l'exception et la règle*, France, 1997, Réalisation: François Moreuil, Scénario : François Kersaudy), С. В. Темпо на 44:12-44:20, доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=SxsvIK59n-c> [1.4.2016].

²⁶³ *Упутство о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа* види у: АЈ-40-1-2. О реорганизацији привредног апарата и „спуштању“ руковођења привредом са савезног на републички ниво види: АЈ-51-133 (записници и закључци у вези са реорганизацијом), септембар-децембар 1949.

²⁶⁴ X. Зундхаусен, *и.д.*, 387.

политика расподеле помоћи у Европи представљена као уцењивачка.²⁶⁵ Стога не чуди што је амерички амбасадор у Југославији Кевендиш Кенон (Cavendish W. Cannon, 1895-1962) у разговору са Титом почетком јануара 1948. напоменуо да раније изнети југословенски предлози за добијање кредита неће бити прихватљиви док се јавност САД не увери да власти у Београду неће остати у сталном супротстављању Вашингтону у његовим „напорима за успостављање мира и реконструкцију“.²⁶⁶ Међутим, развој догађаја после раскида Југославије са земљама Истока промениће преговарачку климу на обе стране.

Суочена са серијом једностраних раскида уговора или њиховог непридржавања од стране земаља *народне демократије*, ФНРЈ је од друге половине 1948. године била принуђена да трговинске партнере и изворе финансирања (кредити или помоћ) потражи на Западу.²⁶⁷ У тражењу спаса за Петогодишњи план и његову реализацију послати су из Београда јасни сигнали да је и повезивање са САД²⁶⁸ (трговинско и у одговарајућој мери пријем помоћи) и другим најразвијенијим земљама добродошло. Ипак, први покушаји Југославије да економску стабилност учврсти проширењем трговинских односа, радије него да тражи кредите или помоћ, из септембра 1948. нису наишли на разумевање САД. Неповећење је још било превелико (било је чак сумњи да је сукоб са СССР фингиран и да је Југославија „Тројански коњ“), проблеми детектовани у ранијем периоду нису се лако дали заборавити, а Југославија је на Дунавској конференцији, августа 1948, и поред тешких речи Москве, чврсто подржала совјетски став. Ипак, до краја године Вашингтон ће се уверити у озбиљност разлаза

²⁶⁵ Види говор министра спољне трговине, инж. Николе Петровића (1910-1997), од 31.3.1947: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947, I*, Београд, 1985 (даље: 1947/I), 384-388.

²⁶⁶ Југославији је најважније питање било деблокада средстава која су се налазила на рачунима у САД и то 47,000.000 долара (46,800.000 у злату) државних депозита у Банци федералних резерви у Њујорку, и око 13,800.000 приватне имовине на депозиту у различитим финансијским институцијама, трустовима и др, међутим, до споразума на ту тему доћи ће се тек јула 1948, када Југославија прихвати да се из депозита у САД изврши исплата 17,000.000 долара накнаде за национализовану америчку имовину и регулације обавезе проистекле из америчког Закона о зајму и најму. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948*, 238-243, 245-249 (док. 90 и док. 91); *Foreign Relations of the United States, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV*, Washington, 1974 (даље: *Foreign Relations, 1948/IV*), 1054, 1058, 1093, доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992 [12.02.2015].

²⁶⁷ Током 1948. године, посебно током њене друге половине Југославија је водила преговоре и закључила трговинске и платне споразуме с низом западних земаља. Њихов садржај је био знатно другачији од текстова ранијих споразума са земљама *народне демократије*. Једна од првих земаља с којима се ФНРЈ трговински и платно споразумела била је Швајцарска (27.9.1948). Види: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948*, 353-356. То је, истовремено, било и време у којем се дубина разлаза са СССР крила с југословенске стране. Тек крајем 1948. године западна штампа ће уочити размере јаза и различити покушаје његовог забашуривања. Види: АЈ-507-IX, 30/V-45.

²⁶⁸ О односима између Југославије и САД до 1948. године види: Брано Петрановић, „Југословенско-амерички односи 1945-1948“, *Токови револуције*, 1/88, Београд, 1988, 95-127.

Југославије са Истоком и прихватиће проширење економске сарадње, као и могућност за пружање знатније помоћи.²⁶⁹

Опасност од војног удара СССР и земаља Источне Европе, постојећа од почетка сукоба, а нарочито наглашена након истеривања неколицине совјетских држављана (бивших царистичких емиграната) из ФНРЈ²⁷⁰ и совјетске ноте 18. августа 1949. године, није се протоком времена смањивала.²⁷¹ Убрзана модернизација војске и наоружања *народних демократија*, учестали маневри и концентрација великог броја војника на границама Мађарске, Румунија и Бугарске ишли су у прилог уверењу да је опасност реална. На Истоку се такође веровало да је питање инвазије актуелно и да се може очекивати сваког дана, а нарочито након избијања Корејског рата и почетка велике офанзиве севернокорејских трупа на снаге под командом Сеула, 25. јуна 1950.²⁷²

У тим околностима не само да се у ФНРЈ учврстило гледиште да је окретање Западу једини пут, већ је и он тога постао свестан. Било је јасно да ће без подршке независност Југославије бити доведена у питање, нарочито ако уследи директна

²⁶⁹ Прву молбу Југославије приватним компанијама за испоруку нафтних платформи и опреме за бушење, из септембра 1948, америчка влада одобрила је три месеца касније када је Тито изразио спремност да те набавке плати бакром и оловом. Иако је та трговина у потпуности истрошила сав ископани бакар и олово, она је омогућила знатан раст размене са САД. Тако је извоз са 8,000.000 долара у 1947. порастао на 17,000.000 у 1949. години, а обим увоза је у истом периоду порастао са 11,000.000 на 31,000.000 долара (уз југословенски дефицит од 14,000.000 долара). Од 1949. године отпочеће се и са испоруком америчких зајмова, првим од укупно три зајма *Ексим-банке* у износу од 20,000.000 долара (укупно ће бити позајмљено 55,000.000), тешка привредна ситуација довешће 1950. године и до прве значајније бесповратне помоћ у храни (у укупној вредности од 95,200.000 долара) и отвориће врата војно-техничкој сарадњи (1951). John R. Lampe, Russell O. Prickett and Ljubiša S. Adamović, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham/London, 1990 (даље: J. R. Lampe и др, *Yugoslav-American Economic*), 28-33; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 243-244.

²⁷⁰ О притисцима власти ФНРЈ (органа безбедности) на совјетске грађане из редова бивших *белих*, према виђењима једног таквог лица (професор богословије Алексејев), и одговору југословенске стране ко су лица која власти ФНРЈ хапсе види: *Југословенско-совјетски односи*, 472-473, 477-482.

²⁷¹ У вези с одговором ФНРЈ на ту ноту сећања М. Ћиласа сведоче о огромној конфузији која је владала у руководству КПЈ према процени стварног положаја у којем се земља наша у глобалним међународним односима. Кидрич и Ћилас су били уверени, а ни Кардељ није искључивао могућност, да је совјетска нота упућена у договору са САД. „Шта ће да раде империјалисти него да се међу собом споразумевају на рачун малих“ – питао се Кидрич. Тек ће подршка државног секретара САД, Дина Ачесона (Dean Gooderham Acheson, 1893-1971), и заменика министра спољних послова В. Британије, Хектора Мак Нејла (Hector McNeil, 1907-1955), од 3.9.1949, дата у форми упозорења Совјетима да би напад на Југославију имао озбиљне последице, уверити врх КПЈ да некаквог „антијугословенског“ споразума између Вашингтона и Москве нема. М. Ћилас, *Пад нове класе*, 107.

²⁷² Мађарски генерал Бела Кираљи (Béla Király, 1912-2009) сматрао је да та операција претходи инвазији Југославије која се може очекивати за неколико месеци, а већ августа 1950. године Бугарска је из пограничног подручја са ФНРЈ почела са пресељењем и интернирањем многих породица и евакуацијом села Раковица, Маркеш, Капитановци, Кобиље, Лешко и других, што се није могло разумети другачије него као припрема за инвазију. Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-building and Legitimation 1918-2005*, Washington, 2006, 181-182 (ауторка је слободно транскрибовала називе бугарских села на енглески језик тако да поједина нисмо могли препознати).

совјетска интервенција. Та теза формирала се већ првих дана након Резолуције ИБ. Међутим, било је несумњиво да Тито и његов режим, који су у претходном периоду показали велику ароганцију према Западу, желе да остану на путу комунизма, те да чином раскида са СССР нису прешли на супротну страну. Стога је у Вашингтону заузет став да се стање око Југославије помно прати, ценећи да се из прве „пукотине“ у комунистичком блоку могу извући позитивне реперкусије, а да се њеном економском повезивању са Западом (мислећи пре свега на земље Европе) не стоји на путу.²⁷³ Враћање поверења, које ће уследити до краја 1950, иначе у ФНРЈ обележене јаком сушом, омогућило је обнову и проширење економских веза са више западних земаља (уз претходно обештећење за национализовану имовину и регулисање предратних и ратних дугова), а нарочито САД, В. Британијом²⁷⁴ и Француском. Коначном пробоју економске и политичке блокаде највише ће допринети помоћ САД, озваничена *Законом о хитној помоћи Југославији* од 29. децембра 1950. године и потписивањем споразума о пружању помоћи у храни „народу Југославије“, као и хитном помоћи за потребе југословенских оружаних снага, утврђеној неколико дана касније (6.1.1951).²⁷⁵

Осим званичног залагања самог Тита за побољшање односа са Италијом, Грчком и Аустријом током 1949-1950. године, праћеног бројим изјавама и интервјуима званичника ФНРЈ западним новинским кућама,²⁷⁶ као и проширења трговинских односа са низом европских (Француска, Холандија, В. Британија, Западна Немачка,

²⁷³ *Foreign Relations, 1948/IV*, 1977-1081.

²⁷⁴ Споразум о кредиту од 3,000.000 фунти за куповину робе широке потрошње, од 28.12.1950. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, Београд, 1993 (даље: 1950), 356-358. Како каже Темпо, КПЈ је прихватила сарадњу иако је сматрала да су улагања у погоне који су национализовани давно амортизована и иако су кредити Запада били „пљачкашки“ (рок отплате 4-5 година, са каматом која је ишла до чак 11%). С. В. Темпо, *Револуција која тече*, 101-102.

²⁷⁵ Тражење помоћи САД у наоружању у југословенском врху озбиљно је разматрано током 1950. године. Након првих позитивних сигнала, до којих је у јесен те године неформално дошао Коча Поповић, на седници Политбироа КПЈ од 4.12.1950. Тито је истакао како је ситуација постала озбиљна и како „Руси“ користе своје „вазале“ покушавајући да нешто предузму против Југославије, и закључено је да се предузму „конкретне мере за добављање оружја“ у САД. В. Велебит, који је августа 1950, због знања језика и добрих међународних веза, враћен у дипломатију, и који ће учествовати у преговорима са САД, приписивао је себи иницијативу за тражење помоћи у оружју. Неки историчари (Јаковина) сумњају у самоницијативу Велебита, истичући и могућност да је неке инструкције ипак добио „с највишег мјеста“. А. Nenadović, *н.д.*, 10, „Отпор Истоку: Отварање према Западу“; *Југословенска дипломатија 1945-1961: зборник радова*, (Lidija Bencetić, „Doprinos Vladimira Velebita jugoslavenskoj diplomatiji“), Београд, 2012, 265; Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik: Hrvati. Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955*, Zagreb, 2003, 295; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 309-311, 423-425.

²⁷⁶ Као примере *отварања* према западним медијима види интервјуе министра спољних послова, Кардеља, и шефа Агитпропа, Ђиласа, дате почетком новембра 1949. новинарима *Њујорк тајмса* (*The New York Times*) и *Агенције Франс-прес* (*Agence France presse*), и интервјуе Тита дате домаћим и страним новинарима (28.4.1950) и *Њујорк тајмсу* (6.11.1950). *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 210-212, 284-286; *Исто, 1950*, 284-291; *Dokumenti 1948*, III, 47-59.

Швајцарска, Шведска) и ваневропских земаља (САД, Бразил, Уругвај, Мексико, Парагвај, Египат),²⁷⁷ што ће омогућити добијање трговачког кредита од близу милијарде динара, занимљив је као показатељ промене курса југословенске спољне и посебно трговинске политике и окретања од Истока ка Западу и преглед дестинација на које одлазе југословенски руководиоци и делегати инвестиционих комисија за набавку опрема и машине. Тако комисије црне металургије за закључивање инвестиционих послова до 1948. године посећују градове у Чехословачкој, Мађарској, Немачкој и СССР и нешто мање у Аустрији и Италији, а током 1949-50. нове партнере траже у Белгији, Италији, Швајцарској, Западној Немачкој, Шведској и Француској. Свака комуникација на ту тему са Истоком је престала, а успешни делегати, очито стручни у закључивању инвестиционих послова, пребачени су на Запад.²⁷⁸ Слично је било и са набавкама за потребе индустрије мотора при којима ће се уместо Чехословачке и СССР после 1948. као испоручиоци појавити Шведска, Холандија, Италија, В. Британија.²⁷⁹ До средине 1950. године у привредном врху земље више се није ни из разлога мимикрије прећуткивало да извршење Петогодишњег плана зависи од земаља Запада (САД, Немачке, Белгије, Аустрије и др), односно кредитних или инвестиционих аранжмана с њима.²⁸⁰

Посебан аспект економског повезивања Југославија је имала са СР Немачком.²⁸¹ За разлику од три највеће западне силе (САД, В. Британија и Француска), са којима се првобитна сарадња у знатној мери заснивала на тражењу помоћи, у случају Немачке она је од почетка постављена на чисто економске основе, односно размену добара.

²⁷⁷ Види експозе Е. Кардеља о спољној политици ФНРЈ, од 27.12.1949; *Dokumenti 1948*, knjiga druga, prir. Vladimir Dedić, Beograd, 1980, 684-686.

²⁷⁸ Такав случај је био са инж. Симом Милошевићем, експертом за инвестиционе послове, који је после две године рада у Будимпешти наставио своје активности у Бриселу и другим околним земаљама. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 243; АЈ, Генерална дирекција црне металургије (106)-106-134, Преписка са Народном банком.

²⁷⁹ Упореди изворе набавки за Индустрију прецизне механике *Београд* и Индустрију кугличних и ваљкастих лежаја *Ленцај*, Београд у: АЈ, Главна дирекција савезне индустрије мотора (108)-18-31; АЈ-108-18-32.

²⁸⁰ *Zapisi PS, knj. 3*, 576-581.

²⁸¹ ФНРЈ је у Немачкој видела потенцијалног привредног партнера још 1946. године, знатно пре коначног раздвајања на источни и западни део. У том смислу занимљива су запажања др Михаила М. Смиљанића, шеф Одељења за привреду и финансије при Војној мисији у Берлину. У извештају о немачкој привреди, финансијама, новцу, плану за репарације и послератном стању привреде, који је 7.9.1946. упутио Привредном савету ФНРЈ, он запажа: „Као међународно-трговински партнер, Немачка ни у овоме тренутку није престала да буде интересантна за нас. Осим тога, за нашу народну привреду ће свакако бити од значаја будући састав немачке привреде...“ Међутим, Смиљанић такође примећује како у Немачкој у том тренутку влада велика несташница сировина и материјала, што погађа њену привреду јер је производња махом прерађивачка, а границе међу зонама су не само политичке, већ и привредне: „Из зоне у зону добра не отичу чак ни онако како се то одиграва нормално међу државама“. АЈ-40-7-13.

Стављајући у други план снажне анимозитете према дојучерашњем противнику и револуционарне идеале, југословенске власти су се у повезивању с Немачком, како наводи Д. Богетић, водиле искључиво „прагматичним развојним имеративима и економским интересима“.²⁸² Први трговински споразум, закључен (посредством окупационих сила) 1948. године, убрзо након раскида са Истоком, ометала су бројна политичка питања, међу којима ослобађање немачких ратних заробљеника, репатријација фолксдојчера, југословенски став према „немачком питању“. На његовим темељима, али сада без посредства Савезника закључен је 31. марта 1949. године нов трговински, а 18. априла 1950. и платни споразум. Уз допуну трговинског споразума од 22. септембра 1950. и скорашње успостављање привредне делегације ФНРЈ у Бону (новембра 1950), Немачка ће до 1951. заузети прво место у југословенској размени са иностранством (20% укупног спољнотрговинског промета). С друге стране, СР Немачка је била и остала једина земља „која је Југославији одобравала огромне кредите без икаквих резерви и политичких услова“, ако се изузме инсистирање на ослобађању свих преосталих ратних заробљеника, осуђених у ФНРЈ за кривична дела, и контроли свих пресуда тим лицима. Када је Југославију 1950. године захватио велики трговински дефицит, изазван катастрофалном жетвом, она је (уз САД) пружила помоћ у виду кредита за испоруку инвестиционог материјала вредног 35,000.000 долара, као и 100.000 тона брашна из немачког и италијанског контингента Маршалове помоћи.²⁸³

Радници и стручњаци: стање и потребе

Питање кадра

У међуратном периоду, као и у ранијим епохама, производни потенцијали становништва на југословенском простору нису могли бити потпуно искоришћени. Слично другим неразвијеним земљама, закаснили економски развитак оставио је дубок траг на формирање радне снаге, коју ће обележити недовољно развијене радне навике

²⁸² Драган Богетић, „Економска сарадња Југославије са СР Немачком у време сукоба са Коминформом (1948-1956)“, *Југословенски историјски часопис*, 1-2/1998, 183.

²⁸³ Далман наводи кредит у висини од 44,000.000 долара, односно 147,000.000 немачких марака. Уп.: Д. Богетић, „Економска сарадња Југославије са СР Немачком“, 183-184; Dittmar Dahlmann, *Deutsch-jugoslavische Wirtschaftsbeziehungen in den 1950er und 1960er Jahren*, Bonn, 2002, 3, 5.

О току преговора, немачком инсистирању на решавању питања репатријације свих преосталих ратних заробљеника и помоћи током 1950. године, као и питању размене привредних делегација види: *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1949/50, September 1949 bis Dezember 1950*, Wissenschaftlicher Leiter [научни директор] Rainer A. Blasius, München, 1997 (даље: *Akten zur Auswärtigen Politik*), 8, 34-36, 82, 110-113, 176, 178, 475-476; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 210-212; АЈ-507-IX, 87/IX-9, Информације шефа Војне мисије ФНРЈ у Берлину (Западна Немачка, 1951), s.d.

и пренизак степен техничких знања. За разлику од земаља Запада, у којима је од раније било уочљиво проширење друштвене поделе рада и разумевање економске структуре радне снаге, овде то није било довољно присутно услед неразвијености материјалног дела производних снага, споре акумулација капитала и скромних инвестиција у привреду, нарочито у индустрију, кроз дужи временски период. Стога висок природни прираштај становништва није могао да буде апсорбован у непољопривредне делатност, доводећи до аграрне пренасељености. Иако је унутрашња привредна ситуација у међуратној Југославији унеколико поправљена, тенденција повећања латентне незапослености у пољопривреди се наставила. Међутим, у исто време се јавља и обрнут процес, изазван, услед повећања тражње индустрије за радном снагом, преласком дела аграрног становништва у привредне центре (повећање мобилности аграрне радне снаге) и заостајањем раста привредне производње за растом становништва – незапосленост индустријског типа.²⁸⁴

Озбиљно отежавајући фактор бржем и одрживијем развоју привреде, посебно у светлу жеље да се премости велики технолошки јаз који је постојао између ФНРЈ и развијеног света, био је и стање писмености. Наслеђени низак ниво образовања временом се смањивао услед масовних акција на описмењавању, међутим још 1948. године више од 25% грађана било је неписмено.²⁸⁵ Тај ће се број током наредних пет година готово преполовити, али ни тада неће бити занемарљив, док је, с друге стране број средње, више и високо образованих остао веома низак (око 6,5%, од чега су скоро 4% чинили КВ и ВКВ радници, а око 2% средњошколски и гимназијски образовани).²⁸⁶ Оно у чему се није морало оскудевати (па и није) била је проста радна снага, кадра да да велики допринос на *зрубим* пословима, на рапчишћавању и у појединим сегментима обнове, у широким акцијама у којима су врхунац техничко-технолошких средстава представљали лопата и зидарска колица, али неспособна да буде носилац привредног раста, а посебно развоја. С друге стране, била је то радна

²⁸⁴ Miloš Macura, „Radna snaga i zaposlenost“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956 (даље: М. Macura, „Radna snaga“), 101; N. Čobeljić, *н.д.*, 67.

²⁸⁵ Држава је између 1946. и 1950. године организовала више од 121.000 аналфабетских течаја са преко 2,855.000 полазника. Међутим, велики број полазника није завршио курсеве описмењавања, тако да је у истом периоду основе писмености савладало 1,924.480 њих, или око 67,4% укупног броја полазника. О описмењавању и образовању одраслих у послератној Југославији види и: Martin Mayer, „Analphabetismus und Erwachsenenbildung in Jugoslawien seit dem Zweiten Weltkrieg“, *Deutsch lernen: Zeitschrift für den Sprachunterricht mit ausländischen Arbeitnehmern*, 1-2, Stuttgart, 1991, 170-183.

²⁸⁶ Број неписмених у апсолутним цифрама делује још уверљивије, а таквих је 1948. било 3,162.941, а пет година доцније 3,404.429. *Jugoslavija 1945-1964, Statistički pregled*, Beograd, 1964, 44-45.

снага која је, имала веома низак ниво индустријске радне културе и без навика које уз такву радну културу иду, а с обзиром на њено аграрно порекло, везе са селом и завичајем остале су изузетно јаке. Услед тога, као и због лоше организације привредног живота, нова радна снага била је подложна масовним флукуацијама.

Својевољно напуштање посла *новопечених* радника ради одласка у други погон, или на пољопривредне радове (што је био најчешћи случај) постало је хронични проблем привредне стварности Југославије. Иза њега није стајала некаква непријатељска делатност, већ пре свега лоша организација привреде и ниска радна култура нове радничке класе.²⁸⁷ Флукуација се није одвијала само на релацији државни – приватни сектор. Непостојање јасног нормирања и адекватне новчане накнаде водило је померању ка боље плаћеном послу, чак и кад је тај посао захтевао мању стручност и мању пословну одговорност. Занимљив је пример аутомобилских радионица, у којима још крајем 1946. није било уведено нормирање. Услед тога рад механичара није могао бити реално вреднован, па су им плате, иако су имали тежи, стручнији и одговорнији посао, заостајале за платама возача. Зато су механичари, чим би им се указала прилика, прелазили у возаче, смањујући ионако недовољан број механичара.²⁸⁸ И поред предузимања мера на спречавању таквих појава (разне санкције из области радних односа, губитак права на обезбеђено снабдевање и сл) флукуација се наставила и у годинама Петогодишњег плана (нарочито сезонска). Забележено је да су се највећи падови у остварењу задатака јављали у другом и трећем кварталу (период пољских радова), а најбољи резултати остваривани у четвртном (тада су били најбољи резултати и у предузећима у којима није било флукуације, што је последица бољег коришћења капацитета и већег ангажовања радне снаге и још више настојања да се у том периоду постигне све оно што је у ранијим пропуштено – тзв. штурмовштина).²⁸⁹

Флукуација је била најзаступљенија у привредним гранама чији су састав попунили радници тек пристигли са села – индустрији, рударству и шумарству. Сем

²⁸⁷ Селаци који су прешли на рад у индустрију тешко су се привикавали на редовно радно време, дисциплину и тежак рад. „Често су изостајали због црквених прослава и обраде земље, нису поштовали уговоре, били су склони честом мењању предузећа, тешко су се привикавали на за машине, нису ценили вредност одмора, нису били заинтересовани за културни живот, за читање новина итд.“ Продуктивност им је била мања од градских радника за 8-14%, на посао су долазили уморни од путовања и рада на имањима, а често су им се дешавале и несреће на раду. Р. Радић, н.д., 26.

²⁸⁸ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 87, 19.11.1946.

²⁸⁹ Исто; Б. Мајданац, *и.д.*, 51 (из Извештаја ЦК КП Србије за 1947. годину); Branko Petranović, „Okviri glavnih tokova društvenih promena u Jugoslaviji 1949-1950“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XXII, številka 1-2, Ljubljana, 1982* (даље: В. Petranović, „Okviri glavnih tokova“), 230.

због сезонских радова, флукуацији су погодовали недовољна брига предузећа и синдиката о радницима којима често нису били обезбеђени ни најосновнији услови за живот (намирнице, обућа, станови), неправилности при награђивању, кршење уредби о зарадама радника (понекад су се предузећа „такмичила“ ко ће више дати раднику, само да би га одвукла из другог предузећа, па су се јавиле и знатне разлике у зарадама за истоветни посао) и слично. О обиму флукуације речито сведочи податак да је у НР Србији у периоду јул-октобар 1948. године од 95.562 новопримљена радника посао напустило 68.606 или око 72%, или да је у руднику у Бору почетком априла 1948. по списку било 8.600 радника, а да их је стварно радило свега 7.200 (преко 12% мање).²⁹⁰ Како је примећено у Привредном савету ФНРЈ, само кроз црну металургију, која је са аспекта флукуације спадала у најтеже случајеве, за првих седам месеци 1950. године прошло је око 9.000 радника, а главни кривац за такво стање била је небрига.²⁹¹

Послератна несташица стручног кадра

У погледу радних ефектива Други светски рат из темеља је променио стање. Процене људских губитака Југославије знатно варирају (изазивајући и данас многе контроверзе), али склони смо да прихватимо анализу С. Богосављевића, базирану на поређењу резултата већег броја истраживача и званичних података, о више од милион мртвих и најмање дупло већем демографском губитку. Дакле, Југославија је на почетку новог раздобља имала мањак становништва од око 2,000.000.²⁹² Сматра се да је око 60% њих било у радном добу. Сем тога, из редовног привредног живота искључено је,

²⁹⁰ Б. Мајданац, *и.д.*, 62-63; *Zapisi PS, knj. 2*, 18.

²⁹¹ На састанку председника Привредног савета, Кидрича, и министра рада ФНРЈ, Вјеслава Хољевца (1917-1970), констатовано је како је неопходно да се у металургији створи „стална радна снага“ и уочен је низ проблема који поспешују флукуацију. У Зеници није било решено стамбено питање, „Парадајз се купује по 14 динара а радницима продаје по 50 динара; радник месечно зарађује 2.547 динара а мензу плаћа 1.200-1.600 динара; директор никада не обилази радничке станове, помоћник директора има лош однос према радницима, политички и синдикални рад веома је слаб итд.“ Такође, примећено је да радници у Железари Смедерево зарађују 150 динара дневно, а у оближњем предузећу *Воћар* могу за закивање гајбица да зараде 600 динара, да су радници у Јесеницама 14 дана јели само чорбу, и да тамо има 578 нерешених стамбених молби, и док им мањка НК кадар њима се из предузећа *Ђуро Ђаковић*, *Раде Кончар* и *Првомајска* шаље КВ радна снага. Сем небриге, масовној флукуацији погодовале су и многе неправилности *на терену* нарочито у погледу ангажмана месних НО на обезбеђивању радне снаге. Бројни примери занемаривања захтева предузећа за радном снагом, застрашивање сељака (ноћни упади у куће ради „хватања радне снаге“), одређивање инвалида за рад за који они нису били способни, неукључивање лица која су имала предвојничку обавезу и сл, онемогућавали су испуњење плана радне снаге и оснаживала флукуацију. *Zapisi PS, knj. 3*, 646-647; АЈ-25-41-131, Извештај из Железничког грађевинског предузећа бр. 15, Славонски Брод, 13.2.1950.

²⁹² Srđan Bogosavljević, „Други светски рат – жртве Југославија“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4, Zagreb, 2001, 487-505. Богосављевић највише поверења придаје истраживањима Кочовића и Жерјавића (уп: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985; Vladimir Žerjavić, „Stradanja Jugoslavena u Drugom svjetskom ratu“, *Viktimologija*, god. 1, br. 1-2, Zagreb, 1990). О званичним подацима о људским и материјалним губитцима види говор Кидрича у Скупштини од 31.3.1947: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947, I*, 377-380.

на краће или дуже време, око 130.000 ратних заробљеника (од преко 200.000 заробљених 1941. године), и више стотина хиљада интернираца, лица на принудном или добровољном раду у Немачкој и принудно мобилисаних.²⁹³ Када се томе додају борци НОВЈ (односно ЈА), логорисани припадници немачке националне мањине и бројни Југословени које је нова власт, сумњајући, с разлогом или без, у њихову лојалност, послала у затворе, из привреде је 1945. године било искључена половина укупног броја радника и службеника који су били запослени непосредно пред рат.²⁹⁴

Током првих пет послератних година (1945-1949), број запослених у привреди Југославије константно је растао. Од 416.000 у 1946, дошло се до 1,798.000 у 1949. години. Током појединих година тај раст је ишао преко 55% у односу на претходну годину (1946), а тек ће 1950, услед застоја у привредним активностима, као последици економске блокаде Истока, бити забележен пад од 42.000 запослених. Ипак, готово деценију после рата (1953) две трећине радно активног становништва и даље је припадало пољопривреди (66,1% од 7,838.000), а село и пољопривреда били су и извориште огромне већине од преостале трећине која свој хлеб више није зарађивала у аграру. Стога је разумљива и образовна (квалификациона) структура у којој међу радно активним Југословенима до краја Петогодишњег плана није било више од 0,85% факултетски образованих, или 2,88% са средњом школом било ког типа.²⁹⁵

Иако претежно аграрна земља, Југославија је била сиромашна стручним пољопривредним и ветеринарским кадром.²⁹⁶ Оскудица је била огромна, и мада се временом смањивала остаће још дуго присутна. На подручју федералне Србије у лето 1945. године чак 33 среза нису имала ни једног ветеринара, а до краја године, и поред знатног напора на проналажењу *слободних* ветеринара из разних извора, чак 40 срезова

²⁹³ Према Мапури из привреде је било искључено 320.000 интернираца, 270.000 принудних радника и 320.000 мобилисаних. М. Масура, „Radna snaga“, 101-102 (према: *Ljudske i materijalne žrtve u ratnom naporu 1941-1945*, приг. Reparaciona komisija FNRJ, Beograd, 1950, 10); Д. Алексић, *и.д.*, 312-313.

²⁹⁴ Године 1939. било је запослено око 920.000 људи, односно 5,9% укупног становништва, а 1945. око 461.000, или 3% становништва. До 1948. број укупно запослених (у привреди и ванпривреди) нарашће на 1,975.580, или 12,5% становништва. Види: *Jugoslavija 1945-1964, Statistički pregled*, Beograd, 1965, Tabela 4-1, 58; АЈ-25-61-160, Табела Укупно становништво и запослено особље неких страних земаља и ФНРЈ; Д. Биланчић, *Идеје и пракса*, 31, 54-55.

²⁹⁵ М. Масура, „Radna snaga“, 104-105. О писању штампе о сталном порасту броја запослених види изводе из разних листова у: АЈ-41-626-985.

²⁹⁶ Једна од првих наредби нових власти о обавезном пријављивању (*грађанској мобилизацији*) стручњака ради њиховог распоређивања по федералним јединицама, објављена већ 15.5.1945. године, тичала се управо пољопривредних стручњака. *Сл. лист ДФЈ*, 32/45.

у земљи било је без таквог кадра.²⁹⁷ Крајем 1946. године савезној пољопривреди недостајало је 137 агронома и ветеринара, па је посегнуто за стручњацима из ЧСР, Мађарске и Бугарске, којима је понуђена плата од 4.000 до 8.000 динара, покривање свих путних трошкова и „додељивање посебних награда“ за учинак (само за ту сврху Министарство пољопривреде и шумарства тражило је кредит од 1.000.000 динара).²⁹⁸ Још почетком 1947. године пољопривреди Србије, знатно напреднијој него у БиХ, Црној Гори и Македонији, било је потребан 101 стручњак – 48 из Бугарске (од чега 28 ветеринара), 43 из Мађарске (23 стручњака и 20 хидротехничара за мелиорацију) и 10 из Чехословачке (4 пољопривредна и 6 стручњака за мелиорацију и наводњавање).²⁹⁹

Недостатак домаћих стручњака саниран је, као и у другим гранама привреде, ангажовањем ратних заробљеника (марта 1946. било их је нешто преко 2% од укупног броја стручњака и ветеринара)³⁰⁰ и „увозом“ експерата из иностранства. Део страних стручњака дошао је (или је нудио своје услуге) посредством Унре,³⁰¹ део путем међудржавних споразума или синхронизоване акције сродних државних органа (као што је био случај са бугарским ветеринарима и *градинарима*, групама стручњака из ЧСР и већим групама мађарских стручњака за аграр),³⁰² а део је био последица понуде и тражење у оквиру мањих група или појединачно (нпр. југословенска тражња одређених експерата из ЧСР, или појединачне понуде стручњака из разних земаља).³⁰³

Првих година након рата Југославија је осећала и велики недостатак стручног управљачког кадра. Он није био само производ рата, него и идеолошке искључивости нових власти. О томе је у *Сенгалер тагблату* (*St. Galler Tagblatt*), од 14. децембра 1945, занимљиво запажање дао швајцарски новинар Хенри Танер (Henry Tanner, 1918-1998): „У техничком погледу има Југославија можда веће тешкоће него икоја друга послератна земља. Нов режим, који је себи поставио за циљ радикални нов социјални

²⁹⁷ АЈ-4-11-97, акт бр. 1191, 18.7.1945; исто, акт бр. 2599, 14.12.1945.

²⁹⁸ АЈ-4-28-261, акт бр. 309/І, 22.1.1947.

²⁹⁹ План Министарства је био да се због непознавања језика већина стручњака узме за институтски рад, а од оних који би морали бити „теренски“ стручњаци да се Бугари упуते у „јужне крајеве“ а Мађари у Војводину. АЈ-4-28-261, предмет Председништва Владе ФНРЈ, Персоналног одељења, бр. 146, 14.3.1947. и 27.3.1947.

³⁰⁰ АЈ-4-11-97, већи број аката о распоређивању преко 60 заробљеника, август 1945; АЈ-4-14-138 и АЈ-4-25-250, Табеларни преглед пољопривредних стручњака и ветеринара, март 1946.

³⁰¹ Као пример види: АЈ-4-25-248, преписка о прихватању и одбијању стручне помоћи, 1946.

³⁰² Види поглавље *Странци „гастарбајтери“*, потпоглавље *Центри за ангажовање у другим земаљама*, одељак *Бугарска* и Табела 9; исто поглавље и потпоглавље, одељак *Чехословачка*; АЈ-4-28-261, преписка и спискови у вези са ангажовањем мађарских стручњака, 1946-1947.

³⁰³ Подаци у већем броју јединица описа архивског фонда АЈ-4 (види инвентар фонда).

и национални поредак није хтео да уђе ни у какве компромисе по питању чишћења и није хтео [...] чак ни на пољу техничке обнове или несметаног рада администрације да уношљава досадашње функционере које је сматрао као компромитоване. Техничари и специјалисти који су у било ком облику сарађивали са окупационом силом, не узимају се више на рад, чак и кад властити технички кадар мора стицати искуство на неуспесима.“ Као пример за то навео је железнички мост на Сави између Београда и Земуна, чије је санирање доста каснило, „јер је велики средњи лук, баш пре но што је доведен на право место, поново пао у воду.“ При томе случај се десио Министарству грађевина, које је важило за једно од кадровски најбољих. Како је Танер закључио: „Проблем персонала у техничким позивима остаје као један од најважнијих у новој држави.“³⁰⁴ Такво понашање створиће велике сметње приликом имплементирања нових метода производње и нарочито савремених технологија.³⁰⁵

Управа нове Југославије, свесна кадровског раскорака од преузимања власти, односно од часа када је требало организовати производњу, а јасно усмерена ка обнови и опсежној индустријализацији, такво сазнање није крила од свог моћног савезника и патрона. Совјетски Савез је подробно био извештаван о несташици стручњака. Реферишући заменику министра спољних послова СССР, Деканозову, о стању у земљи, крајем септембра 1945. године, амбасадор ДФЈ у Москви, Владимир Поповић, истакао је како велику тешкоћу у раду владе „представља недостатак стручњака у области планирања и организације привреде“. Споразум којим је требало регулисати упућивање совјетских стручњака у Југославију, међутим, запео је у прво време услед великих финансијских средстава којим је требало платити стручњаке, а која Београд није имао.³⁰⁶ Међутим, о недостаци КВ кадра власти у Београду су обавештавале и друге саговорнике. Тако је приликом посете генералног секретара КП Италије, Палмира Тољатија (Palmiro Togliatti, 1893-1964) Београду, првих дана новембра 1946. године, у очекивању подршке са италијанске стране, он обавештен о недостатку привредних стручњака у ФНРЈ. У интервјуу партијском листу *l'Unità*, Тољати је навео да „југословенска привреда већ сада осећа потребу за квалификованом радном

³⁰⁴ Према: АЈ-50-64-141, акт Министарства информација ДФЈ, бр. 16, 15.1.1946.

³⁰⁵ N. Šobeljić, *и.д.*, 67

³⁰⁶ Недостатак новца није гануо совјетског дипломату, који је изјавио да „ако Југословени још нису спремни за потписивање поменутог Споразума остаје само да се чека онај тренутак када ће то питање бити јасније“. Тај „јаснији тренутак“ уследиће 13.11.1945. када је потписан споразум о условима рада совјетских стручњака који се упућују на рад у Југославију, а који је екстремно неповољан по југословенску страну. Њиме је прекршен низ домаћих прописа, па и пренебрегнута сувереност државе (о томе више у поглављу *Подобни и „домаћи“ страни стручњаци*). *Југословенско-совјетски односи*, 26, 36-38.

снагом“, што су му у разговорима потврдили привредни руководиоци наводећи како „постоје широке могућности запослења италијанских радника и техничара.“³⁰⁷

Покретање производње и привреде, посебно њених грана од којих су зависили исхрана и снабдевање становништва основним животним потрепштинама и енергентима, био је услов без кога није могло почети функционисање нове државе. Још у почетној фази обнове, док се крај рата није јасно назирао, било је очигледно да први проблем с којим се суочава организација производње јесте недостатак радне снаге, нарочито стручне или специјалистичке.³⁰⁸ Нова радничка класа била је регрутована углавном са села, претежно неписмена, необразована, конзервативна, оптерећена предрасудама и стручно никако или недовољно изграђена, али ни квалификациона структура затеченог радништва није била повољна. Већ у јесен 1944. године, настојећи да кроз обнову рудника постигне што рационалније искоришћење ресурса и максималну производњу, НКОЈ доноси упутства за обнову и нормализацију рада у рудницима Србије. У тим упутствима констатује се како су „рудници на подручју Србије и раније оскудевали у стручном рударском особљу, јер је добар део овог био из подручја ван Србије. Осим тога један део рударских радника је погинуо за време ослободилачке борбе, многи су од стране окупатора отерани на рад у Немачку, а један добар део налази се и сада у редовима ослободилачке војске. Рудници су остали без довољног броја стручног особља те се рад не може обављати са оном

³⁰⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946, II*, Београд, 1985 (даље: 1946/II), 418.

³⁰⁸ Још почетком 1945. године Одбор ЈНОФ Техничког факултета у Београду констатовао је да ће „број инжењера (грађевинских, машинских, електротехничких, технолога, архитеката) бити недовољан за правилну и несметану обнову земље.“ Само у Дирекцији за грађење железница из Београда број инжењера је са 239, колико их је било 1941. године, пао јануара 1945. на 103, а број техничара-геометара са 317 на 50. Мањак је био још већи јер је обнова разорене инфраструктуре захтевала бар двоструко више стручњака од потребних при нормалном пословању, а стручним кадром требало је „покрити“ и увећану државну територију. АЈ-11-6-22, распис Министарства индустрије, бр. 2795, 16.3.1945; АЈ-11-4-17, Записник конференције персоналних референата, 29-30.7.1946.

Мањак радне снаге, посебно стручне, уочен је у свим ресорима привреде и ванпривреде чија је архивска грађа током истраживања консултована. Кадар недостаје у свим ресорима, подресорима и скоро свим предузећима и установама. За поједине области стручњака уопште није било или је, као у случају хемијске прераде дрвета, постојао један. Примери у: АЈ-10-1-1, Извештај о раду Одељења за индустрију и занатство ГНООВ (s.d), Извештај о стању индустрије, октобар 1945, Месечни извештај Министарства индустрије ДФЈ, децембра 1945, Извештај о прегледу индустријских предузећа савезног значаја (1948), Записник са седнице колегијума, 24.6.1949 (индустрија Војводине, индустрија уопште, савезна индустријска предузећа, лака индустрија, квоте радне снаге); АЈ-11-4-16, Седница начелника, 16.3.1945 (хемијска индустрија) и 8. записник састанка начелника одељења, 29.10.1945 (Словенија); АЈ-11-4-17, Записник конференције Главне управе електропривреде, 9.9.1946 (БиХ, погони хидроградње) и Извод са конференције енергетских стручњака, акт IV бр. 7326, 13.11.1945 (електрична предузећа); АЈ-11-43-148, проблеми *Хидроградње*, акт стр. пов. бр. 400, 5.5.1948 и АЈ-11-74-274, Извештај о извршеној контроли хидроцентралне на Дрини, 25.8.1948; АЈ-17, Персонално, ф. 6, Меморандум о одељењу *Турбомонтажа*, 16.3.1948 (термоелектране); АЈ-17-135-136, акт Одељења за грађевинску и дрвну индустрију, 21.8.1945; АЈ-17-136-137, акт IX бр. 479/46, 28.1.1946 (хемијска прерада дрвета), итд.

интензивношћу коју данашње прилике налажу те предлажем да се ово стручно рударско особље као: инжењери, надзорници, палиоци мина, копачи, помоћни копачи, машинисте и т.д. ослободе своје војне обавезе, а који су већ на војној дужности одмах упуте на рад у руднике“³⁰⁹. Ради чвршћег везивања рударског особља за руднике предложено је да се у оквиру надлежних повереништава посебна пажња посвети снабдевању храном, одећом и обућом.³⁰⁹ Међутим, питање недостатака стручњака у рударству потрајаће годинама. Још 1947. године у Србији је било свега 15 рударских инжењера, да би 1948. године њихов број нарастао на 23. У истој републици године 1950. недостајаће и даље око 12.000 КВ и 1.750 ПК радника, а број инжењера нарастао је на тек 45. Неповољном стању међу рудницима допринело је и ослобађање ратних заробљеника крајем 1948. и у 1949. години, који су у великом броју (око 6.000) радили у рудницима. Ослобађање ратних заробљеника, како је запазио Б. Мајданац, осетило су у индустрији Србије, међутим, како је појава била општејугословенска, то су негативни ефекти по привреду морали бити видни у читавој земљи. Само у НР Србији отишло је 1948/49. око 1.700 стручних радника.³¹⁰

Ништа боља ситуација није била ни у индустрији. У највећој републици, Србији (са Косовско-метохијском облашћу, али без Војводине), укупни коефицијент упослености износио је 1945. године тек 52,6% (било је 46.656 радника на 86.808 радних места), од чега је индустријских радника било свега 39.614. Више од половине чинили су НК и приручени радници, а квалификованих је било само 13.475 (34,01%). Две године касније, од 233.424 радника у индустрији Србије квалификованих је било 81.564 (међу којима 20% жена), међутим њихов удео у укупном броју индустријских

³⁰⁹ Упутства од 13.11.1944. године. *Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943-1945*, прир. Бранко Петрановић, Лиљана Марковић, Београд, 1991 (даље: *Записници НКОЈ-а*), 457-459.

³¹⁰ На територији Србије у време непосредно пред рат, када је рударска производња била упола мања него 1950. године, радило је 46 рударских инжењера. Б. Мајданац, *н.д.*, 64, 159.

О општој несташици стручног кадра и апсурдним ситуацијама које су услед тога настајале сликовито је сведочни Темпо. Како је навео, показало се да је веома тешко градити фабрике, посебно када се не располаже грађевинском механизацијом нити стручњацима који би умели да разраде технолошки процес. Велике хидроцентралне – Зворник, Јабланица и друге – градили су инжењери који се никад нису бавили тим пословима. На градилишту код Зворника Темпо је од механизације „нашао“ само два-три камионета и неколико лопата. Истовремено, по рудницима се беспослено врзало мноштво људи око управних зграда, а ни рудари у окнима нису били много упослени (дуго би чекали на утовар или на грађу). Тако ће недостатак кадра, скопчан са мањком механизације и модерне опреме, уз слабу организацију рада, формирати *зачаран круг* проблема, из кога се излаз неће тражити у унутрашњим променама, већ у иностраним набавкама и повећању обима кредита (за опрему и технолошке лиценце). Како је министар рударства Темпо закључио: „Основно је било доћи до кредита како би се подигле фабрике и земља индустријализирала. Када се будемо развили, биће нам лакше да преговарамо о одлагању отплаћивања кредита“. Види: С. В. Темпо, *Револуција која тече*, 120, 124.

радника порастао је тек незнато (34,9%). Истовремено у целој земљи само је 51% радника имало стаж дужи од пет година.³¹¹

Тачан број недостајућих радника, стручњака и врхунских специјалиста у Југославији није могуће утврдити из више разлога. Процена потребног кадра, утврђивање јасне организације пословног (производног) процеса, систематизовање одговарајућих радних места и заокруживање процеса у којем ће се постићи максимум продуктивности подразумевају специјална знања из домена организационих наука и познавања техничко-технолошких процеса. Чак и данас такви послови представљају изазов с којим је способан да се на правилан начин суочи тек мали број стручњака. Југославија после рата свакако није била место где су се такви организациони експерти могли пронаћи, тим пре што је и оно мало познавалаца организације било проређено последицама рата и револуције, или постало недовољно квалификовано за овладавање новим технологијама. С друге стране у Југославији, и поред сталног рада на састављању некаквих евиденција и статистика, (а неретко су вођене и упућиване органима федерације на дневном нивоу),³¹² није утврђен тачан број недостајућих радних места. Планови радне снаге, којима су *затрпавани* органи надлежни за рад, од управа за радну снагу и републичких министарстава рада до савезног Министарства рада, достављани су делом превише уопштено, делимично исувише детаљно, мењани повећањем броја потребних радника (стручњака), или пак њиховим смањењем, у другој или трећој литерацији делимично понављани, а делимично мењани, понекад обухватали једне ресоре (гране привреде), а онда неке друге, укључивали ванпривредне делатности, или само неке од њих (понекад појединачна предузећа или установе) итд. Како није уочено у архивској грађи да је икада урађено неко пресечно стање, то остаје да се из већег броја докумената на ту тему изврши оквирна процена потребног броја стручних лица југословенској привреди.

Најфреквентнија преписка у погледу потребног стручног кадра обављана је када су сазрела два услова – прокламовање циља развоја оличеног Петогодишњим планом и усвајање схватања да се најстручнији људски ресурси за тај циљ првенствено траже у иностранству. Након попуњавања великог броја радних места кадром са стручних течајева и школа, из редова југословенских репатрираца, демобилисаних војника, економске емиграције, странаца који су већ ангажовани у иностранству током 1946. и

³¹¹ Р. Радвић, н.д, 24-25.

³¹² *Zapisi PS, knj. 1, 363.*

већег дела 1947. године, и нарочито ратних заробљеника (најмање њих 4.000 до почетка 1948. године), само за републичке ресоре тражено је током 1947. и на почетку 1948. године да Министарство рада ФНРЈ обезбеди преко 8.000 страних стручних радника, углавном за привреду, али и за ванпривредне делатности (око 3-4%). Истовремено, савезним ресорима требало је више од 3.000 страних стручњака (не рачунајући још и више од 1.600 додатно тражених ратних заробљеника).³¹³ До такве калкулације, после бројних ревизија, смањивања унутар ресора и република или на савезном нивоу (СПК), дошло се почетком 1948. године, када је процењена потреба за 3.100 страних стручњака (1.031 КВ радника и 2.069 високо квалификованих стручњака), да би до краја априла тај број био додатно смањен.³¹⁴ Заправо највеће смањење, а оно је обухватало више хиљада људи, односило се на КВ радну снагу (мајсторе), према којима је заузет став да се више неће примати на рад, осим изузетно.

Ако се процењеном броју потребних странаца додају већ ангажована лица (стручњаци и *ослобођеници*), као и око 3.500-3.700 мађарских грађевинара (из сезона 1947. и 1948. године) југословенска привреда је зависила од око 16.000 иностраних стручњака и радника. Та цифра била је заправо нужни минимум, јер је утврђена након више рестрикција исказаних потреба, и представљена од стране Министарства рада које је стално понављало да не поседује комплетне податке.³¹⁵

С обзиром на све факторе, објективни недостатак кадра у југословенској привреди, и другим делатностима, у периоду до краја 1950. године, износио је више десетина хиљада. Држави *мањкају*, како је наведено у кадровској преписци: инжењери (рударски, хидроградње, електро, шумарства, машински, нискоградње, мостоградње), архитекте и урбанисти, ветеринари, грађевински (нискоградња, мостоградња), електромашински, електро, хидро, шумарски, рударски и техничари за прераду дрвета, пољопривредни техничари (живинарство, кунићарство, баштованство, коњарство, ратарство), геометри, мајстори или КВ радници (шумари, аутомеханичари,

³¹³ Мноштво садржајних докумената о потребама разних ресора за стручњацима и могућностима ангажовања у иностранству, као и преписку републичких и савезних министарстава и органа рада са Министарством рада ФНРЈ у вези са планом кадра види у: АЈ-25-86-218.

³¹⁴ Број потребних стручњака са факултетским и средњим образовањем сведен је на 472, а како је према акту Секретаријата Владе ФНРЈ за персоналну службу у ФНРЈ већ било 1.500 страних стручњака, то је потреба у таквој радној снази половином 1948. године износила 1.972. АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 3611, 29.4.1948.

³¹⁵ АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 1246, 14.3.1948. На нерационално сагледавање обима потреба за радном снагом у ФНРЈ, између осталог, утицала је и „паника“ међу носиоцима организације производних активности (привредним ресорима) која је нарочито дошла до изражаја од средине 1948. године, а коју је врх Привредног савета оценио као „опортунизам“. *Zapiski PS, knj 1*, 389.

аутоелектричари, бравари, вулканизери, лимари, столари, зидари, тесари, минери, водоинсталатери, ливци, електричари, заваривачи, фасадери, бетонери, асфалтери, стакло-дувачи – за прављење апарата по нацртима, термометара, аерометара, барометара, брусачи, мајстори за вакуум, за обраду тврдог стакла, за гравирање и баждарење, или у ванпривреди музичари, професори, лекари (специјалисти и опште праксе), медицинске сестре и техничари, конзерватори (за музеј) итд. Такви стручњаци биће тражени посредством југословенских представништва у Берлину, Бечу, Прагу, Будимпешти или путем специјалних делегата упућиваних из земље, посредством синдикалних организација, у разговорима између државних званичника, и хиљаде њих биће упућено у предузећима и установама ФНРЈ, о чему ће накнадно бити речи.

У оквиру *кадровског питања* осим недовољног броја КВ лица проблем је представљао и однос према постојећим стручним радницима. Аномалије ће се јавити услед њиховог незаслуженог или пребрзог „вертикалног померања навише“, које је било последица општег мањка стручњака, али и „награђивања“ за ранији политички (или војни) ангажман, или „померања наниже“ уколико таквог ангажмана није било. Кичму послератних ВКВ и КВ радника чинила је предратна радничка класа, са развијеним професионалним традицијама индустријско-занатских радника. Њен удео у послератној радничкој класи, према проценама, износио је око 15-20%, а две су основне карактеристике њеног друштвеног положаја. Прво, радници-мајстори су били основна производна снага рада и заузимали су, у одсуству развијене техничке интелигенције и с обзиром на претежно занатску структуру индустрије, сва стратегијска места у техничкој организацији рада или производног процеса. Тако ВКВ мајстор постаје доминантна организациона фигура у производњи и заузима кључна места укључујући и директорско. Тиме је тај слој радника *померен* на положај који је бар за степен виши од његових фактичких квалификација. Друго, та врло јака позиција оснажена је и положајем у систему политичке моћи, односно у политичкој структури предузећа или органа локалне власти (ВКВ и КВ радници били су партијски секретари, вођи синдиката, чланови комитета).³¹⁶

С друге стране, најбројнији део радништва чинили су НК и ПК радници. Део те групе израстао је из редова омладине која се након демобилизације или боравка на радним акцијама није вратила у село. Таква омладина ипак не остаје дуго у редовима

³¹⁶ М. Реџујић, *и.д.*, 301-302.

НК, већ, пошто брзо заврши курсеве и школе, постаје извор за обнављање квалификоване радничке класе. Друга велика социјална група која је чинила окосницу НК и ПК радништва били су сељаци. Њих је у индустрију нагнао динамичан процес екстензивне индустријализације. Та група, која је била без икакве професионалне структуре, баштинила је и неиндустријски менталитет, који ће оптерећивати друштво дуги низ година. Како је запазио Печујлић, у њиховој свести укореења су схватања „да је најважнија само гола радна снага (физички рад)“, „идеологија“ уравниловке и најамна психологија удружена са ситносопственичком свешћу.³¹⁷

Сем огромног раста броја НК радника (око 750.000 сеоских становника претворених до јесени 1946. у пролетаријат), рапидно је растао и број службеника. Упоредо с разгранављем привредне управе, септембра 1946, већ је било 250.000 службеника.³¹⁸ Екстензивна индустријализација извођена у околностима административно-статистичког система условила је брзо повећање чиновништва, а административни апарат ушао је у све поре друштвеног живота као његов покретач и организатор. „Тако настаје права глад за чиновништвом, у чије редове улази сваки поле писмен човек.“ Истовремено, техничка интелигенција бележи два дивергентна пута. Техничка интелигенција која је активно учествовала у НОБ и револуцији повучена је по ослобођењу на позиције руковођења. Нереволуционарна интелигенција што због своје малобројности (која је карактеристика интелигенције уопште након рата) што због немогућности или неспособности за одлучивањем (понашање стручњака пратила је резерва и скепса, а њихове одлуке подређене су политичкој арбитражи) губи функцију носиоца организације рада и стручног одлучивања. „Овакав положај рађао је и своје психолошке еквиваленте, који су се кретали од бојазности и несигурности у домену техничког одлучивања до подређености стручног рада политичкој одлуци.“ Тако је дошло да у истом степену у којем је слој ВКВ радника отишао изнад нивоа својих квалификација, „део техничке интелигенције био потиснут наниже, испод своје стварне компетентности“.³¹⁹

³¹⁷ „Оно што је државно, то је за ову скупину радника – ничије; важно је било само стећи радни статус и бенефиције које из њега проистичу – социјално и здравствено осигурање, потрошачке картице, дејчи додатак и сл, а продуктивност и рационалност рада, образовање и квалификације за интензивнији и вреднији рад остају изван интереса ове групе“. М. Реџић, *н.д.*, 304-305.

³¹⁸ *Zapisi sa sednica Politbira*, 200, 573, нап. 549.

³¹⁹ М. Реџић, *н.д.*, 305-306. 309-310. Ипак, брза обнова привреде и стабилизовање институција довели су до тога да се техничка интелигенција ускоро преусмери ка активном прихватању вредности новог система и поретка и да му стави на располагање своја знања. Временом све више прожета

Власти нове Југославије су, схватајући ограничења у расположивости стручних радника и њихову неопходност у остваривању стратешких циљева економске политике, у Петогодишњи план усадиле и визију „уздицања кадрова“. „Баланс радне снаге и кадрова“ био је један од три основа стуба *петолетке* (уз материјални баланс и финансијски план). Изјава Милентија Поповића (1913-1971), председника Планске комисије НР Србије, дата крајем априла 1947, осликава пуно разумевање проблема: „Баланс кадрова и радне снаге није обезбеђен. Ми имамо људе, али немамо довољно квалификованих људи [...] Питање кадрова је основне питање петогодишњег плана.“ Стога је планирано да се до краја 1951. број КВ радника са 350.000 (у 1946. години) повећа на 750.000, а предвиђено је такође да са факултета годишње излази по 5.000 стручњака (само у Србији 14.500).³²⁰ Ипак, показало се да је једна од највећих тешкоћа у реализацији петогодишњих планова (савезног и републичких), као видова модерног индустријског развика, био управо недостатак одговарајуће и стручне радне снаге,³²¹ а њен мањак у индустрији представљао извор једне од првих несугласица, па и разделница, између федералних, с једне, и републичких и локалних власти, с друге стране. Наиме, пракса „републиканске“ индустрије „да високо квалификоване кадрове задржава“ и не уступа савезним предузећима (нарочито тешкој индустрији), и то у условима када су пред њу стављени задаци „који би били тешки и за земље са високо развијеним производним снагама и технички далеко боље опремљеном индустријом“ него што је југословенска, оцењено је у Привредном савету као директан „злочин против наше планске линије, против извршавања петогодишњег плана.“³²²

Све гране привреде трпеле су због недостатка стручњака. Напор на *уздицању кадра*, дефинисан Петогодишњим планом, био је нереалан, те је подбацивао. За првих десет месеци 1948. године било је предвиђено да се у Србији стручно оспособи око 67.500 радника, а оспособљено је 28.600 (у индустрији од планираних 11.160 оспособљено је

„ентузијазмом и новим системом вредности“, интелигенција увиђа да „политички статус увелико опредељује општи положај и да је то канал за долазак на руководећа места“. *Исто*, 310-311.

³²⁰ Боро Мајданац, *н.д.*, 41, 61 (види и: АС, ЦК СКС, ОИУ, Записник са саветовања секретара среских и месних комитета КП, одржаног 26.4.1947, ф. 28 – цитат према: Б: Мајданац, *н.д.* [фонд пресигниран без упоредног списка старих и нових сигнатура]); *Сл. лист ФНРЈ*, 36/47 (чл. 14. *Закона о петогодишњем плану*); *Службени гласник НР Србије*, 29/46 (чл. 14. *Закона о петогодишњем плану развика народне привреде НР Србије у годинама 1947-1951*).

³²¹ Б. Мајданац, *н.д.*, 47, 61, 115-116.

³²² Примедбе Привредног савета односиле су се и на друге савезне ресоре који су за себе задржавали кадар потребан индустрији. На састанку од 3.5.1949. представници република начелно су прихватили критику председника Привредног савета Б. Кидрича и сложили се о прерасподели стручног кадра ка кључним пројектима савезне индустријализације. *Записници РС, књ. 2*, 96-102.

3.987).³²³ Слично је било и у другим републикама. Како је проблем био ургентан, власти ће настојати да га ублаже ресурсима који су постојали на домаћем или страном *тржишту* – ратним заробљеницима у ФНРЈ и незапосленим стручњацима у суседним и околним земљама, који ће под уговорним обавезама ставити на располагање своје знање и радну снагу привреди и др. делатностима.³²⁴

Превазилажење тешкоћа

Веома важан ресурс за превладавање најхитнијих потреба послератне кризе, прехрану становништва и почетак нужне обнове, представљала је помоћ из иностранства. По ослобођењу Београда СССР је испоручио Југославији 50.000 тона жита. Англоамеричка војна организација за цивилну помоћ (*Allied Military Liason, AML*), с којом су нове власти потписале уговор 19. јануара 1945, допремиле су у јадранске луке 120.000 тона робе, а марта 1945. закључен је и уговор са *Управом за помоћ и обнову Уједињених нација* – Унром (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA*).³²⁵ На основу уговора са Унром ФНРЈ ће током две године добити бесплатну помоћ у роби у количини од око 2,500.000 тона (храна, стока, превозна средства,

³²³ Б. Мајданац, *и.д.*, 64.

³²⁴ Наводећи као извор Годишњи извештај министарства рада НР Србије за 1948. годину (Архив Србије, ЦК СКС, ОИУ, ф. 51 [фонд пресигниран без упоредног списка старих и нових сигнатура]), Мајданац, бележи да је у Србији 1948. године било на раду 558 стручњака из иностранства и 1.676 ослобођених ратних заробљеника. *Исто*.

Није само привреда осећала недостатак кадра, већ и сфере друштвених делатности. Из делокруга Комитета за културу и уметност недостајали су позоришни, оперски и балетни режисери, стручњаци за организацију и увежбавање ансамбла народних игара (управо такав кадар је у Москви у мају и јуну 1946. тражила делегација на челу са Радованом Зоговићем, 1907-1986), па чак је и судски кадар у великој мери био недовољно образован и несамоосталан (али проверен, и у служби ОЗНА и тужилаштва). *Југословенско-совјетски односи*, 124; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 207.

³²⁵ Текст уредбе о споразуму са Унром види у: *Сл. лист ДФЈ*, 45/45. Прва помоћ АМЛ стигла је 15.2.1945. у Каптел Суђурац, а потом је допремана у Сплит и Дубровник. Врсте помоћи и укупне квоте (у доларима) намењене Југославији утврђене су већ почетком јуна 1945. Најслабију карикну у организацији достављања хране представљао је недостатак камиона и возача. Зато су ангажовани војни шофери и већи број у ту сврху мобилисаних лица. АЈ-17-160-161, акт упућен Одељењу за планове и координацију, 7.6.1945; *Југославија 1918-1988, Тематска збирка докумената*, II издање, прир. Branko Petranović, Momčilo Zečević, Београд, 1988 (даље: *Југославија 1918-1988*), 789-790; Б. Петрановић, „Помоћ УНРЕ Југославији“, *Историја XX века, Зборник радова II*, Београд 1961, 163-224.

Извршну политику Унре у Југославији спроводила је, од априла 1945, Мисија у Београду. Вршилац дужности шефа мисије за Југославију био је, од августа 1944. до 18.5.1945, Аустралијанац Алан Хал (Alan Hall), а потом (до 20.6.1947) генералштабни инж.Црвене армије Михаил Алексејевич Сергејчик (Михаил Алексеевич Сергејчик, 1909-1993; у домаћој литератури навођен као „Михаил С. Сергејчик, совјетски држављанин“ или као Михаил Сергејчук:– *Југославија 1918-1988*, 789; *Dokumenti o spoljnoj politici*, 1945, 19; Katarina Spehnjak, „Posjet britanskih parlamentaraca Zagrebu u studenome 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 35, br. 2, Zagreb, 2003, 492, 508).

Унра је имала регионалне директоре за Србију, Хрватску, Словенију, Црну Гору и Далмацију, а помоћ је почела да пристиже преко јадранских и црноморских лука и Солуна од средине 1945. *Југославија 1918-1988*, 789-790; *Dokumenti o spoljnoj politici*, 1945, 18-19; *The Sydney Morning Herald*, 11 Jun 1945, 2, „UNRRA In Yugoslavia“, доступно на: <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/27936915> [21.4.2016].

машине, фабрички делови, лекови, санитарски уређаји и др), а део помоћи састојао се од техничких и здравствених екипа. Вредност стечена продајом робе ишла је, према споразуму са Унром, у Фонд за обнову земље, али су локални органи до јесени 1945. углавном бесплатно делили робу или је давали на кредит. Иако је планирано да укупна вредност помоћи Југославији изнесе 768,000.000 долара, стварно је реализовано око 400,850.000,³²⁶ а сем робе део Унрине помоћи реализован је путем стручних екипа, међу којима је била најзначајнија здравствена (радиле на сузбијању епидемија, пластичној хирургији, антитуберкулозној кампањи, обуци медицинских сестара и сл). Од великог значаја били су и курсеви током којих је 1946. године обучено преко сто југословенских техничара да управљају тешким грађевинским машинама и више хиљада тракториста.³²⁷

Други вели западни алтернативни извор за помоћ у обнови и изградњи, Маршалов план, који је амерички државни секретар Џорџ Маршал објавио 5. јуна 1947, Југославија је, након првобитног прихватања, на подстицај СССР одбила већ 9. јула исте године, процењујући, како наводи Ж. Иваниш, да „амерички империјализам тим потезом дефинитивно одбацује ранију концепцију повезивања економске експлоатације с вањскополитичким изолационизмом“, односно да тим планом „амерички капитал нужно намеће активно мијешање у политички живот оних земаља које су објект његове помоћи, односно, у крајњем, експлоатације“.³²⁸ Тиме је исказано

³²⁶ В. Petranović, Ђ. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 52; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 83. Према Петрановићу, стварни оперативни буџет Унре за Југославију износио је 416,821.300 долара, међутим, његова стварна вредност, по отписивању општебене робе и изгубљене вредности, као и превелике зарачунате робе из тзв. балканских вишкова, била је 16,000.000 мања. Лемпи, Прике и Адамовић, пак, наводе суму од 415,600.000 долара, што је износило једну петину укупних агрегата Унре и представљало највећу суму додељену некој европској економији. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 83; J. R. Lampe и др, *Yugoslav-American Economic*, 21.

³²⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 80.

³²⁸ Иницијативу САД за помоћ европским привредама, уобличену у план *European Recovery Program* (ERP), који ће бити реализован у периоду 1948-1952, у износу од 13,3 милијарде долара (према садашњој вредности то би износило око десет пута више), објавио је на Универзитету *Харвард* шеф *Стејт департамента* П. Маршал, а ФНРЈ је показала заинтересованост за учешће (ноте влади Француске, В. Британије и СССР). У обраћању амбасадора ФНРЈ у Москви, Миладина Поповића, од 28.6.1947, стоји да иако влади „нису познати ни услови ни друге конкретне околности везане за овај предлог“, она сматра „неопходним да изјави да је Југославија заинтересована за ову акцију, пошто она може да олакша економску обнову европских земаља и ојача мирољубиву сарадњу између народа“ и да је вољна да учествује на конференцији на ту тему. Шест дана касније министар спољних послова С. Симић рекао је амбасадору СССР у Београду да је ФНРЈ спремна „да да негативан одговор“, али да чека „мишљење Москве“, да би већ сутрадан потврдио да „југословенска влада у целини стоји на тачки гледишта Совјетске владе“, чиме је помоћ одбијена. Званичним изјавама о „америчком империјализму“ Југославија је заправо тражила изговор за неприхватање Маршаловог плана, јер је на то била натерана од стране СССР. Промена односа према тој идеји наступила је након разлаза са СССР. Већ јула 1948, приликом посете бившег гувернера Калифорније, блиског Трумановој администрацији, Кулберта Олсона (Culbert Olson, 1876-1962), Тито је показао „знатан интерес“ према Плану и заложно се за закључење

јасно неповерење ФНРЈ према САД и другим Западним силама, чиме ће се додатно оптеретити ионако лоши односи.

Сем материјалног аспекта, у решавању привредних проблема ништа мање важну улогу није имало питање људских ресурса. Постојећи радни капитал, настао као последица предратног наслеђа и ратних страдања, требало је организовати и усмерити у правцу максималног функционалног искоришћења. Рекли бисмо да су се у погледу радне снаге одвијале две паралелне стимулативне форме, односно две групе активности којима је циљ био превазилажење тешкоћа и остваривање привредног (па и друштвеног) развоја. Уопштено говорећи можемо запазити склоп активности на популарисовању и (пре)вредновању рада с једне, и делатности на едукацији (у најширем смислу), с друге стране. Питање кадра, његовог обезбеђења (прибављања) и искоришћења капацитета које он поседује прошло је првих послератних година, чини нам се, кроз неколико фаза. Те фазе нису део неког специфичног плана, оне не искључују једна другу, већ се понекад преплићу, али свакако представљају видове понашања или манифестације власти одговорних за организацију рада и пословања на решавању тзв. кадровског питања, и углавном имају свој хронолошки оквир. За потребе овог рада ми ћемо их дефинисати као *фазу немоћи и сировости*, *фазу стимулације (тактике)* и *фазу едукације (стратегије)*.³²⁹

Фаза немоћи и сировости

У првој фази, *немоћи и сировости*, власти су имале да решавају неку врсту једначине са две непознате односно да баратају двема *невољним* или *наметнутим* величинама – готово потпуно струковно непрофилсаном радном снагом и

трговинског споразума са САД уз услов да се на ФНРЈ не врши притисак да напусти односе са земљама Источне Европе. The George C. Marshall Foundation (GCMF), *The Marshall Plan Speech*, доступно на: <http://marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/marshall-plan-speech/> [4.4.2016]; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947, II*, Београд, 1986 (даље: 1947/II), 25; Ž. Ivaniš, н.д., 271; J. R. Lampe и др, *Yugoslav-American Economic*, 28; *Југословенско-сојетски односи, 194-197; The Milwaukee Journal*, July 26, 1948, „Tito Welcomes Trade Pact With Us on One Condition“, доступно на: https://news.google.com/_news/newspapers?nid=1499&dat=19480726&id=choaAAAAIBAJ&sjid=LSUEAAAAIBAJ&pg=2694,2803755&hl=en [4.4.2016].

³²⁹ Анализом литературе, архивске грађе Министарства рада и других фондова ресорних органа о питањима кадра, утврђивања потреба за радном снагом, планирања развоја и настојањима да се разради методологија стварања стручњака, разним *лутањима* у вези с тим, као и постепеној изградњи функционалног система образовања, наметнуло нам се уверење о подели свеукупне државне политике према обезбеђивању кадра на три наведене фазе. Борис Кидрич, *Привредни проблеми ФНРЈ*, Београд, 1950; Dušan Čalić, *Planiranje privrede FNRJ*, Zagreb, 1950; Miloš Macura, *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Београд, 1958; исти, „Radna snaga“; S. V. Tempo, *Privredni razvoj*; J. Marjanović i др, *25 godina*; M. Mirković, *Ekonomska historija*; исти, *Izgradnja socijalističke ekonomije*; Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi*, Zagreb, 1979; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije, III*; исти, *Jugoslavija na razmeđu; Zapisnici PS, knj. 1-4; AJ-25, AJ-11, AJ-17* и др. фондови у делу који се односи на кадар и његово стручно уздизање.

неселективно разореним погонама и објектима. Надлежни за организацију рада послегли су за оним што су имали – мноштвом радних руку необразованог сеоског становништва. С друге стране преглед погона и објеката за санацију наметао се сам од себе (најакутнији, они који су били услов за преживљавање одређене заједнице). Комбинацијом те две потешкоће, испреплетене са еланом који је победничка револуционарна власт настојала да по сваку цену и што више емитује широм земље, врло брзо се дошло до форме у којој се обнова изводи масовним добровољним радом омладине. Међутим, сваки напор умногоме је зависио од средстава, материјала, опреме и појединих специјалности (људства) којих у ФНРЈ није било, нити су се могли другачије набавити него у виду иностране помоћи.

Добровољни рад имао је своје корене у рату, али тек након ослобођења и након што су га привредне (и политичке) власти означиле најважнијим извором обнове, добија изразито масовне размере и претвара се у сталну праксу. Добровољним радом се исказивао однос према самом раду, али и воља за праћењем политике КПЈ „у правцу даље измене друштвено-економских односа.“ С друге стране, у недостатку финансијских средстава, влада је инсистирала на таквом раду с обзиром на његову изразито ниску цену и готово неограничене ресурсе. Створени „култ физичког рада“ наставиће се и након обнове, у периоду индустријализације, јер је масовни и јевтини рад представљао главни извор акумулације.³³⁰ Додуше, *добровољност* добровољног рада није увек била апсолутна (бројни су били случајеви присиле) и није била реткост да уз добровољце у обнови и индустријализацији учествују они који су на то натерани мерама власти (мобилизација сточне запреге, трактора, превозних средстава и сл).

Фаза стимулације (фаза тактике)

Веома брзо постало је јасно, иако глорификовање масовног мануеланог рада неће нестати током низа година и у појединим својим формама опстаће деценијама, као један вид кохезије становништва (у форми омладинских радних акција), да упошљавање хиљада руку на *грубим* пословима неће бити довољно ни за завршетак обнове, а камоли за развој југословенске привреде и националне инфраструктуре. Нешто се морало учинити са постојећом радном снагом, каквагод она била у том

³³⁰ У периоду 1948-1950. НФЈ мобилисао је чланство на добровољним радовима за довршавање крупних објеката у рударству, шумарству, грађевинарству, изградњи путева и др. Тако су на радовима у 1949. години у радним бригадама учествовала 1,011.353 члана НФЈ. Само у Србији је у периоду од краја априла до краја 1948. године формирано 496 бригада које су бројале преко 55.000 бригадира. В. Petranović, С. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51, 128; Б. Мајданац, *и.д.*, 67.

тренутку, и са њеним потенцијалним изворима, а пут је водио ка мерама стимулације. Популаризација и исправно вредновање рада и његових ефеката, представљали су мере којима је циљ био чвршће везивање радника за предузеће у којем ради и за рад који обавља, али и за улагање већег напора и смањење свих потенцијалних аномалија које се у раду јављају. Сем идеолошких стимуланса, емитованих јавности путем подстицајних говора о празницима и другим важним датумима, написа у штампи и програма на радију, материјално награђивање је било онај конкретни стимуланс који су запослени најбоље могли разумети и који их је најдиректније могао „покренути“ на додатни напор, а његов најопипљивији вид била је плата.

Плате, као и све друге зараде које су запослени у ФНРЈ добијали биле су регулисане актима владе. Прва уредба о платама, из априла 1945, прописала је зараде сходно броју радних сати разврставајући запослене у четири категорије по стручности и три категорије *скупоће* (ускоро ће се број разреда *скупоће* смањити на два), да би у јесен исте године износи плата били нешто кориговани (подигнути најнижи износи у свакој категорији стручности у првом разреду *скупоће*, а у осталим разредима плате умањене за 10%).³³¹ Међутим, инертност зараде коју производи система плата по радним сатима није поговарала повећању продуктивности, већ напротив.

С обзиром да систем сатних плата није донео очекиване резултате, држава и синдикат, као „чувар радне дисциплине“ радећи на обезбеђењу веће продуктивности, као основног услова за побољшање материјалног положаја радника, прописале наредне године прелазак на „акордни систем рада“ (нормирање). Како је фебруара 1946. године истакао Ђуро Салај (1889-1958), председник главног одбора Јединственог синдиката радника и намештеника Југославије (ЈСРНЈ), „радом у акорда биће у пуној мери остварен принцип, сваком према заслуги, док сада многи забушанти и ленчине примају плату за рачун других тј. за рачун поскупљивања производа.“ Таквим увођењем „тарифног“ рада очекивало се да ће се створити услови за такмичење и ударнички рад, „јер ће сваки радник добивати плату према учинку свога рада“.³³²

Такмичење као метод рада јавило се у периоду обнове, али преласком на планску привреду дошло је до изражаја и добило на значају (сам Петогодишњи план га

³³¹ *Сл. лист ДФЈ*, 24/45 и 79/45. Влада ФНРЈ често је изнова утврђивала и мењала плате радника и службеника, тако да је ту област до краја четрдесетих година 20. века регулисало осамдесетак савезних уредаба, правилника и решења. Д. Биланџић, *Идеје и пракса*. 47-48 и нап. 20.

³³² Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 304.

афирмише и истиче као средство за успостављање стимулативних мера). Такмичења и борба за стицање звања ударника ширили су се брзо, до најудаљенијих и најситнијих привредних и непривредних радних јединица. О формама такмичења, њиховом обиму и крајњим циљевима дискутовало се на свим нивоима руковођења и власти, од састанка унутар радног колектива, локалне партијске организације и месног народног одбора, до врха државног синдикалног покрета, владе ФНРЈ и партијског ЦК. Током 1946. године такмичење ће се претворити у масовни покрет који је обухватио 60% радника и службеника.³³³ Она су се на сав глас најављивала, популарисала у штампи, на радију и у филмским журналима, о њиховим резултатима се говорило на јавним скуповима или састанцима друштвено-политичких организација, писало из дана у дан у новинама. Такмичење, често везано за неки значајан датум из прошлости или важан предстојећи догађај, и такмичарско понашање постало је својеврсни *мејнстрим* опхођења запослених Југословена на раду.³³⁴

У најужој вези са такмичењем било је ударништво, форма подизања радне енергије у виду енормне употребе физичког рада (најјевтинијег извора како обнове, тако и индустријализације, а заправо акумулације, као и учинка у пољопривреди), који је извирао из совјетског искуства (*стахановитина*). Иако залагање радника у производњи није могло у целости да надокнади недостатак стручне радне снаге, мањак сировина и репроматеријала и општећења која је индустрија претрпела у рату, сматрало се да стимулација производног учинка моралним признањима може даље повећати радни напор. Стога је Главни одбор ЈСРНЈ још априла 1945. предложио увођење одликовања за ударнички рад, да би већ 1. маја исте године био озаконен „Орден рада“ – одличје намењено појединцима, групама радника и предузећима као државно признање за показани радни хероизам, за научне и технолошке проналаске, као и за нарочито показане личне или групне успехе у стваралачком раду на обнови нове државе.“ Ударништво је временом добијало на значају, а КПЈ се чак носила мишљу да од њега створи виши раднички покрет – покрет радника-ударника.³³⁵

³³³ В. Petranović, Ђ. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51

³³⁴ Југословенска штампа и периодика из друге половине четрдесетих година 20. века, од фабричких билтена и локалних новина до најзначајнијих републичких и југословенских листова, препуна је текстова о такмичењима, такмичарима и резултатима који су увек премапшивали норме. Неретко су државни органи (министарства, комитети и др) прикупљали текстове у којима је писано о хвале вредним појавама у тим ресорима и његовим предузећима, најчешће у форми прес-клипинга или прешиса, омогућујући доцније формирање посебних архивских јединица о писању штампе унутар архивског фонда (пример за такво поступање види у: АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе).

³³⁵ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 305; *Сл. лист ДФЈ*, 28/45.

Као примери пожељног и пожртвованог пословног понашања, уз такмичења и ударништво стајали су ванредни интелектуални напори појединаца из радничке класе, кадрних да идејама помогну организацију или производњу у својој фабрици. У том смислу стимулисали су се предлози за побољшање рада постројења (са ефектима уштеде материјала или скраћења потребног времена за обраду), предлози за бољи и пословно ефикаснију пословни процес, као и предлози нових открића – новаторство, рационализаторство³³⁶ и проналазаштво, међутим није био редак случај да и на том пољу надлежни у предузећу, синдикату или министарству закажу, па да се предлози преспоро реализују или да заслужене награде закасне или чак изостану.

За ударништво и остале ванредне форме залагања веома велику важност имао је „слет ударника“, сазван фебруара 1948. године, на којем је учествовало око 800 најистакнутијих ударника, новатора и рационализатора. Говор Ј. Б. Тита на том скупу допринео је омасовљењу ударничког покрета, и у месецима који су уследили проценат ударника по републикама вишеструко се увећао.³³⁷

Фаза едукације (фаза стратегије)

Ипак, све мере на повећању учинка коришћењем постојеће радне снаге нису знатније могла подићи квалитет производње и омогућити стабилан развој. Сем мноштва руку, макар оне биле ванредно вредне, потребни су били и стручњаци као интелектуални носиоци организације рада и фактори функционисања пословних и производних процеса.

Стога је врло важно било улагање у стручни и научни развој, и напори учињени у том правцу били су очигледни. Без намере да улазимо у целокупну мрежу средњих, виших и високих школа које су почеле с радом, или које су добиле знатна средства за своје проширење, током прве две послератне године (1946-1947), као и подробнију анализу стручних профила које су те школе неговале, њиховог квалитета наставе и, у коначном, учинка, што није ни тема овог рада, сматрамо да један летимични поглед на

Иако је велики број радника стекао звање ударника, само у Србији 1947. године између 31.000 и 43.600 (разликују се подаци из извештаја КП Србије и Министарства рада НР Србије), дешавало се да услед немара локалних синдикалних организација њихов учинак не буде довољно вреднован, што се у тој средини одражавало на даље ударничке напоре. Б. Мајданац, *н.д.*, 74.

³³⁶ Није била реткост да се поједина рационализаторска решења представе толико корисним да обезбеђују баснословне уштеде: „Постављање механичког транспортног уређаја у једном винарском предузећу донеће годишње 7,178.000 динара уштеде.“ М. Filipović, *н.д.*, 65.

³³⁷ Б. Мајданац, *н.д.*, 74-75.

те школе може ваљано посведочити о напору државе на санирању мањка квалификованог кадра.

Тако је новембра 1946. Београду године основан Машински институт Техничког факултета, у коме је предвиђено отварање одељења за аутомобиле и бродарство. Одобрени кредит од 100.000 швајцарских франака намењен је набавци прецизних инструмената и специјалних лабораторијских машина у Швајцарској.³³⁸ Крајем исте године у Сарајеву су предузете активности на отварању Савезне високе пољопривредне школе, са 11 различитих завода (за сточарство, исхрану домаћих животиња, млекарство, ратарство, воћарство, ветерину итд), за шта је влада БиХ дала сто хектара пољопривредног земљишта. Октобра 1946. почела је у Железари Гуштањ с радом нижа индустријска школа са 61 полазником, новембра месеца, под окриљем Министарства индустрије, основана је у Љубљани трогодишња графичка школа, и најављено је отварање виших разреда у нешто раније формираном трогодишњем Техничко-индустријском институту (школи) у Ријечи, а 1. децембра отворена је Средњо-техничка школа у Загребу. Крајем исте године Хемијско-технолошкој школи у Карловцу одобрен је кредит од 917.000 динара, а почетком 1947. отворене су у карловачком срезу две пољопривредне школе – воћарско-виноградарска (двогодишња) и „домаћинска“ пољопривредна (једногодишња) и направљен је план за отварање пољопривредне школе у Книну. У Прилепу је отворена прва стручна дуванска школа у Југославији, са четворогодишњим наставним програмом, а ту је био и једини дувански институт, а Влада ФНРЈ је почетком јануара 1947. донела уредбу о оснивању железничко-саобраћајне и бродарске школе у Београду, а надлежност над школом поверена је Министарству саобраћаја ФНРЈ. Активности на отварању нових или на проширењу (у мањем обиму) старих ужестручних школа у Прилепу (прерада дувана), Илоку (виноградарство и воћарство), Борову (обућарство и гумарство), Лесковцу (прерада текстила), Паштровићима (пољопривреда)³³⁹, и многим другим мањим и свим већим градовима Југославије, формирање специјалних школа, на пример за послове руковођења (загребачка Школа за индустријске руководиоце³⁴⁰), или проширење општег образовања радништва (као што је двогодишња школа

³³⁸ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 85, 16.11.1946.

³³⁹ Генерални конзул ФНРЈ у Мексику, Лука Павловић, послао је јануара 1947. године 12.500 долара за изградњу пољопривредне школе у Паштровићима. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 131, 13.1.1947.

³⁴⁰ У првој години рада (1946) ову школу је завршило 120 полазника. Програм је обухватао стручну, комерцијалну и практичну наставу. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 131, 13.1.1947.

општег типа за раднике-ударнике, основана у Београду почетком 1947, као прва такве врсте у земљи)³⁴¹, ни издалека не исцрпљују опис свега што је првих послератних година урађено у настојању да се умањи диспропорција између стања и квалитета стручног кадра у земљи и потреба за изградњом нове и савремене привреде.³⁴²

Масовно отварање стручних школа и ширење мреже стручног школства имало је примесе стихижности, али се ипак успостављао систем који је требало да омогући равномерну едукацију стручног кадра сходно потребама одређених грана или врста индустрије. Тако су до почетка 1947. године профилисане три врсте школа за обуку нижих или средњих рударских кадрова. То су биле индустријске, рударске и топионичке школе при предузећима, са рударским, топионичким и металским одсеком и трогодишњим наставним планом и програмом. Такав тип школа није постојао у предратној Југославији и до краја 1946. године било их је укупно девет у земљи. Другу врсту чиниле су рударске надзорничке школе са рударско-топионичарским и рударско-машинским одсеком и такође у трајању од три године. Таквих школа било је у том тренутку шест. Коначно, трећа врста школа, којих такође није било у КЈ и које су образоване је по угледу на совјетске техникуме, биле су рударске техничке школе. У укупно пет таквих школа способнији полазници стицали су комплетно средњошколско знање (четворогодишње), а најталентованији су имали проходност ка рударском одсеку техничког факултета.³⁴³

Просветне власти су у циљу подршке напору државе да се изврши хитна и масовна индустријализација и електрификација популарисале стручно школство насупротив општег (гимназијског). Тако је почетком 1947. Министарство просвете НР Србије покренуло међу гимназијалцима кампању за прелазак у средње стручне школе.

³⁴¹ Током прве године наставу је похађало 140 ударника из фабрика, предузећа и радионица Београда, а акценат је стављен на природне науке, математику, науку о човеку и хигијени, руском језику, историји и Уставу ФНРЈ. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 103, 9.12.1946. и 127, 8.1.1947.

³⁴² АЈ-17-114-115, Дневни прегледи штампе, бр: 86, 92, 93, 95, 97, 103, 112, 118, 125-127, 131, 132, 137, 138 (новембар 1946–јануар 1947). Поред масовности која се настојала постићи у сфери образовања, жељи појединих категорија ђака за едукацијом није се излазило у сусрет. Друштвени статус, порекло, политички ангажман и идејно-политичка мерила долазили су у обзир приликом удаљавања ђака и студената из даљег образовног процеса. О „чишћењу“ школа и универзитета од „остатака фашизма“ и „класног непријатеља“. Nataša Milićević, „Обрачун власти са 'buržujskom decom': Gubitak prava na školovanje (1945–1950)“, *Tokovi istorije, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, 3-4/2005, Beograd, 2005, 143-158.

³⁴³ АЈ-17-114-115, Дневни прегледи штампе, 135, 17.1.1947. О успостављању елемената системског рада у стручно школство сведочи и поступање Главне управе електропривреде, која је поставила „организацију стручне наобразбе међу најглавније задатке свога дјеловања“. У том циљу Управа је у склопу Персоналног одељења основала Одсек за стручно школство, као специјализовану организациону јединицу (таква пракса прошириће се на остале ресоре). АЈ-11-3-15, акт бр. 75, 20.9.1946.

Парола кампање, иако рогобатна по форми, гађала је у суштину проблема: „Најбољи ђаци, пређите у средње стручне школе, јер су такве потребе наше земље“. Дакле, играло се, с једне стране, на самовредновање (па можда и сујету) обраћањем „најбољим ђацима“ и, с друге, на патриотизам који ће се несумњиво исказати поштовањем „потребе наше земље“. По плану кампање требало је до половине фебруара превести само у Србији 800 „гимназиста“ у средње стручне школе.³⁴⁴

Број течаја и курсева на којима су се, по скраћеном поступку, пружала одређена опште-образовна, стручна и техничко-технолошка знања био је далеко већи. Могло би се рећи да је првих година након Другог светског рата владала својеврсна мода течаја, при чему су они „покривали“ најширу сферу људског деловања (од описмењавања аналфабета и учења стенодактилографије, преко овладавања пословима на флотацији руде и заваривању, оспособљавања за управљање радним машинама и тракторима, до обуке за руковођење привредним субјектима), организовани у разним облицима и на најразличитијим нивоима (у државним и синдикалним организацијама, друштвеним заједницама, привредним телима и погонима), и најразноврснијег квалитета обуке.

Течаји и курсеви организовани су у селима и градовима, у радионицама и фабричким погонима, локалним и ширим синдикалним организацијама, месним (општинским), среским, републичким и федералним органима власти, по школама и факултетима, у војним јединицама, на омладинским радним акцијама и тако даље. Карактер таквих течаја, у смислу циљне групе којој су били намењени, могао је бити локални (за становнике једног села, раднике једне радионице, погона или фабрике, припаднике једне друштвене организације, учеснике једног грађевинског пројекта и сл), републички, или општејугословенски.

Примера ради, општедржавни карактер имао је сточарски течај организован од средине новембра 1946. године за 30 дипломираних агронома и ветеринара из свих крајева Југославије, упуслених у сточарским станицама и на институтима, на Пољопривредно-шумарском факултету у Загребу. Циљ тог течаја био је „да створи стручњаке, који ће моћи да продубе вези између сточарске науке и праксе, и створи основни кадар, на који ће се моћи ослоњити народне власти“³⁴⁵ (подв. С.И). Даље, за

³⁴⁴ ДЈ-17-114-115, Дневни прегледи штампе, 132, 14.1.1947. У Србији су у том тренутку постојале 82 стручне школе и 96 гимназија, дој је у време КЈ наспрам једне стручне школе било 16 гимназија.

³⁴⁵ Исто, 85, 16.11.1946.

потребе републике, у овом случају Србије, у Новом Саду је јануара 1947. отворен течај за књиговође средњих задруга,³⁴⁶ а као пример за локални наводимо само један од више стотина организованих по насељима Југославије – течај за једнообразно рачуноводство, стенографију и дактилографију организован у Београду, на којем је од маја до новембра 1946. обучено 1.500 полазника.³⁴⁷

На течајима су се обучавали НК и ПК радници (као у Фабрици свиле у Осијеку, где су раднице организовале петонедељни течај за оспособљавање НК радница и шестонедељни за ПК ткаље), претварајући се тиме у стручне, специјализоване или КВ раднике (нпр. на иницијативу управе Борских рудника отворени су стручни курсеви за флотере, топионичаре, рударске раднике, багеристе, зидаре, тесаре, машинисте, ложаче и скретничаре, а у Предузећу за набавку и расподелу лекова у Хрватској у Загребу течај за омладину оптичког и хируршко-медицинског одељења, за дрогеристе и лаборанте, књиговодство, руски језик и дактилографију). Стварали су се технички руководиоци и надзорници (план стручних течајева у ријечким фабрикама од новембра 1946), руководиоци на изградњи *Омладинске пруге* Шамац-Сарајево (стручни четворомесечни курс за осам врста руководилаца на изградњи пруге, са планираних 1.300 слушалаца крајем 1946, проширен је почетком наредне године на курсеве у Хрватској и БиХ за чак 2.300 полазника), али и руководиоци масовних организација (у Сплиту је децембра 1946. отворен средњообразовни течај за активисте масовних организација, радника и намештеника за 64 полазника). Организовани су појединачни течаји и курсеви, или бројни, као што је у Новом Саду почетком децембра 1946. године отворено осам нижих, виших и општих течаја (електроинсталатерски, зидарски и тесарски, аутомеханичарски, млинарски, техничко цртање за металце, општи занатски и др), или у Трепчи, у којој је средња синдикална подружница одлучила 28. децембра да отвори 20 курсева. Поједини су били за мале, јасно дефинисане групе полазника, а неки су били масовни са аспекта плана (у предузећу за израду конфекције *Победа* у Београду планирано је да у 1947. години сви радници прођу кроз стручне курсеве) или реализације (у Суботици су радници свих фабрика почели да оснивају стручне курсеве, а било је случајева да се за слушање пријави и преко 50% радника, као у фабрици трака и чипке).³⁴⁸

³⁴⁶ Исто, 142, 25.1.1947.

³⁴⁷ Исто, 102, 7.12.1946.

³⁴⁸ Исто, 88, 89, 92, 93, 100, 106, 107, 120, 131, 138 (11.1946 – 01.1947).

О стручном усавршавању предузећа су редовно извештавала надлежне инстанце.³⁴⁹ Међутим, *мода течаја* није значила да је руководство предузећа увек и до краја посвећено том виду едукације. Примећено је да „није редак случај да курс почне са 40 а завршава се са 10-15 полазника“, уобичајено је било да се предавања препусте само једном службенику, а против оних који би напустили курс предузећа нису предузимала никакве мере, чак и кад би то учинили сви полазници.³⁵⁰ С друге стране, програми течаја (као и стручних школа) нису у почетку били добро разрађени (осим у Словенији) нити једнообразни, па је долазило до неуједначости у нивоу стручне обучености.³⁵¹ Убрзана и поједностављена (инстант) едукација понекад је имала и социјалну компоненту. Такав случај био је са отварањем стручних школа и течаја за обуку ратних војних инвалида, односно укључивање таквих лица у постојеће стручне школе и течаје (до 30% полазника). Циљ тих школа, односно течаја, чије је трошкове у потпуности сносила држава, био је враћање инвалида њиховим ранијим занимањима, или овладавање новим техникама, а предвиђени су и течаји општеобразовног типа. Инвалидима едукованим на тај начин призната су иста права као и другим полазницима одговарајућег течаја или школе.³⁵²

Један од облика ширења стечених знања била је стручна обука (школовање) у технолошки развијенијим погонима исте или сродне делатности, односно обука у самим фабрикама. Тако је забележено да је новембра 1946. предузеће *Митрошпер* из Сремске Митровице склопило споразум са сродним предузећима на Сушаку и Ријечи о узајамним радничким посетама с циљем преношења радних искустава. Прва група од десет радника *Митрошпера* већ је 20. новембра кренула на пут,³⁵³ а истовремено је послао 500 младића из БиХ на учење металургије у предузећима Железаре Јесенице (прва група од 200 полазника тамо је кренула 15. јануара, и остала током наредна три месеца; циљ је био стварање различитих КВ, ПК, позивних и специјалних радника за потребе различитих постројења читавог технолошког процеса – од прераде руде до добијања готовог челика).³⁵⁴

³⁴⁹ Види: АЈ-11-6-22 (месечни извештаји *Електројуга*).

³⁵⁰ ИАН, НОГН, Извршни одбор, година 1949, Извештај Градске планске комисије Ниш (1949).

³⁵¹ АЈ-11-4-17, Закључци конференције енергетских стручњака, одржане 16-22. јула 1945.

³⁵² *Сл. лист ФНРЈ*, 99/46. О статусу инвалида водио је рачуна и сам државни врх, те је већ током лета 1945. године тражено од свих федералних влада и савезних ресора да се хитно изјасне о могућности уписивања инвалида ЈА. АЈ-11-3-15, акт Одељења за електрификацију, IV бр. 4360, 29.8.1945.

³⁵³ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 90, 22.11.1946.

³⁵⁴ Исто, Дневни преглед штампе, 138, 21.1.1947.

Превазилажење несташице кадра остваривало се и упућивањем у иностранство ученика у привреди (на стручно оспособљавање) и студената (на школовање). Идеолошка блискост са земљама *народних демократија* условила је да кључна одредишта при упућивању студената буду универзитети источноевропских земаља, посебно СССР и ЧСР. Само кроз чехословачке универзитете у периоду 1945-1948. прошло је више од 460 студената, у највећем броју стипендиста владе у Београду или Прагу. Још је већи број оних који су тамо упућени на стручно оспособљавање. Године 1946. у привреду ЧСР на оспособљавање упућено је 3.300 омладинаца (од чега најмање 1.500 за индустрију), а у тренутку објављивања Резолуције ИБ било их је и даље 2.850.³⁵⁵ Сем на Исток, студенти ФНРЈ ишли су и у западноевропске земље. Једна од значајнијих дестинација (још од краја 1945) била је Француска. Међутим, иако су потребе новопрокламованог (индустријског) развоја у погледу стручног профила биле јасне, на школовање су студенти упућени без много реда. Иако је привреда вапила за инжењерима и техничком интелигенцијом, чак половина прве послератне група студената у Француској (од укупно 102) уписала је хуманистичке факултете, што је доцније оцењено као неприхватљиво и са аспекта рационалности, и из политичких разлога (подложност утицајима који не афирмишу нову југословенску стварност).³⁵⁶

Активности на стручном оспособљавању радника и поред уложених знатних напора и средстава текле су, услед неорганизованости, доста споро. Ипак, почев од 1950. године, запажа се знатно боља ситуација у погледу обезбеђења стручног кадра, понајпре захваљујући променама у привредном систему, али истовремено било је то и време када ће се јавити недостатак неквалификоване радне снаге.³⁵⁷

³⁵⁵ Након објављивања Резолуције око 4.000 југословенских студената, занатлија на стручном оспособљавању и др, нашли су се под притиском и постали су предмет врбовања. Појединци, оптужени за пропаганду у корист Југославије, ухапшени су. До краја лета 1948. године само је мали број југословенских студената и ученика у привреди остао у ЧСР. АЈ-11-4-16, Записник са 20. састанка начелника стручних одељења, бр. 8746, 15.12.1945; Miroslav Perišić, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija Informbiroa 1948“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, Beograd, 2006, 103, 117-120.

О припремама за одлазак југословенских омладинаца на стручно оспособљавање, односно изучавање заната, њиховој расподели према републикама из којих потичу, транспортима којима ће се упутити ка Прагу, гранама за које ће се обучити, инструктажи пред пут и начинима контролесања омладине током боравака у ЧСР види: *Културна политика Југославије 1945-1952*, прир. Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Београд, 2009 (даље: *Културна политика*), 293-296 (док. 442 и 443).

³⁵⁶ Пропуст је, уз остало, било и слање почетника (бруцоша) иако је француска стипендија била на годину дана. О томе, боравку студената у Француској током послератних кризних година, њиховој студентској свакодневици и односу државе (Партије) према студентима види: Мирослав Перишић, „Свест о другачијем: југословенски студенти у Француској 1945-1950, Између изазова Париза и верности Партији“, *Tokovi istorije, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, 4/2006, Beograd, 2006, 100-122.

³⁵⁷ Промене у привредном систему довеле су до реорганизације државне управе којом приликом је на десетине хиљада државних службеника (само у Србији 30.000) током 1950. године пребачено у

Евидентирање кадра

Ради утврђивања стварног обима и стручног нивоа расположивих људских ресурса у земљи, било је неопходно спровести одговарајућа истраживања и евидентирања. У том циљу Влада ФНРЈ ставила је у задатак СПК 13. септембра 1946. године да попише и води евиденцију стручног кадра у земљи. Уредбом о евиденцији стручних кадрова предвиђено је да персоналне службе савезних и републичких министарстава, комитета и комисија прибављају све потребне податке о стручном кадру запосленом у државним установама и предузећима и те податке доставе СПК, планским комисијама народних република и осталим планским комисијама које одреди председник савезне комисије. Кадар који није радио у државним установама и предузећима пописивале су планске комисије месно надлежних средњих народних одбора, а податке су им морале давати све задружне, друштвене и приватне организације, установе и предузећа за своје запослене. Сви остали стручњаци, који нису обухваћени тим пописивањима, били су дужни да лично предају податке средњој планској комисији. На основу уредбе СПК издала Наредбу о попису стручних кадрова, која је означила почетак пописивања стручњака по републикама, а стручњацима су сматрана лица која су имала потпуно више или средње образовање³⁵⁸

Још пре пописивања стручног кадра, с јесени 1946. године, било је јасно да је број домаћих стручњака недовољан, али учувало се да и постојећи нису увек добро распоређени. Поједини привредни ресори су још у лето 1945. предузели активности на утврђивању стварног бројног стања стручњака, као и на плану стручне обуке.³⁵⁹ Привредном савету су од 1945. године често стизале жалбе о несташици стручњака у појединим гранама индустрије, као и привреди уопште. О недостатку кадра расправљало се у органима свих привредних (и ванпривредних грана), органима локалних власти, синдикалним подружницама, предузећима. Међутим, истовремено се дешавало да у појединим надлештвима и државним установама има, на пример, инжењера који уопште не раде стручно-техничке послове који би одговарали њиховој

производњу (углавном). Иако су отпори били велики, премештање запослених из администрације у привреду, посебно када је била реч о стручно оспособљеним лицима, имало је велики значај за индустријализацију. Б. Мајданац, *н.д.*, 160-161.

³⁵⁸ *Сл. лист ФНРЈ*, 74/46; Примера ради, пописивање у НР Словенији предвиђено је за период 20-25.11.1946. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 85, 16.11.1946; исто, 87, 19.11.1946.

³⁵⁹ Тако је Одељење за електрификацију Министарства индустрије ФНРЈ још 18.8.1945. од републичких министарстава тражило податке о свим стручњацима из области енергетике (година рођења, квалификација, боравиште и тренутно упослење). АЈ-11-3-15, акт IV бр. 4185, 18.8.1945.

стручној спреми, или нису запослени у својој ужој струци. Тако је долазило до тога, да и поред опште оскудице у стручњацима у привреди, и они колико их је било нису били рационално искоришћени. Стога је Привредни савет више пута инсистирао да се са оваквом праксом престане и да у том циљу сва привредна министарства изврше ревизију запослених стручњака у свом ресору. Податке о неадекватно распоређеним стручњацима требало је доставити Привредном савету ради адекватног распоређивања. Такође, од министарстава су тражени подаци о броју и профилу стручњака који недостају у одређеном ресору.³⁶⁰

Мањку стручњака поговале су и поједине мере власти донете из идеолошких побуда. Иако је недостатак кадра у земљи био свеобухватан, Министарство просвете ДФЈ је већ 18. јула 1945. године донело уредбу о поништењу сведочанстава стечених за време окупације на средњим, учитељским, стручним и сличним школама. Стечена сведочанства била су подложна ревизији тог министарства, односно посебне комисије која им је имала признати важност. Она лица којима ова комисија није оверила сведочанства морала су, уколико им то претходно одобри републичко министарство просвете, наново да полажу испите како би им била призната стручна спрема.³⁶¹

С обзиром да се периоду обнове назирао крај, морало се приступити озбиљном решавању кадровског *мањка* за предстојећу индустријализацију и електрификацију. Колико је било тешко стање кадра може се видети из квалификационе структуре „електричних предузећа“ у 1946. години: у Електричном предузећу Србије (ЕПС) – без Војводине, било је запослено 1.600 људи, од чега само 73 инжењера, 50 техничара и 19 комерцијалиста (при чему су инжењери били добри стручњаци, али и, како се говорило “политички негативни”); чак и у најразвијенијој републици – Словенији ДЕС (Државне електране Словеније) је имао од 1.893 запослена само 42 инжењера, 62 техничара, 260 чиновника и 452 КВ радника; у електричним предузећима Македоније и БиХ било је свега 7, односно 30 инжењера итд. С обзиром на стање предвиђено је да се мањак надокнади, сем у ограниченом броју, брзим образовањем домаћег кадра, правилним искоришћењем стручњака међу немачким ратним заробљеницима и ангажовањем из иностранства,³⁶² што ће бити део ширег корпуса мера предузетих на санирању питања несташнице стручног кадра у ФНРЈ.

³⁶⁰ АЈ-4-17-168, 10.8.1945.

³⁶¹ Исто, Упутство, 18.7.1945.

³⁶² АЈ-11-4-17.

Петогодишњи план

Следећи најдоследније совјетска искуства Југославија је прва међу земљама Истока, као круну имплементирања централнопланске привреде, увела Петогодишњи план.³⁶³ Доношењем савезног закона о плану (30. априла 1947), а ускоро и републичких, заведен је пуни централистички систем социјалистичког планирања и „почела је убрзана индустријализација, која је требало да успостави пропорције у привреди какве су постојале у развијеним земљама Европе.“ Национализације из 1946. и 1948. обезбедиле су монопол над индустријском производњом, а акумулација за индустријализацију остварена је политиком цена (индустријски производи садржали су и порез на промет, као додатни елемент *принудне акумулације*), јевтиним масовним радом и политиком обавезног откупа пољопривредних производа.³⁶⁴

Првим петогодишњим планом предвиђено је да се до 1951. године у Југославији упосли 900.000 нових радника.³⁶⁵ Тај план је у очима креатора, али и економиста – теоретичара који су следили схватања југословенске послератне идеологије, представљао коначан прекид са вековном статиком у привредном развитку, он је значао „свијесно, планско мијењање господарске структуре, рјешавање питања аграрне пренасељености, растеређивање пољопривреде од вишка становништва и повећање производне способности индустријског радништва“. Великим инвестицијама у области индустрије, развојем металургије и машиноградње, електрификацијом, радна снага која је „прије лежала у пољопривреди, а да у самим

³⁶³ Остале земље Истока су се углавном определиле за краткорочне планове реконструкције, а планирању совјетског типа окренуће се од 1949. године. Иначе, по техникама, структури и циљевима који се намеравају постићи сви ти планови били су готово истоветни, са присилном акумулацијом и индустријализацијом у оквиру које је тешка индустрија имала приоритет, а чија је, опет, сврха била јачање војног потенцијала. I. T. Verend, *Ekonomska istorija Evrope*, 180; A. A. L. Caesar, н.д, 33 и даље.

³⁶⁴ Монопол над индустријском производњом требало је, сагласно тзв. закону о првобитној социјалистичкој акумулацији, руског револуционара (бољшевика) и економисте Јевгенија Преображенског (Евгений Алексеевич Преображенский, 1886-1937), искористити за остварење добити у размени с приватним сектором (пољопривредом). До 1950. године највећи део државних прихода издвајао се за индустрију, саобраћај и рударство, док су улагања у пољопривреду (која је доносила скоро половину националног дохотка) бивала све мања. Р. Радић, н.д, 20-21.

Фаворизованој индустрији план је ставио у задатак раст са 40% БНП из 1939. године на чак 64% у 1951, док је истовремено удео пољопривреде имао да опадне са 60% на 35% (додуше, и у пољопривредној производњи је предвиђен пораст, али далеко мањи од оног зацртаног индустрији), док је за подршку плану и друге друштвене потребе обим производње енергије имао да порасте за 400% (највише коришћењем хидропотенцијала). Према А. Цесару током реализације плана инвестирано је укупно 278,000.000 динара (око 11,1% у рударство и металургију, 10,8% у електрификацију, 19,8% у индустрију, 25,9% у саобраћај, 6,8% у пољопривреду и 25,5% у остале гране. Види: Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe, The Power of Europe in the Construction of Electricity Networks*, Amsterdam, 2008, 174-175.

³⁶⁵ M. Mirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije*, 49.

сељачким господарствима није могла бити у пуној мјери запослена, постаје сада у већој мери продуктивна, проширивајући основу индустријске производње и доприносећи тиме повећању производње и повећању народног благостања.³⁶⁶ План је, како су то запажали тадашњи домаћи економисти, један научни документ конкретног економског програма, и то на високом научном ступњу, али уједно план је и закон – „свестран, дубок, промишљен и важан економско-програматски [sic] закон каквога прије њега није било у повијести југославенских народа.“³⁶⁷ Међутим, гледано са стране, план је био јединствен, али по својој преамбициозности. Током преговора о евентуалном зајму са *Међународном банком за обнову и развој (International Bank for Reconstruction and Development, IBRD)* директор *Светске банке* Јуџин Блек (Eugene Gene Robert Black, Sr., 1898-1992) инсистирао на његовој „драстичној редукацији у програму тешке индустријализације“,³⁶⁸ а западни истраживачи, па и поједини домаћи креатори су га касније оцењивали као „веома амбициозан, ако не и грандиозан“.³⁶⁹

Петогодишњи план декларативно је почивао на два начела. Прво је било ослонац на сопствене снаге, што ће доћи до изражаја после раскида са земљама Истока, а друго равномерни развитак република. Ипак, ни једно ни друго начело није се одржало у потпуности. Иако је општа нето стопа инвестиција била већа него што је предвиђено, степен искоришћења капацитета био је мањи од 75%, а с обзиром на огромну зависност од сарадње са СССР и *народним демократијама*, након раскида забележен је пад продуктивности за 4% (а планиран је раст од 66%) и опадања степена индустријализације,³⁷⁰ а огроман јаз у нивоу развитка република није превазиђен.

³⁶⁶ *Ието*, 49-50.

³⁶⁷ Општи задаци Плана били су: ликвидирање техничке и привредне заосталости, подизање и учвршћивање привредне и одбрамбене снаге земље, учвршћивање и даље развијање социјалистичког сектора привреде и нове производне односе који из њега произлазе, и подизање општег благостања радног народа сва три привредна сектора. *Ието*, 50, 71.

³⁶⁸ *Foreign Relations of the United States, 1950, vol. IV, Central and Eastern Europe: The Soviet Union*, Washington DC, 1981, 1448 (Телеграм амбасадора САД у ФНРЈ, Алена, државном секретару, 19.9.1950), доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992 [20.02.2015].

³⁶⁹ R. O. Freedman, н.д, 20. Како је навео Темпо, провођењем Петогодишњег плана требало је за кратко време изменити наслеђену структуру привреде (даљи развитак производње бакра, алуминијума, гвожђа, олова; стварање услова за развој машинске и електроиндустрије на бази домаћих сировина; изградња јединственог електроенергетског система). Иако је партијски и државни врх био свестан тешкоћа у остваривању тог плана (неразвијена земља, доходак по становнику испод 200 долара, незнатна акумулација), он је припремљен веома амбициозно, иако за његово остваривање није било ни довољно средстава ни кадра. С. В. Темпо, *Револуција која мече*, 39.

³⁷⁰ Р. Раднћ, н.д, 21; М. Мirković, *Изградња социјалистичке економије*, 91-92. Као последица блокаде Истока, али и преамбициозности, план је а на крају 1950. продужен за годину дана (до краја 1952) и његов обим знатно је смањен. Многи започети објекти биће завршени тек средином педесетих година. О заустављању индустријализације сведочи податак да је у периоду 1948-52. раст годишње стопе

Ипак, неуспеси у реализацији плана били су табу и о њима се није говорило у јавности, па и унутар државних структура замагљивани су флоскулама попут оне по којој план само „у појединим секторима показује мање [...] заостајање“.³⁷¹

У припремама за реализацију Петогодишњег плана питање стручног кадра играло је изузетну улогу. Како се учавало у државном врху, то је био једини сегмент који није до краја могао бити припремљен. Према речима Тита, пласираним у јавност, кадар је представљао „најтеже питање“. Стога се сав напор морао уложити у бригу „за подизање тих нових кадрова“, али оспособљавање и школовање представљали су процес који је захтевао време. По Плану у периоду 1947-1951. требало је повећати број факултетски образованих становника за око 24.000. Универзитети су имали да постану „фабрике“ за стварање нове интелигенције, а како би се план испунио уведено је масовно стипендирање студената и градиво је (као и у СССР) сведено на најужу специјализацију. Као посебна стимулација мушкој студентској популацији која је дипломирала пружена је могућност одлагања војног рока.³⁷² Поред оснивања нових факултета и средњих стручних школа (тзв. техникума) нижи кадар стваран је путем вечерњих школа, течаја за доквалификацију, курсева на градилиштима и фабрикама (монтерски, шоферски, браварски, за трактористе и сл). Партијски врх је очекивао брзо обучавање 95.000 КВ радника у фабричким школама, а синдикат је рачунао да се, само на територији НР Србије, током петолетке оспособи нових 125.000 КВ радника. Посебно се рачунало са све већим учешћем жена у привреди.³⁷³

Оно што Тито није јавно рекао, а чега је Политбиро био свестан, било је то да ће се, пошто за остваривање плана ФНРЈ није имала ни довољно средстава ни кадра, подршка у материјалним добрима и људским ресурсима најпре за изградњу, а потом и за производњу, тражити у иностранству. “Знали смо да из западних земаља – записао

друштвеног производа био 1,7%, што је ниже од просечне стопе раста националног дохотка у КЈ, која је износила 2,14%. Zdenko Šerič, „Nekatere značilnosti gospodarske politike v obdobju 1945—1952: (teze)“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, let. XXV, št. 1-2, Ljubljana, 1985, 158; Б. Мајданац, *и.д.*, 114.

Покушај равномерног развитка република (у циљу смањења дивергенције) није смањило разлике (према неким истраживачима понегде су, као у случају Косовско-метохијске области, разлике и повећане), иако је дошло до осетне индустријализације у појединим центрима сваке од република. Igor Vrišer, „Industrializacija Jugoslavije“, *Geographica Slovenica*, letnik 10, Ljubljana, 1979, 216-219; Aslan Puška, „Industrializacija Kosova kao inovativni proces“, *Geographica Slovenica*, letnik 10, Ljubljana, 1979, 239.

³⁷¹ АЈ-40-46, „Три године борбе за Петогодишњи план“, s.d.

³⁷² Branko Petranović, „Beogradski univerzitet i industrijalizacija 1947-1952. godine“, *Univerzitet u Beogradu 1939-1988, Zbornik radova*, Beograd, 1988, 282.

³⁷³ *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 199, 572, нап. 546; АЈ-41-626-985, Цртица са Другог конгреса синдиката за Србију, извод из *Борбе* бр. 230 од 27.9.1949; исто, цртице из *Људске правце*, бр. 56 од 8.3.1947. и 294 од 16.12.1947, из *Борбе*, бр. 314 од 29.12.1948. и бр. 230 од 27.9.1949.

је касније Темпо – не можемо добити ни кредите ни кадрове. Национализовали смо њихову имовину, и то без одштете; одбили смо да им плаћамо дугове старе Југославије... Реакција на такву нашу политику огледала се у смањивању обима размене, у одбијању давања кредита. Није нам преостало ништа друго него да тражимо кредите од оних социјалистичких земаља које су се налазиле на вишем нивоу развитка од наше земље и да са њима повећамо обим размјене.³⁷⁴ Међутим, доминантним сврставањем уз једну страну (обим размене с Истоком ће ускоро износити 2/3 укупне спољнотрговинске размене), власти су читав *улог* (реализацију плана) заправо ставиле на једну карту. Ризици од једностраног *размештања фигура* у међународној економској утакмици превелики су, а на последице таквог избора Југославија неће дуго чекати.

Савладавање несташице кадра

Начини превазилажења несташице радне снаге и стручног кадра били су разноврсни, понекад стихијске природе и различитог нивоа успешности. Уопштено може се говорити о два извора људства на које су се власти могле ослонити – ресурсе у земљи и у иностранству, односно на кадар унутар ФНРЈ који није био добро распоређен или искоришћен, и на стручно особље изван земље.³⁷⁵ Та два извора не стоје строго у релацији са националном припадношћу или држављанством, јер су међу ресурсима на страни, осим страних држављана који у својим матичним земљама нису могли наћи посао, били и бројни Југословени са држављанством ФНРЈ (пре свега репатрирци од којих се очекивао повратак и укључивање у привредни живот) или без њега (део предратне економске емиграције, с чијим се учешћем у изградњи нове Југославије рачунало), док су међу домаће ресурсе улазила лица која су изгубила или никад нису имала југословенско држављанство (руске избеглице, раније са или без држављанства, након рата у великом броју са држављанством СССР, као и немачки ратни заробљеници). Тако је један од првих корака на санирању несташице стручњака усмерен ка највећем домаћем ресурсу људства – армији.

Од јуна 1945. почео је повратак стручњака из ЈА, а терет прихватања и запошљавања демобилисаних бораца падао је на органе народне власти.³⁷⁶ Међутим,

³⁷⁴ С. В. Темпо, *Револуција која тече*, 39.

³⁷⁵ При томе треба имати у виду да су постојала мишљења да услед огромног степена разарања у Европи Југославија неће моћи да рачуна да стручњаке из иностранства. АЈ-11-6-22, распис Министарства индустрије бр. 2795, 16.3.1945.

³⁷⁶ Министарство народне одбране (МНО) одбило је предлог о генералном ослобађању из војске стручњака неопходних индустрији. Демобилизација је омогућена само појединачно, на конкретне

ту се у највећем броју радило о несвршеним ђацима и студентима³⁷⁷ тако да њихова стручна знања често нису била адекватна потребама заокруживања и контролисања потребних пословних процеса. Иначе, ЈА је на крају рата, са својих 800.000 припадника, била огромно стециште радно способног становништва, и по бројности је представљала трећу армију у Европи. Октобра 1945. делимичном демобилизацијом били су обухваћени само најпотребнији стручњаци, они без којих се није могла покренути обнова, док ће прва масовна демобилизација уследити 1946. године.³⁷⁸

Други део преко потребне радне снаге очекивао се од репатријације југословенских ратних заробљеника, интернираца и принудних радника. Због тога је Повереништво за социјалну политику рано почело с припремама за репатријацију, која је посматрана не само као економски и социјални проблем, већ и као политички (требало је спречити западне војно-политичке кругове да искористе репатрирце у пропагандне сврхе против новог поретка у Југославији). Организовање повратка репатрираца спроведено је преко Штаба за репатријацију Министарства социјалне политике, основаног априла 1945. године и до краја октобра тај штаб је репатрирао око 335.000 југословенских држављана (од укупно 440.740 официра и војника заробљених у Априлском рату, политичких осуђеника и интернираца, принудно иселих, на добровољном и принудном раду), као и 88.000 страних држављана који су се на крају рата затекли у Југославији или су били у транзиту.³⁷⁹

Несташица радне снаге била је таквог обима да се о њој расправљало на највишем државном органу, Министарском савету ДФЈ, а у решавању проблема власт је настојала прикупити што релевантније информације. Тако је на седници од 17. октобра 1945. одлучено да се предузму мере за враћање предратне економске емиграције ради искоришћења њених знања, националних и патриотских осећања и

молбе предузећа, а посредством Министарства индустрије ДФЈ. АЈ-17-160-161, Распис Министарства индустрије од 31.5.1945. О методологији за ослобађање стручњака од војне дужности види: АЈ-11-3-15, распис VI, 8395, 18.11.1946.

³⁷⁷ *Zapishnici sa sednica Politbiroa*, 434, нап. 117.

³⁷⁸ *Zapishnici HKOJ-a*, 113, 214. Међутим, још марта 1945. године, полазећи од спознаје о огромном недостатку стручног кадра у земљи, ЈНОФ Техничког факултета у Београду молио је Повереништво трговине и индустрије НКОЈ за интервенцију код надлежних „да се са фронта борбе упуते на фронт припреме за обнову земље сви студенти технике уписани 1941. год. у IV, VI и VIII семестар као и апсолвирани студенти [...], ради уписивања на факултет за довршење студија и дипломских испита.“ У грађи није потврђено да је та иницијатива уродила плодом. Види: АЈ-11-6-22, распис Министарства индустрије бр. 2795, 16.3.1945. О процени броја КВ и НК радника потребних индустрији из редова војске (1.050) и плану распоређивања по републикама почетком септембра 1945. види: АЈ-11-6-22, Министарство индустрије, Персонално одељење, акт III 4982, 8.9.1945.

³⁷⁹ *Zapishnici HKOJ-a*, 165, нап. 146; *Zapishnici sa sednica Politbiroa*, 586-587.

капитала за обнову и изградњу земље.³⁸⁰ Иако није поседовала прецизне податке,³⁸¹ власт је имала сазнања о великом броју југословенских исељеника (само у САД око милион). Било је познато да, по социјално-економском положају, они спадају у радништво ангажовано у тешкој, железничкој и аутомобилској индустрији чије је материјално стање, како се веровало, „једва задовољавајуће“ (само је мали број сврстан међу интелектуалце или „праве капиталисте“). Таква структура учинила је да економска власт ФНРЈ у исељеницима види велики могући извор квалификоване радне снаге. Владимир Дедијер (1914-1990), први представник Југославије у Уједињеним нацијама (Сан Франциско) износио је 1945. године амбициозне и оптимистичке процене о „20.000 првокласних стручњака за тешку индустрију а такође и за воћарство“, које би ФНРЈ могла добити повратком исељеника из САД.³⁸²

Мере владе довеле су током 1946. до повратка око 500 југословенских радника запослених у рудницима и фабрикама француске Лорене и око 250 КВ радника из Канаде.³⁸³ Покушај са враћањем исељеника из САД, међутим, доживео је потпуни фијаско. Септембра 1946. године социјални аташе амбасаде ФНРЈ у Вашингтону, Далибор Солдатић (1909-?), дао је о тој могућности потпуно песимистичку оцену, истичући „да се то питање не може ни постављати“, а све то с обзиром да су се током

³⁸⁰ На истој седници Министарског савета, и поред огромних потреба земље за рудницима, у име пролетерске солидарности са *народним демократијама* прихваћен је захтев ЧСР да се из Југославије иселе Чеси и Словаци који су јој били потребни ради насељавања празних територија њене државе, што је изазвало велику пометњу међу југословенским Словацима, међутим до компактног исељавања ипак није дошло. *Записници НКОЈ-а*, 113, 213.

³⁸¹ Запажено је како Министарство рада, иако надлежно и са Исељеничким одељењем у свом саставу, нема готово никакве податке о југословенским исељеницима. Стога је Генерални секретаријат Владе ФНРЈ јула 1946. обавестио сав ресорна министарства и ниже структуре о потреби да делегације и мисије које из различитих разлога одлазе у иностранство и тамо дођу у додир са исељеницима, по повратку у земљу о томе известе Министарство рада. АЈ-11-3-15, распис бр. 1010/46, 13.8.1946; АЈ-11-7-26, Записник конференције Исељеничког одељења, бр. 7809, 23.5.1946.

³⁸² Vesna Đikanović, „Jugoslovenska država i iseljenici: propagandni rad među iseljenicima u SAD od 1945. do 1948. godine“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005, 147-148; Види извештај В. Дедијера из САД од 7.8.1945. АЈ-507-ХІ (Комисија за међународне односе и везе, САД), 109-VI-1-82, к. 5.

³⁸³ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 91, 23.11.1946 (исто и у АЈ-17-111-115); исто, 100, 3.12.1946; исто, 146, 30.1.1947. У Дневном прегледу су наведене вести агенције *Франс прес* и информација о напису листа *Новости* из Торонта. У тексту новина Већа канадских Јужних Словена пише о решености те организације да „у жеку обнове земље, пошаље у Југославију првенствено стручне квалификоване раднике исељенике“. Ти стручни радници, подељени у групе (грађевинску, металску, рибарску и пољопривредну), сакупили су од својих уштеђевина средства за набавку потребних алата и машина, као што су машина за израду врата и прозора, машина за прављење цементних блокова, рибарске мреже и други рибарски алат, машине за сечу стабала, нарочити трактори за извлачење стабала, компресоре, алат за бушење камена и др. Долазак прве групе најављен је за 1.4.1946.

О конкретним понудама или потраживању исељеника из Француске (и Белгије) и Канаде види и: АЈ-11-33-97, распис VI бр. 246, 7.8.1948. и захтев за доделу 20 стругара из Канаде за Главну радионицу Електропривреде *Плица*, Сарајево, предмет бр. 15042, 23.12.1947.

маја и јуна исте године вратила тек шесторица економских емиграната из САД.³⁸⁴ Прва политичка и пропагандна настојања на привлачењу економске емиграције, и поред великих надања, нису настављена систематски и упорно, те се повратак углавном свео на појединце или мање групе радника и стручњака.³⁸⁵

Почетком 1947. године власти нове Југославије покушале су да у већем броју утичу и на нову емиграцију, ону насталу као последица Другог светског рата, не би ли се они њени делови који су били *заведени* да учествују у квислиншким војним и другим формацијама, вратили у земљу. У том циљу преко новинске агенције Тајнјуг јавност је подсећана на широку амнестију (из октобра 1944. и августа 1945) дату припадницима колаборационистичких војних формација, политичких организација и административно-судских тела и пропагирана могућност њихове репатријације, као и повратка свих ратних заробљеника војске КЈ, интернираца, депортираца, принудних и добровољних радника, или одређених група Немаца југословенских држављана.³⁸⁶

Једно од средстава за ублажавање несташице стручног кадра било је и примање у државну службу руских емиграната. Као критеријум за пријем на рад узимано је држање руских стручњака за време окупације. Лица која су учествовала у белогардејском *Руском заштитном корпусу* или управном апарату квислиншких влада нису долазила у обзир, међутим, сви они емигранти „који су за време окупације имали

³⁸⁴ Vesna Đikanović, н.д., 151. Следећих година број повратника ће бити већи, али радило се о тек неколико стотина годишње, а не о хиљадама. То се поклапало с мишљењем амбасадора у САД Саве Косановића (1894-1956) који је сматрао да је „апсолутно нетачно било приказивање да један велики део ове емиграције може да се поврати кући“. Према његовом виђењу тај проценат је толико мали да је сувишно о њему водити рачуна. Види: исто, 154, 158.

³⁸⁵ До 1950. године у ФНРЈ се ипак вратило око 18.000 исељеника. Међутим, не сасвим ружичаста југословенска привредна и друштвена стварност, као и велика небрига државних органа, учинила је да до јесени 1950. већина њих изрази жељу да се врате у земље одакле су дошли. Судаћи по неагилности Привредног савета о том питању, стиче се утисак да властима у том тренутку и није било превелико стало до исељеника. Види: *Zapismici PS, knj. 3*, 646-647 (записник 133, 14.10.1950). Можда најинтересантнији исељеник (из САД) који се вратио у земљу био је инж. Јоже Ментон. Са њим је директно ступила у контакт *Фабрика аутомобила Марибор*. Као реномирани стручњак за конструкцију аутомобила, посебно каросерија, Ментон је пристао да се врати у земљу и у мариборској фабрици ради на подизању „наше индустрије и наших кадрова“. Септембра 1949. вратио се скупа са супругом, а фабрика му је обезбедила одговарајућу кућу, и обећала животни стандард „на који је он навикао, наравно у могућим и разборитим границама.“ АЈ-108-1-5, акти од 16.9.1949. и 23.5.1950 (фол. 1064 и 1065).

³⁸⁶ Амнестија је обухватила припаднике четника, *недићеваца*, хрватских и словеначких домобрана, муслиманске милиције, албанских формација и др. јединица у служби окупатора, као и припаднике усташке војске, *љотићевских* одреда и руског добровољачког корпуса који су мобилисани после 1.1.1942. Могућност повратка дата је Немцима који су под притиском или пропагандом постали чланови *Културбуида*, деца до 14 година, као и онима који су пре рата напустили земљу, а који су се показали као присталице НОП. Рокови који су дати за повратак таквих лица из иностранства продужени су септембра 1947, а Влади ФНРЈ пренета су овлашћења да се стара о томе. Власти ФНРЈ су себи оставиле право да „профилтрирају“ сваки случај понаособ и утврде да ли је колаборација прешла прихватљив ниво. *Сл. лист ДФЈ*, 1/45 и 56/45; *Сл. лист ФНРЈ*, 80/47; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/I*, 242-244.

поштено држање“, о чему се претходно морала прибавити информација, могла су бити примљена на рад, при чему се првенствено мислило на стручна лица.³⁸⁷

Део стручне помоћи Југославија је очекивала, и у ограниченој мери добила, од Унре. На преговорима у Београду, окончаним потписивањем споразума од 24. марта 1945,³⁸⁸ делегација ДФЈ поставила је и захтев за упућивање стручњака за поједине привредне области у циљу њихове хитне рехабилитације, као и за кључне непривредне делатности. Међутим, југословенски преговарачи су стекли утисак да је Унра у тој фази оскудевала у стручњацима и да их неће бити у обиму који би задовољио југословенске потребе.³⁸⁹ Ипак, уз помоћ програма Уједињених нација у Југославији је током 1946. године обучено преко 100 југословенских техничара да управљају тешким грађевинским машинама, а на 94 курса до маја 1946. оспособљено је неколико хиљада тракториста. Број особља мисије Унре у Југославији у периоду 1945-1947. кретао се између 500 и 300. Југословенске власти су настојале да чим се оспособе домаћи стручњаци њима замене Унрине специјалисте (додуше то је била и политика саме Унре, која је изражена у формули: „извршити и отићи“). Међутим, било је и случајева замене Унриних специјалиста због политичке превенције.³⁹⁰

Метода којом се ублажавао раскорак између жеља и могућности у процесу индустријализације и привредног развоја било је и прераспоређивање кадра. Ионако малобројни, домаћи инжењери нерадо су прихватили пресељење у другу средину, нове индустријске центре који су, по правилу, били урбано неизграђени. Тако је забележено да је из развијеније Србије у БиХ и Црну Гору у периоду 1949-1951. прешло тек неколико инжењера, а из Хрватске ниједан. Ни преласци унутар саме републике нису радо прихватани, па се дешавало да премештај прихвате инжењери почетници, они који су тек изашли из затвора или се вратили са присилног рада, а у недостатку кадра таква лица постављана су и на руководећа места у предузећима.³⁹¹

³⁸⁷ АЈ-4-17-168, акт упућен Министарству пољопривреде и шумарства Македоније, 10.8.1945.

³⁸⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1945*, 10-18.

³⁸⁹ Бранко Петрановић, „Помоћ УНРЕ Југославији“, *Историја XX века, Зборник радова II*, Београд, 1961, 186. У време преговора тек је једна Унрина екипа од 6 лекара, на челу са др Банксом, радила у Сплиту. *Исто*.

³⁹⁰ Б. Петрановић, „Помоћ УНРЕ Југославији“, 204, 218.

³⁹¹ Б. Мајданац, *и.д.*, 143 (наведено према: АЈ-507-ХI (Комисија за привреду), 8-П/35, Записник са седнице Привредног савета, 12.5.1951. Према закључку Букурова, ФНРЈ је иначе спадала „у оне државе у којима се становништво релативно мало сељака“, нарочито у односу према Италији, Француској итд, „чији су становници непрекидно у покрету, па чак и исељавању“. Branislav Bukorov, *Poreklo stanovništva Vojvodine*, Novi Sad, 1957, 7.

Битан *домаћи* ресурс страног порекла који је послужио за превазилажење мањка радне снаге, и стручне и мануелне, били су немачки ратни заробљеници. За најгрубље послове они су ангажовани одмах по заробљавању и смештању у логор. Међутим, у комуникацији између ЈА и војних и цивилних установа које су изразиле жељу за радом заробљеника долазило је често до неспоразума. Тако је генералштаб већ 25. априла 1945. године писао Влади ДФЈ, жалећи се како установе које потражују ратне заробљенике не предузимају никакве мере за њихов пријем, спровођење, смештај и чување и за сва та питања се обраћају њему. Стога је војни врх утврдио процедуру тражења заробљеника, при чему су заинтересовани ресори имали да се обрате преко команди позадине или команди инжењерије. Тим командама генералштаб је додељивао потребне заробљенике и оне су се старале о даљем распоређивању, спровођењу, смештају, исхрани и мерама за чување.³⁹²

Ипак, главну наду у стручно организовање и вођење југословенске привреде и њену широко замишљену индустријализацију и електрификацију, до тренутка када ће се домаћи кадар обучити, врх државе усмерио је ка стручној помоћи совјетских инжењера и техничара и на ангажовање слободних вишкова стручног кадра из иностранства, превасходно средње Европе. Од таквих стручњака очекивало се не само да управљају техничко-технолошким процесима у погонима, већ и да послуже као преносник знања и вештина. Разне делегације и дипломатски представници у бројим разговорима са СССР и чланови војних мисија, синдикалних организација и дипломатских представништва у активностима на проналажењу, врбовању и слању у земљу стручњака из непосредног или ближег суседства, учинили су велики напор како би се привреди ФНРЈ омогућио напредак и модернизација. То што је помоћ СССР остала недовољна, било је последица неразумевања, максимализма и неискрених политичких односа, док је конкретно појединачно ангажовање странаца, потврђено стандардним уговорним односом, оставило веома битне позитивне последице.

Једна од противуречности које су се показале у Југославији у области стране помоћи у материјалним добрима, услугама и стручном кадру, за којима је земља заиста

³⁹² АЈ-4-17-168, распис Председништва Министарског савета ДФЈ, пов. бр. 36, 26.4.1945.

Сем заробљеника у привреди ФНРЈ делимично су коришћени и осуђеници са стручним знањима. Поред осталих објеката, радили су на изградњи аутопута *Београд – Загреб*. Почетком 1948. године тражено је од МУП око 180 осуђеника са специјалношћу, а 28.4.1949. закључен је између Државног омладинског предузећа *Аутопут* и Казнено-поправног дома Нова Градишка уговор о преузимању на рад 20 њих. Иначе, само на том градилишту, према плану за 1950. годину учествовало је више хиљада осуђеника. АЈ, Државно омладинско грађевинско предузеће *Аутопут* (61)-11-16.

имала велику потребу, тичала се односа ФНРЈ према Албанији. Док се сама грчевито борила да обезбеди подршку СССР у индустријализацији, изградњи модерне и добро наоружане армије, док је очекивала мноштво инжењера који ће покренути и успоставити производњу, вапила за технолошким новинама, слала своје омладинце на школовање у Праг, Москву и Париз, док је по беспућима разорене средње Европе врбовала специјалисте разних профила за учешће у привредном животу, Југославија је све то нудила и давала Албанији, стварајући једну сасвим парадоксалну ситуацију.

Све оно што ФНРЈ није имала и за шта се обраћала иностранству, сама је нудила Албанији. Албански ученици и шегрти школовани су и обучавани у стручним школама и фабрикама,³⁹³ а на основу међуржавних споразума и уговора (о трговинској размени, усклађивању привредних планова, изједначавању валуте и укидању царина, економској сарадњи, и мешовитим друштвима), Београд је суседу не само пружио помоћ у економским, просветним и правним стручњацима, борио се за пријем у Уједињене нације и обезбеђивао стручњаке за добијање репарационих испорука уређаја из Немачке, већ је у буџет за 1947. годину дао 2 милијарде динара у инвестиционом материјалу, роби широке потрошње и услугама.³⁹⁴ Помоћ коју је дала Југославија током 1947. и почетком 1948. (реализовано 1,43 милијарде динара) износила је преко 56% укупног албанског буџета, а средства су употребљена за изградњу фабрике шећера у Корчи, фабрике сардина у Валони, фабрике мармеладе у Елбасану, фабрике оружја у Рогожину, као и фабрике резервних делова, штампарије и телефонске централе у Тирани.³⁹⁵ У том смислу, иако је власт ФНРЈ то доживљавала као припрему за будућу фузију, приговори СССР били су разумљиви и оправдани.

Организација посредовања рада

Непосредно након ослобођења у земљи није постојао ни један државни орган који би се бавио организацијом запослења радне снаге. Ти послови углавном су обављани путем синдикалних организација (од јула 1946)³⁹⁶ или ресорних одељења за

³⁹³ Делегација коју су сачињавали представници албанске привреде и синдиката новембра 1946. године посетила је Хрватску и у фабрикама и стручним школама посетила албанске ученике и шегрте на школовању и практичном раду. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе 85, 16.11.1946.

³⁹⁴ О кредиту за обнову, формирању *Албанско-југословенске банке а.д.* Тирани и мешовитих друштава за железнице, истраживање нафте, рударска истраживања и експлоатацију, електричног, као и увозно-извозног друштва, о слању стручњака из ФНРЈ и о прекиду сарадње види: АЈ-50-49-108, 1946-1949.

³⁹⁵ Ј. Маџановић и др, *25 година*, 222; *Југословенско-совјетски односи*, 262.

³⁹⁶ Служба посредовања рада постала је задатак „јединствених синдиката“ од 1.7.1946, међутим уз мноштво мањкавости и непоштовања поступака запошљавања од стране предузећа. О притужбама

посредовање рада који су били спона између радника и предузећа. Мера која ће временом добити на значају при успостављању баланса радне снаге било је посредовање рада. У периоду 1947-1950. година, док је руковођење привредом још имало све карактеристике административног управљања, хронични недостатак радне снаге изискивао је напор на организовању служби чији би задатак био „проналажење и планско укључивање радне снаге у привреду“. Сходно *Уредби о оснивању управе за радну снагу* из 1948. године образоване су такве управе на савезном нивоу (при Министарству рада ФНРЈ), републичке управе при појединим републичким министарствима рада и среске, односно градске управе за радну снагу. Основни задаци тих управа били су проналажење радних резерви, укључивање радне снаге у привреду, правилан распоред и премештање радника у привреди и контрола планске употребе радне снаге. Укључивање радне снаге у привреду непосредно су обављале среске/градске управе уз помоћ месних комисија за радну снагу које су основане при месним народним одборима, а на основу израђених оперативних планова радне снаге.³⁹⁷

Велики организациони напор да се уреди питање правине и сврсисходне расподеле радне снаге, и поред обезбеђења огромног броја радника за потребе привреде, ипак је патио од низа слабости, нарочито у начину и методу рада. Тако су, на пример, услед лоше утврђених резерви радне снаге, често одређивана већа планска задужења него што су стварне могућности појединих места или срезова то дозвољавале. То је доводило до тога да се план укључења не изврши, или да се, што је био чест случај, разним административним мерама врши притисак на оне раднике који због свог поседа или других обавеза нису могли да се укључе у привреду. С друге стране, предузећа су мало, или никако, марила за устаљење радне снаге, за правилан прихват, смештај и стручно подучавање придошлих радника. „Уместо да воде борбу

синдикалних организација на ту тему види: АЈ-11-3-15, допис Министарства индустрије I бр. 5095, 10.9.1946.

³⁹⁷ Оперативне планове укључења радне снаге за предузећа савезног значаја састављало је Министарство рада ФНРЈ, док су такве планове за предузећа републичког и локалног значаја састављала републичка министарства рада у оквиру тзв. „савезног динамичког годишњег плана“. Орган који је састављао план рангирао је предузећа и утврђивао приоритете за укључивање радне снаге. АЈ-36-17-38, Основни проблеми посредовања рада, 19.4.1952 (фол. 128).

Управе за радну снагу омогућиле су масовно запошљавање, сходно захтевима који су проистицали из Петогодишњег плана. Само током 1948. године укључено у производњу преко 500.000 нових радника, али многи од њих још увек у саставу фронтонских радних бригада. У циљу устаљења радне снаге форсирало се укључивање радника у производњу путем органа рада (стални радници), а тежило смањењу учешћа фронтонских бригада (добровољни, привремени радници). Тако ће учешће бригадира у укупном броју запослених пасти за годину дана за око 40% (са 69,8% од укупног броја запослених у 1949. години на 24,9% у 1950). АЈ-25-62-165, билтен *Проблеми рада и радних односа*.

за повећање продуктивности у раду она су се оријентисала на месечна 'требовања' радне снаге, не показујући при томе бригу о огромним финансијским средствима која су трошила на укључење радника који би после краћег задржавања у предузећу иста напуштала често пута не зарадивши ни толико да се покрију трошкови њиховог ангажовања.³⁹⁸ Преоријентацијом на кључне објекте капиталне изградње 1949. године, редовно је постављан захтев да се првенствено таквим објектима обезбеди радна снага ради њиховог завршетка. Несташица радника била је знатна и у оним гранама чији су производи били намењени извозу (обојена металургија, шумарство), али и у рударству. Само на кључним објектима у НР Србији, од потребних 40-50.000 радника, недостајало је 1949. у лето њих 12.000, а годину дана касније 15.000.³⁹⁹

Током 1950. године (у марту и септембру), предузете су мере за ревизију радних места у циљу снижења трошкова производње, спровођења штедње и правилнијег распореда радника и службеника у ФНРЈ. Дошло је и до снижења квота плана радне снаге на основу сазнања да је већина привредних грана, као и државна администрација „задовољена радном снагом“. Тада су чак констатоване и одређене унутрашње резерве, па и мањи или већи вишкови радне снаге, иако су поједине гране привреде и нека предузећа и даље осећале мањак радних руку. С обзиром на такву ситуацију дате су предузећима директиве и смернице да се као сувишна одаберу лица која имају потребу да се врате на своја пољопривредна имања, као и „физички здрава лица способна за рад у црној и обојеној металургији, рудницима итд.“ С друге стране, сугерисано је да се рад не отказује трудницама, дојиљама, ратним и радним инвалидима, болеснима, лицима са дугогодишњим радним стажом, као и ученицима у привреди. Ипак, већ крајем 1950, управама за радну снагу почињу да се пријављују лица (радници и службеници) који нису могли да пронађу себи запослење.⁴⁰⁰

Предаја предузећа на управљање радницима довела је до измене у начину решавања проблема радне снаге. Њено проналажење постаје ствар предузећа, а не државног органа, што ће довести (макар на почетку) до рационалнијег коришћења

³⁹⁸ АЈ-36-17-38, Основни проблеми посредовања рада, 19.4.1952 (фол. 128-129).

³⁹⁹ Б. Мајданац, *и.д.*, 145. Истовремено, 1949. је била година када се настоји да се строго ограничи пораст броја радника (на 150.000), као и се израчунају тачне потребе „за приоритетне радове“. Заправо, није било дозвољено никакво „повећање радне снаге изнад планираног пораста и планираног платног фонда“ (осим за потпуно добровољну радну снагу), што сведочи да је рестриктивност услова тешка материјална ситуација. Види: *Zapisi PS, knj. 1*, 695 и *knj. 2*, 13.

⁴⁰⁰ АЈ-36-17-38, исто (фол. 129). О првим вишковима радне снаге у *Железари Зеница* види: АЈ-25-166-438, акт Министарства рада НР БиХ, III бр. 990/51, 10.2.1951.

особља и тиме до повећања броја оних који нису могли пронаћи слободно радно место, односно појаве незапослености. Исте те 1950. године Министарство рада ФНРЈ пренело је на републике оперативне послове око укључивања радне снаге, што је довело до укидања Савезне управе за радну снагу, а задржало је још краће време давање одобрења само за најзначајнија предузећа кључних привредних грана и на приоритетне објекте. Престанком давања и тих преосталих одобрења Министарства рада ФНРЈ, до којег ће доћи на самом почетку 1951. године, престале су било какве непосредне интервенције савезних власти у области рада и радне снаге.⁴⁰¹ Тиме је престала епоха коју је карактерисало административно управљање радном снагом, односно процес „мобилизације радне снаге“ (подвукао С.И) и отпочело ново поглавље које карактерише решавање питања запослења путем посредовања рада. Укидање савезног министарства рада, до којег је дошло Указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ од 6. априла 1951. године, и симболички је означило крај периода у којем је Југославија као држава директно управљала својом радном снагом.

Стручност и ригорозни стаљинизам

Период југословенске историје непосредно након Другог светског рата припада несумњиво епохи у којој се обликује (преузима) стаљинистички друштвени систем. Тај систем апсолутног господарења партијом од стране једне личности, подређивања државе партији (тј. личности) и овладавања друштвом, у својој бити ауторитаран и тоталитаран, проширен је од 1945. године по земљама којима је доминирао СССР методом потпуног преузимања, односно наметања, а не као узор за изградњу самобитног друштвеног система.⁴⁰² Истовремено, СССР је стаљинистичку хијерархију наметнуо земљама *народних демократија* и у међународним односима. Југославија, чије су власти свесно и максималистички уводиле такво уређење, након разлаза 1948. године постаће прва земља која је избачена из међународне стаљинистичке

⁴⁰¹ Део надлежности савезног Министарства рада пренет је на Главну управу за план и на Савет за народно здравље и социјалну политику. У том савету оформљен је Одсек за посредовање рада, пошто је на основу праксе процењено да је посредовање активност с којом треба рачунати у будућности. Крајем прве половине 1951. године управе за радну снагу при републикама бавиле су се само радном снагом потребном за кључне објекте, да би у јесен исте године и те управе биле укинуте, а послови око запошљавања прешли су на савете за народно здравље и социјалну политику република. Среске, односно градске управе и даље су постојале у местима где су се јављали вишкови радне снаге, али су се бавиле скоро искључиво посредовањем рада, а не његовим административним управљањем. АЈ-36-17-38, Основни проблеми посредовања рада, 19.4.1952 (фол. 129-130).

⁴⁰² Појам стаљинизма користимо у смислу дефиниције коју је образложио М. Јовановић, са свим особеностима које је тај систем поседовао, временским опсегом у којем је доминирао и ефектима које је постигао. Види: Мирослав Јовановић, „Стаљинизам“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1993 (даље: М. Јовановић, „Стаљинизам“), 103-118.

хијерархије, међутим појава је била укореењена и у првој реакцији на сукоб са *домовином стаљинизма* рестриктивност слобода и ригорозност система, основне карактеристике њене ауторитарне и тоталитарне матрице, додатно су појачане.⁴⁰³

Неповерење према ономе што интелигенција мисли или ради може се сматрати општим местом свих тоталитарних и једнопартијских система. У случају комуниста интелектуалци су најчешће били синоним за „класног непријатеља“, односно неко ко носи другачије идеје и представља опасност за поредак. Како су интелигенцију, макар њен део, водила више духовна и морална начела него политичка, и како је своју етику заснивала на етици људских и грађанских слобода, то је често, у мањој или већој мери била у сукобу са владајућим концептима – политичким, друштвеним, економским, уметничким – а власт је сврставала, сходно томе да ли служи револуцији или износи критичке ставове према друштвеној пракси, на „поштену“ и „реакционарну“.⁴⁰⁴

Економско и државничко искуство југословенских револуционарних снага било је оскудно. За разлику од бољшевика који су након Октобарске револуције 1917. године имали, „само теорију и навику на марксизам“,⁴⁰⁵ југословенски комунисти темељили су свој привредни опоравак и административну организацију државе на совјетским узорима, али непосредно познавање тих узора била је привилегија тек неколицине револуционара који су боравили у СССР. Подражавање совјетских модела

⁴⁰³ Стаљинистички, тоталитарни методи напуштаће се постепено тек кроз промене у друштвеном систему с почетка педесетих година 20. века, даљом децентрализацијом, покушајима дебијрократизације и ограничене демократизације у друштвеној сфери, као и увођењем радничког самоуправљања. Ипак, увођење самоуправљања баштинило је један од основних постулата на којима је својевремено изграђен стаљинизам – уверењу и теоријској разради могућности развоја социјализма у једној земљи. Слично томе, југословенски теоретичари и практичари друштвеног развоја креирали су „социјалистички самоуправни систем“ у једној земљи. Источна и Западна штампа одмах након сукоба, као и неки истраживачи, историчари, социолози и теоретичари друштва у потоњим временима називали су тај систем епонимом „титоизам“, али не постоји општа сагласност о томе да ли се може говорити о засебном друштвеном систему или о Титовој верзији стаљинизма. Термин је на Истоку коришћен у значењу ревизионизма и издаје комунизма, а на Западу у смислу мање репресивног социјализма или „меког тоталитаризма“. Сам Тито се оградивао од појма, свестан да су фракционаштво, троцкизам и ревизионизам највећи греси комунисте: „Титоизам као посебни идеолошки правац не постоји због тога што ми нисмо донијели ништа новог у науци марксизма-лењинизма. Ради се само о томе да смо ми успијели најправилније примјенити ту науку. Пошто нема ничег новог, нема ни правца.“ О томе види: М. Јовановић, „Стаљинизам“, 109; Д. Стојановић, „Уље на води“, 141; *Todor Kuljić, Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd, 2010, 31; *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Treći tom*, прир. Vladimir Dedijer, Beograd, 1984, 610.

Прва негација титоизма као посебне идеологије, коју је сам Тито дао, била је у интервјуу америчком *Њујорк тајмсу*, 6.11.1950. године: „Не постоји никакав 'титоизам'. Ми смо само чврсти у спровођењу теорије Маркса и Лењина и боримо се против ревизионизма. Не постоји никаква нова теорија, него само правилно спровођење постојеће теорије. Ми примењујемо ту науку на специфичне услове у нашој земљи.“ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 289.

⁴⁰⁴ Предраг Палавестра, *Књижевност и јавна реч*, Пожаревац, 1994, 29.

⁴⁰⁵ Adam Ulan, *Nedovršena revolucija: marksizam i komunizam u modernom svetu*, Beograd, 1990, 175.

је, макар у раним годинама након освајања власти, било доследно како у теорији, тако и на практичном пољу.⁴⁰⁶ И не само на нивоу политичког и економског, дакле оног реално опишљивог дела друштвене стварности, већ и у свету имагинације, идеје и фикције и њихове експресије, односно у сфери културе и уметности.⁴⁰⁷

Став Партије према интелигенцији, заправо према другима (некомунистима) уопште, извирао је из уверења која су њени припадници имали о себи. У партији, дубоко бољшевизованој, пред рат очишћеној од фракција и уједињеној, са предисторијом живота у конспирацији и непрестаног сукоба с властима, обликовала се слика комунисте као морално и политички непоколебљивог, хетерономних схватања којима је ствар партије одвајао од личности, занемариване у име великих задатака, надахнутог пролетерским интернационализмом и јаким уверењем у исправност и праведност „комунистичке ствари“, руководству беспоговорно одговорног и спремног на жртву. О налозима са врха није се дискутовало, није било расправе – они су били императив. Како је навео Б. Петрановић „Поданичко, милитантно, солидарно и фанатично уверење није међутим сматрано за унутрашњи терет, већ насупрот томе – за највиши израз слободног опредељења.“⁴⁰⁸ С таквом представом у себи не изненађује што ће став *правоверног комунисте* према интелигенцији, по суштини упућеној на проверу, преиспитивање, сумњу, спремној на постављање питања, чак и у временима кад она услед страха утихне – бити неповољан.

Из извора је јасно видљиво да су у очима владајућег југословенског комунистичког врха интелектуалци били синоним за малограђанштину, опортунизам, секташење, бирократију. Значајније присуство интелигенције у редовима КПЈ

⁴⁰⁶ Губитак револуционарне компоненте одмах по завршетку револуције, раскидање са демократским призивом марксизма, искорењивање револуционарног анархизма, суштинско укидање идеја социјализма путем дубоке егатизације и увођења „диктатуре пролетаријата“ баш у име његове будуће изградње и друге парадоксалне појаве које су пратиле изградњу бољшевичке власти у Русији, како је то показао А. Улам (*исто*, 176-177), јесу константа и изградње „социјализма“ у Југославији. Ту, као и две и по деценије раније у Русији, власт полази од претпоставке да масе, па и радничка класа као целина, „данас“ не разумеју високо постављене циљеве изградње новог друштва, али да ће то у будућности свакако разумети. Даља централизација, јачање државе, рестрикција грађанских права и слобода, превласт једне партије и клизање у отворену диктатуру, појаве супротне концепту идеје социјализма као друштва социјалне правде и једнакости, постале су доминантне појаве у ФНРЈ и осталим земљама *народних демократија*.

⁴⁰⁷ У делима партијски „ангажованих“ уметника, на пример, естетика социјалног реализма налагала је избегавање мотива који би приказивали сиромаштво, глад и насиље, суморну свакодневицу, није било места за истицање „личних емоција и проблема, егзистенцијалистичке запитаности“, већ је представљана само пожељна стварност, она која би се властима допала. Ivan Hofman, „Umetnost i represija“, *Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 2004, 175.

⁴⁰⁸ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 266.

доживљавано је као „разводњавање Патрије“. Велики број службеника и намештеника (уместо индустријских радника и сељака) у Партији уносио је „у живот организације малограђанске погледе, опортунизам и каријеристичке тежње“. На седници Политбироа ЦК КПЈ и Бироа ЦК КП Словеније, 4. децембра 1945. године, партијски врх се сложио да интелектуалци, ушли у комитете током рата, чине социјални састав Партије малограђанским, што је тада подразумевало улажење у КПЈ из каријеристичких мотива, испољавање ситносопственичких расположења, организациону лабавост, идеолошку толеранцију према схватањима страним КП, компромисерске тенденције, рецидиве грађанске и религиозне свести и слично.⁴⁰⁹

Крајем 1945. и почетком 1946. године спроведена је чистка Партије од „случајних сапутника, непријатеља и идејно-политички незрелог чланства“. Из КПЈ одстрањивани су „каријеристи“, „чланови слабе прошлости“, који су у Партију ушли непроверени, „прикривени непријатељи“ и „сумњиви елементи“. Чистка је захватила све организације КПЈ, укључујући и организације у ЈА. Из армијских организација, за кратко време, одстрањено је 6.000 чланова, нарочито ђака и интелектуалаца.⁴¹⁰

О стручњацима ван Партије владало је још горе мишљење. На поменутој седници Политбироа, 4. децембра 1945, потпредседник словеначке владе, Иван Мачек – Фаркаш (1908-1993) изрекао је констатацију која, у неку руку, представља *вјећују* врха КПЈ у односу на интелектуалце и стручњаке: „Стручњак – иако није непријатељ – бирократа је“.⁴¹¹ Негација у апозицији као да потиरे саму себе. Потреба да се истакне да стручњак *није непријатељ* сугерише и претходно постојање премисе о стручњаку – непријатељу. Међутим, иако је тим исказом стручњак ослобођен хипотеке непријатељства према Партији, остала је друга – нешто блаже, али не много пријатније и прихватљивије уверење: *стручњак је бирократа*. По другом схватању југословенских комуниста, стручњацима (у конкретном случају електро-инжењерима) се признавало знање и стручност, али истовремено су оквалификовани као „политички негативни“.⁴¹² Неповерење према интелигенцији било је очигледно.

Примена крутих догматских принципа у свакодневном животу и пословању понекад је попримала одлике бесмисла и размере гротеске. Када је у лето 1945. године

⁴⁰⁹ *Zapiski sa sednica Politbiroa*, 99-101, 429.

⁴¹⁰ *Исто*, 430.

⁴¹¹ *Исто*, 102.

⁴¹² АЈ-11-4-17.

уведено нормирање (иако су многи радници и стручњаци показивали отпор верујући да је то „повратак на старо“), испоставило се да послодавац није у стању да одреди акорд за све послове. С обзиром на стимулативни карактер нормирања као начина организације пословања, у појединим деловима предузећа, тамо где је постојао „бројив“ или „мерљив“ рад, радницима који су пребацивали норму наднице су прогресивно расле. Међутим, стручњацима у истим таквим предузећима, запосленим на пословима који нису били лако мерљиви, није се могла увести норма, па су тако остајали са својим основним зарадама које су онда биле ниже од радничких.⁴¹³

Руководство Југославије, изникло из *компартије* и њених идеолошких матрица, неретко је осећало искрено неповерење према техничкој интелигенцији која није произашла из радничке и сељачке средине. Таква схватања често су обликована, како каже Темпо, на основу садржаја бројних романа о изградњи у СССР, а “сви они су били пуни описа штеточинских подухвата техничких стручњака који су потицали из буржоаске средине”.⁴¹⁴ Зато је чврстог корена имало уверење о потреби, чак неопходности уздизања „нових техничких и привредних кадрова из редова радничке класе“, како је о томе на једном синдикалном предавању у Београду, децембра 1946, говорио Кидрич.⁴¹⁵ *Штеточинство* интелигенције, њена неискреност и, у коначном, непријатељски однос, нису мимоишли ни сферу уметности, а посебну најмању – филм. Током прве послератне деценије, интелектуалци, као идеолошки сумњив елемент, нису могли бити главни ликови у филму, посебно не позитивни (изузетак је било само пет ликова лекара и две уметнице), а однос кинематографије према њима био је и повод једног од првих филмских скандала у Југославији. Југослав Југ Ђорђевић је 1948. године почео да пише сценарио за филм *Језеро*, у којем је намеравао да прикаже промене у животу сељака услед индустријализације. Међутим, промена политичке климе након разлаза са СССР довела је до захтева утицајних партијских личности – Ђиласа, Ранковића и Кардеља – да сценариста заплет филма обликује око саботаже бране у изградњи. Након премијере, 1950. године, уследила је бурна реакција радника и инжењера електроиндустрије и грађевинарства, који нису могли да прихвате да се *саботер* налази у њиховим редовима, па макар то било и на филмском платну. Да наивна идентификација „неизграђене публике“, неспособне да раздвоји

⁴¹³ Р. Раднћ, н.д, 30.

⁴¹⁴ С. В. Темпо, *Револуција која тече*, 132.

⁴¹⁵ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 98, 3.12.1946. Извештај о том Кидричевом говору пренела је *Борба* у броју од 3.12.1946.

стварност од уметничке интерпретације, са ликовима на филму буде већа, учинило је и то што је сценографију чинио препознатљив објекат – брана хидроелектране *Јабланица* на Неретви. Иако то остварење режисера Радивоја Лоле Ђукића (1923-1995) и сценаристе Ђорђевића није забрањено, оно је убрзо скинуто са репертоара.⁴¹⁶

Неповерење према техничкој интелигенцији и увереност у њену неискреност није било само одлика схватања у државном врху, већ и на нижим нивоима власти. Локалним органима, како се то види из записника са седнице Обласног народног одбора за Истру, нарочито је сметало што су техничари и инжењери начелно одбијали послове под изговором да се „за поштен рад добије поштена надница“. Такве изјаве изазивале су презир код недовољно образованих, чак полуписмених носилаца месних и средњих власти. Нетолеранција је нарочито била јака према кадру који није био учесник НОП, па су тако техничари и инжењери проглашавани штетнима за покрет и називани народним непријатељима. Како се са доступним али нешколованим кадром нису могле на правилан и функционалан начин организовати финансије, индустрија и уопште пословање, то су неретко стручњаци окривљивани за неуспех у спровођењу нереалне привредне политике, па није изостајала ни етикета да су они саботери. Ипак, могли су се чути и гласови да „ти школовани људи могу бити веома значајни у обликовању господарског живота у новој држави“.⁴¹⁷

Организујући своје ресурсе комунистички министри су на руководећа места постављали пре свега партијце, а потом стручњаке. Сматрало се да ће „производња цвјетати ако је организују комунисти, спремни да 'сагоријевају на послу'“. Таква је политика доживљавела неуспех, што се добро видело на примеру Министарства рударства ФНРЈ. Тамопњи руководиоци, комунисти без довољно стручног знања, форсирани су производњу не водећи много рачуна о рационалности експлоатације рудног богатства. Редовно се догађало да су „првих мјесеци подизали производњу и премашивали планове, али затим би производња нагло почела да опада“. Показало се да је производња привремено повећавана грубим раубовањем рудне супстанце, што је

⁴¹⁶ Како наводи Г. Милорадовић, режисер и сценариста нису били дисиденти, већ су се искрено трудили да испуне очекивања политичког врха. Ипак, Ђукић није наредних десет година добио шансу да снимљени филм, а Ђорђевић се, у тренутку депресије због друштвене осуде филма, убио. Види: Горан Милорадовић, „Стаљинови поклони (Тематика југословенског играног филма 1945-1955)“, *Историја 20. века*, 1/2002, Београд, 2002 (даље: Г. Милорадовић, „Стаљинови поклони“, 102-103.

⁴¹⁷ Darko Dukovski, „Negativne gospodarske, socijalne i političke prilike u Istri (1945.-1954.)“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb, 5-7.10.2001, 280, доступно на: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7133.pdf> [14.12.2012].

недозвољено с гледишта рационалне експлоатације. Чињеница да није било довољно бити комуниста да би се успешно руководило предузећем унеколико је кориговала став и парксу врха југословенске државе према техничкој интелигенцији.⁴¹⁸

Корекцији става према интелигенцији нису ишла на руку ни крута догматска виђења друштвене стварности и вредности које заслужују афирмацију. Једно од њих било је уверење, изграђено у време обнове, а доцније коришћено само формално, односно у пропагандне сврхе, о неприкосновености идеје општег и тренутног егалитаризма и *култу* физичког рада. „Одступање од 'потпуне једнакости у свему' дозвољавано је само минимално и изузетно (за високе стручњаке, за традиционално призната занимања – инжењери, лекари, чији је рад, такоређи опипљив, што им даје право на нешто виши стандард)⁴¹⁹”, али и то с великом муком. Суштински, под условима велике материјалне беде, прокламовани егалитаризам свео се на “равномерно распоређено сиромаштво”, на механичко хомогенизовање у условима када се једва задовољавају елементарне егзистенцијалне потребе.

Привредна стварност ће, и поред неповерења у интелигенцију и стручњаке, приморати врх КПЈ да током 1946. године заузме нешто *мекши* и помирљивији став, мада су запажања „крупних примера о неправилном поступку према стручњацима“ забележена на нивоу привредних ресора још поткрај 1945. године.⁴²⁰ Ускоро ће и сам Хебранг уочити „неправилан однос према стручњацима“. Критикујући тенденцију за уравниловком према стручњацима и управницима (у погледу плаћања и положаја), навео је да такав приступ не може да развије „иницијативу и вољу за рад“. „Стручњак мора да прати литературу у својем слободном времену. Ако је не прати он не може да се усавршава. Ако хоћемо да се он поред редовног посла [...] и даље усавршава, прати литературу и развија, треба да има стан који му одговара, литературу која му је потребна. [...] Код нас је међутим данас доста распрострањено мишљење да високо квалификовани стручњаци специјалисти треба да живе управо истим животом као и неквалификовани радници. [Има питања] зашто стручњак станује тамо где је раније становао управник, зашто му треба млијeko, зашто се не храни на казану и сл. Разумије се да такав однос према специјалисти-стручњаку мора да убије код њега вољу и иницијативу, спријечава и кочи могућност развитка и од тога трпи сам посао и

⁴¹⁸ С. В. Темпо, *Револуција која тече*, 133.

⁴¹⁹ М. Реџић, *и.д.*, 299-300.

⁴²⁰ АЈ-11-4-16, 19. Записник састанка начелника Одељења за енергију, од 13.12.1945, бр. 8738.

подузеће.⁴²¹ Након што је Политбиро ускоро оптужио Хебранга да његова привредна политика није пружила очекиване резултате и пошто је Кидрич именован главним економским стратегом, у лето 1946. године, у самом комунистичком врху појавиле су се клице *самокритике* због односа према стручњацима. Обрађајући се 22. септембра 1946. Политбироу, Кидрич је након констатације да је „ситуација с кадровима врло тешка“, изјавио како се „греша [...] према стручном кадру – секташки и опортуно“. Како је потреба за стручним кадром била огромна, као и поверење тог кадра у државу, Кидрич је сугерисао да се код техничара појача васпитно-идеолошки рад и да се промени систем награђивања стручњака.⁴²² Питање *секташког односа* према стручњацима било је и једна од главних тема у настојању Информативног бироа Министарства индустрије да крајем 1946. године прикупи податке о извесним проблемима о којима јавност није била упозната. Једно од питања постављених подручним органима и организацијама било је „третирање стручњака“, тј. однос и грешке које се чине према стручњацима.⁴²³ Посебну занимљивост појединих извештаја и других докумената у којима се констатује недостатак стручњака и специјалистичке радне снаге, чини у извесном смислу жаловит тон који чињеницу мањка кадра („осећа [се] велико помањкање високо и средњег квалификованог стручног кадра“) појачава тврђом о нарочитом недостатку „кадра који је политички стручан и проверен“. Заправо питање политичког сврставања, односно такве симпатије или антипатије која се отворено показује биће и убудуће, и поред покушаја да се према стручњацима избалансира став, основ за остајање на раду (или пријем у службу) или удаљавање са рада.⁴²⁴ Арсенал епитета који сликају непријатељство стручњака и интелектуалаца према држави и њеној управи није се битно разликовао у зависности да ли је стручњак о којем се говори држављанин ФНРЈ или странац. Ипак, уз стране стручњака посебно ефектно је деловала квалификација „није пријатељски наклоњен Новој Југославији“.⁴²⁵

⁴²¹ АЈ-17-13-13, Записник са састанка у кабинету министра индустрије, 2.2.1946.

⁴²² *Записници НКОЈ-а*, 177.

⁴²³ АЈ-11-3-15, распис VI бр. 9898, 18.12.1946.

⁴²⁴ АЈ-11-46-155, Проблематика Персоналног одељења за мјесец фебруар 1948; исто, Тромесечни план рада Персоналног одељења Министарства електропривреде ФНРЈ (за последњи квартал 1948). У наведеном плану рада изричито се наводи: „Претрести сав кадар Министарства и све оне који нису неопходни и који су политички неисправни отстранити [sic].“

⁴²⁵ Такву квалификацију добио је врхунски швајцарски стручњак за испитивања и мерења, проф. др инжењер М. Рош (Rosch). Иако је реч о стручњаку светског гласа и са великим искуством у испитивању водних тунела (у том тренутку неопходним за градњу Хидроелектране Јабланица и позваним да уради одговарајућа испитивања), Земаљски пројектантски завод БиХ је проценио из писма, на чију техничку страну није било никаквих замјерки, али које је било без емоција, професионално уздржано и са ставком о висини хонорара, да професор Рош „није пријатељски наклоњен“, те да га „не

Међутим, оно што је додатно онемогућавало јачи уплив комуниста на техничку непартијску интелигенцију, па и на радништво у непосредној производњи, били су сами комунисти и бирократизација у коју су брзо склизнули. О томе ће посведочити министар рударства, Темпо, након што је обавио непосредан увид у стање на *терену*. Увидео је да на најтежим пословима (у рударским окнима) уопште нема комуниста. Пракса је показала да чим би неко био примљен у партију, добијао би руководећу функцију, па је све мање комуниста било у производњи, а све више у администрацији. Истовремено с одласком комуниста у администрацију расле су њене материјалне привилегије (сопствене економије са којих је обезбеђивана јевтина храна, посебне виле и одмаралишта на мору и планини итд), што су били поуздани сигнали да је „процес бирократизације захватио не само друштво него и саму Партију.“⁴²⁶

Као својеврсни парадокс звучи једна критика из периода опште кампање против југословенског државног и партијског вођства, упућена после објављивања Резолуције ИБ. Наиме, југословенским комунистима и самом Титу, који евидентно нису гајили превелике симпатије према интелигенцији, замерено је од стране комуниста Словачке да су се, поред осталог, уљуљкани успесима, дистанцирали од радничке класе и окружили „каријеристима из редова интелектуалаца“.⁴²⁷ Дакле, посредно бисмо могли закључити, интелигенција је и у овом случају можда била главни кривац.

Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака

Опште о правном положају странаца и страних стручњака у Југославији

Правни положај странаца, као посебна грана правних наука, изучава правила која се односе на правну ситуацију странаца на територије неке државе. Та ситуација може да буде регулисана тако да странац у њој ужива сва права, што је ређи случај, или извесна права која уживају домаћи држављани. Југославија након Другог светског рата у том смислу није била изузетак и она је своју нормативну делатност уредила тако да има форму којом се страним држављанима у ФНРЈ обезбеђују релативно резервисана права. Предметну област регулисало је више законских аката који су представљали комбинацију дипломатског или законског реципроцитета. Најважнији циљ

би ни требало звати у нашу земљу“, осим у случају нарочите потребе. Не може се тврдити да је она била кључна, али замерка професору Рошу што је тражио хонорар, за разлику од „чехословачких професора Јездика и Хацара, који су нас помогли савјетима и позајмљивањем инструмената“, наведена је као главна. АЈ-11-35-107, преписка са проф. Рошом и о њему (1947).

⁴²⁶ С. В. Темпо, *Револуција која тече*, 133-134.

⁴²⁷ М. Perišić, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija..“, 111.

законодавства о странцима био је спречити могућност њихове економске пенетрације (уплив страног капитала и његових утицаја). Међутим, када је легислатива о раду страних држављана у Југославији у питању, прописи су били веома либерални и делимично су напуштали начела реципроцитета. Странци земљорадници или странци ситни поседници кућа за становање изједначени су у потпуности са Југословенима, а страни радници (специјалисти) у извесној су мери фаворизовани.⁴²⁸ То не значи да је фаворизација обухватала све аспекте рада странаца у ФНРЈ, већ само сегменте који су играли улогу у *анимирању* страних специјалиста и максималном искоришћењу њихових стручних и професионалних умећа.

Ограничења која су се примењивала на све странце, па и на стручњаке, тичала су се слободе кретања (до либерализације ће доћи тек јула 1950) и слободе вођења обрта (односно пословања), као целине из области слободе рада. Друга целина слободе рада, право запослења, формално није имала ограничења (лица која су добила право боравака имала су и право на рад). Међутим, пракса је одступала од прокламованог начела, па су странци у ФНРЈ долазили обично путем уговора и специјалних квота. Како кажу Бартош и Николајевић: „Са италијанским индустријским радницима и са мађарским грађевинским радницима склапан је колективни уговор. Са немачким радницима, напротив, склапа се индивидуални уговор, према уредбом прописаном уговору – типу.“⁴²⁹ Ипак, у целини гледано, правни оквир, па и пракса, о страним држављанима на раду у ФНРЈ, која је осим посебних прописа извирала и из мноштва других општих аката, важећих за све становнике Југославије, стављала је та лица у умерено повољан положај, у многим појединостима једнак са домицилним становништвом, у појединостима чак и фаворизујући (нпр. обезбеђење девиза за део уштеђене зараде, за изузетно важне појединце посебно обрачунате припадности и сл), и у извесним елементима рестриктивнији (нпр. део радних слобода). Међутим, када су рестрикције слобода у питању, оне нису недостајале ни ако говоримо о Југословенима, нарочито слобода кретања, али и друге слободе (посебно ако говоримо о правној пракси, а не о нормама).

⁴²⁸ Милан Бартош, Борко Д. Николајевић, *Правни положај странаца (Савремена схватања међународне праксе и праксе у ФНРЈ)*, Београд, 1951, 5, 124. Начела фактичког (у појединим стварима и дипломатског) реципроцитета и у извесним појавама изједначавања странаца са домицилним становништвом били су присутни и у законодавству Краљевине СХС/Југославије, а извирали су још из прописа Краљевине Србије. О томе види: Андрија М. Ристић, *Правни положај странаца*, Београд, 1934, 77-79.

⁴²⁹ М. Бартош, Б. Д. Николајевић, *н.д.*, 130, 164. Закључак Бартоша и Николајевића о колективном уговарању се не односи на све Италијане, већ на поједине групе.

Општи оквир радног права у Југославији

Општи оквир из кога ће се црпи и права која се односе на стране стручне раднике и специјалисте формирао се независно од њихове појаве, од ступања КПЈ на власт, односно током процеса преузимања државе. Како изградња система није могућа је без одговарајућег државног апарата, тако ни градња *новог и праведнијег* друштва није могла без мноштва надлежстава и државних службеника различитих профила. Стога не чуди што је међу првим актима нове владе било неколико одлука и уредаба које су се управо бавиле државним службеницима.⁴³⁰ Материја ће се искристалисати доношењем *Закона о државним службеницима* (1946), али општа област рада добиће своју нормативу усвајањем низа закона и уредаба о раду и радним односима (заступање радника, осигурање, спорови, инспекција рада, плате и наднице, платни разреди, радни односи у појединим привредним гранама, откази, годишњи одмори, радничко снабдевање, норме, заснивање и престанак радног односа, радне књижице итд).⁴³¹ Тако дубоко регулисање области рада разумљиво је ако се има у виду да је кроз поступак национализације и друге видове подржављења привреде држава постала најкрупнији послодавац. Под таквим околностима било је потребно регулисати рад и *кадрирати* на свим нивоима, од радионица до крупних индустријских гиганата и државних установа.

Област рада у систему југословенске државне управе представљао је новим револуционарним структурама непознат терен. Без искуства и потребних знања, креатори политике рада и радних односа, дуго су тумарали. Оснивање посебних ресора рада, од средине 1946. није био довољан услов да се та област ефикасно уреди и брзо профункционише. Како су и сами органи рада примећивали, последице неискуства вукле су се још до краја 1947. године (па и даље), тако да су се чак и код јасних и одређених задатака морали с тешкоћама савладати „проблеми организације, проблеми делокруга рада, метода и систем и раду и т.д.“⁴³² Промене у

⁴³⁰ Прва објављена одлука НКОЈ, донета 31.10.1944, управо се бавила државним службеницима: *Одлука о стављању на расположење свих државних чиновника и службеника* (Сл. лист ДФЈ, 1/45), а одмах потом, 19.12.1944. донета је и *Одлука о полагању заклетве државних службеника и судија народних судова* (Исто, 2/45). Уследиле су током 1945. године још и *Уредба о постављењу и унапређењу државних службеника Демократске Федеративне Југославије* (Исто, 19/45), *Уредба о установљењу права на пензију државних службеника* (Исто, 86/45) *Уредба о регулисању припадности службеника грађанског реда и осталих службеника савезних министарстава и установа* (Исто, 24/45), *Уредба о пензионисању државних службеника* (Исто, 86/45).

⁴³¹ *Закон о државним службеницима* (Сл. лист ФНРЈ, 51/46, мењан и допуњаван: Сл. лист ФНРЈ, 44/48, 4/49 и 11/50). За прописе о раду види Сл. лист ДФЈ/ФНРЈ за период 1945-1950.

⁴³² АС, МР НРС, Досије фонда, Годишњи извештај о раду Министарства рада НР Србије у току 1947. године, акт Кабинет бр. 35, 13.1.1948.

ресорима, попут проширења или смањивања делокруга министарстава, додатно су неповољно утицале на успостављање чврстог и функционалног система.

У циљу ефикасног спровођења кадровске политике формиран је 1948. године Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу, којем су поверене и извесне функције контроле. Слични органи образовани су и при владама народних република. Одредбама члана 49. *Закона о државним службеницима* за вођење персоналних послова формиране су, осим централне персоналне службе и посебне персоналне службе у свим органима, које су биле надлежне за доношење решења из службеничких односа. Њихова сврха била је да државним органима обезбеде добар кадар, омогуће покретљивост државних службеника и воде једнообразну евиденцију.⁴³³

Плате и друге припадљности државних службеника прописане су општим актима, али настојало се, у идеолошком уверењу о успостављању идеалног баланса између могућности сваког појединца и његовог учинка, да се те материјалне награде индивидуализују и одреде према квалитету и количини уложеног рада. Тиме је требало утицати на јачање мотивисаности службеника да пружи што квалитетније радне резултате. Прописи о накнадама из 1946. и *Основна уредба Савезне владе о припадљностима савезних државних службеника* из септембра 1947. године⁴³⁴ утврдили су такав систем припадљности. Наиме, основи облик припадљности – плата – била је везана за звање, које је исходило из степена стручне спреме и потенцијално радног искуства, те се *индивидуализација* зарада вршила применом других припадљности као стимуланса за рад. Тако се преко плате могло рачунати на: додатак по ефекту рада (индивидуални или колективни); функционални, односно положајни додатак (који је зависио од значаја функције, обима, одговорности и значаја организационе јединице, а могао је у свом пуном износу премашити просечне плате нижих и средњих службеника и бити у равни с нижим платама виших службеника); посебне личне додатке (за дужи прековремени рад, рад који тражи велико стручно знање и искуство, стално изванредно и нарочито залагање у служби, допринос бољој организацији, обављање више дужности, рад под нарочито тешким и по живот опасним околностима и обављање нарочито поверљивих послова); премијске додатке

⁴³³ Игор Вукоњански, „Положај државних чиновника у епохи социјалистичке Југославије 1945-1966“, *Архив, Часопис Архива Југославије*, 1-2, Београд, 2012, 180. Кадровска евиденција се водила тројако – путем службеничких листова, службеничких књижица и картотеке, а ту област додатно је уредио Правилник о евиденцији државних службеника. *Сл. лист ФНРЈ*, 56/46.

⁴³⁴ *Сл. лист ФНРЈ*, 83/47.

(постигнуте уштеде у новцу, материјалу или времену, нарочити начини рада, попут теренског, ноћног, удаљеног и сл, посебна оптерећеност у послу, успешно обављање послова од нарочитог значаја, рационализација рада, групни успеси и сл); „изванредне награде“ (за ванредне радове ван редовног посла или за радове нарочито важне за државу); и додатак на децу,⁴³⁵ као и на неке друге повластице које су имале карактер материјалних и почасних погодности.⁴³⁶ Тиме се основна плата могла знатно увећати (у неким случајевима знатно изнад двоструког износа), али и њоме, од стране руководиоца органа или организација, прилично калкулисати.⁴³⁷

Правне норме намењене страним држављанима на раду у ФНРЈ

Прописи о ангажовању и запослењу

Када су страни стручњаци у питању Југославија је, уз више сегментираних норми, донела и неколико општих аката намењених тој правној новини. Како је у делокругу Министарства рада ФНРЈ било старање о ангажовању страних стручних радника и специјалиста, то је оно било главни стваралац упутстава којима ће се регулисати читав ток ангажовања, од потражње стручњака у иностранству и преузимања првих облигација тамо, до њиховог доласка у земљу, прихватања, закључења уговора и евидентирања.

Приликом доношења прописа о раду и боравку странаца у Југославији, скоро као по правилу, каскало се за догађајима. Питање доношења општих прописа о запослењу страних држављана покренуто је још крајем 1945. године, али иницијатива Министарства социјалне политике НР Хрватске није наишла на разумевање.⁴³⁸ Иако је већ забележено присуство запослених недржављана ДФЈ (руских избеглица без држављанства, избеглица из Егејске Македоније, нешто Италијана и Мађара), Влада је сматрала да њихово право на рад „не може се сада дефинитивно регулисати“, па је остављена могућност да се странци упошљавају „као радници само ако су стручно –

⁴³⁵ Исто.

⁴³⁶ Материјалне су биле ослобађање од такси на поднеске у вези са службеничким односима, а почасне су обухватале похвале, награде за ударнички рад, наменске поклоне (вредносне), посебна одликовања и специјална звања. И. Вукођански, н.д, 181.

⁴³⁷ О правном оквиру који је регулисао питање плата и других принадежности више види у: Vojislav Petrović, *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise, I*, Beograd, 1954, 48, 65-75; исти, н.д, II, Beograd, 1955, 27, 40-41, 43.44, 61-62; исти, н.д, III, Beograd, 1956, 24-27, 38-45, 55-57, 91-105.

⁴³⁸ Хрватско министарство било је подстакнуто да тражи такав пропис пошто је на територији те републике до рата било регистровано 7.000-8.000 уписаних странаца, о којима више није било података. Поднет је нацрт привремене уредбе (на основама уредбе из 1935), али предлог је одбијен под изговором да се питање мора решити на федералном нивоу. АЈ-50-119-242, акт К бр. 1592, 28.12.1945.

квалификовани и као такви неопходно потребни.⁴³⁹ Како је остало нејасно ко таквим радницима даје дозволу за рад, то је Влада 21. фебруара 1946. године утврдила да је то, након неопходног прибављања мишљења ОЗНА, у надлежности министарства рада (савезног и републичких), остављајући и даље отворена бројна питања.⁴⁴⁰ Покушавајући да разради став владе, Министарство рада ФНРЈ је 2. марта 1946. године послало обавештење у којем је дефинисано тек неколико елемената поступка добијања решења о запослењу,⁴⁴¹ а наредних месеци је покушавало да пружи одговоре на броја питања која су се наметала.⁴⁴² Уз то нови општи прописи, попут *Закона о државним службеницима* само су додатно запетљавали пропозиције у вези са запошљавањем странаца (постало је неопходно одобрење председника владе ФНРЈ или републике за странце у државном апарату).⁴⁴³

Крајем јануара 1947. године, недуго након што је добило у надлежност старање о ангажовању страних стручњака Министарство рада ФНРЈ израдило је текст типског уговора „по којем би се убудуће склапали уговори са немачким стручњацима“. У њега су уграђене новине из југословенског радничког законодавства: годишњи одмор од 30 дана након 11 месеци рада (не 12, као раније); социјално осигурање проширено је на случајеве старости, изнемоглости и смрти и на случајеве болести (раније обухваћена само несрећа на раду) и укључило је чланове породице; утврђено оптерећење плате порезом и социјалним давањима (20,7% на терет послодавца, а 7,3/ на терет намештеника) и право на отпремнину (једна месечна плата).⁴⁴⁴

Надаље су парцијално доношени акти који су уређивали поједина питања из радних односа странаца. Тако је на обавезу која је дуго преузимања у свим уговорима, а која се тичала права странаца (Немаца) да део уштеђевине шаљу у иностранство,

⁴³⁹ АЈ-50-119-242, акт пов. бр. 914, 29.12.1945.

⁴⁴⁰ Исто, акт пов. бр. 410, 21.2.1946.

⁴⁴¹ Одређено је да се могу само запослити странци неопходни југословенским предузећима и организацијама, да послодавци молбе за рад предају републичким министарствима социјалне политике (односно Министарству рада у Хрватској) која са своје стране прибављају мишљење ресорног републичког привредног органа о неопходности стручњака, мишљење берзе рада (да у земљи нема таквих стручњака) и мишљење МУП, и да такве предмете проследи Министарству рада ФНРЈ ради доношења решења. Одређено је и да избеглице не спадају у такву категорију странаца, већ се на њих примењују прописи као и за Југословене. АЈ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 16, 2.3.1946.

⁴⁴² Каснијим тумачењима владе одређено је да се таква методологија не примењује ретроактивно (на оне који су већ радили), као и да дозвола за рад не обухвата и чланове породице. АЈ-50-119-242, предмет пов. бр. 668, 12.4.1946. и 24.4.1946.

⁴⁴³ АЈ-50-119-242, предмет Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 194, 11.9.1946. и 5.11.1946; исто, акт пов. бр. 1407, 25.9.1946.

⁴⁴⁴ АЈ-11-6-22, акт пов. бр. 73, 10.2.1947.

правно *реаговано* тек у лето 1947. године када је Министарство рада донело решење којим је Народној банци ФНРЈ омогућено да може од предузећа код којих су запослени немачки стручњаци примати динарске уштећевине у износу од 50% месечних примања и дозначавати их у валути породицама у иностранство.⁴⁴⁵ Друго проблематично питање – признавање квалификација лицима која немају исправе о својој стручности, решено је тек почетком 1949. године (провера стручности кроз запошљавање на одређено време).⁴⁴⁶

Након дугог лутања у обавезама, правима и техникама, први општи пропис о странцима, *Упутство за потраживање и ангажовање стручне радне снаге*, донет тек 1. новембра 1947. године.⁴⁴⁷ Тим актом забрањено је делегацијама републичких и савезних министарстава, установа и предузећа да без сагласности Министарства рада ФНРЈ путују у иностранство ради ангажовања стручњака. Уколико су такве делегације већ у иностранству, било је неопходно да надлежни ресорни орган одмах пријави. Упутством је одређено да се могу ангажовати само стручњаци високих квалификација, од нижих само неопходни привреди, а прецизне потребе за стручњацима морале су се доставити на посебном обрасцу који је оверавао руководиоца.⁴⁴⁸ Таква пракса захтевана је ради што правилнијег распоређивања стручњака, али и ради могућности исправног евидентирања (додуше, централни орган рада није распоређивао стручњаке намењене републикама, већ су то, посредством планских комисија, чинила републичка председништва влада). Иначе, одобрење сумарних потреба свих ресора, које је обједињавало Министарство рада, давала је СПК (у сагласности са Министарством финансија ФНРЈ). Тек након такве верификације Министарство рада могло је путем својих представника у иностранству приступити тражењу и ангажовању стручњака.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ АЈ-25-86-218, решење пов. бр. 2582, 22.8.1947. Обухваћени су само стручњаци из Немачке.

⁴⁴⁶ Министар рада ФНРЈ актом бр. 728, од 21.1.1949, прописао је *Упутство о утврђивању квалификација радника повратника (шљетника) и страних радника*. АЈ-25-93-230.

⁴⁴⁷ Тај акт донело је, у споразуму са СПК, Министарство рада ФНРЈ 1.11.1947. године, десет месеци пошто је одлукама Генералног секретаријата Владе (28.12.1946. и 16.1.1947) оно једино овлашћено да ангажује стручњака из иностранства. АЈ-25-173-446, Упутство за потраживање и ангажовање стручне радне снаге, акт, пов. бр. 4191, 1.11.1947 (исто и у: АЈ-4-113-702; АЈ-17-97-97; АЈ-31-66-95).

⁴⁴⁸ Појединачне потребе обједињаване су у надлежном ресору и сумиране достављане савезном органу рада (савезни ресори непосредно, републички посредством председништва владе републике). Пријава је садржала рубрике о називу струке, специјалности, потребном броју стручњака, максималним годинама старости, оквирној плати, осигураном смештају (стану), року у којем је потребно да стручњак дође и уколико је стручњак већ тражен број акта којим је такав захтев упућен Министарству рада. Исто.

⁴⁴⁹ Такав поступак требало је да представља једноставну административну процедуру, јер је представник у иностранству имао у списковима потреба све важне елементе, тако да је могао одмах да закључује предуговоре са *пронађеним* стручњацима и да их упућује у Министарство рада ради расподеле.

Упутством су утврђене и обавезе представника (делегата) ФНРЈ који су имали задатак да ангажују стручњаке. Они су поступали према захтеву (формулару) Министарства рада, водећи рачуна „о важности појединих струка и хитности“. Били су дужни да редовно и на време обавештавају министарство о броју ангажованих стручњака и чланова породица које долазе са њима, планираном распореду стручњака и пртљагу који доносе. Такво информисање било је потребно због правилне организације транспорта (смештај, исхрана) и координације са надлежнима за преузимање стручњака. Такође, имали су задатак да обавесте стручњаке да са собом понесу само „куфер са најнеопходнијим стварима“, а да сав остали пртљаг предају представницима *Трансјуга*, задуженим за превоз робе до одређеног места. Коначно, делегати су били у обавези да са стручњацима у иностранству закључе предуговор, при чему је требало „водити рачуна да не преоптерете земљу великим обавезама“.⁴⁵⁰

На основу података добијених из иностранства Министарство рада предузимало је мере за обезбеђење смештаја, исхране и распореда стручњака. Информација о пристизању достављана је ресорима који су тражили страни кадар, чији је задатак био да у договорено време преузму стручњаке и првим возим их упуте „у место одређења“. Тамо је било потребно одмах закључити уговоре (по четири примерка на српскохрватском и немачком језику) и упутити их Министарству рада на одобрење и Министарству финансија ради евидентирања. Уз уговор предузеће је било дужно да достави лични картон (подаци са личним описом и фотографијом). Упутством је одређено да надлежно руководство извести о свакој новини у вези са страним стручњацима (промени места боравка, предузећа, припадности, нарочитом залагању у раду и сл). Мада је одговорност за поступање у складу са упутством јасно одређена, за непоступање није утврђена никаква санкција.⁴⁵¹

Како је требало направити разлику између високо квалификованих експерата и осталих стручних лица (КВ радника), то је за Упутством следио *Нацрт уговора за стране*

(Исто). Пракса ће, међутим, показати да ефикасан поступак није био могућ за шта су најодговорнија веома дуга кашњења приликом давања сагласности за долазак стручњака.

⁴⁵⁰ Под великим обавезама сматрала се и бројна породица (ако је намеравала да дође у ФНРЈ). Ако би неки стручњак имао пет или више чланова породице, а није по стручности редак, и могао би се наћи други истих квалификација, делегатима је упутство сугерисало да не закључују предуговор пре мишљења Министарства рада. Изузетак су били они који су неопходни привреди Југославије. АЈ-25-173-446, Упутство за потраживање и ангажовање стручне радне снаге, акт, пов. бр. 4191, 1.11.1947.

⁴⁵¹ Потреба обавештавања о свим битним променама у вези са статусом и радом страног стручњака важила је и за све раније ангажоване стручњаке, као и за ослобођене ратне заробљенике који су склопили уговорну обавезу. Исто.

квалификоване раднике, од 5. новембра 1947. године. Показало се да ангажовање различитих нивоа стручности истим типским уговором (о хонорарној служби) не само да не прави довољну разлику између најстручнијих страних уполсеника и КВ радника, него стране мајсторе и занатлије ставља у знатно бољи положај него што су имали домаћи радници. Међутим, тај тип уговора није важио за КВ раднике ослобођенике, за које је коришћен посебан образац.⁴⁵²

Непуних годину и по дана касније, у циљу једнообразног поступања у пословима око ангажовања страних стручњака и регулисања њиховог статуса за време запослења у ФНРЈ, савезни министар рада Љубчо Арсов је 28. марта 1949. године (у споразуму са МУП и Секретаријатом Владе ФНРЈ за персоналну службу), издао знатно обухватнији акт – *Упутство о поступку код ангажовања и уполсења страних стручњака*.⁴⁵³ Њиме је утврђено да се ангажовања странаца обавља у границама броја одобреног за поједине ресоре и то за високо квалификоване од стране Секретаријата Владе ФНРЈ за персоналну службу, а за КВ раднике од стране СПК, док је одобрење за ангажовање у иностранству било је у надлежности Министарства рада ФНРЈ. Изузеци су били само случајеви позивања страних држављана ради извршења неког одређеног задатка у предвиђеном краћем времену, као и случајеви размене југословенских и страних стручњака на основу посебног споразума с појединим државама.⁴⁵⁴

Упутство је предвиђало да Министарство рада са СПК и Секретаријатом Владе ФНРЈ за персоналну службу одреди приоритет привредних грана код ангажовања стручњака, број и стручни профил странаца потребних за једногодишњи ангажман у привредним субјектима савезног и републичког значаја. На основу тако утврђеног

⁴⁵² Текст уговора дат је на српскохрватском и на немачком језику. АЈ-11-33-94, акт пов. бр. 1206, 10.11.1947 (Министарство рада пов. бр. 4247, 5.11.1947); сачувано и у: АЈ-31-66-95.

⁴⁵³ Упутству су претходили закључци Привредног савета ФНРЈ од 2.3.1949. године, којима је утврђено како је, да би се добио „преглед над бројем страних стручњака, њиховим квалификацијама и запослењу, да би се могли правилно искористити на послу и наградити“, потребно регистровати све стручњаке у Министарству рада (пописати укупан број, квалификације, послове које обављају, награде и издвојити високе стручњаке, стручњаке и КВ раднике, тј. мајсторе). Стога је било потребно службу о страним стручњацима у Министарству рада поделити на *службу за старање над специјалистима* и *службу за старање над радницима*. Министри рада и финансија добили су рок од три дана за израду пројекта прописа о регистрацији, снабдевању и награђивању. Сугерисано је и да се детаљно прегледају сви уговори са странцима, да се откажу непотребни, да се регулише слање пакета и новца породицама и да се убудуће „без регистрације не могу дати никакве повластице.“ *Zapisi PS, knj. 1, 703.*

⁴⁵⁴ У тим случајевима заобилажено је Министарство рада ФНРЈ и одобрење је давао Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу, па и обезбеђење девиза за плаћање путних трошкова вршено је, на захтев министарстава или комитета, директно у Министарству финансија ФНРЈ. АЈ-25-155-410, Упутство о поступку код ангажовања и уполсења страних стручњака, пов. бр. 1905/49, 28.3.1949 (даље: Упутство пов. 1905/49) [сачувано и у другим фондovima, нпр. АЈ, Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (180), к 5-316 и АЈ, Комитет за радиодифузну службу Владе ФНРЈ (8)-9, пов. бр. 465, 13.4.1949].

броја Министарство рада ФНРЈ је тражило од савезних и републичких министарстава и комитета „преглед по специјалностима унутар струка“ и тек упаривањем података о приоритетним ресорима, утврђеном укупном броју потребних стручњака и њиховим „специјалностима“ оно је имало да „врши ангажовање стручне радне снаге преко својих посебних делегата, или преко политичких представништва у иностранству.“⁴⁵⁵

Када би се у појединим ресорима јавила потреба за ангажовањем већег броја стручњака него што је то планом било предвиђено и одобрено (или стручњака других специјалности) било је неопходно обезбедити допунско одобрење. Такво одобрење за високо квалификоване стручњаке давао је Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу (непосредно за савезну привреду, а посредством секретаријата владе народне републике за персоналну службу за републичку или локалну привреду). Сличан механизам успостављен је и кад је било потребно допунско одобрење за КВ раднике, само што је давалац одобрења била СПК (непосредно за савезна предузећа, а преко републичке планске комисије за предузећа републичког и локалног значаја).⁴⁵⁶

Упутство је прописало поступке делегата и политичких представника који су у иностранству радили на ангажовању. Задатак им је био да прикупе личне, стручне и пословне податке и сазнају основна хтења (име и презиме, датум и место рођења, држављанство, адреса, брачни статус са личним подацима супруге и деце, школска спрема, језици које говори, струка и специјалност, опис и време практичног рада и положаји које је заузимао, здравствено стање, прихватање само канцеларијског или и теренског рада, намера да доведе породицу), као и податке за улазну визу (упитник, са описом личног живота). Делегати су били дужни да у границама могућности провере податке, направе забелешку и наведу начин како су обавили проверу. Подаци су стизали Министарству рада, које их је слало ресорном органу на увид и мишљење.⁴⁵⁷

Уколико је страни стручњак желео да пре доласка у ФНРЈ закључи уговор о ангажовању, делегат је био дужан да у име Министарства рада закључи типски

⁴⁵⁵ Пре ангажовања Министарство рада било је дужно да обезбеди да МУП достави одлуку којом се одобрава долазак странаца у ФНРЈ након чега је следило упућивање стручњака у земљу. Иначе, комуникација тог министарства са политичким представницима ФНРЈ у иностранству ишла је преко МИП. АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

⁴⁵⁶ Уколико би то допунско одобрење условљавало повећање девизног плана, надлежно министарство, односно комитет, морало је обезбедити пре ангажовања још и одобрење Министарства финансија „о трансферу уштећевина, односно повећању или измени неробног девизног плана.“ Тек након тога Министарство рада приступало је ангажовању. Исто.

⁴⁵⁷ Исто.

предуговор (стандардне обавезе из уговора могле су се мењати само изузетно, код стручњака „специјалних квалитета“, и по одобрењу Министарства рада). Обавезе прихваћене предуговором преузимао је, по доласку стручњака у земљу, послодавац. Делегат је био дужан да чува документацију о страним стручњацима до упућивања у земљу и да обавести Министарство рада о тачном броју и датуму поласка. Трошкове транспорта (сместај и исхрана у прихватилишту, до поласка и у земљи, до распоређивања у предузеће, сува храна за пут, превоз стручњака, чланова породица, пртљага и намештаја сносило је Министарства рада. Пртљаг и намештај превозила је државна транспортна агенција *Трансјуг*.⁴⁵⁸

За време путовања стручњацима и члановима породица, по правилу нису припадали никакви путни трошкови. Међутим, стручњаку је од дана поласка припадала плата која је ишла на терет министарства, комитета или извршног народног одбора за чији рачун је ангажован, од тог дана плаћао се допринос за социјално осигурање и у случају болести трошкове лечења сносио је Државни завод за социјално осигурање. Са своје стране установе и предузећа били су у обавези да ангажованом стручњаку претходно обезбеде стан сразмерне величине (у зависности да ли долази сам или с породицом), а последице за неизвршење тога имао је да сноси руководилац. У случају потребе за краћим боравком у хотелу (до неколико дана), разлику између цене стана и хотелског смештаја сносило је предузеће или установа, а дужи такав смештај могао је да одобри само надлежни државни орган.⁴⁵⁹

Након доласка у место рада путници су били дужни да се одмах јаве месним народним властима, о чему се старао руководилац предузећа. Одсек за унутрашње послове, након евидентирања, није задржавао исправе странаца. У самом предузећу одговорна персонална служба имала је задатак да испуни „картон иностраних стручњака“ (Образац X), у шест примерака (за савезно и републичко министарство рада, МУП, ресорно министарство, комитет или ИНО, рејонски одсек за унутрашње послове и предузеће), а за странце са којима се не закључује уговор већ издаје дозвола за рад одговарајући картон личних података (Образац SR-1, за све претходно наведене, изузев савезног министарства рада). Сваки картон морао је садржати

⁴⁵⁸ Изузетак од тог правила био је када су стручњаци путовали сами, изван групног транспорта, и када им се за пут нису могли обезбедити храна и остали трошкови, али само до висине трошкова пута и дневнице на коју има право службеник ФНРЈ када је на службеном путовању. Исто.

⁴⁵⁹ Исто.

фотографију, потврду одсека за унутрашње послове и, сходно стручности, бити видно означени (римским) бројем групе у коју је стручњак разврстан.⁴⁶⁰

С обзиром да је уговор био типски документ евентуалне измене биле су могуће само уз сагласност надлежног ресорног органа (министарства, комитета, ИНО) и одобрење Министарства рада ФНРЈ. Уговори су закључивани између надлежних државних органа и стручњака, а руководиоци предузећа или установа у којима су стручњаци били упуслени су се старали о њиховом извршењу. Уговор је закључиван на српскохрватском и на језику страног стручњака, с тим да су се страна имена писала латиницом, и садржао је, сем прописаних одредаба, обавезно струку и звање стручњака, као и његову специјалност (нпр. струка – грађевинска, звање – грађевински инжењер, специјалност – пројектант за мостове),⁴⁶¹ а у делу који се односи на слање уштеђевина требало је унети и име, презиме и степен сродства лица којем се та уштеђевина шаље, као и назив земље и адресу, а за Немачку још и окупациону зону. За стране стручњаке који су вршили дужност службеника закључиван је уговор о хонорарној служби, а за остале уговор о раду и радним односима. Потписане уговоре (у шест примерака) предузећа су достављала надлежном ресорном органу на преглед и даље упућивање Министарству рада ФНРЈ ради одобрења.⁴⁶²

Обрасци уговора које је Министарство рада разаслало ресорним органима имали су, међутим, низ формалних недостатака. Како је запажено, образац на српскохрватском језику одштапан је са доста грешака (посебно за високе специјалисте), али превод на немачки „сасвим је немогућ и показује сасвим слабо знање немачког језика свога преводиоца“. Преводилац је преводио „реч по реч“, не обзирајући се што превод није имао исти смисао као текст на српскохрватском.⁴⁶³

Плате страних стручњака утврђиване су, по правилу, до висине плата истоврсних домаћих стручњака, у складу са уредбом о припадностима савезних

⁴⁶⁰ Рок за достављање картона износио је осам дана, за издавање карата за снабдевање рационисаним намирницама и текстилом три дана, а за закључење уговора 15 дана. Исто. Примерак попуњеног Картона иностраних стручњака види у *Апендиксу*, Прилог 12.

⁴⁶¹ Упутство је јасно сугерисало да се посебно води рачуна код уписивања звања немачких стручњака „јер код њих је звање инжењер једнако звању техничара код нас, а звање дипломирани инжењер једнако је звању инжењера код нас [sic]“. Исто.

⁴⁶² Шест примерака уговора припадали су савезном и републичком министарству рада, ресорном органу (министарство, комитет или ИНО), МУП, предузећу и страном стручњаку. Исто.

⁴⁶³ У Главној дирекцији савезне индустрије мотора сачињен је исправан превод текста и послат министру, јер постојећи обрасци нису могли бити коришћени „узимајући у обзир могућност да буду употребљени ван граница наше земље“. АЈ-17, Персонално, ф. 6, акт 12270, 9.12.1947.

државних службеника. Ако је било потребно неком стручњаку обезбедити веће припадности, за то се морала добити сагласност надлежног ресорног органа и одобрење Министарства рада ФНРЈ. Страним стручњацима није припадала накнада за одвојени живот за време док им ужа породица није доведена у ФНРЈ, или ако није намеравала да дође, међутим, имали су право на додатак за децу под истим условима као и југословенски службеници и радници.⁴⁶⁴

Решењем Министарства трговине и снабдевања (бр. 1376, 21.1.1949), које је регулисало питање снабдевања страних стручњака и њихових породица, уређено је и питање слања пакета ужој породици у иностранство. Пакети су се могли слати једном месечно (неискоришћено право се могло пренети у следећи месец), на основу дозволе републичког комитета за спољну трговину.⁴⁶⁵

Уговорима је било могуће предвидети и слање уштеђевине у иностранство, с тим да она није могла прелазити 50% редовних припадности (код уговора о хонорарној служби сума предвиђена за редовну исплату по уговору, а за уговоре о раду и радним односима месечна зарада за осмочасовно радно време). Остала (споредна) примања, попут дневница, награда, накнада за прековремени рад и слично, нису улазила у основицу за трансфер девиза породицама. Слање уштеђевине било је могуће једном месечно, без могућности преноса у следећи месец, и то само ако ни један члан уже породице стручњака није у ФНРЈ (изузеци су могли бити само ако су експлицитно садржани у тексту уговора). Уштеђевине није било могуће слати док уговор не би одобрило Министарство рада ФНРЈ или ако се радило о земљама које нису биле обухваћене државним девизним планом. Поступак за слање уштеђевина подразумевао је да предузеће, односно установа, изда локалној филијали Народне банке налог за дознаке уштеђевина, и уз то још и: потврду предузећа и синдикалне подружнице да „ужа породица стручњака још није стигла у ФНРЈ“, потврду предузећа и синдикалне подружнице да је „дотични стручњак у тој установи (предузећу) запослен“ и „потврду да је уговор о раду закључен, одобрен и регистрован од Министарства рада ФНРЈ, да уговором има право на слање уштеђевине и да предвиђени износ не прелази 50% од његових бруто припадности.“⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

⁴⁶⁵ Исто.

⁴⁶⁶ Исто.

Страним стручњацима који одлазе у иностранство на одсуство, или дефинитивно напуштају земљу по истеку или раскиду уговора, а који су по одлукама Министарства финансија ФНРЈ испуњавали услове за трансфер уштеђевина својим породицама, Народна банка ФНРЈ и њене филијале могле су продавати, уз уредну путну исправу, страна средства плаћања до износа од 3.000 динара. Исти износ могао је бити продат и странцу који нема закључен уговор о раду или чији уговор није регистрован у министарству рада, али само приликом коначног одласка из земље.⁴⁶⁷

Премештање страних стручњака обављало се, по правилу, између самих надлежних ресорних органа, али о томе су одлуке доносили секретаријати владе за персоналну службу (ФНРЈ и република). О таквим одлукама морали су бити обавештени републичко и савезно министарство рада и МУП. Када се радило о запослењу или премештају у место које се налазило у пограничној зони, одобрење је давао савезни МУП. Иначе, кретање страног стручњака ван места сталног боравка могло се обављати само на основу дозволе одсека унутрашњих послова при рејонском, градском или среском НО.⁴⁶⁸

Раскид уговора могао је да уследи само на основу уговора. Ако је уговор желео да раскине послодавац, одлуку о томе морао је да донесе надлежни ресорни орган. Након добијања такве одлуке предузеће се обраћало републичком МУП ради добијања путних исправа, а потом надлежни ресорни орган обраћао се МИП ФНРЈ ради обезбеђивања виза. Све док уредно визиране путне исправе не би стигле предузеће је било дужно да стручњака држи на послу. По одласку стручњака из земље, сви актери који су били умешани у његово довођење морали су о томе бити обавештени.⁴⁶⁹

Врбовање запослених страних стручњака од стране других предузећа или установа било је забрањено и руководиоцима таквих субјеката претило је позивање на одговорност. Контакти са страним стручњаком, зарад новог ангажмана, морали су ићи преко персоналних одељења надлежних ресорних органа. Било је битно да у случају премештања остане на снази првобитни уговор. Потписивањем допунског уговора обавезе ранијег послодавца прелазиле су на новог, а свака промена и допуна морала је проћи верификацију свих органа као и приликом закључења првобитног уговора.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁶⁹ Исто.

⁴⁷⁰ Исто.

Свим стручњацима који су закључили уговор на најмање годину дана омогућено је да у Југославију, под извесним условима, доведу своју ужу породицу.⁴⁷¹ Била је потребна писана изјава стручњака да жели да доведе породицу, са знаком имена, средства и година старости, као и адресе њиховог дотадашњег становања, те да ће од своје плате издржавати ту породицу. Затим, било је потребно мишљење послодавца да стручњак својим радом заслужује да му се породица доведе. Даље, требало је да послодавац обезбеди стан за породицу и да то потврди месни НО. Коначно, персонално одељење ресорног министарства, комитета или ИНО тражило је непосредно од МУП ФНРЈ одобрење за улазак у земљу чланова породице.⁴⁷²

Страни стручњак имао је право на коришћење годишњег одмора као и југословенски држављани. То право се стицало након 11 месеци проведених на раду, и по правилу користило се у земљи. Одлазак на одмор ван земље одобран је само изузетно, по одобрењу ресорног министра, председника комитета или ИНО, и на основу сагласности МУП, а поступак добијања путних исправа био је једнак оном приликом коначног напуштања земље.⁴⁷³

Упутством Министарства рада од 28. марта 1949. године утврђено је да све његове одредбе које важе за споља ангажоване стручњаке важе и за ослобођене ратне заробљенике, изузев што им припадљивости припадају од дана када су ступили на посао као ослобођени из заробљеништва и што им се рок за стицање права на годишњи одмор рачуна од дана ступања на посао. Његове одредбе важиле су и за фолксдојчере у привреди ФНРЈ, ослобођене из ратног заробљеништва, као и за оне који нису били запослени а желели би да ступе у радни однос. Како ни један ранији акт који се тичао статуса фолксдојчера није третирао питање њиховог држављанства,

⁴⁷¹ Упутство је дефинисало и тачно значење појма уже породице. Њу су њу чинили: „жена, деца испод 18 година старости и родитељи стручњака уколико их је стручњак у часу поласка за ФНРЈ издржавао и уколико сами немају средстава за издржавање.“ Доказе о томе био је дужан да прибави сам страни стручњак. Исто.

⁴⁷² Исто. Осим супружника (жена) и деце, као чланови породица стручњака који су дошли на рад у Југославију било је и других сродника (нпр. тетка). Тако је уз инж. др Алфреда Маркауа, стручњака за планирање, воде и производњу водоника, с којим је трогодишњи уговор закључен 9.9.1946. године, и који је радио на изградњи загребачке хемијске фабрике *Југовипил*, сем сина била и „старија тетка“. АЈ-17, Персонално, ф. 7, акт VIII пов. бр. 1431, 30.4.1947.

⁴⁷³ АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

Могућност коришћења годишњих одмора у иностранству, нарочито у Немачкој, била је скопчана с великим проблемима *на терену*. Наиме, предузећа су обећавала запосленим стручњацима могућност коришћења „одсуства“ у Немачкој. Међутим, с обзиром на ситуацију у Немачкој (посебно након Резолуције ИБ), није било никакве могућности да се неко ко би дошао у Немачку поново врати у Југославију. Ипак, супруге стручњака су стално вршиле притисак на Мисију интересујући се зашто њихови мужеве не долазе на одмор. АЈ-25-163-436, акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 93, 11.2.1949.

то су се на њих, и у смислу овог упутства, примењивали прописи који важе за стране држављане. Изузетак од тога било је само слање уштећевина у иностранство, што фолксдојчерима није било омогућено, као и примање обавезе за довођење породице у ФНРЈ. Како је наведено: „Питање довођења породице сматра се као њихова лична ствар и по овоме се могу обраћати непосредно преко надлежних народних власти.“⁴⁷⁴

За стране држављане с којима је закључен уговор о раду није била потребна дозвола за рад, јер је одобрење уговора значило одобрење, односно дозволу рада. Са страним држављанима који су пре 1941. године били у земљи а налазили су се на раду у државној служби, као и са избеглицима из Грчке и из земаља *народних демократија* уколико су били запослени у државној служби ФНРЈ, закључивао се индивидуални уговор, по истом поступку као и када су у питању били ангажовани страни стручњаци, с тим да се њима није одобравало слање уштећевина у иностранство нити довођење породица. Са страним држављанима који су се за време окупације иселили с југословенског простора, а који су након ослобођења ангажовани и као такви дошли у ФНРЈ закључиван је уговор у свему истоветан уговору са другим ангажованим страним стручњацима. Сви остали страни држављани били су у обавези да имају дозволу за рад. Одредба се односила како на стране раднике, тако и на фолксдојчере са истим радним статусом, без обзира да ли су радили у приватном или државном сектору. Иначе, дозволе за рад су, на захтев предузећа, издавала министарства рада република, независно од тога да ли је радник био у привредном предузећу савезног, републичког или локалног значаја. Сва републичка министарства рада била су дужна да воде регистар издатих дозвола за рад и да Министарству рада ФНРЈ крајем сваког месеца доставе извештај о издатим дозволама.⁴⁷⁵

У циљу правилног коришћења стране стручне радне снаге и добре координације надлежних савезних и републичких органа рада, упутством је одређено да се све активности у вези са страном радном снагом обављају преко персоналних одељења ресорних органа (за МНО преко персоналних одељења његових генералних или централних управа), која су морала бити у сталној непосредној вези са министарством

⁴⁷⁴ АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

⁴⁷⁵ Тражење дозволе за уполнење страног држављанина требало је да садржи личне и стручне податке и својство у коме ће бити уполнен, као и потврду одсека за унутрашње послове да је дотични радник пријављен „народним властима“. На такво тражење републичко министарство обраћало се, ради мишљења, републичком МУП, и тек на темељу тога доношена је одлука о издавању дозволе за рад, која је садржала и време трајања. Исто.

рада своје републике, и преко њега са Министарством рада ФНРЈ. Та одељења су имала задатак да воде рачуна и о правилном коришћењу стране радне снаге и да, кад би се контролом утврдило неправилно коришћење, предлажу премештај.⁴⁷⁶

Инспекције рада министарстава рада биле су дужне да редовно контролишу да сви стручњаци имају закључене уговоре и дозволе за рад, као и да се испуњавају обавезе примљене потписивањем уговора. Упутство је нагласило да су у тим пословима били дужни своју помоћ да пруже раднички инспектори при установама и предузећима, као и да ни један стручњак не може бити упуслен ако нема уговор или дозволу за рад. У случају спорова око неиспуњења уговорних обавеза, страни радник је имао право жалбе народном радном суду, а не Државној арбитражи, што се најчешће дешавало, а све молбе или жалбе које је чинио страни држављанин на раду у ФНРЈ подлегале су плаћању такси, сходно *Закону о таксама*.⁴⁷⁷

Ради правилног евидентирања стране стручне радне снаге Упутством је извршена њихова подела у пет група. Прву су чинили *високи специјалисти* (високи специјалисти, признати стручњаци и изузетно високо квалификовани стручњаци), другу *специјалисти* (лица са факултетском или другом високошколском спремом и специјализацијом и дугом праксом у раду – нпр. инжењери уже специјалности: конструктори, или лекари уже специјалности: хирурзи, интернисти итд), трећу *стручњаци* (лица са факултетском или другом високошколском спремом или средњошколском стручном спремом и дужом праксом), четврту *висококвалификовани радници – специјалисти тј. мајстори* (лица са стручном спремом квалификованих радника појединих занимања, дужим практичним радом и специјализацијом у свом занимању) и пету *обични квалификовани радници* (лица са стручном спремом квалификованих радника појединих занимања, као и сви остали који не улазе у прве четири групе). Евиденције о страним држављанима водила су републичка и савезно министарство рада. Министарство рада ФНРЈ било је дужно да води евиденцију запослених страних држављана разврстаних у прве четири групе по неколико критеријума (по ресорима и групама за запослене код послодавца општесавезног значаја, а по републикама и по

⁴⁷⁶ Надлежном ресорном органу предлаган је премештај у друго предузеће истог ресора, а ако се неки од стручњака не би могао користити у тој привредној грани, онда се сагласност за премештање у морала тражити од владиног (савезног или републичког) секретаријата за персоналну службу. У случају да се страни стручњак није корисно могао упуслити у привреди ФНРЈ са њим се раскидао уговор и покретан је поступак за његово враћање у земљу. Исто.

⁴⁷⁷ Исто; АЈ-50-119-242, акт Главне државне арбитраже, бр. 1968, 15.10.1948. *Закон о таксама*, из септембра 1945 (*Сл. лист ДФЈ*, 71/1945), битно је измењен августа 1946. године (*Сл. лист ФНРЈ*, 68/46).

групама за запослене код осталих послодаваца) Републичка министарства рада водила су евиденције за територију своје републике (по ресорима и по групама). Персонална одељења у ресорним органима и управама МНО водила су евиденцију за своје подручје (ресор) и то по послодавцима и по групама. Такође, та одељења имала су задатак да воде евиденцију када истиче рок закључених уговора и дозвола за рад, како би се благовремено обезбедила замена. Начин евидентирања у МУП остављен је да буде прописан у самом том министарству. Сви задужени за евидентирање били су дужни да тромесечно достављају статистичке податке о страним радницима у Министарство рада и у МУП ФНРЈ (образац SR-2).⁴⁷⁸

Како би се утврдио стваран број стране стручне радне снаге у Југославији *Упутством о поступку код ангажовања и уписивања страних стручњака* утврђена је обавеза попуњавања прописаних картона (образаца): X – за све стручњаке са којима је закључен уговор и за оне који, у складу са истим упутством, долазе у обзир за потписивање уговора; и SR-1 – за оне стране раднике којима је издата, или се може издати дозвола за рад. Попуњавање тих картона требало је извршити са стањем на дан 1. априла 1949. године, а за њихово достављање надлежним министарствима одређен је рок до 31. маја исте године.⁴⁷⁹

На темељима наведеног упутства Министарство рада ФНРЈ је 1950. године обавило још једну промену текста уговора. Мада је најдубље било инволвирано у доношење свих прописа о страниј радној снази још од краја 1946. године, Министарство рада је као разлог за промену облика уговора навело непрецизно и различито регулисање радног односа страних стручњака. Нови *Уговор о хонорарној служби* добио је сагласност МИП, али Јавно тужилаштво ФНРЈ имало је примедбу на став који каже да се истеком месеца безусловно губи право на стање уштеђевине, пошто је пракса показала да на околности због којих се није могао извршити трансфер у одређеном месецу често ничим није утицао страни стручњак.⁴⁸⁰

Пре краја 1950. године Министарство рада ставиће на дневни ред предлог још једног општег правног акта о страним стручњацима – Уредбу о запослењу страних држављана. Међутим, Савет за законодавство и изградњу народне власти ФНРЈ није

⁴⁷⁸ АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

⁴⁷⁹ Исто.

⁴⁸⁰ Тужилаштво је тражило да се таква последица веже за неблаговремено подношењу захтева за трансфер од стране стручњака. АЈ-25-102-266, предмет X бр. 8659, 15.9.1950, 20.9.1950. и 27.9.1950.

дао сагласност за доношење тог акта пошто би се њиме „створио посебан правни режим за стране држављане у радном односу, који би давао слику привилегисаног положаја странаца код нас“. Уместо тога препоручено је допуњавање важећих прописа тиме што би се предвидело да се са странцима може склопити уговор о раду у коме би се плате могле слободно уговарати, с тим да као минимум служе нижи тарифни ставови прописани за југословенске раднике и службенике.⁴⁸¹

Коле су намењени општи прописи о ангажовању страних стручњака?

Формално гледано, општи прописи о ангажовању и раду страних стручњака (упутство за потраживање и ангажовање, од 1. новембра 1947. и упутство о поступку код ангажовања и уписења, од 28. марта 1949) имали су опште важење и требало би да се односе на све странце који раде, или намеравају да раде, у ФНРЈ. Пракса, па чак и иоле пажљивије читање тих прописа (нарочито из 1947), показале ограничења у њиховој свеобухватности. Испоставиће се да су правила у потпуности примењива само на једну групу странаца, док ће се према осталима користити селективно, или се неће примењивати (при чему је пракса одступања у односу на одредбе из упутстава у неким случајевима ишла у корист запослених странаца, а у неким на њихову штету).⁴⁸²

Сви грађевински и металски радници ангажовани током 1947. и 1948. године из Мађарске били су обухваћени колективним уговорима чије су одредбе одступале од клаузула у општим упутствима о ангажовању странаца, а слична је ситуација била и са бугарским баштованима, ветеринарима и агрономима, око чијих су се услова рада споразумели представници ресорних органа двеју држава.⁴⁸³ Слична тенденција постојала је и код италијанских радника, мада међународни споразум није закључен. Југословенске власти задужене за радне односе су, кад год је то било могуће, Италијане посматрале као групу (не јединствену већ омеђену струком, пореклом, тј. ранијем пребивалиштем, локацијом или подручјем на којем раде, политичком припадношћу) и настојале су да за такву групу одреде исте услове рада. Тако је било приликом пријема групе од 51 радника на рад у шумској индустрији Словеније, јануара 1949 (за

⁴⁸¹ АЈ-25-102-266, предмет бр. 10246, 4. и. 9.12.1950.

⁴⁸² Разлику су јасно уочили професори права М. Бартош и Б. Д. Николајевић у *н.д.*, 130, 164.

⁴⁸³ О условима рада Мађара види *утаначења* о ангажовању грађевинских и металских радника: АЈ-25-158-424, Утаначење, пов. бр. 1284, 2.6.1947; исто, Протокол о допунским утаначењима, 19.9.1947; исто, Утаначења, 21.5.1948. О условима предвиђеним за бугарске држављане види: АЈ-4-25-250, Услови рада бугарских ветеринара и агронома, акт б.б. с.а [1946]; АЈ-50-60-125, Уговор од 28.1.1948; АЈ-4-28-261, акт бр. 909, 25.2.1947; АЈ-25-85-217, предмет бр. 3117/III, 27.9.1947. и 27.10.1947; исто, акт Министарства рада, пов. бр. 3487, 8.10.1947.

шта је интервенисао Тито). У преписци тим поводом дат је текст који садржи све елементе за закључење предуговора, који се разликује од обрасца прописаног упутством о ангажовању странаца. Са сваким радником требало је закључити индивидуални уговор, у трајању од најмање годину дана, с три месеца пробног рада. Плате и одбици за социјално осигурање били су као за Југословене. Трошак транспорта до места рада сносило је Министарство шумарства и дрвне индустрије Словеније, а након истека 11 месеци рада стицало се право на годишњи одмор (15 до 30 дана). Послодавци су били дужни да обезбеде смештај и снабдевање, на трошак радника (као и домаћим радницима). Коначно, радницима који су имали ужу породицу (супругу, децу до 18 година и родитеље, уколико их је радник издржавао пре доласка у ФНРЈ) у Италији, омогућено је слање месечне уштеђевине у износу до 20% основних припадљности (редовна надница за осмочасовно радно време за 26 дана у месецу) и пакета намирница масе до 10 килограма.⁴⁸⁴ Међутим, потпуно другачији (и засебан) однос власти су имале према радницима који су дошли из Зоне А СТГ. Они ће добити разне социјалне бенефите, веће него што су имали Југословени.⁴⁸⁵

Узимајући све наведено у обзир, испоставља се да се у општим актима (упутствима) о ангажовању странаца превасходно мислило на једну групу – Немце и то најпре на Немце из окупираних зона Немачке. То је нарочито изражено у упутству пов. бр. 4191, од 1. новембра 1947. У њему не само да се наводи да ће уговори о раду бити закључени (сем на домаћем) *на немачком језику*, већ се у тачки 4. поглавља I (*Поступак при потраживању стручњака*), каже „да се више неће моћи на основу појединачних захтева упућених непосредно нашој Војној мисији [...] вршити ангажовање иностраних стручњака“. Такав назив војно-дипломатског представништва на страни, још дат у једнини, сугерише да се ради о само једној војној мисији – оној у Берлину.⁴⁸⁶ Међутим и друго упутство, од 28. марта 1949. године такође на више места сугерише немачку компоненту као извор радне снаге.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Најбитнија разлика у односу на уговор предвиђен општим упутством о ангажовању странаца била је у вези са слањем помоћи (уштеђевине) породицама, која је могла износити само 20% редовних прихода. АЈ-25-162-435, образац предуговора, предмет бр. 32, 2.2.1949.

⁴⁸⁵ АЈ-25-85-217, акт пов. бр. 3546, 4.10.1947 (сачувано и у: АЈ-50-119-242).

⁴⁸⁶ АЈ-25-173-446, Упутство за потраживање и ангажовање стручне радне снаге, акт, пов. бр. 4191, 1.11.1947.

Текст типског уговора за рад странаца у ФНРЈ био је израђен само на немачком језику. АЈ-11-56-178, акт пов. бр. 216, 5.3.1948.

⁴⁸⁷ Помињање Немачке на више места, образци дати на немачком језику и сл. Види текст упутства у: АЈ-25-155-410, пов. бр. 1905/49, 28.3.1949.

Прописи о разврставању страних стручњака у потрошачке категорије и о правима и обавезама

Питање рационасног снабдевања и контролисане потрошње постало је актуелно одмах након ослобађања земље и та тема неће силазити *с дневног реда* до краја периода којим се бави ова студија. О расподели хране, одеће и обуће, монополских производа и енергената држава ће настојати да с великом пажњом води бригу. Зависно од подручја, социјалног стања, радног места и других карактеристика грађани ће, а међу њима и страни стручњаци који ће бити на раду у Југославији, у тој епохи бити различито третирани.⁴⁸⁸

Како би се уједначило и питање снабдевања странаца на раду у ФНРЈ, то је решењем министра трговине и снабдевања, бр. 1376, од 21. јануара 1949. утврђен начин њиховог снабдевања и разврставања у потрошачке категорије.⁴⁸⁹ Међутим, само два и по месеца касније, на темељу прописа који су регулисали области груписања послова, платних разреда и плата, снабдевања становништва, платног промета са иностранством и државних службеника, савезни министри рада (Љубчо Арсов, 1910-1986), трговине и снабдевања (Осман Карабеговић, 1911-1996) и финансија (Добривоје Радосављевић, 1915-1984), уз сагласност председника Привредног савета ФНРЈ, Бориса Кидрича, донели су 5. априла 1949. године, донели су знатно обухватнији акт – *Решење о категоризацији страних држављана запослених у ФНРЈ и о одређивању њихових основних права и дужности*.⁴⁹⁰

Страни држављани запослени у ФНРЈ, који су ангажовани у привреди или су се затекли као ратни заробљеници па су ослобођени из заробљеништва на основу посебних ангажмана, односно уговора закључених после 9. маја 1945. године (изузев фолксдојчера), подељени су према том решењу на пет група, истоветно као упутству о поступку ангажовања од 28. марта 1949. године: 1. високи специјалисти, 2. специјалисти, 3. стручњаци, 4. висококвалификовани радници – специјалисти

⁴⁸⁸ Први акти те врсте били су Решење о увођењу једнообразних легитимација за снабдевање и потрошачких књижица за целу државну територију и Правилник о легитимацијама за снабдевање и потрошачким књижицама (*Сл. лист ДФЈ*, 54/45). Новим правилницима и наредбама та област ће се даље уређивати наредних година (*Сл. лист ФНРЈ*, 30/46, 60/46, 76/46, 91/46; исто, 13/47, 95/47; исто, 12/48, 26/48, 38/48, 47/48, 62/48, 72/48 итд.).

⁴⁸⁹ *Решење о начину снабдевања и разврставања у потрошачке категорије иностраних квалификованих и високо квалификованих радника и стручњака и чланова њихових породица који уговорно ступају у радни однос у предузећима и установама ФНРЈ*, АЈ-25-10-30. Министар је био Јаков Блажевић (1912-1996), члан ЦК КПЈ.

⁴⁹⁰ Решење ће обухватити и низ општих обавеза, већ датих у упутству о ангажовању од 28.3.1949. АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији, акт бр. 4271/49, 5.4.1949 (сачувано и у: АЈ-180-к.5-316; АЈ-31-67-95; АЈ-11-87-295; АЈ-41-622-977 и др).

(мајстори) и 5. обични квалификовани радници. Страни држављани прве три групе ступали су на рад у ФНРЈ на основу уговора о служби, радници четврте групе на основу уговора о раду а пете на основу дозволе за рад. За регулисање права и дужности страних високих специјалиста, специјалиста и стручњака и њиховог односа са послодавцем аналогно су важили прописи о државним службеницима,⁴⁹¹ а за ВКВ и обичне КВ раднике прописи о регулисању радних односа радника и намештеника (уредбе о заснивању и престанку радног односа, о радним књижицама, о платама у одговарајућим привредним делатностима, о годишњем одмору, о дисциплинској одговорности и други), осим ако истим решењем није другачије одређено.⁴⁹²

Решењем о категоризацији утврђено је да су сви страни држављани, без обзира на групу, осигурани по прописима о социјалном осигурању и у свему изједначени према југословенском носиоцу социјалног осигурања као и домаћи осигураници. Истим актом потврђено је да се плате утврђују уговорима о служби, односно раду, за прве четири групе, а за раднике пете групе према раду и послу који обављају, према нормама и тарифама које према прописима важе и за југословенске раднике једнаких квалификација и занимања, укључујући и право на одговарајуће додатке и премије на основу учинка и квалитета рада, тежине рада, рационалности при раду (уштеда материјала и сл) и другог.⁴⁹³

Решење о категоризацији разрадиће опште право странаца на слање дела уштећевина. За стручњаке прве четири групе остављена је могућност слања члановима уже породице (супрузи и деци, а родитељима уколико су их ти странци издржавали), једном у месецу, дела бруто прихода утврђеног уговором. Та уштећевина износила је за стране држављане прве групе до 50% бруто-принадлежности, за другу групу до 40%, за трећу до 30%, а за четврту до 20%. Сем тога, држављани Италије разврстани у пету групу могли су, на предлог ресорног министра и након одобрења Министарства рада ФНРЈ, изузетно слати својој ужој породици до 5.000 динара свака три месеца. Истоветном процедуром страним специјалистима (прва и друга група) омогућавало се да, и ако немају породицу у иностранству, могу на свој лични рачун у некој од банака ван ФНРЈ слати сваког месеца до трећине својих бруто-принадлежности. Осим новца, странцима у југословенској привреди било је омогућено и слање пакета породицама у

⁴⁹¹ Закон о државним службеницима (*Сл. лист ФНРЈ*, 62/46), његове измене и допуне (*Сл. лист ФНРЈ*, 44/48, и 4/49) и други прописи издати на основу и ради спровођења тог закона.

⁴⁹² АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији, акт бр. 4271/49, 5.4.1949.

⁴⁹³ Исто.

иностранству. То право могли су користити радници свих пет група, с тим да пакет није смео бити тежи од десет килограма (брuto), а у њему се могло налазити до два килограма масноће, до три килограма меса или месних производа и до 500 цигарета (остатак су могли чинити други прехранбени производи). По посебном одобрењу комитета за спољну трговину у народној републици, а на предлог ресорног министра укупна маса пакета и намирница у њему могла се удвостручити.⁴⁹⁴

Страни стручњаци имали су током рада у ФНРЈ право на набавку животних намирница и индустријских производа који су били на режиму обезбеђеног снабдевања. У време доношења решења о категоризацији од 5. априла 1949. године снабдевање рационисаним намирницама (хлеб, гриз кукурузни или пшенични, масноћа, месо, шећер, какао-производи и сува сланина) кретало се од категорије Р3 до категорије Р1а (увећане за 50%), а број годишњих тачкица за набавку индустријских производа (текстила и обуће) био је у распону од 210 до 600 по запосленом – што је знатно превазилазило обим снабдевања запослених Југословена.⁴⁹⁵

Табела 1: Снабдевање страних стручњака рационисаним производима⁴⁹⁶

Категорија	Стручњак	Супруга (и остала издржавана лица у ужој породици)	Деца
I	Р1а+50% 600 тачкица	Р1б 450 тачкица	Р1 210 тачкица
II	Р1а+25% 420 тачкица	Р1 250 тачкица	Р2 210 тачкица
III	Р1а 420 тачкица	Р1 250 тачкица	Р2 210 тачкица
IV	Р1б 310 тачкица	Р1 210 тачкица	Р3 210 тачкица
V ⁴⁹⁷	Р1-Р3 210 тачкица	Г 120 тачкица	Д1-Д3 80-110 тачкица

Категорија Р3, најмања по обиму обезбеђених производа (којој је припадао део радника V групе), садржала је 350 грама хлеба дневно, 1.000 грама масноћа, 2.000 грама меса, 800 грама шећера и 100 грама кафе месечно (ти ће садржаји бити доведени у питање када поткрај јануара 1950. ступи на снагу уредба о устаљивању радне снаге, по

⁴⁹⁴ Исто.

⁴⁹⁵ Веће снабдевање него што су га имали југословенски стручњаци и радници није се односило само на стране држављане распоређене у V групу. Исто; *Сл. лист ФНРЈ*, 17/49.

⁴⁹⁶ Исто.

⁴⁹⁷ Снабдевани су били као и домаћи радници категорија Р1-Р3 (за снабдевање намирницама), односно категорије ИР1 (за запослене), ИГ (за издржавана лица, чланове породице), односно ИД1 и ИД2 (за децу) према распореду за снабдевање индустријским производима. Исто.

којој је снабдевање припадало оним радницима који закључе уговор – што странци из V групе нису могли).⁴⁹⁸ *Најсадржајнија* категорија, P1a, увећана за 50% (у коју су улазили високи специјалисти), обухватала је 1.200 грама хлеба на дан, 4.800 грама кукурузног гриза, 2.250 грама масноћа, 11.250 грама меса, 2.250 грама шећера и 300 грама кафе месечно. Куповне тачкице, које су *покривале* годишње потребе за индустријским производима на обезбеђеном снабдевању, као што су тканине, конфекција, трикотажа, чарапе, остала текстилна роба и обућа припадале су страним стручњацима (изузев оних из V групе) у броју који је значајно премашивао број тачкица Југословена.⁴⁹⁹

Сем наведеног, свим потрошачима из прве четири групе припадали су месечно још и по 250 грама сапуна за прање и 1 комад тоалет сапуна, а по породици је следовао и један килограм сапунског прашка. Иначе, снабдевање потрошача који су спадали у прве четири групе обављало се преко служби радничког снабдевања, и то како производима који су на обезбеђеном (рационисаном) снабдевању, тако и осталим прехранбеним артиклима (пасуљ, кромпир и др), а било је потребно да им та служба обезбеди набавку и оних производа које сама није могла продавати, као што су млеко, путер, јаја, сир и слично. Коначно, страним држављанима распоређеним у прве четири групе припадао је стан који одговара задацима који су стручњацима утврђени на основу уговора, њиховом рангу, породичном стању и сл, по начелима која су важила за Југословене одговарајућег ранга и положаја.⁵⁰⁰

Уговори о служби (за прве три групе), односно уговор о раду (за четврту групу) трајали су колико је у њима било предвиђено, а могли су се раније раскинути из оправданих разлога. За послодавца то су били: а) ако је страни држављанин поднео

⁴⁹⁸ *Уредбом о устаљивању радне снаге и о усклађивању планова радне снаге са планом платног фонда и планом обезбеђеног снабдевања*, од 21.1.1950. одређено је да се радни однос може заснивати само потписивањем уговора, који је био основ и за обезбеђено снабдевање. Доносилац прописа није учио да странци V групе (који су добијали дозволу за рад) на тај начин остају без обезбеђеног снабдевања. Реагујући тек након притужби, скоро месец дана доцније, Министарство рада је сугерисало да се до доношења нових прописа са таквим странцима закључе уговори као и са домаћим радницима. *Сл. лист ФНРЈ*, 4/50; АЈ-25-156-411, предмет бр. 1880, 8.2.1950. и 18.2.1950.

⁴⁹⁹ Југословенски радници и службеници могли су добити, зависно од тежине посла и стручности, од 180 до 240 тачкица. *Сл. лист ФНРЈ*, 17/49.

Број тачкица за набавку тканина (*метраже*) износио је, зависно од врсте материјала, од 4 до 15 по метру (*једнострука ширина*), за конфекцију за одрасле од 4 до 5 за веш, 7 за памучну сукњу и блузу, 12 и 18 за вунену сукњу или хаљину, 10 за памучну мушку кошуљу, 30 за вунени сако и чак 45 за женски а 70 за дуго мушки капут, за трикотажу било је потребно од 6 за летњу поткошуљу или памучни комбинезон до 20 за вунени џемпер. За чарапе је било потребно од 2 до 8 тачкица, а остала текстилна роба захтевала је 2 до 4 тачкице за пешкире, 50 тачкица за памучни креветски прекривач и 60 за мадрац. За обућу за одрасле било је потребно издвојити 28 тачкица за ципеле са гуменим, 40 са кожним и 60 са двоструким кожним ђоном, а чак 80 за кожне чизме. *Исто*.

⁵⁰⁰ Исто.

лажно сведочанство о стручној способности; б) ако се по оцени комисије послодавца није показао као одговарајући стручњак; в) из разлога због којих престаје служба државним службеницима⁵⁰¹ (за групе од 1 до 3), односно због којих се радни однос може раскинути⁵⁰² (за групу 4); г) ако ода службену тајну; и д) по пресуди дисциплинског суда. С друге стране, оправдани разлог за раскид уговора од стране стручњака био је ако послодавац не извршава одредбе уговора. За трајање и раскид радног односа страних држављана распоређених у пету групу важиле су одредбе *Уредбе о заснивању и престанку радних односа*. За све спорове између странаца на раду у ФНРЈ и њихових послодаваца надлежни су били редовни судови као радни судови.⁵⁰³

Решење о категоризацији страних држављана поновило је одредбе *Упутства о поступку код ангажовања и упослења страних стручњака* у делу који се односи на евидентирање страних стручњака и радника и благовременом извештавању надлежних, као и на израду и дистрибуцију уговора и дозвола за рад. Истим актом наложено је послодавцима да у року од 15 дана обаве разврставање свих страних држављана, а за три наредна месеца били су дужни да све постојеће уговоре, уз сагласност страног држављанина, саобразе том решењу или додавањем нових клаузула (које мењају или допуњују постојећи уговор), или закључењем нових уговора.⁵⁰⁴

Примена прописа о категоризацији, правима и обавезама и њихова даља разрада

У циљу исправног разумевања и једнообразне примене акта о ангажовању и упослењу странаца из марта и априла 1949. године, Министарство рада израдило је 18. маја исте године обавезно тумачење. Њиме је истакнуто да су сви уговори о хонорарној служби и о раду пуноважни тек кад се одобре у Министарству рада ФНРЈ, а дозволе за рад кад се издају у министарству рада републике.⁵⁰⁵ Даље, назначено је да право на обезбеђено снабдевање животним намирницама и индустријском робом и на слање пакета ужој породици имају само странци који су ангажовани после 9. маја 1945. године, као и бивши ратни заробљеници који су ослобођени на основу уговора о раду

⁵⁰¹ Чланом 88. *Закона о државним службеницима* ти случајеви су, када су у питању страни држављани били: самовласно напуштање службе дуже од десет дана, давање лажних података приликом ступања у службу, на основу судске пресуде лишење слободе у трајању дужем од шест месеци, дванаест месеци непрекидног боловања, односно укупно осамнаест месеци боловања у току две узастопне године, настанак телесне или душевне неспособности за вршење службе и навршење година старости одређене прописима његове струке. *Сл. лист ФНРЈ*, 62/46 (Закон) и 44/48 (пречишћен текст Закона).

⁵⁰² Ти разлози утврђени су *Уредбом о заснивању и престанку радних односа*. *Сл. лист ФНРЈ*, 84/48.

⁵⁰³ АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији, акт бр. 4271/49, 5.4.1949.

⁵⁰⁴ Исто.

⁵⁰⁵ АЈ-180-к.5-316, акт Министарства рада, бр. 4271/49.XIV/2, 18.5.1949 (исто и у: АЈ-31-67-95).

(осталима је то право ускраћено, осим ако није наведено у индивидуалним уговорима које је Министарство рада већ одобрило, а ускраћено је и фолкслојчерима, без обзира на радноправни статус). Слање уштеђевине могу да остваре само они којима је то право дато по већ закљученим уговорима регистрованим код Министарства рада ФНРЈ, с тим да се висина дознаке прилагоди одредбама решења о категоризацији.⁵⁰⁶

Коначно, тумачењем је подцртано да сви уговори закључени са странцима разврстаним у пету групу престају да важе даном добијања дозволе за рад (о чему су републичка министарства рада била дужна да извести савезно ради поништења таквих уговора), као и да убудуће ни један страни држављанин који буде ангажован мимо Министарства рада ФНРЈ неће моћи да ужива никакве повластице које важе за странце (дакле могу бити снабдевени и плаћани потпуно једнако као и домаћи радници).⁵⁰⁷

Већ крајем априла 1949. Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ упутило је текст решења о категоризацији републичким истородним ресорима, а ови неколико дана касније послали на извршење градским и среским НО, а на знање ресорним или нижим органима власти у републици (министарствима рада, грађевина и рударства, председништву владе НР, контролној комисији, јавном тужиоцу, синдикату, управи за снабдевање и трговинској инспекцији. Само у Србији тај акт разаслан је на преко 200 адреса.⁵⁰⁸ Слутећи да могу наступити озбиљни неспоразуми у односу са страним стручњацима ако се новопрописане процедуре не реализују у кратком року, Министарство рада је ресорним органима упутило 2. јуна 1949. године распис, којим је подсетило да је неопходно у року од 15 дана категорисати запослене стране држављане и у року од три месеца ревидирати уговоре, те да ће трансфер уштеђевина након 5. јула моћи да се обавља само за разврстане стручњаке са ревидираним уговорима. Ово је било важно јер се нереализовано право на трансфер уштеђевине није могло пренети у следећи месец.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Основ од којег се узимао проценат за трансфер уштеђевина могао је бити само уговором предвиђена плата, без споредних примања (награде, специјални додаци, премије, прековремени рад, прекорачење норми итд). Ако плата није уговором предвиђена, онда се за основ узимала сатница за осмочасовно радно време, за 26 радних дана. Повећање плате у току трајања уговора није повлачило повећање основа за трансфер, а свако утврђивање већег основа сматрано је девизним прекршајем. Исто.

⁵⁰⁷ АЈ-180-к.5-316, акт Министарства рада, бр. 4271/49.XIV/2, 18.5.1949.

⁵⁰⁸ АЈ-25-155-408, акт бр. 4271/1, 7.5.1949 (распис Министарства трговине и снабдевања НР Србије, Управе за потрошачке карте, бр. 37272, 3.5.1949).

⁵⁰⁹ Иако је било на хиљаде уговора, до дана слања расписа само је Министарство рударства ФНРЈ тражило и добило одобрење за разврставање 24 стручњака и Министарство пошта ФНРЈ за 7 стручњака. АЈ-180-к.5-316, распис Министарства рада ФНРЈ, бр. 4271/28-XIV-2, 2.6.1949.

Већ неколико седмица касније федералном министарству рада почели су да пристижу први извештаји у вези са спровођењем упутства о поступку ангажовања и решења о категоризацији. Тако су Министарство тешке индустрије ФНРЈ и Министарство рударства ФНРЈ известили да су све подручне дирекције и предузећа у њиховом саставу обавештени о новим прописима и њиховом садржају. Јављено је, такође, како су отпочеле активности на потпуном и тачном евидентирању страних држављана, испитивању њихове правилне и рационалне искоришћености и прикупљању свих потребних података. Међутим, одмах су се јавиле и потешкоће које су обесмислиле рокове утврђене за завршетак предвиђених послова. Наиме, у Министарству индустрије су недостајали картони (обрасци) за евидентирање (послато их је премало), тим пре што је у његовим предузећима било преко 1.000 страних стручних радника и специјалиста, за које је требало обезбедити шест пута више картона (том министарству је требало и више картона јер је сматрало да треба израдити и седми примерак и доставити га генералној, односно главној дирекцији као средњем органу власти између предузећа и самог министарства). Иста невоља задесила је и Министарство рударства, али и сва друга министарства. Недостатак картона и накнадна одлука о њиховом централизованом штампању онемогућила је извршење задатка у року. Сем тога, у извештају Министарства рударства ФНРЈ наводи се да су поједина предузећа имала много тешкоћа у тумачењу одредаба упутства о ангажовању и решења о категоризацији, та да су, и поред редовних телефонских консултација с тим министарством, достављала погрешне податке. Исправљање таквих података био је други разлог за споро извршење послова на евидентирању и за кашњење. Даље, то је министарство извештавало како прикупљање података о правилном искоришћењу странаца иде споро, па је тамо одлучено да се промени методологија радног ангажмана страних стручњака. Наиме, одлучено је да се од стручњака истих квалификација створе групе (екипе) које ће као такве одлазити на терен где се укаже потреба (нпр. група за препарацију метала, група за коксару, група за испитивање угља итд). Сматрало се да ће се на тај начин стручњаци „правилним задацима из њихове струке потпуно користити, па и они сами ће се задовољити, јер ће радити на таквом послу, који одговара њиховој стручној спреми“. Наравно, формирање таквих група и њихово упућивање на терен изискивало је додатно време, што је био још један од фактора за кашњење у извршењу задатка. Коначно, али свакако не и последње у низу, из ресора рударства су се савезном органу рада жалили на недостатак фотографа у

предузећима. Она су јављала свом ресорном министарству да имају великих тешкоћа око ангажовања фотографа који би израдио фотографије страних држављана за стручне картоне, а „без слика евиденција за странце не би имала никаквог значаја“. Дешавало се да у решавању тог проблема предузећа нису могла наћи савезника ни у локалној власти, као што је био случај у Кутини, чији срески комитет није хтео да помогне предузећу *Гојло* у набавци фото-материјала. Тако је централни југословенски орган за питања рада и радних односа, пре него што су рокови за евидентирање и прошли већ почео да прима информације да су они неодрживи.⁵¹⁰

Иако је Министарство рада ФНРЈ уредбом, решењем и тумачењем из периода март-мај 1949. године у великој мери прецизирало поступак уговарања рада са страним стручњацима, у пракси се показало да се уговори неретко достављају неправилно попуњени или са непотпуним подацима. Зато је било приморано да крајем јула исте године свим персоналним одељењима ресорних органа достави објашњење за закључивање уговора. Међутим, то објашњење донело је и неке спецификуме који нису раније описани. Тако, у случају када је страном стручњаку део уже породице у ФНРЈ, а део у иностранству, а да он жели да шаље уштеђевину, било је потребно да ресорни орган тражи сагласност од министра рада ФНРЈ, при чему би се могао дозволити трансфер до половине предвиђеног трансфера по групама.⁵¹¹

У међувремену је, 7. априла 1949, министар рада донео још један акт који се тичао раду странаца – *Упутство о праву на пензију лица која су као страни држављани по нарочитом одобрењу примљени за државне службенике*. Оно је донето због рестриктивних одредаба *Закона о установљењу права на пензију и о пензионисању државних службеника* које су онемогућавале исплату пензија лицима без југословенског држављанства (онима која изгубе држављанство). Стога што по Закону о државним службеницима странац није могао бити државни службеник у закону о пензији није ни предвиђено да пензију не може добити лице које није држављанин ФНРЈ, већ је прописан губитак права на пензију за лице које после пензионисања изгуби држављанство ФНРЈ. Међутим, члан 50, став 4 Закона о државним службеницима предвиђао је могућност постављања за државног службеника лица које није држављанин ФНРЈ. Тако постављени државни службеник имао је сва права и дужности као и службеник југословенског

⁵¹⁰ АЈ-25-155-408, акт бр. 4271/7, 14.5.1949 (извештај Министарства тешке индустрије ФНРЈ) и бр. 4271/20, 25.5.1949 (извештај Министарства рударства ФНРЈ).

⁵¹¹ АЈ-180-к5-316, Објашњење за закључивање уговора, акт Министарства рада бр. 4271, 29.7.1949.

држављанства, па између осталог и право на пензију. Стога министар рада прописује да се за таква лица може одредити и исплаћивати пензија, уколико су за то испуњени остали законски услови, без обзира што та лица немају држављанство ФНРЈ.⁵¹²

У вези с решењем о категоризацији министар финансија је, на основу *Девизног закона*, 5. јула 1949. године донео *Упутство о вршењу дознака уштеђевина страних држављана својој ужој породици у иностранство, односно набавци страних средстава плаћања од стране ових лица приликом одласка у иностранство*.⁵¹³ Њиме је потврђено право на слање дела уштеђевине ужој породици и на лични конто, како је то предвиђено решењем о категоризацији од 5. априла. Такође, регулисано је да страни држављани приликом поласка из Југославије, по престанку службе или одласком на одсуство, могу набавити страна средства плаћања само по специјалном одобрењу Министарства рада ФНРЈ. Дознаке наведених уштеђевина странци су могли вршити само уз предочење Народној банци (односно Југословенској извозној и кредитној банци – ако су у питању држављани СГТ), приликом сваке дознаке, оригиналног уговора о служби или раду, личне легитимације и потврде предузећа да је стручњак запослен, те да му ужа породица није у ФНРЈ. Ову потврду је сваки пут, сем предузећа, морала оверити и синдикална подружница на посебном обрасцу. У случају да страни стручњак промени ресор или предузеће, морао се приложити и допунски уговор.⁵¹⁴

Тим актом омогућено је да се заостале уштеђевине могу реализовати, али само на основу специјалног одобрења Министарства рада ФНРЈ. Такође, утврђено је да сви издаци по основу трансфера уштеђевина иду на терет девизног неробног плана Министарства рада ФНРЈ (позиција „уштеде страних радника“), а уколико оно не би располагало довољним количинама девиза за 1949. годину разлику би му из својих резерви обезбедило Министарство финансија.⁵¹⁵

⁵¹² *Сл. лист ФНРЈ*, 33/49.

⁵¹³ АЈ-180-к. 5-316, акт Министарства финансија бр. 22323, 5.7.1949.

⁵¹⁴ Исто; АЈ-11-87-286, акт бр. 27444, 29.7.1949.

⁵¹⁵ Народна банка (односно ЈИК банка за грађане СГТ) је извршавала све налоге у националној валути земље из које је страни држављанин ангажован (дознака уштеда) тј. у коју одлази (приликом одласка из Југославије). Када није постојала могућност плаћања у националној валути Народна банка је издавала чекове у тзв. слободним девизама. Исто.

Истог дана министар финансија изменио је своја решења од 18.5. и 28.5.1949. године којима су одобрења за набавку девиза у циљу приватних путовања страних стручњака у иностранство била у надлежности републичких министарстава финансија. Право да даје ова одобрења стављено је у искључиву надлежност Министарства рада ФНРЈ. АЈ-180-к.5-316, Решење бр. 22323, 5.7.1949.

Иако је решење о категоризацији из априла 1949. године требало да уведе ред у слање уштећевина лимитирањем процента утврђених уговором његовим умањењем сходно мањем (опадајућем) значају група у које су странци разврстани (и чак елиминисањем такве могућности за најмање значајну, пету групу) и искључивањем могућности трансфера девиза пре ревизије уговора, он ипак није постигнут и повремено се неконтролисан (мада значајно умањен) одлив девиза наставио.⁵¹⁶ Да би се неправилности поправиле Министарство финансија је упутством од 5. јула и одлуком од 17. децембра 1949. године уредило питање слања дознака уштећевина страних држављана у иностранство и увело *трансферни лист*, документ на основу којег су се дознаке могле обављати. Мимо трансферног листа или специјалног одобрења Министарства рада ФНРЈ слање уштећевине није било могуће.⁵¹⁷ Међутим, *на терену* су се и даље дешавали пропусти, с тим да је такво непоштовање прописа доводило до „позивања на одговорност“ и предузимања мера од стране надлежних органа.⁵¹⁸

До краја 1950. године искристалисаће се још једна проблем у вези са трансфером уштећевине. Примећено је како су износи таквих дознака утврђени у процентима (релативна вредност према месечном приходу), међутим у апсолутном износу трошкови на име трансфера су расли. То је била последица тога што су многи државни или привредни органи повећавали плате страним стручњацима у току њиховог радног односа, па се дешавало да се појединцима омогући већи трансфер уштећевина „него што би на име плате примили у земљи из које су ангажовани“. Стога је на самом измаку године одлучено да се „одреди један плафон уштећевина“, односно да се пропишу лимити у апсолутним износима.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Дешавало се да предузеће изда потврду да је уговор одређеном страном стручњаку одобрен у Министарству рада, а да се то није десило (такав случај био је у предузећу *Ложницица Дивача*), или да се у потврди предузећа наведе висина зараде већа од уговорене (као што је то учинио Радио Београд). Када би уочили такве случаје надлежни су покретали правни поступак (обично пријаву за девизни прекршај). АЈ-25-155-408, Извештај о страниј радној снази запосленој у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950.

⁵¹⁷ АЈ-12-583, распис Народне банке ФНРЈ, К. бр. 238, 17.12.1949. Примерак попуњеног трансферног листа види у *Апендиксу*, прилог 13 и 14.

⁵¹⁸ У извештају Министарства рада упућеном ЦК КПЈ крајем октобра 1950. године наведена су само три таква случаја. У једном је банкарски службеник у Брчком примао дознаке супротно трансферном листу, о чему је 18.4.1950. обавештена Народна банка ФНРЈ, с циљем спречавања таквих случајева и кажњавања службеника, а стручњацима Херберту Метеу (Herbert Mätte) и Ђованију Венкарутију (Giovani Vencharutti), који нису имали право на слање уштећевине на основу трансферних листа омогућен је трансфер, о чему је обавештено Министарство финансија. АЈ-25-155-408, исто.

⁵¹⁹ До тога ће доћи крајем јануара 1951. године када се утврде максимални износи уштећевине (за I групу до 12.000 динара, за II до 8.500, за III до 5.500 и за IV до 4.500 динара). АЈ-25-166-438, акт пов. б.б, 29.12.1950. и предмет бр. 855, 29.1.1951. и 30.1.1951.

Мере које су се односиле на регулисање питања трансфера уштеђевина страних држављана запослених у ФНРЈ, решење о категоризацији и увођење трансферних листова, довели су у другој половини 1949. године до смањења утрошка девиза, али једнострано мењање уговорних обавеза, које је поменуто решење произвело, довело је до незадовољства страних стручњака. Посебно велике потешкоће при ревидирању уговора настале су у оним случајевима у којима ранијим уговором није био одређен проценат који се може дозначити у иностранство, у којима се тај проценат смањило, или код којих се после 5. јула 1949. године (рок за ревизију уговора) уопште није давало право трансфера, који су сви скупа чинили огромну већину.⁵²⁰

⁵²⁰ О тешкоћама и несугласицама између странаца на раду у ФНРЈ и окружења (представника предузећа, државне администрације, колега, суседства и сл) види више у поглављу *Свакодневни живот: пословно окружење, социјални услови, приватност и међусобне перцепције*.

Даље регулисање рада и радних односа странаца у ФНРЈ уследиће након расправе, коју је маја 1951, израдом Преднацрта Упутства о запослењу страних стручњака, иницирао Савет за народно здравље и социјалну политику Владе ФНРЈ, тек почетком 1952. године када је донето *Упутство о запослењу стручњака – страних држављана и обезбеђивању девизних средстава за извршење уговорних обавеза*. АЈ-129-1-2, акт Савета за народно здравље и социјалну политику, бр. 4881, 25.5.1951; *Сл. лист ФНРЈ*, 3/52.

ПОДОБНИ И „ДОМАЋИ“ СТРАНИ СТРУЧЊАЦИ

Недостатак домаћег стручног кадра, а за поједине технолошке процесе и његово апсолутно непостојање, упутио је југословенски врх ка страним изворима, односно ка стручним радницима и специјалистима који су били грађани других земаља. Привредне и социјалне околности које је произвео рат и ново политичко-идеолошко устројство Југославије, њеног суседства и читаве Европе одредили су оквире извора стручне радне снаге. Идеолошки императив индустријализације установио је правац преображаја и апсолутну посвећеност том циљу, без обзира на цену и жртве. Идеологија је, такође, одредила *страну света* на којој ће нове економске власти Југославије желети да пронађу партнере и пријатеље спремне да помогну. Без икакве дилеме главни и најпожељнији партнер, сарадник и пружалац помоћи био је СССР, а потом и друге земље у којима се градила *народна демократија*, нарочито индустријализоване (понајпре ЧСР). У том хтењу превиђале су се две околности – прво, да је и сам Совјетски Савез претрпео огромна ратна оштећења и изгубио велики број становника и друго, да су могућности других *народних демократија* такође биле ограничене. Постепено ће се, услед временом све јаснијих назнака о ограниченим могућностима (и/или жељама) Истока за пружањем помоћи, као и услед промена у политичким односима, искристалисати нови и можда неочекивани извори стране стручне радне снаге – из корпуса странаца који су се стицајем околности затекли на крају рата у Југославији и из земаља у директном или ближе суседству које су у минулом рату биле на непријатељској страни, а у појединим случајевима и из удаљених крајева Европе и света.

Држављани Совјетског Савеза

Фиктивни совјетски грађани

У групи странаца на југословенском простору знатну бројчану целину чинили су држављани СССР.⁵²¹ Међутим, били су то *фиктивни* совјетски грађани, руске избеглице, пређашњи *бели* и њихови потомци. Њима је крај рата донео озбиљне проблеме у вези са држављанством. Масовно сврставање уз немачку окупациону власт довело их је по други пут након напуштања матице, у статус лица без држављанства. Још на седници од 30. новембра 1944. године, на предлог Владимира Владе Зечевића

⁵²¹ О надањима југословенске стране у погледу совјетске помоћи, обећањима и неиспуњењу обећања види у: Саша Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, 2016, 37-63.

(1903-1970), НКОЈ је руским емигрантима одузео држављанство, „изузимајући оне који су се држали поштено према Народно-ослободилачкој борби“.⁵²²

Иако се број *белих* у Југославији рапидно смањило, они су ипак чинили знатну групу. Њихова образовна структура, која је умногоме одударала од средине, остала је знатно изнад просека.⁵²³ Само на пет факултета Београдског универзитета, поткрај 1949. године, међу 15 странаца, било је чак 12 Руса, професора (нпр. Георгије Острогорски, 1902-1976), доцента, предавача, лектора, библиотекара – претежно бивших емиграната.⁵²⁴ Они су „у приличном броју“ радили у савезним и републичким министарствима, комитетима, дирекцијама, у фабрикама, предузећима и бироима.⁵²⁵

Руским емигрантима понуђено је потом совјетско држављанство, што су многи прихватили и југословенске власти су их сматрале грађанима СССР, без обзира да ли су тражили отпуст из држављанства ФНРЈ.⁵²⁶ Међутим, у питању држављанства руских емиграната дуго је на терену владала прилична административна конфузија⁵²⁷, мада је упутством МУП од 29. октобра 1947. године потврђено да се они не третирају више

⁵²² *Записници НКОЈ-а*, 64.

⁵²³ О руским избеглицама у Југославији и на Балкану између два рата, њиховој структури, бројности, правцима кретања, животу у новој средини и др. види у: Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд, 2006.

⁵²⁴ АЈ-25-158-428, акт бр. 4217/336, 26.10.1949. Како је забележио проф. А. Митровић, више генерација Југословена запамтило је своје суграђане, руске емигранте. Остали су упамћени по особитом облачењу и својеврсном изговору српског језика. Није реткост била срести их у средњим школама као професоре, нарочито предаваче тада обавезног руског језика (домаћег кадра било је мало). Андреј Митровић, *Противљење Киш. Огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996, 92.

⁵²⁵ Види већи број аката који се односе на бивше руске емигранте у: АЈ-25-158-428 (1949. година).

⁵²⁶ Према совјетским подацима из времена после објављивања Резолуције ИБ, од 12.000 бивших белогардејаца који су 1945. године остали у Југославији, више од 6.000 поднело је захтев за добијање совјетског држављанства. Након сукоба две државе и партије, према извештају амбасаде СССР у Београду, услед репресивних мера југословенских органа „преко 2.000 људи одустало је од совјетског држављанства и прихватило југословенско.“ *Југословенско-совјетски односи*, 494, 586.

Руске емигранткиње које су се до 6.4.1941. удале за Југословене сматране се држављанкама ФНРЈ и МУП је октобра 1947. године наредио да се таквим лицима у издају документа о држављанству. Сви остали руски емигранти, њихове супруге и деца, као и Југословенке удате за емигранте, могли су се сматрати држављанима ФНРЈ само ако се држављанство потврди у сваком конкретном случају. Било је неопходно непосредно обраћање МУП и достављање одговарајуће молбе, а до решења сваког конкретног случаја сви су сматрани лицима без држављанства. Архив Србије, Планска комисија НР Србије (даље: АС, ПК НРС), ф. 119 (Г-29), акт пов. бр. 3639, 19.12.1947.

⁵²⁷ Још почетком 1948. дешавало се да су многи емигранти уписани у бирачке спискове на основу раније стеченог држављанства. Стога је Влада ФНРЈ наложила републичким владама, Савезној контролној комисији, јавном тужиоцу и министру унутрашњих послова да упозоре све подручне НО да из спискова избришу сва таква лица, „пошто се не сматрају држављанима ФНРЈ“. АЈ-19-242-1871, Уписивање у бирачки списак емиграната бивших руских држављана, акт IV бр. 995/48, 9.2.1948.

О збрци која је владала у персоналним одељењима ресорних органа у погледу држављанства руских емиграната види: АЈ-25-158-428, дописи персоналних служби Министарству рада.

као поданици ФНРЈ.⁵²⁸ Ипак, власти на њих нису гледале као на друге странце и у одређеној мери сматрани су грађанима.⁵²⁹ Без обзира на то, *бели* су трпели због непоседовања држављанства. Са њима се, као са странцима, морао закључивати уговор о хонорарној служби или уговор о раду, а сходно прописима о условима за стицање права на пензију, као страним држављанима то им право није припадало. Такође, на њих су се примењивали и прописи о категоризацији страних држављана запослених у ФНРЈ (решење Министарства рада од 5.4.1949), међутим тај акт је било тешко (заправо немогуће) применити на службенике са нижим квалификацијама.⁵³⁰ Заправо, *бели* и њихови потомци који нису стекли (или сачували) југословенско држављанство трпели су у погледу радних односа, од свих мањкавости које повлачи статус странца и истовремено нису имали ни један бенефит који је омогућен *правим* страним држављанима, онима који су ангажовани у иностранству или су ослобођени из ратног заробљеништва за уговорну обавезу остајања на раду у Југославији.⁵³¹

Посредством Министарства рада ФНРЈ 1949. године било је категоризовано око 270 бивших руских емиграната, тада држављана СССР. Од тог броја мушкараца је било око 78%, а жена 22%. Према узорку нађеном у архивској грађи, образовни профил запослених мушкараца чинило је 1,69% оних са основном школом, 6,77% КВ радника, 33,89% са завршеном средњом школом, те 47,05% са вишом и високом спремом. У узорку жена оних са завршеном само основном школом није било, КВ радница било је 5,88%, а број жена са средњом школом и са вишом и високом школом био је изједначен – 47,05%.⁵³²

⁵²⁸ АЈ-25-106-273, предмет пов. бр. 6661, 21.4.1948, 29.6.1948. и 16.7.1948.

⁵²⁹ Појединци из те групе при запошљавању имали су другачији третман него други странци. Са неким „совјетским држављанима“ склапани су уговори о хонорарној служби (класична форма уговора за странце) на неодређено време (неприхватљиво са становишта прописа о запошљавању странаца), и то у функцији државних службеника. Види уговоре о хонорарној служби на име Ирина Работина и Андреј Каљницки, АЈ-41-622-977, акти бр. 1092, 18.12.1947. и бр. 1102, 24. 12. 1947.

Такав став је разумљив пошто је мноштво руских избеглица (50.000-70.000 људи) краће или дуже време, а поједини и перманентно, боравило у Југославији још од Октобарске револуције и избијања грађанског рата у Русији. Још и тада, иако је законодавство Краљевине СХС забрањивало рад странаца докле год у земљи има незапослених лица исте врсте, према избеглицима из Русије ти се прописи нису примењивали и они су третирани као домаћа радна снага. Како је руска избегличка популација у великој мери била добро образована, то је она дала снажан подстицај развоју привреде, али и уметности и културе Краљевине СХС/Југославије. Само инжењера, за којима је Краљевина вапила, било је око 1.000. Тома Миленковић, *Руски инжењери у Југославији 1919-1941*, Београд, 1997, 7, 10, 74-76, 93.

⁵³⁰ АЈ-25-158-428, допис Секретаријата Владе ФНРЈ за персоналну службу, бр. 2885, 14.9.1949; *Југословенско-совјетски односи*, 145.

⁵³¹ Исто, акт 10688-XIV-2, 21.9.1949.

⁵³² Исто, СССР.

Табела 2: Старосна структура категорисаних држављана СССР (бивших емиграната)

Година старости	Мушкарци (100%)	Жене (100%)
21-30	3,6%	33,3%
31-40	7,1%	13,3%
41-50	30,4%	33,4%
51-60	48,2%	20,0%
Преко 60	10,7%	-

Усред преиспитивања и грчевитог тражења сопственог пута након раскида са СССР, током лета 1949. године, КПЈ је добила нову бруталну и отворено претећу ноту Москве. Југословенском вођству, тим, како је наведено „фашистичким насилницима“, забрањено је због односа према појединим бившим руским емигрантима. Новопечени грађани СССР, убрзо по избијању сукоба двеју компартија претворили су се, како је навео Ђилас, „у разгранату, релативно широку – било их је око двадесетак хиљада – пропагандну и обавештајну мрежу. Постали су збијен, непробојан колектив – највише сличан немачким, прохитлеровским фолксдојчерима. Уз то су се често и нескривено повезали са совјетском амбасадом“. Стога су власти Југославије одлучиле да их након хапшења избаце из земље, што је изазвало отворену претњу СССР.⁵³³

Међутим, нови грађани СССР (*бели*), нису предмет овог истраживања. Они нису били *новост* проистекла из Другог светског рата. Део њих (старија генерација) иако је образовање и прва стручна искуства стекао у иностранству, више година је већ боравио у Југославији и постао не само део њеног *кадровског потенцијала* већ и функционални ресурс, док су млађе генерације представљале продукт образовног система Југославије, а потом и чиниоце њеног производног живота (привредних и друштвених делатности). Стога, иако су формално били страни држављани, они као група не улазе у фокус ове студије, а њихов спецификум (као и свих других странаца

⁵³³ М. Ђилас, *Пад нове класе*, 106. Још у јесен 1948. почела су у ФНРЈ хапшења совјетских грађана (најмање 10 бивших *белих*), због чега је Москва 26.10.1948. упутила оштру ноту тражећи хитно саопштење о разлозима за то, могућност посете представника Амбасаде СССР ухапшенима и информације о свим другим амбасади непознатим случајевима хапшења (*Југословенско-совјетски односи*, 435-436). Нова хапшења и протеривање 12 белоградјеца током лета следеће године заоштрила су односе две земље до усијања. О размени нота тим поводом и интерној дипломатској преписци о прогонима совјетских грађана (фиктивним или стварним) види: *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada S.S.S.R, Poljske, Ćehoslovaĉke, Maĉarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Министарство иностраних послова ФНРЈ, Београд, 1951 (даље: *Bela knjiga*), 107-115; *Југословенско-совјетски односи*, 472-474, 476-482, 493-499, 507-509. Било је појава отпуштања запослених „совјетских држављана“ без икаквог образложења (АЈ-11-139-435, акт пов. бр. 13538, 26.12.1949). Највећи број преосталих руских емиграната „спаковао се и отишао некако почетком 50-их година. Говорило се: 'Иселили су се', упула гласа 'Исељени су', а шапатом: 'Протерани су'“. А. Митровић, *Пропитивање Клио*, 93.

које је рат затекао у Југославији и који су га на њеном простору провели), потврђује и класификација сачињена у Министарству рада 1949. године: странци на раду у Југославији сврставали су се у три групе – на стране држављане који су се затекли у Југославији на дан 9. маја 1945, на стране држављане ангажоване за рад у Југославији после тог датума (укључујући и ратне заробљенике који су ослобођени на основу одговарајућих уговора) и на стране држављане који су после 9. маја 1945. дошли легално или илегално у Југославију (разне избеглице), при чему су у ту групу укључени и фолксдојчери.⁵³⁴ С обзиром на то да *странци* прве групе нису нов потенцијал, као ни највећи део треће групе (фолксдојчери), те да у ову последњу улазе лица која су се у ФНРЈ нашап не у жељи за радом (и зарадом) већ из политичких разлога, те да њу примарно одређује идеолошко-политички став или припадност, а не радно-стручни капацитет, то је предмет овог истраживања, без резерви, само друга група.

Од наде до разочарања – неиспуњена помоћ СССР

Нису *бели* били ти од којих се очекивала помоћ у изградњи новог, социјално правичнијег, хуманијег и просперитетнијег друштва и посебно његове привреде. Свестан лошег економског наслеђа, додатно девастираног последицама рата, југословенски комунистички врх полагао је велике и пресудне наде у материјалну, техничко-технолошку и стручну помоћ Совјетског Савеза. Нећемо претерати ако кажемо да су се очекивали видови помоћи равни ономе што се у ранијим временима приписивало чудима светих (*miraculae*), и да са истока сваког дана могу да се очекују армије совјетских инжењера и техничара. Можда су, сем апсолутне идентификације из сфере идеологије, први непосредни контакти Совјета и Југословена на југословенском тлу могли и додатно да појачају те наде и утемеље их као неоспорно уверење. Непуна два месеца након што је совјетска Војна мисија стигла код Врховног штаба, на молбу Тита, а ради помоћи НКОЈ у сређивању привредних прилика, на импровизовани аеродром код Босанског Петровца слетели су 15. априла 1944. године совјетски финансијски и привредни стручњаци, бивши први заменик Народног комитета финансија, Михаил Ф. Бодров (Михаи́л Фёдорович Бодрóв, 1903-1988) и бивши први заменик председника управе *Госбанка* (Државне банке) СССР, Владимир С. Герашћенко (Владимир Сергеевич Геращенко, 1905-1995).⁵³⁵ Међутим, како је крај рата био још далеко и како су сви важнији привредни објекти, њихова инфраструктура и тржишта

⁵³⁴ АЈ-25-158-428, Акт 10688-XIV-2, 21.9.1949.

⁵³⁵ В. В. Зеленин, н.д., 292-293.

за пласман, као и саобраћајнице, били у рукама окупатора, присуство тих стручњака није донело значајнији учинак.

Мирнодопски услови отварају су пут новим надама о сарадњи, односно помоћи СССР у изградњи нове Југославије. Уговор са законском снагом о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, који су у завршној фази рата, 11. априла 1945. године, у Москви потписали Тито и В. Молотов, духом „најискреније сарадње“, гаранцијама о војној помоћи у случају потребе, наглашавањем поштовања међународних принципа, истицањем духа „пријатељства и сарадње у циљу даљег развитка и учвршћења економских и културних веза међу народима обеју земаља“ и двадесетогодишњим важењем, иако није утврдио ни једну обавезу (нарочито једностране помоћи),⁵³⁶ у очима је „верника“ југословенске компартије пружао основ за веровање да сарадња значи издашну помоћ.⁵³⁷

Запста, већ 29. маја 1945. Савет народних комесара донео је одлуку о упућивању на рад у Југославију „20 саветника за различите области народне привреде“, а 13. новембра 1945, после дужег премишљања југословенске стране због постављених тешких услова, две владе закључиле су споразум о условима њиховог рада. Иако је била реч о само 20 стручњака, и није био познат ни преглед ресора, односно установа и организација у којима ће ти стручњаци радити, ни њихов персонални састав, питање ангажовања подигнуто је на највиши ниво.⁵³⁸

У времену пре потписивања споразума југословенску страну је највише мучила висока цена којом је требало платити те стручњаке. Међутим, са аспекта поштовања домаћег законодавства, са аспекта поступања једне суверене и независне земље

⁵³⁶ *Сл. лист ДФЈ*, 40/45.

⁵³⁷ Колико далеко је ишло то уверење сведочи информација амбасадора ФНРЈ у Москви, Владимира Поповића, с почетка 1946. године, која пружа слику као да је довољно да Југословени неку помоћ само пожелу и да ће она у најкраћем времену бити упућена. Обраћајући се Комитету за културу ФНРЈ Поповић се позива на изјаву совјетског функционера С. Лозовског (Соломон Абрамович Лозовский, 1878-1952), којом се издашно нуде универзитетски и средњошколски наставници, организатори за установе културе, режисери, па чак и књижевници. Ресорни комитет само је требало да „одмах упути конкретан предлог и назначи број, време боравка у Југославији и специјалност“. *Културна политика*, 276 (док. 426, 13.2.1946).

⁵³⁸ У име двеју влада споразум су 13.11.1945. у Москви потписали амбасадор ДФЈ В. Поповић и заменик народног комесара спољних послова СССР В. Деканозов. Одлука од 29.5.1945. наведена је у поверљивом писму заменика народног комесара иностраних послова Зорина свом шефу Молотову од 6.1.1948 (види: *Југословенско-совјетски односи*, 238). Иначе, тачан преглед органа и установа у којима су ти саветници радили нисмо успели да детектујемо у архивској грађи, мемоаристици, нити у литератури. Само уопштено наводи се њихово ангажовање у функцији консултаната и саветника у различитим економским органима, научним установама, пројектним организацијама, крупним привредним објектима, здравственом систему (види: *исто*, 271, нап. 5).

споразум је имао низ мањкавости. Од стандардних клаузула које прате акта којима се уређују радни односи појединца (или групе) споразум садржи појам зараде (користи се назив: издржавање), који је састављен од плате и селидбених трошкова, утврђује базичну субординацију у предузећу или установи као и обавезу поштовања унутрашњих аката (правилника), утврђује рок ангажовања (једна година), начин снабдевања храном и робом широке потрошње (под истим условима као и југословенски држављани одговарајуће струке), као и мере здравствене и социјалне заштите и заштите породице у случају смрти стручњака. То су елементи који прате сваки уговор о раду, без обзира на то ко је давалац радне (или интелектуалне) снаге.⁵³⁹

У споразуму постоје и стимулативне мере, што јесте пракса када привредни субјект или установа имају потребу за запосленим са посебним специјалностима. У овом случају то су били рачунање боравка на раду од тренутка пријема обавештења (док је стручњак још у СССР), од када је текао рок од месец дана за долазак у одређену организацију или установу, затим висина зараде (75% зараде коју је остваривао у СССР), бесплатан комфоран смештај, трошкови повратка до места становања (када су други страни стручњаци у питању пракса која ће важити у Југославији била је покривање трошкова повратка до границе), односно исплата још једне додатне плате коју прима у месту рада у СССР на име превоза возом прве класе или авионом, као и транспорта покућства и личних ствари, и као компензацију приликом одласка у висини још једне месечне плате. Обичним збрајањем добија се да је совјетски стручњак за годину дана рада, уз додатни први месец који је текао од дана пријема обавештења до доласка на рад, зарадио 14 „југословенских плата“ (плата до доласка у предузеће, 12 месечних плата и плата на име компензације при одласку) и две „совјетске“ (за превоз и транспорт у оба смера).⁵⁴⁰

Ипак, материјалну цену коштања рада тих стручњака у засенак баца неколико одредби које сведоче о изразитој неравноправности страна које стоје иза потписаног

⁵³⁹ Текст споразума у: АЈ-4-62-439 (и у: *Југословенско-совјетски односи*, 36-38).

⁵⁴⁰ *Исто*. Високу цену рада совјетских саветника додатно је увећавао неповољни курс валута. Ни првобитни паритет, из маја 1945. године, у односу 9,44 динара за 1 рубљу није погодовао југословенској страни (додуше, динар је за око 7,3% ревалвиран у односу на предратни), међутим он је служио само као обрачунска јединица, а не и за стварну размену пошто се рубље и динари нису могли износити из земље. Међутим, након деноминације рубље из децембра 1947. године тај однос је постао још неповољнији (4,2 динара за 1 нову рубљу), што је југословенска је страна више пута указивала, али без одјека. Супротно од очекивања, СССР је почетком 1948. утврдио још неповољнији курс од 6 динара за 1 рубљу, правдајући то односом рубље и долара и замерајући Југославији што је само она имала примедбе на нови курс. АНБ, 1/Ш, *Историјска архива*, к. 385-2, акт бр. 8876/1, упућен Војној мисији СССР у Београду, 24.5.1945. и акт Девизне дирекције, 6.7.1945; *Југословенско-совјетски односи*, 267-269.

споразума. Најпре, установе и организације у којима ће радити совјетски стручњаци одредиће „Југословенска и Совјетска влада“ (чл. 1. споразума). То значи да совјетска страна изузетно добро познаје прилике унутар југословенских ресора да је кадра равноправно да одлучује где су њени стручњаци најпотребнији. Или је, пак, то било само демонстрирање снаге? Даље, совјетска влада није нашла за сходно да направи списак лица (или макар кандидата) виђених за рад у Југославији, па да с њим упозна југословенску страну, већ је себи чланом 2. споразума оставила рок од две седмице у којем ће „саопштити“ амбасади ДФЈ списак стручњака (није остављена никаква могућност да се југословенска страна макар формално сагласи). Затим, СССР себи у чл. 3. оставља право да „по свом нахођењу замени једног стручњака другим исте квалификације“, занемарујући евентуалне тешкоће који могу настати у установи у којој је тај стручњак почео да ради. Коначно, припадности стручњака током рада, као и евентуалне исплате одштете у случају повреде на раду, односно посмртнине у случају смрти (и пензије члановима породице која би из таквог случаја проистекла), везане су за совјетске приходе (и законодавство), а не за југословенске.⁵⁴¹

Без обзира на мањкавости (које је могао видети само најужи партијски врх) с почетка блиске совјетско-југословенске сарадње, уверење о помоћи Москве додатно ће јачати наредних месеци, па и година, нарочито након што је договорена и споразумом о економској сарадњи од 8. јуна 1946. године утврђена тесна економска сарадња „између двеју пријатељских земаља“.⁵⁴² Совјетски Савез се сагласио да помогне Влади ФНРЈ у „изградњи комплетних индустријских предузећа, и да јој, у вези с тим, пружи и техничку помоћ“, да асистира у замашним пословима на експлоатацији рудних богатстава и да помогне развој ратне морнарице, укључујући и кадар за образовање

⁵⁴¹ Исто.

⁵⁴² Споразум, потписан након преговора Стаљина, Молотова и Микојана (рус. Анастас Ива́нович Мико́ян, јерм. Անաստաս Զովհարստեպի Միկոյան, 1895-1978), са Титом и представницима владе ФНРЈ (27-28.5.1946), проистекао је након молбе Београда за помоћи у реализацији плана индустријализације. Стаљин је обећао техничку помоћ у енергетици, производњи хране, текстила, хемијској и металној индустрији, машиноградњи и помоћ у изградњи војне индустрије и морнарице. Тито је више пута нагласио да ФНРЈ свој развој види искључиво у сарадњи и уз помоћ СССР, а Стаљин је неколико пута одговорио: „Ми ћемо вам помоћи.“ Чак и у секторима у којима је, према речима самог Стаљина, СССР био слаб, попут ратне морнарице, совјетски вођа је нагласио: „морамо вам помоћи.“ L. Gibianskii, „The Soviet Bloc“, 115, 119-128; *Југословенско-совјетски односи*, 105-116.

Стаљинова обећања помоћи и обострано корисне сарадње нису изостала ни доцније. Током разговора које је 19.4.1947. водио с Кардељом (јачање економске сарадње ради извршења Петогодишњег плана), обећао је подршку развоју металуршких и алуминијумских завода: „Даћемо вам то на кредит, помоћи ћемо са људима, специјалистима, а нешто ћете платити у новцу или како можете. (Смејући се): - Ипак треба нешто да добијемо од вас.“ Слично је било и приликом посете Ђиласа Москви, 19.1.1948. када је више пута поновио да ће подржати и помоћи Југославију. *Југословенско-совјетски односи*, 177, 243.

југословенских официра.⁵⁴³ Даље, влада СССР обавезала се да Југославији помогне „у електрификацији, у прехранбеној, текстилној, хемијској и металообрађивачкој индустрији и индустрији грађевинског материјала, као и у пољопривреди“, а та помоћ се имала остварити „путем слања совјетских стручњака у Југославију“ (подв. С.И), пружањем техничких информација, разрадом пројеката и друге техничке документације и упутстава, као и школовањем југословенских стручњака и њиховим упознавањем са радом предузећа и научно-техничких установа у СССР.⁵⁴⁴

Заиста, југословенске потребе за сарадњом и за помоћи прве земље социјализма биле су огромне. Путем спољнотрговинских послова, набавки индустријског и електро-материјала, помоћи у виду предлога организације, конструкционих планова, технолошких линија и рада високообразованих специјалиста очекивало се да се опораве или по први пут развију југословенска хемијска постројења, фабрике за производњу трактора, пнеуматика, синтетичког каучука, сулфитне и сулфатне целулозе, електропорцулана, модерне кланице, термо и хидроелектране, ливнице и ваљанице обојене металургије, погони металне индустрије и за производу алатаџика, пољопривредних и грађевинских машина, водених турбина, фабрику радио-апарата, бродоградња, да се развије југословенска геолошка служба (у контексту наглашене потребе за брзим проналажењем и што обимнијом експлоатацијом природних богатстава), оснаже истраживање и црпљење нафте и ископавање угља, спроведе електрификација, установе институти за испитивања и развој високих технологија, побољша рад високошколских установа, здравствена заштита итд.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Према белешкама Коче Поповића са састанка Стаљин је изјавио: „Такође да вам помогнемо са кадровима који ће потпомоћи организацији школе за усавршавање официре, која би се кроз 1-2 год. претворила у академију (ранга 'Фрунзе)“. L. Gibianski, „The Soviet Bloc“, 121; *Југословенско-совјетски односи*, 112-113. Текст споразума види у: *Југословенско-совјетски односи*, 119-122.

⁵⁴⁴ *Југословенско-совјетски односи*, 119-122. Од тражена три пољопривредна стручњака – за памук мелiorацију и коксагиз (централноазијски маслчак чији се меснати корен користи за добијање гумоликог латекса, лат. *Taraxacum kok-saghyz*), у Министарство пољопривреде дошао је 31.12.1946. године само Кузма Николајевич Колосов (1903-?), специјалиста за повртарство и воћарство, познавалац културе коксагиза. Он је у ФНРЈ дошао са супругом, сином и кћери, а спадао је у ону малобројну групу совјетских стручњака који су имали тешкоћа са становањем – полугодишњи боравак у хотелу иако је супруга била болесна, предуго тражење и добијање неадекватног (незавршеног) стана). АЈ-4-28-261, акт пов. бр. 14, 4.1.1947. и пов. бр. 95, 28.1.1947. АЈ-4-62-439, више аката о стану за Колосова, 15.5-21.6.1947.

⁵⁴⁵ Подаци о потребама за совјетском помоћи садрже се у архивским фондовима готово свих ресорних органа. Као пример наводимо докуменате у: АЈ-10-50-51, Споразум о техничкој помоћи са СССР, предмет пов. бр. 1119, 21.11.1947 (хемијска индустрија); исто, *Ad memoria* о набавкама и техничкој помоћи, 30.7.1947 (лака индустрија); АЈ-11-12-43, Генерална дирекција савезне електропривреде, Промеморија, 24.4.1947 (електропривреда); АЈ, Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ (16)-4-4, акт стр. пов. 96, 20.3.1948; АЈ-16-92-100, предмети стр. пов. (за план капиталне изградње, тражење техничке помоћи од СССР, план кадра), 21.5.1947-12.3.1948; АЈ-24-8-30, акт бр. 705, 17.6.1946. и 28.6.1946; АЈ-24-36-101, Задаци и проблем геолошке службе Југославије и потреба ангажовања

Само месец и по дана након споразума о економској сарадњи министри спољне трговине, Микојан и Милентије Поповић (1913-1971), потписали су 25. јула 1946. споразум о испоруци совјетских „индустријских уређаја и материјала за изградњу комплетних предузећа црне и обојене металургије, нафтне и хемијске индустрије, као и других уређаја за производњу угља у Југославији и о техничкој помоћи коју је влада СССР сагласна да укаже [...] Југославији у изградњи поменутих предузећа“, али на кредит и са почетком испоруке уређаја и материјала у 1948. години⁵⁴⁶ – дакле годину и по дана од потписивања споразума. У жеку планирања обимне индустријализације, која се преплитала са завршетком фазе обнове, *почек* од годину и по морао је деловати застрашујуће. Можда је кочница већој помоћи била управо у закључку који је поводом потписивања споразума истакнут у билтену МИП, односно у антитези тог закључка: „Совјетска влада излазећи предусретљиво у сусрет потребама Југославије у испуњењу њеног плана индустријализације, даје тиме ефикасну помоћ за даљни самостални развитак југословенске привреде и учвршћивање њене економске и националне независности.“⁵⁴⁷ Иза такве изјаве стајао је, за јавност прикривен, став руководства Партије, а он је сведочио како „Руси [...] нису помогли за црну металургију“ и о све већим размимоилажењима у погледу мешовитих друштава.⁵⁴⁸ Међутим, управо су „самостални развитак“ и „економска и национална независност“ они ефекти које земља-лидер светске револуције (услед својих политичких, стратегијских, идеолошко-империјалних и других разлога и интереса) није желела афирмисати.

Иако су подземна трвења, или неразумевања, са представницима СССР постојала такорећи од првог непосредног контакта, лета 1944, она су у име великог заједничког циља потискивана.⁵⁴⁹ Завршетак рата и сламање немачке моћи, с једне, и

иностраних геолошких екипа 4.3.1948; АЈ-17-180-181, записник са састанка од 30.9.1947 (изградња фабрике трактора); АЈ-17-182-183, промеморије (пет) о проблемима које треба решавати са СССР или за које треба стручна помоћ СССР, 9.5-2.6.1947. и Извештај о раду у Москви (делегација Министарства индустрије), од 5.5. до 6.6.1947.

⁵⁴⁶ АЈ-335-94, Билтени МИП, 1947. година, 13.

⁵⁴⁷ Исто.

⁵⁴⁸ *Zapisi sa sednica Politbiroa*, 199.

⁵⁴⁹ О првим контактима са Совјетима Ђилас каже како и поред велике радости због доласка Црвене армије на границе и њене помоћи у операцијама за ослобођење земље, партијски и државни врх збуњивали су поједини поступци совјетских представника. Тако је совјетска команда објавила да као помоћ Београду поклања већу количину жита, за које се испоставило да су га Немци покупили од српских сељака. Совјетски обавештајци су масовно врбовали руске *беле* емигранте и Југословене, чак и у самом ЦК КПЈ, борба Југословена у рату сликана је у совјетској штампи са потпењивачком нотом, а за шефа совјетске мисије постављен је генерал Корњејев (Николај Васиљевич Корнеев, 1900-1976), личност која је и по мишљењу самог Стаљина „несрећник“ и „неизлечива пијаница“. Види: Милован Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, Београд, 1990 (даље: М. Ђилас, *Razgovori*), 62, 73-74.

ширење светске револуције, с друге стране, биле су правци деловања унутар којих су неподударности међу *истомислећима*⁵⁵⁰, сва мала одступања и несинхронизованости занемариване и замагљиване. Ситни знакови пажње, који су повремено долазили из Москве (нарочито ако су, сем за Југославију, могли бити од корисни и дародавцу), попут поклоњене филмске опреме и екипе за снимање првог совјетско-југословенског филма *У планинама Југославије* (1945)⁵⁵⁰ нису ипак могли да изграде чврсто уверење да је подршка прве земље социјализма несебична и безрезервна. Међутим, време неће бити савезник некаквој коначној кохезији, већ фактор даљег и све јаснијег удаљавања.

Југословенски комунисти, несвесни да су својим поступцима иритирали Стаљина и совјетски врх,⁵⁵¹ искрено су веровали у братство и подршку СССР и било је потребно време да се прихвати како помоћ неће бити несебична, чак ни довољна, и да неће бити прећи оне оквире који постоје у уобичајеним трговинским односима двеју земаља. Иако повремена трговинска и политичка „размимомлажења“ Београда и Москве нису била пресудна за неспремност СССР да суштински помогне југословенској привреди, она су ипак вешто коришћена као алиби за такав став. Тако су Совјети током 1947. године изражавали негодовање што Југославија настоји да са Албанијом формира мешовита привредна друштва, а истовремено се опире таквој сарадњи са СССР, или су постављали питање зашто Југословени шаљу у Албанију своје војне инструкторе, мада имају совјетске у својој, као и откуд Југословени могу бити стручњаци за изградњу Албаније, кад и сами траже стручњаке са стране?⁵⁵²

Критички дискурс М. Ђиласа према Стаљину и СССР, показиван током дисидентске каријере, у општој је опозицији према текстовима публикованим током првих послератних година. Ту понајпре мислимо на панегиричка виђења Стаљина, у којима се његова личност приказује у најлепшем светлу, а његова физичка „лепота“ [*sic*], скромност, склад мисли и говора и мудрост истичу до нивоа деификације. Види: Milovan Đilas, „Susret sa Staljinom“, *Susreti sa Staljinom, Zbornik, Zagreb*, 1948, 189-194.

⁵⁵⁰ Г. Милорадовић, „Стаљинови поклони“, 100.

⁵⁵¹ Корени размимомлажења морају се тражити још у првим данима рата, у неразумевању југословенских комуниста да СССР води просовјетску, а не имагинарну интернационалну политику. Из тих разлога Москва је и после 22.6.1941, и позива на устанак у Југославији, наставила да одржава дипломатске односе са владом КЈ у Лондону и није реаговала на молбе партизана (у зиму 1941/42) за издашњијом помоћи у ратној опреми. Уместо помоћи Коминтерна је саветовала Титу (марта 1942. и марта 1943) да успостави сарадњу са избегличком владом, и да не наглашава рат против четничког покрета као ројалистичког представника. Са аспекта СССР, у условима тоталног рата, политика којом би се, због југословенских партизана, доводило у питање савезништво с Англоамериканцима није имало смисла. R. Kullaa, *н.д.*, 27.

⁵⁵² М. Ђилас, *Разговори*, 88. На слабљење односа између комуниста СССР и ФНРЈ утицале су и друге појеве. Југославија се без Стаљиновог знања и противно његовој вољи умешала у грчки грађански рат (нарочито од зиме 1946/47), снабдевала је грчке комунисте оружјем, омогућила Демократској армији Грчке тактичко коришћење своје територије и из Београда емитовала програм радио странице *Слободна Грчка*. (Пре)самостално је деловала око Трста, дошавши са Англоамериканцима на ивицу сукоба. Показивала је незадовољство (оправдано) радом мешовитих совјетско-југословенских друштава

Крајем 1947. године било је још сигнала који су наговештавали измену курса према Југославији. Интерно су расле замерке због неиспуњења клаузула из инвестиционих споразума и уочено је да се отежу преговори југословенских привредних делегата у СССР. Тако су од децембра 1947. до краја фебруара 1948. године вођени преговори о потребама Главне дирекције савезне индустрије коже и обуће (набавка машина или изградња фабрика за израду регенерата, пнеуматика, и прераду поливинил-хлорида, израда конструкционих цртежа за једно постројење и „по могућности школовања и специјализације кадрова за гумарску и кожарску индустрију у СССР“), а да није било назнака да им се ближи крај.⁵⁵³ Ускоро ће се са чекањем и осећајем бесциљности суочити важнији представници ФНРЈ. Током посете високе партијске и војне делегације, под вођством М. Ђиласа (јануар-март 1948), позване због „размимоилажења“ око Албаније,⁵⁵⁴ настојало се да се издејствује совјетска помоћ за наоружање и изградњу војне индустрије. Подносиоцима тих нереалних захтева, К. Поповићу и М. Тодоровићу, Ђилас је, под утиском првих преговора, исказао сумње у позитиван исход, што се показало оправданим. Како је навео, питање је било зашто би Руси пристали да изграђују војну индустрију када „нису хтели озбиљније да помогну ни у изградњи цивилне“, а још мање вероватно је било да ће дати ратну флоту коју ни сами нису имали.⁵⁵⁵ По повратку у Београд, на састанку Политбироа, 1. марта 1948, Тодоровић је, осврћући се на посету Москви без увијања рекао: „Никакву помоћ не можемо очекивати од њих. Булгањин је нас углавном позвао да нам саопштити да се вратимо у земљу.“⁵⁵⁶

Не само да званични преговори нису текли правцем који је желела делегација ФНРЈ, већ су и пратеће појаве указивале на непостојање искренности са совјетске

(Јуста и Јуспад) и укупним трговинским везама, које су Југославију стављале у тежак положај. Коначно, разлазу је допринео и покушај ФНРЈ да се наметне као регионални лидер у комунистичком свету, са настојањем да се створи Балканска федерација (са Бугарском, доцније Албанијом у специјалном статусу, али према новим сведочанствима и са ЧСР, па чак и Италијом) и са својеврсним лидерством у антизападном и антикапиталистичком вокабулару, коришћеним на међународној сцени. Самостално деловање Београда и „револуционарни активизам“ почели су да одударају од плана о изгледу комунистичког света који је Стаљин градио, али и из оквира међународних односа, равнотеже и реалне политике коју је настојао да успостави са Западом. Зато не чуди што, почев од краја 1947, извештаји амбасадора Лаврентијева садрже све више негативних оцена врха ФНРЈ и његове „националистичке пропаганде“, као и осуду пренаглашавања ратног учинка партизанског покрета. R. Kullaa, *ид.*, 29-31, 34.

⁵⁵³ АЈ-10-50-52, акт II бр. 1539, 23.2.1948.

⁵⁵⁴ Делегацију су чинили: М. Ђилас, члан ЦК КПЈ и шеф Агитпропа, К. Поповић, начелник Генералштаба ЈА, М. Тодоровић, шеф војне индустрије и С. В. Темпо, начелник политичке управе у ЈА.

О односу према Албанији види више у: Aleksandar Životić, Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945–1947, *Istorija 20. veka*, 3/2010, Beograd, 2010, 83-96.

⁵⁵⁵ М. Ђилас, *Razgovori*, 104.

⁵⁵⁶ *Zapisi sa sednica Politbiroa*, 245.

стране и неуважавање југословенских сабеседника као равних.⁵⁵⁷ Чланове те, али и других југословенских делегација у СССР нико од совјетских грађана није смео да посећује. Мада су били комунисти, потпадали су под категорију странаца, са којима је, по закону, совјетским држављанима било забрањено да на било који начин опште. То је Југословене утолико више вређало што у самој ФНРЈ није било таквих ограничења, поготову за представнике и грађане СССР.⁵⁵⁸

Даље компликовање совјетско-југословенских односа, нарочито питања Бугарске и њених изјава о царинској унији са Румунијом, као и слање у Албанију две дивизије ЈА, довело је почетком фебруара 1948. до новог позива у Москву на разговоре, али сада самог врха КРЈ. Како се Тито оправдао „лошим здрављем“, то су 8. фебруара у Москву допутовали Е. Кардељ и Владимир Бакарић (1912-1983). Исте ноћи, чувајући се од прислушних апарата, Ђилас је Кардељу реферисао о утисцима из контакта са представницима СССР и изјавио да се не може рачунати ни на какву озбиљнију помоћ, сем на властите снаге, јер СССР „води својеврсну политику подређивања, настојећи да Југославију спусти на ниво окупираних источноевропских земаља“.⁵⁵⁹ Тиме је у врху Партије нестала и последња илузија о суштинској помоћи ФНРЈ. Већ 1. марта, на седници ЦК КПЈ Тито ће рећи: „Морамо се оријентисати само на сопствене снаге [...] од прича горе [у СССР] нема ништа“. И не само то. Врх је схватио да је „акумулација разлика“ достигла критичан ниво.⁵⁶⁰

⁵⁵⁷ Југословенски комунисти непрекидно су очекивали признавање њихове фундаменталне важности у ратним збивањима на југоистоку Европе, потврду битности њиховог војно-политичког покрета, значајнијег, како су искрено веровали, од других. Већи утицај и моћ признавали су само совјетској држави и војци, али у контексту простора и могућности које су имали на располагању, они су себе видели баш као некаку умањену Црвену армију, подједнако храбру и херојску. Стога су од Москве очекивали равноправни статус, а од других комунистичких земаља признавање својеврсног лидерства.

Све самосталније деловање Југославије у међународним односима и репутација коју су Тито и партизански покрет стизали у земаљама *народних демократија* (ЧСР и Пољској), нису били прихватљиви. Ауторитет шефа СКП(б) и вође прве државе социјализма нису се могли доводити у питање, посебно током припрема за повезивање земаља под контролом комуниста у јединствен војнополитички блок. Стога је почетком 1948. године Москва одлучила да консолидује своју позицију у комунистичком свету, у којем за Југославију, како је она тада изгледала, није било места. R. Kullaa, *н.д.*, 35.

⁵⁵⁸ М. Ђилас, *Разговори*, 105.

⁵⁵⁹ Исто, 110. Југословенски комунисти били су склони да показују како нису једнаки са другим комунистима. Сведочење о томе дао је амерички амбасадор у СССР, генерал Волтер Смит (Walter Bedell Smith, 1895-1961): „Посматрајући Југословене током рата и касније током кратких посета Тита и особља Москви, импресионирани су ме својом ароганцијом, пркосом и независним ставом у јасном контрасту са оним какве су биле друге делегације сателита током посета.“ *Foreign Relations, 1948/IV*, 1083.

⁵⁶⁰ R. Kullaa, *н.д.*, 39; Josip Broz Tito, *О Партији и улози комуниста. КРЈ и борби за победу и одбрану револуције (1941-1952)*, књ. друга, Београд, 1984, 387. Било је и других сигнала најпре да Совјети неће гадити неке посебне обзире према другима када су трговински односи у питању, а онда и да неће у том смислу правити разлику између појединих земаља на Истоку, иако су Југословени сматрали да њихова скорашња историја заслужује и посебан третман. Једно такво запажање, о томе како је СССР „тврда и

И поред знатног напора уложеног у тражење примарне изворне грађе о стручној помоћи СССР комунистичкој Југославији и документарне верификације те контроверзне појаве од које се пуно очекивало, о којој се пуно причало и још више манипулисало, резултати су били „мршави“. Постојање совјетских стручњака, у размери сличној учешћу Немаца ангажованих преко југословенске мисије у Берлину (ангажованих за потребе једног одређеног предузећа у којем би радили до окончања одређеног посла, или истека радног уговора), или држављана ЧСР, Аустрије, Мађарске, Италије и Бугарске ангажованих путем војних, дипломатско-конзуларних или синдикалних представништава и организација, или на основу међуржавних споразума, није у грађи потврђено, а о учинку совјетских „саветника“ упућених на основу међуржавног споразума из новембра 1945 (истих оних који ће 1948. године послужити као повод за конфликт) постоји веома мало података.

Без обзира на извесно неповољне услове под којима је обећана помоћ СССР у стручњацима, у југословенској привреди су се појавили први експерти у својству саветника. Још неколико месеци пре потписивања споразума, почетком јуна 1945. године, у Министарство рударства ДФЈ стигла су четворица совјетских геолога. Њихов радни учинак остао је у сенци стамбеног проблема који надлежни нису могли решити више месеци. Наиме, како су стручњаци били породични људи и како су намеравали да у ДФЈ доведу и своје породице, то се питање обезбеђења станова наметнуло као врло важно. Ништа мање није било битно ни питање трошкова јер су геолози становали у хотелу *Мажестик* у Београду. Локални градски органи додељивали су, па повлачили одлуке о додели станова, давали су станове у којима су већ биле друге породице (легално усељене одлукама истих органа), нудили недовољан број станова (два уместо четири) или станове без намештаја (који совјетски стручњаци нису поседовали, а бројни покушаји надлежног министарства да им у томе помогне вртели су се у круг јер нико није био надлежан да додељује намештај).⁵⁶¹

несентименталан“ када су трговински односи у питању, стекао је на основу изјава представника КПЧ и амбасадор у Прагу Маријан Стилиновић. Жалећи се на ултимативне захтеве Москве за плаћање испоручених добара и на експлоатацију рудних богатстава, такви гласови су у првом тренутку по Резолуцији поздравили став КПЈ као прве „која се успротивила таквој совјетској политици према земљама народне демократије“. М. Петрић, „Чехословачка јавност и Резолуција“, 107.

⁵⁶¹ На захтев стручњака Министарство рударства се за намештај обратило Управи народних добара Србије, која је упутила је министарство на Управу народних добара Војводине, а ова на Главну пољопривредну комисију, која је саопштила да је Привредни савет забрањено издавање намештаја. Потом се министарство обратило Привредном савету и добило одговор да је додељивање намештаја „искључива надлежност Управе народних добара Србије“. Тако је круг био затворен, а проблем остао без решења. Страхујући од одласка стручњака са рада Министарство рударства се 12.9.1945. обратило

Током наредне две и по године од потписивања споразума у ФНРЈ се заиста појавило и радило неколико десетина стручњака. Старање о њима било је до 18. новембра 1946. године у делокругу Привредног савета, а потом је прешло на ресорне органе („наредбодавце“), што је онемогућило централизовано евидентирање (нарочито набавки потребног инвентара).⁵⁶² У Министарство индустрије, до фебруара 1946. године, дошао је из СССР један професор, специјалиста за управљање људским ресурсима „као помоћ у изградњи наших стручњака (кадрова)“.⁵⁶³ У архивској грађи наведени су поименце инж. Иван Багров, саветник у Министарству рударства, Алексеј Васиљевич Павлов, Глигорије Глигоријевич Исков, Георги Николајевич Шерер, Глигорије Михајлович Гордон, Иван Александрович Алацалов и Алексеј Павлович Бућин, саветници Генералне дирекције рудника и топионица обојених метала, у саставу истог министарства, затим Михаил Степанович Бојко (1901-?), Тимофејев и поменути Колосов, стручњаци у Министарству пољопривреде, инж. Фјодор Арефијев, из Комитета за ауто-саобраћај при Влади ФНРЈ, Петар Никифоров Кушнир из Железаре *Шторф* Министарства тешке индустрије, здравствени саветници Фјодор Степанович Биков и др Марија Николајевна Калугина из Комитета за заштиту народног здравља.⁵⁶⁴ Међутим, део тих стручњака упућен је не према споразуму из новембра 1946. године, већ према одређеним кредитним пословима, као што је био случај са инж. Орловим и његовом групом од 17 стручњака и једном дактилографкињом, који су између 23. новембра 1947. и 10. јануара 1948. дошли у биро капиталне изградње Министарства тешке индустрије ради израде предпројекта за нови металуршки завод (та је група одабрала Добој као локацију за тај завод).⁵⁶⁵

Несумњиво, било је совјетских стручњака у југословенској војсци, привреди и ванпривреди. Иако нема релевантних података да би се сасвим утврдио обим њиховог

Председништву владе НР Србије (и о томе обавестило Министарски савет ДФЈ) и на тој инстанци је наређено ИНО за град Београд да се „у најкраћем року“ пронађу станови. На жалост, празнина у архивској грађи нам није дозволила да утврдимо да ли је и након тога дошло до нових обрта. Види: АЈ-50-109-220, акт Министарства рударства бр. 403, 12.9.1945 (фол. 109-430 до 432).

⁵⁶² АЈ-4-62-439, акт Министарства финансија, пов. V, бр. 524, 18.3.1947.

⁵⁶³ Совјетски стручњак је отпочео свој ангажман упознавањем са радом југословенских универзитета и предлогом за израду пописа свих стручних курсева по школама. АЈ-17-13-13, Записник са састанка у кабинету министра индустрије, 2.2.1946 (исто и у: АЈ-10-1-1).

⁵⁶⁴ АЈ-4-62-439; АЈ-24-8-30, акти кабинета бр. 705, 17.6.1946. и пов. бр. 281, 28.6.1946; АЈ-50-119-242, акт пов. бр. служ. 7.2.1948 (фол. 580); АЈ, Министарство пољопривреде (4)-28-261, допис Привредног савета ФНРЈ, пов. бр. 4024, 10.12.1947; АЈ-4-14-138, 25.1.1946; АЈ-50-119-242, акт пов. бр. 108, 29.12.1947 (фол. 574); АЈ-106-86-110, акт 13173, 15.4.1948; АЈ, Министарство финансија ФНРЈ (12), ф. 234, акт Магазина дипломатског кора, Београд, 25.8.1947.

⁵⁶⁵ АЈ-106-56-78, акт стр. пов. 1006, 25.3.1948 (фол. 390).

учинка, нема дилеме да је он у неком облику остварен. Оно што је архивска грађа потврдила јесте да је 20 совјетских саветника из споразума (доцније и мање) и неколико десетина стручњака који су у ФНРЈ дошли у оквиру инвестиционих послова уживало за оновремене југословенске прилике, макар у стамбеном погледу, поприличан комфор (изузимајући четворицу раније већ поменутих геолога из 1945. године и потпуну конфузију око проналажења станова за њих у Београду). Тако су, на пример, пољопривредни саветници Тимофејев и Бојко добили сваки по спаваћу собу, кухињу, трпезарију и радну собу са комплетним намештајем, који је сељен за њима како су они мењали радну локацију. То обезбеђење комфора, предвиђено уговором о додели специјалиста, и било је један од услова за њихово слање у Југославију. Зато је решавање таквих питања сматрано код власти ФНРЈ као „врло хитно“, што се у случају чак и највиших немачких специјалиста изузетно ретко дешавало.⁵⁶⁶

Опрема тражена за стан још једног совјетског стручњака упусленог у ресору пољопривреде (неименованог), делује још раскошније. За стан тог стручњака у Улици Господар Јовановој бр. 44 у Београду, уз вероватно већ обезбеђен намештај, тражене су: две удобне фотеље, пресвучене штофом, „апарат за хлађење јела“, један „бољи“ прекривач за велики трпезаријски сто и још један „бољи“ прекривач за мањи округли сто, 20 метара штофа (*кретона* – јаког белог платна) за пресвлачење фотеља, флаша и бокал (за воду и пиво), сламнати подметачи за чаше и флаше.⁵⁶⁷

За разлику од других страних стручњака који су се, сем у неколицини случајева, тешко могли надати некаквом привилегованом положају, а нарочито умереном или стварном луксузу, са саветницима из СССР ствари су стајале другачије. Сем обезбеђеног стамбеног комфора, што значи по површини и структури одговарајућих и намештајем врло добро опремљених станова, њима је припадало, најкавалитетније снабдевање, плаћање трошкова одржавања и спремања стана, струје и грева, телефона, као и веома високе зараде. У Београду и другим већим центрима припадало им је снабдевање потрошним добрима у такозваним *магазинима дипломатског кофа*, а новчане принадлежности знатно су премашивале зараде домаћих стручњака истог ранга. Тако су саветници из области здравства др Ф. С. Биков и др М. Н. Калугина, дошавши у Комитет за заштиту народног здравља крајем августа 1947. године,

⁵⁶⁶ АЈ-4-14-138, 25.1.1946. Према наведеном уговору, Бојко, који је (са супругом Полином) одлазио из ФНРЈ почетком 1948. године, добио је на име авионског превоза, транспорта пртљага и других трошкова 55.000 динара. АЈ-4-62-439, акт К. пов. бр. 1351/46, 11.12.1947.

⁵⁶⁷ АЈ-4-62-439, акт пов. бр. 472, 27.3.1947.

месечно зарађивали око 17.000, односно 10.500 динара. У исто то време југословенски професор високошколске установе није могао да заради више од 6.500 динара, као ни изузетни стручњак или чиновник највишег реда, а плата ректора универзитета, са посебним додатком могла је износити максимално 9.500 динара. О висини трошкова совјетске стручне помоћи сведочи податак да је Министарство финансија ФНРЈ, само за квартал октобар-децембар 1947. године, требало совјетским саветницима да исплатити преко 252.000 динара на име накнада за привредно-финансијске савете, а једном од њих, Феодору Карпенку, саветнику у Министарству рударства ФНРЈ, на име разлике плате за период новембар 1945-фебруар 1946. године, чак 55.608. динара.⁵⁶⁸

Високе плате совјетских саветника представљале су тешкоћу за Југославију од самог почетка, с једне стране због великих трошкова, а с друге што су њихови износи деловали деградирајуће на Југословене са највишим положајима и звањима.⁵⁶⁹ То се посебно односило на примања војних саветника. Како је наведено у одговору ЦК КПЈ совјетској партији, од 13. априла 1948. године, на висину плата ФНРЈ је реаговала још 1946. године. Међутим, молбу Тита да совјетска влада покуша да смањи југословенске обавезе у погледу плата Москва је одбила наводећи да се плате не могу снизити (због равнања са платама у СССР), те да југословенска страна поступи како зна. Још тада је Тито навестио Лаврентијеву да ће ФНРЈ морати да редукује број стручњака „чим то буде могуће учинити без веће штете за оспособљавање наше Армије.“ У писму се даље каже: „Плате совјетских биле су четири пута више од плата наших команданата армије и три пута више од плата наших савезних министара“. Командант армије у ЈА у чину генерал-лајтнанта или генерал-пуковника имао је тада 9-11.000 динара месечно, савезни министар 12.000 динара, а совјетски војни стручњак у чину потпуковника, пуковника или генерала имао је 30-40.000 динара. Како је Тито записао: „ми смо то

⁵⁶⁸ АЈ-4-62-439, предмет бр. 41654, 224.11.1947 и 4.12.1947; исто, акт пов. бр. 1351, 11.6.1947; АЈ-12, ф. 234, акт Магазина дипломатског кора, Београд, 25.8.1947; исто, Решење о постављењу, пов. бр. 3708, 22.11.1947; исто, акт бр. 47489, 29.10.1947; АЈ, Министарство рударства Владе ФНРЈ (24)-8-30, Решење, пов. бр. 167, 22.3.1947; *Сл. лист ФНРЈ*, 87/47, 1235; упореди са: *Сл. лист ДФЈ*, 24/45 (*Уредба о регулисању припадности државних службеника*).

⁵⁶⁹ Плате у индустрији СССР (уз водни и железнички саобраћај најплаћенијој грани привреде), иначе дупло веће од зарада у неким другим гранама привреде, износиле су у просеку 495 рубаља 1945. године, односно 726 рубаља пет година касније. Према званичном курсу те су плате вределе око 4.700 динара 1945, односно око 4.350 динара 1950. године. Российский государственный архив экономики (РГАЭ), Ф. 1562. Оп. 41. Д. 113. Л. 161-161об. Типографский экземпляр, *Статистическая таблица ЦСУ СССР „Среднемесячная денежная заработная плата рабочих и служащих по отраслям народного хозяйства СССР в 1940, 1945, 1950-1955 гг.“*, доступно на: <http://istmat.info/node/18454> [6.6.2017]; АНБ, 1/Ш, *Исторјиска архива*, к. 385-2, акт бр. 8876/1, упућен Војној мисији СССР, 24.5.1945. и акт Девизне дирекције, 6.7.1945.

осјећали не само као финансијски терет, већ и као политичку неправилност, јер је то доводило до неразумјевања код наших људи.⁵⁷⁰

Сем зарада и завидних услова живота, совјетски стручњаци добијали су и посебне видове пажње. Предузећа су се у дописима и извештајима, било из стварне захвалности стручњацима због залагања (што је мање вероватно), било из пијетета према СССР, углавном повољно изјашњавали. Стручњацима који су оскудевали у којечему роба је набављана у магацину дипломатског кора (штоф за одело, за зимски капут или мантил, ципеле, кошуље, чарапе), а приликом одласка куповани су им и други поклони (сребрнина у вредности од преко 7.000 динара, роба из дипломатског магацина у сличној вредности и др), или су предлагани за одликовање.⁵⁷¹

Међутим, савети нису били онај инструмент, она полуга која ће пресудно утицати на даљи пројектовани развој привреде у ФНРЈ. Време ће показати да сами учесници догађаја, носиоци државних и војних функција у ФНРЈ, попут Темпа или Коче Поповића, нису у совјетским саветницима видели помоћнике чије ће искуство помоћи у побољшању укупне друштвене стварности, већ лица која се превише уплићу у унутрашње послове ресора у којима су распоређени (о чему су упућивали притужбе и Титу). У том смислу индикативан је Поповићев навод: „Потискивали су наше људе и покушавали да нам намећу своје доктрине које нама нису одговарале.“⁵⁷²

С друге стране, иако је постојала велика жеља да југословенски стручњаци или такви кандидати оду на усавршавање или специјализацију у СССР, да се ђаци пошаљу на школовање, а студенти на студије, томе се није здушно излазило у сусрет. Најпре је септембра 1945. године знатно смањен број југословенске омладине која је могла бити упућена у СССР на студије, а онда је југословенском амбасадору Поповићу почетком октобра поручено да у цивилним школама и факултетима и у дипломатској школи заправо не може бити примљен ни један студент из ДФЈ пошто је демобилизација

⁵⁷⁰ *Југословенско-совјетски односи*, 294, 326-327.

⁵⁷¹ АЈ-50-119-242, акт пов. бр. служ. 7.2.1948; АЈ-106-86-110, акт 13173, 15.4.1948; АЈ-50-119-242, акт пов. бр. 108, 29.12.1947; АЈ-50-128-259, акт К. бр. 467, 18.2.1946.

⁵⁷² А. Nenadović, *н.д.*, 9, „1948: Крај илузија“. Након избијања сукоба 1948. СССР је оптужио Београд за низ неправилности у односу према совјетским саветницима. Најпре замерено је што је тражио максималистички број совјетских стручњака, а кад је добио знатно мање него што је тражио, онда су уследиле изјаве појединих југословенских руководиоца да број стручњака треба смањити на 60%. Како је наведено у писму ЦК СКП(б) од 27.3.1948, једни су то образлагали тиме што „совјетски војни саветници веома скупо стају Југославију“, други су „тврдили да Југословенској армији није потребно да усвоји искуство Совјетске армије“, за треће су правила Совјетске армије представљала „шаблон, калуп“ који је без вредности за ЈА, а четврти су „правили алузије на то да совјетски бадава добијају плате, пошто од њих нема никакве користи“. *Југословенско-совјетски односи*, 285.

довела до великог прилива совјетских студената, услед тешких стамбених прилика и општећења универзитета насталих у рату, као и због тога што је СССР већ примио велики број југословенског војног кадра (2.300 лица у 1945. години). Иако је заменик министра Деканозов тврдио да су то једини разлози због којих Југословени не могу на студије у СССР, амбасадор Поповић у то није био уверен.⁵⁷³ Слично је било и са жељом ветеринара, који су почетком 1946. намеравали да отпутују у СССР како би се упознали с тамошњом организацијом ветеринарске службе, наставним програмима ветеринарских факултета, системом научних институција, те радом совјетских ветеринара на терену. На та и таква тражења с врха ресора обично је стизао допис у коме је стајало: „за сада не постоји никаква могућност одласка ветеринара за СССР“.⁵⁷⁴

Ипак, иако су намере Југославије биле да у Совјетском Савезу у цивилним школама образује знатно већи број студената, одобрено је укупно 250 места за бруцоше, што је доцније потврђено и споразумом (од 15. децембра 1947). Иако је споразум предвиђао да СССР стипендира те студенте (намирнице, смештај и 500 рубаља месечно), ипак је једном клаузулом утврђено да 50% стварних трошкова студирања, укључујући и стипендије, Влада ФНРЈ надокнади.⁵⁷⁵ До почетка 1948. године у врху КПЈ сазрело је уверење да људе не треба више слати на школовање јер „совјетски другови из многих ствари праве погрјешне закључке.“⁵⁷⁶

О тешкоћама у пословању са СССР остала су бројна сведочанства. Совјети нису испунили очекивања ни тамо где су преузели уговорне обавезе које су предвиђале плаћања, тим пре неоправдано је било очекивати понуду широке бесплатне помоћи. Такав случај био је са Радио Београдом. Услед потребе за осавремењивањем радио уређаја 1946. године склопљен је уговор о набавци средњеталасног предајника од 150 киловата. Према уговору, монтажу предајника требало је да, за износ од 10.000 америчких долара, обаве совјетски стручњаци. Грађевинско предузеће Расина добило је 1947. године задатак да, по пројекту совјетских архитеката, подигне зграду за предајник и станове за особље (у близини Звечке код Обреновца). Када је почела градња изгледало је да ће све ићи по плану. Међутим, темпо градње почео је озбиљно да варира услед недостатка стручне радне снаге, мањка грађевинског материјала и

⁵⁷³ *Југословенско-совјетски односи*, 26-28, 35.

⁵⁷⁴ АЈ-4-14-138, бр. 290/І, 28.1. и 31.1.1946; исто, Сарадња са СССР, бр. 1322-IV-1946, 16.1.1946.

⁵⁷⁵ *Југословенско-совјетски односи*, 230-232.

⁵⁷⁶ Записник са састанка о односима са СССР, 19.2.1948. *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 243.

погонског горива. Оно што се није очекивало као проблем који ће довести до великог померања рока било совјетско кашњење у испоруци предајника, а онда и у монтажи.⁵⁷⁷

За проблем се заинтересовао државни врх. На састанку, који је 1. марта 1948. Ђилас одржао са представницима Радиокомитета, констатовано је да у пословању с Русима (не Совјетима!) „иде невјероватно тешко“. Неки ситни материјал, на који их уговор није експлицитно обавезивао, нису хтели да испоруче, од уговорених обавеза стигло је око 40 вагона материјала, али недостајало је још око 20 вагона делова и 40 вагона каблова. Мада су радила свега четворица Руса (остали су били Југословени) њихови захтеви превазили су бројност. Стално су тражили још људи (за сваку ствар посебног човека), били су тешки за сарадњу, одбијали су да станују у хотелу, стално су достављали нове спискове ствари које им требају, било је немогуће пронаћи им „собе по њиховом захтјеву, траже да им се сваки дан мијења постељина“.⁵⁷⁸ У међувремену историја је „претекла“ уговорне стране, па је међудржавна клима настала после Резолуције ИБ додатно успорила и изменила план и договор. Када је, коначно, у пролеће 1949. године требало да почне монтажа предајника, делови опреме, монтажни материјал, планови, цртежи и друго нису били испоручени, или су били некомплетни, а стручњаци из СССР нису дошли нити образложили свој недолазак.⁵⁷⁹

Међутим, са финансијског и уопште развојног аспекта Југославији је знатно теже пало неиспуњавање обавеза у области електропривреде. Стратешки опредељена ка СССР, Влада ФНРЈ уговорила је са Управом совјетске имовине у Аустрији (УСИА) куповину шест турбина у вредности од 1,360.000 долара. Споразуми, потписани с краја 1947. и почетка 1948. године предвидели су шестофазну динамику испорука (од краја новембра 1948. до завршетка 1949. године). Како до почетка априла 1949. још увек није била испоручена ни једна турбина, трговачки представник ФНРЈ у Бечу упутио је протестно писмо, међутим совјетска страна одбила је да реагује. У међувремену ФНРЈ је, сходно споразумима, не само уплатила аванс, већ и доспеле рате, (укупно 773.650 долара, од чега 98.360 у новцу, а остатак у сировинама). Новац је

⁵⁷⁷ Родољуб Жижић, „Од 2,5 до 2.000 киловата“, *Овде Радио-Београд, Зборник поводом педесетогодишњице*, Београд, 1979, 56-57. Иначе, током повлачења, октобра 1944. године, Немци су уништили предајник Радио Београда и онеспособили студио, тако да Београд у време ослобођења није имао чиме да се огласи кроз етар. Радио Београд се поново јавио 10.11.1944. са предајником мале снаге и скромном студијском опремом. Део потребне опреме је марта 1945. набављан у Немачкој за кампир масли и цигарета, а од 25.2.1945. преко једног совјетског војног предајника на кратким таласима, снаге 5 киловата, Радио Београд је почео и емисије на страним језицима.

⁵⁷⁸ АЈ-507-VIII, II/4-d-8, к. 24, Записник са саветовања са друговима из *Радиокомитета*, 1.3.1948.

⁵⁷⁹ Решење је нађено у земљи и предајник је пуштен у рад 29.11.1949. Р. Жижић, н.д., 6-57.

УСИА присвојила, а уговорену робу није испоручила.⁵⁸⁰ На тај начин не само да је „бачен новац“, већ је штету чинила и знатна неостварена добит, односно губитак изражен у киловат-часовима који су турбине могле произвести, за колико је ускраћено југословенско становништво и још више привреда.

Иначе, Југославија је од СССР, према споразуму из јула 1947, требало да добије на кредит инвестициона добра у вредности од 135,000.000 долара, а до прекида економских односа, према совјетским проценама, испоручено је тек нешто више од 0,5% уговорене вредности.⁵⁸¹ Суштина је била да је у области електроенергије, као мотора даљег развоја привреде, престанак испорука са Истока почео управо у тренутку када је требало опремити читаву палету хидроелектрана – *Јабланицу, Јајце II, Власину, Овчар-бању, Међувршије, Мосте, Заврље и Манојловац*, као и термоелектрана – *Какањ, Лукавац, Колубару и Шоштањ*.⁵⁸² Слично је било и у области тешке индустрије, нарочито у вези са израдом ваљалонице бакра и бакарних легура у Нишу. Учешће „руских стручњака“ стало је јуна 1948. са израдом планског задатка, а непосредно пре завршетка генералног пројекта и почетка грађевинских радова. Југословенска страна покушала је крајем исте године, у жељи да не напусти „табор“, да обезбеди сарадњу чешких инжењера, али понуђени рокови за завршетак били су претерано дуги (шест година). Излаз ће, стога, бити потражен на другој страни, а закључак је гласио: „Понуде, које смо примили из Западне зоне Немачке, биле су јако повољне како у погледу цена тако и у погледу рокова испоруке.“⁵⁸³

Иако совјетских стручњака у Југославији није било у очекиваном броју, чак ни довољно за иоле обимније и систематичније усађивање стручно-теоријских и посебно стручно-оперативних знања и искустава, ипак је њихово питање означило почетак краја совјетско-југословенске слоге и фазе отвореног сукоба две партије и државе. Шеф совјетских војних саветника у ФНРЈ, генерал-мајор Алексеј Н. Барсков (Алексеј Николаевич Барсков) саопштио је 18. марта 1948. влади ФНРЈ текст телеграма министра народне одбране СССР, маршала Николаја А. Булгањина (Николај Александрович Булгањин, 1895-1975), којим је јављено да је „влада СССР-а ријешила

⁵⁸⁰ *Bela knjiga*, 256-257; Ž. Ivaniš, „Neki činioци међународног“, 273-274.

⁵⁸¹ *Bela knjiga*, 263.

⁵⁸² В. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 127.

⁵⁸³ Немачки предлог садржао је рок за завршетак од 20-24 месеца. АЈ-16-138-146, акт 11254, 30.12.1948.

одмах повући све војне савјетнике и инструкторе с мотивацијом да су 'окупљени недружељубљем', тј. да се не поступа пријатељски према њима у Југославији.⁵⁸⁴

Већ сутрадан, 19. марта, Димитриј Армјанинов (Дмитриј Михайлович Армянинов, 1910-1949), саветник Амбасаде СССР у Београду и отпрањник послова, посетио је маршала Тита и саопштио му да је влада у Москви наредила повлачење и свих цивилних стручњака из ФНРЈ, под изговором да су им југословенске власти ускраћивале битне привредне информације.⁵⁸⁵ За ту сврху искоришћена је изјава Воје Срзентића (1905-1995), помоћника Б. Кидрича, дата трговинском представнику СССР, Ивану Лебедеву (Иван Михайлович Лебедев), у којој је речено да овлашћење за давање важних привредних информација имају само ЦК КПЈ и Влада, а не и нижи руководиоци. Помоћник министра је одмах упутио Лебедева да се за све информације обрати непосредно Кидричу. Такав став владе Тито је образлагао тиме што могућност да сваки чиновник неког министарства може неселективно пружати информације, није у интересу ни једне стране с обзиром да се дешавало да неке важне информације дођу „у руке нашим заједничким непријатељима“ и у свом писму од 20. марта 1948. наглашавао да су сви званични представници совјетске владе увек могли „добити све важније потребне информације директно од руководства наше земље“.⁵⁸⁶

Наведено писмо даје једну занимљиву сугестију о бројности совјетских стручњака. Наиме, у одговору на одлуку Москве о повлачењу стручњака из ФНРЈ Тито је објаснио како су тражене информације увек и без резерве даване у његовим контактима с амбасадором Лаврентијевим. Даље, Тито посеже за аргументом да се

⁵⁸⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948, 65.*

Одлука председника Савета министара СССР, Ј. В. Стаљина, од 18.3.1948. гласила је:

„1. Повући у СССР све стручњаке и друге раднике који су упућени на рад у Југославију од стране Министарства црне металургије, Министарства обојене металургије, Министарства за хемијску индустрију, Министарства за електроцентралне, Министарства за везу и Министарства здравства.

2. Наложити Министарству иностраних дела СССР (другу Молотову) да о овој одлуци упозна владу Југославије.“ (*Југословенско-совјетски односи*, 272). Нама остаје нејасно на које је „друге раднике“ (сем стручњака, односно саветника) Стаљин мислио, али „на терену“, у Београду поступак обавештавања Југославије о повлачењу ураћен је у два дана – 18. и 19. марта, најпре повлачењем војних стручњака, а потом и цивилних.

⁵⁸⁵ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948, 65.*

⁵⁸⁶ Писмо председника Министарског савета ФНРЈ, Ј. Б. Тита, министру иностраних послова СССР-а В. М. Молотову, 20. 3. 1948 (документ 30) у: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948, 65-66.* Совјетске примедбе на „негостољубивост“ југословенских домаћина према војним и цивилним инструкторима могле би бити у одређеној мери тачне с обзиром да је најкасније до фебруара 1948. врх КПЈ био уверен да *саветници* врбују Југословене за совјетску обавештајну службу. Они су радили на стварању „агентуре“ међу белогардејцима, грађанским политичарима и другим некомунистима, али настојали су, како каже Б. Петрановић, „да 'заврбују' и комунисте“. *Zapísnici sa sednica Politbira*, 241, 644 (нап. 700).

нико од совјетских стручњака и инструктора раније није жалио на нешто слично „премда је имао сваки могућност да то учини лично“, јер он до тада није „никога од совјетских људи одбио да прими(м)“. ⁵⁸⁷ Дакле, ако је сваки совјетски стручњак могао бити примљен код маршала Југославије (занемарићемо да ли би се то заиста и десило с обзиром да није од интереса за наше истраживање), то значи да се они могу бројати само у десетинама, а свакако не у стотинама, што би био минималан, или хиљадама, што би био реалан број за успешно и ефикасно постављање разорене привреде на сопствене ноге и за давање замајца њеном даљем развоју.

Иако су очекивања совјетске помоћи у ФНРЈ била велика, други су прилично сумњали у њену извесност. Администрација САД веровала је још пре сукоба око ИБ да СССР нема превелики интерес да издашно помогне индустријализацију и петогодишњи план у Југославији. Амбасадор Кенон је у извештају државном секретару од 4. јануара 1948. године, дан након разговора с Титом, закључио да Петогодишњи план озбиљно „проклизава“ услед површности трговинских споразума са земљама Истока и непостојања вишкова за извоз. Међутим, веровао је амбасадор, то неће натерати Совјете да помогну индустријализацији Југославије јер то није у интересу СССР. „Мислим да ће Совјети дати минимум помоћи да одрже Југославију у достојној зависности; охрабриће изградњу индустрије од непосредног војног значаја; и фаворизоваће било какав увоз који ће југословенска влада успети да оствари у циљу гомилања ресурса [комунистичког] блока. Али, мислим, да стратегијски они и даље гледају на Југославију као на истурену област и намеравају пре да концентришу важне базичне индустрије унутар Совјетске Уније него да их изложе ризицима на периферији или да допринесу центрифугалним силама које би се услед великих војних или политичких промена могле покренути.“ ⁵⁸⁸

Совјети су били уверени да су Југославији пружили издашну помоћ. Своју пресудну улогу видели су и на пољу политике (међународне и унутрашње) и у сфери економије, укључујући и помоћ у стручном кадру. Помоћ је, несумњиво, постојала али питање њене сврхе, обима и цене може се сматрати отвореним. Пажљиво читање чак

⁵⁸⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948*, 66.

⁵⁸⁸ *Foreign Relations, 1948/IV*, 1057-1058. Схватање о намерној уздржаности СССР према остварењу Петогодишњег плана ФНРЈ остало је доминантно у администрацији САД и након разлаза две комунистичке земље, па је узимано и као један од разлога за продубљење конфликта. Према виђењу Роберта Ремса (Robert Reams, 1904-1994), саветника Амбасаде САД у Београду (јуна 1948. мењао је одсутног Кенона), након „фрустрирајућих неуспеха“ Југославије у спољној политици Тита је додатно пореметила „незаинтересованост или неспособност Совјета да помогну Петогодишњи план“. (*Исто*, 1074)

и извора совјетске провенијенције даје нијансиранију слику од оне која се желела истаћи. Из теза амбасадора Лаврентијева, с краја фебруара 1947, провејава уверење о економској помоћи Москве која је одиграла значајну улогу у обнови. Међутим, описи те помоћи су углавном уопштени, магловити, квантитативно неухватљиви („материјално обезбеђење Југословенске армије“, „испоручивање материјала од животног значаја“, „у различитим министарствима раде совјетски стручњаци у својству саветника“). Прецизнији су подаци о *предаји* 88 бродова (при чему би требало да је претежно реч о враћању ранијих југословенских бродова, али тако није записано), као и чињеница да је совјетска армија у Београду изградила мост на Дунаву (Панчевачки мост, тада: *Мост Црвене армије*). Прецизни су и подаци о броју Југословена на школовању у СССР (225 студената и 25 постдипломаца), али се занемарује да су молбе и потребе Југославије биле знатно веће. Коначно, за нас је врло важна реченица која говори о совјетским саветницима који раде у министарствима ФНРЈ. Биће да је реч о веома малом броју службеника (јер је и број министарстава мали), а никако о маси оперативних стручњака који организују и воде пословне и техничко-технолошке процесе и преносе своја искуства домаћим колегама.⁵⁸⁹

Заправо, судећи по совјетској архивској грађи која је у новије време постала доступна, совјетски стручњаци који су иоле дуже време провели у Југославији били су они саветници око којих су се још новембра 1945. године споразумеле владе СССР и ФНРЈ (не рачунајући војне саветнике). У писму од 6. јануара 1948. године, мање од два и по месеца пре него што ће почети „рат писмима“ између совјетске и југословенске комунистичке партије, и само три седмице пре него што ће Молотов назначити Титу да постоје „размимоилажења у схватању узајамних односа“, заменик министра иностраних послова В. А Зорин извештава Молотова о ангажовању тих стручњака. Зорин је навео како је, сходно споразуму од 13. новембра 1945. у Југославију дошло 20 саветника на период од годину дана. До почетка 1948. остало их је у ФНРЈ 16, а да у међувремену није донета нова одлука владе СССР о продужењу рока ангажовања, нити је продужено дејство споразума (истекао новембра 1946). Зорин је даље истакао како се влада Југославије „обратила трговинском представнику СССР-а у Београду са захтевом да се продужи рад у иностранству за 9 совјетских стручњака“, а да се остали врате у матичну земљу. Совјетска страна (амбасада у Београду и Министарство спољне

⁵⁸⁹ Види: *Југословенско-совјетски односи*, 166-167 (из док. 72. „Из теза амбасадора СССР у ФНРЈ А. Ј. Лаврентијева 'Кратак преглед Југославије'“). О радовима на Панчевачком мосту, којима је руководио мајор Кињевски види и у: АЈ-11-31-83, акт електричне централе *Снага и светлост*, бр. 1190, 22.10.1945.

трговине СССР) је била расположена да прихвати предлог ФНРЈ, с тим да се иницира и измена споразума из 1945. Сам Зорин, с којим је био сагласан и други заменик министра, А. Вишински (Андрéй Януáрьевич Вышинский, 1883-1954), као и министар Молотов, био је мишљења да те саветнике, с обзиром да су били у Југославији већ дуже од две године треба вратити у СССР, а да се евентуалне даље потребе ФНРЈ за совјетским стручњацима реше преко совјетског министарства за спољну трговину у складу са совјетско-југословенским споразумом о економској сарадњи од 8. јуна 1946 (као пружање техничке помоћи Југославији).⁵⁹⁰ Међутим, за даље споразумевање више није било времена, а преостали стручњаци (саветници) биће средином марта повод за сукоб између компартија СССР и ФНРЈ.

Друга истраживања такође су потврдила недостатак помоћи СССР у људству. Наиме, факултети Београдског универзитета трпели су на почетку наставне 1945/46. године од озбиљног мањка наставног и помоћног особља (готово упола мање него 1941. године). У циљу превазилажења таквог стања већ од новембра те године почело се с расписивањем конкурса за наставно особље, радило се на *узвишању* младог наставног кадра, предлагало се побољшање материјалног положаја запослених на Универзитету, као и довођење стручњака из привреде и из иностранства, првенствено СССР. Долазак предавача из СССР решио би, „поред недостатка кадра, и проблем његове политичке оријентације, будући да би значило попуњавање факултета наставницима марксистима“. Стога су јуна 1946. од факултета затражени подаци о предметима за које недостају наставници како би били позвани стручњаци из СССР. Међутим, како су показало током истраживања, „у изворима се не налази ни на једног стручњака из Совјетског Савеза који је дошао да ради на Београдском универзитету, изузев повремених гостију који су држали по неколико предавања“ и убрзо „је престало и само помињање решавања кадровског питања на овај начин.“⁵⁹¹

Како је постојало јасно разочарење врха КПЈ у погледу стручне помоћи СССР, наведено у сећањима највиших носилаца власти (Ђилас, Темпо и др), а од друге

⁵⁹⁰ *Југословенско-совјетски односи*, 238-239, 245. Као што се из совјетских извора види да цивилних саветника у Југославији није било више него 20, тако је очигледно да су затајили и у помоћи у војним саветницима и инструкторима. Након повлачења свих совјетских саветника, 18. и 19.3.1948, у писму ЦК СКП(б) упућеном ЦК КПЈ, од 27.3.1948, наведено је следеће: „Као што је познато, наши војни саветници упућени су у Југославију на основу упорне молбе Југословенске владе, при чему су војни саветници издвојени за Југославију у знатно мањем броју него што је то молила Југословенска влада“. Дакле, очекивања ФНРЈ, без обзира да ли су била оправдана или не, и у овом сегменту „помоћи“ нису до краја поштована, а нису била ни део договора већ унилатералне одлуке СССР. *Исто*, 284.

⁵⁹¹ Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004, 228, и извори из нап. 6.

половине 1947. и у партијским документима (записници Политбироа), како су непристрасне западне (америчке) анализе сумњале у несебичну помоћ Москве на изградњи југословенске индустрије, и привреде у целини (извештаји Амбасаде САД у Београду), како је било очигледно да прва држава социјализма и сама трпи услед недовољног броја стручног кадра (посебно појединих профила, услед чега је и сама посезала за радом незапослених немачких стручњака, али и позивала руске емигранте и њихове потомке да се врате у земљу⁵⁹²) и како и наша истраживања нису потврдила долазак и дужи боравак и рад експерата из СССР (изузев војних и цивилних саветника потпуно одвојених од производње и технолошких процеса и стручних „пратилаца“ појединих испорука увезених из Совјетског Савеза, најчешће у својству монтера), може се са сигурношћу тврдити да такве помоћи није ни било, или да је била у тако малом обиму да се може сматрати маргиналном, а по развој привреде у Југославији сасвим прелевантном. Томе у прилог иде и сазнање, утемељено у историјским документима, да је, још од првих месеци 1946. године, југословенски привредни вакуум у стручном особљу попуњаван из сасвим других извора, те да постепено кварење односа између Београда и Москве, отворени раскид након Резолуције ИБ (у лето 1948) и совјетско једнострано одбацивање уговора о пријатељству из 1945. године (28. септембра 1949) нису битније утицали на избор праваца из којих ће се црпсти стручни кадар.⁵⁹³

Од заробљеника до ослобођеника – ратни заробљеници као радници у југословенској привреди

Први дани у ратном заробљеништву

На крају Другог светског рата око 11,000.000 Немаца допало је заробљеништву, од чега око 7,700.000 у западним земљама, односно под контролом Запада, а 3,300.000

⁵⁹² Совјетски позив руској емиграцији да се врати у земљу и помогне њеној обнови и изградњи био је тема француског кинематографског остварења *Исток-запад (Est-Ouest)* из 1999. године. Та историјска драма у режији Режија Варњеа (Régis Wargnier, рођ. 1948) управо започиње позивом из јуна 1946. године упућеним Русима који су се иселили на Запад да се врате. Већина повратника убрзо је погубљена или тешко шиканирана, па чак и они који су били неопходни совјетском друштву трпели су од мноштва неправди. Тако и у филму породица лекара Алексеја Головина, у извођењу Олега Менчикова (Олег Евгеньевич Меньшиков, рођ. 1960), око које се дешава заплет, ожењеног Францускињом Мари, у извођењу Сандрин Бонер (Sandrine Bonnaire, рођ. 1967) и с којом има сина Сергеја, који је иначе био веома важан совјетским властима због своје стручности, преживеће вишегодишње непријатности, укључујући ограничење кретања, претње, подметања, батинања и лишавање слободе, док не успе да организује бекство супруге и сина, 1957. године.

⁵⁹³ Приликом вредновања неиспуњених очекивања совјетске помоћи Југославији потребно је имати на уму и стање у самом СССР и тешке последице које је рат тамо оставио. О разарањима, мањку стручног кадра и економским проблемима СССР током рата и првих послератних година види: *Историја мировой економики*, редакц. Г.Б. Поляк, А. Н. Маркова, Москва, 2002, 305-318.

је остало на Истоку. Француска је контролисала више од милион немачких заробљеника, али већину нису заробиле њене трупе, већ су их добили од америчке армије.⁵⁹⁴ С друге стране, у СССР, чија је војна сила, као и територија на којој је дејствовала, била већа од било које савезничке, почев од 1943. до краја рата, у заробљеничким логорима нашло се више од 2,388.000 Немаца, преко 156.000 Аустријанаца, као и 941.000 заробљеника других националности.⁵⁹⁵ Без обзира на различите бројке које се појављују у литератури, милиони војника из састава оружаних снага Немачке и њених савезника нашло се на крају рата у ратном заробљеништву.⁵⁹⁶

Крај борбених дејстава многи окупаторски војници дочекали су у ратном заробљеништву ЈА. Према саопштењу МУП, 1945. године заробљено је 221.287 непријатељских војника. Међу њима било је Немаца 84.453, Италијана 57.150, Аустријанаца 27.398, Руса (*власоваца*) 26.611, Пољака 9.425, Мађара 4.461, Француза 3.868, Чехословака 3.849, Румуна 3.139, Белгијанаца 387, Холанђана 294, Луксембуржана 90, Данаца 49, Енглеза 35, Швајцараца 29, Американаца 26, Норвежана 9, Шпанаца 7, Швеђана 3, Бразилаца 2, Канађана 2.⁵⁹⁷ Многи ће, после мукотрпног путовања са северозапада земље, или других локација на којима су заробљени, и живота у логорима, који се каткад граничио са самим опстанком, боље егзистенцијалне услове пронаћи запошљавањем у југословенским привредним (и другим) предузећима и установама, често тамо где су радили као заробљеници. Иако њихова делатност током заробљеништва не улази у ужу тему ове студије, важно је због

⁵⁹⁴ Французима су војне власти САД предале чак око 740.000 немачких заробљеника. Arthur L. Smith Jr. н.д, 105 (бројност и распоред заробљеника према: Erich Maschke (Hrsg), *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*, Bd. XV, München, 1974, 207).

⁵⁹⁵ Stefan Karner, *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956*, Wien, München, 1995, 79.

⁵⁹⁶ Кранеровим цифрама приближан је руски историчар Јерлихман (око 2,390.000 Немаца и између 156.680 и 170.000 Аустријанаца у совјетском заробљеништву), међутим, различите бројке наводи други руски историчар, Колеров. Он каже да је по приспећу јапанских заробљеника из Кине и Кореје, фебруара 1946. у логорима и радничким батаљонима СССР било укупно 2,228.000 ратних заробљеника, од чега 1,645.000 заробљеника са совјетско-немачког фронта (свих „западних националности“) и 583.000 Јапанаца. Упореди: В. Эрлихман, н.д, 42, 51; Модест Колеров, „Военнопленные в системе принудительного труда в СССР 1945-1950“, *Отечественные записки. Журнал для медленного чтения*, № 3 (12), Москва, 2003, доступно на: <http://www.strana-oz.ru/2003/3/voennoplennye-v-sisteme-prinuditelnogo-truda-v-sssr-1945v1950#s23> [27.2.2015].

⁵⁹⁷ Немачки извори и литература, пак, говоре о броју између 150.000 и, вероватније 200.000 (па чак и 240.000) немачких и аустријских заробљеника (војника, подофицира, официра и генерала). Види у: *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 42; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, 3. Auflage, München/Sindelfingen, 1997, 977.

Према званичним подацима од укупно 221.287 заробљеника до краја 1948 (када је репатријација углавном завршена) умрло је 6.215, за учињена кривична дела оптужена су 372, а под истрагом се налазило још 976. *Борба*, 8.2.1949, 1 (саопштење публиковано и у: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 12).

сагледавања опште слике и утврђивања обима мотивисаности за рад у статусу слободног лица, укратко упознати и њихов заробљенички живот. Ово тим пре јер ће многи од оних који ће стећи слободу у замену за уговорно обавезивање на рад свој пословни амбијент упознати још у фази заробљеништва, и у том се периоду *препоручити* руководству предузећа за даљи рад.

Пре тога требало је преживети прве дане након заробљавања, неизвесност коју је носио први сусрет са ослободницима, каткад жељним освете или спремним на идеолошки реванш, требало је истрпети умор, глад и жеђ и издржати вишенедељне маршеве (*маршеви покајања – Sühnemärsche*) од северозападних граница до логора у унутрашњости. Логори, њих између 50 и 60, колико их је било у периоду 1945-1949. година, налазили су се у свим републикама, а величина им је знатно варирала (од око 300 заробљеника у логору у Шиду, до око 3.000-4.000 у Логору бр. 505 у Сарајеву, па чак и до 4.000-5.000 колико је заробљеника било у Логору бр. 4 у Београду).⁵⁹⁸ Стање у њима било је, макар у прво време, очајно, а тамо где није било адекватних објеката сами логораши су обнављали оштећене зграде или на празним парцелама подизали бараке и уређивали логорску инфраструктуру.⁵⁹⁹

Рад логорисаних заробљеника

Општа је појава да се рад заробљеника масовно користи на мануелним пословима. Иако се таквим ставом озбиљно (и неоправдано) занемарује људски фактор, запоставља вредност човека као појединца, али и читаве групе, неселективно коришћења маса заточених у логорима за најпростије послове, појава је коју ће власти које управљају логорима после Другог светског рата само наследити. Међутим, такав став нити доприноси заинтересованости радне снаге (логораша) за остваривање квалитетног рада, нити доноси кориснику таквог рада ону економску добит која би се реално могла очекивати. Под тако неразвијеном економском логиком таква радна

⁵⁹⁸ *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 137-138.

⁵⁹⁹ ДЈ-191-1, Ратни заробљеници, акт Управе радионице Дирекције државних железница, Ниш, бр. 4384, 20.6.1945; Историјски архив Београда (ИАБ), 504, Трговина аутомобила и прибора *Милош Стратимировић*, година 1946, акти од 29.4.1946. и 3.5.1946.

У већим градовима, попут Београда, логори су у центру подизани на слободним парцелама, као што је било у случају парцеле у Каменичкој улици бр. 12, иначе раније власништву Милоша Стратимировића, аутомобилског трговца, на којој је подигнут Пети заробљенички логор. Занимљиво је да је у вези с коришћењем парцеле дошло до спора између принудне управе те трговачке радње и *Београдског водовода*, пошто управник није хтео да плати рачуне за утрошак воде, јер се она трошила „само за потребе ратних заробљеника“. Међутим, *Београдски водовод* није хтео да преусмери рачуне команди Петог логора, јер је у питању била наплата основне водоводне таксе, која се наплаћивала власницима парцела, а не наплата утрошка. ИАБ, 504, исто.

снага вреднује се само са аспекта њене (пре)ниске цене, а ефекти њеног рада, у поређењу с могућностима, потпуно су компатибилни њеној (без)вредности.⁶⁰⁰

Међутим, заробљенички рад, као део принудног рада, временом је доживео еволуцију. Она није била апсолутна, али је постојала. Сличном *кривом* кретао се живот ратних заробљеника од првих дана, када се глава губила лако, масовно, уз тортуру и понижавање, из освете или беса, током бескрајно дугих маршева, од умора, недовољно здравствене заштите, недостатка хране, преко глађу и прљавштином обојеног логорског живота, испуњеног исцрпљујућим физичким радом, до умерено специјализованог или чак строго профилисаног стручног рада појединаца који су поседовали технике и знања потребне властима. Та *крива* имала је у Југославији облик сличан оном у СССР, мада су тортура и неконтролисана убијања трајали краће.⁶⁰¹

Рад заробљеника на обнови довео је временом до отворенијег односа становништва према њима. Како је навео један од заробљеника, мржња цивила је временом спласла и од скромне зараде заробљеници су од мепштана почели да купују ракију, сир и друге доступне потрештине.⁶⁰²

⁶⁰⁰ Новија руска историографија посветила је пажњу феномену економике принудног рада након отварање архива поткрај осамдесетих година 20. века. Омогућено је истраживање „привредне функције“ совјетске Главне управе логора (ГУЛАГ), односно изградње и функционисања *лагерске економике* након Другог светског рата. Иако принудне раднике не дели на стране и домаће (политичке противнике и ратне заробљенике), В. Пјанкевич сажео је специфичности феномена и описао резултате новијих истраживања на ту тему. Види: Владимир Леонидович Пјанкевич, „Невольници в возрожденни советской экономики (историография принудительного труда граждан СССР 40-х – начала 50-х годов)“, *Историографический сборник, Межвузовский сборник научных трудов*, Выпуск 20, Саратов, 2002.

Иначе, руска историографија развила је, базирајући се на совјетску друштвену стварност, и појам „экономика ГУЛАГ-а“ и тој теми се посветио већи број историчара и економиста (економских историчара). Међу обимнијим студијама је рад Н. Ј. Белиха: Никита Юрьевич Бельх, *Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материалах Бятлага 1938-1953 гг.)*, Москва, 2011.

Пандан ГУЛАГ, када су ратни заробљеници у питању, била је ГУПВИ, *Главна управа за послове ратних заробљеника и интернираца (Главное управление по делам военнопленных и интернированных)*, која је била у саставу Народног комесаријата унутрашњих дела (НКВД).

⁶⁰¹ Како је показао аустријски историчар Штефан Карнер, више од половине немачких заробљеника у СССР било је ангажовано на градилиштима и објектима енергетике (готово 1,000.000). Обновљали су индустрију, подизали хидроелектране (*Кубишевску* и *Кажовску*) и друге велике објекте (*Владимирски тракторски завод*, *Челјабински металуршки комбинат*), обновљали и проширивали руднике (*Донбас*), копали канале (*Каракумски*), градили ауто-путеве (*Москва-Минск*), стамбене блокове, стадионе (*Динамо*, Москва), радили на топловодима, гасним инсталацијама итд. Градили су и *Курчатовски институт*, научну установу која ће развити совјетску атомску бомбу, на чијем ће пројекту неки од њих бити директно укључени. Други ће бити у саставу војно-истраживачких института (1946. године 17%), и из својих заробљеничких канцеларија битно утицати на развој совјетског наоружања. Прва совјетска балистичка ракета представљала модификацију немачке *Фау-2*. О раду немачких заробљеника и интернираца у СССР види више у: S. Karner, *н.д.*, 136-169.

⁶⁰² Сећања Ериха Лангера (Erich Langer, 1924-?) из Санкт Ламбрехта у Штајерској (St. Lambrecht, Steiermark), Аустрија: *Kriegsgefangenschaft in Jugoslawien 1945 bis 1948*, доступно на: <https://besatzungszeitooe.jimdo.com/nachkriegszeit-au/%C3%9Fferhalb-%C3%B6/kriegsgefangener-in-jugoslawien/> [26.12.2016].

Још током ранијих ратних година познато је било да су заробљени немачк, италијански и други окупаторски војници повремено коришћени за масовне радове (у пољопривреди, на рапчишћавању рушевина и слично).⁶⁰³ Исти тренд карактерише и прву фазу у коришћењу рада заробљеника на дефинитивно ослобођеној територији (од ослобађања Србије, у јесен 1944, до коначног ослобођења земље, маја 1945. године). Првих дана, недеља и месеци ратни заробљеници су коришћени несистематично, колективно, на масовним пословима рапчишћавања, копања канала и подизања насипа, убирања летине и сетве у пољопривреди и на сличним пословима.⁶⁰⁴ Међутим, већ у првом тромесечју 1945. године, док је рат још трајао, почело се питању искоришћења заробљеничког рада прилазити систематичније. Тако је на седници начелника одељења Министарства индустрије ДФЈ, 30. марта 1945. године, начелник персоналног одељења задужен да ургира код команде логора у школи у Вишњићевој улици у Београду да се министарству у формирању ставе на располагање стручни ратни заробљеници (подв. С.И).⁶⁰⁵

У циљу правилнијег искоришћења рада ратних заробљеника на пословима обнове Тито је 16. маја 1945. године донео наредбу о њиховој расподели по савезним

⁶⁰³ Слична појава забележена је и након Првог светског рата. Примера ради, на захтев војне врховне команде Савезници су из Брашова послали у Београд 6.000 немачких ратних заробљеника „за рад на пристаништу и друге радове“. АЈ, Министарство вера КЈ (69)-159-244, акт Инжињерско-техничког одељења Министарства војске и морнарице КСХС, ИО бр. 18124, 14.3.1919.

⁶⁰⁴ Тако је радионица Дирекције државних железница у Нишу исказала потребу за 600 заробљеника (од чега 400 физичких радника), у Београду је ДУНД тражила сто италијанских заробљеника и алат (лопате и колица за превозење шута) ради рапчишћавања порушеног објекта Царинарнице у Карађорђевој улици, где се налазило мноштво делова за тракторе, неопходних тракторским станицама, а у Сремској Митровици масовно се радило на оправци општењених машина, чишћењу цигли за новоградњу, оправци кровова, зидању и др. АЈ-191-1, Ратни заробљеници, акт Управе радионице бр. 4384, 20.6.1945; АЈ-11-1-9, акт Трговине машина, 29.3.1945; АЈ-17-131-132, дописи *Митровачке преградбе дрва д.д.*, 1944-1945.

Масовност у коришћењу заробљеничке радне снаге види се и из њихове бројности у појединим предузећима или територијалним јединицама. У пет ријечких предузећа (бродоградилништу, складишту, фабрици торпеда, рафинерији и др) у октобру и новембру 1945. године радило између 490 и 550 немачких заробљеника. Сара Vukušić, „Standard života njemačkih ratnih zarobljenika korištenih u društveno korisnom radu u Rijeci u drugoj polovici 1945.“, *Klepsidra, Časopis Udruge studenata „Malleus“*, br. 3/4, Rijeka, 2008, 8-9.

⁶⁰⁵ АЈ-11-1-9, Послови које треба свршити на основу закључака седнице начелника, 31.3.1945. Иначе, стручни ангажман немачких ратних заробљеника био је и тема српске књижевности. Један од најзначајнијих драмских писаца, Александар Поповић (1929-1996), за радњу комедије (с трагичним крајем) „Кус петлић“, узима љубавну везу између немачког војника (потом заробљеника), Јохана, и Београђанке са Чубуре, Селене Сеје Батрићеве, рођену током борби за ослобођење града. Сеју, осуђену због забрањене љубавне везе, ослободиће Јохан који је, као врсни виолиниста, ангажован за потребе Маршалата и који ће наредних годину дана свирати у Белом двору, док не добије слободу и скупа са својом вереницом оде у Западни Берлин. А. Поповић, *Драме, Кус петлић*, Београд, 2001, 863-996. Драма је, између осталог, извођена у Звездара театру у Београду, у периоду 1990-1996. година.

министарствима, која је у себи садржала и одређене квоте стручних радника,⁶⁰⁶ након чега ће државни органи отпочети с тражњом. Одељење за електрификацију Министарства индустрије већ 22. маја 1945. доставило је списак потребног стручних заробљеника. Од укупне квоте заробљеника предвиђене за Министарство индустрије, Одељење је потраживало 12% и предложило њихов распоред по федералним јединицама.⁶⁰⁷ Ипак, систематичност у коришћењу заробљеничког кадра, и након састанка представника министарстава у Генералштабу (19. јун 1945), на којем је договорана расподела и и рационално искоришћење заробљеника⁶⁰⁸ далеко је била од потпуне. Непостојање јасних критеријума и приоритета, неразумевање људи одговорних „на терену“ (у предузећима) и неадекватна координација нису дозволили да се рад стручњака затечених у ратном заробљеништву ефикасно употреби.

Питање дефинисања и неке врсте нормативног утемељења коришћења радне снаге лица лишених слободе покренуто је непосредно по завршетку рата. Додуше, у питању је било коришћење рада свих логораша, без обзира ко су и на који начин су стигли у логоре (Југословени и странци, војни и цивилни), а иницијативу за њихово планско коришћење дао је Привредни савет већ 21. маја 1945. године.⁶⁰⁹ Ускоро је, у наредби којом је чување ратних заробљеника пребачено са јединица Народне одбране (КНОЈ) на штабове армија, маршал Тито наредио њихову „најрационалнију и најкориснију употребу“ за „разне радове од општег значаја“.⁶¹⁰ Готово истовремено

⁶⁰⁶ Министарствима саобраћаја и пољопривреде додељено је по 20% укупног броја заробљеника, грађевина, индустрије и народне одбране по 15%, руда 10% и шума 5% (унутар тога спецификоване су појединачне струке, у обиму од 0,5% у шумарству до 50% у грађевинарству). АЈ-4-19-200, Наредба Генералштаба ЈА, пов. Ор. бр. 204, 16.5.1945 (сачувано и у АЈ-4-19-200).

⁶⁰⁷ Том приликом дати су максимални проценти за распоређивање стручног заробљеничког кадра по федералним јединицама: Словенија – до 36%, Хрватска – до 30%, Србија (и Војводина) – до 24% (10%), БиХ – до 12%, Македонија – до 6% и Црна Гора – до 2%. АЈ-11-6-20.

⁶⁰⁸ Осам министарстава (седам привредних и војно) могли су у том тренутку, како је информисао Генералштаб, рачунати на раздеобу око 115.000 заробљеника. Међутим, с обзиром на квоте које су одређене за поједина министарства, почетком расподеле могло се рачунати на већ око 165.000 заробљеника. Тај раскорак могао би бити последица закаснелог евидентирања, односно утврђивања бројног стања заробљеника које одсеци за ратне заробљенике при штабовима армија и војним областима (за Војводину и Космет) „још имају на расположењу за распоред на рад“, које је захтевано 12.6.1945. АЈ-4-19-200, акт Генералштаба ЈА, Организационог одељења, пов. Ор. бр. 294, 19.6.1945; исто, акт Команде ратних заробљеника Генералштаба ЈА, пов. бр. 11, 12.6.1945. Једна од аномалија било је кашњење с упућивањем заробљеника по ресорима. Тако је Министарству шумарства до средине јула 1945. стигло тек 4.360 заробљеника од одређених 8.200 (тек 53%), а индустрија БиХ није до тада добила ни једног заробљеника. Исто, акт пов. бр. 97, 21.7.1945; АЈ-17-97-97, акт б.б, 19.7.1945.

⁶⁰⁹ АЈ-50-33-65, допис упућен МУП ДФЈ, К. бр. 285, 9.6.1945.

⁶¹⁰ АЈ-50-119-241, МНО ДФЈ, Генералштаб ЈА, Оперативно одељење, акт пов. Оп. бр. 231, 20.7.1945. Без обзира на наредбу, војска је у појединим регијама (нпр. Војводини) одбила да преузме логоре, правдајући се потребама обуке кадра, док су, с друге стране, снаге милиције биле малобројне. С обзиром да је у тим крајевима требало „логорисати“ и фолксдојчере, мањак страже био је толико да су

Одељење за ратне заробљенике Министарства одбране, донело *Упутство за послове око ратних заробљеника* којим су уређена или прецизирана питања формацијског састава одсека за ратне заробљеника, евидентирања, распореда заробљеника по ресорима, њихове исхране, снабдевања, финансирања и радног времена, задовољавања основних хигијенских и здравствених, али и интелектуалних, спортских и верских потреба, дисциплинске и казнене мере и друго.⁶¹¹ Од тада, па надаље, разни војни или цивилни органи ће, следећи логику о рационалном коришћењу заробљеничког рада, и наслањајући се на информације из предузећа по којима су се поједини заробљеници показали као изврни специјалисти,⁶¹² уређивати ту материју у својим посебним областима и разрађивати је сходно потребама.⁶¹³ Ипак, од жеље за рационалним радом заробљеника и правилним искоришћавањем њиховог потенцијала, до њене осетније (али никад пуне) реализације, проћи ће још доста времена.⁶¹⁴

Још у јесен 1945. било је мноштво примедби на то како штабови заробљеничких батаљона руководе додељеном радном снагом. Запажено је да се не брину о квалитету и квантитету рада (зато је присутна спорост у раду, па чак и саботирање), одсутни су са места радова, а ако се неко и појави на радилишту најчешће нестручним уплитањем

бекства постала до јесени 1945. године уобичајена, и претила су да постану масовна појава. Исто, акт Председништва Народне скупштине АП Војводине, Одељење за унутрашње послове, бр. 108, 7.11.1945, акт МУП Србије, III пов. бр. 2456, 17.11.1945. и акт МУП ДФЈ, пов. бр. 229, 21.11.1945.

⁶¹¹ Према Упутству логори су морали имати берберницу, кројачницу, обућарницу, перионицу, купатило, средства за дезинфекцију, болницу са три одељења (хируршким, заразним и реконвалесцентским), књижницу и затвор. У том акту потврђена је ранија наредна Генералштаба ЈА (од 15.5.1945) о расподели заробљеника на рад савезним министарствима, а у поглављу о обезбеђењу исхране омогућено је и отварање кантина (са прехранбеним, дуванским и хигијенским производима, ситницама за становање, одећом и обућом, али не и алкохолом). Упутство је строго забранило одузимање одеће, обуће и личних ствари (укључујући и новац) ратним заробљеницима, прописало шестодневну радну недељу и радни дан једнак оном који имају домаћи радници (без навођења сатнице), омогућио организовање „интелектуалне и просветне разоноде“, рад на физичкој култури и спортске активности, исповедање вере, слање две дописнице и једног писма месечно (у изузетним случајевима и телеграма). Коначно, тај акт је одредио место и начин сахрањивања преминулих заробљеника (на најближем гробљу имала се закупити парцела и поделити по „националностима“), питања давања тестамената и начин санкционисања дисциплинских и казnenих мера. АЈ-4-18-177, пов. бр. 80, 22.7.1945.

⁶¹² Пример истицања 30 немачких заробљеника који су радили стручне послове у Фабрици торпеда у Ријеци. S. Vukušić, н.д, 9-10 (према изворној грађи Одсека трговине и опскрбе ГНО Ријека, сачуваног у Државном архиву у Ријеци).

⁶¹³ Примера ради, своја упутства о максималном искоришћењу радне снаге ратних заробљеника на Секцији за обнову пруге Краљево–Рашка дала је Главна управа железница. АЈ, Главна управа железница (191)-4, 1945-1946. година, акт Одељења за обнову и одржавање пруге, бр. 6724, 25.7.1945.

⁶¹⁴ Још средином 1947. године МУП је обавестио СПК о томе да има „на располагању изванредан број заробљеника–стручњака, који нису правилно искоришћени на својим садашњим местима упослења обзиром на своју стручност“ те да је потребно упослити их на радна места „на којима би према својим квалификацијама били правилније искоришћени.“ У преписци насталој тим поводом оперисало се са преко 110 занимања, а Министарство индустрије ФНРЈ исказало је потребу за готово 2.950 стручних радника – од КВ мајстора до инжењера. АЈ-17-97-97, предмет VIII бр. 1797, 27.6.1947.

омета рад, паушално одређују број заробљеника за одређену локацију, не упућују исте заробљенике на исти посао, доцни се на рад што због касног поласка из логора, што због спорог кретања колоне („иду на рад вређајуће лежерно и споро, као на погреб“), не одређују се најбољи заробљеници (антифашисти и стручњаци) за воднике и десетаре, не води се рачуна да се заробљеници поштеде након рада недељом или ноћу, нема довољно бриге о слању заробљеника на рад у лошим временским условима (процена односа нужности радова и опремљености заробљеника за рад „на отвореном“), о њиховој исхрани (укључујући и случајеве крађе хране намењене заробљеницима) и здравственом стању (терање болесних да раде и остављање здравих да леже по стационарима), стражари су недисциплиновани (мешају се у стручни рад, за шта нису обучени, и лоше чувају заробљенике, што омогућава бекства). Део одговорности за лошу употребу заробљеника сносили су и стручни руковођаци радова који нису обезбеђивали довољну количину алата, нису одређивали *норму* (иако је пракса показала да Немци боље раде када имају постављен јасан задатак) и заслужени одмор након њеног испуњења, лоше су распоређивали заробљенике (непотребна груписања, одређивање стручњака за нестручан рад или непостављање стручњака за предраднике), захтевали претерани прековремени рад, нису водили рачуна о индивидуалном учинку (с циљем награђивања бољих радника) и сл. Стога је из МНО наређено да се те „штетне чињенице и појаве што пре потпуно искорене“.⁶¹⁵

Оно што се, међутим, почетка јавило као константа јесу потребе привреде за радом специјалиста. Већ од априла 1945. забележен је већи број захтева војним властима за одређеним стручним профилима, па чак и конкретним заробљеницима.⁶¹⁶

Одељење за индустрију Министарства индустрије и рударства БиХ почетком јуна ће

⁶¹⁵ АЈ-17-2-2, Мере за бољи рад ратних заробљеника, МУП, Одељење за ратне заробљенике, пов. бр. 327, 13.10.1945 (исто и у АЈ-4-19-200).

⁶¹⁶ Тако Одељење за електрификацију априла 1945. тражи заробљеника Ервина Шаломона, којег је претходно већ распоредило МНО, а крајем маја израђује спецификацију потребних стручних профила и њихову дистрибуцију по републикама. АЈ-11-1-9, Промеморија, април 1945; АЈ-11-6-20, акт IV бр. 943, 22.5.1945. Генералштаб ЈА није био против тражње заробљеничке радне снаге, али је код владе инсистирао да се поштује процедура по којој такве захтеве морају да упуте војне јединице, команде и установе (без обзира да ли је ангажовање за војне или потребе цивилних органа) и да оне обезбеде ресурсе за пријем, спровођење, смештај и чување заробљеника, што се у пракси није дешавало, већ се тражила додатна помоћ Генералштаба. АЈ-50-11-241, акт Генералштаба ЈА, пов. бр. 144, 25.4.1945. Две године касније, маја 1947, Подузеће за електрификацију запада, Загреб, тражиће монтера-специјалисту, Аустријанца Хенрика Брешћака, који је већ раније радио у електричним предузећима Словеније, и који је сада био неопходан за послове монтаже на електричној централи Мариборски оток, а неколико месеци касније министар пољопривреде Васо Чубриловић тражиће од министра унутрашњих послова А. Ранковића 11 конкретних стручњака (столара, тесара, механичара и инжењера) ради хитне изградње ловачког „дворца“ на савезном пољопривредном добру „Беље“. АЈ-11-24-64, акти бр. 7910, 12.5.1947. и 8708, 23.5.1947; АЈ-4-62-439, акт пов. бр. 3135, 28.10.1947.

спецификовати потребу за преко 230 стручњака за обнову и рад електротехничких постројења, по специјалностима (електро-инжењери и техничари, електро-монтери, електричари за водове високог и за водове ниског напона, КВ радници за трансформаторе, машинисти за хидро и за калоричне централе и др) и по објектима (рудници, електране, рафинерије, плинаре, фабрике), а за потребе изградње нове хидроелектране (на реци Жељезници, у Кијеву код Сарајева) потраживало је стручњаке који су раније радили у фабрици *J. M. Фојт (J. M. Voith)* у немачком Хајденхајму (Heidenheim), аустријском Санкт Пелтену (St. Pölten), швајцарском *Браун Боверију (Brown Boveri)* или чешкој *Шкоди (Škoda)*.⁶¹⁷ Можда не тако детаљно разрађено, али у сличном облику, наредних месеци (и година) биће подношени захтеви за стручним заробљеницима разних профила, попут оних за *Раљску фабрику цемента, Народно винарство и подрумарство – Централни подруми из Земуна*, разна предузећа индустрије цемента, гипса, креча и дрвета у Македонији, Творницу електричних стројева *Север* у Суботици, Творницу бачви у Ђурђеновцу (Хрватска), *Електроиндустрију Хрватске* из Загреба и многа друга предузећа, или за специјализована лица одређене експертске области (инжењери фармацеутске и хемијске индустрије, стручњаци за пољопривредну машинску службу, електротехничари и инжењери и др).⁶¹⁸ Сем за потребе привреде, захтеви ће се подносити за ванпривреду, попут разних установа културе (позоришта, балети, оркестри, радио станице и др)⁶¹⁹ и за здравство.⁶²⁰

У међувремену, положај заробљеника на раду углавном није био сјајан, посебно у областима у којима су коришћени масовно⁶²¹, а не стручно. Напротив, за многе је

⁶¹⁷ АЈ-11-10-35, акт Министарства индустрије и рударства БиХ, II бр. 194, 3.6.1945.

⁶¹⁸ Као примере види: АЈ-17-160-161, телеграм, 10.6.1945; АЈ-17-97-97, акт бр. 7032, 27.6.1945; АЈ-17-129-130, акт Министарства индустрије и рударства ДФ Македоније, 12.7.1945 и већи број других аката из 1945. и 1946; АЈ-11-6-20, акт IV бр. 4259, 21.8.1945; АЈ-11-8-33, акт МУП, Одељења за ратне заробљенике, б.б, 1.8.1946; АЈ-11-10-39, потреба заробљеника – стручњака, Генерална дирекција савезне електропривреде, бр. 7060, 26.4.1947; АЈ, Комитет за заштиту народног здравља (31)-66-95, предмет пов. бр. 44, 1946; АЈ-31-67-95, акт бр. 1048, 8.4.1947; АЈ-4-28-262, списак, 7.4.1947.

⁶¹⁹ Потраживани су и упошљавани музичари, балетани, декоратери, графичари, сликари, архитекте и сл. АЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ (314)-9-34, предмети бр. 2780, 3637, 3857, из 1947. године; исто, разни материјали у вези с ангажовањем заробљеника за рад у: Народном позоришту у Београду, Хрватском народном казалишту у Загребу, Словенском народном гледалишту у Љубљани, Позоришту БиХ у Сарајеву, народним позориштима у Новом Саду, Панчеву, Нишу, Титовом Ужицу, Осијеку, Ријеци, Градском позоришту у Београду, Радио Београду, Радио Љубљани, Југословенској књизи, Друштву за заштиту и прикупљање старина у Титовом Ужицу, Државном музичком магацину у Београду, Дирекцији за примењену уметност Министарства индустрије НР Србије, Министарству просвете НР Македоније, Културно просветном дому у Железнику и др.

⁶²⁰ АЈ-31-67-95, акт бр. 1048, 8.4.1947.

⁶²¹ Коришћење заробљеничке радне снаге као прости физичке снаге опстаје докле год буде ратних заробљеника. Специјалистички рад заробљеника остаје мањинска појава ако се има у виду

био на граници сношљивости. Посао на којем је заробљеницима било изузетно тешко била је обнова железничке пруге Краљево-Рашка. Према информацији шефа *Секције за обнову пруге*, 194 заробљена Немца, која су радила на подизању мостова у кањону Ибра, остала су до новембра 1945. „формално голи и боси“. Иако су на обнови пруге били неопходни током читаве предстојеће зиме, ни након више пута поновљене молбе за „нешто обуће и одеће“ надлежни за снабдевање у железничкој управи нису изашли у сусрет. Зато не чуди што је за само пет дана новембра пут заробљеничке амбуланте у Краљеву отишло двадесет заробљеника на болничко лечење.⁶²²

Ипак, на обнови исте те пруге, тј. читавој деоници од Краљева до Косовске Митровице следеће године ангажован је још већи број немачких заробљеника, груписаних у девет грађевинских секција (у жеку обнове, у периоду јул-октобар, 620-670 заробљеника месечно, током новембра 300, па 90, да би у зиму 1946/1947 опао на око 20). С обзиром на повећан обим рада (и бројности) заробљеника, дефинисање дужине радног дана и висине надница (које додуше нису исплаћиване, већ су полагане у *Фонд за обнову земље*), снабдевање производима које превазилазе нужне животне потребе (цигарете), као и присуство оних који су се „нарочито истакли на тешким радовима“, закључује се да су те године општи радни и животни услови морали бити бољи.⁶²³

њихов укупан број. Највећа масовност заробљеничког рада била је у саобраћају (око 19.200 лица јануара 1946) и у пољопривреди и шумарству (само у шумарству Хрватске јула 1945. било је преко 2.800 заробљеника, а исказана је потреба за још 5-7.000), али и у рударству и индустрији у оним пословним процесима који су подразумевали мноштво радних руку (а технолошки недовољно развијена индустрија обилувала је таквим процесима). Примере масовног коришћења заробљеничког рада види у: АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт бр. 22791/45, 2.1.1946; АЈ-4-18-177, акти 2084, 3.8.1945, 978/1 (Министарства шумарства Словеније), 21.7.1945, 2097, 3.8.1945, писмо од 26.6.1945, распоред ратних заробљеника, s.d [1945]; АЈ-17-129-130, захтеви предузећа за доделу заробљеника, јун-јул 1945; АЈ-50-119-241, предмет К бр. 393, 28.6.1945. и 3.7-1945; исто, О бр. 610, 31.8.1945; АЈ-106-3-9, предмети 13862 и 17443, јул-август 1946; АЈ-17-97-97, допис СПК (тражња 735 заробљеника), 30.6.1947.

⁶²² Железничка управа правдала се да нема одећу, обућу, ни кредит за набавку и сутерисала *Секцији* да, уколико има средстава, сама набави „ципеле с дрвеним ђоном“ које су се могле наћи у Београду у слободној продаји. Преписка између инж. Стаматовића, шефа Секције, и Управе у: АЈ-191-4, 1945/1946. година, акти Секције, бр. 1163, 12.11.1945; бр. 1171, 13.11.1945; бр. 1175, 14.11.1945; бр. 1190, 15.11.1945; бр. 1205, 16.11.1945 и бр. 1262, 19.11.1945; акт Главне управа железница, 23.11.1945.

Иначе, војне власти су цивилним ресорима у којима су радили заробљеници још септембра 1945. препоручиле да се на време припреме за зимске услове, пре свега у вези са смештајем и исхраном заробљеника. АЈ-4-19-200, акт Штаба III ЈА, Одсека за ратне заробљенике, пов. бр. 139, 14.9.1945.

⁶²³ Током обнове заробљеницима је обрачуван радни сат са 45, а прековремени рад плаћан 8 динара на сат (умањен за порез од 3%-5%). Број радних дана у месецу варирао је од 22-23 до 26-27. Није била реткост да се међу заробљеницима нађу они који су се посебно ангажовали у раду. У августу 1946. од 25 заробљеника на секцији код Лепосавића за 6 је наведено да су се „нарочито истакли у раду“. Поређењем спискова *истакнутих* радника и просечног броја укупно ангажованих запажа се да је било око 5% оних који су се „нарочито истакли на тешким радовима“. Заробљеници на прузи редовно су снабдевани цигаретама марке *Босна* (20 комада седмично, а појединци су у неколико наврата добили и додатну количину). Цигарете су дељене по списковима, уз потпис, а цена 20 комада била је 9 динара. АЈ-191-4, 1945-1946, Документација о ратним заробљеницима; АЈ-191, књ. 11, *Радна књига за ратне*

Група заробљеника која је радила на поменутој прузи била је по стручној структури шаролика. Тако су на деоници код Рашке, марта 1946, од 102 запослена заробљеника њих 20 били земљорадници, 41 разне занатлије (пекари обућари, златари, кафеџије месари, фризери, шлосери, ковачи, ракиџије и др), 9 чиновници, по 8 радника и трговаца, по 2 машиниста и шофера, те по један механичар, железничар, учитељ, поп, зубар, адвокат и др,⁶²⁴ што за грубе послове на обнови и није било пресудно важно. Међутим, када су у питању били специфичнији пословни подухвати, онда су и захтеви за заробљеничким радом били конкретнији. Одељење за електрификацију при федералном Министарству индустрије, које је било један од првих ресорних органа који је још у априлу 1945. године констатовао како је због великог недостатка стручног особља доведено у питање и само његово функционисање, већ следећег месеца извршило је одабир стручних заробљеника за рад по републичким одсецима за електрификацију и сачинило преглед потребних занимања. У том списку наведени су: електро-монтери, електричари за водове високог и ниског напона, КВ радници за трансформаторе, машинисти за хидроцентралне, машинисти за калоричне централе, стручни радници за брикетне плинаре, електро инжењери и техничари, те технолози и инжењери за плинаре, рафинерије и коксаре. Међутим, од солидног плана до лоше реализације мали је корак. Тако спецификовани заробљеници *попуђени* су републичким министарствима индустрије и рударства, с тим да министарства доставе потребан број заробљеника и известе како намеравају да их упосле, али заробљеници не само да су тражени у нереалном броју, већ и према професијама које уопште нису биле предмет *расподеле*. Сачувани одговори четири републичка министарства из јуна 1945. године показују обим неразумевања и раскорак између могућности и жеља: Црна Гора је тражила 78 заробљеника, од чега 8 инж. и 70 стручних радника (монтера, машиниста, електричара, КВ радника), БиХ 234 заробљеника, од чега 27 електроинжењера и технолога, 25 техничара и 182 стручна радника, Словенија 104 заробљеника, међу којима 6 електроинжењера, 12 електротехничара и 86 стручних радника, док је допис из Србије сасвим *промашио тему*, наводећи потребу за 165 занатлија и 30 НК радника.⁶²⁵

заробљенике (платни списак јул–август 1946) и књ. 12, *Радна књига за ратне заробљенике* (платни списак септембар 1946–јануар 1947).

⁶²⁴ АЈ-191-4, 1945-1946, Документација о ратним заробљеницима.

⁶²⁵ АЈ-11-1-9; Ј-11-3-15, Одељење за електрификацију министарствима индустрије и рударства свих федералних јединица, акт бр. 1052, 23.5.1945; исто, одговори републичких министарстава (бр. 1606, 11.6.1945, бр. 1823, 18.6.1945, бр. 2253, 30.6.1945. и бр. 3317, 30.7.1945).

Мада још од јесени 1945. има сведочанстава о правилном, целисходном и на обострану корист организованом раду појединих ратних заробљеника,⁶²⁶ тек 1946. године, када се свест о њиховом стручном потенцијалу јасније искристалисала,⁶²⁷ они ће се све више користити за рад у струци којом владају. Услед тога официрски заробљенички логор у Вршцу постао је прави расадник кадра за разне области индустрије, електропривреде и рударства.⁶²⁸ С тиме кореспондира и прелазак свих ратних заробљеника из војне у надлежност МУП ФНРЈ (од 15. марта 1946. године).⁶²⁹ Тако се од јуна 1946. године, након што је Привредни савет образовао посебну *Комисију за коришћење немачке душевне [sic] својине на пољу електрификације и електроиндустрије*, кристалише званичан став о пуном функционалном коришћењу стручне заробљеничке радне снаге и отварају јој се могућности за знатно побољшање положаја. Комисија је, констатујући да у Југославији има „немачких ратних заробљеника, техничких стручњака, који су већ запослени у [...] индустрији“, предложила да се они који су „по квалификацији првокласни стручњаци и по свом досадашњем раду и понашању то заслужују, преведу у положај предвиђен за стручњаке

⁶²⁶ Основ за боље искоришћење заробљеничког рада био је у решењу Привредног савета од 15.9.1945. којим је омогућено награђивање заробљеника у висини потреба за личним снабдевањем (остатак зараде полагао се у Фонд за обнову земље). На основу тог акта ратни заробљеник и прецизни механичар Јозеф Јене преузет је 3.11.1946. из логора у Смедеревској Паланци у Министарство индустрије у Београду. Тамо му је одређена „награда“ у износу од 2.500 динара, обезбеђена исхрана преко Економата (у службеничкој мензи), као и стан у згради тог министарства. Из „награде“ су подмиривани не само трошкови исхране и становања, већ и „кредит“ за обућу и радну одећу. Иако заробљеник није могао добити никакав новац „на руке“, обезбеђено снабдевање, као и сав потребни алат и опрема за рад (на оправци писаћих и рачунских машина), требало је да омогуће да „посао обавља са што више воље и марљивости“, како је забележено у решењу Министарства индустрије о ангажовању заробљеника. АЈ-17, Персонално, ф. 6, решења бр. 10709, 22.11.1945. и бр. 3324, 4.6.1946.

⁶²⁷ У том смислу карактеристично је запажање са састанка начелника управа индустрије у којем је наведено како о заробљеницима, немачким стручњацима, треба водити велику бригу: „ми овде имамо светске капацитете. Њих треба до максимума искористити, дати им све могућности за рад, поступати са њима као са стручњацима, давати им плате и награде ако се покажу добри на послу. Између тих људи се налазе високо квалификовани стручњаци које треба под сваку цену задржати у земљи и зато је потребан добар поступак.“ АЈ-11-4-17, Записник са састанка од 19.11.1946.

⁶²⁸ Према евиденцији МУП из маја 1946. године у том логору класификовано је чак 611 официра стручних за поједине области индустрије (255 разних занимања, 26 за прехранбenu индустрију, 23 за хемијску индустрију, 44 за електричну, 37 за дрвно-прерађивачку, 26 за текстилну, 92 за металну индустрију, 20 за механику и 88 за грађевинарство). Тако класификовани, спискови стручњака су подељени индустријским гранама ради одабира и разврставања по предузећима. АЈ-11-30-81, предмет бр. 7760, 6.5.1946, 20.5.1946. и 22.5.1946. Током године захтеви ресора за стручњацима из вршачког логора биће све конкретнији, како по општој структури, тако и по појединачним специјалностима, а отпочело се местимично и са вођењем прецизних евиденција. Види: АЈ-11-6-22, предмет бр. 8104, 2.9.1946. и 12.11.1946; исто, предмет бр. 6652, 7.10.1946. и 9.10.1946; АЈ-11-1-5, извештаји о раду Персоналног одељења, 11.11.1946. и 2.12.1946.

⁶²⁹ АЈ-50-119-241, решење Маршала Југославије, 12.2.1946. До тог тренутка о питањима ратних заробљеника старало се Одељење за ратне заробљенике МНО, чије је седиште било у Београду, у Улици краља Петра бр. 36. АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт Секције за обнову железничке пруге Краљево–Рашка, бр. 105, 12.1.1946.

који ће се довести из Немачке.⁶³⁰ Ипак, информације *са терена* показују да је у обилу упослених ратних заробљеника, и поред свих настојања да се из њих извуче што више стручних ресурса, још у марту 1947. године остало између 9.300 и 9.500 оних који су упослени, али „чија стручност није потпуно искоришћена“.⁶³¹

До средине 1947. године схватање важности потенцијала заробљеника добиће коначну форму. Тада ће експлицитно бити повезан с најважнијим циљем који је партија на власти ставила у задатак – петогодишњим планом. Након констатације о немогућности остварења *Петолетке* без стручњака, МУП је наредио да се ратни заробљеници „распореде на свој прави стручни посао“ и захтевао је евидентирање свих стручних заробљеника (прописани су стручни картон за најмање 130 занимања, од КВ радника до дипломираних инжењера).⁶³² Захтев је сматран ургентним, и дат је рок од тек три недеље за достављање попуњених картона. Сем објашњења о начину попуњавања картона и начинима на који треба обезбедити хитност (телефонско обавештавање, слање курира и сл) у наредби је, као најозбиљнији и најважнији задатак, наглашено „да заробљени стручњаци буду запослени у својој струци и у својој специјалности. Ни једног сата заробљеник стручњак не сме остати на обичном послу.“ Контролни органи били су дужни да о свакој неправилности одмах известе МУП, а болнице да оболелог стручњака „лече са нарочитом пажњом и негом да би што пре оздравио и вратио се на свој стручни посао“. Документ се завршава молбом

⁶³⁰ Комисија (у изворима се помиње са и без термина „душевна“) образована је 16.5.1946. а састала се 3.6.1946. године. Сачињавали су је представници СПК, министарстава индустрије и грађевина, електротехничких предузећа и Универзитета у Љубљани. Задатак јој је био да установи „најхитније потребе у пројектима, техничким подацима, конструктивним нацртима, патентима и фабрикационим поступцима, пројектима за централе, уређајима“, да размотри питање стручних и техничких кадрова који се могу добавити из Немачке, као и да предложи лица која ће путовати у Немачку. АЈ-11-9-34, акт Привредног савета бр. 4435, 16.5.1946. и акт СПК, бр. 1546, 30.5.1946.

Укључивање заробљеника-стручњака требало је да омогући њихову већу вољу за рад и боље искоришћење, као и да се они вежу сталном службом за Југославију и након што буду отпуштени из заробљеништва. АЈ-54-46-109, Записник, 5.6.1946.

Према једном партијском документу МУП је до краја 1946. евидентирао 6.185 стручњака у 44 занимања, од којих је на рад било распоређено близу 58%. АЈ-507-IX, 86/III-10, Списак ратних заробљеника-стручњака, 30.12.1946, састављен према картотеци у Одељењу за ратне заробљенике.

⁶³¹ Неправилно искоришћени заробљеници обухватали су чак 187 занимања, од мајсторских до инжењерских. АЈ-25-87-219, предмет пов. бр. 374, 1.3.1947. и 3.3.1947 (исто и у АЈ-50-119-241). Иначе, проблем неправилног коришћења стручњака наставио се и током наредних месеци. АЈ-31-66-95, Понуда заробљеника лекара и апотекара, акт бр. 1461, 21.5.1947; АЈ-17-97-97, допис МУП, 7.5.1947.

⁶³² Стручне картоне није требало попуњавати за адвокате, чиновнике, ђаке, фризере, келнере, кондуктере, књиговође, куваре, официре без стручног знања у привреди, пекаре, судије, свештенике, торбаре, трговце и НК раднике. АЈ-17-97-97, *Попуњавање стручних картона за ратне заробљенике*, акт стр. пов. бр. 138, 7.6.1947 (исто и у: АЈ-50-119-241). Позивање на Петогодишњи план приликом тражења заробљеника среће се и у захтевима ресорних државних органа. АЈ-31-66-95, акт бр. 3142, 16.10.1947.

свим савезним органима да потребе за стручњацима саопште СПК.⁶³³ С обзиром на наведено не чуди податак да су стручни заробљеници упућивани на службена путовања на разна радилишта ресора у којем су обављали делатност, као што је био случај приликом истражних рударских радова у руднику *Цер* код Кичева, за шта им је обрачунаван теренски додатак, као и домаћим стручњацима.⁶³⁴

Став о важности правилног коришћења заробљеника извирао је из спознаје ограничености сопствених стручних ресурса и сагледавања потенцијала који се налазио у заробљеничким логорима. Мада је у групама заробљеника додељених појединим гранама или подгранама привреде било доста, за ту грану, „нестручног“ кадра, било је случајева где је однос стручног према нестручном особљу био 100 (инжењери, техничари, КВ радници) на према 0 (НК радници), као у дирекцијама Министарства тешке индустрије које су управљале ватросталним материјалима, електроиндустријом, производњом мотора или алуминија и бакра, или 168 НК радника од 1.066 укупно запослених у металској индустрији истог министарства. У појединим предузећима, као што је случај био са Рудником лигнита у Креки, све рапидније осипање броја ратних заробљеника на раду (са 700 током 1947. године на 466 заробљеника маја 1948), остављало је озбиљне последице и угрожавало остварење плана. Прилив домаћег радништва био је недовољан, а такви радници знатно слабије способни (догле да се нису могли у потпуности укључити у процес производње) од заробљеника. Спас је потражен у молби за доделу 100 нових ратних заробљеника, али надлежни нису имали на располагању слободан заробљенички кадар.⁶³⁵

Систематизовање сазнања о стручности ратних заробљеника омогућило је прецизнију тражњу привредних ресурса, сагласно стварним потребама предузећа и

⁶³³ Наредба подразумева да ће (неки) заробљени стручњаци бити ослобођени због склапања уговора о раду и у том смислу прописује кретање њихових стручних картона. Образац картона штампан је у 70.000 примерака који су дистрибуирани: 14.000 у Србију, 7.000 у Војводину, 10.000 у Хрватску, 12.000 у Словенију, 9.000 у БиХ, 6.000 у Црну Гору, 3.000 у Македонију, 8.000 на *Омладинску пругу* (Шамац–Сарајево) и 1.000 за резерву, што показује да је већи број стручних заробљеника требало распоредити у развијенијим и настањенијим крајевима. Исто.

У вези са евидентирањем, расположива архивска грађа потврђује да је у појединим ресорима рађено студиозно и педантно евидентирање. Састављани су спискови запослених по предузећима, стручне (по потреби и политичке) карактеристике, извештаји о раду појединачних стручних заробљеника (али и *ослобођеника* и страних стручњака уопште). Такав пример види у: АЈ, Дирекција грађења железница (193), фасц. 32, 68 и 89: пописи, прегледи, карактеристике, извештаји о раду. Бројност и сл. заробљеника, *ослобођеника* и страних стручњака; и у АЈ-17, Персонално, ф.5, ф. 6, ф. 7.

⁶³⁴ АЈ-106-102-129,

⁶³⁵ АЈ-16-23-28, Број ратних заробљеника упуслених по дирекцијама, б.б, s.d [1948]; АЈ-25-152-404, предмет 4888, 23.5.1948, 10.6.1948; исто, предмет 5962, 9.7.1948. и 12.7.1948; исто, предмет Министарства рударства ФНРЈ, пов. бр. 620, 19.6.1948. и 22.6.1948.

установа. Стога архивски фондови привредних (и других) органа за период 1947-1948. година садрже обиље материјала о раду ратних заробљеника – стручњака, у привредним субјектима и на радним местима одговарајућим њиховој специјалности или образовању. Обавезна ставка у списковима који садрже податке о раду заробљеника била је звање или специјалност, а каткад је садржала и низ других информација у вези са стручношћу.⁶³⁶

Ипак, при сагледавању учинка стручног рада ратних заробљеника не треба испустити из вида да је такав рад био мањински у односу на целокупан заробљенички рад и да је већина немачких (и других заробљеника) до краја свог борава у Југославији радила нестручне (обичне, мануелне) послове. Када је индустрија у питању, масовно ангажовање заробљеника на нестручним пословима извирало је из опште несташнице радне снаге у првим месецима након ослобођења. Међутим, непуних годину дана након рата, услед све већег прилива домаће сеоске нестручне радне снаге многи заробљенички радни батаљони у фабрикама постаће вишак, па ће се учинити напор на упошљавању новопрокламованих пролетера и „враћању“ заробљеника у логоре. Како је забележено у допису ГНО Осигека од 9. априла 1946, домаћа нестручна радна снага, која је тражила посао у индустрији, тешко је долази до запослења услед рада ратних заробљеника. Поступци управа предузећа које одбијају „домаћи живаљ“ док раде ратни заробљеници оцењени су као „незгодни“. Став Министарства индустрије у вези с тим био је да се задрже на раду стручњаци (у којима домаћа индустрија оскудева), а да се остали заробљеници замене домицилном радном снагом.⁶³⁷

Међутим, до самог краја, односно репатријације већине заробљеника (крајем 1948. и почетком 1949. године), не рачунајући више хиљада оних који ће се као стручњаци обавезати на рад у Југославији, потенцијал те масе заробљеника, без обзира на то да ли су (и колико) *стручно* или *нестручно* коришћени, био је веома велики. Тако ће се, иако су предузете мере на замени заробљеничког кадра укљученог у привреду

⁶³⁶ Тек као примере описа специјализованих потреба и информација о раду заробљеничког специјалистичког кадра наводимо само неке архивске целине: АЈ-17-97-97 (захтеви за предузећа хемијске индустрије, распоред заробљеника по индустријским гранама); АЈ-17-129-130 (распоред циглара, стручњака за електро-порцелан, инжењера и др); АЈ-17-175-176 (распоред у предузећу *Раде Кончаф*); АЈ-11-6-20 (Хидроелектрана *Јабланица*); АЈ-11-20-55 (*Електрично подузеће Хрватске*, филијала Сушак); АЈ-11-24-64 (*Подузеће за електрификацију запада*, Загреб); АЈ-11-32-87 (*Електрично подузеће за Пестру, Ријеку и Словенско Приморје*); АЈ-11-41-138 (Електране *Костолац*); АЈ-11-42-142 (Творница трансформатора *Ријека*); АЈ-11-46-155 и АЈ-11-33-97 (градилниште далековод *Костолац-Бор*, Електрично предузеће *Београд*, *Хидроцентралне на Брегалници*, Главна радионица електропривреде, Илица); АЈ-108-4-12 (Товарна аутомобилова *Марибор*); АЈ-191-4, 1945-1946. година (одржавање прута) и др.

⁶³⁷ АЈ-17-129-130, предмет бр. 2070, 14.5.1946. и 28.5.1946.

домаћом радном снагом (о чему је Министарство рада ФНРЈ известило све републичке органе рада и савезне ресоре 9, односно 13. новембра 1948), у документима констатовати да је „одласком заробљеничке радне снаге настао проблем квалификоване радне снаге“ (такав један драстичан пример наведен је у вези са изградњом хидроелектране *Глава Зете*), али и проблем обављања појединих мануелних (масовнијих) послова, попут рада на истовару угља за Електрану *Загреб*.⁶³⁸

Током рада у предузећима и установама ФНРЈ ратни заробљеници сретали су се са различитим животним и радним условима и поступцима. Било је случајева да предузећа нису обезбедила адекватне услове за становање (у Пиперима, у Црној Гори, у децембру 1946. године, заробљеници су боравили у шаторима) или резерву и храну за зимске месеце. Нека предузећа нису разумела да је потребно да издржавају ратне заробљенике, да обезбеде бараче за становање, приручне амбуланте, кухиње... Било је случајева вођења заробљеника на рад на непознате локације и у непознате сврхе, терања на прековремени рад за који се није обрачунавала надница, злоупотреба у вези са расподелом одеће, обуће и хране (нпр. само каша од пшеничног брашна и хлеб), превоза болесних заробљеника камионима за храну (због страха од заразних болести) и слично.⁶³⁹ Било је, пак, и пропуста који се не могу приписати неодговорности или лошој намери, већ пре непрецизности, недовољном разумевању, језичкој баријери.⁶⁴⁰

С друге стране, дешавало се да се ангажованим заробљеницима дају задаци који су за њихов статус морали бити превише дискретни. Такав случај био је са Еугеном Банком, запосленим у Генералној дирекцији савезне електропривреде у Загребу. Он је био једини запослени који је копирао нацрте за потребе читаве дирекције, а већина тих нацрта била је поверљиве природе.⁶⁴¹ Такође, није ретка појава била ни слободно

⁶³⁸ Привредним властима било је јасно да ће се уместо заробљеника (често веома стручних) у производњу укључити махом неквалификована радна снага, па је стога сугерисано да се обави неопходно квалификовање радника, међутим за тако нешто није било довољно могућности, а још мање времена. Посебно је морало бити тешко надоместити *мањак* у ванпривредном, али веома осетљивом сектору здравства ФНРЈ, у којем је (без Хрватске) почетком 1948. године радило 125 лекара и другог медицинског особља, од чега 107 у три неразвијене републике (Македонији, БиХ и Црној Гори). АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 4708, 9.11.1948, 13.11.1948; АЈ-11-43-148, акт бр. 39933, 13.12.1948; АЈ-11-83-272, предмет пов. 1676, 4.6.1948. и 9.6.1948; АЈ-31-67-95, предмет бр. 557, 9.2.1948-15.3.1948.

⁶³⁹ АЈ-50-119-241, предмет пов. бр. 8418.1.1947. и 12.2.1947; АЈ-191-4, 1945-1946. година, телеграм бр. 442, 18.8.[1946]. Поједина предузећа била су упорна у молби да заробљенички радни дан траје 10 сати (уместо 8, колико је јула 1946. утврђено). Исто, акт Секције за обнову железничке пруге Рашка – Косовска Митровица, бр. 600, 19.7.1946.

⁶⁴⁰ Тако је једном приликом тражен за рад заробљеник стаклар, а у предузеће је упућен стакларски трговац. АЈ-17-97-97, акт Кадровског сектора, 17.3.1947.

⁶⁴¹ АЈ-11-7-32, Службеник за копирање нацрта, допис Кадровског сектора, 3.7.1947.

кретање ратних заробљеника. Иако су прописи налагали супротно, МУП је крајем 1945. године констатовао, да је у Осипеку „општа појава“ да се заробљеници не само без икакве страже виђају на улицама, „већ залазе и по кафанама, што изазива незадовољство код грађана“. Било је случајева да неки Немци „који су пресвучени у цивилна одијела“ живе код појединих грађана, а Друштво за културни сарадњу са СССР слало је преписку од канцеларије до поште по немачким заробљеницима.⁶⁴²

Међутим, можда најчуднију употребу ратног заробљеника, уз то осуђеног како од стране нацистичких власти (1944, због корупције), тако и југословенског суда (1947, на 20 година), Франца Нојхаузена (Franz Neuhausen, 1887-1966), Геринговог (Hermann Göring, 1893-1946) интимуса и раније изванредног опуномоћеника за привредна питања, па шефа војне управе у окупираној Србији. Иако осуђен на тешку казну *дебели Франци*, како су га звали Нојхаузен, није робију проводио само у затвору у Сремској Митровици, већ је виђан сваке среде у скадарлијском гурманском ресторану *Три шешира*, како испија пиво и игра скат (карташка игра), док је суботу, у нешто формалнијој атмосфери, проводио у *Мажестику*. Иако контроверзан, коруптиван, похлепан и бескрупулозан, Нојхаузен, апсолутни господар привреде централног Балкана 1941-1944. године очигледно је и међу југословенским комунистима стекао добре пријатеље (било је речи да је поједине заштитио говорећи: „Ко је комуниста – одлучујем ја!“). Не само да је сачувао главу током суђења, већ је после само две године робије почео да ради по *дедињским кабинетима* на плану југословенске индустријализације. Његово искуство било је не само добродошло, већ и неопходно у управљању рудницима у Бору и у Трпчи и у обезбеђењу неопходног инвестиционог капитала (зајам Светске банке), па су дане затвора смењивали дани рада и релаксације по Београду, те ће му казна ускоро бити скраћена, а 1953. године укинута.⁶⁴³

Коначно, било је и оних ратних заробљеника који нису задовољили на раду, било што нису поседовали довољну стручност (услед нетачних изјава о квалификацијама или услед недовољног познавања модернијих технолошких

⁶⁴² Осипечки пример није био јединствен, већ је такво поступање оцењено као „опште“. АЈ-50-119-241, предмет К бр. 1565, 25.12.1945 (фол. 263-264).

Касније ће бити уобичајено да групе немачких заробљеника, које дуже времена обављају рад на истом месту, добију дозволу за кретање (привремену објаву), која је служила за кретање од и до логора (тако је Валтер Шмит добио дозволу за кретање од *Логора 3*, Београд до бапте Председништва Владе на Дедињу, где је радио са још тројицом заробљеника). АЈ-50-119-241, V бр. 6979, 17.8.1948.

⁶⁴³ *Der Spiegel*, „Neuhausen behielt seinen Kopf“, 17.11.1949, 19-20, доступно на: <http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/44438973> [8.11.2015]; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia: 1941-1945, Occupation and Collaboration*, Stanford, 2001, 76, 653.

процеса), било што нису желели довољно да се ангажују (спор или непродуктиван рад). Таким заробљеницима следило је напуштање фабрика и враћање у логор.⁶⁴⁴

Вредновање заробљеничког рада

Ратни заробљеници ангажовани у привреди остваривали су својим радом зараду. Крајем 1944. и почетком 1945. године повереништва надлежна за привредне гране наредила су предузећима да у калкулације цена роба и услуга, између осталих производних трошкова, зарачунају и вредност надница заробљеника.⁶⁴⁵ У августу исте године Привредни савет ДФЈ је, констатујући како се све већи број заробљеника запошљава у предузећима или на посебним радовима, одлучио да предузећа „морају да уносе плате и наднице за рад заробљеника у своје калкулације и врше све односне обрачуне сходно Уредби о регулисању надница и плата радника и намештеника“. Након што би се одбили трошкови становања и хране, целокупна разлика имала је бити уплаћена Државној хипотекарној банци (ДХБ)⁶⁴⁶ на рачун *Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима*. Иако је одлука Привредног савета била обавезујућа, и мада је ДХБ 1. јануара 1946. донела упутство које је свим привредним предузећима прописало начин и рокове обављања уплата заробљеничких примања, а МНО истог дана наредбу свим командама заробљеничких логора да воде евиденцију о раду заробљеника и о томе да ли предузећа уплаћују зараду у Фонд, било је мноштво случајева непоштовања. То је било последица неажурности предузећа, али још више правне недоречености аката Привредног савета, што је отварало многа питања (плаћања од стране буџетски финансираних, а кредитно неспособних предузећа, као и разних хуманитарних, социјалних и просветних установа, обрачун зараде НК заробљеника и др). Услед тога Савет ће у првој половини 1946. донети још неколико аката којима је прецизирао наплату у корист Фонда и вредновање рада.⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Тако је пољопривредни стручњак Еуген Фишер, додељен 24.1.1947. године Покрајинској пчеларској станици у Врбасу, после само месец и по дана, решењем од 10.3.1947, враћен Команди логора у Вршцу, пошто се „није показао као пољопривредни стручњак, нити давао и мало воље за рад“. АЈ-4-28-262, решење Повереништва за пољопривреду АП Војводине, Перс. бр. 321, 10.3.1947.

⁶⁴⁵ Услед штурости архивских извора остаје нејасно шта се са том вредношћу (новцем) дешавало, пошто он није био исплаћиван ратним заробљеницима. АЈ-11-8-33, Цена електричне струје, акт Рудника Врдник, бр. 140, 31.1.1945; АЈ-17-131-132, дописи *Митровачке прерадбе дрва д.д.*, 1944-1945.

⁶⁴⁶ Банка је пословала под тим називом до 23.8.1946. године, када је чланом 11. *Закона о потврди и изменама и допунама Закона о уређењу и деловању кредитног система од 26. октобра 1945. године*, промењен у Државна инвестициона банка (ДИБ). *Сл. лист ФНРЈ*, 68/46.

⁶⁴⁷ АЈ-50-119-241, фол. бр. 290-296; исто, фол. бр. 271-274; АЈ-17-129-130, акт Министарства индустрије и рударства Хрватске, 2.5.1946; АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт Ж.У. бр. 15861, 20.3.1946; исто, акт Привредног савета бр. 3611, 12.6.1946; АЈ-25-15-47, акт Генералног секретаријата Владе, 6.1.1947. Прилив средстава у тај фонд испочетка је нишао споро, али је временом добио и на динамичи

Одлуком, од 27. августа 1945. Привредни савет је прецизирао да се надница заробљеника у привреди зарачунава према „квалификацијама и обављеном послу“, што је значило да заробљеници нису зарађивали „пуну надницу“, већ у висини „обављеног посла“, дакле од показаног ефекта у раду (та мера тада неће бити од велике важности, али временом ће добити на значају, пошто ће показани учинак квалификовати многе заробљеника за тражење статуса *ослобођеника* и напуштање логорског живота). Неколико дана ранија, као меру стимулације, Савет је наредио да у оним случајевима када се заробљеници покажу као „нарочито марљиви може им се одредити свакоме по 10 цигарета дневно. На основу тога управе или предузећа сачиниле су своју скалу расподеле цигарета. Тако је Главна управа железница Министарства саобраћаја ФНРЈ решила да се за постигнуту дневну норму добије 2-5 цигарета, за пребацивање норме до 8 цигарета, а за знатно пребацивање норме (75-100%) у оквиру колективног рада до 10 цигарета по ратном заробљенику.⁶⁴⁸

Током 1946. године даље су решењима ДИБ, Привредног савета и МУП, у циљу појачања мотивације, разрађивани модели припадности које заробљеници на раду могу остварити. Између осталог омогућени су: појачана исхрана заробљеника на тешким физичким пословима, 2% од зараде за ударнички рад, 50% плате од зараде прековремених часова и 30 динара дневно за високо квалификоване специјалисте. (најпре само за официре, а од децембра 1946. и за неофицире).⁶⁴⁹ Међутим, МУП је приметно да је ово слабо, или никако, деловало на повећање продуктивности. Зато је наложен систем нормирања који је првобитно испробан у руднику Трепча. Према њему за подбачај норме није се добијало ништа, за испуњење норме (6 тона за 8 сати) следовало је 12 динара, за ископаних 6,5 тона 15 динара и за сваких следећих 100 килограма по 1 динар. Осим тога појединци су могли да добију и месечне премије од

и у износима. Тако је крајем априла 1946. приход износио 79,212.757,78 динара, а на крају исте године већ 271,443.917,00 динара. Бранко Петрановић, „Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945-1946“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 2, Београд 1963, 98.

⁶⁴⁸ АЈ-17-160-161, акт Привредног савета, бр. 784, 20.8.1945 (исто и у: АЈ-11-9-34, АЈ-4-19-20, АЈ-191-4, 1945-1946. година). АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт Планског одељења Министарства саобраћаја ДФЈ, бр. 6415, 19.10.1945; АЈ-17-2-2, акт Привредног савета бр. 922, 27.8.1945 (исто и у АЈ-50-119-241). Иначе, наднице су одређиване саобразно *Уредби о регулисању надница и плата радника и намештеника у државним и привредним предузећима*, од 20.4.1945. АЈ-17-5-5, предмет I бр. 4906, 2.9.1946; АЈ-191-1, Ратни заробљеници, распис, 21.9.1945.

⁶⁴⁹ Било је примедби предузећа на предложене стимулативне мере, посебно на расподелу 2% наднице заробљеницима који су остварили ударнички рад. Тако је Секција за обнову железничке пруге Краљево – Косовска Митровица сматрала да у њеном случају није могуће извести то плаћање и предложила је да се та награда расподели на све ратне заробљенике на раду (не само на најистакнутије) и то не у новцу, већ у повећаном следовању цигарета. АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт бр. 820, 29.7.1946.

400 динара. Привредни савет се сложио с тим предлогом, позивајући се на своје решење из августа 1945. године по коме су заробљеници плаћени исто као и домаћа радна снага. Пошто су средства намењена Фонду за обнову земље, процењено је да све што предузеће може да да као посебну награду за пребацивање нормe, нека да и ратним заробљеницима. Резултат је био тај да су заробљеници у октобру 1946. постигли просек од 10,3 тоне за 8 сати. Слично томе 65 заробљеника запослених на изградњи Панчевачког моста добило је за свој учинак „писмену благодарност“ министра саобраћаја (својеврсни супститут звању ударника, пошто појам „заробљеник – ударник“ није био политички прихватљив). У Славонском Броду организовано је и такмичење међу ратним заробљеницима.⁶⁵⁰

Како би се уједначио поступак награђивања ратних заробљеника за резултате остварене на раду у привредним предузећима, а у циљу њихове што веће спремности за бољи и продуктивнији рад, Привредни савет је 20. јуна 1947. донео решење о исплати материјалних накнада и награда ратним заробљеницима запосленим у привреди.⁶⁵¹ Предвиђено је да заробљенику, који за одговарајуће радно време испуни норму, припадне по десет динара дневно, с тим да тамо где нормe нису прописане о испуњењу пословних захтева одлучују руководиоци радова. Заробљеницима са високим и средњим квалификацијама (инжењери, техничари и сл) или мајсторима (занатлијама) припадала је и додатна награда од 30 до 50 динара дневно, зависно од залагања. У случају када заробљеник пребаци норму или обави прековремени рад, предвиђено је било да му се исплати исти износ као и домаћем раднику. Изједначавање накнада и награда за посебно ангажовање заробљеника и такво ангажовање домаћих радника било је потпуно. Ако је у неком предузећу одлучено да се део индивидуалних премија радника даје синдикату за потребе културно-просветне делатности, онда је и од заробљеничких премија требало узимати истоветна средства

⁶⁵⁰ АЈ-11-3-15. О регулативи у вези са плаћањем рада ратних заробљеника 1946. године види: АЈ-50-119-241, фол. бр. 278-285; АЈ-17-5-5, предмет I бр. 4906, 2.9.1946; АЈ-4-62-439, предмет пов. бр. 747, 19.4.1947 (решења МУП о надницама официра стручњака, бр. 8548, 27.7.1946. и неофицира стручњака, пов. бр. 1870, 5.12.1946). На предлог МУП, од 14.2.1947, који је образлагао увођење комбинације просветног рада и плаћања ратних заробљеника по учинку (достигнутој и премашеној норми), Привредни савет је 24.2.1947. донео такво решење, којим су омогућене знатније индивидуалне награде заробљеницима. АЈ-11-3-15, акт пов. бр. 161, 24.3.1947.

⁶⁵¹ АС, ПК НРС, ф. 3 (Г-29), акт МУП, IX одељења, бр. 7921, 1.8.1947. На основу решења Привредног савета МУП је доносио исти такав акт са истоветним клаузулама. Такво решење је касније достављено на знање Привредном савету, свим савезним министарствима и комитетима при влади ФНРЈ, ДИБ и Штабу КНОЈ, а на извршење свим одсецима за ратне заробљеника у народним републикама, командама заробљеничких логора и управама заробљеничких болница. АЈ-11-3-15, акт бр. 11922, 16.7.1947 (решење МУП бр. 7921, 1.7.1947).

и упутити их антифашистичком одбору дотичног заробљеничког логора за опште културно-просветне сврхе. Решење Привредног савета потврдило је да сви ратни заробљеници имају право на издржавање, а награде и материјалне накнаде имале су се исплаћивати заробљеницима „на руке“, у готовом новцу, тако да су тим износима они могли слободно располагати. Основна зарада, као и раније, била је усмеравана из суме заробљеничких надница у Фонд за обнову земље. Код ставке о плаћању „личне награде“ за рад заробљеника стручњака (30-50 динара по радном дану) постојала је једна отежавајућа чињеница. Наиме, одобрења за таква плаћања давале су, на молбу корисника заробљеничке радне снаге, команде логора. Молбе су садржале број стручњака-заробљеника (официра и неофицира), опис квалификација и стручности и опис послова које обављају, а одобрења (решења) за исплату личних награда важила су само до истека године (исто је важило и за ослобађање предузећа плаћања заробљеничке радне снаге). У тумачењу које је тим поводом крајем 1947. године дао МУП наведено је да ће позитивних решења бити „врло мало и ограничен број“.⁶⁵²

С друге стране, заробљенику који не испуњава норму предвиђену за домаћег радника, припадала је само храна по утврђеној табlici (односно појачана храна на тешким физичким пословима), а заробљеници који би се залагањем сврстали у ред ударника, новатора и рационализатора, награђивани су као домаћи радници. Заробљеници су неке своје изуме или рационализаторска дела почели да примењују још 1945. године. О два таква проналаска (апарат за електрично гравирање, Кеслера Аугуста из 117. Заробљеничког батаљона у Вировитици и справа за премештање лакшег намештаја, Валтера Хофмана из логора у Бјеловару) развила се између Министарства индустрије и МНО преписка већ почетком фебруара 1946. године.⁶⁵³

У вези са питањем проглашења ударником заробљеника, *ослобођеника* или странца, СПК је коначан став заузела августа 1947. године. Донета је одлука да се ударницима могу прогласити само лица ангажована у иностранству, а не и заробљеници или *ослобођеници*, при чему је сугерисано да се таква лица могу на другачији начин наградити.⁶⁵⁴ Ипак, регулатива и даље није била довољно прецизна и

⁶⁵² АС, ПК НРС, ф. 3 (Г-29), акт МУП ФНРЈ, IX одељења, бр. 7921, 1.8.1947; АЈ-11-9-34, решење Привредног савета бр. 5949, 20.6.1947 (исто и у: АЈ-106-107-135, акт Министарства рударства ФНРЈ бр. 894, 26.6.1947; АЈ-314-9-34); АЈ-50-119-241, фол. бр. 324-326; АЈ-11-3-15, предмет пов. бр. 268, 3.3.1947. и 4.4.1947; АЈ-31-67-95, предмет бр. 171, 5.12.1947, 16.1.1948. и 21.1.1948.

⁶⁵³ АЈ-17-129-130, допис Одељења за дрвну и грађевинску индустрију, 2.2.1946.

⁶⁵⁴ АЈ-25-9-21.

отварала је нова питања. Тако *Предузећа за електрификацију истока (Електроисток)* из Београда није било јасно да ли се премија од 30 динара плаћа свим официрима, на мануелном или канцеларијском раду, или и свим другим заробљеницима који раде као специјалисти, затим, шта заправо представља појам ВКВ заробљеника и ко је дужан (и како) да утврди то, као и поједине дилеме у вези са плаћањем прековременог рада и снабдевања оних затвореника које логори недовољно снабдевају.⁶⁵⁵ Ипак, било је и случајева где су сама предузећа додатно оснаживала прописе и својим упутствима дефинисала задатке и обавезе одговорних.⁶⁵⁶ Међутим, нехајан однос предузећа према уплати у Фонд за обнову земље наставио се, па је преписка у вези са тим повремено добијала веома општар тон.⁶⁵⁷ Коначно, неажурност одговорних нагнала је Владу ФНРЈ да пред саму репатријацију заробљеника подсети предузећа под својом директном контролом, не само на њихове обавезе према Фонду за обнову земље, Пореској управи и заробљеничком логору, већ и према заробљеницима и наредило је да се све исплате обаве најкасније до 27. октобра 1948. године.⁶⁵⁸

Плаћање заробљеничког рада није само по себи било нарочито важно ратним заробљеницима. Чак и када су могли одређену суму задржати за себе, она није била толика да би деловала нарочито стимулативно. Међутим, утисак (који се није свео само на то) сталног поправљања стања у вези с плаћањем, позитивно раздвајање стручног од обичног мануелног рада, стимулације – најпре симболичне, али временом довољне за задовољавање неких не баш најнужнијих потреба, могућност добијања чак и друштвеног признања (награде, похвале и сл) за нарочите успехе, морао је произвести промену односа и „отварање“ многих заробљеника према средини и систему у којем су се нашли и њихову спремност да „уђу у посао“ са југословенским предузећима, мењајући тиме логорску свакодневицу за статус слободног човека, али прихватајући да се уговором веже на две или више година и на најмање толико времена пристајући да буду далеко од свог дома и својих породица.

⁶⁵⁵ АЈ-11-27-69, акт бр. 11370, 2.7.1947.

⁶⁵⁶ Такав је случај био са Грађевинским предузећем Србије „Аутопут“, које је 23.4.1948. донело упутство о једнообразном поступку над ратним заробљеницима, као и подстреку за бољи рад и већу продуктивност, и упутство о обухватању и обрачунавању свакодневног радног учинка ратних заробљеника. АЈ-61-11-16, акти бр. 5824, 23.4.1948.

⁶⁵⁷ Срединем октобра 1947. Команда 3. Заробљеничког логора, после низа обавештења, позивањем на стриктну примену прописа упозорила је Министарство рударства ФНРЈ на обавезу плаћања зарада на рачун Фонда. АЈ, Генерална дирекција рудника и топионица обојених метала Министарства рударства ФНРЈ (132)-7-14, акт М бр. 16788, 21.10.1947.

⁶⁵⁸ АЈ-50-119-241, фол. бр. 369-374.

ЖИВОТНИ УСЛОВИ

Првобитно снабдевање заробљеника основним потрепштинама, у оној минималној мери која се могла остварити, било је у делокругу ЈА. Лоше материјално стање заробљеника настојало се поправити прикупљањем старе, изношене одеће и обуће, преостале након демобилизације, набавком дрвених ципела за зиму и ангажовањем свих материјалних и новчаних ресурса „команди позадина“ на припреми смештаја (изградњи барака) за предстојећу зиму, укључујући довољно сламе за простирку.⁶⁵⁹ Међутим, дужност за снабдевање основним животним потребама заробљеника ангажованим на раду у југословенским предузећима била је наредбом војних власти додељена управо тим предузећима (односно ресорним органима).⁶⁶⁰

Исхрана ратних заробљеника у прво време није била на задовољавајућем нивоу, међутим недостатак хране није било нешто што је мучило само ратне заробљенике, нити је то био специфично југословенски проблем. Напротив, велики делови Европе су 1945. и 1946. године оскудевали у животним намирницама, а дневни унос калорија опао је на две петине стварних потреба, па и на мање од тога. Ипак, након увођења више систематичности у опхођењу према заробљеницима и специфичнијег коришћења њиховог рада, југословенске власти посветиле су већу пажњу исхрани. Први акт о исхрани ратног заробљеника била је наредба Команде позадине МНО од 6. јуна 1945. године. Њоме је, сем обавезе формирања посебних заробљеничких кухиња (у којима су имали радити сами заробљеници), њиховом организацијом и набавком инвентара, прописано и дневно следовање хране (према врсти упуслености заробљеника), а која је гарантовала између 1.500 и 2.500 калорија дневно (хлеб, вариво са запршком и масноћом и једном недељно 200 грама меса).⁶⁶¹ Такође, њоме је одређено да обезбеђење исхране заробљеника спада у дужност министарстава за чије потребе су они ангажовани, те да се за њих више не може требовати храна из војних складишта. Међутим, само три седмице касније, позивајући се на одредбе Женевске конвенције (*Закон о конвенцији и поступању са ратним заробљеницима*, од 27. јула 1927),

⁶⁵⁹ S. Vukušić, н.д, 11-12 (према изворној грађи Одсека трговине и опскрбе ГНО Ријека, сачуваног у Државном архиву у Ријеци). Има потврда у изворима да чак и након више месеци од краја рата за заробљенике није обезбеђена слама за простирку, те су они спавали на поду. АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт Штаба 26. Заробљеничког батаљона, Краљево, акт б.б, 13.8.1945.

⁶⁶⁰ АЈ-17-2-2, акт МНО, Одељења за исхрану, бр. 2646, 6.6.1945; АЈ-4-19-200, акт Штаба III ЈА, Одсека за ратне заробљенике, пов. бр. 139, 14.9.1945; АЈ-17-5-5, акт бр. 2382, 19.9.1945; АЈ-642-10-32, акт Одељења за репатријацију Министарства социјалне политике, VI бр. 1485, 7.6.1945.

⁶⁶¹ АЈ-17-2-2, Наредба бр. 2646, 6.6.1945 (исто и у: АЈ-642-10-33, предмет I бр. 2201, 6.6.1945. и 11.6.1945. Види *Апендикс*, Прилог 3.

прописано је да се на ратне заробљенике примењује таблица исхране предвиђена за целокупно људство ЈА,⁶⁶² којом је предвиђено чак 900 грама хлеба дневно, конзерва кафе за доручак, а за ручак и вечеру 200 грама меса, вариво и зачини и масноће за запришку (таблица је служила као основ, а уз њу је ишла и „заменска“ таблица, са врстама и количинама заменских намирница).⁶⁶³

За здраве заробљенике, међутим, порописана је 18. октобра 1945. године нова таблица следовања хране, која је била слична табlici од 6. јуна, с тим да је количина хлеба уједначена на 600 грама (без обзира на тежину радова) и издиференциране су две групе варива (дневно по 150 грама пасуља, грашка, гершле, макарона, гриза или брашна и 300 грама купуса, репе, кромпира, шаргарепе или парадајза). У преписци тим поводом јасно се уочава да надлежни ресори и предузећа у којима су радили заробљеници нису поштовали правила о исхрани заробљеника, међутим, иако је наглашено од стране војних власти да је такво понашање недопустиво, тренд ће се наставити и даље (необезбеђење кредита за исхрану, потражња намирница у војним магацинима, „слободно“ тумачење таблице исхране – на штету заробљеника, и сл).⁶⁶⁴

По решењу Привредног савета ФНРЈ бр. 5611, од 12. јуна 1946. године, преко ове таблице могла се појачати храна оним заробљеницима који су радили на тешким физичким радовима (у рудницима, каменоломима, цигланама, топионицама ливницама, шумама) и специјалним стручним пословима (подв. С.И). На то појачање могло се потрошити највише 30 динара дневно, рачунајући и цену артикла по табlici. За појачање хране могли су се куповати сви нерационисани артикли који се

⁶⁶² АЈ-4-18-177, акт Одељења исхране Главне интендантуре МНО ДФЈ, бр. 3104, 27.6.1945. Међутим, са слањем нове таблице ресорним министарствима каснило се најмање неколико седмица. АЈ-17-97-97, акт бр. 7757, 14.7.1945.

⁶⁶³ АЈ-4-18-177, акт Одељења исхране Главне интендантуре МНО ДФЈ, бр. 2550, 1.6.1945. Види *Апендикс*, Прилог 4.

Тако се хлеб делимично могао мењати трајним хлебом и двопеком, кафена конзерва кафом или чајем са шећером, качамаком, попаром, цицваром, чорбом, варовом, сувим шљивама, сиром или сланином, говеђе месо разним врстама меса или рибе, месним прерађевинама, сиром, сланином, брашном или јајима и сл. Рањеним и болесним заробљеницима припадало је, као и армијским реконвалесцентима, по количини мање, али по асортиману разноврсније хране (млеко, путер, јаја), као и следовање цигарета. Исто, акти Одељења исхране Главне интендантуре МНО ДФЈ, бр. 237, 1.2.1945, бр. 2550, 1.6.1945, бр. 3017, 2.7.1945.

⁶⁶⁴ АЈ-50-119-241, предмет пов. бр. 846, 18.9.1945. и 13.12.1946; АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт бр. 1281, 20.11.1945; АЈ-4-19-200, акт пов. бр. 358, 20.11.1945; АЈ-642-10-33, акт V бр. 2467, 30.11.1945. Карактеристичан пример закидања хране заробљеницима огледао се у томе што су многа предузећа „разумела“ да се издаје само једна од прописане две врсте варива. Из тог разлога Одељење за исхрану МНО морало је 29.10.1945. донети тумачење којим је појашњено да се издаје по једно вариво из обе групе (нпр. 150 грама пасуља и 300 грама купуса). АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт Секције за обнову железничке пруге Краљево-Рашка, бр. 545, 9.3.1945.

нађу у слободној продаји, а свако предузеће које сматра да заробљеници раде тешке физичке послове, имало је да се обрати ДИБ, да послове у њему оквалификује као тешке физичке радове и да одобри појачану исхрану.⁶⁶⁵

Крајем 1946. године Одељење исхране МНО прописало је нову таблицу следовања⁶⁶⁶ Разврстана су у три групе, зависно да ли се ради о здравим (ознака Z/I), болесним (B/I) или тешко болесним заробљеницима (B/II), а садржала су прехранбене производе са дневним количинама и енергетском вредношћу. За здраве, осим војничког хлеба, долазили су у обзир још шећер, вариво (пасуљ), месо (у малим количинама), масноћа, лук, конзервисана кафа, пшенично брашно и сл. Болесничка храна појачавана је, осим увећаним количинама, још и белим хлебом, млеком, полумасним сиром, воћем, мармеладом, а следовања тешких болесника увећана су за 20%, 50%, или 100%. Здравим заробљеницима дневно су обезбеђиване, у просеку, 2.602 калорије, болеснима 3.863, а тешко болеснима 4.269.⁶⁶⁷ Како је у распису Одељења за ратне заробљенике МУП од 21. марта 1947. наведено, „месо следује: болесним заробљеницима сваки дан док здравим заробљеницима издавати само четвртком и недељом по 50 грама“, а „у дана за које се месо ни његова замена не може добити онда следује болесним и тешко болесним заробљеницима место меса по 50 грама варива више и по 30 грама масти односно уља више, док здравим заробљеницима у тим случајевима следује само по 30 грама варива више.“ Даље, наведено је да здравим заробљеницима следује на име суве хране за време службених путовања дневно по 800 грама обичног хлеба и по 240 грама мармеладе или замене за мармеладу, док „шећер за доручак следује само за шећерење: кафе, незашећерених кафених конзерви, сурогата и чајева“. У односу на раније оброке сада је оброку Z/I и B/I смањен хлеб за 100 грама, а уместо њега додато је 50 грама конзервираног меса, 10 грама шећера и 10 грама масти. Уз таблицу основних следовања ишла је, као њен саставни део, таблица замене артикала људске исхране, која је понудила већи број прехранбених производа као замену за побројане.⁶⁶⁸ Таблица је предвиђена за све

⁶⁶⁵ АЈ-106-31-50, акт МУП ФНРЈ, Одељења за ратне заробљенике, 21.3.1947.

⁶⁶⁶ Исто. Види *Апендикс*, Прилог 5.

⁶⁶⁷ На основу исказа отпуштених заробљеника, датих Црвеном крсту, о чему је писала немачка штампа, храна је била адекватна и поштоване су одлуке о обезбеђивању око 2.500 калорија уполесним и око 3.300 калорија болесним заробљеницима. *Der Spiegel*, „Millionen in Schatten“, 22.3.1947, 6, доступно на <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-31028771.html> [22.11.2016].

⁶⁶⁸ Тако се уместо свежег говеђег меса, са костима, могло издати свеже или смрзнуто свињско или козје месо, димљено или сушено говеђе, свињско или овчје месо, сушене или свеже кобасице, салама, шунка, сланина (свежа или димљена), риба (свежа, сушена или сољена), чварци, месне или рибље

ратне заробљенике на територији ФНРЈ и са њом су морала да буду упозната сва предузећа и установе које дају храну заробљеницима, а њено придржавање било је обавезујуће. За својеволно смањивање таблице или безразложно давање замене следила су упозорења, па и претња предузимањем законских мера.⁶⁶⁹

Последњу таблицу следовања прехранбених производа ратним заробљеницима донео је МУП 26. марта 1948. године. Њоме је, уз нову класификацију на две групе заробљенике (здрав и лако болесни у првој и теже болесни у другој групи) дневна енергетска вредност намирница смањена за здраве и болесне на амбулантном лечењу на 2.520 калорија, а за заробљенике на болничком лечењу на 3015 калорија (повећана је количина хлеба у односу на таблицу из 1946, али смањен је унос шећера и масти).⁶⁷⁰

Мада је било бројних злоупотреба у вези са расподелом хране ратним заробљеницима (у погледу квалитета и количина намирница),⁶⁷¹ није недостајало ни примера залагања надлежних за побољшање исхране, па и до појава „расипничког“ понашања. Секција за обнову пруге Краљево-Косовска Митровица тражила је од ДХБ да се сви заробљеници на раду код ње сматрају тешким физичким радницима (што јесу и били) и да им припадне појачано следовање,⁶⁷² док су заробљеници које је управа *Алексиначких рудника* послала на рад у Кучево „становали у једној кафани“ и тамо се хранили, „мада је за њих понета храна и прибор за кување“.⁶⁷³

конзерве, живинско месо, изнутрице, дивљач, сир, јаја, пихтије, телетина, и други артикли, а као замена за полумасни сир (са 20% млечних масти) могла издати одговарајућа количина старог масног качкавала, посног сира (урде), свежег млека или павлаке, путера, јаја итд. Исто. Види *Апелдикс*, Прилог 6.

⁶⁶⁹ Распис са таблицама упућен је на знање савезним органима и ДИБ, а на извршење одсецима за ратне заробљенике републичких министарстава унутрашњих послова, командама логора и управама заробљеничких болница. АЈ-106-31-50, акт МУП, Одељења за ратне заробљенике, 21.3.1947.

⁶⁷⁰ АЈ-25-87-219, акт МУП ФНРЈ, IX Одељења, бр. 5700, 26.3.1948. Види *Апелдикс*, Прилог 7.

Таблица је такође садржала Таблицу замене артикала (за вариво и месо), краћу али у сразмери једнаку, као и напомене о појачаној храни на тешким физичким пословима (рудници, каменоломи, циглане, топионице, ливнице, шуме, луке), на пословима опасним по живот (грађевинарство и сл) и специјалним стручним пословима у вредности од 30 динара дневно, о сувој храни за службена путовања и друге напомене наведене у табlici крајем 1946. године. Исто.

⁶⁷¹ Било је случајева да због лоше исхране МУП озбиљно припрети повлачењем додељених ратних заробљеника. На градилишту у Новом Костолцу, након више писаних и усмених интервенција Министарству трговине и снабдевања НР Србије и СНО Пожаревац, и њихових изјава о несташици намирница, МУП је закључио да даље обраћање нема никаквог ефекта (обраћати се Министарству „исто је као не предузимати никакве мере, па је почетком 1948. године озбиљно било доведено у питање даље ангажовање ратних заробљеника. АЈ-11-77-256, предмет бр. 2829, 21.1.1948-10.2.1948.

⁶⁷² У захтеву је наведено да је главнина радова пала на ратне заробљенике (пошто у пољопривредној сезони домаћи радници „не долазе редовно на посао“), а од начина исхране тих 700 заробљених Немаца и Италијана „зависи радни учинак, као и одржање програмски утврђеног рока довршавања радова“ и пуштања те важне пруге у саобраћај. АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт бр. 819, 29.7.1946.

⁶⁷³ Према извештају Министарства рударства НР Србије у кафани је становало 16 заробљеника у периоду 13.1-1.2.1946. и осам заробљеника у периоду 1-14.2.1946. године. Технички управник,

Стање одеће и обуће ратних заробљеника постало је веома лоше убрзо након заробљавања (квалитетне комаде узимали су им војници и цивили током марша са северозапада). Неколико месеци касније, услед хабања на радовима, многи су већ били у ритамима и без обуће (средином августа 1945. чак 30% од укупно 800 заробљеника на шумским радовима у Винковцима, где се спремао огревно дрво за потребе војске и града Београда, „остало је потпуно босо и подерано“). До јесени већ је свима требала читава обућа и одећа и покривачи (ћебад), без којих би постали неспособни за рад.⁶⁷⁴ Потребна за читавом одећом и обућом није јењавала наредних месеци, а проблем није решен ни до половине 1946. године. Обим испоручених ципела, цокула (са дрвеним ђоном), гумених опанака, кошуља, веша, панталона, блуза, капа, ћебади и др. није био довољан, иако су ургенције предузећа и команди логора образлагане као хитне.⁶⁷⁵ Тек средином 1946. уочава се јасна намера власти да се заробљеници адекватно обезбеде. Влада је издала налог министарствима да обавесте предузећа да су дужна да до 1. јуна 1946. саставе спискове заробљеника на раду и за њих траже одобрење за набавку униформи (плаћање одеће ишло је из дела зараде коју су заробљеници остваривали на раду). У налогу је наглашено како „послије овог рока не сме бити заробљеника у рђавој обући“.⁶⁷⁶ Постепено се поправљало и стање у погледу снабдевања обућом, па се повело рачуна и о прописивању услова приликом израде и дистрибуције веша.⁶⁷⁷

Старање о здравственом стању ратних заробљеника у прво време након лишења слободе било је стихијско. Нема сумње да су многи и страдали услед небриге. Међутим, већ током лета 1945. године јавља се први јасно артикулисани интерес да се о здрављу заробљеника поведе већа пажња (сем хуманитарног наглашавања је и интерес привреде). Санитетско одељење МНО је крајем јула тражило податке о бројности заробљеника по предузећима или радилштима, пружаоцима и објектима здравствене

Александар Хиљак, правдао се немогућношћу проналажења адекватног смештаја и простора за кухињу, а како је посао било потребно брзо завршити (мада ће уместо осам потрајати месец дана) и како је, због ниских цена намирница у Кучеву услуга у кафани (50 динара дневно) била готово једнака уобичајеном трошку смештаја и исхране заробљеника, то се определио за кафански пансион (смештај и храна као и за остале госте – супа, печење и др, изузев хлеба, уместо којег су добијали проју). Иако је покренута опсежна истрага у циљу утврђивања одговорности, из грађе је уочљиво да је друга група заробљеника у Кучеву шест месеци касније такође смештена у кафани. Према изјавама кафеџија, заробљеницима није точено пиће. АЈ-19-54-441, предмет Савезне контролне комисије бр. 2922. 15.2.1946-5.9.1946.

⁶⁷⁴ АЈ-4-19-200, акт Одјела за шумарство и шумарску индустрију, Винковци, бр. 3252, 14.8.1945.

⁶⁷⁵ АЈ-4-19-200, акт Министарства шумарства Народне владе Словеније, бр. 3204/1, 25.9.1945. и акт МНО, Одељења за ратне заробљенике, бр. 7794, 13.10.1945; АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт Секције за обнову железничке пруге Краљево-Рашка, бр. 948, 20.4.1946.

⁶⁷⁶ АЈ-17-129-130, акт Владе ФНРЈ, I бр. 2772, 17.5.1946.

⁶⁷⁷ Исто; АЈ-50-119-241, Упутство за расподелу веша ратним заробљеницима (Штаба 3. заробљеничког логора), акт О. бр. 1669, 28.8.1946.

заштите, снабдевености санитарским материјалом, општим условима становања, исхране, хигијене, као и болестима од којих најчешће заробљеници болују. Разлог томе била је прерасподела заробљеника-лекара у циљу бољег пружања здравствене заштите. Извештаји који су проистекли из дописа Санитарског одељења показују да је стручног лекарског кадра било недовољно, да је често један лекар „покривао“ велики број заробљеника (више стотина, па чак и близу хиљаду људи), да су неретко уместо лекара о здрављу бринули болничари и помоћни болничари, да је заробљеничких болница било веома мало (због чега су у екстремним случајевима коришћене и оближње локалне болнице), а да су амбуланте које су успостављене (махом приручне) често биле без адекватних услова за рад, са недовољно медицинског инвентара, санитарског материјала и лекова. Такође, уочено је да је храна, мада дељена по прописаним таблицама, била са недовољним садржајем меса и масноћа, да су стамбене прилике биле углавном веома лоше (преноћишта по сеоским сеницима, шталама, баракама и напуштеним зградама, просторије недовољно велике површине, спавање на простирци од сламе и сл), да је лична хигијена врло слаба (није било сапуна за прање рубља, умивање и бријање), да се повремено јавља вашљивост (дезинсекција је обављана било у посебним „раскужним станицама“, било употребом покретног уређаја, дезинфикатора, било путем специјалног бурета у којем су уклањани инсекти). Као најчешћа обољења забележене су болести пробавног тракта, маларија, акутни нишијас, реуматизам, отеклине ногу и тела, разни осипи и тзв. болести заробљеништва – ратни нефритис (акутна бубрежна инсуфицијенција), апатија и депресија, а у мањој мери забележене су заразне болести попут дизентерије и тифуса.⁶⁷⁸

Своје виђење стања исхране, снабдевања, смештаја и здравствене заштите дали су и представници Међународног црвеног крста, чија је делегација крајем октобра 1947. године посетила *Логор Дунав 3 (Donaulager)* у Београду и заробљеничку болницу у Панчеву. Од око 5.600 немачких (уз мањи број чехословачких и аустријских) заробљеника који су припадали логору, око 1.500 било је у самом логору, док је 4.100 распоређено у 470 радних одреда ангажованих у индустријским предузећима (нешто

⁶⁷⁸ АЈ-4-18-177, предмет бр. 2072, 31.7.1945. и 4.8.1945; АЈ-4-19-200, акт бр. 3763, 22.10.1945; АЈ-191-4, 1945-1946. година, акт Секције за обнову железничке пруге Краљево-Рашка, бр. 603, 3.9.1945. Иначе, снабдевање санитарским материјалом заробљеничких болница и амбуланти обављано је до краја 1946. године из санитарских складишта ЈА, а од 1.1.1947. одређено је да набавке обављају управе заробљеничких болница (на основу своје територијалне „надлежности“) од републичких „санитарских слагалишта“ (*Србале*, Београд; *Хунгал*, Загреб; *Здравпром*, Лубљана; *Руплек*, Скопље; *Земтрал*, Сарајево; *Зат*, Цетиње и *Унтрал*, Нови Сад). АЈ-31-66-95, *Упутство о снабдевању ратних заробљеника санитарским материјалом*, акт МУП, Одељења за ратне заробљенике, бр. 178, 6.1.1947.

мање од трећине одреда враћало се на коначиште у логор, док су остали били смештени на радилиштима). Логор је био састављен од барака „уобичајеног типа“, уређених у јединствен простор (без преграда) и опремљених креветима на спрат са душецима. У свакој бараци било је по 400 заробљеника, просторије су у време посете Црвеног крста биле добро загрејане и одржаване. Туширање топлем водом омогућено је једном недељно, а одећа се давала на испаравање. У пространој кухињи заробљеници су припремали оброке који су се састојали од кафе (са шећером) за доручак, гриза, пасуља, кромпира, купуса, цвекле, јечма и др. за ручак и разних намирница и кафе за вечеру. Дневно следовање хлеба било је једнако следовању југословенског становништва (700 грама), унос масти износио је 25 грама на дан, а мяса 100 грама недељно, док су заробљеници на тешким физичким пословима добијали додатак. Кантина је била добро опремљена, нарочито јабукама и разним пићем. Снабдевеност обућом и одећом у логору била је „доста добра“, док је стање у радним одредима варијало. У солидно опремљеној амбуланти (у којој су недостајали лекови за реуму и креме за лечење кожних болести) примарну медицинску негу пружала су два лекара и један стоматолог, а тежи случајеви упућивани су у болницу у Панчеву. На дан посете 42 заробљеника налазила су се на лечењу, док су хронични болесници и неспособни за рад редовно репатрирани (према сазнањима немачких лекара током 1947. репатрирано их је око 6.500). Заробљеницима на раду у индустрији за осмочасовни радни дан следовало је десет динара, плаћан је прековремени рад, а стручњаци су могли да зараде по 30 до 50 динара дневно (поједини су могли зарадити чак 4.000 динара месечно). Недеља је био нерадни дан, а они који су тада морали на рад добијали су дан одмора током наредне седмице. Заробљеници су имали право на слање једног писма и две дописнице месечно (у хитним случајевима и више дописница), а достављање поште трајало је две до три недеље у једном правцу. Омогућен је био пријем пакета из Немачке, што се, с обзиром на тешку ситуацију тамо, ретко дешавало, међутим, примећена је жеља заробљеника да они шаљу пакете (или мање новчане износе) у Немачку. Заробљенички повереник је исказао потребу за немачким стручним књигама и романима. Како је у извештају Црвеног крста закључено, логор је оставио „одличан утисак“ као уређен и са успостављеним добрим односима између заробљеника и логорских власти, што није био случај раније, али „узимајући у обзир опустошења проузрокована ратом у Југославији разумљиво је да услови живота немачких заробљеника нису били увек тако повољни као што су сада“.

Сличне, чак боље утиске оставила је посета болници у Панчеву (чистоћа, одсуство гамади још од почетка 1946. године, добра опремљеност, стручност и брижљивост немачког и домаћег медицинског особља, храна која садржи 300 грама меса, 500 грама белог, као и следовање црног хлеба дневно, дијете које садрже млеко, јаја и тесто, следовање поврћа и воћа, па и колача (од уштеђеног брашна, на сваких 15 дана), смештена у згради у центру града. Болници, са два одељења (интернистичким и хируршким), недостајали су једино апарат за радиографију (пацијенти су упућивани на снимање у Београд), пеницилин, бољи анестетик (*евитан* уместо *нафконумала*), танак *кетгут* (конац за зашивање рана, направљен од овчијих црева), витамин Б у инјекцијама и нешто стоматолошког материјала.⁶⁷⁹

Иако услови живота и рада у логорима и на радилиштима нису били лаки, чак и у последњој фази принудног борава заробљеника у Југославији (када су кудикамо били повољнији), било је и ситуација које су им пружали извесну дозу задовољства. Једна од таквих појава, вероватно најинтересантнија већини заробљеника, биле су спортске и рекреативне активности, понајвише играње фудбала.⁶⁸⁰ Даље, заробљеницима је било омогућено да месечно пошаљу једно писмо или две дописнице из Југославије, док пријем поште из иностранства није био ограничен. Током 1946. године разматрана је и могућност пријема пакета.⁶⁸¹ Оно што, међутим, није било дозвољено јесу посете чланова породице или родбине.⁶⁸²

Сходно прописима, ратни заробљеници нису могли бити осигурани код Завода за социјално осигурање, па у ту сврху није обустављен део зараде (допринос). Међутим, проблем је био у делу доприноса за социјално осигурање који „терети“ сама предузећа, а која су, у вези с тим питањем, поступала на различите начине (нека су тај допринос обрачунавала, а нека не). Како се код неких предузећа не би појавила

⁶⁷⁹ АЈ-50-119-241, акт (с прилозима) Централног одбора Југословенског Црвеног крста, бр. 13991/ДО, 9.1.1948.

⁶⁸⁰ Фудбал се на радилиштима играо на погодним пољанама, а било је случајева да се на експроприсаном земљишту огради одузета имовина и њен део претвори у фудбалски терен. Тако је било 1948. године на градилишту Хидроелектране *Глава Зете*, код Даниловграда. АЈ-11-85-277, жалба земљорадника Милутина Станковића Министарству електропривреде ФНРЈ, 27.5.1948; АЈ-11-43-148, одговор Правне службе помоћнику министра електропривреде, Емерику Блуму (1911-1984), 21.6.1948.

⁶⁸¹ Dušan Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1944-1955 brez manjšinskega vprašanja“, *Borec, Revija za zgodovino NOV in obranjanje revolucionarnih tradicij*, 10, Letnik XXXIX, Ljubljana, 1987, 681.

⁶⁸² На молбу Стефаније Примас из Аустрије, да посети мужа Јакоба у логору у Осиеку, коју је Влада проследила МУП, из Одељења за ратне заробљенике одговорено је како посете ратним заробљеницима на територији ФНРЈ нису дозвољене, тим пре „што је ова молитељница која жели доћи у посету из иностранства.“ АЈ-50-134-279, предмет К. бр. 1390, 3.6.1946. и акт К. бр. 1456, 12.6.1946.

„неоправдана добит“, Министарство финансија ФНРЈ донело је 6. јула 1947. одлуку о обрачунавању дела доприноса на зараду ратних заробљеника и о уплати таквог доприноса ДИБ у корист Фонда за обнову земље. Обрачун доприноса правдан је тиме што се његовом наплатом добија реална слика пуне цене коштања, чиме се омогућује поређење калкулација истородних производа свих предузећа која запошљавају ратне заробљенике и што се тако омогућује „израчунавање правилних просека“.⁶⁸³ Та мера јесте стварала могућност јасније финансијске калкулације, али на живот запослених заробљеника није имала ефекта.

За спорове који су настајали из односа употребе радне снаге ратних заробљеника, као пуномоћник Фонда за обнову земље, у чију корист је ишао приход од заробљеничког рада, одлукама Привредног савета ФНРЈ одређен је МУП (углавном у вези са питањима наплате потраживања у корист Фонда). Међутим, иако су команде заробљеничких логора биле упознате с тим одлукама, неке од њих саме су покретале судске парнице или се за то обраћале јавном тужиоцу, услед чега су се „непотребно гомилали парнични трошкови“, а због недовољно припремљеног материјала исходи спорова били су неизвесни. Стога је јануара 1948. године МУП замолио Министарство правосуђа ФНРЈ да скрене пажњу судовима да убудуће не поступају по тужбама из односа заробљеничког рада уколико странка нема овлашћење за вођење парнице, односно уколико се као парнична странка не појављује МУП.⁶⁸⁴

Када се, након *маршева испуљења*, живот заробљеника усталио и добио редован ритам, на смртне случајеве се обраћала већа пажња. Било је до детаља спроведених истрага о околностима смрти ратних заробљеника и мада се, због недовољно података у изворима, не може утврдити да ли су уследиле казнене мере према одговорнима, последица је свакако било. Тако је смрт тројице Немаца у београдској електричној централи „Снага и светлост“ 27. јуна 1946. године, који су страдали током чишћења резервног бункера за угаљ (услед концентрације угљен-моноксида и лоше спроведених мера спасавања), довела прво до темељног увиђаја (комисије надлежног рејона, команде логора, Министарства индустрије НР Србије и за радне односе, иследник јавног тужиоца и представник ОЗНА), а потом и до опсежне истраге (увиђаји, обављање саслушања, израда записника, давање изјава сведока).

⁶⁸³ АС, ПК НРС, ф. 5 (Г-29), акт бр. 10015, 14. 8. 1947.

⁶⁸⁴ Истог месеца о томе су обавештена републичка министарства правосуђа и судови на њиховој територији. АЈ, Министарство правосуђа ФНРЈ (49), Законодавно-правно одељење, предмет бр. 97/48, 21-28.1.1948 [фонд у фази архивистичке обраде].

Криминалистички је *обрађено* најмање 11 лица (сведока) и иако је било евидентно да је реч о несрећном случају констатовани су крупни прекршаји у „техничком пословању“ предузећа. Осуда лошег поступања предузећа била је наглашена, а посебно је подвлачена његова власничка структура (приватно предузеће са страним капиталом). Иако су сами заробљеници признали да нису извршили уобичајене пробе ради утврђивања присуства смртоносних гасова, у закључцима надлежних ресорних органа истиче се у први план приватни карактер предузећа као најодговорнији за смрт немачких заробљеника и сугерисане су одговарајуће мере према предузећу које су далеко превазилазиле околности конкретног несрећног случаја.⁶⁸⁵

Заробљеници и идеолошки рад

Слично совјетском моделу, у југословенским заробљеничким логорима образовани су од лета 1945. антифашистички одбори (*Antifaschistischer Ausschüsse*), познати као АНТИФА, као и Централни антифашистички одбор (комитет) у Београду. Ти одбори требало је да буду надпартијска представништва заробљеника пред југословенским властима, међутим, није било сумње да ће комунисти преузети руководећу улогу.⁶⁸⁶ Упоредо са формирањима АНТИФА, под старањем Одељења за ратне заробљенике МНО, КПЈ је отпочела систематски политичко-пропагандни рад. Немачки антифашисти међу заробљеницима (највише комунисти) свој су политички ангажман отпочели још пре него што се власт посветила тој теми. Међутим њихов ригидан, догматски однос, наишао је на неприхватање од стране КПЈ, те је најпре извршен утицај како би они прихватили „народнофронтовски“ концепт.⁶⁸⁷

Сем организационе, АНТИФА ће имати и јаку пропагандну функцију, како у виду денацификације тако и зарад приближавања доминантних политичких идеја

⁶⁸⁵ АЈ-17-105-105, предмет пов. бр. 108, 31.8.1946. Уколико су умрли ратни заробљеници поседовали новчана средства она су, као заоставштина, стајала на рачуну Централног одбора Југословенског црвеног крста, да би се од друге половине 1951. године предузеле активности на њиховом трансферовању у страна средства плаћања (посредством Народне банке ФНРЈ) и слању породицама у СР и ДР Немачку и у Аустрију. Активност су заправо покренуле бројне молбе чланова породица умрлих заробљеника. Према коначним списковима, сачињеним почетком 1952. године, било је 27 умрлих заробљеника са новчаном заоставштином из СРН (у вредности од 42.367,00 динара), 20 из НДР (23.435,50 динара) и 15 из Аустрије (14.931,50 динара), а укупна вредност заоставштине била је нешто мања од 270 долара. АНБ 1/III, Девизни послови (ДЕВ), картотека *Збирни рачун ратних заробљеника* и акти Југословенског црвеног крста бр. 6361, 17.7.1951, 651 и 651/II, 7.2.1952.

⁶⁸⁶ Биће, стога, знатан број заробљеника, који ће се декларисати као комунисти како би себи олакшали стање или задржали већ стечене позиције у одборима. С друге стране, примећен је у прво време утицај многих грађанско-демократских и хришћанских елемената, те је намера КПЈ била да путем свог утицаја сведе поље деловања на оквир који је и сам заступала и који је био близак немачкој компартији. АЈ-507-IX, 86/III-14, Извештај о политичком раду међу заробљеницима [1947].

⁶⁸⁷ Исто.

југословенске комунистичке партије. Носиоци пропагандних и васпитних активности из редова заробљеника били су у прво време стари антифашисти (раније од стране немачких војних власти због тога кажњени и сврстани у „кажњеничку“ 999. бригаду), а потом, током 1946. године, припадници новог кадра који се у међувремену развио.⁶⁸⁸

Антифашистички одбори водили су евиденцију (картотеку) свог кадра и достављали месечне извештаје о раду Одељењу за ратне заробљенике МНО. За руковођење организационим и политичким радом и радном иницијативом, као и за оживљавање и контролу „школовања“ заробљеника по републикама, одређени су инструктори (почетком 1947. године било их је 25: 10 Немаца, 7 Аустријанаца и 8 тзв. омладинских инструктора). Одбори су имали своје руководство (председник, заменик и политички руководиоца), референта за школовање, руководиоца расподеле рада, референта за културу и спорт, руководиоца омладине и секретара, а од јесени 1946. године почело се и са успостављањем посебних омладинских одбора (углавном трочланих, са председником, замеником и референтом за школовање).⁶⁸⁹

Иако је у прво време отпор заробљеника васпитном деловању АНТИФА био велики, временом су, према уверењу саме КПЈ, почели да се постижу значајни резултати. Што због прихватљивог (и не претерано тешког) режима заробљеничког живота, што услед идентификовања са југословенским радницима, испуњеним радним еланом на пословима обнове, заробљеници су, бар судећи по једном партијском извештају, све више увиђали да у Југославији „народ себи гради једну домовину, која припада њему самом“ и нису могли „да одбаце спознаје да се народна демократија пробитачно разликује од лажи Трећег рајха“. Пропаганда усмерена на сузбијање утицаја нацизма, уз наметање осећања саодговорности немачког народа за злочине које је починио Хитлеров режим, и у циљу стварања јединства радништва (свакако под доминантним утицајем комунистичке идеологије), довела је, како се каже, до закретања „новим путем“, при чему је та промена перцепције оцењена као већа него што је то био случај у самој Немачкој и Аустрији. Као доказ таквог уверења подвлачено је све масовније учешће ратних заробљеника у такмичењима југословенских трудбеника.⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ Стварање новог кадра омогућило је брже репатрирање старих антифашиста, који ће током 1946. године у значајној већини бити враћени кућама. Исто.

⁶⁸⁹ Временом ће организација антифашистичког рада по логорима и радилиштима добити комплекснију структуру, са тзв. проширеним одборима, антифашистичким активном и референтским групама. Исто.

⁶⁹⁰ Учесће заробљеника нарочито је било запажено у мајским и новембарским такмичењима (1946. и 1947), а од појединачних подухвата посебно је апострофиран рад на изградњи Панчевачког

У циљу преваспитавања широко је коришћена заробљеничка штампа, листови умножавани гештетнером, као што су: *Das Freie Wort, Zeitung der Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien* (Слободна реч, Часопис немачких ратних заробљеника у Југославији), *Die Wandzeitung, Nachrichtendienst für Lagerzeitungen* (Зидне новине, Новинска агенција за логорске часописе), *Der Aufbau* (Изградња), *Neues Leben* (Нови живот), *Unser Weg, Zeitung der österreichischen Kriegsgefangenen in Jugoslawien* (Наш пут, Часопис аустријских ратних заробљеника у Југославији) и други. Такође, седмично су штампане и радио-вести немачких радио станица под називом *Wir haben gehört und gelesen* (Ми смо чули и читали).⁶⁹¹ Сем путем заробљеничке штампе, утицај је вршен путем зидних новина (од фебруара 1946. године, када су представљене фотографије нацистичких злочина широм Југославије, а које је прикупила Државна комисија за утврђивање ратних злочина), као и путем културних и спортских активности,⁶⁹² док су се *активисти* стварали на скуповима организованим у логорима, а превасходно на курсевима, који су реализовани од почетка 1946. године.⁶⁹³

моста на Дунаву у Београду. Тако ће до половине 1947. године преко 500 заробљеника бити проглашено за ударнике, биће мноштво примљених прелазних заставица за најбољи рад и још више похвала, као и награда из Фонда руководства. Исто.

⁶⁹¹ Први заробљенички месечник, *Das Freie Wort*, штампан је већ у септембру 1945. године. Два месеца касније појавиће се двонедељник *Die Wandzeitung*, а током 1946. и остали листови. Излазили су у тиражу од по 1.250 примерака, а теме које су обрађивали односили су се на денацификацију, популарисања вредности комунистичке идеологије (укључујући глорификацију рада уопште и нарочито југословенске обнове и изградње), вести из логорског живота, из Немачке (или Аустрије), као и на друге вести из иностранства (посебно виђења совјетске спољне политике). Неки од њих имали су посебно профилисане ноте (*Der Aufbau* – питања обнове, запошљавања и синдикалног живота, *Neues Leben* – теме намењене младима), један је био сасвим специјалистички усмерен (*Beitrag zum medizinischen Dienst der Kriegsgefangenen, Допринос санитарској служби ратних заробљеника*), а у неколико наврата, нарочито важним поводима, штампани су и специјални, ванредни бројеви (говор В. Молотова о немачком питању на Париској конференцији, Нирнбершка пресуда, Московска конференција, Конференција Слободног немачког синдикалног савеза, реферат Валтера Улбрихта на конференцији КП Немачке). Мањи број примерака те заробљеничке штампе налази се у: АЈ-507-IX, 86/III-14. Види и: исто, Извештај о политичком раду међу заробљеницима на територији Југославије, [1947]. О критици квалитета и садржаја неких листова види писмо члана ЦК КП Немачке Ф. Далена (Dahlen) у: АЈ-507-IX, 86/III-10, *Dragi drug Wloch...*, s.d [1946].

⁶⁹² Већ од 1945. у логорима се образују хорови, одржавају приредбе, припремају се тематске вечери, приказују скичеви. Логори у већим градовима имали су музичке саставе, као што је био *Der Donau Orchester* (Дунавски оркестар) у Београду, састављен од 18 извођача (руководилац оркестра написао је једино музичко дело у ратном заробљеништву, „Југословенску свиту“, која је код „меродавних југословенских музичара“ наишла на признање, а код заробљеника примљена „са одушевљењем“, како је у извору наведено и које је снимљено на грамофонску плочу). У културне и политичке сврхе коришћене су логорске зидне новине (политичка, уметничка и научна питања, обнова, проблеми логорске заједнице), а при логорима образоване су и библиотеке. Још од 1946. почели су заробљеници да се баве телесним вежбама, и до 1947. године уведена су спортска такмичења (фудбал и рукомет). Популарна је била лака атлетика, стони тенис и шах, а где су услови дозвољавали практиковано је и пливање. АЈ-507-IX, 86/III-14, Извештај о политичком раду међу заробљеницима [1947].

⁶⁹³ Власти су курсевима посветиле највећу пажњу. За њихово одржавање направљени су опсежни планови и програми, обезбеђен материјал за школовање, брошуре (све подељено на немачку и аустријску циљну групу), наставна средства и учила. Курсеви су профилисани на: централне, за Аустријанце, омладинске (ти курсеви оцењени су као најуспешнији са становишта „антифашистичког

Иако ће сећања заробљеника бити опречна – од навођења ужаса логорског живота, до претераног хваљења дана проведених у заробљеништву – виђења партијских власти ФНРЈ о учинку на пољу афирмације антифашистичког покрета међу заробљеницима била су веома повољна. Позивајући се на бројна писма репатрираних заробљеника, КПЈ је оцењивала да је њен педагошки и политички рад издејствовао да се од „људи без ослонца и циља“ у логорима створи „једна демократска заједница“. Како је наведено, у највећем броју ратних заробљеника дошло је до преображаја и „фашистички заражени војни работи постали су опет људи, који се баве теоријом марксизма и напретка“, али заслуга за такву трансформацију припадала је и југословенском радништву, које је примером показало како пожртвован рад доводи до побољшања живота.⁶⁹⁴ Заиста, без улажења у процену колики су били стварни донети демократизације (тј. комунистичког виђења демократизације) међу заробљеницима, и колики ће они имати ефекат на друштвено окружење у које ће се заробљеници вратити, заједнички рад на обнови имао је своје позитивно дејство. Поуздани доказ за то је да ће део заробљених стручњака прихвати могућност дужег (али ипак омеђеног) уговорног обавезивања за рад (иако је фактор стицања личне слободе и користи које су из тога происходиле морао бити важнији). Заправо, намеће се као утемељена претпоставка да је уверење стручног заробљеничког кадра, засновано на пракси, да квалитетан и напоран рад и сарадња са непосредним радним окружењем доносе неке личне користи, генерисало не само јачу мотивацију заробљеника за рад, него и власти да такве људе у потпуности укључе у производни систем. Потреба првих да побољшају услове свог живота (и не само свог, јер су кроз могућност слања прехранбених пакета члановима породица у Немачку помагали и своје најближе, што је многим чак био примарни мотив за прихватање радне обавезе) и потреба других да

просвећивања“), за репатрирце, за болесне, за антифашистичке одборе, за референте и за инструкторе. Сем опреме и учила домаћег порекла, од аустријске и немачке КП добијено је 139 брошура, часописа и новина у тиражу од преко 305.000 примерака. Посебну врсту курсева чинили су, почев од јесени 1946, тзв. курсеви прешколовања, на којима је обављано преквалификавање заробљеника. Исто.

⁶⁹⁴ О опречним ставовима заробљеника према времену проведеном у логорима види: *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1; *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/2; Erich Langer, *Kriegsgefangenschaft in Jugoslawien 1945 bis 1948*, доступно на: <https://besatzungszeitooe.jimdo.com/nachkriegszeit-au%C3%9Ferhalb-%C3%B6/kriegsgefangener-in-jugoslawien/> [26.12.2016]; АЈ-507-IX, 86/III-14, Извештај о политичком раду међу заробљеницима [1947]; исто, писмо Ериха Котхеа (Erich Kothe), 10.1.1947; чланци: „Endlich auf deutschem Boden“, *Sächsische Zeitung*, 25.1.1947, „Ми не гладујемо“ (превод), *Neues Deutschland*, 25.1.1947, „Једна лаж је раскринкана“ (превод), *Märkische Volksstimme*, 27.1.1947, „Дочек репатрираца“ (превод), *Sächsische Zeitung*, 4.2.1947; исто, „И даље су се вратили ратни заробљеници из Југославије“, превод вести Радио Лајпцига од 17.1.1947; исто, Резолуција 1.512 заробљеника Титу, 10.9.1947. Резолуције и имена потписника, аустријских ратних заробљеника, објављени су у јесен 1946. у брошури *Proteste gegen Lügepropaganda – Die Wahrheit über österreichische Kriegsgefangene in Jugoslawien*, АЈ-335-103, 15.10.1946.

у изградњи привреде примене искуство и знање које нису имали у домаћим изворима, подудариле су се у потпуности. Последица тога биће ослобађање неколико хиљада одабраних заробљеника знатно пре него што ће главнина осталих бити репатрирана.

Одлазак ратних заробљеника

Иако је отпуштање заробљеника трајало више година, враћање појединаца и мањих група кућама отпочело је убрзо по окончању рата. Тако је репатријација заробљених Италијана у мањем обиму почела је још 1945,⁶⁹⁵ али она се односила само на појединце, идеолошке сроднике, односно заробљенике који су пре рата били комунисти. Италијанску КП, па у неку руку и државу, на територији Југославије непосредно након завршетка рата представљали су секција КП Италије у Београду и *Команда италијанске базе у Дубровнику (Comando Base Italiana, Ragusa)*. Та база, у којој су чланови КП Италије играли руководећу улогу (мада је формално она била под Министарством рата Италије), имала је значајну улогу у поступку репатријације.⁶⁹⁶

Међутим, спора репатријација и њено заустављање (до којег је дошло пре краја 1945. године услед „административних тешкоћа“) изазвали су незадовољство ратних заробљеника левичара и КП Италије и дали су повод за јачање „реакционара“ у Италији и њихове „клеветничке кампање“. Међу заробљеним Италијанима постојала је једна особеност која се огледала у томе да је међу њима било бораца који су део рата, након капитулације Италије, провели у оружаним дејствима против немачке војске у Југославији и потом у немачком заробљеништву, па који су доласком слободе очекивали и своје ослобођење. Међутим, сврстани су у логоре скупа са Немцима и италијанским фашистима, у којима су гледали „дојучерашње мучитеље“.⁶⁹⁷

Чак и кад су почела прва групна репатрирања, она су обухватила само комунисте и антифашисте. Како је постојала дисонанца о оствареном обиму репатријације, о

⁶⁹⁵ Већ почетком јула 1945. заузет је став да оне Италијане који су мобилисани и упућени на рад у Немачку, а који се налазе у југословенском заробљеништву, не треба сматрати заробљеницима, већ „узети у обзир за репатрирање“. АЈ-642-10-33, предмет пов. бр. 169, 30.6.1945. и 5.7.1945.

⁶⁹⁶ На њеном челу био је мајор (потом пуковник, па генерал) Анђело Грацијани (Angelo Graziani, 1909-2008), који је након капитулације Италије на просторима Црне Горе и БиХ ратовао против немачке војске у саставу дивизије *Гарибалди*. За ратне заслуге Тито га је одликовао Орденом за храброст и Орденом заслуга за народ. АЈ-507-IX, 48/XIII-6, к. 23, Извештај југословенским друговима о новој фази међу италијанским ратним заробљеницима, 9.1.1946 [у документу омашком стоји: 9.1.1945]; „Personaggi: Angelo Graziani“, доступно на: <http://www.colleparado.it/storia/graziani-angelo.htm> [28.10.2016].

⁶⁹⁷ АЈ-507-IX, 48/XIII-6, к. 23, Извештај југословенским друговима о новој фази међу италијанским ратним заробљеницима, 9.1.1946 [у документу омашком стоји: 9.1.1945]; исто, Команда италијанске базе, Дубровник, бр. 833, 14.12.1945.

даљим поступцима морали су се договорити сами шефови двеју компартија. Тако су почетком новембра 1946. године Тољати и Тито договорили репатрирање 7.010 ратних заробљеника у Италију.⁶⁹⁸ Повратак заробљеника, како је наведено у једној депеши ЦК КПЈ од 8. децембра 1946, имао је велики одјек, те „руководство партије прима свакодневно из читаве Италије поздраве и захвале“, демократски италијански кругови (републикански, акционистички итд) реаговали су на овај чин веома повољно, а дошло је и до контаката КП Трста (Гало Лонго⁶⁹⁹) са КП Јулијске крајине.⁷⁰⁰

Коначно отпуштање италијанских заробљеника, према званичним подацима уследило је 27. јуна 1947. године када је, према саопштењу МУП последњих 849 војника и официра италијанске армије напустило Сплит. Тиме је репатријација италијанских заробљеника из ФНРЈ окончана.⁷⁰¹ Међутим, и даље је остао један број Италијана које су југословенски војни или цивилни судови правоснажно осудили за учињена кривична дела, а њихов одлазак наступиће тек након доношења указа о помиловању осуђених италијанских држављана, од 6. априла 1948. године.⁷⁰²

Мађарски ратни заробљеници отпуштени су 18. јула 1947. године. Тим поводом они су потписали резолуцију захвалности маршалу Титу и народима Југославије,

⁶⁹⁸ Та група заробљеника одабрана је на основу антифашистичког расположења (припадност КП или другим левим политичким организацијама). Дилема је била у погледу маршруте. Према првој варијанти пребацивање за Италију требало је да иде железницом, правцем Београд – Загреб – Лубљана – Трст. У том случају трошкове транспорта поднела би Југославија, међутим, како је у депеши упућеној ЦК КП Италије навео Александар Ранковић, антифашистички настројени заробљеници пали би директно у руке Англоамериканаца, који би могли „да их дуже или краће време задрже у својим логорима.“ Друга варијанта претпостављала је транспорт железницом до Сплита, одакле би заробљеници били превезени италијанским или југословенским бродовима до Анконе. У тој варијанти ФНРЈ би сносила трошкове до Сплита, а Италија даље до Анконе. У случају транспорта југословенским бродовима режијски трошкови би износили 200.000 динара за целу групу. Став југословенских власти био је да је ова варијанта боља, јер би италијански заробљеници по доласку у земљу дошли у руке антифашистичких органа и најбрже би стигли до својих кућа. У погледу овог репатрирања Ранковић је рачунао и на знатан политички ефекат. Две партије сагласиле су се да се враћање заробљеника изврши другом варијантом и оно је обављено са два југословенска брода крајем новембра 1946. године. АЈ-507-IX, 48/1-31, к. 1; АЈ-507- IX, 48/XIV-6, к. 24; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/II*, 419.

⁶⁹⁹ Луиђи Лонго (Luigi Longo, 1900-1980), познат и под надимком Gallo, дугогодишњи италијански комуниста и доцније генерални секретар КП Италије (1964-1972).

⁷⁰⁰ АЈ-507, исто. Према саопштењу МУП, које је 28.11.1946. пренела *Борба*, стигло је у Италију (Анкону) 5.998 ратних заробљеника. Непун месец дана касније, 24.12.1946. отпловила је из Сплита и друга група од 2.682 заробљеника, тако да је укупно отпуштено њих 8.680. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/II*, 285, 347-348.

⁷⁰¹ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/II*, 24. Коначни одлазак заробљеника производ је чл. 71. Уговора о миру, потписаног у Паризу 10.2.1947. године. Том одредбом одређено је да ће италијански заробљеници бити репатрирани „што је пре могућно“, а трошак транспорта имала је да сноси италијанска влада. *Уговор о миру са Италијом*, Београд, 1947 (даље: *Уговор о миру са Италијом*), Део IV, Одељак VIII Ратни заробљеници.

⁷⁰² АЈ-50-62-133, преписка о доношењу Указа о помиловању осуђених лица – држављана Италије, 5.4.1948; *Сл. лист ФНРЈ*, 28/48.

којом се прихвата одговорност за учињена недела током рата и слави радни елан Југословена на обнови и провођењу Петогодишњег плана. Резолуција памфлетског карактера, коју је сутрадан пренео Танјуг, ипак је пропустила да наведе колики број мађарских војника је том приликом репатриран.⁷⁰³

Када је реч о ратним заробљеницима из Аустрије, они који су били неспособни за рад отпуштани су кућама од краја 1945. године, када је у Бечу формирана југословенска Војна мисија, па до средине наредне године. Маја 1946. године мисија је објавила да даљег враћања таквих лица више неће бити, јер су сва враћена, а да ће здрави и радно способни заробљеници бити отпуштени по окончању мировне конференције. Мисија је стога сугерисала да даље упућивање молби за отпуст из заробљеништва, било њој, било аустријским властима, нема никаквог смисла. Словеначки првоборац Франце Хочевар (1913-1992), најпре саветник (1945-1946), а потом и шеф Војне мисије у Бечу (1946-1947), сагласно се новембра 1946. са аустријским министром унутрашњих послова Оскаром Хелмером (Oskar Helmer, 1887-1963), да две стране немају несагласја по питању аустријских заробљеника. До краја тог месеца укупно је враћено око 4.400 углавном за рад неспособних заробљеника, а ФНРЈ је званично објавила да ће преосталих 15.000 бити враћено по склапању мировног споразума. Ипак, резултат даљих разговора Хочевара и Хелмера био је враћање још 811 заробљеника средином јануара 1947. године (од чега 35 болесних). Иако су односи две државе били оптерећени питањем границе у Корушкој, враћања група заробљеника наставила су се током лета и јесени 1947. године (групе су бројале 100-300 затвореника), а у другој половини исте године отпочело се и са отпуштањем здравих и радно способних аустријских затвореника.⁷⁰⁴

Аустријски комунисти су посредовали при ослобађању преосталих заробљеника. Посланик КП Аустрије у парламенту, Франц Хонер (Franz Honner, 1893-1964), који се јула 1947. писмом обратио југословенским властима позван је да октобра посети ФНРЈ и маршала Тита. У пратњи генералног секретара партије, Фридла Фирнберга (Friedl Fürnberg, 1902-1978), Хонер је у разговорима с југословенским властима испословао убрзано враћање већине аустријских ратних заробљеника, што је омогућило повратак више од 1.000 њих почетком новембра 1947, као и у будуће транспорте током те исте и наредне године (последњи малобројни

⁷⁰³ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/II*, 508.

⁷⁰⁴ D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi“, 681.

Аустријанци биће отпуштени из заробљеништва 1951. године).⁷⁰⁵ У Политичком представништву ФНРЈ у Бечу, наследнику Војне мисије, са свим тим и другим проблемима морао се носити нови шеф – Јакоб Јака Авшич.⁷⁰⁶

Рана репатријација дела немачких заробљеника обухватала је само комунисте и нешто социјалдемократа (иза којих је стала КП Немачке, односно СЈПН), и одвијала се почев од 1946. године.⁷⁰⁷ Сходно одлуци Савета министара иностраних послова СССР, В. Британије, САД и Француске о завршетку репатријације ратних заробљеника до краја 1948. године, донетој на конференцији у Москви, априла 1947, Влада ФНРЈ је у јуну исте године донела је одлуку о отпуштању ратних заробљеника из заточеништва (рок, додуше, неће бити поштован, па је враћање окончано 18. јануара 1949).⁷⁰⁸ Званично је задржано 1.348 лица која су оптужена за учињена кривична дела, или која су се налазила под истрагом због сумње да су извршила кривична дела. У саопштењу МУП на ту тему наведено је да је закључно са 18. јануаром 1949. године враћено из заробљеништва: 74.354 лица у Немачку, 56.733 у Италију, 26.611 у СССР (Руси – *власовци*), 26.126 у Аустрију, 9.425 у Пољску, 4.461 у Мађарску, 3.868 у Француску, 3.849 у ЧСР, 3.139 у Румунију, 387 у Белгију, 294 у Холандију, 90 у Луксембург, 49 у Данску, 35 у Енглеску, 29 у Швајцарску, 26 у САД, 9 у Норвешку, 7 у Шпанију, 3 у Шведску, 2 у Бразил и 2 у Канаду – укупно 209.499 лица.

⁷⁰⁵ Иако је А. Ранковић Хонеру обећао да ће до краја 1948. године сви Аустријанци бити отпуштени из заробљеништва, за један мањи број је на то морао да чека још две године. Према процени Д. Нећака, базираној на непотпуним подацима, из Југославије је у Аустрију до 1951. године отпуштено најмање 20.000 ратних заробљеника. Д. Нећак, „Avstrijsko-jugoslavanski odnosi“, 682.

⁷⁰⁶ Јака Авшич (1896-1978), био је најпре шеф Војне мисије у Берлину (током 1946-1947. године), да би потом дошао за дипломатског представника (опуномоћеног министра ФНРЈ) у Бечу (од децембра 1947. до средине 1948. године).

⁷⁰⁷ Као пример такве репатријације види: АЈ-507-IX, 86/III-10, акт МУП, Одељења за ратне заробљенике, пов. бр. 471, 22.3.1946 (2 прилога са списковима немачких комуниста и социјалдемократа); исто, Списак неких комуниста и социјалдемократа који се сада налазе у југословенском заробљеништву (14 лица), s.d [1946]; Liste deutscher Antifaschisten (226 лица), s.d [1946]; АЈ-507-IX, 86/III-14, Извештај о путовању у Берлин, 10.1-13.2.1947.

⁷⁰⁸ Нотом Амбасаде Француске тражени су 1.8.1947. од МИП подаци о плану репатрирања, међутим, власти ФНРЈ нису имале никакав детаљан план. Касније тог месеца појавиће се планови, са прегледом логора и динамиком. Тада је назначено да ће се репатријација извести од 1.11.1947. до 18.1.1948. године, у 24 транспорта (планирано 53.190 Немаца и 8.282 Аустријанца). Привредним властима посебно је наглашено да не праве сметње приликом повлачења репатрираца са рада из предузећа, а како су тада ослобођени и фолксдојчери, то се њима могла оставити могућност наставка рада у предузећима, али у својству страних држављана. АЈ-50-35-73, акт МИП, бр. 511650, 1.8.1947; АЈ-50-119-241, акт МИП, пов. бр. 17, 4.9.1947; исто, акт пов. бр. 3101, 19.10.1948 (исто и у: АЈ-41-622-977, АЈ-31-67-95, АЈ-16-23-28); АЈ-16-23-28, предмет стр. пов. бр. 643 (репатријација), 16.8.1947, 19.8.1947.

О запажањима пратилаца транспорта којим су у Аустрију и Немачку репатрирани ратни заробљеници види реферате капетана Душана Влаховића и поручника Радоње Ненадовића, АЈ-507-IX, 86/III-22, сигн. 11745 и 11744. Више о репатријацији немачких заробљеника види у: *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 273-282, 359-366, 368; *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/2, 9.

Репатријацијом није обухваћено 3.968 Немаца и 257 Аустријанаца који су раније склопили с југословенским предузећима уговоре о раду и који су се својим кућама вратили сходно одредбама тих уговора.⁷⁰⁹ Међутим, осим оптужених за кривична дела и *ослобођеника* који су се обавезали уговором, у ФНРЈ је остао и за сада неутврђен број лица која су наставила логорски живот и рад у својству заробљеника, међу којима ће неки статус *ослобођеника* стећи тек 1950. године.⁷¹⁰

Отпуштање ратних заробљеника додатно је компликовало ситуацију с радном снагом, па је још 13. априла 1948. године на пленарној седници ЦК КПЈ разматран проблем несташице радне снаге и флукуације. Тада је донета одлука да се предузму стимулативне мере за везивање радне снаге, а преко политичких организација требало је мобилисати масе на добровољној основи и радити на продужетку боравка немачких стручњака у земљи.⁷¹¹

У извршењу одлуке о отпуштању заробљеника МУП је 16. октобра 1948. донео решење да се отпусте сви заробљеници који су се као фолксдојчери борили у саставу немачких снага. Њима је након ослобађања дозвољено да наставе са радом у предузећима у којима су до тада радили као ратни заробљеници, под условима предвиђеним за домаће раднике, а онима који нису били запослени остављена је могућност да ступе у радни однос као и остали грађани. Међутим, како решењем није одређено питање држављанства, остало је да се и даље припадници те групе третирају као странци и да се на њих примењују прописи који важе за стране држављане.⁷¹²

⁷⁰⁹ У тексту саопштења објављеном у *Борби* омашком пермутован број Белгијанаца који су отпуштени из ратног заробљеништва – стоји 378 уместо 387 (*Борба*, 8.2.1949, 1). Грешка је поновљена и у зборнику *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 12.

Овде се такође званичне цифре битно разликују од навода немачке литературе. Наиме, К. Беме у раду о немачким заробљеницима наводи, позивајући се на извештаје очевидаца, око 80.000 страдалих заробљеника у периоду 1944-1949, од којих су већини чинили Немци. Упореди: *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 43, 254-271.

⁷¹⁰ Инж. Ерих Бут ослобођен је 20.2.1950. зарад упослења у Фабрици шамота у Аранђеловцу. АЈ, Главна дирекција савезне индустрије ватросталног материјала (133)-15-25, акт бр. 445, 7.3.1950.

⁷¹¹ Р. Радић, н.д, 54.

⁷¹² АЈ-41-622-977; АЈ-11-83-272; АЈ-25-152-404, акт Председништва Владе ФНРЈ, пов. бр. 3103, 19.10.1948. Тачан број фолксдојчера који су отпуштени из заробљеништва није било могуће утврдити. Они су били само део укупног миграционог процеса који је представљао комбинацију својевољног одласка, напуштања под притиском и отвореног изгона Немаца из Југославије. Став нових власти о протеривању свих фолксдојчера дефинисан је још јуна 1945. године, с тим да се расељавање изведе „чим се за то створе повољни технички услови“. АЈ-642-10-33, акт Председништва Министарског савета ДФЈ, пов. бр. 122, 11.6.1945. О Немцима у послератној Југославији и посебно Војводини види: Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009. О истом према фолксдојчерским избегличким изворима види обимни зборник: *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band I-IV*, 3. Auflage, München/Sindelfingen, 1997.

Међутим, немачки војници који нису пуштени до почетка 1949. године биће предмет вишегодишњег спора између Бона, престонице СР Немачке, и Београда. Немачка страна је, истичући „потресну судбину“ заробљеника, инсистирала на безусловном ослобађању, доводећи у питање даље трговинско и привредно приближавање (као аргумент навођене су и „психолошке баријере“ услед којих Немачка марта 1950. године не може потписати трговински споразум парафиран још крајем 1949). Сам канцелар Конрад Аденауер (Konrad Adenauer, 1876-1967) више је пута интервенисао, што у јавности, што код југословенских дипломатских и привредних представника (нпр. децембра 1950. у разговорима са Павлићем, шефом привредне делегације), сматрајући да су процеси у којима су немачки војници осуђени за злочине правно мањкави („варварска саслушања“, „изнуђена и сигурно потпуно неоснована самооптуживања“ и сл) и да су одређене несразмерне казне.⁷¹³

Проблем преосталих немачких заробљеника озбиљно је оптерећивао односе ФНРЈ са СР Немачком, и то не само политичке и економске, него и свеукупне. Једно од таквих поља била је студентска сарадња и размена, као битан сегмент за преношење искустава и међусобно упознавање популације двеју земаља чији су рецептори са упијање нових сазнања били најразвијенији. Жељу Бона за ближом сарадњом спутавала је чињеница да још почетком 1951. године, и након већег броја појединачних акта милости Југославије према заробљеницима, више од 400 немачких заробљеника, осуђених за ратне злочине, борави у југословенским затворима, при чему је њихова кривица доказивана у процесима који су се, не само са формалне стране, могли довести у питање.⁷¹⁴ С друге стране, сматрало се да би, чак и у

⁷¹³ Тензије у преговорима и немачко виђење проблема јасно су уочљиви у спољнополитичкој архивској грађи немачке провенијенције. Аденауер се позивао на 72 случаја ликвидације (смртне казне) као кључне за прекид раније започетих трговинских преговора, али још више на то да је, према сазнањима која је имао, крајем 1950. године у животу остало још свега око 560 немачких заробљеника (и још 200 Аустријанаца), а да су остали страдали услед исцрпљености или насиља. О разговорима и аргументима немачких представника, министра привреде Лудвига Ерхарта (Ludwig Wilhelm Erhard, 1897-1977), Ота Штаалмана (Otto Stalmann, 1905-?), шефа немачке делегације у трговинским преговорима са ФНРЈ и дипломате Тришцлера фон Фалкенштајна (Heinz Trützschler von Falkenstein, 1902-1971) у разговорима са Владимиром Гавриловићем, шефом Привредног представништва ФНРЈ у Франкфурту, из марта 1950. и канцелара Аденауера са Станетом Павлићем, потоњим шефом истог представништва (делегације), из децембра 1950. године, види: *Akten zur auswärtigen Politik*, 110-113, 475-476. О неслагањима југословенске стране с немачким ставовима још почетком 1950. године јавно је говорио Владимир Дедијер (1914-1990), директор Дирекције за информације Владе ФНРЈ. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 23-24 (објављено и у: *Борба*, бр. 29. 4.2.1950, 1, Изјава В. Дедијера: „Југославија је међу првима извршила репатријацију немачких ратних заробљеника“).

⁷¹⁴ Сам министар унутрашњих послова, А. Ранковић, изнео је јуна 1951. на састанку ЦК КПЈ озбиљне критике на рад неких судских органа. Заробљеници су неретко осуђивани само на основу

случајевима некакве кривице, време проведено у заробљеништву, уз тешке услове затворског боравка и одвојеност од породица, требало да буду довољна казнена мера, те да је дошло време за „подвлачење црте“ на догађаје из минулог рата.⁷¹⁵

Коначно отпуштање свих преосталих немачких ратних заробљеника уследиће до краја 1953. године. Тада су немачки и аустријски држављани, раније осуђени на временске казне затвора због почињених ратних злочина, амнестирани, након чега је уследио и њихов повратак.⁷¹⁶

Уговор о слободи

Ослобађање ратних заробљеника уз уговорну обавезу

Први помен могућности запослења ратних заробљеника као цивилних лица среће се средином 1946. године, након што је Привредни савет образовао *Комисију за коришћење немачке својине на пољу електрификације и електроиндустрије*. Тада се појавила идеја о превођењу најквалитетнијих стручњака–заробљеника у положај који су имали стручњаци ангажовани у Немачкој. Очекивало се да логорски кадар, мотивисан ослобађањем из заробљеништва и изједначавањем са цивилним стручњацима, пружи боље резултате рада, а уговорни рок трајања обавезе пружио би могућност рационалнијег планирања људских ресурса. Како план не би био препуштен стихији, сваки појединачни такав случај решавала је посебна комисија.⁷¹⁷

Ипак, прошло је више од пола године док питање ослобођења стручњака из заробљеништва у замену за уговор о раду није поново актуелизовано. Министарство рада тада се обратило Влади ФНРЈ, подвлачећи да у логорима (заправо и на раду у

изјаве дате у поступку ислеђивања, без извођења других (објективнијих) доказа. АЈ, Савез студената Југославије (145)-48-181, Допис Немачког савеза студената (VDS), 25.6.1951.

Иначе, на иницијативу адвокатске асоцијације *Добротворне службе протестантских цркава у Немачкој (Das Hilfswerk der Evangelischen Kirchen in Deutschland)* за заступање оптужених ратних заробљеника пред југословенским војним судовима, из септембра 1949. године, из Министарства правосуђа ФНРЈ саопштено је почетком 1950. да не постоје услови за тако нешто пошто је оптуженима обезбеђена „материјална и формална одбрана“, те да је сваком оптуженом „омогућено да упозна цео доказни материјал, да прати ток судског поступка преко преводиоца и да му се признају све процесне гаранције током целог кривичног поступка“. АЈ-49, предмети у вези са правном заштитом немачких ратних заробљеника, пов. бр. 365/49, 405/49 и 47/950 (21.9.1949-3.3.1950).

⁷¹⁵ Сем заробљеничког питања генерално, студентску сарадњу нарочито је кочило питање судбине професора права са Универзитета у Килу, др Бранта (Brandt), који се, и поред већег броја интервенција немачких власти и нејасне кривице још 1951. налазио у југословенском заробљеништву, односно о чијој се судбини ништа одређено није јавило. Већи број универзитета је одбио предлог сарадње (размене) са ФНРЈ управо због случаја др Бранта. АЈ-145-48-181, исто.

⁷¹⁶ В. Petranović, Ђ. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 120.

⁷¹⁷ АЈ-54-46-109, Записник, 5.6.1946.

предузећима) има мноштво немачких стручњака какве југословенске делегације траже по иностранству. Сличним дописом обратио се и МУП, па је коначно 3. априла 1947. године Генерални секретаријат Владе обавестио све привредне ресоре, комитете, Министарство рада и МУП о плану да се, у замену за прихватање рада по уговору на дуже време, ослободи део стручних немачких ратних заробљеника. Требало их је регрутовати из групе стручњака коју је поткрај марта 1947. одредила и по ресорима расподелила СПК, а у којој је био већи број спремних да се уговором обавежу да остану на раду на дуже време. Пре склапања уговора такви су стручњаци пуштани на слободу (уколико испуњавају услове за то, о чему је одлучивао МУП). Захтеве за уписење немачких заробљеника – стручњака подносила су само министарства (или комитети), односно њихове генералне и главне дирекције, а за послове уговарања као надлежна инстанца одређено је Министарство рада ФНРЈ. У уговорима о раду требало је обезбедити услове који важе и за домаће стручњаке, а евиденцију свих уговора требало је да воде надлежни административно-оперативни руководиоци или Министарство рада.⁷¹⁸ Само неколико дана доцније МУП је наредио да се о садржају писма Владе обавесте ратни заробљеници, установе и предузећа у којима они раде и команде логора, те да се сугерише да заробљеници који желе да остану на раду доставе изјаве на српскохрватском језику, а да команде логора препоруче предузећима да затраже одобрење за склапање уговора са одабраним стручним заробљеницима. Након таквих активности команде логора биле су дужне да доставе логорашима решење о ослобађању како би ови, као слободни грађани, закључили уговор о раду.⁷¹⁹

⁷¹⁸ АЈ-50-119-241, акт Министарства рада, пов. бр. 309, 22.2.1947; исто, акт МУП, V пов. бр. 1046, 28.3.1947; АЈ-19-211-1789, Распис Генералног секретаријата Владе ФНРЈ, пов. бр. 471, 3.4.1947 (исто и у: АЈ-50-119-241). Циркулару владе претходило је један преглед заробљеничке стручне радне снаге која није правилно искоришћена, који је МУП упутно 1.3.1947. године Привредном савету. Побројано је 187 занимања, са око 9.300-9.500 стручњака, који су били уписани, али не и правилно искоришћени. АЈ-50-119-241, акт МУП, Одељења за заробљенике, пов. бр. 354, 1.3.1947 (исти и у: АЈ-25-87-219, бр. 374, 1.3.1947). На основу тог акта СПК расподелила је 20.3.1947. преко 8.000 стручњака савезним министарствима индустрије, рударства, пољопривреде и шумарства, саобраћаја, грађевина, трговине и снабдевања, поморства, пошта, Комитету за заштиту народног здравља и СПК. АЈ-50-119-241, акт пов. бр. 1103, 20.3.1947. До краја јуна 1947. године разјашњено је да захтеве за ослобађање могу МУП подносити и министарства народних република. АЈ-50-119-241, пов. бр. 1427, 22.7.1947.

⁷¹⁹ АЈ-50-119-241, акт МУП, Одељења за ратне заробљенике, пов. бр. 594, 11.4.1947.

Изјава коју су потписивали заробљени стручњаци садржала је кратак текст, обично: *Овим изјављујем да сам приправан да одмах после отпуштања из заробљеништва останем 2 године у Југославији, те да потпишем радни уговор, који би предвидео: 1) плату у износу у којем се исплаћује вез задуженим немачким стручњацима, према одговарајућим квалификацијама (при томе одредити висину пореза), 2) пријем у социјално осигурање, према овде важећим законима, 3) могућност да се породица снабдева толико дуго, док се налази у Немачкој, као што је уговорено са немачким стручњацима који се већ налазе овде, 4) досељење моје породице (жене и деце) о државном трошку, 5) повратак породице и уговарајуће особе по истеку радног односа, 6) да се прибави стан и покућство посредством послодавца, 7) да се изједначи уговарајућа особа и његова породица са југословенским држављанима у погледу снабдевања*

Компатибилност између потреба привреде за већим залагањем и квалитетнијим радом стручњака (па и ратних заробљеника) и жеље заробљеника да поправе свој тежак положај (која је код стручњака и специјалиста била остварива), није представља југословенски спецификум, већ је била уобичајена и у другим земљама. Чак и у совјетским логорима, стручњаци (специјалисти), посебно они обучени у техничкој или производној струци, боље су прошли од осталих ратних заробљеника. Инжењери и техничари, машински инжењери, бравари и слично који су радили у својој струци живели су релативно добро. За свој рад, како се писало у тадашњој западној штампи, таква лица добијала су новац од којег су плаћали стан и храну (додуше у логорима) али од којег је остајао и део за личне потребе.⁷²⁰ Кампањом упошљавања ратних заробљеника-стручњака у својству слободних грађана само је до друге половине августа 1947. године обухваћено око хиљаду лица. Тако је хиљаду заробљеника, сада у статусу *ослобођеника*, напустило логоре и отпочело грађански живот.⁷²¹

Методологија запошљавања ратних заробљеника

Како је укупно питање регулисања радних односа странаца у Југославији стављено у делокруг Министарства рада, то је и питање уговарања са *ослобођеницима* било његов задатак. Средином јула 1947. године израђени су нацрти две врсте уговора за ратне заробљенике – *о хонорарној служби*, за *ослобођенике* који се примају као хонорарни службеници (*виши* стручњаци) и *о раду и радним односима*, примењив на оне стручњаке који ће бити исплаћивани по *Уредби о платама и надницама радника и намештеника* (*нижи* стручњаци). Приликом уговарања стављено је у задатак свима који су умешани у поступак, да на сваки начин настоје да обезбеде једнаке услове рада *ослобођеника* и домаћих стручњака, и тиме омогуће „да оне ослобођене заробљенике-

животним намештеницима, одећом и обућом, 8) правно изједначење обе уговорне стране. Изјаву је пратила краћа биографија (лична и професионална), као и карактеристика надлежног руководиоца. Примере изјаве види у: АЈ-11-157-492, Изјава картографа Ојгена Банка (Eugen Bank), са биографијом и карактеристиком (1947) и у АЈ-17, Персонално, ф.5, већи број изјава, 1947.

⁷²⁰ *Der Spiegel*, „Kriegsgefangene. Das war hart genug“, 26.6.1948, 16, доступно на: <http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/44417714> [11.10.2014]

⁷²¹ АЈ-50-119-241, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 2775, 27.8.1947. У документацији разних ресора евидентно је да се већ током априла месеца 1947. године предузимају кораци на подношењу захтева за запошљавање заробљеника. С обзиром да се знало, као на пример у случају електропривреде, који се заробљеници потражују, то су захтеви садржали на само опис стручног профила, већ и његове личне податке (заробљенички број). АЈ-11-4-17, Записник са састанка, 25.4.1947.

Приликом ослобађања заробљеника састављан је извештај о пуштању на слободу, који је упућиван послодавцу, а који је садржао име и презиме заробљеника, број решења МУП којим је ослобођен, као и тачан датум и сат ослобађања из заробљеништва, са констатацијом да се од тада сматра „слободним грађанином“. АЈ-11-82-269, извештај МУП, IX Одељења, бр. 14054, 23.9.1947.

стручњаке који су нам врло потребни, задржимо што дуже у нашој земљи.⁷²² Најчешћи рок на који су првобитно закључивани уговори са *ослобођеницима* износио је две године. Ређи случај је био закључење петогодишњег или дужег уговора, или, пак, трајног (на неодређено време). Заправо, од краја 1948. године Савезна управа за радну снагу Министарства рада, задужена за оверавање уговора, није више давала сагласност за уговоре дуже од пет година.⁷²³

Уговори нису били обимни и имали су по петнаест тачака. Оба типа, *хонорарни* и *уговор о раду*, била су истоветна, сем у наслову, а сем општих уводних елемената који су садржали личне податке о стручњаку, податке о послодавцу и радном месту и обавезу придржавања наређења претпостављених старешина и поштовања прописа, као и општих закључних елемената (рок важења уговора, отказни рок у случају потребе за ранијим отказивањем, питање трошкова скопчаних са закључењем уговора, број примерака уговора и њихов језик, инспекцијски надзор и клаузула о ступању на снагу), њима је била обухваћена још висина и динамика исплате редовне плате и других припадљности (путни и трошкови службених путовања), право на годишњи одмор и могућност доласка „фамилија“ у ФНРЈ, питање социјалног осигурања у случају болести, несреће на послу, изнемоглости, старости и смрти (по домаћим прописима), слање дела уштеђевине породици (како је наведено „у границама могућности“ – што ће доцније отворити низ проблема), обавезу обезбеђења стана и дознака стручњаку за куповину одеће и обуће, као и дужину радног дана и могућност прековременог рада.⁷²⁴

Прописивање модела уговора и начина уговарања ипак није довело до конзистентности у пословима уговарања са *ослобођеницима*. Дешавало се да се изађе у сусрет захтевима који нису били предвиђени у Министарству рада (при чему су ти захтеви некада били базирани на искуствима уговора из других ресора, у којима су

⁷²² Предузећа, односно установе, била су дужна да израде уговор у три примерка од којих је један остајао код послодавца, други је уручиван ослобођенику, а трећи достављан Министарству рада. Допуне или измене текста нацрта уговора, могле су се уносити само изузетно, и то искључиво након консултовања са Министарством рада ФНРЈ. АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 2036, 14.7.1947.

Иначе, достављање два текста нацрта уговора мало је каснило за потребама, пошто су „на терену“, у предузећима већ били закључивани уговори, који су се, као и у случају стручњака врбованих у иностранству, разликовали у појединим елементима, те је њихово доцније „поправљање“ изазивало негодовање ослобођеника. О нејединствености текстова уговора говорило се у савезном ресору за електропривреду: АЈ-11-17-49, План рада за кадровски сектор, 1.6-31.8.1947.

⁷²³ АЈ-16-23-28, акт Персоналног одељења, пов. бр. 1520/48, 2.2.1949. Мотив ослобођеника за потписивање дугорочних или сталних уговора происходио је из очекивања да ће тиме боље уредити свој правни статус у ФНРЈ и омогућити брже и лакше стицање југословенског држављанства, а све у циљу довођења породице из иностранства (махом Немачке). Исто.

⁷²⁴ АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 2036, 14.7.1947. Пример уговора: АЈ-11-5-19, Вилхелм Шол, 8.8.1946.

неке уговорне обавезе биле далеко изван прописаних), да сама предузећа слободно тумаче прописане клаузуле и уносе одредбе на начин како она мисле да је потребно, да недовољно разумеју прописе, да закључују уговоре на рок краћи него што је потребно (на једну уместо најмање две године). Међутим, и сам ресорни врх, односно надлежни за уређење питања радних односа нису се доследно држали прокламованих обавеза, па је долазило до извесних промена, углавном на штету *ослобођеника*.⁷²⁵

Оно што је било одлика превођења заробљеника у статус *ослобођеника* јесте велика спорост. Процедура је подразумевала да заробљеник пише изјаву (молбу) за рад у ФНРЈ. На ту изјаву давали су мишљење предузеће, команда логора и заробљенички Антифашистички одбор. Потом је изјава упућивана у Одељење за ратне заробљенике МУП, одатле у ресорно министарство на сагласност, па поново у МУП ради доношења решења о ослобађању. Решење се шаље команди логора, која „заробљеника приводи у предузеће“, тамо му саопштава решење о ослобађању и одмах се склапа уговор. Сем што је пут документа био веома дуг, спорост у поступању персоналних одељења при министарствима била је веома изражена. Дешавало се да се сагласност министарства добије после 3-4 месеца, што је код неких заробљеника доводило до одустајања од намере да раде у ФНРЈ по уговору. Стога је МУП априла 1948. године тражио од свих савезних и републичких министарстава, комитета ФНРЈ и генералних и главних дирекција да убрзају поступак давања сагласности.⁷²⁶

Како је Министарство рада било задужено за праћење евиденције о свим страним стручњацима, па и *ослобођеницима*, то су предузећа била дужна, да сем примерка уговора доставе евиденционе податке (име и презиме, датум и место рођења, националност, струка и специјалност, предузеће распоређивања на рад, адреса, висина припадности и адреса породице у иностранству) и редовно извештавају о изменама. Министарство рада је задатке на пописивању и ажурирању евиденција препоручило савезним и републичким органима, установама и предузећима, али не и наметнуло као обавезу,⁷²⁷ па ће поступање у вези с тим у потоњим месецима и годинама бити крајње шаролико.⁷²⁸

⁷²⁵ АЈ-25-87-219, предмет пов. бр. 2376, 18.8. 1947. и 26.8.1947; исто, предмет пов. бр. 4770, 1.11.1947, 6.11.1947. и 22.11.1947; АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 3959/48-XVI/2, 14.10.1948-4.11.1948.

⁷²⁶ АЈ-16-26-28, распис МУП, пов. бр. 612, 23.4.1948.

⁷²⁷ Исто.

⁷²⁸ Сем при вођењу основних евиденција (на републичким нивоима, и на федералном) не ред је владао и у вези са прикупљањем других евиденционих података, као што је био случај са потписаним

Првобитне тешкоће и њихово превазилажење

Првих дана након стицања слободе део бивших ратних заробљеника нашао се, како год то парадоксално било, у ситуацији егзистенцијалне угрожености, у положају лошијем него што је то било у логору. Чак и они који су највредније радили могли су, након потписивања уговора о раду, у џепу имати тек незнатну суму новца, а плати су се могли надати тек по истеку месеца (код потписника уговора о хонорарној служби исплата се могла добити унапред, али то није увек био случај). Ништа мањи проблем био је смештај. И када је стан био обезбеђен, он је, неретко, био празан, без покућства. Пошто поједини послодавци ништа нису учинили да „ослобођеним и преузетим заробљеницима-надничарима обезбеде опстанак до примања прве зараде, то су ови принуђени да се враћају у логоре и траже заштиту.“ Како би се предупредиле озбиљније тешкоће у погледу снабдевања и становања, по налогу Владе и Министарства рада ФНРЈ ресорна министарства, додуше тек од средине августа 1947. године, издају налог предузећима да се хитно ослобођеним заробљеницима за први месец рада обезбеде аконтације довољне за набавку стана, хране, дувана и одеће. Висина аконтација зависила је од локалних прилика, а враћање се обезбеђивало током следећих неколико исплата, зависно од висине припадљности.⁷²⁹

Наредних дана и месеци о том проблему водиће се више рачуна, па ће Министарство финансија разјаснити да би, у циљу обезбеђења позајмица *ослобођеницима* (за набавку одеће, обуће, постељине), ресорна министарства требало да активирају средства из кредитне линије која је служила за снабдевање радника уз годишњу камату од 1% и са роком отплате од шест месеци. Како би се тако пласирана средства наменски трошила Министарство финансија препоручило је да се уз сваки одобрени кредит издају бонови на одређену вредност и за одређену сврху.⁷³⁰

изјавама ослобођеника да ће након истека уговорног односа напустити ФНРЈ и вратити се у домовину (Немачку). О вишегодишњем кашњењу види: АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 5117/49-XVI/2, 4.10.1949, а о доцњи у општим питањима уговарања и евидентирања: АЈ-25-41-131, пов. бр. 4733, 10.11.1948; исто, пов. бр. 2278, 19.3.1949; АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 582, [?]2.1950.

⁷²⁹ АЈ-25-87-219, акт Министарства рударства, Персонално, б.б, 14.8.1947; АЈ-50-119-241, акт пов. бр. 1582, 16.8.1947. Кредити су углавном износили 3.000 динара (било је и од 2.000), а само за три савезне дирекције (металне индустрије, мотора и текстилне индустрије и свиларства) одобрено је новембра 1947. године 178.000 динара (за 60 *ослобођеника*). АЈ-17, Персонално, ф. 7, акт пов. бр. 2588, 14.11.1947.

⁷³⁰ АЈ-17-97-97, акт Министарства финансија, пов. VII бр. 3105, 19.8.1947. Наредних месеци уследиће, судећи по архивским изворима, одобрења таквих кредита већем броју ресорних привредних органа, а најчешћа сума која се наводи као висина појединачних кредита које су *ослобођеници* добијали била је 3.000 динара. Већ током 1948. године забележено је, међутим, да поједине управе, које су се задужиле код надлежних органа, нису вратиле кредите и припадајући интерес. Исто, акт Министарства

Нарочито вредни заробљеници, који су континуирано пребацивали норму, иако нису могли стећи звање ударника, могли су бити награђивани. Међутим, променом статуса, и претварањем заробљеника у *ослобођеника*, отворена је могућност да таква лица стекну звање ударника, и та појава није била ретка. У користима које су следиле из звања ударника страни држављани запослени у ФНРЈ, без обзира на модел по којем су добили послао (врбовањем у иностранству или ослобађањем из заробљеништва), нису се ни у чему разликовали од југословенских грађана.⁷³¹

Иако је прокламовано начело максималне једнакости *ослобођеника* са осталим југословенским радницима, ипак је за регулисање извесних права било потребно време, па и кад је успостављен правни оквир пролазили су месеци у додатним питањима предузећа и разјашњењима надлежних државних органа. Тако је у вези са снабдевањем животним намирницама, текстилом и обућом, Министарство рада тражило изјашњење 23. августа 1947. године, а надлежно Министарство трговине и снабдевања одговорило је тек у другој половини септембра, дакле више месеци откако је почело претварање заробљеника у *ослобођенике*. Према том акту *ослобођеници* су изједначени у погледу снабдевања са домаћим радницима одговарајућих категорија, те су предузећа била дужна да им обезбеде потрошачке карате.⁷³²

Ослобођеним заробљеницима обећана је могућност да у ФНРЈ доведу чланове ужих породица, па је тако једно од првих питања, које ће након пуштања на слободу покренути, било управо пресељење породица.⁷³³ За пресељење, формално, нису тражени никакви посебни услови, осим да *ослобођеник* има закључен уговор и обезбеђен стан. Међутим, влада ће ускоро, без образложења видљивог у документима, заузети опречан став и октобра 1947. године обавестиће надлежне да *ослобођеници* немају право на пресељење породица. Ускоро, првих дана фебруара 1948. године, став је поново измењен и отворена је могућност пресељења.⁷³⁴ Ипак, услед мноштва административних тешкоћа и лоше координације између организација и органа (од предузећа, преко надлежних месних и локалних органа и ресорних министарстава, до

индустрије, рачуноводства, 26.11.1947; АЈ-108-Перс. 4, страни стручњаци А-3, допис Министарства тешке индустрије Главној дирекцији савезне индустрије мотора, бр. 2166, 26.5.1948.

⁷³¹ Коначно решење о том питању дефинисано је мишљењем СПК, крајем августа 1947, од када већи број странаца почиње да добија ударничке књижице и остварује права ударника. АЈ-25-9-21, предмет бр. 11891, 9.8.1947, 12.8.1947, бр. 12550, 25.8.1947. и 28.8.1947, и акт бр. 13267, 10.9.1947.

⁷³² АЈ-50-119-241, акт пов. бр. 1889, 18.9.1947.

⁷³³ АЈ-50-119-241, акт Министарства рада, пов. бр. 2775, 27.8.1947

⁷³⁴ АЈ-31-67-95, акт Министарства рада бр. 268, 2.2.1948 (сачувано и у АЈ-16-23-28).

органа спољних послова и дипломатских мисија на страни) само у појединим случајевима и доћи до спајања породица.⁷³⁵ Међутим, скорашњи политички потреси изазвани сукобом са ИБ отежаће транспортовања ма које врсте, па и пребацивање супруга и деце *ослобођеника* у Југославију (посебно оних чије је путовање организовано преко Берлина и других источних престоница), што ће нагнати надлежне у Министарству рада да буду рестриктивнији у давању одобрења за пресељење.⁷³⁶

Бројност, структура и учинак ослобођеника

Током првих неколико месеци након отварања могућности изласка из логора у замену за рад по уговору, број *ослобођеника* рапидно је растао. Према информацијама Министарства рада и Дирекције за информације при Влади ФНРЈ, већ средином октобра 1947. године било је ослобођено око 5.000 заробљеника.⁷³⁷ Као и у случају споља ангажованих, број *ослобођеника* распоређених у савезним предузећима за неколико пута био је виши него у републичким. Тако је октобра 1947. од укупног броја *ослобођеника* запослених у индустрији 292 радило „по Народним републикама“ (171 у Србији, 73 у Хрватској, 42 у Словенији и 6 у БиХ),⁷³⁸ наспрам око 800 запослених у савезним предузећима. На дан 20. марта 1948. године у ресорима савезних министарстава, комитета и дирекција налазило се уговором обавезаних 3.812 *ослобођеника*, што би чинило више од преко 76% њиховог укупног броја.⁷³⁹ Иначе, тиме укупан број *ослобођеника* на раду у ФНРЈ није исцрпљен пошто је ангажовање стручњака из логора настављено и даље током 1948. године, и то у броју већем него

⁷³⁵ О једној од карактеристичних *збрка* услед којих није, и након годину и по дана *активности*, дошло до пресељења породице страног стручњака, у конкретном случају електромонтера Вернера Шолаца (Werner Scholz), запосленог у предузећу *Икарус* у Земуну, види: АЈ-25-152-404, акти и предмети о пресељењу породице В. Шолаца од 16.6.1948. до 5.1.1950.

⁷³⁶ АЈ-25-163-436, акт пов. бр. 952, 18.8.1948; АЈ-25-152-404, предмет 3686, 10.10.1947, 23.10.1947, 25.10.1947. и 8.11.1947; АЈ-16-23-28, акт пов. бр. 481, 28.1.1948. Отварање могућности пресељења породица уследило је „ради срећенијег и потпунијег живота ослобођених ратних заробљеника укључених у нашу привреду на основу уговора, а и циљу да се получи [још] бољи ефекат у раду“. Услови за пресељење обухватали су: уговор *ослобођеника* са послодавцем (одобрен у Министарству рада), молбу са подацима о члановима породице који би се преселили, као и стварима које би понели, потврду месног НО о обезбеђеном адекватном стану, мишљење органа надлежног послодавцу (уз консултовање са органима УДБ), достављање молбе Министарству рада ФНРЈ посредством републичких органа рада. АЈ-25-152-404, акт бр. 268, 3.2.1948. Поједини захтеви за пресељење породица били су веома сложени за решавање и поред добре воље. Тако су мајка и син *ослобођеника* Ернеста Рутковског (Ernest Rutkowski) били не у Немачкој, већ у избегличком кампу у Данској, што је компликовало добијање потребних улазних виза. АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 620/48-XVI/2, 9.8.1948. и 13.9.1948.

⁷³⁷ АЈ-25-62-165, предмет бр. 3474, 14.10.1947, 20.10.1947, 10.11.1947. и 14.11.1947. Верујемо да су у тај број укључени и неки од заробљеника који су само ослобођени, без закључења уговора о раду.

⁷³⁸ АЈ-25-152-404, Списак ослобођених заробљеника по народним републикама, s.d [1947].

⁷³⁹ АЈ-19-211-1789, Прегледи бројног стања ослобођених ратних заробљеника на дан 20. марта 1948. године. Види: Табела 3.

што их је ослобођено 1947.⁷⁴⁰ О бројности и важности *ослобођеника* у привреди, а посебно индустрији, сведочи и списак од 506 лица, побројаних (вероватно) 1949. године у дирекцијама Министарства тешке индустрије ФНРЈ, где је готово сто процентно наведено да је стручњак и даље потребан у раду, као и њихова сразмера према споља ангажованим стручњацима (поткрај 1949. године од укупно 745 страних стручњака у тешкој индустрији, *ослобођеници* су чинили 56,5%).⁷⁴¹

Како је извориште *ослобођеника* била управо југословенска територија, а како је надлежност над њима била у делокругу ресора реда, силе и принуде (МНО и МУП), најцеловитије податке о структури и распореду, мада су и они мањкави и далеко од комплетних, имамо за ослобођене ратне заробљенике.

Табела 3: Распоред *ослобођеника* под уговором на дан 20. марта 1948. године⁷⁴²

Орган	Број <i>ослобођеника</i>	Орган	Број <i>ослобођеника</i>
Министарство пољопривреде и шумарства	407	Министарство унутрашњих послова	165
Министарство индустрије	807	Министарство народне одбране	334
Министарство рударства	572	Главна дирекција железница	198
Министарство електропривреде	55	Комитет за аутосаобраћај	92
Министарство саобраћаја	80	Комитет за културу и уметност	5
Министарство трговине и снабдевања	77	Комитет за школе и науку	11
Министарство грађевина	691	Председништво Владе	33
Министарство поморства	42	Радио-комитет при Влади ФНРЈ	22
Министарство комуналних послова	58	Разно	152
Министарство просвете	11	УКУПНО:	3.812

Разумљиво је да њихова бројност у ресорима индустрије, грађевинарства и рударства (укупно 2.070) далеко превазилази учешће у другим привредним, а нарочито ванпривредним секторима. Запажено је присуство великог броја *ослобођеника* у пољопривреди и шумарству (више од 400), железницама (готово 200) и у два ресора принуде (МНО и МУП – укупно 449). Како *ослобођеници* нису могли у органима државне силе обављати задатке из основних функција (чување унутрашњег поретка и

⁷⁴⁰ Упореди: АЈ-11-46-155, акти Персоналног одељења, бр. 10458, 10468 и 10469, 25.3.1948; АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 938/48-XVI/2, 20.8.1948; исто, пов. бр. 2476/48-XVI/2, 24.9.1948; АЈ-16-23-28, бр. 1672, 10.8.1948; АЈ-24-43-110, Страни стручњаци и ратни заробљеници у Министарству рударства ФНРЈ

⁷⁴¹ АЈ-16-23-28, Списак ослобођених страних стручњака по дирекцијама, с.а [1949]; исто, Списак страних стручњака ослобођених и ангажованих по дирекцијама и предузећима, с.а [1949].

⁷⁴² АЈ-16-23-28, преглед Стање обавеза на дан 20. марта 1948. године. Стварни број *ослобођеника* који су радили у предузећима и установама ФНРЈ већ тада је био знатно (можда и двоструко) већи.

обезбеђење војног потенцијала), то се претпоставља да су и у тим ресорима обављали привредне задатке (првенствено за потребе војне индустрије и грађевинарства).⁷⁴³

Искључујући категорију *разно* (мада није погрешно тврдити да је и у њеном оквиру највећи број *ослобођеника* обављао привредне задатке⁷⁴⁴), три ресора надлежна за културу и школство и Председништво Владе, више од 94,4% *ослобођеника* добило је ангажман у привредним делатностима. Ако се узму у обзир занимања (стручни профил) *ослобођеника*, онда се добија још већи проценат привредних делатника. Од укупно 116 занимања, на која су били разврстани *ослобођеници*, 14 нису била *привредна* (филмски стручњаци и техничари, медицински стручњаци, музичари, спортски учитељи и др), али са бројношћу од тек 83 тај „непривредни“ кадар чинио је мање од 2,2% укупног броја *ослобођеника* (при чему нема сумње да је део њих био „подршка“ привреди, као што су лекари при већим привредним комбинатима).⁷⁴⁵

Према нивоу образовања укупно 18 занимања са 226 делатника захтевала су вишу или високу школу, 24 са 37 запослених средњу, а 74 са 3.216 радника занат. Међу занатлијама највише је било бравара (580), механичара (429), зидара (306), столара (261), шофера (178), електричара (166), тесара (144), ковача (131) и молера (109). Средњи стручни кадар чинили су технички цртачи (67), грађевински техничари и машинисти (по 37), машински техничари (29), електротехничари (28) и радиотехничари (22), док су међу високообразованима најбројнији били грађевински (61) и машински инжењери (49), ветеринари (19), хемичари (13), лекари (11), електроинжењери, архитекте и агрономи (по 10). Највећи број *ослобођеника* распоређен је по предузећима и установама на територији Србије (1.125), нешто мање у БиХ (971), као и у Словенији (731) и Хрватској (715). У Црној Гори било их је 181, а у Македонији свега 89 (мада она није најмања по популацији, територији и укупном броју запослених).⁷⁴⁶

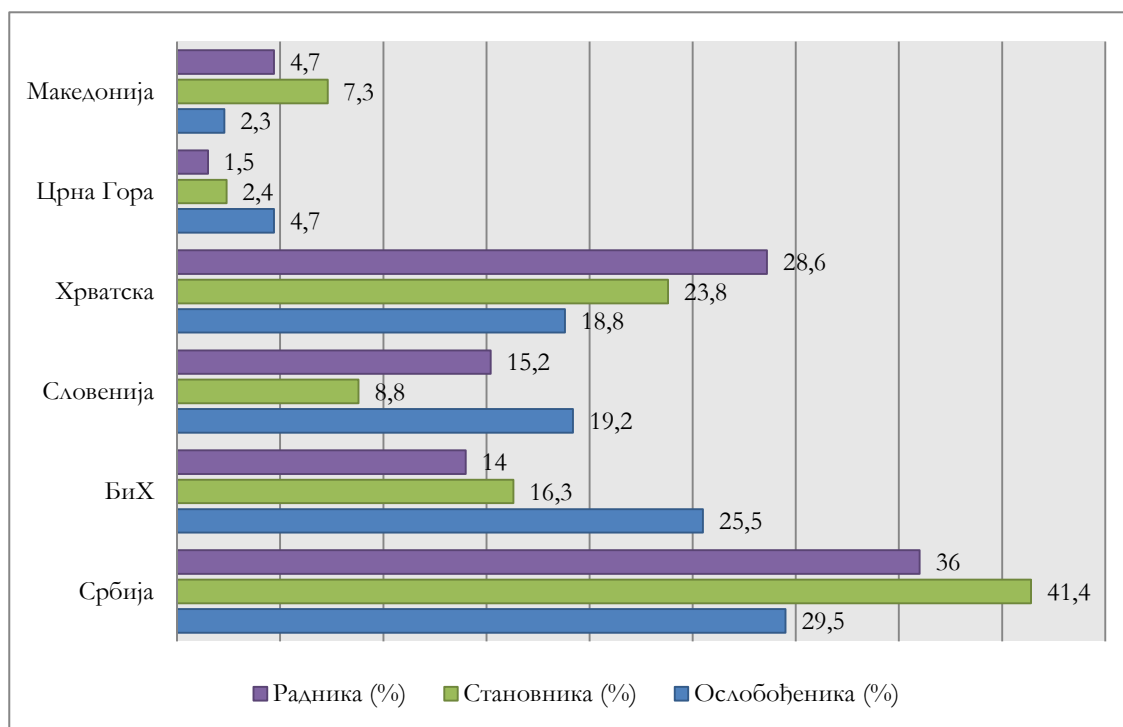
⁷⁴³ Исто.

⁷⁴⁴ У појединим збирним списковима појављују се, поред министарстава и комитета (савезних и републичких), и синтагме попут „остале установе и предузећа“, што можемо с великом вероватноћом протумачити као *разно* из претходне табеле. Под том категоријом налазе се углавном грађевинска предузећа, разни срески народни одбори, медији (новине, радио), социјалне установе, па чак и Народна банка ФНРЈ. Види: исто, Списак страних стручњака и ослобођених заробљеника који су закључили уговоре о хонорарној служби и чији су уговори регистровани, с.а [1948?].

⁷⁴⁵ Исто, преглед Стање обавеза на дан 20. марта 1948. године.

⁷⁴⁶ Исто.

Графикон 2: Распоред ослобођеника по републикама (према броју радника и становника), 1948.

Према: АЈ-16-23-28, преглед Стање обавеза на дан 20. марта 1948. године; *Jugoslavija 1945-1964, Statistički pregled*, Београд, 1965.

Графички приказ показује несразмеру приликом распоређивања ослобођеника по републикама, односно његову непропорционалност величини популације и броју радника. Сходно броју становника и запослених највише ослобођеника ангажовано је у привреди Словеније, Црне Горе и БиХ (знатно изнад процента учешћа њиховог становништва у популацији ФНРЈ и запослених у укупном радништву земље), у Хрватској и Србији било их је мање, а у Македонији осетно испод процента у којем је она партиципирала у укупном броју становника, односно у поселих лица земље. Ако је висок проценат учешћа ослобођеника у привреди Словеније последица њеног високог степена развоја и индустријализованости, виших од остатка земље, његов обим у привредама БиХ и Црне Горе био би сведочанство убрзане масовне индустријализације (за шта има основа ако се узму у обзир економска политика КПЈ на власти и обиље минералних ресурса). У том контексту намеће се закључак да се у привреди Србије и Хрватске „улагало“ путем ангажовања стручног потенцијала ослобођеника онолико колико је било нужно (рекло би се пре за одржавање система,

него за његов значајнији развој), али и да се на подручју Македоније десно „застој“ у прокламованој модернизацији, односно да није било довољно улагања у развој.

Велики број страних радника, понајвише *ослобођеника*, радио је у рударству ФНРЈ. Према евиденцији ресорног органа, вођеној од 1947, па током наредних неколико година, најмање 1.040 *странаца* је радило у рудницима и рударским предузећима.⁷⁴⁷ Највише их је у то звање преведено из статуса ратних заробљеника, а међу њима била је чак око половина фолксдојчера, као и неколико десетина *правих* странаца. Судаћи према евиденцији готово да није било значајнијег рудника у земљи у којем нису радили. Далеко предњачи Бор у којем је било око 40% *ослобођеника*. Следи рудник угља *Тито* у Литви, са преко 16%, али своје квоте од неколико до више десетина *ослобођеника* имали су рудник *Зеница*, *Бреза*, *Раша*, *Крека*, *Бановићи*, *Тренча*, *Трбовље*, *Какањ*, *Ивањица*, *Сењски рудници*, *Мачкатица*, *Леце*, *Идрија*, *Мајданпек*, *Бољевац*, *Мостар*, *Храстник*, *Злетово*, рудници *Тимбаса* (Гимочког басена) – *Добра срећа*, *Вршка чука*, *Иваново*, *Боговина*, *Хајдук Вељко* и *Ртањ*, налазиште нафте *Доња Лендава*, рафинерије у Сиску, Гојлу и Ријечи, разне дирекције при министарству, републичка министарства рударства и др.⁷⁴⁸

Већина је заробљеништва ослобођена 1948. године (55,3%), а у претходној години статус *ослобођеника* стекло је 36,3% (преосталих 8,4% представљали би делом оне који нису уредно евидентирани, као и стручњаке из иностранства). Већина пописаних имала је неки занат или квалификацију, и тек око 6-7% означено је као радници, помоћни радници или сељаци без спреме. *Ослобођенике* је карактерисала млада популација, те су најбројнији били они рођени после 1921. године (око 37,7%), као и рођени 1911-1920 (35,6%). Декаду старијих било је осетно мање (21,9%), а рођени до 1900. године (и непознати), чинили су изразиту мањину (2,4%).⁷⁴⁹ Поједини *ослобођеници* распоређени су у међувремену у неки други савезни или републички ресор. Занимљиво је да су у неколико случајева забележени враћање *ослобођеника* у логор због лошег обављања посла, предаја власима због крађе и бекство.⁷⁵⁰

⁷⁴⁷ Евиденција носи назив: *Страни стручњаци и ратни заробљеници запослени у ресору Министарства рударства ФНРЈ*, АЈ-24-43-110.

⁷⁴⁸ АЈ-24-43-110, исто.

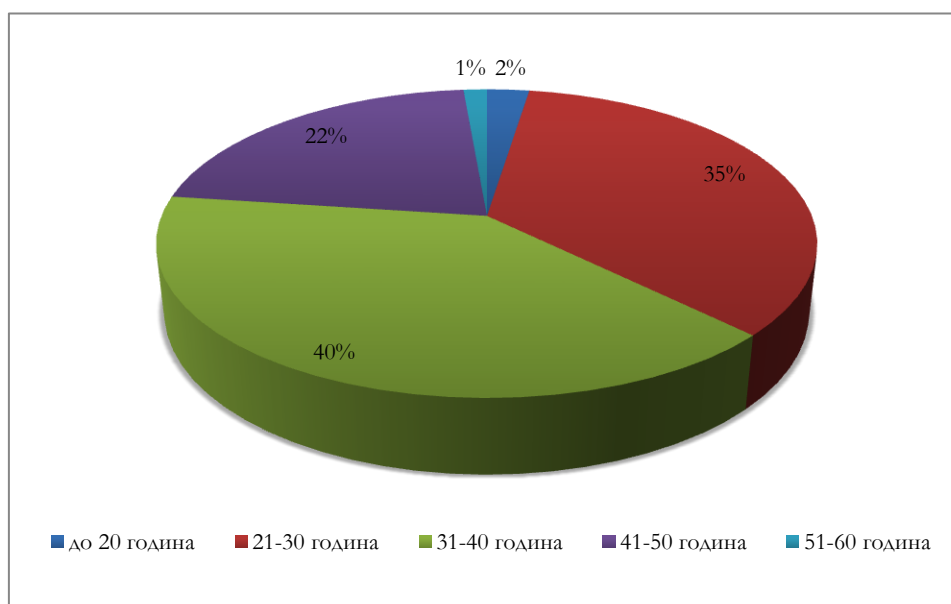
⁷⁴⁹ Исто.

⁷⁵⁰ Тако је Херберт Блазер (Herbert Blaser), рођ. 1921. године, ослобођен решењем од 20.2.1948. године и упуслен као зидарски радник у рудник *Храстник* код Трбовља (Словенија), побегао 22.6.1948. године. Можда је на такав чин утицала и релативна близина државне границе. Исто.

Анализом већег броја евиденција и обимне персоналне документације сачуване у фондовима савезних привредних органа и органа за рад, на узорку који износи око 10% укупног броја уговорно обавезаних *ослобођеника*, добија се да су најбројнију групу чинили занатлије (мајстори) и КВ радници, обично са двогодишњом или трогодишњом занатском школом (преко 66%), а за њима лица са вишом и високом школом (20,2%, од којих су десетак процената чинили студенти). Знатно мање било је *ослобођеника* са средњом техничком школом (око 8,5%) и неквалификованих, са или без основне школе (око 3,2%).⁷⁵¹ У картонима *ослобођеника* наведено је да су они по националности Немци – више од 89%, остали су се декларисали као Аустријанци (око 10,6%) уз тек неколицину других Средњоевропљана. У погледу држављанства немачко је такође било доминантно (85,7%), аустријско је имало 10,8%, ЧСР 1,6%, мађарско 0,5%, колико је било и осталих, док за око 0,9% нема података.⁷⁵²

Ослобођеници на раду у Југославији били су претежно млади или у средњим годинама, у добу када је продуктивност највећа. То је и очекивано с обзиром да се ради о лицима која су обаљала војну службу. Тако их је више од петине било у петој деценији живота, нешто више од трећине у трећој, а чак две петине у четвртој.⁷⁵³

Графикон 3: Старосна структура *ослобођеника*

Према: АЈ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; АЈ-25-87-219; АЈ-25-157-415.

⁷⁵¹ За око 2,1% нема података о образовању. Анализа према: АЈ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; АЈ-25-87-219; АЈ-25-157-415.

⁷⁵² Анализа: исто.

⁷⁵³ Исто.

Из такве старосне структуре производи и брачна структура, па ће преко 32% *ослобођеника* бити неожењено, а готово 57% у брачној заједници (уз мањи број разведених и удоваца, као и десетак одсто за које не постоје подаци). Од укупног броја ожењених, разведених и удоваца без деце је било близу 20% *ослобођеника*, са 1 дететом 40%, са 2 детета 25,5%, са 3 детета 9%, са 4 детета 3,5% и са 5 и више деце 2%. Грубо говорећи, око 3.400-3.500 деце у Немачкој зависило је од рада уговором обавезаних *ослобођеника*,⁷⁵⁴ мада је број деце *ослобођеника* био далеко (можда и двоструко) већи.

Према једном извештају Министарства индустрије *ослобођеници* су имали радни дан исте дужине, као и домаћи радници, а део њих је временом овладао језиком. Многи су остали активни у раду АНТИФА и након напуштања логора. Већини је (као самцима) обезбеђен стан, како у мањим местима, тако и у градовима. Плате су редовно примали, а као највећи проблем наметало се лоше снабдевање текстилом и обућом, за шта су кривицу сносили локални народни одбори, али и предузећа услед своје пасивности. Оцењено је да индустрија има велику корист од рада *ослобођеника*, да се ту углавном ради о млађим и вредним људима који се на послу залажу као инжењери, техничари и мајстори (бравари и разноврсни стручњаци за машинску обраду метала, коже, текстила и дрвета). Такође, оцењено је да део њих није у прво време био правилно искоришћен, али до октобра 1947. године (када је израђена информација) тај проблем је решен и они су потпуно укључени у процес производње.⁷⁵⁵

Министарство рада ФНРЈ констатовало је крајем октобра 1947. године да би акција ослобађања стручњака и КВ радника потребних привреди била и већа да није било неколико неповољних околности. Још у почетку, када се међу заробљеницима почело с агитацијом, шириле су се по логорима гласине да ће они који буду ослобођени заробљеништва и остану на раду у ФНРЈ изгубити немачко држављанство и могућност да се врате својим породицама.⁷⁵⁶ Другу неповољну околност изазвало је само Министарство рада својом забраном слања пакета породицама *ослобођеника* (остављена је само могућност слања дела уштеђевине). Како је право на слање пакета

⁷⁵⁴ Исто.

⁷⁵⁵ АЈ-25-152-404, Списак ослобођених заробљеника по народним републикама, s.d [1947].

⁷⁵⁶ Пошто су они ослобођени заробљеници који су већ радили у југословенским предузећима добили исправе од власти ФНРЈ на којима је у рубрици „држављанство“ стајало: *без држављанства*, то је „велики број колебљивих у томе видео потврду оног што су им фашисти причали“. АЈ-50-119-241, акт Министарства рада, пов. бр. 3851, 24.10.1947.

припадало стручњацима који су дошли из иностранства,⁷⁵⁷ то је незадовољство *ослобођеника* због сегрегације било веће, те су многи потенцијално заинтересовани одбили потписивање уговора о раду истичући да је слање пакета за њих једини услов дужег останка на раду.⁷⁵⁸ Ако се има на уму очајно стање снабдевања у окупираној Немачкој и забринутости коју су због тога могли имати просторно удаљени очеви и синови заробљени у Југославији, то је такав став био сасвим разумљив. Коначно, ширем прихватању понуде југословенских власти није ишло у прилог ни вишемесечно одлагање могућности пресељења породица.

Иако свесне да и саме узрокују слабији одзив заробљеника за дужи рад, власти нису биле у стању да прошире понуду, тако да су сем слања уштеђевина у износу до 50% зараде (која ће за нове потписнике уговора бити суспендована марта 1948. године)⁷⁵⁹ и могућности набавке намептаја на кредит, остале очекиване погодности – слање пакета, додатак за одвојени живот (који је признат само радницима из Зоне А, италијанског дела СТТ), долазак породица и питање обештећења због уплате пуног износа социјалног осигурања – нису могле месецима, или уопште, бити реализоване.⁷⁶⁰ Додатну тешкоћу представљао је најпре начелни, а од јануара 1948. децидни став власти о забрани коришћења годишњег одмора ван територије ФНРЈ

⁷⁵⁷ Било је идеја да се слање пакета онемогући и Немцима који су дошли из иностранства, али у пракси се показало да тако нешто није могуће ускратити. Исто.

⁷⁵⁸ Исто.

⁷⁵⁹ За *ослобођенике* који су потписивали уговоре након марта 1948. године није предвиђена могућност слања у иностранство дела уштеђевина пошто нису биле обезбеђене потребне девизе. Неколико месеци касније (1. септембра), пошто су делимично прибављена средства плаћања, тај је бенефит омогућен високо-квалификованим стручњацима (са факултетском или потпуном средњотехничком школом), те ће им у том смислу бити допуњени и уговори. АЈ-16-23-28, акт Министарства рада пов. бр. 1440-XVI/2, 27.8.1948; АЈ-25-152-404, акт пов. бр. акт пов. бр. 1065-XVI/2, 23.8.1947; исто, акт пов. бр. 2476/48-XVI/2, 24.9.1948. Ускоро ће, ради „покривања“ одговарајућим апоенима, Министарство финансија ФНРЈ затражити од Министарства трговине и снабдевања да обезбеди нових 1,500.000 источњонемачких марака. АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 1819, 4.9.1948.

⁷⁶⁰ Посредством територијално најближе филијале Народне банке *ослобођеници* су могли да шаљу породици до 50% зараде. Приликом уплате било је неопходно да имају потврду послодавца да на основу уговора имају право на слање дознака, са износом новца који се могао тако упућивати. Међутим, још десет месеци након почетка ослобађања заробљеника у замену за рад по уговору било је мноштво предузећа која нису доставила Министарству рада уговоре на одобрење, па за све те случајеве нису могла бити планирана одговарајућа девизна средства, услед чега је онемогућено слање дознака у иностранство. АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 4861, 4.12.1947; исто, акт пов. бр. 2026, 19.2.1948.

Захтев *ослобођеника* да се обештете пошто се од њихове бруто зараде одбија пун износ социјалног осигурања, а неће бити у могућности да користе југословенску пензију, није наишао на разумевање. „Онда када буду успостављени редовни односи између наше земље и Немачке, можда ће нешто бити учињено и у том смислу, да се у оваквим случајевима изврши пренос уплата социјалног осигурања. Но о ма каквом обештећењу не може бити речи“ – био је категоричан став Министарства рада. Исто, акт бр. 4775, 15.11.1947.

(који ће се променити тек августа 1948),⁷⁶¹ као и став синдиката о немогућности остваривања синдикалних повластица у вези с годишњим одмором пре навршења синдикалног стажа од 11 месеци (без обзира што многи *ослобођеници*, као и други стручњаци, „заслугом“ других нису могли на време ступити у чланство синдиката).⁷⁶²

Иако би требало да су приликом ангажовања *ослобођеника* предузећа била добро упозната са њиховим радом, дешавало се да након неколико месеци у извештајима „испливавају“ информације о бившим заробљеницима који нису „задовољавајући у погледу радне дисциплине“ или „залагања у раду“, или, пак, да њихова стручност није адекватна.⁷⁶³ У таквим ситуацијама покретало се питање отказа. Сходно уговорним клаузулама *ослобођеницима* се служба (односно рад) могла отказати пре уговореног рока само у случају да се комисијски установи да они не располажу оним стручним способностима ради којих су узети у службу, или ако недовољно ангажују у послу своје стручно знање. Таква пракса отказивања рада, до које је временом дошло, међутим, произвела је „веома велике незгоде у том погледу, што статус тих бивших заробљеника постаје нејасан и неодређен“, што се постављало питање какав став према таквим лицима треба заузети, односно како према њима даље поступати. У консултацијама МУП и Привредног савета ФНРЈ, из октобра 1947, закључено је да се у случају када се покаже да уговором ангажовани *ослобођеници* не располажу потребним квалитетом њима не даје отказ. О томе је требало обавести ресорно министарство (или други орган) и такво лице стављало се „на расположење“ (уз напомену за какве задатке се може употребити). Надлежно министарство било је дужно да *ослобођенику* пронађе радно место на којем ће он, сходно својим способностима, успешно обављати задатке. Међутим, када би се проценило да постоји случај „недовољног ангажовања свог стручног знања у послу“, потребно је било поднети пријаву јавном тужиоцу ради покретања поступка „због кривичног дела саботаже (ометање,

⁷⁶¹ Предлог Министарства рада био је да се током прве две године рада по уговору не дозволи коришћење годишњег одмора у Немачкој или другим земљама, а да се у сарадњи са МУП, иначе надлежним за ту област, решавају појединачно захтеви за сваки конкретни случај. Исто, акт пов. бр. 4861, 4.12.1947. Почетком августа 1948. године МУП је дозволио да се са *ослобођеницима* могу склапати и уговори који садрже могућност да се одмах по склапању уговора омогући бившим заробљеницима одлазак у Немачку или Аустрију ради посете породици, и потом повратак на рад у ФНРЈ, али Министарство рада тражило је неколико седмица доцније да се рај акт стави ван снаге (о чему нисмо нашли потврду у изворима). АЈ-16-23-28, акт МУП IX Одељења, бр. 12865, 5.8.1948; АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 938/48-XVI/2, 20.8.1948.

⁷⁶² АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 902, 10.8.1948.

⁷⁶³ Пример таквих оцена види у: АЈ-11-41-137, извештај *Електричног предузећа Београд*, 4.11.1947.

ономогућавање или довођење у опасност правилног и брзог пословања државних, задружних или привредних и саобраћајних предузећа – радњи)⁷⁶⁴.

Током 1949. године забележен је велики број (скоро свакодневних) захтева бивших заробљеника, како држављана Немачке (западне), тако и Аустрије, који су изразили жељу да се врате у Југославију и ту заснују радни однос. Према информацији Генералног конзулата у Минхену углавном је била реч о КВ радницима (мајсторима), а ређе о већим стручњацима. Некомплетна документација не дозвољава сагледавање свих појединости, али јасно сугерише да су такве понуде одбијане, под изговором да нису била предвиђена планом потреба радне снаге за 1949. годину, а и они који су били интересантни (попут аустријског пушкара Фрица Бранта – Fritz Brandt), могли су бити упуслени једино ако би се сагласили да не шаљу део уштеђевине у домовину.⁷⁶⁵

⁷⁶⁴ АЈ-50-119-241, акт МУП, II пов. бр. 5172, 28.10.1947.

⁷⁶⁵ АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 2004, 23.2.1949; исто, предмет пов. бр. 4464/XVI/2, 24.5. и 1.6.1949.

СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ“

Државни органи и ангажовање немачких и других страних стручњака

„У недостатку домаће радне снаге, нарочито квалификованих радника, у нашу земљу долазе стручњаци из иностранства. Њихов долазак изазван је нашом потребом за стручном радном снагом и њиховом жељом да дођу у Југославију у којој су услови рада много повољнији него у земљама из којих долазе“ – информисао је 15. фебруара 1947. године републичке власти Генерални секретаријат Владе ФНРЈ.⁷⁶⁶ Наравно, схватајући озбиљност недостатка стручне радне снаге, југословенске власти су знатно раније отпочеле са активностима на врбовању и запошљавању странаца, дефинишући потребе привреде и модалитете ангажовања у *ходу*, и уз пуно лутања.

Циљане активности на ангажовању страних стручњака за рад у ФНРЈ, почев од 1946. године, обављала је Репарациона комисија. Као наследник дела послова *Државне комисије за ратну штету* (основане 2. априла 1945) и *Репарационог завода* Министарства спољне трговине, она је од 15. фебруара 1946. године руководила репарационим и реституционим секцијама у иностранству, које су деловале у саставу војних мисија и делегација.⁷⁶⁷ Тако су те секције, скупа са особљем војних делегација и мисија, постале центри за проналажење и врбовање слободне стручне радне снаге. Они су на захтев ресорног органа, током доласка у иностранство, превасходно Немачку,⁷⁶⁸ делегација Репарационе комисије или делегата неког министарства (који су каткад ван земље боравили месецима), ступали у контакт са незапосленим стручњацима и нудили им упослење. У неким случајевима од страних стручњака се очекивало да сем рада и

⁷⁶⁶ АЈ-50-119-242, Акт пов. бр. 222, 15.2.1947 (фол. 462).

⁷⁶⁷ Репарациона комисија је имала задатак да у Немачкој тражи специјалисте (махом *средњи кадар*). У том циљу сарађивала је са Репарационом агенцијом у Бриселу као делом *Међусавезничке репарационе агенције (Inter-Allied Reparations Agency, IARA)*, образоване јануара 1946, и Војном мисијом у Берлину, „која може закључивати и директне споразуме са појединим немачким стручњацима“ (што ће допунити створити мноштво тешкоћа). Превасходно се мислило на стручњаке из предузећа предвиђених за репарације. АЈ-54-46-109, записници, 13.3.1946, 5.6.1946. и 29.6.1946. О задацима IARA види „Reparation from Germany, Establishment of Inter-Allied Reparation Agency, and Restitution of Monetary Gold“ у: *Treaties and Other International Agreements of The United States Of America, 1776-1949, Vol. 4, Multilateral 1946-1949*, compiled under the direction of Charles I. Bevans, Washington, 1970, 5-19 и АЈ-54-44-98, акт Посланства ФНРЈ у Бриселу, 11.1.1946 (са извештајем о Конференцији за репарације, Париз, 9.11-21.12.1945).

⁷⁶⁸ О стању у послератној Немачкој види *Увод*, потпоглавље *Последице рата у Европи*, одељак *Немачка*. Опширније о стању привреде у Немачкој види зборник: *Geschichte der deutschen Wirtschaft im 20. Jahrhundert*, Hrsg. Reinhard Spree, München, 2001. и студије: Nicholas Balabkins, *Germany under direct controls: economic aspects of industrial disarmament, 1945-1948*, Rutgers University Press, 1964, Christian L. Glossner, *The Making of the German Post-War Economy: Political Communication and Public Reception of the Social Market Economy after World War II*, London-New York, 2010, 108-147; и Е. Owen-Smith, *н.д.* О општем погледу на историју Немачке (СРН и НДР) више у: Dietrich Thränhardt, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt am Main, 1996; Dietrich Staritz, *Geschichte der DDR 1949-1989*, Frankfurt am Main, 1996.

искуства обезбеде нацрте, техничку документацију или патенте.⁷⁶⁹ Током потраге за стручњацима и у поступку ангажовања није било координације нити централног евидентирања. Чак ни питање принципијелног става МУП према одобрењу уласка у земљу немачким стручњацима више месеци није било утврђено.⁷⁷⁰

Иако без јасног плана и стратегије, већ у првој половини 1946. године почеће појединачно или у мањим групама да пристижу у ФНРЈ страни (најпре немачки) стручњаци. С обзиром на велики неред, током јуна исте године приступило се првим припремама за организовано *врбовање* немачких стручњака у иностранству, најпре у ЧСР. Персонално одељење Министарства индустрије ФНРЈ добило је задужење да одреди лице које ће отпутовати у амбасаду у Прагу како би тамо за потребе привреде ангажовало што већи број Немаца. Назначено је да с тим Немцима треба склопити уговоре о раду, „а не да се насељавају“, а као координационо тело за утврђивање потреба и одржавање везе предвиђен ја Привредни савет ФНРЈ.⁷⁷¹

На измаку 1946. године Генерални секретаријат Владе предузео је мере за квалитетније ангажовање стручњака из Немачке. До тада су их ресорни органи парцијално ангажовали посредством Војне мисије у Берлину. Није била реткост да се у уговорима закљученим у Берлину нађу „незгодне клаузуле и обавезе за Владу ФНРЈ“. Како би се избегле такве обавезе, ангажовање обављало на уједначен начин и имала добра евиденција, 28. децембра 1946. године решено је да уговоре може закључивати само Министарство рада ФНРЈ, којем ће ресори достављати потребе.⁷⁷² Иако је то министарство озбиљно прионуло послу на ангажовању, формирајући и посебан организациони део (најпре Савезна управа за радну снагу, а од 1950. године Биро за

⁷⁶⁹ На пример, од инж. Хајнриха Милера (Heinrich Müller) из Дизелдорфа тражено је „да прибави копије цртежа гарнитуре за дубинска бушења“, а од његовог суграђанина, инж. Вилхелма Швира (Wilhelm Schwier), да, сем врбовања немачких стручњака за рад у ФНРЈ, прикупи и податке за поједине фабрике. АЈ-54-242-372, Акт Секције за репарације и реституције у Британској зони, Бад Ојенхаузен (*Bad Oeynhausen*), упућен шефу Војне мисије у Берлину („Према датим инструкцијама...“), поверљиво, б.б, s.d [1946]; АЈ-54-46-109, записници од 5.6.1946. и 29.6.1946.

⁷⁷⁰ АЈ-54-46-109, Записник, 29.6.1946.

⁷⁷¹ АЈ-11-4-14 и АЈ-17-13-13.

⁷⁷² АЈ-19-211-1789, акт пов. бр. 1832, 28.12.1946 (исто у: АЈ-50-119-242); Министарство рада је о новој методологији обавестило Репарациону комисију, тражећи од ње све материјале „који се односе на уређење тог питања“ (спискове у вези са запослењем стручњака, уговоре и сву осталу архиву), што је та комисија ускоро и учинила (предато је што предмета, што података из евиденција, што поименичних спискова за око 215 лица, уз напомену да ће предати и „све остале дописе који се налазе у архиви [...] као и све списе које буду у будуће стизале“). Међутим, Репарационој комисији ће и даље пристизати преписка на ту тему, а с обзиром да је остала сачувана у њеној архиви претпостављамо да није било ажурности у прослеђивању свих предмета Министарству рада. АЈ-54-354-521, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 1, 6.1.1947; исто, примопредајни списак, s.d [1947]; исто, списак по ресорима, s.d [1947]; исто, преглед евиденције s.d [1947]; исто, Министарство саобраћаја, акт пов. бр. 49, 17.2.1947.

страну стручну радну снагу⁷⁷³), пракса непосредног обраћања предузећа, установа па и министарстава представништвима ФНРЈ у иностранству наставила се још дуго.⁷⁷⁴ Министарству рада стављено је у задатак да овласти „погодно лице“ (цивилно) из састава Војне мисије ради „претходног потписивања оваквих уговора“, а за потписивање коначних уговора о раду овлашћен је начелник Одељења за радне односе. Министарству је сугерисано да у уговорима нигде не треба обавезивати владу, а ако се неке обавезе морају „примити“, требало их је представити као обавезе тог министарства. Стране стручњаке је по доласку у земљу требало распоредити по органима за које су ангажовани и о томе обавестити УДБ.⁷⁷⁵

Ради боље координације, поступања у складу са упутствима и вођења евиденција Влада је до половине јануара 1947. године тражила од савезних органа, тужилаштва и влада република да „у најкраћем року“ Министарству рада доставе преписе уговора са стручњацима из Немачке и податке где се они налазе, а том министарству наређено је да у складу са упутством од 28. децембра 1946. године све уговоре ревидира.⁷⁷⁶ Како би се побољшало проналажење стручњака и завео ред у поступак уговарања Влада је 21. фебруара 1947. године Војној мисији у Берлину упутила директиву о начину ангажовања и формулар уговора. Без сагласности Министарства рада од обрасца уговора није се смело одступати, а за потписивање у име Министарства рада одређен је у Мисији Јанко Бедрач (до његовог доласка у Берлин то је требало да чини инж. Андрија Станић). Свесна слабих комуникација по подељеној Немачкој Влада је оставила (као изузетну) могућност да друго цивилно лице у окупационој зони потпише уговор, превасходно код ангажовања повезаних са репарационим добрима или специјално тражених стручњака који нису могли да дођу у Берлин.⁷⁷⁷

Према новим правилима, Војна мисија је требало да узима у поступак само она потраживања која је одобрило Министарство рада. Међутим, чланови репарационих тимова могли су, уз писмени налог, и без претходног одобрења министарства да ангажују стручњаке из предузећа које се добијају на име репарација. У таквим

⁷⁷³ АЈ-25, разна грађа Савезне управе за радну снагу; АЈ-25-163-437, Генерални конзулат у Франкфурту на Мајни, акт пов. 173, 21.9.1950 (назив Бироа за страну стручну радну снагу).

⁷⁷⁴ Таквих појава има још 1949, па чак почетком 1950. године. АЈ-50-44-97, акт МИП ФНРЈ, стр. пов. бр. 290, 12.5.1949; АЈ-41-622-977, пов. бр. 7, 9.1.1950.

⁷⁷⁵ АЈ-19-211-1789, акт пов. бр. 1832, 28.12.1946.

⁷⁷⁶ Исто, акт пов. бр. 37, 16.1.1947. До краја јануара 1947. о новим модалитетима ангажовања, склапања уговора и распоређивања стручњака обавештена је и Војна мисија у Берлину. АЈ-54-242-372, Министарство рада ФНРЈ, акт пов. бр. 33, 25.1.1947.

⁷⁷⁷ АЈ-19-211-1789, акт пов. бр. 250, 21.2.1947; АЈ-50-119-242, допис Војној мисији, пов. 250, 19.2.1947.

случајевима уговоре су по зонама потписивала лица која су овластили делегати из Берлина, а о таквом ангажовању морали су одмах обавестити Мисију ради евидентирања. За ангажовање стручњака препоручено је да се користе југословенски стручњаци упућени ради репарационих и реституционих послова и сугерисано је да се обрати пажња на тачност навода заинтересованих Немаца о стручности (искуство говорило да је међу раније ангажованима било оних који су на послу показали нижи квалитет или другу специјалност од оне коју су навели). Нарочито је требало настојати да се са стручњацима одмах, или што је пре могуће, у Југославију упуте и чланови породица. Коначно, Влада је скренула пажњу Војној мисији да о доласку транспорта страних стручњака треба благовремено да обавести Министарство рада, како би се избегао ненајављени долазак и све потешкоће које би из њега проистекле.⁷⁷⁸

Међутим, анализа Министарства рада ФНРЈ из 1948. године уочила је недостатке таквог начина ангажовања стране стручне радне снаге. Ангажовање током 1946. и 1947. године није обављано по плану, већ према тренутним потребама. Стихијност и непланско ангажовање стварало је много тешкоћа не само током врбовања у иностранству, већ и при расподели стручњака у земљи. Ангажовање је сведено на административни поступак. Догађало се да стручњаци који су предали молбу за упослење, услед дугог чекања на одговор из ФНРЈ, оду делегацијама других земаља и више се не појаве. Делегацијама у иностранству није била дата могућност да се током личног контакта непосредно одлуче за неког стручњака, већ се понуда, са неопходним формуларима и документима, морала слати у земљу. Одговор на понуду каснио је по неколико месеци. С друге стране било је потражње стручних профила какви су постојали у земљи, или који су се могли за кратко време оспособити (на курсевима) и где би се који од радника и стручњака могао ангажовати. Многе савезне и републичке дирекције, често и нека предузећа, сами су врбовали стручњаке у иностранству, и о томе нису никога обавештавали. Такво понашање стварало је знатан неплански одлив стране валуте (а питање одлива девиза већ је нагнало надлежне да још 1947. године донесу одлуку даљем ангажовању само високо квалификованих и престанку довођења ниже квалификованих стручњака, осим најнеопходнијих). Рад делегација у иностранству није се развијао према стварним потребама привреде. Ангажовани су

⁷⁷⁸ АЈ-19-211-1789, акт пов. бр. 250, 21.2.1947. Пример таквог упућивања стручњака у земљу (Репарационој комисији) садржи датум поласка путника из Берлина, име и презиме, са описом стручности и називом органа (ресора) у који се упућује, као и имена чланова породице. АЈ-54-354-521, Војна мисија ФНРЈ, Берлин, акт 5/3, 20.1.1947.

стручњаци који нису били у датом тренутку нужни, а неопходни су занемаривани јер није био познат степен важности и хитности. Како би се недостаци уклонили, Министарство рада ФНРЈ је почетком 1948. године, у споразуму са СПК, одлучило да се стручњаци ангажују по утврђеном плану. Планско ангажовање требало је не само да отклони недостатке изазване погрешним начином врбовања, већ и да „омогући правилну расподелу стручњака за извршење Петогодишњег плана“.⁷⁷⁹

Распоређивање у земљи такође је трпело од мањкавости. Почетком 1948. године примећено је како се о већ великом броју страних стручњака и *ослобођеника* брига око ангажовања, распоређивања, регулисања радних односа и евидентирања води само на савезном нивоу. Републичка министарства често нису имала податке о њиховој бројности и местима рада, што је онемогућавало правилно распоређивање и ометало републичке инспекције рада приликом контроле. Како би се та ситуација превазишла закључено је да републички ресори рада морају убудуће не само да прикупљају податке директно са *терена*, већ и да добијају информације са федералног нивоа.⁷⁸⁰

Министарство рада повремено је слало упутства која су ближе одређивала послове у вези с ангажовањем страних (немачких) стручњака. Крајем априла 1948. године министар рада наредио је да се бирају физички здрави и јаки стручњаци, који нису стари, имају свршену високу или средњу школу и довољно искуства у струци, као и да немају велику породицу.⁷⁸¹ Средином августа исте године, упутио је делегацији при Војној мисији у Берлину ново упутство, проистекло из промена насталих након Резолуције ИБ. На основу плана за потребама страних стручњака (достављеног у Берлин 29. јула), делегати су морали да утврде који стручњак долази у избор за одлазак у ФНРЈ, да прикупе и провере (уз назнаку начина провере) личне, професионалне и податке о политичком држању и да комплетиране податке (спискове) доставе Савезној

⁷⁷⁹ АЈ-41-622-977, Министарство рада ФНРЈ, акт б.б, s.d, 1948. Образложење о потреби стручне радне снаге из иностранства; АЈ-25-86-218, акт бр. 270, 21.1.1948.

У случајевима када је Министарство рада имало прецизне податке о потребним стручњацима, онда је захтев Војној мисији за испитивање могућности ангажовања садржао, сем имена и презимена, и стручно звање, као и тачну адресу становања. АЈ-25-1687-441, акт пов. бр. 3744-XIV-2, (1)9.7.1948.

⁷⁸⁰ Одлучено је да све одобрене уговоре Министарство рада ФНРЈ убудуће не враћа директно републичким ресорним органима или предузећима (од којих ће их и даље примати), већ посредством републичких министарстава рада (из такве праксе биће искључено једино предузећа савезних министарстава саобраћаја и поморства, пошто су ти ресори имали образоване специјалне инспекције рада). АЈ-11-46-155, акт Министарства рада пов. бр. 915, 2.2.1948; АЈ-16-23-28, акт пов. бр. 1044, 9.2.1948.

⁷⁸¹ Мада су се делегати приликом ангажовања позивали на својеврсно филтрирање које су обављали (одбацивање понуда стручњака који су престари, нацисти, неквалификовани, премлади), ипак су се и даље дешавали пропусти па је тако у једном транспорту из јуна 1948. године у ФНРЈ дошао стручњак од 70 година старости. АЈ-25-167-440, акт пов. бр. 952, 18.8.1948

управи за радну снагу Министарства рада. Примерак списка, након одлучивања, враћао се делегацији ради ангажовања. Током припреме транспорта морао се у земљу послати тачан попис лица (ради плана распоређивања), тачан дан поласка (тај податак се слао и Амбасади у Прагу, ради добијања мађарских виза), обезбеђивала се храна и пратилац из састава Војне мисије. С обзиром на проблеме који су се могли очекивати при слању специјалних транспорта стручњака, сугерисана је могућност упућивања малих група, скупа са репатрирцима. Додатне обавезе, осим предвиђених типским уговором, нису се могле преузимати (изузев код стручњака нарочите специјалности), нити обећавати високе зараде за које је делегатима познато да не могу бити исплаћене, а представници транспортног предузећа *Трансјуг* били су дужни да уреде пријем колета и пртљага стручњака (уз издавање потврда), како би се предупредиле рекламације о нестанку пртљага (што се дешавало, а било је тешко доказиво).⁷⁸²

Земље с вишком радне снаге

За разлику од међуратног периода, када је незапосленост у Европи имала карактеристике *ендемске појаве* и тек повремено постајала масовна (као у случају *Велике депресије*, када је местимично износила преко 25%), стање у послератном периоду било је сасвим другачије. У Европи као целини, после 1946. године стопа незапослености ретко је прелазила 2,5%.⁷⁸³ Ипак, појединачно гледано, стање се по земљама разликовало. Најексклузивнији, односно највећи *извозник* радне снаге првих послератних година у Европи била је Немачка. Она ће то, уз Италију и Холандију, остати до раних педесетих година 20. века.⁷⁸⁴ Тај специфични *експорт* био је директна последица рата и поремећаја које је он изазвао како у окупираним земљама, тако и у самој Немачкој. Рат је претворио Немачку у земљу из које треба по сваку цену отићи.

Немачки ексклузивитет

Године 1945. животом у Немачкој доминирали су осећај немоћи и инстинктивно тражење даљег правца. Разарања насеља и фабрика, страдања становништва, колапс

⁷⁸² АЈ-25-167-440, акт пов. бр. 952, 18.8.1948.

⁷⁸³ Низ година већу незапосленост од просека имале су Италија, Немачка, Белгија и Данска. Запосленост у послератној Европи пре је била последица спонтаности, него промишљена политика влада. Потреба за потрошним добрима, попуњавањем складишта, обновом залиха, покретањем фабрика, успостављањем саобраћаја, обновом и изградњом станова и сл, условили су високе захтеве за ангажовањем радне снаге у већини раније зараћених или окупираних земаља. М. М. Postan, *и.д.*, 62-63.

⁷⁸⁴ Willem Maas, *Creating European Citizens*, Lanham, 2007, 14. James P. Lynch, Rita J. Simon, *Immigration the World Over: Statutes, Policies and Practices*, Oxford, 2003, 172. О уделу немачке емиграције у Швајцарској, Француској, В. Британији, Белгији, Шведској и др. види: V. Grečić, *и.д.*, 29-30.

државних структура и присуство окупационих власти нису пружали грађанима наду у брз опоравак. Осећај немоћи и парализе појачавала је *стопљашња непокретност*, оличена великим саобраћајним неприликама. Како је пред крај рата забележио гроф Фолке Бернадот (Folke Bernadotte, 1895-1948), почетком априла 1945. по Немачкој се могло путовати само аутом. Возови су саобраћали нередовно, ред вожње није важио и било је потребно неизмерно много времена да се из једног места дође у друго.⁷⁸⁵ Осећај да се точак историје вратио на време пре 1933. године, на капитализам који је свој суноврат показао током *Велике депресије*, појачавао је веровања становника у важност државе као планера привредног (и укупног) развоја. Први комунални избори (за покрајинске и градске савете), одржани током 1946. године широм немачких територија, великим одзивом бирача (од преко 61% у *најпасивнијим* областима, до преко 93% у Баварској) показали су да апатија није сасвим овладавала, мада је свакодневица била туробна. Исте године у америчкој и британској зони дневно следовање хране је смањено на 900-1.000 калорија, што је било за трећину мање од ионако ниског европског просека (1.500).⁷⁸⁶ Првобитни оптимизам у брз опоравак нарочито је спласнуо у зиму 1946/47. године, када су се канали замрзли, а путеви и пруге остали данима и недељама непроходни. Производња угља није могла да држи корак са све већом тражњом, несташица је расла свакодневно, па су многи Немци, не само 7,500.000 без крова над главом, сем од глади, патили од екстремне хладноће.⁷⁸⁷

Животне и привредне прилике, као уосталом и опште стање друштва, нису пружали наду у сигуран, или бар одржив живот у окупираним подручјима првих месеци, па и година након рата. Степен разарања индустријских постројења, објеката инфраструктуре и градова, очекиване тешке обавезе плаћања ратне штете, присуство и свемоћ окупационих снага, неизвесност будућег политичког и друштвеног уређења и обима и структуре привреде (о којима се Немци ништа нису имали питати), као и изгледа државе појачавали су утисак о безизлазности из дубоке кризе. Ипак,

⁷⁸⁵ С. L. Glossner, *н.д.*, 116-117; Богдан Кризман, *Сведочанства о другом светском рату. Одломци из мемоара и кроника (Schmidt, Gafenco, Anfuso, Goebels, Hassel, Stettinius, Bernadotte)*, Загреб, 1952, 99.

⁷⁸⁶ С. L. Glossner, *н.д.*, 117-118; В. Лакер, *н.д.*, 27. Просечне дневне потребе одраслих особа, зависно од разних фактора, износе 2.000-2.500 калорија, 1.500 калорија је мера за дијету за мршављење, 900 или 1.000 калорија по *следовању* је чак за трећину мање од тога.

⁷⁸⁷ До фебруара 1947. само у западним зонама забележено је 305 смрти изазваних хипотермијом, 1.155 хоспитализација и 49.300 медицинских интервенција услед промрзлина, а у британској и америчкој зони дуплиран је број лица инфицираних дифтеријом, тифусом и туберкулозом. Упркос економском расту у западним зонама, општи ниво индустријске производње опао је на ниво из 1946, а он је чинио само 32% производње из 1938. године. С. L. Glossner, *н.д.*, 121.

егзистенцијална криза, оличена пре свега у недостатку основних средстава за живот, понајпре хране, сигурног крова над главом и огрева, као и немогућност заснивања радног односа као средства за обезбеђење материјалних (новчаних или еквивалентних) средстава, најтеже је погађала становнике Немачке.⁷⁸⁸ Такво стање мотивисаће многе Немце да спас потраже понудом свог рада и стручних и професионалних способности изван граница земље,⁷⁸⁹ махом у донедавно непријатељским зараћеним државама. Једна од таквих циљаних мета (држава) биће и Југославија – земља одраније привредно заостала, с доминантним аграрним становништвом и слабе писмености, која је у рату поднела бројне људске жртве тешка разарања. Међутим, није Југославија била једина заинтересована за рад Немаца.

Тешка свакодневица и бесперспективност отварали су врата већој мобилности слободне (незапослене) радне снаге, тим пре што је дебаланс у појединим европским земљама (неким од оних на победничкој страни) у погледу кадровских потенцијала био у потпуној супротности са оним у Немачкој. На тржишта радне снаге као да су се примениле законитости физике, и попут *спојених судова* почело је преливање радника из области у којима их је било превише у крајеве у којима се осећао недостатак. С обзиром на тешко материјално стање у читавој Европи та мобилност ће бити најлакша стручном или специјалистичком кадру без којег се поједине пословне активности нису могле обављати. Томе треба додати и немачке репарационе обавезе

⁷⁸⁸ О анализи стања у Немачкој, њеној привреди (са планом репарација и идејама о неутрализацији војног потенцијала), финансијама, утицају окупационих сила (и првим антагонизмима између СССР и Запада), несташици хране (посебно жита), види: АЈ-50-67-149, *Анализа стања у Немачкој*, акт Војне мисије ФНРЈ, Берлин, 27.6.1946; исто, *Привредно и финансијско стање Немачке*, акт Војне мисије, Берлин, стр. пов. бр. 39, 16.6.1947; исто, *Преглед немачке штампе*, акт Војне мисије, Берлин, Одељења за штампу, бр. 39, 3.4.1946; исто, *План за репарације*, акт Војне мисије, Берлин, бр. 903, 15.4.1946.

Мада се временом стање поправљало, оно је дуго било лоше. Још 1948. године, након монетарне реформе на западу, у америчкој зони месечне плате кретале су се око 150-180 марака (DM) за НК раднике, 200-300 DM за КВ раднике, 250-400 DM за чиновнике и 600-1.000 DM за инжењере. У исто време, цена хотелског дана у зони кретала се од 7 (за 3. класу) до 15 DM (за 1. класу хотела), а у бољим ресторанима могло се ручати за 12-25 DM. Килограм хлеба стајао је 2,5, брашна 1,5, шећера и меса по 6, масти 30, уља 22, јабука 2 DM, а комад јаја био је 0,80 DM. Одело је стајало 500-1.000, мушке ципеле 70-100, а женске 70-120 DM. Цена бноскопа од 2-5, позоришта 3-10, вина 8-18, пива 1,20, цигарета 6 DM (за 20 комада) и трамвајске карте од 0,20 DM употпуњују слику о недовољности прихода за одржање квалитетног живота. АЈ-50-68-150, Захтев Војне мисије, пов. V. 1080, 20-10-1948.

⁷⁸⁹ Иако их је било мање, и други разлози играли су улогу приликом одређења за напуштање Немачке. Ту би спадали професионални (изазови реализације неких пословних подухвата) и идеолошки разлози (припадност одређеној политичкој идеји), а било је и тривијалних. Стручњак из Берлина, Герхард Принц (Gerhard Prinz), побегао је у ФНРЈ са љубавницом, оставивши супругу са троје деце без средстава за живот. До тога је дошло јер делегат Министарства рада није тражио извод из матичне књиге венчаних, те је Принц искористио прилику. АЈ-25-87-219, Извештај о ангажовању стручњака за август, 16.9.1947; АЈ-25-164-438, предмет пов. бр. 1251, 24.2.1948. О миграцији Немаца у Северну Америку види: Alexander Freund, *Aubrüche nach dem Zusammenbruch. Die deutsche Nordamerika-Auswanderung nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen, 2004.

(утврђене Кримском декларацијом и одлукама из Потсдама и из Париза, са конференције о репарацијама), које су подразумевале, сем разних натуралних давања (испоруке машина, уређаја и роба), и уступање радне снаге.⁷⁹⁰

Савезничке силе, без обзира на сопствени степен развоја, показале су интерес за врбовање и ангажовање немачких стручњака након Другог светског рата.⁷⁹¹ То је повремено добијало масовне размере. Суочен са проблемом недостатка кадра СССР је предузео широку акцију на ангажовању немачких стручњака. Према једном извештају југословенске војне мисије у Берлину из 1946. године, Москва врбује немачке стручњаке и „на велико их пребацује у Совјетски Савез“, а према информацији с почетак 1949, у часу када су југословенској привреди нужно требали бројни експерти за стакларство (њих 80), Совјети су, што за себе, што за своју окупациону зону у Немачкој, ангажовали све расположиве стручњаке тог профила.⁷⁹²

У границама својих потреба слично су радили остали савезници и друге земље, неретко нудећи знатно боље услове.⁷⁹³ Политика савезника била је, између осталог, усмерена на уништење немачког војног потенцијала, у шта је спадало и ограничење научних истраживања, па су бројни истраживачи позвани да *посете* САД и да им се придруже. Најпознатији случај је био са Вернером фон Брауном (Wernher von Braun,

⁷⁹⁰ У закључцима скупа у Јалти, у протоколу о репарацијама, наведено је како ће једна од форми наплате репарација у натура бити „употреба њемачке радне снаге“. Види: А. Conte, *н.д.*, 265; О натуралним обавезама види и: *Zapiski sa sednica Politburoa*, 573, нап. 547.

У промишљањима о будућности Немачке, за која су и Југословени у Војној мисији почетком 1947. сматрали да су дужни да их уобличи, уочен је став да је у циљу слабења будућег немачког привредног (као базе војног) потенцијала, осим масовне демонтаже постројења и спречавања „да се немачка енергија акумулира“, пожељно и да се што више „стручњака извуче из Немачке“, и да се што више „радништва исели у разне прекоморске земље и Совјетски Савез, јер би тиме Немачка остала слабија.“ АЈ-507-IX, 86/III-11, Записник Информативне конференције у Војној мисији, 4.1.1947.

⁷⁹¹ Иначе, Немачкој је и према одлукама савезника о репарацијама падала на терет употреба њене радне снаге, о чему је договор постигнут још током Конференцији на Јалти. А. Conte, *н.д.*, 265.

⁷⁹² АЈ-25-87-219, Акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 3920, 9.12.1946; АЈ-25-164-438, допис Војне мисије, Берлин, бр. 704/2, 4.1.1949; АЈ-10-9-10, акт перс. бр. 578, 25.1.1949. Поједини немачки стручњаци су, након рада и истицања уговорне обавезе у СССР, тражили намештење у Југославији, као што је почетком 1948. био случај са професором др Маурером, стручњаком за челик и одсумпоравање. АЈ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око немачких стручњака, 2.1.1948

⁷⁹³ „Добре стручњаке траже и друге земље“, навео је у извештају Министарству рада ФНРЈ шеф Војне мисије, Јака Авшич. АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 1047, 5.3.1947. Стране силе, нарочито САД и В. Британија, посебно су биле заинтересоване за проналажење и присвајање патената (у јесен 1946. писало се о око 3,500.000 микрофилмова на којима у САД отпремљена немачка техничка документација). У исто време преко 250 немачких научника прешло је већ у САД и ангажовано за потребе војске и морнарице, а намера је да их буде чак 1.000, што из Немачке, што из Аустрије. Према једној информацији из 1950. године „Англоамериканци су одвукли много висококвалификованих стручњака“. АЈ-50-67-149, Извештај Војне мисије, Берлин, стр. пов. бр. 39, 16.6.1947; АЈ-25-163-437, Ангажовање стручне радне снаге из Немачке, акт МИП, конз. пов. бр. 45/50, 24.2.2950. О схватању да друге државе нуде боље услове од ФНРЈ види: АЈ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око немачких стручњака, 2.1.1948.

1912-1977), лицем одговорним за стварање далекометног пројектила *faty-1* (V-1) и прве ракете *faty-2* (V-2), који је за америчку војску радио на програму балистичких ракета средњег домета (IRBM), а за НАСА на реализацији ракета из серије *Saturn*, међу којим и *Saturn V*, односно у програму за освајање Месеца (*Apollo*).⁷⁹⁴ Међутим, немачки научници стигли су и до знатно удаљенијих дестинација. Војни стручњаци нацистичке Немачке, укључујући припаднике елитних СС јединица, после Другог светског рата тајно су, по налогу САД и В. Британије, а како би се спречило да их узме СССР, доведени у Аустралију да би радили на државним пројектима за одбрану. Између 1946. и 1951. године у Аустралију доведен 31 члан нацистичке партије и 12 чланова других нацистичких организација, као и шесторица припадника СС, од којих су поједини радили на развоју наоружања.⁷⁹⁵

⁷⁹⁴ E. Bussière и др, *и.д.*, 87. О Немцима који су напустили Немачку и запутили се преко Атлантика током 1940-тих и 1950-тих година види: Alexander Freund, *Aufbrüche nach dem Zusammenbruch: Die deutsche Nordamerika-Auswanderung nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen, 2004. *Операција папјалица* (*Operation Paperclip*) био је пројекат одвођења мноштва немачких научника у САД, о чему је у новије време писала америчка новинарка Ени Јејкобсен. Према њеним наводима, у САД је одведено преко 1.600 научника (само до 1950. године њих 600), међу којима су били и многи нацисти, иако је Труман приликом одобрења пројекта наредио да нацистичка прошлост има бити дисквалификујући фактор приликом одабира. (О томе више види у: Annie Jacobsen, *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program that Brought Nazi Scientists to America*, New York, Boston, London, 2014).

Ни Југославији није било страна да узима у разматрање биографије врхунских стручњака који су припадали нацистичкој странци. Такве примере представљају анализе понуда Јохана Велсера (Johann Welsert), рударског стручњака из Аустрије и светски познатог стручњака на пољу електрицитета, проф. др Рудолфа Вајгела (Rudolf Weigel), који је понудио довођење читавог тима стручњака са Универзитета у Карлсруеу. Доступна архивска грађа није, међутим, омогућила утврђивање да ли је до ангажовања дошло. АЈ-24-43-110. биографија Ј. Велсера, 1.1.1950; АЈ-25-163-437, акт Mission de liaison Yugoslave auprès du C.C.F.A, Baden-Baden, No. 79, 2.3.1950 (препис дописа В.Т, Баден-Баден, 16.8.1949).

Дуги, још наглашенији случај представљали су преговори са Оттом Дикхофом, једним од најважнијих организатора у аутомобилском предузећу *Фолксваген*, чланом управе те фирме и пре рата утицајним чланом *Немачког радиоог фронте* (*Deutsche Arbeitsfront – DAF*), нацистичког удружења радника и послодаваца (Законом Контролног савета бр. 2 од 10.10.1945. организација је забрањена). Дикхоф, иначе близак Фердинанду Поршеу (Ferdinand Porsche, 1875-1951), понудио је своје конструкторске и инжењерске услуге јула 1946. године. У децембру југословенски делегат у Дизелдорфу, инж. Тибор Колта, ступио у контакт с Дикхофом, и сазнао за огромну архиву пројеката који су се налазили у Поршеовој кући у Филаху (Бељак, Villach), али како до краја године није стигао одговор на понуду Дикхоф је обезбедио ангажман на другој страни (код Француза). АЈ-54-242-372, стр. пов. извештај шефу Секције за реституције и репарације у британској зони, 9.1.1947; АЈ-17, Персонално, ф. 7, акт Главне дирекције савезне индустрије мотора, пов. бр. 194, 14.2.1947; АЈ-108-17-30, извештај Т. Колте, 9.1.1947; Simon Reich, *The Fruit of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective*, Ithaca, New York, 1990, 157.

Било је и случајева преговора са високим експертима који нису били нацисти (према проценама представника ФНРЈ), али су радили при војсци и носили високе официрске чинове, као што је др Вилхелм Штензел (Wilhelm Stenzel), професор и стручњак за физику и хемију, образован на Високој техничкој школи у Берлину, и врхунски специјалиста из домена ракетне технике и балистике, али са чином полицијског мајора). АЈ-25-85-216, понуда В. Штензела, 14.10.1947.

⁷⁹⁵ О томе је, позивајући се на поверљива документа аустралијске владе, писао *Сиднеј морнинг хералд*. Према наводима листа, влада у Камбери је 1945. добила поруку из Лондона да регрутује „ограничен број немачких стручњака за научни рад у области одбране како би се развили војни потенцијали на штету Немачке“. Центар *Симон Визентал* у Израелу потврдио је да се имена 7 од 127 немачких научника, колико их је доведено у Аустралију, поклапа са именима осумњичених за ратне

Немачки специјалисти, предузимачи, стручњаци и други пословни људи од најранијих су времена били присутни на просторима доцније Југославије. Они су оставили знатан траг на развој привреде и друштва њених крајева и често били носиоци нових идеја у привређивању, производним техникама, организацији. Пред избијање Другог светског рата немачки су стручњаци открили у Југославији налазишта нафте.⁷⁹⁶ У околностима тешке послератне егзистенцијалне стварности у Немачкој и тешке развојне ситуације у ФНРЈ, немачки стручњаци (као уосталом и други странци) ће одиграти улогу својеврсног бај-паса – понудиће стручни интелектуални или професионални потенцијал у замену за обезбеђење извесне материјалне сигурности, чиме ће омогућити да југословенска визија развоја одржи планирани курс и постигне уочљив успех (додуше мањи него што су била очекивања). Од ангажовања немачке стручне радне снаге, посебно оне с највећим специјалностима, очекивало се да раде „заједно са нашим младим инжињерима и техничарима, који би се истовремено специјализовали и добили потребну техничку обуку,⁷⁹⁷ што тој делатности даје не само пословну компоненту (продаја стручног рада), већ и едукативну.

Кључни регрутни центар – Војна мисија у Берлину

У циљу заштите интереса ФНРЈ још пре половине јануара 1946. године у окупираним земљама до успостављања нормалних дипломатских односа установљене су, као органи МНО, војне мисије. Шефови мисија непосредно су били одговорни министру одбране, а он је директиве за рад давао у споразуму са МИП. Службеници мисија претежно су била војна лица. Тако је у Берлину, при Контролном већу (савету) за Немачку образована Војна мисија ФНРЈ.⁷⁹⁸ На њеном челу ће до 1950. године

злочине са списка Комисије УН за ратне злочине: Gerard Ryle, Gary Hughes, „Australia's Welcome to Hitler Scientists“, *The Sydney Morning Herald*, 16.8.1999, 1 (објављено и у: А. Freund, *и.д.*, 238).

⁷⁹⁶ Н. Nojbaher, *и.д.*, 129

⁷⁹⁷ АЈ-24-22-70, допис министру рада ФНРЈ, 13.5.1946.

⁷⁹⁸ Јануара 1946. веровало се да ће војне мисије бити кратког века, што је и наведено у упутству које је имало да послужи као акт за регулисање послова, међутим у појединим градовима (посебно Берлину) оне ће остати још читав низ година. АЈ-19-242-1871, акт к. бр. 104, 16.1.1946.

Према каснијим написима у штампи (у француској зони), прво представништво ДФЈ у Берлину није била ни војна мисија нити конзулат, већ група санитарских официра која је септембра 1945. дошла с великим количинама рајхсмарака ради куповине лекова, санитарског материјала и возила. За њом је уследила већа група санитарских и других официра, са задатком да купи возила и машине за војску. Наводно, те групе носиле су собом вишемиллионске износе рајхсмарака, а Совјети им нису чинили никакве сметње и још су обезбедили стамбени простор у Улици Фајл (исти онај у који ће се јануара 1946. уселити Војна мисија ФНРЈ) и магацински у бившем логору у Сакендорфској улици (Sackendorfstraße). Међутим, те су групе заправо представљале зачетке југословенског црноберзијашења у Берлину, на које су Совјети благонаклоно гледали (чак га и подржавали) док оно није почело да угрожава њихове црнобезанске активности. Према писању *Курира*, жеља за куповином истих машина и

стајати генерали Јака Авшич, Већеслав Хољевац (1917-1970), Радо Пехачек (1913-1983) и (као вршиоци дужности) пуковник Месуд Хотић (1913-?) и потпуковник Момчило Сибиновић Сибин (1919-1996). Мисија се током 1946. и до лета 1947. године налазила у берлинској Улици Фајл (Pfeilstraße), број 14, у општини Панков (Pankow), у северном делу града (совјетска зона), а потом тек два и по километра западно од Бранденбуршке капије, у близини зоолошког врта, (Berlin-Tiergarten) у Улици Раух (Rauchstraße), број 17-18 (британска зона). Мисија је обезбедила обављање конзуларних, репатријационих, репарационих, пропагандних и трговинских послова (одељења I-V) и партијских задатака (повереник), а била је и чворно место за координацију послова војних делегација које су распоређене по окупационим зонама.

Сем функција дипломатског заступања и опште заштите југословенских интереса у окупираној Немачкој, међу којима су нарочито значајни били послови у вези с репарацијама,⁷⁹⁹ Војна мисија код Контролног већа у Берлину била је задужена и за закључивање свих пословних аранжмана у окупационим зонама. Југословенски органи који су имали потребу за закључењем неког посла у Немачкој били су дужни да се обрате Министарству спољне трговине ФНРЈ, које је давало одговарајућа упутства Војној мисији.⁸⁰⁰ Веома важан задатак који је стављен у делокруг Војне мисије био је

допремање на берлинско тржиште конкурентних производа (масти, јестива уља, сушено воће, мармелада, поврћа и нарочито цигарете) довела је до тога да још 1947. „Руси“ усмере југословенску црну берзу ка западним секторима Берлина и Западној Немачкој. Иако нема поуздане потврде, временска корелација намеће претпоставку да је пресељење седишта Војне мисије из општине Панков (Совјетска зона) у близину Берлинског Зоолошког врта (запад), у лето 1947, било иницирано таквим намерама. О писању листа *Курир* (*Der Kurier*) за Француску зону од 14.2.1949. види: АЈ-25-163-436, акт Војне мисије стр. пов. 114, 16.2.1949 (препис чланка: „Велики посао је блокиран“).

Иначе, и званични документи Војне мисије потврђују да су не само набавке за потребе њеног функционисања (због недобијања купона за снабдевање) обављане на црном тржишту, већ су и набавке за државне потребе у Немачкој обављане „на црној берзи и у шверцу“. Готово до средине 1947. године преко 90% свих добара за потребе Југославије набављено је на тај начин, о чему је обавештен највиши државни врх. Међутим, од тада совјетске власти више нису дозвољавале транспорт машина и других добара без уредне и легалне документације, првенствено желећи да покажу „пред свијетом и у пракси [како је] боље управљање у совјетској окупационој зони Њемачке и предности исте над западним зонама Њемачке.“ АЈ-507-IX, 86/III-11, Записник Информативне конференције у Војној мисији, 4.1.1947; АЈ-50-67-149, Извештај Војне мисије, пов. бр. Секр. 2628, 18.6.1947.

⁷⁹⁹ У Мисији су одржавани састанци стручњака који су расправљали о конкретним постројењима из немачких индустријских предузећа који су долазили у обзир за преузимање на име репарација и утврђивали приоритете. Између осталих, процењивала се потреба за преузимањем постројења из концерна: *Круп* (*Friedrich Krupp Hüttenwerke AG*), *Валдрих-Зиген* (*Waldrich GmbH, Siegen*), *Манхајм* (*Großkraftwerke Manheim AG*), *Бемве* (*BMW – Bayerische Motorenwerke AG, München*), *Дојц* (*Klöckner-Humboldt-Deutz AG, Oberrassel*), *Бов* (*Robert Bosch GmbH, Sulz-Württemberg*), *Маузер* (*Waffenfabrik Mauser, Oberndorf*), *ИГ Фарбен* (*IG Farbenindustrie AG*). АЈ-54-106-193, Записник, 27.3.1946.

⁸⁰⁰ Прилично комотна пракса која је владала најмање до лета 1946. а која се огледала у појединачним куповинама или директним компензацијама које су уговарале делегације или појединци онемогућавала је планску реализацију увозних потреба земље и уносила пометњу у југословенску спољно-трговинску политику, а штетила је и угледу земље пошто је такво понашање било у

проналажење и врбовање немачких стручних радника и специјалиста и организовање њиховог упућивања на рад у Југославију. Била је то активност којој се приступило одмах по образовању мисије, пре него што ће се и формално успоставити посебна служба са истим задатком. Тако ће привредне делегације (или делегати) који су путовали по Немачкој (првенствено у циљу прикупљања информација о потенцијалним репарационим добрима) и секције за репарационе и реституционе послове при војним делегацијама у окупационим зонама, већ почетком марта 1946. године почети да ступају у контакт с „немачким стручњацима из појединих грана науке, технике и привреде“ ради утврђивања ко би „од њих пристао да иде у Југославију и да тамо буде упуслен у својој струци, на основу уговора који би се са њим закључио,⁸⁰¹ а већ до краја тог месеца познато је да је закључено најмање пет уговора о ангажовању.⁸⁰² Од тада ће питање обезбеђења стручне радне снаге бити у Војној мисији стално потенцирано и наметнути се као један од главних задатака не

супротности са одлукама Потсдамске конференције и повремено је приказивано у штампи ненаклоњеној Југославији у најгорем светлу (као црна берза). АЈ-24-8-30, Влада ФНРЈ, Генерални секретаријат, акт, пов. бр. 888, 1.6.1946; АЈ-50-63-135, Министарство спољне трговине, акт III/пов. бр. 4123, 24.5.1946.; види: АЈ-25-163-436, Војна мисија, акт стр. пов. 114, 16.2.1949 (препис чланка часописа Француске зоне *Der Kurir*, „Велики посао је блокиран“, од 14.2.1949).

До успостављања редовног поштанског саобраћаја Војна мисија је посредовала приликом достављања писама. У молби *Немачке обрачунске касе* за достављање одговора на одређени упит наведено је како одговор треба доставити посредством Војне мисије у Берлину, „која је била тако љубазна и изјавила да је готова да посредује при измени писама све докле док не буде могућа директна поштанска веза.“ АНБ I/III, *Историјски архива*, к. 385, 5, Допис *Немачке обрачунске касе*, 487 ДВК, 8.7.1946.

⁸⁰¹ У тим првим контактима *пеговарачи* су имали задатак да стручњаке поделе у две категорије – на оне који би се одмах могли упутити у ФНРЈ на разне стручне студије, радове и пројекте (нпр. за електрификацију, градњу хидроелектрана, железничко пројектовање и опремање, урбанизацију и архитектонске послове, изградњу саобраћајне инфраструктуре, рад индустријских постројења и др) и оне који би се у земљу упућивали заједно са постројењима која ће бити добијена на име репарација (за монтажу, пуштање у рад, обуку домаћег кадра и сл). Прикупљању података о стручњацима имала се посветити озбиљна пажња, пошто је то било „од велике важности за обнову [...] земље.“ Види: АЈ- 54-242-372, допис Војне мисије репарационом тиму у Баден-Бадену, пов. бр. 491, 8.3.1946.

⁸⁰² Првих пет инжењера и конструктора шеф Војне мисије Ј. Авшич ангажовао је у филијали америчке фирме у Берлину *Брасерт* (Н. А. Brassert & Co) за пројектовање изградње будуће железаре у Илијашу. Та група стручњака коју је предводио др инг. Кребс (W. E. Krebs), стручњак за опште пројектовање, а у који су спадали још инжењери Хубер (W. E. Huber) – ваљаничка питања, Бауерзакс (O. Bauersachs) – статика и гвоздене конструкције, Вајлер (G. E. Weiler) – постројења челичана, и Коцина (B. Kozina) – генерално планирање, чинила је конструкторско биро који је у Берлину, у просторијама Мисије 12. 4. 1946. отпочео рад на пројектовању. Тим је ускоро проширен још двојицом инж, Клеменсом (Klemens) и Шрајбером (Schreiber), раније такође упусленим у *Брасерту*. Међутим, неколико дана касније сви инжењери позвани су да се ставе на располагање совјетском министарству за црну металургију пошто је оно намеравало да у Берлину образује велики конструкторско биро са 200-300 намештеника. У Београду је такав захтев нерадо примљен, јер су ти стручњаци планирани не само за послове на пројектовању, већ и за монтажу и пуштање постројења у погон, што се процењивало на 4-5 година. Зато је сугерисано да се изнађе модалитет да совјетске власти одустану од захтева за тим стручњацима и дозволе њихов одлазак у ФНРЈ (тим пре што су стварне потребе Југославије само за изградњу железара у том тренутку процењиване на 35-50 инжењера специјалиста и 150-200 техничара и мајстора). АЈ-24-22-70, допис министру рударства ФНРЈ, 13.5.1946.

само те мисије већ и свих других представништва у Немачкој и другим областима са којима је та мисија била у контакту.⁸⁰³

О важности задатака поверених Мисији, односно крупним очекивањима нарочито у погледу репарација (реституција, набавке радне снаге и патената) сведочи и то што су запослени на тим пословима од септембра 1946. године стимулирани дуплим платама. То је правдано тиме да би сваки од запослених на репарационим пословима могао „достойно бити снабдевен свим потребама“. За остале, запослене на другим, нерепарационим пословима, макар у том тренутку остало је само надање да ће их „задестити“ слична судбина.⁸⁰⁴ У месецима и годинама које су уследиле преко Војне мисије и њених делегација у свим окупационим зонама тражени су мајстори, виши стручњаци и високи специјалисти за најразличитије гране привреде (и ванпривреде), најразноврснијих профила и стручног искуства,⁸⁰⁵ али и експерти за изградњу Југословенске армије.⁸⁰⁶ Стручни радници и инжењери рударства, електротехнике, машинства, грађевинарства, топионичарства и обојене и црне металургије, радиофоније, индустрије стакла, хемијске индустрије, саобраћаја, за регулацији река и

⁸⁰³ Једно такво место била је и југословенска делегација при Међусавезничкој агенцији за репарације у Бриселу. АЈ-54-242-372, Војна мисија у Берлину, акт пов. бр. 2363, 29.8.1946.

⁸⁰⁴ АЈ-54-242-368, Наредба шефа Војне мисије бр. 18, 1.9.1946. У оквиру дипломатских послова поверених Мисији један од занимљивијих конкретних задатака, који јој је дао лично маршал Тито, била је израда предлога за одликовање југословенским одличјима заслужних лица из састава окупационих снага у Немачкој. Тако је крајем новембра 1946. шеф Мисије упутно предлог *заслужних* са 35 имена, која су сва била из састава совјетских окупационих снага, почев од шефа совјетске војне управе у Берлину, Василија Соколовског (Васи́лий Дани́лович Соко́ловский, 1897-1968), преко 30 генерала, 2 потпуковника и једног капетана до једног натпоручника. АЈ-50-128-259, акт пов. бр. 102, 4.12.1946..

⁸⁰⁵ Тако је од шефа југословенске војне делегације у енглеској окупационој зони (тада је то био потпуковник Јан Локовшек), односно шефа секције за репарације и реституције у тој зони, с обзиром да се у њој налазио центар индустрије за конзервирање воћа, поврћа и меса – у Брауншвајгу (Braunschweig), Доња Саксонија, тражено да се усредсреде на проналажење стручњака за конзервирање меса, конзервирање воћа и поврћа и нарочито за израду пектина. Уз стручњаке очекивало се да се обезбеди и одговарајућа литература, као и машина за конзервирање, што све наговештава да се заправо очекивало све – и људи и знање и опрема. Види: АЈ-54-242-372, дописи Војне мисије у Берлину бр. 2164, 12.8.1946. и пов. бр. 502, 22.9.1946. С друге стране многи захтеви односили су се на конкретне стручњаке, наведене именом и презименом, стручном облашћу којом се бави, па чак и адресом. Као примере таквих тражења за црну металургију и рударство види: АЈ-106-56-78, депеша за Војну мисију бр. 22453, 7.8.1947; АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 2652, 30.8.1947.

⁸⁰⁶ За потребе војске маја 1947. тражено је ангажовање 132 стручњака бродограђевинске индустрије (26 дипломираних инжењера, 42 конструктора, 30 цртача, 24 мајстора и 10 радника – специјалиста) и 66 стручњака за ваздухопловну индустрију, са детаљно спецификованим стручним профилом, као и стручњаци за израду муниције. Међутим, у том тренутку није било познато да ли ће се и према таквим лицима примењивати уговори предвиђени за *цивилне стручњаке*. Већ почетком августа исте године отпочела је потрага за 8 нових стручњака (машинство, хемија, електротехника). Том приликом наведено је један занимљив захтев, а то је да неке од стручњака треба ангажовати још у Немачкој како би присуствовали демонтажи опреме и машина из репарација. АЈ-54-242-372, допис Војне мисије шефу делегације у америчкој зони, акт пов. бр. 236, 25.5.1947.; исто, допис МНО, 28.5.1947; исто, допис Војне мисије, А бр. пов. 3, 2.8.1947.

градњу пристаништа, и многи други профили били су циљ *potrage* представника берлинске Војне мисије,⁸⁰⁷ а захтеви за ангажовањем немачких стручњака по земљама централне Европе долазили су са самог врха југословенске власти.⁸⁰⁸

Пола године након формирања мисије у Берлину (средином лета 1946. године) у њеном саставу образован је Одсек за ангажовање стручњака, који ће прерасти у одељење (VI Одељење, по номенклатури Мисије). Више месеци одсек се припремао за пуни рад. Разрађене су две технике при ангажовању немачких стручњака, које можемо звати активном и пасивном. Прва се наслањала на потенцијал Војне мисије, војних делегација по окупационим зонама и секција за репарације и реституције које су имале људство у Баден-Бадену (француска зона), Франкфурту на Мајни (америчка зона), Бад Залцуфлену и Бад Ојенхаузену (британска зона) итд, и састојала се у томе да југословенски представници или делегати путују, траже стручњаке и директно ступају у контакт с њима. Обично би се тражио контакт с неким значајним стручњаком из одређене гране, који би постао посредник у успостављању контакта с другима из исте бранше (или предузећа). Друга се састојала у оглашавању југословенских потреба у новинама и на радио станицама широм окупиране Немачке, при чему су такве огласе давали немачки стручњаци са којима је већ постигнут договор о ангажовању (позиви на својеврсно формирање стручних тимова). Дешавало се да немачки посредници направе већу штету од користи, као што је био случај са инж. Швиром који је прерано „разаслао своје агенте“ и дао оглас, и бројним пријављеним експертима обећао више него што је југословенским властима било прихватљиво. Ипак, све то омогућило је да Мисија, што непосредно (у њеним просторијама или канцеларијама војних делегација), што посредно (понуде стручњака достављене путем поште, односно савезничких одељења за везу која су обављала у прво време поштанске услуге) успостави везе са стручњацима „високог квалитета“, а потом, преко њих, и са другим стручњацима из „разних струка“. Следило је прикупљање података о стручности и професионалном искуству и слање тих података у земљу, надлежном Министарству

⁸⁰⁷ Сви извештаји и информације у вези са ангажовањем стручњака у Немачкој у архивској грађи Председништва Владе ФНРЈ (АЈ-50-119-242; АЈ-50-67-149), Министарства рударства (АЈ-25-87-219) и свих ресорних министарстава.

⁸⁰⁸ О модалитетима акције врбовања и техникама њеног спровођења расправљали су главни стратег југословенске привреде и председник Привредног савета, Борис Кидрич, и генерални секретар владе, Љубодраг Ђурић. АЈ-25-87-219, Извештај, пов. бр. 157, 21.1.1947. О активностима и поступцима једног делегата *на терену*, представника Министарства индустрије, Миленка Доберлета, на пословима прикупљања информација, пројеката, опреме, стручњака и сл. у току другог полугодишта 1947. године види: АЈ-17-175-176, Извештај помоћнику министра индустрије, Љубљана, 30.12.1947.

рада ФНРЈ, ради доношења решења. Међутим, спора и отежана комуникација са земљом условила је динамику слања стручњака, па их је до краја 1946. године у земљу упућено 109 (уз њих је ишао и мањи број чланова породица). Тек с пролећа 1947. године наступило је осетније ангажовање и до почетка јуна 1947. стигло је у Југославију око 200 стручњака разних специјалности и око 100 чланова породица.⁸⁰⁹

Поједини немачки стручњаци, са којима су делегати ФНРЈ успоставили контакт раније, обављали су и делатности које се могу сврстати у категорију привредне шпијунаже. Инжењер Јоханес Гинтер (Johannes Günter), запослен америчкој фирми *Deutsche Telephonwerke* у Берлину, који је дуже време био у контакту са инж. Вугом, делегатом Министарства индустрије ФНРЈ, како је у извору записано, „израдио“ је, (заправо нелегално прекопирао) мноштво разних планова поменутог предузећа. Када су Американци научили о његовим везама с Југословенима, почели су да га прате, па је поткрај 1948. године даљи боравак у предузећу и Берлину постао несигуран. Како је слање транспорта стручњака од половине 1948. године постало неизвесно, у Војној мисији је разрађен план за безбедно пребацивање Гинтера у ФНРЈ. Договорено је да инжењер замоли послодавце за одмор, који би провео код пријатеља у Швајцарској. Са уредним америчким документима Гинтер и супруга отпутовали би у Швајцарску, где би им југословенско посланство обезбедило транзитну визу за Аустрију и улазну за ФНРЈ. Да би све имало уверљив ефекат југословенске власти припремиле су позивно писмо „од пријатеља из Швајцарске“, које је морало бити убедљиво како би омогућило добијање америчке излазне визе и улазне визе за Швајцарску. С обзиром да немачким држављанима, одредбама окупационих власти, није било дозвољено држање страног новца, то је у Посланству у Берну организовано да се у некој швајцарској банци отвори акредитив на име инж. Гинтера и његове супруге у износу од 2.000 швајцарских франака (наводно за шест недеља боравка) и да се тај акредитив

⁸⁰⁹ АЈ-54-242-372, акт Секције за репарације и реституције у француској окупационој зони, пов. бр. 185, 30.11.1947; исто, акт Рп. пов. 379, 9.2.1947; АЈ-25-86-218, Месечни извештај за новембар и децембар 1946; АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака и раду по том питању, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947. У вези са широком акцијом на проналажењу, врбовању и ангажовању немачких стручњака ишле су и активности Мисије из сфере пропаганде. Осим уобичајених разлога за популарисање сопствене земље и њеног система у иностранству, овде је битан био и ефекат на стручњаке као потенцијално употребљиву циљну групу. Мисија је пропагандну делатност обављала путем билтена (превод домаће штампе), дистрибуције фотографија и другог материјала редакцијама немачких листова и радио-станица (претежно онима у совјетској зони), изложби (о обнови и изградњи и уметничких), иницијативе компартији Немачке за превођење књижевних и других писаних дела, популарисањем активности на повратку немачких ратних заробљеника (додела 13.000 божићних пакетића деци ратних заробљеника крајем 1947, информисање о заробљеничкој штампи у Југославији), и сл. АЈ-50-68-150, Извештај о раду Одељења за штампу, пов. бр. Ш/3, 7.1.1948.

придружи позивном писму. Коначно, требало је купити авионску карту на релацији Берлин-Берн и приложити је уз писмо (карте су се плаћале страном валутом, па их он као Немац није могао купити). До средине јануара 1949. године све активности из тог плана отпочеле су, а инж. Гинтера је у Крању, у фабрици *Искра*, чекало намештење.⁸¹⁰

Први месеци рада Мисије на ангажовању стручњака обилovali су тешкоћама, које би се могле груписати у две целине – оне произашле „услед нередовних послератних прилика“ и оне изазване нерашишћеним питањима обавеза које је требало да југословенске власти према стручњацима преузму. Одсуство железничког саобраћаја свело је на минимум могућност слања страних стручњака и нарочито њиховог намештаја у ФНРЈ. Проблем намештаја који је морао да остане имао је за последицу одбијање многих стручњака да потпишу уговор о ангажовању. С друге стране мањак стамбеног простора у ФНРЈ ограничавао је могућност упућивања породице (предлагано је да она крене за стручњаком са 2-3 месеца одлагања), што је будило сумњу и такође доводило до непотписивања уговора. Често се дешавало да југословенска предузећа и установе у документима којима су тражени страни стручњаци нису дали детаљне податке о радном месту и врсти рада, па није било могуће пружити у Немачкој било какве прецизније одговоре. Такође, нису били јасни ни подаци о висини примања која стручњаци могу очекивати, односно какав квалитет живота могу очекивати с обзиром на приходе. У вези с тим била је и непознаница у питању курса, јер уговорна клаузула којом је омогућено слање дела уштеђевине у Немачки није садржала курс по којем ће се динари мењати за рајхсмарке (RM). На конкретна питања стручњака о условима становања, могућностима добијања или набавке намештаја и сличном – у Мисији најчешће нису знали шта да одговоре. Одбијајући фактор за стручњаке са школском децом представљала је и чињеница да у ФНРЈ није било немачких школа, а предлог да се, макар млађа деца упишу у југословенске школе није наилазио на претерано разумевање.⁸¹¹

Ипак, до пред крај 1946. године Мисија у Берлину успела је да закључи 90 уговора и да са знатно већим бројем стручњака започне преговоре. Међутим, некако у то време појавила се нова, како је у изворима наведено – „фатална запрека“ у раду на

⁸¹⁰ АЈ-25-165-438, Војна мисија, Берлин, акти, пов. бр. 706, 3.11.1948. и пов. бр. 16/1, 18.1.1949.

⁸¹¹ АЈ, Генерална дирекција металургије Владе ФНРЈ (23)-87-219, акт Војне мисије пов. 3920, 9.12.1946. Курс заправо није био небитна ствар, пошто је баш у јеку ангажовања Немаца, 1948. године, дошло до његове промене. До јуна 1948. марка је ојачала и мењала се за 5 динара у односу на претходни период када је вредела 2 динара. АЈ-25-163-436, Информација Одсека за кадрове у привреди, 13.8.1948.

ангажовању немачких стручњака. Био је то све већи отпор војне администрације СССР приликом издавања пропусница за излазак и путовање немачких стручњака у ФНРЈ. Узрок томе било је замашно врбовање и масовно пребацивање немачких стручњака на рад у Совјетски Савез, што је запретило да доведе до потпуне обуставе њиховог упућивања у Југославију. И поред настојања, односно исказане намере владе ФНРЈ да спорно питање хитно реши у дијалогу са представницима СССР, на основу појединачног слања (не у групама) стручњака које је уследило у наредном периоду, намеће се закључак да је на тај проблем са совјетске стране гледано као на типично бирократско питање, каква обично прати изузетна спорост у решавању.⁸¹²

Први немачки стручњаци који су из Берлина кретали пут Југославије путовали су у групама до 20 особа једним лошим аутобусом (*White*), који се није могао загрејати, праћеним камионом за транспорт робе. Тај број стручњака био је, према потребама, мали, а дуго путовање и транспорт пртљага доносили су низ тешкоћа. Путовало се данима у условима у којима је тешко било обезбедити путне дозволе, снабдевати се потрештинама, пролазећи пределима разрушене средње и југоисточне Европе. Транспорт од 24. новембра 1946. године путовао је шест дана, при чему није било добро решено питање успутних коначишта.⁸¹³

Међутим, након обнове железничког саобраћаја, у првој половини 1947. године, одсек за ангажовање при Мисији успео је да обезбеди вагоне (теретне), за превоз стручњака у већим групама – од 50 до 90 особа.⁸¹⁴ То, међутим, и даље није одговарало потребама одсека за ангажовање. С обзиром на све веће интересовање немачких стручњака за рад у Југославији и растуће потребе југословенске привреде за овим лицима, одсек је тражио од Министарства рада ФНРЈ да обезбеди код Министарства саобраћаја путничке вагоне и то „за почетак са 200 места за по 100 путника“ (дакле, да се сваком путнику због дугог пута обезбеде по два седишта у вагону), као и по 4 вагона за пртљаг. Такође, очекивало се да се у комуникацији између министарстава рада и саобраћаја унапред утврди време поласка ових транспорта из Београда, да се унапред знају рокови, те да се депешом обавести Војна мисија о поласку воза бар неколико дана раније. С обзиром да су потребе разних југословенских министарстава (односно привредних предузећа под њиховим руководством) за немачким стручњацима у лето

⁸¹² АЈ-23-87-219, предмети Министарства рада пов. бр. 30 и пов. бр. 98, јануар 1947.

⁸¹³ АЈ-25-86-218, Месечни извештај реферата за ангажовање за новембар и децембар 1946.

⁸¹⁴ АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947.

1947. године износиле око 2.000 особа, и с обзиром да је у земљу требало упутити и чланове њихових породица (укупан број путника је процењиван на 5.000-6.000) у одсеку за ангажовање стручњака при Војној мисији ФНРЈ у Берлину се веровало да ће ускоро бити потребни бар двоструко већи транспортни капацитети.⁸¹⁵

Свакако да се толики број стручњака и чланова породице није могао ни врбовати ни транспортовати у кратком временском року, али приметно је да је од лета 1947. забележен већи успех у ангажовању. Систем који је разрађивала југословенска мисија у Берлину почео је да даје резултате. У Немачкој се већ прочуло да ФНРЈ ангажује стручну радну снагу, што услед појединих новинских написа и једне емисије берлинског радија (с краја 1946),⁸¹⁶ што услед активности Мисије, што због писама која су из Југославије слали раније запослени стручњаци. Мисија је веровала да би била у стању да још успешније врбује и упуту у ФНРЈ немачке стручњаке уколико би имала више повереника на терену, и уколико би они били боље организовани и адекватније плаћени.⁸¹⁷ Тако је током августа 1947. упућено у ФНРЈ 135 стручњака (16 са високом школом, 73 са средњом и 44 КВ радника) и са њима 161 члан породице. Истовремено, Мисија је примила 843 странке, од којих је 356 понуда послато у земљу на сагласност, а 44 је одмах ангажовано и упућено у ФНРЈ (није била потребна сагласност).⁸¹⁸ Септембар је био још успешнији са упућеним 191 стручњаком (21 доктор и инжењер, 51 техничар и 114 занатлија) и 253 члана породица.⁸¹⁹

Интензитет упућивања стручњака и чланова њихових породица варирао је, али прву половину 1948. године карактерише осетно повећање путника у транспортима.

⁸¹⁵ Исто. Могућност масовнијег коришћења железнице за транспорт људи, а нарочито намештаја, остала је ограничена. Мисија није успевала да обезбеди довољан број вагона, а немачки стручњаци који су већ радили у земљи и којима је обећан транспорт покућства, отпочели су са писањем жалби. Као мотив за наглашено залагање за добијање сопственог намештаја на Немце је деловала (непроверена) вест како је почетком 1947. године градска управа Берлина донела пропис по којем сав неискоришћен намештај има бити заплењен. Тако је инж. Вилхелм Шол (Wilhelm Scholl) инсистирао да се у ФНРЈ допреми сав његов намештај који се састојао из спаваће собе, трпезарије, *berrnzimmer*-а, дечје собе, кухиње са електричним шпоретом, и другог споредног намештаја, што значи да би само за његове потребе био потребан једна вагон. АЈ-11-12-43, акт Војне мисије И. бр. 3805, 6.5.1947. и допис инж. Шола Генералној дирекцији савезне електропривреде, 15.7.1947.

⁸¹⁶ АЈ-25-86-218, Месечни извештај реферата за ангажовање за новембар и децембар 1946. Једног децембарског преподнева забележена је рекордна посета од 45 заинтересованих стручњака.

⁸¹⁷ АЈ-25-87-219, Извештај о ангажовању стручњака за август, Берлин, 12.9.1947. Такав став потпуно је занемариво совјетске примедбе да је Војна мисија прегломазна (само на пословима набавки радило је средином 1947. око 100 Југословена), те да за те послове не би требало бити ангажовано више од 20-30 људи. АЈ-50-67-149, Извештај Војне мисије Влади ФНРЈ, пов. бр. Секр. 2680, 18.6.1947.

⁸¹⁸ Највећи број послатих понуда и у земљу упућених стручњака био је за металску и грађевинску струку. АЈ-50-67-149, Извештај о ангажовању за август, 12.9.1947, стр. пов. С-55, 16.9.1947.

⁸¹⁹ АЈ-50-67-149, Извештај о ангажовању за септембар, стр. пов. С-58, 10.10.1947.

Учестали транспорти полазили су из Берлина у размаку од десетак до двадесетак дана, а број стручњака и чланова њихових породица неретко је износио и више стотина (скупа са репатрирцима чак и 500). Међу најобимнијим били су транспорти од 22. маја (299 стручњака и чланова породица од планираних 322), затим од 25. маја (планиран је полазак 382 особе, али услед лоше организације у вези са храном отпутовало је 260) и од 14. јуна 1948. године (282 стручњака и члана породице). Следећи транспорт, за који је одобрење (визе за путнике) од совјетских власти затражено 19. јуна, и у којем је планирано путовање 272 лица, морао је две седмице да чека, да би коначно био одбијен. У новом списку могли су се, на захтев совјетске команде, наћи само Југословени. Током лета обим стручњака у транспортима смањивао се (178 у јулу) и до јесени (пошто је Резолуција ИБ већ сасвим уобличила нови курс међусобним односима Истока и ФНРЈ), њихова бројност, и то прикривених у виду репатрираца, што понекад није промакло граничним контролама, опала је на једва десетак-петнаест по транспорту, док о члановима породице више није могло бити речи.⁸²⁰ Рута која је полазила од Берлина и ишла преко ЧСР и Мађарске више није била одржива, да би почетком 1949. године сасвим замрла. Једино су, у веома малом броју, супруге стручњака запослених у Југославији и њихова деца успевали да добију транзитну визу и да крену пут ФНРЈ.⁸²¹ Нови путеви тражиће се из западних зона,⁸²² али то неће ићи

⁸²⁰ АЈ-25-87-219, акт Војне мисије пов. бр. 179, 19.3.1947; АЈ-25-164-438, акт Војне мисије пов. бр. 410, 11.7.1948; АЈ-25-167-439, акт Војне мисије пов. бр. 241, 22.4.1948; АЈ-50-68-150, Извештај Конзуларног одељења, март 1948, 8.4.1948; АЈ-25-163-436, допис социјалног аташеа Амбасаде у Прагу, 26.5.1948; АЈ-50-68-150, Извештај Конзуларног одељења за месец мај, 7.6.1948; АЈ-50-68-150, Извештај Конзуларног одељења за месец јун, 6.7.1948; АЈ-50-68-150, Извештај Конзуларног одељења за месец јул, 9.8.1948; АЈ-25-167-440, акт Војне мисије пов. бр. 39, 15.1.1949.

У транспорту од 28.9.1948. у којем је уз седамдесетак репатрираца било и 14 стручњака, после совјетске контроле, немачки цариник је открио двојицу Немаца, који су одмах изведени из воза. У вези с тим десио се случај који је појачао утисак о југословенској дезорганизованости. Инж. Бернер (Börner) је при поласку своја два кофера одложио у теретни вагон. Пошто је откривен, а не желећи да се открије пртљаг осталих стручњака, напустио је воз без кофера. Из Војне мисије су о томе обавестили Министарство рада тражећи да се кофери врате. Како ни до средине јануара кофери нису стигли у Берлин постало је јасно да су изгубљени, а инж. Бернер је остао без свог зимског веша, капута, ципела и литературе. АЈ-25-163-436, Извештај о путовању транспорта, акт пов. бр. 3618, 12.10.1948; АЈ-50-68-150, Извештај Конзуларног одељења за октобар 1948; АЈ-25-167-440, акт Војне мисије пов. бр. 33, 15.1.1949.

⁸²¹ До почетка 1949. године издавање виза супрутама (и деци) постало је симболично. Иако је број захтева за визу био велики, до средине фебруара 1949. совјетске власти издале су само једну визу супрузи стручњака запосленог у ФНРЈ, а тек у априлу биће издате још две такве визе и унеколико ће се спроводити *мекша* политика у вези с тим. Међутим, Совјети су тражили званичне податке о радном месту запосленог у ФНРЈ, као и изјаву о повратку у земљу након истека уговора (о чему се органи у ФНРЈ нису били кадри договорити дуже времена). АЈ-25-163-436, акт Војне мисије пов. бр. 113, 16.2.1949; АЈ-25-158-418, акти Војне мисије пов. бр. 258, 22.4.1949. и бр. 556, 28.4.1949.

⁸²² О настојању да се уз репатрирце из западних зона *шалу* и групе немачких стручњака види: АЈ-25-163-436, акт Војне мисије пов. бр. 94, 11.2.1949; исто, акт Министарства рада, пов. бр. 4796/49-XIV-2, 29.6.1949; исто, акт Војне мисије бр. 965, 20.7.1949.

лако због квалитетних контрола и захтеваће време (заправо биће у већем обиму готово онемогућено док није дошло до политичког приближавања).⁸²³

Питање упућивања чланова породица стручњака у ФНРЈ није се постављало ни у Београду ни код представника Војне мисије у Берлину. Било је пожељно да се супруге и деца стручњака придруже својим мужевима и очевима који су привремено били упуслени у Југославији. На тај начин смањиван је одлив преко потребних ефективних (девизних) средстава из земље, зато што се стручњаку, по уговору о раду или служби, део зараде морао исплаћивати у страним средствима плаћања (РМ) ради слања породици у отаџбину. Средином 1947. године ти су издаци месечно прелазили 30.000 РМ. Други разлог за спајање стручњака запослених у Југославији с породицама био је психолошке природе. Наиме, очекивао се, и то с правом, да ће стручњаци моћи боље и више да се посвете раду ако су њихови најближи с њима.⁸²⁴

Спорост у давању одговора на молбе немачких стручњака заинтересованих за рад у ФНРЈ била је одлика читаве кампање ангажовања. Одсек при Војној мисији у Берлину, након што би ступио у контакт са стручњаком, формирао је његов досије, са општим (личним) подацима и стручном квалификацијом (образовање, стручни профил, искуство). Такав досије (а у Мисији их је стално било много) достављан је Министарству рада, да би га оно проследило надлежним савезним или републичким органима која су одлучивала да ли им стручњак одговара. Одговор ресорног органа сада је поново *путовао* преко савезног Министарства рада у Берлин, у Војну мисију. Таква процедура некада је трајала више месеци. Тако су у погледу масовнијег слања у земљу неопходних немачких стручњака одсеку Војне мисије „руке биле везане“. Иако је више пута тражено да се одговори ресорних министарстава упуте у Мисију депешом (а не да се чека да досијеа поново *допутију* у Берлин), локална бирократија *на терену*

⁸²³ АЈ-25-164-438, акт пов. бр. 383, 13.1.1949; АЈ-10-9-10, акт перс. 578, 25.1.1949; АЈ-25-163-436, акт Војне мисије пов. бр. 94, 11.2.1949; исто, пов. бр. 113, 16.2.1949; исто, акти Војне делегације у британској зони, пов. С. бр. 36, 12.3.1949 . и С. бр. 39, 4.4.1949; АЈ-25-158-418, акт Војне мисије пов. бр. 258, 22.4.1949. Слободни промет возним картама у Западној Немачкој отпочеће тек 1.3.1950. године, што ће омогућити једноставније пребацивање до било које станице у Југославији. АЈ-25-163, акт Војне мисије бр. 74, 24.2.1950 (у прилогу копија написа из немачког листа *Telegraf*, од 23.2.1950).

⁸²⁴ АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947. Неприсутство чланова породица у ФНРЈ и, још горе, нерешена основна егзистенцијална питања док су у Немачкој, нарочито непримање поште (посебно кад је реч о пошиљкама из унутрашњости или Словеније), пакета (који су неретко били једина могућност да се породице спасу од глади) и новчаних средстава изазивала су незадовољство ангажованих стручњака и ометала их у раду, што је Војној мисији било добра познато и о чему је јављала Министарству рада ФНРЈ. Ово је тим пре изазивало отпор стручњака јер се радило о обавезама које су преузете потписивањем уговора. АЈ-25-87-219, акт Војне мисије, Секр. пов. бр. 884, 20.2.1947.

остала је углавном gluвa. Наравно, та тромост бирократије доста је коштала југословенску државу и нарочито њену привреду, која је за искусним специјалистима вапила. Након вишемесечног чекања многи немачки стручњаци, посебно најбољи, губили су сваку наду за упослење у ФНРЈ и, ако у међувремену нису успели да пронађу некакав посао у Немачкој, пријављивали су се за одлазак у друге земље. О спорости администрације речито сведочи податак да је одсек за ангажовање при Мисији за месец и по дана (од половине априла до краја маја 1947) упутио на *мишљење* у ФНРЈ преко 400 досијеа, а да до половине јуна није добијено ни једно решење.⁸²⁵

Сем спорости тешкоће је стварала слаба координација приликом дефинисања потреба за страним (немачким) стручњацима. Када су у лето дошли у Берлин посебни делегати Министарства рада и донели списак потреба за иностраним стручњацима (сачињен у сарадњи савезних ресорних министарстава и Председништва Владе ФНРЈ) чинило се да ће се лакше и са више извесности наставити активности на том пољу. Међутим, тај списак није садржао за сваког стручњака ужу специјалност. Истовремено, делегати разних министарстава доносили су своје спискове са потребама, који су се каткад сасвим разликовали од оног који је достављен посредством Министарства рада и за који су сама та министарства претходно сачинила предлог.⁸²⁶

Главна тешкоћа у раду одсека за ангажовање стручњака у Берлину била је очување тајности. Послови на ангажовању морали су се крити од окупационих сила, пошто ове на то нису гледале благонаклоно. Проблем је био у томе што држављанима Немачке, према прописима Контролног савета, није било дозвољено слободно кретање, а напуштање земље немогуће без његово решења.⁸²⁷ У прво време нарочито поверљиво се приступало врбовању стручњака из западних зона. Међутим, још пре краја 1946. године до јавности су дошле не баш сасвим тачне али прилично утемељене информације о ангажовању Немаца за потребе ФНРЈ. У енглеској штампи се већ 11.

⁸²⁵ Исто, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947.

⁸²⁶ Такав је случај био са списком Планске комисије НР БиХ. Списак који је достављен савезној влади 9.5.1947. није имао никакве везе са списком који су представници те комисије донели у Берлин неколико дана касније. Директно тражење стручњака у иностранству наставило се иако је још 1946. године Влада упознала сва савезна и републичка министарства да је Министарство рада ФНРЈ надлежно за те послове. АЈ-50-67-149, Извештај о ангажовању за август, акт Војне мисије стр. пов. С-55, 16.9.1947.

⁸²⁷ Југословени су настојали да покрену питање слободног врбовања стручњака по окупационим зонама Немачке и слободан излаз за све оне који би пристали на радни ангажман, али у томе нису били успешни. С таквим идејама очекивала се и Конференција министара иностраних послова савезничких сила (Москва, 10.3.1947). Истовремено, ни сами нису знали каква правила о кретању Немаца важе у том тренутку (фебруар 1947), али били су спремни на илегално одвођење стручњака. АЈ-507-IX, 86/III-11, Записник Информативне конференције одржане 4.1.1947. у Војној мисији у Берлину; АЈ-54-242-372, акт Секције за репарације и реституције у британској окупационој зони, Рп. пов. 379, 9.2.1947.

децембра 1946. године, под насловом „Стручњаци за Југославију“ појавио текст агенције *Pojmep* у којем је наведено да је у Београд из Берлина стигло 100 до 200 стручњака „да би код шестогодишњег [sic] плана сарађивали при претварању Југославије од аграрне у индустријску земљу.“ Новинар је очигледно добро знао да су странци врбовани посредством Војне мисије у Берлину, да су се обавезали махом на трогодишње и четворогодишње уговорне обавезе, да међу стручњацима има инжењера за радиофонију, електротехнику, машинску индустрију и за топионице.⁸²⁸ Додатни тешкоћу представљало је то што су заинтересовани стручњаци из западних зона Немачке морали кришом да пређу у источни део Берлина ради даљег упућивања у ФНРЈ. Њима је готово немогуће било да добију пропусницу за кретање између окупационих зона (нарочито према совјетској). Према виђењу шефа одсека за ангажовање стручњака, инж. Андрије Станића, ово „илегално прелажење зона противно је немачком менталитету, а скопчано је и са неугодностима за њихове породице које остају у западним зонама“. О илегалном доласку у Берлин читавих породица тек није могло бити речи. Истовремено у Мисији је владао страх да се услед обимније акције врбовања у пословање не умеша Контролно веће за Немачку, или, пак, команданти разних западних зона, што би у највећој мери акцију могло да редукује.⁸²⁹ Међутим, и поред свега повремено су организовани илегални преласци међузонске границе. Тако је у јулу 1947. између војне делегације у британској зони и Мисије у Берлину договорен тајни прелазак петорице стручњака, које је са совјетске стране, код места Хелмштет (између Брауншвајга и Магдебурга) имао да сачека југословенски делегат који би дан раније дошао у Берлин. Његов је задатак био да не дозволи да совјетске власти евентуално врате стручњаке Британцима. Стручњаци су добили шифрована имена, а и читав предмет, ако би се о њему морало разговарати телефоном, означен је кодом „допис S5H“.⁸³⁰

⁸²⁸ АЈ-50-119-242, Информација шефа Војне мисије бр. 761, 11.12.1946.

⁸²⁹ АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947; исто, допис Војне мисије, И. бр. 4459, 24.5.1947; АЈ-50-67-149, Извештај о ангажовању за септембар, стр. пов. С-58, 10.10.1947. Једну непријатност услед одласка стручњака на рад у Југославију описује ангажовани инж. Вилхелм Шол. Његова је породица остала у Немачкој и непосредно пред полазак у ФНРЈ, супруга је била позвана на саслушање у америчку војну полицију. Од ње су тражени подаци о бројности немачких стручњака у Југославији, времену одласка, делатностима које су обављали. Како она о томе није знала ништа и како, према речима Шола, није желела да даје податке „о својој будућој пријатељској земљи“, то саслушање није се завршило учтивим речима. Коначно, амерички иследник је предложио госпођи Шол да остане у Берлину и да позове супруга да се тамо врати као би ступио у америчку или аргентинску службу. АЈ-11-12-43, допис В. Шола Генералној дирекцији савезне електропривреде, 15.7.1947.

⁸³⁰ АЈ-54-242-372, допис Секције за репарације и реституције у британској зони, Рп. пов. бр. 929, 24.7.1947. Иако је илегални прелазак граница противан немачком менталитету, било је и супротних

Како би се очувала тајност на пословима ангажовања и спречиле критике савезника у случају *проваљивања* акције, Војна мисија је настојала да пронађе макар привидно легални пут. Једна таква активност представљала је фиктивно упислење стручњака из западних зона у неким од индустријских фирми у Берлину. Предлог, који је, судећи по изворима, потекао од шефа Војне делегације у америчкој зони, мајора Фрање Ожболта, претпостављао је да једна таква берлинска фирма буду нека са којом је Трговинска делегација ФНРЈ у доброј вези (најбоље неки инжењерски биро), или да се оснује нека нова фирма са том сврхом. Таква фирма издавала би сваком стручњаку уверење да је ангажован за њене потребе, што би том стручњаку омогућило ослобађање од обавеза према Радничкој комори (Arbeitsamt) и несметано кретање до Берлина. Мисији се Ожболтов план допао и даље је разрађивала и могућност „легалног“ пребацивања у Берлин и чланова породица ангажованих стручњака.⁸³¹

Тајно пребацивање немачких стручњака између зона наставило се наредних месеци, а кампања коју је против такве праксе новембра 1947. почела западна штампа (социјалдемократска), условила је да се одустане од упућивања стручњака у великим транспортима и да се настави у групама (2-3 лица). Повећање дискреције било је утолико важније што се очекивала конференција Савета министара у Лондону.⁸³² Међутим, у очувању дискреције повремено су највеће тешкоће правили органи из земље. Тако је *Савезни пројектантски биро за разводна постројења и далековода* крајем 1948. водио преписку са члановима породица стручњака који су радили у ФНРЈ, наводећи у њој детаље који су могли компромитовати рад Мисије (иначе већ дубоко илегалан) на ангажовању стручњака (имена и презимена, установе у којим раде, опис уговора и сл). Мада је циљ те преписке био да се умоли Војна мисија да узме у заштиту станове ангажованих стручњака, што је била пракса коју је Мисија имала до краја 1947. године, и која се састојала у издавању тзв. „заштитних писма“ за станове, али пракса која се више није могла одржати, њена последица је могла бити компромитација у случају објављивања неког таквог документа у штампи. Бојазан је била утолико оправданија, што је сва инострана преписка подлежала совјетској цензури.⁸³³

примера. Тако је машински инж. Ханс Шулиц (Schulz), који је живео у Либеку (британска зона) тек у петом покушају успео да се пребаци до Берлина. АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 179, 19.3.1948.

⁸³¹ АЈ-54-242-372, допис шефа Војне делегације у америчкој зони, б.б, s.d (после 7.5.1947); АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947.

⁸³² АЈ-50-119-242, допис МИП, бр. 422808, 14.11.1947.

⁸³³ Сем што савезничке власти нису на такву праксу гледале повољно и што је заправо она била супротна и окупационим и немачким прописима, у самој Мисији су имали дилему у погледу издавања

Проблем који је озбиљно мучио особље Војне мисије задужено за ангажовање стручњака била је храна. Како се особље Мисије снабдевало основним животним потребитицима у совјетској Интендантури у Берлину, властима Црвене армије био је познат тачан број њених чланова. Свако поље веће требовање хране могло је изазвати подозрење окупационих власти, а Мисија није имала довољно новца за набавку хране на црном тржишту. Истовремено, с обзиром на планирање и реализацију слања транспорта стручњака у ФНРЈ, потреба за брашном, сланином, мармеладом, путером, кромширом, луком, конзервисаним млеком, цигаретама и другим повећала се вишеструко. Мисија није била у обавези само да обезбеди прехранбене артикле за транспорт (који је каткад трајао по 15 дана), већ и за стручњаке и чланове породица који су боравили у Берлину ишчекујући транспорт, што је могло да потраје и по двадесетак дана. Стога је стално понављана молба властима у Београду да обезбеде довољне количине хране, посебно дечје (млеко, кекс, шећер).⁸³⁴

Пут Југославије транспорти су кретали лоше снабдевени. Тешкоћа је била не само зато што вође пута обично нису располагале новцем довољним за куповину хране, већ и у томе што је свака набавка основних намирница кочила ионако споро кретање. Ништа мање није био важан утисак који је на путнике и лица која су их пратила са берлинске железничке станице остављало примање скромног пакета намирница. Иако су у Војној мисији веровали да би све тешкоће путовања (споро кретање, неудобност теретних вагона и др) пале у засенак уколико би путници располагали довољним количинама хране, дешавало се, као са транспортом од 22. маја 1947. године, да буде обезбеђена храна само за неколико дана, што није било довољно ни за пролаз кроз ЧСР, или још горе, када транспорту из августа исте године нису набављене канте за воду и казани за кување.⁸³⁵ Под можда најнепријатнијим

„заштитних писама“. Наиме, с обзиром на веома тешку социјалну ситуацију и огромну несташницу стамбеног простора, сматрало се да није морално исправно да у једном великом стану живи нпр. само једна особа, док „хиљаде фамилија [...] живе у подрумима“. АЈ-25-167-440, акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 61, 26.1.1949; АЈ-11-87-286, акт бр. 190. 1.3.1949.

⁸³⁴ АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака и раду по том питању, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947; АЈ-50-67-149, Извештај о ангажовању за септембар, стр. пов. С-58, 10.10.1947. Количине хране која је, сходно могућностима, упућивана из ФНРЈ ка Берлину нису биле мале, али очигледно у временима већих транспорта нису могле покрити потребе. О количини намирница сведочи и податак да је само у августу 1948. тражено од Министарства спољне трговине да Делегацији Министарства рада у Берлин достави 300 кг мармеладе, 400 кг макарона, 600 кг пасуља, 10 кг чаја и 60.000 комада цигарета *Морава*. АЈ-25-163-436, акт пов. бр. 952, 18.8.1948.

⁸³⁵ АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947; АЈ-50-67-149, Извештај о ангажовању за август, од 12.9.1947, акт Војне мисије стр. пов. С-55, 16.9.1947. Када су казани у питању дешавало се да се са следећим транспортом не врате из земље, што је

околностима путовао је транспорт који је из Берлина кренуо 22. маја 1948. године. Први пропуст била је рута транспорта. Он је делом ишао преко „америчке територије“, што је војницима САД омогућило да обаве детаљну контролу стручњака и да једног од њих (према претпоставци вође транспорта – *најбољег*) изведу везаног из воза. Даље, путници су након три дана остали без хране, а да пре тога у Берлину нису добили пакете суве хране, нити канте за воду. Оброци су били веома скромни (ретка чорба за ручак) и већ при уласку у ЧСР стручњаци су се побунили и јавно почели протестовати (мада је требало чувати тајност транспорта). Због проблема око хране транспорт се осипао и уместо 382 до Прага је стигло 260 лица. У амбасади у Прагу такође нису имали хране, али су покушали да поделе *експонате* који су били вишак на тек отвореној пољопривредној изложби, међутим службеници трговинског изасланства поделили су сир и друге намирнице дан раније међу собом. Колективна виза, која се плаћала за све уписане путнике (без обзира што их је више од 100 отишло) и задржавање композиције од 58 вагона ради успутног снабдевања подизали су трошкове. Мисија, која је тврдила да је храна утоварена у довољним количинама (2.100 кг хлеба, 400 кг кромпира, 150 кг меса, 100 кг макарона, по 50 кг масти, шећера, пасуља, брашна за заправо и још 125 кг других намирница, као и цигарете, огрев и сл, што је по особи требало да обезбеди око 1,5 кг намирница дневно), хитно је послала представника у Праг, али вођа транспорта, за којег се тврдило да је био присутан приликом припреме композиције није се сећао у који вагон је храна утоварена, нити да ли је утоварена. С друге стране, вођа транспорта је дозволио да гранична контрола пломбира све теретне вагоне. Очигледно уз велике тешкоће, воз је стигао до Југославије и вођа пута је транспорт предао делегату Министарства рада у Новом Саду, међутим том приликом, сем уопштене информације да стручњаци нису имали довољно хране, те да су неки путнички вагони прокишњавали, а теретни имали нека оштећења, није нашао за сходно да извести о свим тешким аномалијама које су се путем дешавале. На жалост, архивска грађа нам није дала увид да ли је покренута истрага због нестанка хране и шта се заправо са њом десило, али јасно сведочи о негативним реакцијама и бламажи о којој су странци даље ширили вести.⁸³⁶

приморавало Мисију да купује нове, међутим, казани су били дефицитарна роба у Берлину и врло су се тешко набављали. С друге стране потрага за казанима у земљи била је углавном неуспешна, а одговорност се пребацивала с једне стране на другу (Мисија ка *Трансјугу* и обрнуто). АЈ-25-167-439, акт Војне мисије, пов. бр. 241, 22.4.1948; АЈ-25-163-436, акт пов. бр. 952, 18.8.1948.

⁸³⁶ АЈ-25-163-436, акт Амбасаде у Прагу, Социјалног аташеа, 26.5.1948; исто, акти Војне мисије, пов. бр. 343, 27.5.1948. и пов. бр. 356, 4.6.1948; исто, акт пов. бр. 40, 18.6.1948.

Иако је храна стално била дефицитарна, ипак су представници ФНРЈ у Берлину у једном тренутку били претерано снабдевени и доведени у ситуацију да намирнице баце или продају. Опсежна потрага за немачким стручњацима и неизвесност у погледу трајања процедура током припрема транспорта налагала је стварање залиха. Током прве половине 1948. обезбеђени су канали којима су веће количине намирница стигле у Берлин (из ФНРЈ и куповином у Немачкој). Међутим, онемогућавање транспорта стручњака, након раскида са земљама Истока, довело је до гомилања хране у магацину. До пролећа 1949. године тамо се налазило махом непотребних 7,5 тона брашна, 85 кг масти, 800 кг шећера, 750 кг пасуља, 1.500 кг конзерви, 280 кг соли, 400 литара уља, 190кг макарона и 35.000 комада цигарета. Неке производе после две године захватила је буђ и почело је кварење. Почетком 1949. Мисија је предложила да се вишкови продају на црној берзи, тим пре што су долазили топлији дани, али у Београду су сматрали да магацин не треба ликвидирати, већ брашно од кварења сачувати просејавањем. Иако је Мисија приметила да се при сваком просејавању губи око 500кг, и да то кошта 700 марака, до месеца маја проблем још увек није био решен.⁸³⁷

Недостатак хране у Војној мисији био је главна препрека позивању већег броја стручњака из западних окупационих зона Немачке, али тешкоћу су представљале и путне исправе. Војна мисија је немачке стручњаке упућивала у ФНРЈ као репатрирце, што је изазвало подозрење чешких пограничних власти, па су граничари су почели да захтевају детаљне податке за сваког путника у транспорту – место рођења, народност и др. (под тим условима, у виду репатрираца, могли су се превести појединачни стручњаци, али не и групе).⁸³⁸

Како би се врбовање и ангажовање стручњака широм западних зона Немачке лакше обавило, именовани су нарочити делегати. Они су Одељењу за ангажовање при Војној мисији сугерисали да је потребно, у циљу очувања тајности, у појединим привредним центрима отворити посебне бирое. Бирое би водили одани инжењери, Немци, који би ступали у контакт са другим стручњацима и обављали припрему за ангажовање према упутствима делегата. За ту сврху био је потребан кредит од 5.000 рајхсмарака месечно.⁸³⁹ О обиму трошкова у вези са ангажовањем сведочи и износ од

⁸³⁷ АЈ-25-163-436, предмети пов. бр. 1398, 18.2.1949. и 3073, март-мај 1949.

⁸³⁸ АЈ-25-87-219, Извештај о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947.

⁸³⁹ Исто.

преко 438.000 марака који је у периоду март-август добила Делегација Министарства рада при Војној мисији.⁸⁴⁰

Војна мисија и сукоб са ИБ

Стање у Војној мисији и нарочито послови на врбовању и упућивању стручњака искомпликовало се након избијања сукоба на линији ИБ. Совјетска администрација почела је на разне начине да омета рад. Почетком јуна 1948. године јављено је из Берлина како се однос према члановима Мисије „потпуно измјенио“ и да се сваки дан све теже „обављају и најситнији послови.“ Совјети су најпре изјавили како више неће хранити особље Мисије, а онда су почели да ометају одлазак транспорта репатрираца и стручњака. Захтев за враћање две групе Југословена (114 лица) чекао је на дозволу готово два месеца (август-септембар 1948), а претходило му је више од десет ургенција, омладинцима из *Савеза немачке омладине*, који су се упутили на ОРА, у јулу је забрањен одлазак (наводно о томе је решено још почетком маја), а делегацији АФЖ онемогућен је долазак на конгрес у Берлину. Добијање улазних виза за совјетску зону постало је реткост (постало је немогуће да се обаве персоналне промене или постављења у Берлину), дозвола за транспорт 182 машине из француског сектора, које је Југославија добила на име репарација, месецима није потписана и чињене су разне тешкоће око реституције имовине (спорост у доношењу решења о враћању давно идентификоване имовине попут вагона, дрвне грађе, текстила), па се дешавало да се та имовина израбује или утרוши. Ускоро је совјетска војна управа јавила, позивајући се на некакво решење Контролног савета из 1945. године, да једна војна мисија не може имати више од 10 чланова, те да ће представништвима ФНРЈ смањити следовања хране, и почела је захтевати тачне податке о последњем боравишту немачких стручњака који се из ФНРЈ враћају у Немачку (нису дозвољавали долазак резидентима ван совјетске зоне). Совјетски команданти нису одговорили на намеру да се у Берлину постави изложба *Југославија у борби и обнови*, а тадашњем в.д. шефа, Хотићу, претили су протеривањем Војне мисије због публиковања билтена (што је била пракса свих

⁸⁴⁰ АЈ-25-167-440, акт пов. бр. 952, 18.8.1948. После монетарне реформе у западним зонама порасли су трошкови југословенских представника, а између самих зона јавиле су се знатне разлике у ценама. Тако је, на пример, ручак у бољем ресторану у француској зони коштао 6-8 марака (DM), у америчкој 12-20, а у совјетској 60-150 источних марака (у вредности од 17-42 западне марке). Сличан однос био је и са бољим мушким оделима која су стајала 500-600 DM (француски део), 500-1.000 DM (амерички) или 3-4.000 источних марака, тј. 860-1140 DM (совјетски). Источна марка званично је вредела 15 динара (исто као и западна), што је било далеко од реалности. Источна марка вредела је у просеку 3,5 пута мање (за 1 САД долар плаћало се 16-18 западних марака, док је источних требало чак 60). АЈ-50-68-150, Захтев Војне мисије за повећање припадности, пов. V, 20.10.1948 (фол. 332).

мисија) као пропагандног средства „у вези са Резолуцијом“. Совјетски притисци наставили су се оптужбама да се особље Мисије, други представници ФНРЈ или лица са документима Мисије баве шверцом и шпекулацијама на црној берзи (што је донекле било тачно, али не нарочито другачије од времена пре Резолуције), поистовећивањем Мисије са криминалцима који су чинили кривична дела по Немачкој, као и притиском за даљим смањењем броја особља (не више од 20-25 укупно). С друге стране, на бројне захтеве и ургенције које су Мисија и делегати упућивали, Совјети најчешће нису одговарали, па чак се и на састанцима дешавало да не добију ни један конкретан одговор.⁸⁴¹

Проток времена није донео олакшање у раду Мисије. Вршилац дужности шефа крајем 1949. године, потпуковник М. Сибиновић, обратио се генералу В. И. Чујкову, председнику Совјетске контролне комисије у Немачкој након што су власти ДР Немачке 8. децембра 1949. отказале гостопримство Војној мисији ФНРЈ.⁸⁴² Међутим, протест због отказивања гостопримства у време кад Мисија не ради (касно после подне), успостављање блокаде станова у којима су боравили чланови Мисије у року од 24 часа, онемогућавање „нормалног живота“ и кретања члановима Мисије, преметачина, одношење у полицију личних ствари без издавања било какве потврде или реверса, спречавање телефонске и било какве друге комуникације, ускраћивање хране до поднева 9. децембра и друге недипломатске и противправне мере предузете према особљу Мисије и њеној имовини остао је без икаквог одговора са совјетске стране, а након тога Мисија ће наставити рад у британском сектору Берлина.⁸⁴³

Још средином октобра 1947. године, ради увида у стање на терену, представник СПК, инж. Живко Владисављевић, отпутовао је у Немачку. Запазио је да бројне делегације савезних трговачких установа и република делују сасвим неповезано, а каткад и конкурентски. У вези са ангажовањем немачких стручњака оценио је да у Мисији нема службеника који су способни да тај посао обаве на стручан начин. Службеници су слабо владали немачким језиком, а сем шефа (Димитријевића) остали

⁸⁴¹ АЈ-507-IX, 86/III-19, допис партијског опуномоћеника Војне мисије, бр. 15, 9.7.1948; АЈ-50-68-150, Извештај о раду 3. одељења у јуну, пов. бр. 275/III, 13.7.1948; АЈ-50-68-150, акт Генералштаба ЈА (II управа, 2. одељење), пов. бр. 389, 14.7.1948; АЈ-50-68-150, Извештај о раду конзуларног одељења за јул, 9.8.1948; АЈ-50-68-150, Извештај о раду конзуларног одељења за новембар, s.d; АЈ-50-68-150, акт МИП ФНРЈ, бр. 429932, 4.11.1948; АЈ-507-IX, 86/III-21, акт партијског опуномоћеника при Војној мисији, ев. бр. 19, 14.8.1948; исто, ев. бр. 27, 22.9.1948; исто, акт Генералштаба ЈА (II управа, 2. одељење), стр. пов. 514, 18.8.1948.

⁸⁴² Види: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 334-336, 497.

⁸⁴³ Исто, 334-336.

нису ни политички дорасли за рад у иностранству.⁸⁴⁴ Од објективних потешкоћа највећу је представљао отежан саобраћај. Никада се није знало колико ће вагона из Југославије стићи у Берлин, а распоред коришћења (за потребе разних делегација) и сврха (за материјал и опрему или људство) обављао се дан-два пре повратка, тако да је „унапред организован и промишљен рад немогућ“.⁸⁴⁵ Путовање је представљало тешкоћу за себе. Дешавало се да воз по неколико дана стоји у Берлину, при чему није било довољно хране ни места за седење. Током путовања дешавале су се крађе, а током једног транспорта, у близини Новог Сада из вагона им је избачен пртљак на железнички насип. Вести о туробним условима путовања прошириле су се Берлином. Било је стручњака који би радо отишли на рад у ФНРЈ али се нису усуђивали да се упусте у путовање, дешавало се да поједини путници након транспорта заврше у болници, као и случајева преотимања стручњака (представници БиХ су се жалили да су у Новом Саду „просто отети стручњаци који су били за њих одређени.“⁸⁴⁶

Почетком 1948. године погоршали су се услови за ангажовање немачких стручњака. Томе је допринело очекивање Немаца да ће се привредна ситуација у земљи у скорије време побољшати, али и активности других земаља на ангажовању за рад, као и вести које су из Југославије пристизале од појединих стручњака који нису били задовољни условима рада или су трпели последице услед непридржавања уговорних обавеза.⁸⁴⁷ Ипак, активности на ангажовању настављене су форсираним ритмом све до сукоба на линији ИБ. Иако ће се динамика, ритам и ефекти послова на ангажовању Немаца после јуна 1948. изменити, то ипак интерес ФНРЈ за стручним кадром није битније опао. Став да је стручни кадар и даље неопходан, те да треба пронаћи најразноврсније модалитете за врбовање и ангажовање стручњака по „свим окупационим зонама“ био је наглашен и почетком 1949. године.⁸⁴⁸

⁸⁴⁴ Забележен је случај једног службеника Мисије који је Крушевљанки која је боравила у Немачкој од 1943. године рекао да ће по повратку у земљу одмах ухапсити зато што је била тамо на раду. АЈ-41-115-206, Извештај инж. Живка Владисављевића, 15.12.1947.

⁸⁴⁵ Октобра 1947. у Берлин је позвано 600 стручњака и чланова породица ради одласка у ФНРЈ. Многи од њих су „ликвидирали своја домаћинства“, неки побегли из западних зона, а онда су обавештени да не могу путовати јер је обезбеђено места за само 100 особа. Тиме се не само кварила слика о Југославији, већ су се стварали и огромни додатни трошкови за збрињавање *прекобројних*, њихов смештај и пут назад. Исто.

⁸⁴⁶ АЈ-41-115-206, Извештај инж. Живка Владисављевића, 15.12.1947.

⁸⁴⁷ АЈ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око немачких стручњака, 2.1.1948.

⁸⁴⁸ АЈ-25-163-436, акт пов. бр. 1389, 18.2.1949.

Остали регрутни центри у Немачкој

Отежан, па у извесном смислу и онемогућен транспорт преко земаља под контролом СССР, условио је тражење алтернативе на Западу. Ипак, и тамо је упућивање немачких стручњака и чланова породица најчешће ишло под маском репатријације Југословена.⁸⁴⁹ Иако се радило о слању појединаца и мањих група (до 20 особа), то није било могуће увек сакрити од окупационих власти. Тако је транспорт из Дуизбурга, од 26. фебруара 1949. године, међу репатрирце крио 18 Немаца (нових стручњака и укућана ангажованих). Енглеске војне власти знале се да ће у транспорту бити нелегалних путника, те је читав транспорт кратко пред полазак отказан. Иако се тиме отворило питање материјалног обезбеђења тих људи, који су отказали станове, службу, раздужили картице за снабдевање и сл, ипак је конзул ФНРЈ у Дизелдорфу наредио да напусте воз. Приметивши то, Енглези су уклонили немачку полицију, на шта је конзул тајно сугерисао путницима да се на пола часа пре поласка транспорта „постепено“ врате у композицију. Нелегално укрцавање није се више могло узети у обзир као начин слања стручњака у Југославију, тим пре што је део *тајних* путника откривен пред самом границом. Остало је да се покуша са легалним упућивањем, макар породица запослених стручњака, у ФНРЈ, и о томе су југословенски конзуларни представници већ с пролећа 1949. учинили прве званичне кораке.⁸⁵⁰

До јесени 1949. биће донекле разрађени нови, легални и квазилегални модели упућивања немачких стручњака у ФНРЈ. При војним делегацијама почело се са организовањем канцеларија за ангажовање стручњака. У британској зони договорено је да се за стручњаке чије понуде одобри Министарство рада посредством конзулата у Дизелдорфу траже излазне визе. Тај модел предвиђен је за најнеопходније привредне стручњаке и рачунало се са 5-6 виза месечно. Други модел подразумевао је ангажовање посредством *пријатељске* фирме *Колниц* из Дортмунда, која би, пошто је већ имала уговорене послове у Југославији, на реализацију тих послова доводила тражене

⁸⁴⁹ Репатријација југословенских ратних заробљеника у највећој мери је окончана до краја 1945, међутим друге категорије репатрираца враћале су се у земљу још читав низ година. О репатријацији из британске зоне до краја 1945. види: АЈ-642-10-34, предмет пов. бр. 124, 13.2.1946 (извештај Југословенске секције за везу при Штабу Британске армије на Рајни – HQ BAOR, од 26.12.1945).

⁸⁵⁰ Испоставиће се да су енглеске војне власти на граници са Југославијом приметиле да нешто није у реду са транспортом и током контроле издвојиле су десетак путника (најмање један стручњак, три супруге са укупно петоро деце и једна лекарка). Задржане особе саслушаване су током три дана у Клагенфургу и онда враћене за Немачку. Ускоро ће се присилне повратнице појавити у конзулатима ФНРЈ у Хамбургу и Дизелдорфу тражећи материјалну накнаду, обезбеђење легалног одласка у Југославију, или да им се мужеви врате. АЈ-25-163-436, акт Војне делегације у британској зони, пов. С. бр. 36, 12.3.1949; исто, С. бр. 39, 4.4.1949.

стручњаке. Трећи модел тицао се упућивања ВКВ стручњака преко Швајцарске. Слично се размишљало и у америчкој окупационој зони, с тим да је одређено да конзулат ФНРЈ у Минхену обезбеђује за све путнике аустријске транзитне визе.⁸⁵¹ Истовремено, Французи су се начелно сагласили са легалним слањем стручњака из своје зоне, под четири услова – закључење споразума о тачном броју стручњака који може бити *регрутован*, ангажовање у сарадњи са немачком службом за запошљавање, ангажовање на бази добровољности и потписивање уговора о раду пре одласка у ФНРЈ – на које Београд месецима није одговорио.⁸⁵²

Ширење југословенске конзуларне мреже по западним зонама Немачке, и доцније СР Немачкој, започело је током 1948. године и наставиће се у наредном периоду.⁸⁵³ Иако су многи стручњаци већ били ангажовани у разним земљама, ипак је мноштво квалитетног кадра, потребног југословенској привреди, остало још и 1950. године. Бројни инжењера поморства, авијације, артиљерије, лекари, стручњаци из сектора цивилне индустрије и др. још увек су били незапослени, радили на радним местима неодговарајуће струке, или за прениску плату. С обзиром на то конзуларна представништва имала су пуне руке посла око ангажовања немачких стручњака за рад у ФНРЈ, али како није одређен јединствен орган којем би тај посао био искључиви задатак и како је за одашиљање стручњака било задужено само једно лице у читавој Западној Немачкој, то су све негативне појаве, које су карактерисале ранији период, остале присутне. Најјучљивија је била спорост у решавању захтева за ангажовање, која је и даље трајала месецима, што је многе заинтересоване нагонило на тражење другог домаћег или страног послодавца. Ништа мање невоља није стварало ни нерешено питање плаћања путних трошкова пошто се дешавало да стручњаци (и породице) са одобреном визом нису у конзулату могли добити паре за пут, јер таква процедура није

⁸⁵¹ АЈ-25-163-436, акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 243/III, 4.10.1949.

⁸⁵² АЈ-25-163-437, акт *Mission de liaison Yugoslave auprès du C.C.F.A, Baden-Baden, No. 79, 2.3.1950* (препис акта Главног комесаријата Републике Француске у Немачкој од 9.11.1949).

⁸⁵³ Америчке војне власти дозволиле су 26.2.1948. успостављање конзулата ФНРЈ у Минхену и трговачког представништва у Франкфурту на Мајни (од 1950. конзулат). Истовремено, тражен је од Британаца пристанак за отварање генералних конзулата у Дизелдорфу и Хамбургу, и од Француза конзуларно представништво у њиховој зони. До краја априла добијене су сагласности за отварање конзулата у америчкој и британској зони, али Француска је одбила такав предлог. Новембра 1948. већ су на своја одредишта у Минхен, Хамбург и Дизелдорф стигли конзули и вецеконзули, са потребним особљем (администрација, трговинска изасланства и сл). АЈ-50-68-150, извештаји Конзуларног одељења Војне мисије у Берлину за март (8.4.1948), април (5.5.1948) и за новембар (s.d, 1948).

омогућена, а да сами нису имали средстава за пут, па је одлазак одгађан.⁸⁵⁴ Иако је после 1950. године ангажовање из Немачке, из већ описаних разлога, изгубило на масовности, оно ипак није сасвим нестало и наставиће се и током наредних година.⁸⁵⁵

Центри за ангажовање у другим земљама

Аустрија

Иако се аустријска послератна криза није могла упоредити са немачком, ипак је рат и тамо оставио озбиљне консеквенце. Ратне операције, праћене разарањем добара и губитком живота, одношење производних постројења, осетан пад екстрактивних делатности, дезорганизована пољопривреда, подела на окупационе зоне и други фактори смањили су производњу на трећину предратне и довели становништво на ивицу опстанка. Неспособна да сама одржи егистенцијални минимум за своје грађане, власт је зависила од помоћи са стране, која, пак, није била довољна. Аустријанце, посебно становнике већих градова, а нарочито Беча, најтеже су погађали недостатак хране и грева. Кризу производње и животних услова пратио је хаос на пољу платног биланса и цена, као и црно тржиште. Када се томе додају лоши временски услови и слабе жетве 1946. и 1947. године, добија се слика безнађа које је обузело грађане. Тек ће, почев од краја 1947. године, реформски и стабилизациони напори власти (монетарна реформа, сузбијање инфлације, национализација крупних предузећа и рудника и сл), потпомогнути снажном помоћи САД, створити услове за уравнотежење стања у Аустрији, до којег ће доћи тек на измаку пете деценије 20. века.⁸⁵⁶

Демографске промене имале су такође значајну улогу у креирању привредне и социјалне климе у Аустрији током првих поратних година. Сем ратних губитака (погинули у саставу немачке војске, жртве бомбардовања и борби у земљи, Холокауст и аустријске жртве нацизма), демографску слику нарочито је изменио прилив избеглица. Аустрија је постала одређиште етничких Немаца који су напустили ЧСР,

⁸⁵⁴ АЈ-25-163-437, акт МИП, Конзуларног одељења, бр. 541416, 1.9.1949; исто, конз. пов. бр. 45/50, 24.2.1950; исто, акт Генералног конзулата у Франкфурту на Мајни, пов. бр. 173, 21.11.1950.

⁸⁵⁵ Као примере види: АЈ-25-163-437, акт Генералног конзулата ФНРЈ у Минхену, бр. 3288, 10.1.1951; АЈ-106-56-79, допис предузећу *Ивест-импорт*, Београд, бр. 521/МЈ, 26.2.1951.

⁸⁵⁶ О приликама у Аустрији види *Увод*, потпоглавље *Последице рата у Европи*, одељак *Аустрија*. Види и: *Austria: a Country Study*, 122-125. Постепена стабилизација стања ипак није решила питање незапослености која је расла и 1949. године. Према подацима Уреда за посредовање радне снаге у Бечу, број незапослених је од новембра до 15.12.1949. порастао са 87.000 на 102.000. Незапосленост неће знатније падати ни у наредним месецима, па је у мају 1950. још увек износила око 100.000 АЈ-25-187-415, Извештај о раду делегата у децембру 1949, акт пов. бр. 450, 31.12.1949 (подаци у извештају наведени према написима у тадашњој штампи); исто, Извештај о раду делегата у мају, акт пов. бр. 229, 2.6.1950.

Румунију и Југославију, и других избеглица и расељених лица која су напустила или одбила да се врате у политички и социјално измењена друштва источне Европе. Процењује се да је таквих лица, у периоду 1945-1950, било око 400.000.⁸⁵⁷ Под таквим околностима, потребе Југославије за кадром и могућности дела аустријског становништва постале су компатибилне.

Непосредно по окончању ратних дејстава, у Аустрију су почеле да стижу разне делегације и представници југословенских војних јединица и државних установа, махом у циљу набавке материјала и превозних средстава (између осталих и оних однетих из Југославије као ратни плен), а 14. јуна 1945. године у Беч је дошла и Делегација за репатрирање.⁸⁵⁸ Као ратујућа сила на страни савезника, Југославија је новембра 1945. акредитовала војну мисију код Савезничке комисије за Аустрију. Установљењем Војне мисије у Бечу, ФНРЈ је добила неку врсту дипломатског представништва у Аустрији. Годину дана касније, према одлуци Савезничке комисије за Аустрију, а на основу Савезничког споразума о контролном апарату у Аустрији, потписаном 28. јуна 1946. у Бечу, који је аустријској влади дао право на вођење спољних послова, Војна мисија ФНРЈ, замењена је 20. октобра 1946. Политичким представништвом ФНРЈ акредитованим код аустријске владе.⁸⁵⁹ Иако привременог карактера, то представништво, као уосталом и исто такво аустријско у Југославији, остаће највиша форма дипломатског саобраћаја све до формалног укидања ратног стања између и установљења редовних дипломатских односа, јануара 1951. године, када ће у Бечу и Београду њихов ниво бити подигнут у ранг посланства.⁸⁶⁰

⁸⁵⁷ *Austria: a Country Study*, 80-81.

⁸⁵⁸ Делегација је имала мноштво проблема да се *акредитује* код совјетских војних власти, пошто је командант Беча, генерал Благодатов одбијао да јој омогући рад. После низа интервенција, укључујући и *приватне везе*, шесторици представника ФНРЈ омогућено је да почну послове на репатрирању, мада очекиване помоћи Совјета у материјалним средствима и даље није било. Иако из извора није јасно, могуће је да је хладан став совјетског команданта изазван понашањем бројних делегација које су уносиле велике количине рајхсмарака на тржиште Аустрије и пословале на црној берзи. АЈ-50-35-73, извештаји о раду делегације за репатрирање, акт пов. бр. 597, 25.9.1945 и пов. бр. 639, 4.10.1945.

⁸⁵⁹ АЈ-335-93, Билтени МИП, 1946. година, Билтен 15 (1.11.1946).

⁸⁶⁰ Нормализација односа, након вишегодишњег настојања ФНРЈ да у састав своје територије укључи делове Корупшке и Штајерске и инсистирања на аустријском плаћању репарација, уследила је као последица изолације Београда од стране земаља Истока. Смиривањем тензија избегавало се даље провоцирање западних сила, које су се супротставиле нарушавању територијалне целовитости Аустрије, а чија је подршка у новим околностима била нужна. У тој атмосфери Скупштина ФНРЈ је на седници од 16.1.1951. године званично окончала ратно стање са Аустријом, политичка представништва су уздигнута у ранг посланства, а штампа је почела објективније да сагледава теме из суседне земље. Петар Драгишић, „Југославија и Аустрија 1945-1955“, *Istorija 20. veka*, 1/2013, Београд, 128.

Нормализацију дипломатских односа ФНРЈ и Аустрије пратило је појачавање економских веза и поновно успостављање културних веза. Августа 1948. године, након закључивања трговинског споразума, интензивирао је промет између двеју земаља. Већ исте године из Аустрије је увезено робе у вредности од 96,800.000 шилинга, (наспрам 17,000.000 у 1947. години), а извезено је у ту земљу добара за 122,500.000 шилинга (1947. године 25,900.000).⁸⁶¹ Иако Југославија није била претерано значајан трговински партнер за Аустрију (у њеном увозу ФНРЈ ће учествовати 1950. године са свега 2,3%, а следеће године са 2,4%, а у извозу са 4%, односно 3%), Аустрија то јесте била за Југославију. Алпска република је до 1951. године постала Југославији, са укупно 0,8 милијарди долара размене, четврти трговински партнер по обиму.⁸⁶² Коначно, културне везе којих до 1949. године практично није ни било почињу од 1950. да се интензивирају посетама уметника и уметничких састава (гостовања Љубљанске опере у Целовцу и разних хорова, размена певача, посете учитеља и новинара и сл).⁸⁶³

Међутим, односи две земље били су првих послератних година под тензијом, а југословенска Војна мисија (доцније Политичко представништво) у Бечу, била је главни носилац активности на превазилажењу проблема. Сем општих места у односима ФНРЈ и Аустрије првих послератних година, која су се рефлектовала на рад Мисије, а у која су спадала питања аустријских ратних заробљеника, примедбе због прилива великог броја фолксдојчера и проблеми око граница (југословенске територијалне претензије),⁸⁶⁴ и услед тога несугласица око власништва и коришћења

⁸⁶¹ Р. Dragišić, исто, 129-130. Првобитна трговинска размена између двеју земаља углавном се одвијала путем компензација, на основу Аранжмана о трговинској размени, од 27.7.1947, закљученог између групе југословенских предузећа и аустријске *Канцеларије за промет робе (Warenverkehrsamt)*. На иницијативу Аустрије министар трговине и обнове Е. Колб (Ernst Kolb, 1912-1978) и политички представник ФНРЈ Ј. Авшич отпочели су 19.4.1948. у Бечу разговоре о редовној привредној сарадњи (трговинском споразуму). Након прекида, преговори су настављени у јулу 1948. у Београду. Аустрија је првенствено била заинтересована за увоз хране, а ФНРЈ за производе металуршке, папирне и електро индустрије. Разговори ће резултирати споразумом у висини од 21,000.000 долара и дејством од 31.8.1948. АЈ-50-58-121, Сагласност за закључење трговинског споразума, предмет пов. бр. 2241, 3.7.1948. и 11.7.1948; D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslavanski odnosi“, 684.

⁸⁶² Прва три места припадала су трговини са В. Британијом (1,5 милијарди долара), САД (1,3 милијарде) и Италији (1,1 милијарда), а иза Аустрије долазила је Француска (0,45 милијарди). D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslavanski odnosi“, 684.

⁸⁶³ D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslavanski odnosi“, 684.

⁸⁶⁴ Покупшај ДФЈ да задржи део запоседнуте територије у Корушкој као своју *окупациону зону* савезници нису допустили, тако да се ЈА до краја маја 1945. повукла на ранију границу. Полазећи и даље од претензија на део аустријске територије, и у уверењу да преговори о томе могу бити дуги и тешки, а како би одржала што веће присуство у Аустрији, Југославија је почетком новембра 1945. упутила захтев Савезничкој комисији у Бечу за установљење Југословенске војне мисије, о чему је расправљано (као и о сличном захтеву ЧСР) 10.11.1945. D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslavanski odnosi“, 680.

електрана на Драви,⁸⁶⁵ релације двеју земаља додатно су оптерећивали југословенски емигранти.⁸⁶⁶ С друге стране, у унутрашњим питањима Војна мисија је често била стављана у позицију да решава нерешиве проблеме изазване дезорганизацијом у Југославији. Тако су се током 1946. године, приликом службених долазака делегација и појединаца у Аустрију, они обраћали мисији у Бечу тражећи да их снабде храном, па и новцем. Међутим, у аустријској престоници снабдевање прехранбеним и другим производима широке потрошње било је веома тешко. Војна мисија није могла захтевима да удовољи јер је и сама примала храну уз наплату и по таблици следовања само за утврђен број својих чланова. Исти случај био је и са снабдевањем цигаретама. Стога је Генерални секретаријат Владе ФНРЈ наложио свим министарствима да се питање снабдевања делегата који путују у Аустрију (као уосталом и у друге средњоевропске земље) регулише још пре њиховог поласка на пут.⁸⁶⁷

Међутим, у пословима у којима не би требало да мисија буде заобилажена, управо то је чињено. Тако је примећено да су, како се током 1946. године поштански саобраћај са Аустријом почео све редовније одвијати, југословенске власти и установе, почевши од месних НО па до савезних министарстава, комуницирале са разним аустријским надлештвима, заобилазећи Војну мисију у Бечу. Томе је доприносила и постепена обнова железничког саобраћаја, која је почела средином исте године. У

⁸⁶⁵ Прилив фолксдојчера из Југославије, али и из Мађарске и ЧСР, који је од средине 1945. године узимао све већи мах представљао је Аустрији озбиљан привредни, социјални и политички проблем. Стога ће аустријска влада протестовати код савезника (1945), инсистирајући на неодложном затварању граница, међутим без успеха. Део тешкоћа насталих доласком фолксдојчера власти у Бечу настојаће да реше укључивањем придошлица у привреду земље (као супститут за губитак домаћег становништва у току рата). О томе више у: Dušan Nećak, „O problemu 'razseljenih oseb' (D.Ps) in jugoslovanskih 'Volksdeutscherjev' v Austriji te o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945-1947)“, *Zgodovinski časopis*, letnik L, št. 4 (105), Ljubljana, 1996, 561-571.

⁸⁶⁶ Процењује се да се после рата на аустријском тлу нашло око 300.000 емиграната, од којих су неки ускоро образовали емигрантске центре, као будућа средишта антијугословенске политичке, па и терористичке активности. Аустријске власти су се браниле да питање односа према тим емигрантима не спада у област права поверених домаћој администрацији, већ да је у оквиру овлашћења окупационих сила. D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi“, 682.

⁸⁶⁷ АЈ-24-8-30, акт Генералног секретаријата Владе ФНРЈ, пов. бр. 888, 1.6.1946. Посебне тешкоће Мисији стварало је непримерено понашање представника разних делегација ФНРЈ. Већина није схватала да је њихов рад на разним набавкама у Аустрији заправо илегалне природе, те да се на њих „мотри на сваком кораку“. Многи нису осећали за потребно да се региструју у Војној мисији и на своју руку су ступали у контакт са југословенским избеглицима (од којих већина није била наклоњена новом режиму), фолксдојчерима, и тамошњим „фашистима“ који су били главни представници аустријске црне берзе, а који су, према уверењу Војне мисије, неретко били у вези са аустријском и енглеском полицијом. С друге стране, многим се „није журило кући“ па су након обављеног посла остајали више месеци у Аустрији, „обављајући своје приватне послове спекулативног карактера“, што је резултирало не само трошењем државног новца, већ и хапшењима. Обим појединих шверцерских подухвата, па и *слабо* држање на суду ухапшених делегата (поједини су се бранили како су се црном берзом бавили за потребе министарстава чији су делегати били), дубоко су компромитовали и саму државу. АЈ-50-58-121, акт Министарства финансија, Одељења банковно-валутног, пов. VII, бр. 162, 26.2.1946.

циљу што правилније комуникације југословенских органа са аустријским надлештвима и установама, као и представницима домаћих организација у Аустрији, и ради што тачније евиденције о томе, Влада је изричито тражила да се сва службена преписка шаље са надлежних места у земљи и искључиво преко Војне мисије.⁸⁶⁸

Иако први послератни извори који се односе на рад представника ФНРЈ у Аустрији не показују активности државе на врбовању аустријских стручњака (што ће, међутим, бити уочљиво у другој половини 1946), постоје докази супротне појаве – заинтересованости Аустријанаца за рад у Југославији. Мада је реч о странцу који је већ одраније био познат, пошто је још од 1922. па до 1944. живео и радио у Београду, занимљиво је да је молбу за *повратак* инж. Роберт Веге (Robert Weege) поднео Војној мисији у Бечу већ јула 1945. године. Међутим, иако се радило о једном од оснивача и главних акционара Радио Београда а.д. (основаног 1929. године), како је Веге у периоду 1941-1944, био директор окупацијског радија у Београду и радио- станице у Земуну (*Телерадио а.д.*), ОЗНА му није дала сагласност за долазак у ФНРЈ.⁸⁶⁹

Већ током последњег тромесечја 1946. године уочљиво је знатније ангажовање Војне мисије (Политичког представништва) у Бечу на прикупљању информација о аустријским стручњацима који би били вољни да раде у ФНРЈ и отпочело се са евидентирањем таквих лица. По налогу Репарационе комисије ФНРЈ, почетком децембра 1946. године Реституциона делегација при Политичком представништву почела је с припремама за врбовање аустријских стручњака. У јануару 1947. отпочело се са ангажовањем⁸⁷⁰ и Делегација је на томе радила до новембра исте године. До краја фебруара 1947. евидентирана су укупно 93 лица (махом инжењера, али и нешто техничара, занатлија и медицинских стручњака), која су се пријавила на сопствену

⁸⁶⁸ АЈ-24-8-30, исто; АЈ-50-58-2121, акт Министарства саобраћаја, Међународно-транспортног одељења, МС бр. 27.161, 27.5.1946.

⁸⁶⁹ Иако је Веге у молби навео списак лица којима је током рата помогао да се избеаве из немачког или квислиншког затвора, ослободе оптужби, добију умањење казни или макар омогући члановима породице контакт (међу којима су били уредник листа *Време*, Драган Алексић, трговац Лисинац, пушкар Милорад Нешић, игуман манастира Раванице Макарије и др) ОЗНА је сматрала да му услед претходног ангажмана „за потребе немачке оружане силе“ и сазнања која је имала о његовом раду за време окупације, не треба дозволити повратак у Југославију. АЈ- 50-134-279, предмет пов. 89, 15.1.1946 (са молбом од 11.7.1945, пропратним писмом Делегације за репатријацију бр. 239, 10.12.1945. и актом ОЗНЕ, II Одсека, бр. 2, од 14.1.1946).

⁸⁷⁰ У “Упуту за пријем страних стручњака за рад у нашој земљи“, који је почетком 1947. године послат у Беч наведено је да за ангажовање „у обзир долазе сви стручњаци за све гране привреде“ и сугерисано да их се што више ангажује. АЈ-25-86-218, 27.1.1947. Дужност делегата за ангажовање обављао инж. Иван Ројник, осим у периоду фебруар-април 1947. године када је то био Живан Белић. АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 247, 14.2.1947; исто, предмет пов. бр. 534, 26.3.1947, 7.4.1947. и (4).4.1947.

иницијативу. Подстицај за интересовање аустријских стручњака дошао је са, помало неочекиване стране. *Окидач* је био новински оглас објављен у чешким *Слободним новинама* (*Svobodné noviny, list Sdružení kulturních organizací*), који је прештампан у аустријским листовима, о потребама ФНРЈ за специјалистима (из редова Судетских Немаца) и одличним условима живота и рада који се нуде.⁸⁷¹

Међутим, за разлику од представника Југославије у Немачкој, који су махом на време обавештавани о процедурама и техникама ангажовања странаца за рад у ФНРЈ, у Беч су те информације стизале, судећи по изворима, са закашњењем. Тако још фебруара 1947. није било јасно да ли је надлежни орган у земљи Министарство рада или Репарациона комисија, а на бројне пријаве Аустријанаца Реституциона делегација у Бечу није умела да одговори. Делегацији су недостајале информације која врста стручњака долази у обзир за ангажовање, коју би документацију требало приложити уз молбу, шта они који буду ангажовани могу понети у Југославију (мисли се на материјална средства, нпр. рентген-апарати и медицински инструменти у власништву лекара), да ли је дозвољен долазак у земљу чланова породице, висину припадности и могућност слања уштећевина, начин превоза до места рада, текст који би требало да садржи уговор о ангажовању. Заправо, Делегација није имала ни једну поуздану информацију, а питања понуђача посла бивала су све комплекснија (нека су се чак односила могућности добијања југословенског држављанства).⁸⁷² Из извора није јасно зашто је проток информација ка Аустрији био тако лош, тим пре што је она сматрана за једно од изворишта стручне радне снаге. Можда су таквом односу допринеле политичке тензије, оличене пре свега у аспирацији ФНРЈ на део Корушке.

При ангажовању Аустријанаца искристалисало се неколико основних тешкоћа. Свако ко је у својој земљи имао намештење или запослење желео је да отпутује у ФНРЈ поседујући прописане аустријске путне документе. Међутим, добијање таквих докумената, што због савезничке окупације, што због прописа који су били на снази, било је веома отежано. Онима који би путовали привремено на основу југословенских

⁸⁷¹ Текст огласа је гласио: „У Праг је приспела једна нарочита југославенска комисија у циљу, да се тражи међу Судетским Немцима, који су предвиђени за пресељење у Немачку, специјалисте као техничаре и лекаре, у првом реду бактериологе за рад у Југославији. Праве се ванредно примамљиве понуде. Иметак и фамилије, чак и веренице, може одмах да се поведе собом у Југославију. Плата би требало да износи 8.000.- Дин месечно, као и слободан стан и премије за успех у раду.“ АЈ-54-354-521, акт Реституционе делегације при Политичком представништву ФНРЈ у Аустрији, пов. бр. 14, 11.2.1947.

Списак заинтересованих стручњака у: АЈ-54-354-521, предмет пов. бр. 397, 27. 2. 1947. и 7.3.1947.

⁸⁷² АЈ-54-354-521, акт Реституционе делегације при Политичком представништву ФНРЈ у Аустрији, пов. бр. 14, 11.2.1947.

путних исправа претила би по повратку у Аустрију опасност да буду позвани на одговорност и кажњени због недозвољеног одласка из земље, а у драстичним случајевима могли су изгубити и држављанство.⁸⁷³ Сем путних исправа дуго је било отворено и питање слања уштеђевина ангажованих стручњака и тек ће средином септембра 1947. Министарство финансија уредити и то питање.⁸⁷⁴

Профили стручњака који су се обраћали Реституционој делегацији у Бечу били су, као и у случају Немачке, разноврсни. Готово трочетвртину већину чинили су техничка интелигенција (професори и доктори техничких наука, дипломирани инжењери и инжењери) и средотехнички кадар (техничари, мајстори), а готово једна петина отпадала је на медицинско особље (лекари хумане медицине, ветерине и зубари).⁸⁷⁵ У *филтрирању* које је следило у Министарству рада одабирани су пожељни кандидати, а у том поступку као фактори за елиминисање јављали су се и бизарни разлози (додуше, у комбинацији на неким утемељеним у рацију). Тако је понуда проф. др Бартела Гранига (Bartel Granigg, 1883-1951), рударског (монтанистичког) стручњака и раније ректора Техничког универзитета у Грацу (1945), одбијена не само због „анахроничних стручних погледа“ и његове старости већ и услова које је у поставио, а који су се састојали у захтеву за добијање 6.000 цигарета и 20 килограма сланине на име до тада извршених радова.⁸⁷⁶ Неки други, чије су пријаве прихваћене, одбијали су да се појаве у просторијама Политичког представништва у Бечу, вероватно услед

⁸⁷³ Свака молба за путну исправу и за излазну дозволу за Југославију морала је бити одобрена на седницама Савезничке комисије, што је захтевало додатно време. АЈ-25-85-214, исто.

⁸⁷⁴ Примењен је модел као и за стручњаке из Немачке. Сагласно закљученим уговорима о упослењу аустријских држављана, Народна банка ФНРЈ је могла од предузећа у којима су ови запослени примати динарске износе њихових уштеђевина који нису могли прећи 50% зараде. Такве дознаке упућиване су лицима која су стручњаци назначили (чланови породица) у страниој валути. АЈ-17-97-97, акт Министарства рада, пов. бр. 3321, 27.9.1947.

⁸⁷⁵ АЈ-54-354-521, акт пов. бр. 397, 7.3.1947; АЈ-25-85-214, акт бр. пов. 870, 15.4.1947. Сем за рад, било је и понуда за држање предавања у Југославији, као што је случај са доцентом др Фричом Фолкером (Fritsch Volker) који је у лето 1950. желео у Београду да одржи неколико предавања на тему истраживања земљишта и вода (за потребе грађевинарства, електрохидроистраживања, рударства), као и заштити насеља и фабрика од муња, праћених богатим визуелним материјалом (дијапозитиви, дијаграми, мапе и сл), при чему није постављао никакве посебне услове око хонорара, већ је само тражио повратну возну карту. АЈ-25-157-415, акт опуномоћеног делегата у Бечу, пов. бр. 216, 23.5.1950.

⁸⁷⁶ Професор Граниг је септембра 1947. године уз понуду приложио четири извештаја у којима је размотрио могућности развоја монтанистике у Југославији (платина, барит, гвожђе, нафта, боксит, алуминијум), култивацију мочварног подручја код Метковића и градњу хидроелектрана на крашким рекама, као и неколико стручних чланака. На име трошкова за израду извештаја, као и трошкова пута до Беча тражио је цигарете и сланину, што није наишло на одобравање у Министарству рударства и што је тамо апострофирано као први разлог за одбијање понуде. АЈ-25-85-214, акти Реституционе комисије у Бечу бр. 3431, 15.9.1947. и пов. бр. 265/263, 10.11.1947, предмет бр. 3625 (9. и 14. 10. 1947).

неодлучности, као што је то био случај са доктором медицине Фридрихом Замазалом (Friedrich Albert Zamazal), па су се решења за ангажовање морала поништавати.⁸⁷⁷

Сем Аустријанаца који су тражили запослење у ФНРЈ на дуже време (годину, две или више), било је и случајева склапања хонорарних уговора за одређени посао, при чему стручњак није стално боравио у Југославији, већ је само повремено тамо одлазио, а рад је обављао у сопственој земљи. Тако је марта 1947. године закључен уговор са инж. архитектуре из Беча, Едвардом Прашангом (Eduard Praschang), који је био задужен за надзор над изградњом Винарске школе у Марибору.⁸⁷⁸

Величина Аустрије и бројност њеног слободног радног потенцијала нису били довољни да комуникација између Београда и надлежних за ангажовање стручних радника у тој земљи буде онако динамична и релативно брза, као у Немачкој. Ипак, до краја марта 1947. године 158 лица показало је интерес за рад у ФНРЈ. До тада је већ дошло и до неколико одобрења за закључење уговора, међутим, као и у случају ангажовања у Немачкој, вишемесечно чекање сагласности Министарства рада поједине је стручњаке одбило и они су потражили посао на другој страни (тако су нпр. браћа Хајек отишла за послом у Француску).⁸⁷⁹

Реституционој делегацији је посао на ангажовању стручњака представљао додатни терет и након више захтева да се разреши те дужности, нарочито након што се у другој половини 1947. тај посао знатно проширио, новембра исте године у Беч је стигао први делегат Министарства рада, Стеван Шинка. Он је просторију за рад добио у згради коју је користила Реституциона делегација, а како би легализовао свој боравак у Аустрији, пријављен је као члан те делегације. Како је у његову канцеларију из дана у дан долазило све више људи (међу којима је било, према мишљењу званичника Реституционе делегације, и провокатора), то је одлучено да се Шинка исели из просторија Привременог представништва у канцеларију у Улици принц Еуген бр. 68, што је и учињено априла 1948. Шинка је долазио у Реституциону делегацију ради

⁸⁷⁷ Замазал, иначе раније ималац чехословачког држављанства, који се током рата изјаснио као Немац, више пута је најављивао, па потом одлагао одлазак за Југославију, да се на дан заказаног путовања уопште не би појавио. АЈ-25-85-214, акт пов. бр. 4897, 2.12.1947. У истој архивској јединици види и већи број других пријава аустријских држављана за рад у ФНРЈ.

⁸⁷⁸ АЈ-25-85-214.

⁸⁷⁹ Делегација је, услед кашњења сагласности из Београда, нарочито имала проблема са лицима која нису имала стално боравиште у Аустрији (Судетски Немци и лица из Немачке), и која је било веома тешко пронаћи у случају да се таква сагласност за ангажман добије. АЈ-25-85-214, Извештај инж. Ивана Ројника, члана Реституционе делегације, о раду на ангажовању аустријских стручњака, акт Репарационе комисије, пов. бр. 870, 15.4.1947.

преузимања тамо приспеле поште, али временом све ређе, док почетком августа 1948. није нестао, проневеривши 25.000 шилинга. Иза његовог нестанка остало је мноштво нерешених молби и преузетих обавеза, од које су неке биле веома непријатне, као што је нестанак пропуснице за већ планирани пут инж. Биндера или нестанак кофера са личним стварима једног стручњака који је предат ради слања у Југославију.⁸⁸⁰

Инцидент са Шинком знатно је отежао рад на ангажовању стручњака и претио компромитовањем не само те активности већ и рада Политичког представништва ФНРЈ у Бечу у целини. Реституциона делегација, услед смањења броја особља, није адекватно мога преузети послове на ангажовању, тим пре што је интересовање Аустријанаца и даље било високо (па и расло), и што је иза Шинке остало мноштво (око 200) нерешених понуда из 1947. и 1948. године. Међутим, велики интерес аустријских стручњака за рад (и то веома високо специјализованих) није пратила одговарајућа заинтересованост Министарства рада, што је изазивало упитаност и код самог политичког представника у Бечу, Ј. Авшича.⁸⁸¹ Министарство рада остало је резистентно на проблеме представништва у Бечу и није именовало новог делегата, али је почетком марта 1949. године упутило спецификацију стручних профила за потребних сто инжењера, техничара и здравствених радника из Аустрије.⁸⁸²

Посао на ангажовању неопходних стручњака из Аустрије наредних се месеци интензивирао, знатно премашивши првобитно планирану суму од сто лица (само Министарство рударства исказало је октобра 1949. потребу за 139 стручњака, што је за 114 више од плана с почетка године), па је Министарство рада крајем октобра 1949. ипак одредило делегата који ће се у Бечу старати о ангажовању стручњака. Овог пута

⁸⁸⁰ Шинка је своје све ређе навраћање у Делегацију објашњавао великим обимом посла, теренским радом, састанцима код ЦК КП Аустрије, избегавањем странака које су га опседале, а којима није могао дати одговоре на бројна питања услед кашњења одговарајућих инструкција из земље, као и избегавањем поверилаца, углавном шпедитера који су транспортовали ствари ангажованих стручњака, а које није могао исплатити пошто му месецима Министарство рада није слало новац, и сл. АЈ-25-157-415, Промеморија, пов. бр. 192, 24.8.1948.

⁸⁸¹ АЈ-25-157-415, допис Ј. Авшича Министарству рада ФНРЈ, 31.8.1948.

⁸⁸² Од Политичког представништва, односно Реституционе делегације (при чему се могло рачунати на рад само једног запосленог у Делегацији) очекивало се да прикупи личне податке о свим заинтересованим кандидатима, према струкама које су у захтеву наведене (25 стручних профила, за шест савезних ресора), укључујући податке о образовању, стручности, пракси и здравственом стању, као и да, уколико постоји могућност, такве податке провери. По добијању сагласности било је потребно и *отправити* стручњака за Југославију при чему се у случају групног одласка могло рачунати на помоћ делегата Министарства рада од границе ФНРЈ, а код појединачних одласака стручњаци су морали сами ићи до места у којем се налазила радна организација. Министарство рада, додуше, није одбило могућност слања свог делегата у Беч, али није томе било радо, те је молило Политичко представништво да се оно ангажује на поменутом послу. АЈ-25-157-415, акт бр. 2559, 13.3.1949.

то је био Хуго Ватовец, виши погонски техничар Министарства тешке индустрије, запослену у предузећу *Сплошна-Марибор*, а његов боравак орочен је на три месеца.⁸⁸³

Судећи по архивској грађи, Ватовац је својски прионуо на посао. Прво је *рашчистио* старе предмете и постарао се да ступи у контакт са стручњацима за које је постојала сагласност Министарства рада. Требало је вратити поверење које је код многих стручњака пољуљано односом претходног делегата и последицама бекства. Све већи обим посла условио је да се Ватовцу обезбеди посебна просторија код Трговинске делегације Македоније, у Швиндгасе (Schwindgasse) бр. 16, а он је до краја новембра успео да организује састанак са Лекарском комором (што је резултирало огласима на радију и у новинама за потражњу лекара специјалиста) и путовање у Грац. У наредних месец дана Ватовац је у Бечу посетио Удружење инжењера и архитеката, Удружење инжењера и аустријско министарство рада (које је приложило неке примедбе на текст типског предуговора у раду, али и исказало спремност да разгласи потребе ФНРЈ по свим установама које се баве посредовањем рада), и путовао је на Технички факултет у Грацу, у Монтанистичку високу школу у Леобну, и у Салзбург.⁸⁸⁴

Међутим, Ватовчев ангажман није могао довести до значајнијих резултата јер је Министарство рада остало углавном немо на његове дописе, предлоге и ургенције. Тако план о слању сто стручњака није испуњен у року од три месеца колико је делегату стављено на располагање, иако је интерес Аустријанаца за рад у ФНРЈ све више растао. Понављао се случај виђен већ и у односу према немачким стручњацима. Вишемесечно, чак полугодишње отезање Министарства рада у давању сагласности, одбило је многе стручњаке. Ватовац се 3. фебруара 1950. вратио у земљу, оставивши администрирање нужних послова на ангажовању саветнику у Политичком представништву, др Звонку Перишићу. Ватовчева иницијатива да се постави стални делегат у Бечу, доклегод буде постојала потреба за аустријским стручњацима остала би

⁸⁸³ О интензивирању послова на ангажовању аустријских стручњака и именовању новог делегата види: АЈ-25-157-415, акти Политичког представништва у Аустрији, пов. бр. 124, 20.4.1949, пов. бр. 183, 27.6.1949; пов. бр. 423, 6.12.1949; исто, акти Министарства тешке индустрије, бр. 3269, 10.4.1949. и 4635, 11.8.1949; исто, акт Министарства рударства пов. перс. бр. 797, 14.10.1949; исто, предмет бр. 12266/49, од 25.10.1949. и 27.10.1949.

⁸⁸⁴ АЈ-25-157-415, акт Опумоћеног делегата, пов. бр. 406, 24.11.1949 (Извештај по питању стручњака за које је одобрен одлазак у ФНРЈ); исто, пов. бр. 416, 1.12.1949 (Извештај о раду у новембру 1949); исто, пов. бр. 443, 24.12.1949 (Предлог за промене и допуне предуговора); исто, пов. бр. 450, 31.12.1949 (Извештај о раду у децембру 1949); АЈ-25-155-408 (и у АЈ-25-157-415), Извештај делегата Министарства рада ФНРЈ из Беча, 6.2.1950.

без одјека да МИП није његов рад оценио као веома добар и користан, те га је Министарство рада 21. марта исте године поново упутило у Беч.⁸⁸⁵

Без обзира што је интерес Аустријанаца и даље био запажен (месечно више десетина пријава), и што је након обраде Ватовац слао у земљу на сагласност најмање 15-25 молби, споро решавање у Министарству рада водило је упућивању тек по један, два или неколико стручњака месечно. Најбрже се реаговало на захтеве лекара (око 3 месеца), а остали су чекали по 6 и више месеци. Током рада у Аустрији, од 5. октобра 1949. до 2. августа 1950, рачунајући и прекид током фебруара и марта 1950, делегат је примио 184 пријаве, од чега је у ФНРЈ отишло 9 лица, у друге земље 8, а у преговорима је било 20 њих. Одбијених молби било је 87, а на чекању у Министарству рада 57, док су се са тројицом још водили преговори. Када је Ватовац 2. августа 1950. напустио Беч, ионако неефикасни послови на ангажовању ослабили су, а сарадња Политичког представништва у Бечу и Министарства рада на том пољу остала је, како је наведено, „неповезана“.⁸⁸⁶ Опадање интересовања Аустријанаца за рад у ФНРЈ допринела је постепена нормализација у тој земљи, спољнополитичке околности, попут рата у Кореји, у чијој су сенци земље Варшавског пакта концентрисале јаке војне снаге на југословенске границе, као и интерес других земаља за упослењем стручњака, које су нудиле повољније услове за рад него Југославија.⁸⁸⁷

Сем коришћења стручног потенцијала грађана Аустрије за потребе југословенске привреде, забележена је и једна супротна иницијатива. Наиме, средином

⁸⁸⁵ АЈ-25-175-415, акт пов. бр. 190, 12.1.1950; исто, акт Политичког представништва у Бечу, пов. бр. 22, 16.1.1950; АЈ-25-155-408 (и у АЈ-25-157-415), Извештај делегата Министарства рада ФНРЈ из Беча, 6.2.1950; исто, предмет Министарства рада, пов. бр. 1236, 9.3.1950. и 25.3.1950.

⁸⁸⁶ АЈ-50-157-415, извештаји о раду делегата у априлу (пов. бр. 2296, 30.4.1950), мају (пов. бр. 2757, 2.6.1950), јуну (пов. бр. 3351, 15.7.1950); исто, Извештај о примопредаји дужности, акт б.б, 1.8.1950; исто, Извештај делегата Министарства рада, пов. бр. 4265, 15.9.1950; исто, Примедбе на слабу везу Министарства рада ФНРЈ и Политичког представништва ФНРЈ у Бечу, акт пов. бр. 5297, 25.12.1950. Министарство рада је, пак, у одговору на примедбе о спорости, доказивало да је оно само експедитивно, те да не зна зашто Политичко представништво није одговоре примало на време. Спорост су производиле разне надлежности, односно сагласности које су се морале обезбедити, најпре од ресорног органа који је тражио ангажовање странаца (комитети, министарства), а потом добијање уредних путних исправа у МУП, као и дистрибуција која је ишла искључиво преко МИП. Такође, примећено је да је пошта услед лошег адресовања понекад *лутала*, па је тако поштом намењена Политичком представништву у Бечу завршила у Дизелдорфу. АЈ-25-157-415, акт 5295, 28.12.1950.

⁸⁸⁷ Интерес за рад Аустријанаца и повољније радне услове, нудили су Ирак, Иран, Абисинија, Индија, Шведска и *прекоморске државе*. АЈ-25-157-415, Извештај делегата, пов. бр. 4265, 15.9.1950.

Опадање занимања Аустријанаца за рад кореспондира и са увођењем рестриктивне политике ФНРЈ према доласку страних стручњака, а као последица штедне девиза. Занимљиво је да је под таквим околностима, на измаку 1950. године, било понуда (нарочито млађих лекара) да ипак дођу у Југославију и тамо раде, одричући се права на трансфер уштећевина, с тим да им се омогући брз долазак породица. АЈ-25-157-415, предмет пов. бр. 5204, 10.12.1950. и 19.12.1950, и акт пов. бр. 105, 10.1.1951.

1948. године директор фабрике Фојт (Voith) из Сан Пелтена тражио је дозволу да група аустријских инжењера и мајстора посети поједине фабрике шибица у Југославији у циљу упознавања устројства машина и система рада тих фабрика, што би послужило за изградњу једне такве фабрике у Аустрији. Иако се радило о старом кадру Фојта, провереним стручњацима, и мада су Аустријанци пристали на југословенски захтев да групу предводи совјетски инжењер, након начелног прихватања иницијативе, с краја јуна 1948, Председништво владе ФНРЈ је променило мишљење и средином октобра исте године одбило молбу аустријске фабрике.⁸⁸⁸

Чехословачка

Чехословачка је била земља из које су мајстори и специјалисти долазили у Југославију још пре Другог светског рата. У неким занатима, попут прераде шећера или производње пива, заузимали су, уз Немце, доминантан положај. У српским шећеранама бројност Чеха била је толика да се њихов језик углавном користио у фабрикама, а у шећерани у Ћуприји био је једини језик комуникације.⁸⁸⁹ Иако су неки од њих остали у Југославији и након рата⁸⁹⁰, нове привредне околности наметнуле су потребу за ангажовањем додатног стручног кадра, специјалиста и КВ радника за разне области друштвеног и економског живота, од уметности и здравства, до индустрије и саобраћаја. Потребе су биле огромне, не само у периоду обнове, већ и након усвајања Првог петогодишњег плана. Тако је потрага за стручним кадром из ЧСР постала делом државне политике, исте оне која је врбовала и ангажовала стручњака из других земаља. Та политика, као уосталом и у другим земљама ипак није вођена до краја плански и систематично, а *на терену* понекад је реализована у сарадњи с домаћим институцијама, а каткад иза њихових леђа, што је наилазило на неодобравање тамошњих власти.⁸⁹¹

⁸⁸⁸ АЈ-50-58-121, акти пов. бр. 2014, 28.6.1948. и пов. бр. 2827 од 15.9.1948. и 14.10.1948.

⁸⁸⁹ Чехословачки специјалисти су на обради шећерне репе радили још у доба ране Краљевине СХС. АНБ 1/II, Народна банка Краљевине СХС/Југославије (1920-1945), *Историјска архива*, к. 87, акт Министарства финансија КСХС, бр. 5758, 7.11.1922.

⁸⁹⁰ Занимљиво је питање њиховог држављанства. Многи су након окупације ЧСР, 1939. године, затражили и добили југословенско држављанство, при чему нису иступили (нити су то могли) из чехословачког. Послератне власти у Прагу заузеле су став да се они сматрају држављанима ЧСР, без обзира на југословенско држављанство. Влада ФНРЈ је прихватила да је *југословенско држављанство* било производ нужде (ради заштите од нацистичког прогона) и да треба омогућити повратак у држављанство ЧСР, али да се не сматрају аутоматски недржављанима ФНРЈ већ да се обезбеди званични *отпуст*. АЈ-50-61-127, предмет Председништва Министарског савета, пов. бр. 511, 11.3.1946. и 16.3.1946.

⁸⁹¹ Види: Slobodan Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945-1948“, *Istorija 20. veka*, 2/2009, Beograd, 2009 (даље: S. Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke“), 80-81.

На важност ЧСР као изворишта кадра потребног Југославији утицали су фактори који су били мање економске, а више неекономске природе. Под економским би се могла посматрати велика ослоњеност југословенске индустрије на уређаје и машине пореклом из чехословачких фабрика.⁸⁹² Зарад овладавања (првенствено) чешком технологијом и њеног правилног коришћења, и то како оном у постројењима која су од пре рата била у Југославији, тако и оном из нових испорука, било је важно наслонити се на њена искуства. У том циљу Југославија настоји да у ЧСР пошаље што већи број ученика у привреди, али и НК или ПК кадра, како би добила раднике способне да учествују у процесу производње. Други елемент сарадње на *кадровском питању* било је ангажовање група чехословачких инжењера, који су, обично, пратили испоруке нових технолошких линија, монтирали их и пуштали у рад, пружајући при том базичну обуку домаћим посленицима. Коначно, постојала је извесно занимање чехословачке техничке интелигенције за рад у Југославији, али, с обзиром да је привреда те земље остала готово нетакнута ратним дејствима, она је била симболична.

Неекономски фактори који ће ЧСР учинити местом одакле ће ФНРЈ црпи део кадра који недостаје директна су последица великих послератних миграција. Демопулациона политика коју је, уз благослов Савезника, ЧСР предузела у Судетима, а која ће за неколико година довести до одласка између 2,500.000-2,800.000 Немаца, широко је отворила врата понуди стручне и КВ радне снаге.⁸⁹³

⁸⁹² Као и у случају других извора стручне радне снаге, највеће потребе из ЧСР биле су за индустрију. Врбовање радника по фабрикама понекад је било сасвим отворено. Многи чехословачки грађани, међу којима највише етничких Немаца, сами су нудили своје услуге југословенским представницима у Прагу. „Разлози који су опредељивали Југославију да увози машине и лиценце за своју индустрију из Чехословачке, мотивисали су је да упућује своје ученике у чехословачку привреду и да из Чехословачке доводи стручњаке и раднике“. Види: S. Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke“, 81

⁸⁹³ С обзиром да је ЧСР пред рат имала око 14,600.000 становника, губитак од око 3,250.000 (погинули у рату, изгон и одлазак Немаца и размена с Мађарском) чинио је преко 22%. О ситуацији у ЧСР види више у: *Увод*, потпоглавље *Последице рата у Европи*, одељак *Чехословачка*, а о губицима становништва и миграцијама у: *Czechoslovakia: a Country Study*, (Z. E. Kohut, н.д.), 54; В. Эрлихман, н.д., 61.

Чешки Немци били су мета југословенских делегација које су трагале за стручњацима, с тим да се предвиђало само обавезивање на рад, а не и трајно насељавање. (АЈ-11-4-16, 33. Записник састанка начелника одељења, бр. 9302, 18.6.1946) Одлазак немачког и мађарског становништва отворио је потребу за *попуњавањем* испразњеног простора Чесима и Словаца који су живели ван земље, па је председник Бенеш такав позив и упутно сународницима. То ће довести до иселавања многих Чеха и Словака из ФНРЈ, што ће у неким предузећима створити озбиљне тешкоће (из Рудника *Аубија* отишло је јула 1946. године 15 радника, претежно занатлија, и тројица од укупно четворице шофера). АЈ-106-3-9, акт бр. 13756, 16.7.1946. Види и пример у допису инж. Јана Швејкара, рођ. 1887. у Прагу, српског поданика од 1915. и учесника Солунског фронта, упућеног генералном секретару владе, Митру Бакићу (1908-1960): АЈ-50-134-279, акт К. бр. 1067, 2.5.1946. Коначно разрешење држављанства решено је Протоколом од 13.11.1948. када је омогућено отпуштање из држављанства ФНРЈ свим лицима Чехословаца који су поднели захтев до 6.5.1947. Напуштање ФНРЈ није значило могућност преноса

Географски положај Прага и саобраћајне прилике какве су постојале у средњој и источној Европи првих послератних година учинили су град важним транзитним чвориштем. Посланство ФНРЈ у Прагу (од априла 1946. амбасада), важна тачка кроз коју је већина југословенских делегација пролазила путујући не само у Чешку, већ и у друге области и земље,⁸⁹⁴ била је битно транзитно одређиште и при организовању транспорта репатрираца и немачких стручњака на пропутовању из Берлина за ФНРЈ, али и кључно место за ангажовање разних специјалиста из саме ЧСР.⁸⁹⁵ Исту улогу, али у мањем обиму, с обзиром на понуду која је постојала на територији за који је надлежан (словачки део државе), играо је Генерални конзулат у Братислави⁸⁹⁶ Посао у вези са ангажовањем стручњака из ЧСР запао је социјалном аташеу Амбасаде у Прагу, Јовану Петровићу. То, међутим, није извирало из инструкција за рад, које је он априла 1946. године добио из Министарства рада ФНРЈ (тамо су наведени послови у вези са иселеницима и старање о југословенским ученицима у ЧСР), већ из чињенице да су тамошњи стручњаци почели да му се обраћају молбама за рад у ФНРЈ. Петровић је, стога, молио Министарство рада за инструкције у вези с тим, а на исту тему је разговарао и са председником ЦО ЈСЈ, Ђуром Салајем (1889-1958).⁸⁹⁷

Вероватно под дејством тог разговора, у акцији на врбовању стручњака (која ће на значају добити у првој половини 1947), аташеу Петровићу од средине 1946.

имовине, осим симболичних накнада за некретнине и минималних количина покретних ствари. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948*, 447-449.

У међувремену ЧСР је и сама имала потребу за страном радном снагом (неколико десетина хиљада радних места, првенствено у индустрији и грађевинарству), при чему и оном из Југославије, али не стручном, већ помоћном. АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, пов. бр. 17, 16.5.1946.

⁸⁹⁴ Како је у земљи, када су службена путовања у иностранство у питању, владала прилична дезорганизованост, то су дипломатски представници ФНРЈ у Прагу често довођени у неугодан положај. Делегације и појединци на пропутовању скоро редовно су пролазили кроз разне земље и окупационе зоне и било је неопходно да буду снабдевени визама и другим путним документима, као и разним валутама. Међутим, скоро по правилу, такви путници долазили су без неопходне документације и без довољно новца. Посланство у Прагу стога је морало *на брзу руку* да моли за визе и пропуснице, да одлаже заказане авионске летове и слично, што је успоравало путовање, повећавало трошкове и, у крајњем, штетило угледу земље. Стога је из Владе ФНРЈ јуна 1946. наложено државним органима да свако путовање мора да буде обезбеђено потребном путном документацијом и благовременим требовањем девиза. АЈ-24-8-30, акт Владе ФНРЈ, Генералног секретаријата, пов. бр. 888, 1.6.1946.

⁸⁹⁵ Само у једном извештају социјалног аташеа, из априла 1947. године, наводи се око 50 стручњака који су понудили свој рад југословенској индустрији, саобраћају, грађевинарству и здравству. АЈ-25-85-216, Ангажовање стручњака, Социјални аташе при амбасади у Прагу, акт пов. бр. 58, 7.4.1947.

⁸⁹⁶ Конзулат је такође примао понуде за уписелење и био у преписци са Амбасадом у Прагу и са МИП у Београду. Занимљиву понуду упутио је инж. шумарства Дезидер Топерцер (Dezider Toperczer), из Левоче у Словачкој. Послератне власти су га прогласиле за „Немца-Мађара“, па му је одузета служба, иметак и држављанство, иако је, како је наведено у допису „потпуно невин“ и требало је да буде иселен за Мађарску. Стога је он молио за уписелење у ФНРЈ, међутим архивска грађа не даје одговор да ли је до ангажовања и дошло. АЈ-4-28-261, акт Генералног конзулата ФНРЈ у Братислави, бр. 2660, 7.1.1946.

⁸⁹⁷ АЈ-25-173-446, акт пов. бр. 74, 6.4.1946; исто, акт Социјалног аташеа, Р. бр. 53, 25.4.1946.

придружиће се делегат Привредног савета ФНРЈ, инж. Ђуро Галековић (1902-?), а доцније и делегати Министарства рада, Миодраг В. Рајковић и Синадиновић.⁸⁹⁸ Међутим, у ситуацијама које су оцењене као веома важне, у послове око ангажовања укључивали су се и највиши функционери ресора. Тако је министар пољопривреде и шумарства др Васо Чубриловић (1897-1990), на основу интереса који су показали чланови једне чехословачке агрономске делегације која су с јесени 1946. посетила ФНРЈ, и са знањем министарства пољопривреде ЧСР, лично послао позивна писма с понудом за рад за три врхунска агронома, др инж. Јиржија Напрстека (за рад на оплемењивању домаће сорте свиња – мангулица), др Домелија (за професора Високе пољопривредне школе у Сарајеву у оснивању, за рад на оплемењивању трава и других биљака) и др инж. К. Мостовоја (као специјалиста за биљну производњу за Институт за пољопривредна истраживања у Земуну који је био у поступку оснивања).⁸⁹⁹

Судетски Немци су првих година након рата имали да бирају само између *непознатих величина*. Останак је доведен у питање, каква год била појединачна жеља сваког од њих. Позитивно решење на захтеве за држављанство, које су могли поднети само малобројни који су могли доказати своју лојалност чешком и словачком народу, није било извесно. Опција одласка у порушену и гладну Немачку није деловала примамљиво. Некима се одлазак и доказивање на раду у Југославији чинио као могућност стварања „моралног капитала“ којим би се у будућности могло обезбедити држављанство ЧСР. Таква могућност није само претпоставка, већ се о њој међу Немцима размишљало, и у извесној мери је практикована.⁹⁰⁰ У неку руку рад у ФНРЈ је требало да буде нека врста *пургаторијума* којим би се стекло право на *рај* домовине.

Иако су чешки Немци били контингент слободне радне снаге, са којима ће већ у августу 1946. предуговоре закључивати делегат Галековић,⁹⁰¹ током исте године,

⁸⁹⁸ Услед некоординације и већег броја одласака и доласака у Праг лица задужених за послове на ангажовању, владала је прилична збрка. Галековића је у одсуству (4.1-20.2.1947) мењао Рајковић. С Галековићем је средином фебруара дошао делегат Синадиновић, који је требало да обавља дужност четири месеца. Међутим, Синадиновић није владао немачким језиком, па је Галековић одлучио да му помаже инж. Рајковић настављајући послове на ангажовању. Тако ће се до почетка јуна 1947. године на службеним документима делегата налазити оба потписа. АЈ-25-85-216, акт К. пов. бр. 1338, јул 1947; исто, акт Социјалног аташеа, бр. 1032, 29.3.1947; исто, пов. бр. 58, 7.4.1947; исто, бр. 1386, 8.5.1947; АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 117, 2.6.1947.

⁸⁹⁹ АЈ-4-28-261, предмет пов. бр. 320, 6.4.1947. и 19.4.1947.

⁹⁰⁰ Према информацији социјалног аташеа у Прагу из августа 1948. године, чешке власти, које нису биле расположене да натраг приме оне Немце који су се иселили, уступке су чинили само у случајевима оних који су се „збиља својски жртвовали на раду“ у ФНРЈ. АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 4, 24.7.1948.

⁹⁰¹ Исто.

(нарочито у другој половини), почело је да стиже све више молби Чеха за рад у ФНРЈ. Према наводима групе грађевинских стручњака (њих 13), у земљи је у том тренутку постојала „надпродукција“ њиховог занимања, а свесни потреба Југославије, понудили су своје услуге. Као нудиоци рада појавиће се шумарски, саобраћајни, машински и други индустријски инжењери, конструктори, техничари, лекари, зубни техничари, музичари и други.⁹⁰² У наредном периоду стизало је све више понуда и отпочео је транспорт група ангажованих стручњака. Фебруара 1947. планирано упућивање најмање 13 стручњака из ЧСР, 11 инжењера и двојица техничара (сви етнички Немци),⁹⁰³ а у априлу одлазак 15 нових (1 лекар, остали разних индустријских профила), уз могућност упућивања још два лекара и два инжењера, и 30 чланова њихових породица (такође у огромној већини Немци).⁹⁰⁴ До почетка априла дошле су нове понуде за рад, укупно за 53 лица (од чега 12 ученика у привреди који су желели да стекну праксу у Југославији, чије су специјалности биле предвиђене за предузећа и установе индустрије, саобраћаја, поморства, радио-индустрије и здравља. Међутим, у тој групи Немци су чинили мањину (15 лица).⁹⁰⁵

Мада су посленици задужени у Прагу за рад на врбовању стручњака морали доста да путују и организују велики број састанака, што је повлачило знатне трошкове за репрезентацију, трпели су од недостатка новца. Било је притужби да су трошили и део личних примања, јер Министарство рада није адекватно покривало трошкове. Такође, сматрало се да у том министарству нема довољног разумевања за целокупну ситуацију. Аташе Петровић имао је утисак да министарство не разуме како се одвија акција на ангажовању, односно да тамо влада уверење како на врбовање стручњака чехословачке власти гледају благонаклоно. Испоставило се да прашко Министарство социјалне политике, надлежно за мобилизацију радне снаге, ништа не зна о томе, а да је таква сазнања стекло тек „нееластичним гестом“ инж. Галековића, који је у све заводе разаслао позив немачким стручњацима да се пријаве за рад у ФНРЈ.⁹⁰⁶ Управе и

⁹⁰² АЈ-50-119-242, предмет пов. 1216, 14.8.1946. и 16.8.1946; АЈ-25-85-216, разне молбе из 1946. године; АЈ-4-25-250, акт Персоналног одељења, бр. 4518/І, 3.10.1946.

⁹⁰³ АЈ-17-9-9, Списак стручњака који долазе из ЧСР у току фебруара, 1947.

⁹⁰⁴ На акту је код осам имена уписано „дошао“. АЈ-25-85-216, акт Социјалног аташеа у Прагу, бр. 1032, 29.3.1947.

⁹⁰⁵ АЈ-25-85-216, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 58, 7.4.1947. О делу потреба, понуда и активностима на ангажовању види и: АЈ-25-173-446 (преписка са социјалним аташеом у Прагу).

⁹⁰⁶ До тада је ширење таквих вести ишло лично, у разговорима са стручњацима, преко пријатеља, или на радним састанцима. Сем информација на разним стручним скуповима и састанцима, које су југословенски стручњаци преносили чехословачким колегама, највећа помоћ долазила је од пријатеља

партијске организације тих завода протестовале су код надлежног министарства, па је социјални аташе био принуђен да се извини кабинету. У појединим заводима тражено је да се из њиховог састава искључе југословенски ученици и шегрти, а у најмање једном од њих пет југословенских омадинаца је и отерано (два Немца из тог завода тражила су дозволу за одлазак у Југославију, подносећи као понуду Галековићев позив). Још неугодније је било када је „реакционарна“ штампа објавила вест о понуди југословенске владе немачким стручњацима. На то је реаговало и чехословачко Министарство индустрије протестом код амбасадора ФНРЈ због „акције извоза немачких стручњака у Југославију.“⁹⁰⁷ Међутим, најизразитија последица неселективног врбовања Немаца у ЧСР била је забрана издавања дозволе за транспорт стручњака (планираног за јун 1947) коју је, по налогу владе, донео МУП ЧСР. Такав став заузет је под дејством енглеске ноте којом је замерено што власти дозвољавају пребацивање „стручњака-судетских Немаца из ЧСР у Југославију“.⁹⁰⁸

Испоставило се да услед дефицита у радној снази привредне власти ЧСР повремено занемарују прописе о протеривању Судетских Немаца, настојећи да сачувају део специјалиста који су било неопходни домаћој индустрији. Стога је и дошло до оштре реакције на југословенско врбовање. Иако се акција на проналажењу и ангажовању чехословачко-немачких стручњака наставила и наредна два месеца, Министарство рада је у допису Влади од 12. маја 1947. закључило да је ефекат ангажовања у Прагу заправо био слаб. Како је наведено, од фебруара до почетка маја утрошено је на ангажовање стручњака из ЧСР око 800.000 динара, а за то време дато је свега 28 сагласности за долазак у земљу, од чега је стигло двоје. Сем тога упућено је и 14 стручњака за које није била дата сагласност, па се појавио проблем њиховог размештаја (и трошкова за издржавање у међувремену). Несразмеру између уложеног труда на врбовање и броја упућених стручњака изазвао је интерес чехословачких власти за стручним радом Немаца, па је било случајева да самим стручњацима дају

из чехословачког Војнотехничког института (мајор Десперат и потпуковници Халоупка и Задина) и МУП (инж. Будик) који су не само помагали у предлозима за организацију акције врбовања и избору стручњака, већ и у техничким пословима око издавања пропусница, одобрења за извоз намештаја, организације транспорта и сл. Види: АЈ-25-85-216, пов. 760, 3.5.1947 (понуда Бохумила Јанског, стручњака за слабе струје, с позивом на разговор са Стјепаном Ханом, делегатом ФНРЈ, септембра 1946. на састанку електротехничара ЧСР у Брну); АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 68, 14.4.1947.

⁹⁰⁷ АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 68, 14.4.1947.

⁹⁰⁸ До тога је дошло након што је неки немачки стручњак отишао у амбасаду Велике Британије у Београду, тражећи да буде транспортован за Немачку, и том приликом је показао уговор закључен са југословенском страном и испричао о целокупној акцији врбовања у ЧСР. АЈ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 1285, 4.7.1947.

дозволу за одлазак у Југославију, али не и дозволу за извоз покућства, обећавајући им останак у ЧСР. Како је ангажовање стручњака из Немачке оцењено као јевтиније, то је Министарство рада предложило да акција на врбовању у ЧСР престане. Влада ФНРЈ се сагласила са предлогом, уз опаску да се евентуално даље ангажовање обавља само уз сагласност власти у Прагу, а да се „главни рад по овом питању треба пренети на Немачку и друге земље.“⁹⁰⁹ Тако је почетком јуна 1947. акција на врбовању у ЧСР обустављена, а делегати Министарства рада су до почетка јула повучени из Прага.⁹¹⁰

Током акције врбовања у 1946. и до половине 1947. године организовано је неколико већих и мањих транспорта, као и појединачних упућивања стручњака у ФНРЈ, међутим непостојање евиденција не омогућује утврђивање њиховог тачног броја. Према подацима чехословачког МУП, тај орган је између јула 1946. и априла 1947. одобрио одлазак 71 немачком стручњаку, са укупно 106 чланова породица (укупно 177 лица).⁹¹¹ Томе се мора додати више десетина Чеха (првенствено) и Словака који су потражили и добили посао у Југославији, и део Судетских Немаца који су дошли до ФНРЈ, претпостављамо на основу аналогије са деловањем југословенских делегата у Немачкој и Аустрији, без сазнања чехословачких власти.

У том периоду обављен је велики број разговора са стручњацима из ЧСР и примљено више стотина молби за рад, а са свима који су добили сагласност (и нису у међувремену одустали) формализован је однос потписивањем предговора и исплатом аконтација. Према каснијим примедбама стручњака, предоченим кад су већ били на раду у ФНРЈ, очигледно је да се у разговорима делегати Министарства рада ФНРЈ и стручњаци из ЧСР нису увек добро разумели.⁹¹² Међутим, одлазак делегата Министарства рада из Прага није сасвим зауставио нити потребу ФНРЈ за стручњацима, нити жељу неких стручњака из ЧСР за рад у Југославији. На

⁹⁰⁹ АЈ-50-119-242, предмет пов. бр. 830, 13.5.1947. и 28.5.1947.

⁹¹⁰ У допису Министарства рада Генералном секретаријату Владе, од 12.6.1947, наводи се како је у исто време појачано ангажовање стручњака из Немачке, „где се могу најлакше и најбрже добити стручњаци, с обзиром на прилике које владају у њој“ и да се наставља ангажовање из Аустрије, мада тамо уз велике проблеме пошто је добијање пропусница од англоамеричких власти било готово немогуће. АЈ-25-85-216, акт пов. бр. 1285, 12.6.1947; АЈ-50-119-242, акт Министарства пољопривреде ФНРЈ, Персоналног одељења, пов. бр. 611/III, 5.7.1947.

⁹¹¹ Приликом транспорта тих особа коришћени су возови којима су репатрирани држављани ФНРЈ. О извору у Архиву Министарства спољних послова Чешке Републике (Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha), види: S. Selinić, „Stručnjaci iz Českoslovačke“, 83

⁹¹² Најчешће се постављало питање исплате разних принадлежности, али занимљиво је да поједини стручњаци нису разумели да им плата не тече од дана потписивања предговора, већ од дана поласка за ФНРЈ. Види преписку о захтеву за измиривање трошкова лекара др Карела Шиде (Karel Schide), запосленог у Загребу: АЈ-25-85-216, предмет пов. бр. 1982, 9.7.1947.

документима (понудама за рад) који су пристигли раније у Министарство рада и даље се радило и ресорни органи су се изјашњавали о потребама. Такође, питање стручне помоћи покретано је на састанцима са чехословачким званичницима, тим пре што су у том периоду размењиване посете веома значајних привредних делегација,⁹¹³ а поједини послови завршавани су и стручним ангажовањем које се обављало у самој земљи, без одласка у ФНРЈ (нпр. израда разних студија и испитивања на моделима).⁹¹⁴ Ипак, како су се у привреди јављали и захтеви за одређеним (конкретним) стручњацима, при чему су ти стручњаци били расположени да раде у ФНРЈ (неки и да поведу собом породице), крајем 1947. године у Министарству рада је промењено мишљење у погледу стручњака из ЧСР и затражена је и добијена сагласност владе да се ради на ангажовању таквих лица. Овога пута заузет је, пак, јасан став да свако појединачно ангажовање мора бити у споразуму са чехословачким властима.⁹¹⁵

Још један сегмент коришћења стручног потенцијала ЧСТ био је једногодишње ангажовање инструктора (планирано је 5-6 особа) који би имали да организују ученичке радионице у конкретним индустријским местима, да раде све време са ученицима, да оспособе потребан број мајстора за инструкторе, те да за те мајсторе, будуће инструкторе, одрже завршни курс.⁹¹⁶

Током прве половине 1948. године послови на ангажовању стручњака из ЧСР су се унеколико наставили. Интересовање је и даље постојало, међутим у изворима се сада појављују тражиоци посла са чешким и словачким именима, и веома ретко немачким.⁹¹⁷ Сем социјалног аташеа у послове је умешана и Југословенска комисија за

⁹¹³ О раду на понудама које су послали или донели делегати по повратку у земљу: АЈ-25-85-215, предмет пов. бр. 2116, 19.7.1947. О делегацији тешке индустрије ЧСР, која је дошла на позив председника Привредног савета, Б. Кидрича, види: АЈ-11-35-107, 30.7.1947; АЈ-17-182-183, предмет 19713, 31.7.1947 (с обрачунима трошкова, 1947. и 1948).

⁹¹⁴ Тако је Министарство електропривреде послало Југословенској комисији за инвестиције у Прагу овлашћења за професора Чешке високе техничке школе у Прагу, инж. др Теодора Јеждика (Theodor Ježdík) и шефа теоријског одељења фабрике ЧКД (Českomoravská-Kolben-Daněk, Praha) у Бланском, инж. др Нехлебу (Miroslav Nechleba) да израде део пројектне и истраживачке документације за хидроелектрану Јабланица. АЈ-11-38-122, дописи од 29.10.1947. и 5.11.1947.

⁹¹⁵ АЈ-50-119-242, ант Министарства рада, пов. бр. 4846, 25.11.1947; АЈ-25-173-446, акт пов. бр. 5353, 19.12.1947. У међувремену, почетком новембра 1947. Министарство рада послало је социјалном аташеу при Амбасади у Прагу Упутство за потраживање и ангажовање стручне радне снаге и Нацрт уговора за стране квалификоване раднике. АЈ-25-173-446, акти Министарства рада, пов. бр. 4191, 1.11.1947. и пов. бр. 4247, 5.11.1947.

⁹¹⁶ АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, 22.11.1947. Некомплетност архивске грађе не дозвољава поуздану тврдњу да је до ангажовања инструктора и дошло.

⁹¹⁷ На основу документа из априла 1949, у којем се говори о могућности ангажовања за потребе ваздухопловне индустрије машинског монтера Јозефа Дизнера (Josef Diesner) закључује се да су власти саопштавале онима који су били заинтересовани за одлазак на рад у Југославију да уколико то учине

инвестиције при Трговинском изасланству ФНРЈ у Прагу, а помиње се и представник Министарства рада ФНРЈ Рајко Поповић, који је стао на страну Резолуције ИБ и у дневнику КПЧ *Руде право (Rudé právo, Црвена правда)* од 3. септембра 1948. иступио против ЦК КПЈ.⁹¹⁸ Забележено је и више слања стручњака или монтера за пуштање у погон постројења набављених у Чехословачкој, а појединачне понуде и ангажовања наставиле су се и након Резолуције ИБ, али и захтеви за повратак у ЧСР.⁹¹⁹ Рана 1949. година донела је завршетак било каквих очигледнијих активности на ангажовању стручњака из ЧСР. Већ у фебруару те године ликвидирано је Социјално одељење Амбасаде у Прагу и није више било средстава за евентуалне аконтације стручњацима и њихов транспорт у ФНРЈ. Двојица стручњака, којима су тог месеца власти дозволиле селидбу у Југославију (а коју су чекали пола, односно годину дана), нису више могла бити упућена. Коначно, почетком јуна 1949. године Министарство рада је известило МИП ФНРЈ да је из плана ангажовања стране радне снаге Чехословачка обрисана.⁹²⁰

Сем интереса за рад, који, ако не рачунамо Судетске Немце, није био претерано велики, Чехословаци су своје занимање према Југославији показали пре свега у области туризма. Још од септембра 1945. године отпочела преписка у вези са упућивањем туриста на Јадранско море, првенствено у Опатију. До почетка фебруара 1946. југословенска влада се сагласила са тим, а с пролећа исте године, доласком у Београд чехословачке делегације друштва *Савез пријатеља Титове Југославије (Svaz přátel Títovy Jugoslávie)*, отпочело се и са конкретизацијом идеје.⁹²¹ Међутим, занимљиво је и

више неће моћи да се врате у ЧСР. АЈ-25-158-418, акт МУП, V пов. бр. 26496, 23.11.1948. и акт Главне дирекције ваздухопловне индустрије, пов. бр. 792, 15.4.1949.

⁹¹⁸ АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, 2922, 3.9.1948.

⁹¹⁹ АЈ-50-61-127, предмет Персоналног одељења Министарства тешке индустрије пов. бр. 1309/1, 21.1.1948. и 6.4.1948; АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, бр. 105, 13.4.1948; АЈ-25-158-418, акт пов. бр. 3249-XIV-2, 1.7.1948 и табела: Преглед страних стручњака чехословачких држављана који су овом заводу неопходни за довршавање започетих и почетак нових радова, б.б, s.d [1948]; АЈ-11-71-236, Извештај, 16.7.1948; АЈ-11-74-245, Телефонски извештај из Прага, 9.7.1948; АЈ-25-158-418, молба Роберта Опите, 29.8.1948; АЈ-11-46-155, акт ХЕ Маврово, бр. 806, 3.11.1948.

⁹²⁰ АЈ-25-158-418, акти МИП пов. бр. 3109/2, 19.2.1949. и бр. 4903/2, 19.3.1949; исто, акт Одељења за информације Амбасаде ФНРЈ у Прагу, пов. бр. 54, 26.2.1949; исто, акт пов. бр. 4239/49-XIV-2, 13.6.1949.

⁹²¹ АЈ-50-61-127, акт МИП, пов. бр. 5233, 21.9.1945. и акт К. бр. 1002, 28.9.1945; исто, акт Одељења за унутрашњу трговину Министарства трговине и снабдевања, бр. 399, 5.2.1946. и акт пов. бр. 311, 9.2.1946; АЈ-25-173-446, допис Социјалног аташеа у Прагу, бр. 29, 11.4.1946. Намеру чешке владе да 300 туриста, планираних да јула 1946. године бораве у Опатији, Цриквеници, Краљевици, Рабу, Селцу, Крку и Башкој, а који су сви били из *Савеза ослобођених ратних заробљеника*, и имовно доста слаби, подржи бесплатним превозом и повлашћеним ценама исхране, власти ФНРЈ нису подржале услед својих слабих материјалних могућности (ФНРЈ је, евентуално, могла на такав начин помоћи мањи број туриста из ЧРС, али не њих 300). АЈ-50-61-127, предмет пов. бр. 1003, 27.6.1946. и 3.7.1946.

занимање за *радни одмор* Чехословака у Југославији, као што је то било са групом од 41 стручног радника, чланова Чехословачких синдиката, која је годишњи одмор 1947. године провела на добровољном раду у *Фабрици аутомобила Марибор* (*Tovarna avtomobilov Maribor* – ТАМ), као и план да 200 ученика техничке школе у Банској Бистрици (Словачка), старих између 17 и 35 година, проведе јул 1948. године на раду у ФНРЈ.⁹²²

Мађарска

Мађарска је била земља коју су рат и последице рата и послератних друштвених и економских кретања тешко погодиле. Разарања и распад инфраструктуре довели су до нестанка залиха, пада производње кључних грана привреде на испод 50%, уништења чак четвртине индустрије, дошло је до крупних демографских промена. На то се надовезала совјетска окупација, са поступном (али темељном) променом друштвено-економског и политичког система, и обавеза плаћања репарација, које ће 1946/47 износити чак 17% друштвеног дохотка. Све то је убрзало економску кризу и инфлаторну спиралу, која ће 1945/46. прерасти у, дотад у историји незабележену, хиперинфлацију. Кризу је пратила незапосленост (210-220.000 лица на преласку 1946. у 1947. годину), нарочито изражена у грађевинарству, мањим погонима металне и машинске индустрије, у државној и пословној администрацији.⁹²³

Односи ФНРЈ са Мађарском били су резултат не само чињенице претходне окупације и припајања делова југословенске територије (Бачке и Барање) Хортијевој држави, већ и масовног сврставања локалног мађарског становништва уз окупациони режим. Неповерење *на терену* било је обострано, а од стране нових власти није изостала, макар током првих месеци по завршетку ратних сукоба, ни жеља за реваншом, генерисаним како социјалним тако и националним узроцима. Ипак, југословенски врх је, у име заједничког револуционарног циља, прокламовао и

Број туриста из ЧСР је растао, али усред летње сезоне, почетком августа 1948. године, када их је на Јадрану било 3.080, чехословачке туристичке агенције отказале су све резервације и зауставиле сва путовања ка Југославији. Као разлози наведени су лоша храна у хотелима и лоше поступање према туристима из ЧСР. АЈ-50-61-127, акт предузећа Путник, 15598, 3.8.1948.

⁹²² АЈ-11-35-107, Молба да група чешких радника посети Електричну централу *Мариборски Оток*, акт Главне дирекције савезне индустрије мотора, бр. 7278, 31.7.1947 (Министарство електропривреде ту посету ипак није одобрило); АЈ-50-61-127, акти МИП, бр. 43348, 10.2.1048. и пов. бр. 47746, 24.3.1948, Председништва Владе, пов. бр. 413, 17.3.1948, Централног већа НОЈ, бр. 2128, s.d. и Генералног секретаријата Владе ФНРЈ, пов. бр. 895, 14.4.1948.

⁹²³ Више о стању у Мађарској у првим годинама након Другог светског рата види: *Увод*, потпоглавље *Последице рата у Европи*, одељак *Мађарска*. Криза у Мађарској имала је своје дугорочне ефекте. Још на прелазу из 1948. у 1949. годину чиновничка зарада кретала се око 480 форинти, а једне боље цицеле требало је издвојити 250-300 форинти. АЈ-507-IX, 86/III-22, Реферат са пута приликом спровођења ратних заробљеника – репатрираца, поручник Радоња Ненадовић, јануар 1949.

спроводио политику помирења и пружања руке новој, социјалистичкој Мађарској, а у самој земљи почео активан рад на политици националне равноправности.⁹²⁴

Један од видова пружања руке било је и олакшавање репарационих обавеза,⁹²⁵ које се делом односило и на ангажовање вишкова мађарске радне снаге. Сагласно споразуму о примирју између Савезника и Привремене владе Мађарске од 20. јануара 1945. године, владе у Будимпешти и Београду потписале су 11. маја 1946. споразум о роби коју је Мађарска дужна да испоручи на име накнаде ратне штете. Чланом 9 споразума предвиђено је да у „случајевима где се предвиђа монтажа постројења и њихово стављање у погон, као и давање производних метода и поступака, те обука југословенског стручног особља“, Мађарска обезбеди рад стручног особља у Југославији.⁹²⁶ Сем тога, током преговора о релаксацији репарација било је с мађарске стране речи и о отплати дела обавеза путем радне снаге. Тако је Синдикат грађевинских радника Мађарске поднео југословенској страни предлог о упућивању

⁹²⁴ Национално-социјални реванш подразумевао је, између осталог, делимично присилно иселавање Мађара из Војводине. Њихова велика бројност, као и бројност безземљаца, претпла је да, када се почне са прерасподелом „немачке земље“, услед једнакости која се морала поштовати, доведе до поделе земље Мађарима, уместо словенском живљу из пасивних и аграрно пренасељених крајева, и до даље мађаризације Војводине. АЈ-642-10-33, О делимичном иселењу Мађара из Војводине, с.а [1945].

Комплексност међусобних односа описују и, на први поглед супротне политичке одлуке које се тичу размене становништва, с једне, и одустајања како од територијалних претензија ФНРЈ према Мађарској, с друге стране, као и релаксирање репарационих обавеза. Оптирање становништва јесте обављено, али у унапред утврђеном броју (сагласно споразуму постигнутом између двеју земаља 22.9.1946, током трајања Париске мировне конференције), далеко од потпуне размене, а власт ФНРЈ је напустила идеју о ревизији границе (вероватно на подстицај СССР) у циљу помоћи мађарским комунистима да се учврсте на власти. Види: Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad, 1996, 190-194; Árpád Hornyák, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2010, 48-53; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/II*, 168-169.

⁹²⁵ На молбу мађарске владе ФНРЈ је, подстакнута сличним примером СССР, продужила рок за исплату репарација са шест на осам година и прихватила тзв. прогресивно увећање (1946. године – 7,000.000 долара, 1947 – 9,000.000, 1948 – 10,000.000 и у периоду 1949-1952. година по 11,000.000). Тако је обавеза Мађарске у критичној 1946. години, са првобитно предвиђених 14,000.000, опала за пола. АЈ-54-46-113, предмети пов. бр. 839, 1.8.1946. и пов. бр. 951, 21.8.1946; исто, Питање репарационих обавеза из Мађарске, (R1), с.д [1946]. ЧСР, која је сматрала да је својим уступцима помогла мађарској влади, а како су њена потраживања била тек десети део укупних мађарских обавеза, није пристала на продужење рока. Исто, акт МИП, пов. бр. 9111, 3.8.1946, са ед-мемоаром Амбасаде ЧСР у Београду од 27.6.1946.

Доцније ће мађарска влада, без обзира на предусретљивост ФНРЈ у односу на репарационе обавезе, покушати да релативизује економске клаузуле које су је према одредбама уговора о миру оптерећивале и да смањи њихов обим разним потраживањима физичких и правних лица која су она по ма ком основу имала (или сматрала да имају) у Југославији. АЈ-50-63-134, акт пов. бр. 1770, 12.6.1948.

⁹²⁶ Према одредбама тог споразума репарације у вредности од 70,000.000 долара Мађарска је требало да исплати до 20.1.1951. године. Ради обављања репарационих послова Влада ФНРЈ је у Будимпешти установила Југословенску репарациону делегацију, као тело са свим дипломатским привилегијама. У вези са мађарским стручним особљем предвиђеним за монтажу и пуштање у погон објеката или обуку југословенског кадра, Влада ФНРЈ је њихов транспорт од границе до места опредељења (и назад), као и трошкове исхране и становања, преузеле на себе. Види споразум у: АЈ-17-5-5 (исто и у: АЈ-54-163-271, објављен у: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/I*, 129-133).

6.000-10.000 радника свих грађевинских струка (стручњаци и надзорно особље, зидари, тесари, бетонџије, скелари, керамичари, гипсари итд), сврстаних у комплетне групе за изградњу грађевинских објеката „у акорду“ (насеља, зграде, мостови и др). Током рада у ФНРЈ тим групама би основне животне потрепштине и смештај обезбедили домаћини. Од зараде за изградњу уговорених објеката одбили би се сви трошкови издржавања, а остатак зараде рачунао би се као део измирених репарација. Мада се из документа не види коме је предлог послат, назначено је да он проистиче из велике беспослице грађевинских радника у Мађарској и да је хитне природе.⁹²⁷

Након што је СССР позвао Југославију да у Будимпешту пошаље своје представнике тамо је марта 1945. образована војна мисија.⁹²⁸ Југословенска делегација при Савезничкој контролној комисији у Мађарској, како се званично звала мисија, била је представничко тело, важно транзитно-комуникационо чвориште⁹²⁹ и кључни посредник о разговорима на тему репарација (па и репарација у људству). На њеном челу стајао је пуковник Обрад М. Цицил (1948-1950, амбасадор ФНРЈ у Лондону). Према споразуму од 11. маја 1946. тамо је образована и Југословенска репарациона делегација, као тело за бригу о наплати ратне штете, а након што је 10. фебруара 1947. године у Паризу потписан мировни уговор са Мађарском, дипломатски односи подигнути су на ранг посланства, чије ће конзуларно одељење бити задужено за ангажовање стране радне снаге (за склапање и потписивање предуговора са стручњацима из Мађарске, не нужно Мађарима, већ и тамошњим Немцима, одређен је члан Репарационе комисије у Будимпешти, др Тоша Хофман).⁹³⁰

За разлику од врбовања и ангажовања у Немачкој, Аустрији или ЧСР, где није било активног учешћа државе домаћина (и где је таквим активностима пружан отпор), те је контакт између југословенских представника и нудилаца радне снаге био

⁹²⁷ АЈ-54-46-113, Понуда, s.d [1946].

⁹²⁸ Особље војне мисије најпре је било у Дебрецину, а након ослобођења Будимпеште прешло је у главни град. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1941-1945, II*, Beograd, 1989, 342-343; Dušan A. Kovač, „Radio-telegrafist Vojne misije u Mađarskoj“, *Veze i NOB, Ratna sećanja, 1941-1945*, Beograd, 1981, 176.

⁹²⁹ Сва министарства и установе биле су дужне да за своје представнике који путују у Мађарску или преко те земље пре израде путних исправа обезбеде телеграфски контакт с делегацијом у Будимпешти ради добијања транзитних или улазних виза, и тек по добијању одобрења, која је иначе давала Савезничка контролна комисија, да пошаљу службенике на пут. АЈ-24-8-30, акт Владе ФНРЈ, Генералног секретаријата, пов. бр. 888, 1.6.1946.

⁹³⁰ АЈ-25-85-215, акт пов. бр. 4739, 20.11.1947; АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 247, 14.2.1947. Мировним споразумом предвиђено је и неодложно враћање мађарских заробљеника, ратна одштета, утврђена још споразумом о примирју, потврђена је, а рок за њену отплату продужен на осам година. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/I*, 204-220.

непосредан или лични, у Мађарској је као преговарач стајало званично тело струковне или синдикалне природе.⁹³¹ Југословенска предузећа су преко ресорних министарстава брзо по пријему информације о могућности ангажовања читавих група мађарских грађевинара показала интерес за тим,⁹³² а још пре закључења споразума о упослењу мађарских грађевинских радника у ФНРЈ разрађивани су модалитети њиховог транспорта железницом (планирано је 4.000 радника).⁹³³ Међутим, пре разраде активности на ангажовању грађевинара, Југославија је била заинтересована за упошљавање пољопривредних стручњака.⁹³⁴ На иницијативу ресорног министарства, влада је на почетку 1947. године одобрила ангажовање готово 140 ветеринарских и пољопривредних стручњака из Мађарске, ЧСР и Бугарске. Од тога Мађарима који су већ показали интерес за рад у Југославији припадало би (након провере стручности и политичког опредељења) око половине радних места (стручњаци за житарице, индустријско и крмно биље, коњарство, свињарство, овчарство, мелiorацију и др).⁹³⁵

Разговори Министарства рада ФНРЈ и Земаљског савеза грађевинских радника Мађарске резултирали су *утаначењем* од 2. јуна 1947. године. Савез грађевинара је преузео обавезу прикупљања 4.000 КВ грађевинских радника (физички здравих, способних да самостално обављају посао и који располажу радном књижицом са подацима о стручној спреми), добијање колективних пасоша и других путних исправа и обезбеђивање повлашћене возње железницом (што је Министарство рада требало касније да рефундира). Савез је био дужан да концентрише раднике у три сабирне базе, Печују (Pécs), Солноку (Szolnok) и Ходмезевапашархељу (Hódmezővásárhely), да се постара око алата и снабдевања храном до границе, те да транспорт обави од 15. до 30. јуна 1947. године у групама од по 500 људи.⁹³⁶

⁹³¹ Појединачних понуда рада било је тек неколико, и њих су давали Немци који су имали боравиште у Мађарској или њено држављанство. АЈ-17-182-183, понуда дипл. инж. Ерста Брауна, 16.9.1946. и Реферат о могућности подизања фабрике хемијских апаратура, 26.9.1946 (нема потврде да је Браун ангажован, мада је у Министарству индустрије оцењено да би то било од велике важности).

⁹³² О заинтересованости индустријских предузећа види у: АЈ-17-97-97. У Министарству рада је на тему ангажовања мађарских грађевинара одржана почетком априла 1947. конференција на којој су утврђиване потребе разних ресора. Исто, акт пов. 1403, 19.4.1947.

⁹³³ АЈ-25-85-215, предмет пов. 1171, 20.5.1947. и 26.5.1947.

⁹³⁴ Према извештају министра Васе Чубриловића, крајем 1946. у пољопривреди ФНРЈ било је 1.920 стручњака са факултетском и средњом спремом и 828 ветеринара, што није задовољавало ни најнужније потребе, а школовање кадра на универзитетима и стручним школама није могло ни до 1950. године да обезбеди довољан број стручњака. АЈ-4-28-261, акт пов. бр. 906/І, 28.12.1946

⁹³⁵ АЈ-4-28-261, акти пов. бр. 906/І, 28.12.1946, пов. бр. 3/І, 8.1.1947 и бр. 309/І, 22.1.1947.

⁹³⁶ АЈ-25-158-424, Утаначење између Министарства рада ФНРЈ и Земаљског савеза грађевинских радника Мађарске о упослењу мађарских грађевинских радника, пов. бр. 1284, 2.6.1947.

Са своје стране Министарство рада ФНРЈ било је дужно да прихвати грађевинаре и транспортује их до места упослења (уз сношење свих транспортних трошкова), и до тада обезбеди исхрану, смештај и додатак од по 30 динара дневно за подмиривање нужних личних потреба. Имало је обавезу да код предузећа издејствује плаћање грађевинарима по две дневнице (две просечне дневне зараде) на име паушалне накнаде осталих трошкова пута, и да у погледу зарада, додатака и социјалног осигурања обезбеди једнакост мађарских и југословенских радника. У погледу здравственог осигурања члановима породица мађарских грађевинара током боравка у ФНРЈ обезбеђена је подршка у смислу прописа о здравственом осигурању Мађарске, а све трошкове (како лечења, тако и плаћања паушала запослених лица) имала је да сноси југословенска страна. Даље, ФНРЈ је прихватила и плаћање свих новчаних помоћи (породични и дечји додаци) које осигуранику припадају ради издржавања породице, али по прописима Југославије (нпр. за свако дете додатак је износио по 175 динара), затим омогућавање посредством Народне банке ФНРЈ слања уштеђевине у Мађарску (до 50% зараде), као и снабдевање једнако оном које имају запослени Југословени (посебно је наглашена обавеза специјалног снабдевања рубљем, одећом и обућом). Уговор је закључен за грађевинску сезону 1947. године, а превремени отказ рада омогућен је послодавцу уколико се радник огреши о радну дисциплину у оноликој мери која би била довољна да се домаћем раднику уручи отказ, или уколико није стручан, као и раднику ако послодавац не испуњава своје обавезе из уговора. Редован раскид радног односа, на крају грађевинске сезоне, морао је бити најављен 14 дана раније, а по истеку уговора ФНРЈ је обезбеђивала транспорт до границе и паушалне трошкове у висини две дневнице.⁹³⁷

У циљу припрема за долазак грађевинских радника у Мађарску је послат делегат Министарства рада који је учествовао у формирању грађевинских радних група, имао задатак да буде на сталној вези са министарством и да јави тачан број радника прикупљених по базама. За сваки транспорт понаособ упућиван је посебан делегат Министарства рада као пратилац, који је по уласку у ФНРЈ грађевинаре предавао по групама делегатима народних република. За улазак у ФНРЈ предвиђени су гранични прелазни Суботица и Коториба (недалеко од Чаковца). Тамо су представници органа за посредовање рада, по директиви Централног одбора ЈСЈ, уз помоћ месних

⁹³⁷ Тачке споразума које се тичу социјалног осигурања, и иначе најосетљивије због потенцијално великих трошкова услед диверзитета појава које подлежу таквом осигурању, биле су, на иницијативу мађарске стране предмет даљих преговора. Исто, Протокол (мађарски предлог), септембар 1947.

синдикалних организација, били дужни да, по могућности, обезбеде топао или течни оброк, снабдену раднике сувом храном за даље путовање и исплате по 30 динара. Предвиђено је било да подршку представницима републичких органа рада пруже синдикалци. О важности читавог питања сведочи што су о акцији транспортовања и уписења мађарских грађевинара упознати сви релевантни фактори у земљи – од Председништва владе ФНРЈ и влада република, преко свих савезних и републичких планских комисија и министарства грађевина, савезних министарстава индустрије, саобраћаја, руда, финансија, унутрашњих послова, спољне трговине и трговине и снабдевања, централног и републичких синдиката, Народне банке и Државног завода за социјално осигурање, до предузећа у којима ће грађевинари радити. Како је примећено „боравак мађарских радника у ФНРЈ ће, поред радног учинка у грађевинарству, имати и политички значај“, па је и о томе требало водити рачуна.⁹³⁸

Тако ће се до краја јула 1947. године обрети на градилиштима у ФНРЈ укупно 3.295 мађарских зидара, тесара, минера, баракера, тунелских зидара, молера и других, распоређених у четири републике – 2.016 у Србији (од тога 403 у Београду), 215 у Хрватској (154 у Загребу), 728 у БиХ (235 у Сарајеву) и 246 у Црној Гори (189 у Титограду), а до краја године њихов број ће нарасти на 3.470 (у Србији на 2.141).⁹³⁹ Осетно мањи број приспелих радника у односу на планирани (у првом транспорту недостајало је чак 40% радника) последица је, како су приметили југословенски представници у Мађарској, недовољног ауторитета мађарских синдиката међу радништвом, исплата помоћи незапосленима које су власти давале пред одлазак на рад у ФНРЈ, што је многе одбило од намере да прихвате радни однос код јужног суседа (мада су претходно пристали на то), као и услед деловања „реакције“ која је на све могуће начине водила кампању против одласка у Југославију.⁹⁴⁰ Иначе, сами

⁹³⁸ АЈ-25-158-424, акт Уговор, пријем и распоред грађевинских радника из Мађарске, пов, бр. 1679, 11.6.1947; АЈ-25-85-215, предмет 1679, 10.6.1947. и 11.6.1947. Доласку мађарских радника придавана је велика важност са свих страна. Први транспорт који је стигао 18.6.1947. из Ходмезевашархеља (298 грађевинара), сем представника централног синдиката Југославије, који су обезбедили топан оброк, суву храну за наставак путовања, исплату путних трошкова и по једну кутију цигарета, око 1.000 домаћих радника и председника месног већа Суботице и председника градског народног одбора, дочеко је и мађарски посланик у Београду, Золтан Санто (Zoltán Szántó, 1893-1977), и том приликом одржао пригодан поздравни говор. АЈ-25-85-215, писма Данила Бешеа Главном одбору Јединствених синдиката Србије и Томе Бекавца Централном одбору ЈСЈ, 19.6.1947.

⁹³⁹ АЈ-25-158-424, Распоред мађарских грађевинских радника (јул 1947); исто, акт пов. бр. 2743, 3.9.1947; АЈ-25-62-165, акт бр. 3747, 10.11.1947; АЈ-25-85-215, Извештај представника мађарских радника Хебл Јожефа, 21.12.1947; АС, Министарство рада НР Србије (МР НРС), Годишњи извештај за 1947.

⁹⁴⁰ Стеван Шимка, делегат Министарства рада ФНРЈ који је пратио транспорт из Мађарске, пренео је случај који се десно приликом преласка границе, којом приликом је један мађарски полицајац

радници, судећи према првом транспорту, били су оскудно одевени и у дотрајалој обући, а многи и заплашени причама које су се шириле по Мађарској а према којима ће бити затворени у логоре, на рад ићи у пратњи стражара, а нису били упознати ни са могућношћу пријема мађарске штампе током боравка у ФНРЈ, условима рада, висином припадљивости, могућношћу слања новца породицама и дописивања.⁹⁴¹

Недовољна обавештеност мађарских грађевинара о радним условима, за коју је ЈСЈ оптуживао мађарски синдикат, заправо је, због лоше дисеминације информација, падала на терет југословенске стране. Наиме, тек након готово месец дана од доласка првог транспорта, министар финансија решио је важно питање – могућност слања дела уштеђевине породицама у Мађарску. Решењем од 14. јула 1947. одобрено је да мађарски грађевинари могу посредством филијала Народне банке слати укућанима до 50% зараде. Кашњење решења у међувремену је довело до одбијања захтева за слање уштеђевине, које су радници подносили филијалама Народне банке, а последица је била да су у неким местима уручени колективни захтеви за раскид уговора.⁹⁴²

Било је и другачијих пропуста, оних који нису утицали на рад ангажованих, али јесу на функционисање југословенских органа. Јован Штербик, делегат Министарства рада задужен за организацију последњих транспорта (током јула), према наводима МИП, није нашао за потребно да одржава контакт са Посланством у Будимпешти, рачунајући и то да није доставио спискове радника које је упутио у земљу. Тиме је вођење евиденција и успостављање неких контрола које су се обављале у посланству онемогућено. Међутим, Министарство рада је у одговору тврдило управо супротно, како су се делегати Штербик и Шинка (који су неко време радили заједно) сваког дана обраћали посланику Карлу Мразовићу (1902-1987), секретару или конзулу.⁹⁴³

Мађарски грађевинари дошли су у Југославију у седам великих транспорта, од којих су последња два обављена 21. јула 1947 (мада је након тог датума дошло још око

„пљувало на раднике што напуштају своју домовину рекавши им да ће доћи кући голи и боси.“ С друге стране, агитација Земаљског савеза грађевинских радника Мађарске оцењена је као закаснела и малака, а организација посла препуштена је нижим синдикалним организацијама. Тако се дешавало да радници лутају по Мађарској, упућивани из једне сабирне базе у другу, да им није у тим базама обезбеђен смештај (многи су остали под отвореним небом) и храна, да им је давана недовољна сума новца за трошкове током пута до границе (добили су по 20, а килограм хлеба плаћали су на црној берзи по 9 форинти, при чему су неки морали да чекају и по три дана до поласка транспорта). АЈ-25-85-215, писма Данила Бешеа Главном одбору Јединствених синдиката Србије и Томе Бекавца ЦО ЈСЈ, 19.6.1947.

⁹⁴¹ АЈ-25-85-215, писмо Томе Бекавца Централном одбору ЈСЈ, 19.6.1947.

⁹⁴² Исто, акт пов. бр. 2069, 15.7.1947.

⁹⁴³ Исто, предмет пов. бр. 2743, 23.8.1947. и 3.9.1947.

175 лица). Током акције Земаљски савез грађевинских радника Мађарске начинио је низ пропуста: није извршен лекарски преглед радника, па је приспело мноштво болесних, који су се убрзо, услед неспособности за рад, почели враћати кућама; није испуњена договорена квота броја радника (дошло их је око 500 мање); транспорти су каснили због неспособности да се у кратком року обезбеди превоз 500 људи. Подбацили су и синдикални одбори у провинцији који нису обавили детаљну проверу моралне, политичке и стручне способности грађевинара. Коначно, реакционарни кругови су ширењем неповољних прича о Југославији одбили многе грађевинаре од идеје о одласку на рад, и тек су вести оних радника који су дошли првим транспортима о условима рада и заради коју су остварили разбили „све реакционарне клевете“, што Земаљски савез није био кадар да учини.⁹⁴⁴ Све наведено, као и грешке које су учињене у ФНРЈ а тицале су се лошег смештаја, снабдевања и социјалних давања учинили су да мађарски грађевинару знатно флукутирају. Већ августа почели су самовољно да напуштају посао (36 лица), а до краја године таквих примера је било 1.430 (у септембру 185, октобру 421, новембру 606 и децембру 182).⁹⁴⁵

Током трајања грађевинске сезоне бројна отворена питања у вези са правима и обавезама из области социјалног и здравственог осигурања довела су до нових преговора мађарске и југословенске стране, који су резултирали протоколом о допунским утаначењима, закљученим између Министарства социјалног старања Мађарске Републике и Министарства рада ФНРЈ 19. септембра 1947. године. Захтевима постављеним са мађарске стране о најширем покривању свих могућих „осигураних случајева“ из домена социјалне заштите (укључујући, примера ради давање права радницима који су оболели на раду у ФНРЈ на лечење у Мађарској и покривање свих таквих трошкова, или трошкова лечења по престанку рада у ФНРЈ, а пре добијања посла у Мађарској), југословенска страна није могла изаћи у пуној мери. Део социјалних трошкова у вези са осигураним случајевима изнемоглости, старости или смрти, прихваћен је условно (до доношења одговарајуће конвенције), с тим да ФНРЈ рефундира мађарском социјалном осигурању све издатке по том основу. Такође, прихваћено је да ФНРЈ у случајевима дуже болести грађевинског радника, а у циљу лакшег „саобраћаја с околином“, на лични захтев радника обезбеди лечење или рехабилитацију у лечилиштима на територији АП Војводине, а у случају

⁹⁴⁴ Исто, Извештај представника мађарских радника Хебл Јожефа, од 21.12.1947.

⁹⁴⁵ АЈ-25-85-215, акт пов. бр. 5449, 24.12.1947.

неопходности слања на лечење у Мађарску имао се утврдити обим услуга и помоћи који ће пасти на терет југословенског социјалног осигурања. Истовремено, у намери да се разреши питање накнада трошкова лечења чланова породица мађарских грађевинских радника, представници државних завода за социјално осигурање Мађарске и ФНРЈ, потписали су о томе протокол.⁹⁴⁶

Крај грађевинске сезоне, у касну јесен 1947. године, означио је повратак мађарских грађевинара. Последњи рок за напуштање Југославије, био је 15. децембар. Радницима су имале бити обезбеђене возне карте до места становања, с тим да је трошак путовања до границе „падао на терет“ предузећа, а трошкове остатка пута рефундирало је Министарство рада. Такође, било је важно ускладити термине повратка и обезбедити путна документа (колективне пасоше и визе) како не би више већих група истовремено стигло у Београд у потрази за пасошима и возним картама. За оне раднике који су напустили Југославију након редовног престанка уговора, омогућено је да у Народној банци купе 25 форинти (1 форинта = 4,25 динара) за евентуалне трошкове од границе до места становања. С обзиром на бројне неправилности у снабдевању, Министарство рада је тражило да се то макар на крају сезоне исправи и да се радницима обезбеде текстил и обућа.⁹⁴⁷

Своја запажања о тешкоћама дало је и Министарство рада Србије, републике у којој је радило готово 62% мађарских грађевинара. Мада је оно активно учествовало у планирању стране радне снаге, њеном ангажовању, прихвату, провери, распоређивању и контроли радних односа и услова, појавиле су се многе неправилности. Проблеми, најизраженији у питањима радних услова и обавеза и распореда били су бројни и изискивали су сталне непосредне, малтене свакодневне интервенције. Узрок тако бројних недостатака била је понајпре лоша организација, довођење и прихват, затим неодговорност предузећа која се нису посветила испуњењу обавеза из *утаначења*, али и (уз многе оправдане) поједини претерани захтеви Мађара. Најпре, избор радника у Мађарској није био добар. Обећавано им је више него што су могли добити, није се

⁹⁴⁶ АЈ-25-158-424, допис помоћника министра рада ФНРЈ директору Централног завода за социјално осигурање у Будимпешти, 19.9.1949, и два протокола од 19.9.1949.

⁹⁴⁷ АЈ-50-119-242, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 4245, 6.11.1947. При истеку грађевинске сезоне било је захтева неких предузећа (у Смедереву, Сарајеву и др) да и даље задрже на послу поједине раднике из Мађарске. Такав ангажман је Министарство рада ФНРЈ дозвољавало, под условом да се не мењају обавезе које су проистицале из колективног уговора склопљеног са Земаљским савезом грађевинских радника Мађарске. АЈ-25-85-215, акт пов. бр. 4827, 27.11.1947; исто, предмет (молбе за даљи рад Имре Рајка, Арпада Тодта, Габора Мацара и Антала Часија) пов. бр. 4917/49, 23.10.1947, 24.10.1947, 5.11.1947. 7.11.1947. и 6.4.1948.

водило рачуна о стручности и радној способности (дошли су радници *погрешних* струка, стари, болесни), многи су дошли без исправа. Даље, расподела Мађара по предузећима није била добра. Разасути су по многим градилиштима, па је контрола поштовања *утаначења* била отежана. Предузећа су различито обрачунавала зараду – нека по норми, а нека по сату, а било је услед непрецизних спискова много неправилности приликом исплате дечјих додатака и слања уштеђевине. Такође, многа предузећа нису обезбедила станове, што је изазвало велико незадовољство, а у почетку и рад мензи није био на одговарајућем нивоу. Коначно, организационо није се знало ко је заправо одговоран да контролише рад грађевинара (у почетку требало је да то буду републичка министарства рада, да би се потом наметнуло савезно, а касније приспеле раднике распоредило је Министарство грађевина).⁹⁴⁸

Према закључку Министарства рада НР Србије, мађарски грађевинари показали су се у великом броју као добри радници. Зараде КВ зидара биле су 5.000-7.000 динара. Нарочито добрим показали су се тесари, који су могли зарадити и до 15.000 месечно. Иако су се испрва колебали због рада по норми, Мађари су је временом прихватили и у знатном броју се укључили у такмичења, што је резултирало проглашењем најуспешнијих за ударнике. На крају сезоне „велики број Мађара изјавио је жељу да идуће године дођу на рад у нашу земљу.“⁹⁴⁹

Осим грађевинара, из Мађарске су од 1947. године у мањем броју долазили и стручњаци повезани са набавкама које су југословенска министарства имала у тој земљи. Уз постројења добијене путем репарација за потребе монтаже и пуштања у рад министарства су закључивала споразуме о ангажовању стручњака неопходних за те послове, а у појединим случајевима закључиван је посебан уговор са специјалистима пројектантских и организационих способности који нису били везани за неко конкретно постројење, већ за читаву технолошку област, или су ангазоване групе стручњака за технолошка испитивања.⁹⁵⁰

⁹⁴⁸ АС, МР НРС, Досије фонда, Годишњи извештај за 1947, акт бр. 35, 13.1.1948.

⁹⁴⁹ Исто.

⁹⁵⁰ Тако је Министарство индустрије закључило (вероватно 1947. године) трогодишњи уговор са инж. Сентматроњом (Szentmártony), који је обављао важне послове не само на изради пројеката (нпр. за фабрику каблова), већ и у самој Мађарској (претпостављамо на прикупљању информација битних за репарације, као и о потребним стручњацима). Месечна накнада износила је 2.000 динара, а стручњак је обавезан да по истеку трогодишњег периода, ако то буде било потребно, рад настави у ФНРЈ још две године. АЈ-17-182-183, Записник Конференције, 20.11.1947.

Исте године из Будимпеште су на захтев Генералне дирекције савезне прехранбене индустрије тражена тројица инжењера (Степан Линдер, Хавер Бела и Јосип Прогел) који би са домаћим

Крајем 1947. године у ФНРЈ се обрела нова група стручних радника из Мађарске, металаца, који су дошли посредовањем Земаљског синдиката мађарских радника металне индустрије. Како за њих, а биће их до краја пролећа 1948. године око 200 (од чега 160 регистрованих), мађарски синдикат и Министарство рада ФНРЈ нису закључили посебан споразум, то су се сходно примењивале одредбе *утаначења* о раду грађевинских радника (од 2. јуна и 19. септембра 1947). Међутим, како није било формалног споразума, то се извесна права, нарочито из домена социјалног осигурања чланова породица нису могла остварити, што је изазвало негодовање. Такво стање решиће се закључивањем споразума, односно Утаначења између Министарства рада ФНРЈ и Министарства социјалног старања Мађарске о регулисању социјалног осигурања металских радника запослених на подручју ФНРЈ од 21. маја 1948. године.⁹⁵¹

Истовремено са регулисањем статуса металских радника вођени су нови преговори око ангажовања грађевинара (850 зидара, тесара и армираца). Предвиђени су за рад у БиХ, под условима бољим него у *утаначењу* из јула 1947. године: индивидуални пасоши, индивидуални уговори који би се закључивали у предузећу, једна сабирна база у Мађарској и један транспорт, двоструко већа једнократна исплата, (60 динара уместо 30) и стимулација од 40 динара за сваки радни дан, укључујући дане боловања. Тако су на темељу претходних аката о ангажовању мађарских радника, 9. јуна 1948. у Будимпешти Министарство рада ФНРЈ и Министарство грађевина БиХ, с једне, и Земаљски савез грађевинских радника Мађарске, с друге стране, потписали *Утаначење о уопштењу мађарских грађевинских радника на подручју ФНРЈ*, и до краја месеца транспорт од 850 грађевинара стигао је у Сарајево. Без обзира на Резолуцију ИБ, они ће се у предузећима БиХ задржати до истека уговореног рока, 15. децембра 1948,⁹⁵² а пред повратак чак двеста радника те групе (и неки од оних малобројних који су остали из 1947. године), изјаснило се да би под истим условима остало и у 1949. години.⁹⁵³

стручњацима у котлу зрењанинске фабрике шећера обавили пробу разних лигнита ради изналажења „најподеснијег ложишта за рационално коришћење појединих врста лигнита и њихове примене код набавке нових котловских постројења“. АЈ-17, Персонално, ф. 7, акт II бр. 9438, 15.10.1947.

⁹⁵¹ Тај документ био је потпуно наслоњен на одредбе о социјалној заштити утврђене утаначењем о грађевинским радницима од 2.6.1947. и на протокол који је прецизирао то утаначење, од 19.9.1947. године. АЈ-25-158-424; предмет пов. бр. 6157, 11.5.1948. и 25.5.1948; Исто, Утаначење од 21.5.1948; АЈ-50-63-134, акт Министарства рада, пов. бр. 6157, 17.5.1948.

⁹⁵² Након разлаза компартија забележена је веома висока синдикална посета из Мађарске. Јанош Терек (János Török), генерални секретар Централне управе Савеза грађевинских радника посетио је октобра 1948. године сународнике на раду у Храсници, Ћатићима, Зеници, Тузли, Сарајеву и Београду и говорио им, избегавајући најактуелније политичке теме. АЈ-25-158-424, Извештај, октобар 1948.

⁹⁵³ АЈ-25-158-424, Предлог за рад око склапања уговора за ангажовање 850 грађевинских радника из Мађарске, 27.5.1948; исто, акт пов. бр. 4161, 24.5.1949; исто, Утаначење, 9.6.1948; исто, пов. бр. 4972,

Током 1947. или 1948. године забележено је најмање једно групно ангажовање стручних радника из Мађарске који нису дошли на основу споразума о ангажовању грађевинских и металских радника. Реч је о 70 радника ангажованих за потребе Главне дирекције савезне индустрије мотора, за шта је дало сагласност Министарство рада, који су радили у четири предузећа НР Србије (Раковица, Железник, Нови Сад и Смедеревска Паланка, укупно 64 радника) и два предузећа НР Хрватске (Славонски Брод и Загреб, 6 радника). Они су радили под истим условима као домаћи упосленици (радне норме и надница од 18-20 динара по радном часу), а као стручњаци за машинску обраду метала, у којима је ФНРЈ оскудевала, оцењени су као врло корисни и „потпуно правилно искоришћени“.⁹⁵⁴

Евидентно је да је нешто мађарских радника остало у Југославији и током 1949. године, међутим о којем се броју ради немогуће је утврдити пошто, како је о томе забележено у документима Министарства рада ФНРЈ, тај савезни орган није располагао евиденцијом о преосталим Мађарима. Наиме, ресори у чијим предузећима су претходних година радили мађарски стручни радници, грађевинци и металци, нису слали обавештења о броју оних који су се вратили у своју домовину, па је Министарство рада остало ускраћено за таква сазнања.⁹⁵⁵

Италија

Италија је још пре рата била емигрантска земља. Током неколико деценија више милиона Италијана у потрази за послом отиснуло се у бројне европске земље и преко Атлантика. Примера ради, у Белгији су више од два на сваких пет рударских радника били странци (небелгијанци), а међу њима највише је било Италијана, док истовремено у Италији готово да није било странаца.⁹⁵⁶ Мада није било битнијих разарања индустријских капацитета и инфраструктуре, рат је продубио старе

11.6.1949; исто, пов. бр. 5652, 1.12.1948. Има индикација да је у БиХ ипак стигао нешто мањи број грађевинара пошто је до 20. јула 1948. на 863 одобрене визе послато на оверу 666 уговора о раду (мада је могуће да су неке групе дошле и након тог датума). АЈ-25-158-424, подаци о 17 колективних виза издатих у Посланству ФНРЈ у Будимпешти, 29.6.1948. и достављање уговора на оверу, 20.7.1948.

⁹⁵⁴ АЈ-25-158-424, Списак мађарских радника распоређених по републикама, s.d, s.a.

⁹⁵⁵ Рад Мађара у 1949. години потврђује упит Савеза синдиката Југославије, Покрајинског одбора за Војводину, упућен Министарству рада о бројности и адреса таквих запослених, а стога што они не примају никакву штампу и што нису били „правилно обавештени о догађајима код нас и у иностранству, нарочито у вези са клеветничком кампањом Информбироа“. Опаска Министарства рада да је њихов број „незнатан“ није сасвим у сагласности са упитом синдиката и његовом жељом за „правилним информирањем“, јер се политичко образовање не би тражило за тек неколико лица. АЈ-25-158-424, предмет бр. 9822, 24.8.1949. и 1.9.1949.

⁹⁵⁶ W. Maas, *и.д.*, 13-14.

демографске и привредне проблеме. Вишак радне снаге и неспособност индустрије да је у знатнијој мери ангажује (само током 1946. године, пре повратка главнине ратних заробљеника, било је око 2,500.000 незапослених, па чак и у првој половини 1948. њихов број неће пасти испод 2,000.000), повезан са осетним недостатком горива, сировина и прехранбених производа и готово апсолутним недостатком девиза, појачавао је привредно назадовање, а утисак безнађа оснажиће тешка новчана криза.⁹⁵⁷

Италијански стручњаци који ће радити у ФНРЈ потицали су из више извора. Неки су били из редова ратних заробљеника, неки су чинили политичку емиграцију (из Зоне А СТТ и из остатка Италије), а најзначајнију групу представљали су стручни радници у потрази за послом и зарадом, чији је ангажман био делимично организован (колективне природе), а већим делом на индивидуалну иницијативу. За Италијане које је крај рата затекао у Југославији разматрана је могућност да нађу упослење. Државна комисија ФНРЈ за репатријацију је преко својих припадника и преко чланова југословенског Црвеног крста сазнала да се репатрирани Италијани, који су се борили у НОБ, налазе у тешкој ситуацији. Њих су сутрађани примили с неповерењем и стварали им „такве тешкоће да им је скоро опстанак онемогућен.“ Зато је Министарство социјалне политике тражило сагласност да та лица остану у земљи (ако она на то пристају), и да се запосле у војсци или на другим местима која одговарају њиховој стручности, што је из Титовог кабинета прихваћено 31. јула 1945. године.⁹⁵⁸ Сем њих, ратни заробљеници који су били вољни да за уговорну обавезу остану на раду у ФНРЈ, стицали су могућност отпуштања.

Групу Италијана из чијих ће се редова попунити део потребног стручног кадра, чинили су политички емигранти. У једној партијској депеши из октобра 1946. године стоји да из Италије у ФНРЈ месечно долази око сто политичких емиграната. До тада су примани само они који су долазили с препоруком ЦК КП Италије, док је друга

⁹⁵⁷ О привредном стању Италије у послератном периоду види *Увод*, потпоглавље *Последице рата у Европи*, одељак *Италија*. Према проценама СПК, по отпуштању заробљеника очекивало се да број незапослених пређе 3,000.000. Међутим, тачни подаци о радној снази у Италији нису постојали пошто службе задужене за вођење евиденција нису функционисале. Према извештају представника Репарационе комисије ФНРЈ, а на основу анализа које су радили италијански економски стручњаци, прилике у тој земљи оцењене су као „несрећене, са знацима дезорганизације, осиромашења широких народних слојева и знатних сметњи за развитак производних снага“. Сем огромног броја незапослених у индустрији је био вишак од око 750.000 радника који су били непотребни, али којима се, услед прописа, није могао дати отказ, а код запослених радни учинак се преполовио. АЈ-41-114-204, Подаци о економији Италије, Проблем радне снаге, 21.1.1946; АЈ-54-46-112, Привредне прилике у Италији, акт стр. пов. 11, 7.5.1948; исто, Привредно стање Италије, 1946, предмет пов. бр. 4708, 24.12.1948.

⁹⁵⁸ АЈ-642-10-32, акт бр. 2808, 23.7.1945. и пов. бр. 260, 1.8.1945; АЈ-50-35-73, пов. бр. 308, 1.8.1945.

половина, која је долазила само с препоруком локалних органа КПИ или других антифашистичких организација, враћена натраг. Емигранти су настањивани у Зони Б, али су војне власти то забраниле. Централни комитет КПИ је обавестио ЦК КПЈ да ће уз сваког емигранта слати карактеристику и разлог због кога емигрира и да се може рачунати са око 25 емиграната месечно.⁹⁵⁹ Међутим, неколико година касније појавиће се нова форма политичких емиграната-комуниста. Били су то „титовци“, комунисти Италије који су тако окарактерисани због свог неприхватања Резолуције ИБ. Један од њих, Пјерлеони Мацини (Pierleoni Mazzini), није могао наћи посла у Италији не само зато што му је то, као комунисти, *реакција* онемогућавала, већ и што му локални руководиоци КП Италије то нису хтели обезбедити. Његова молба с краја 1949. године да дође на рад у ФНРЈ, скупа са породицом, прихваћена је након неколико месеци, међутим власти Италије одбиле су да му издају визу.⁹⁶⁰

Сем Италијана који су затечени на тлу Југославије, већи прилив стручне радне снаге уследиће 1947. године. То је време када ће се са Италијом закључити мировни уговор и отпочети нормализација односа, мада и даље изузетно оптерећених аспирацијама ФНРЈ на Трст и Јулијску крајину, с једне,⁹⁶¹ и иселавањем италијанског становништва из Истре, Далмације и Јулијске крајине, с друге стране.⁹⁶² Успостављању редовних дипломатских односа, иако специфичних услед затегнутих билатералних односа, претходило је упућивање Делегације при савезничком Саветодавном већу за Италију, убрзо по капитулацији, 1943. године. Представника Владе КЈ, Миху Крека

⁹⁵⁹ АЈ-507-IX, 48/XIV-5, к. 24.

⁹⁶⁰ Колика је била заинтересованост да се Мацинију изиђе у сусрет, сведочи молба Конзуларног одељења Амбасаде у Риму Министарству иностраних послова, од 19.1.1951. године, да се „питање ангажовања именованог не одбацује“, већ да се италијанским властима достави текст уговора о ангажовању, што је био услов за добијање излазне визе. АЈ-25-162-435, акти Конзуларног одељења Амбасаде у Риму бр. 4228, 6.12. 1949. и бр. 85, 19.1.1951.

⁹⁶¹ Уговор о миру са Италијом закључен је у Паризу 10.2.1947, с тим да његова примена почиње 15.9.1947. године. *Сл. лист ФНРЈ*, 74/47. Своје незадовољство мировним решењем Југославија је манифестовала *Декларацијом Владе ФНРЈ поводом потписивања мировног уговора с Италијом*. Види: *Борба*, бр. 36, 11.2.1947; *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, бр. 3, Београд, 1954, 114; Vladimir Ibler, „Pariški mirovni ugovor s Italijom od 10. veljače 1947.“, *Adrias, Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, svezak 15, Split, 2008, 47-49.

⁹⁶² После Другог светског рата иселио се више од 200.000 Италијана. Иселавања су почела после 1943, а најинтензивнија су била 1948. године. Напуштање Југославије било је из политичких и економских разлога, или услед уговорене размене становништва на основу споразума о опцији (1948). Као и сви други велики миграциони таласи и крупне демографске промене на просторима Југославије, и у овом случају процене се знатно разликују. Види више о томе у: Darko Dukovski, „Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine. Uzroci i posljedice“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb, 2003, 307-326. О контроверзним закључцима савремене (нарочито хрватске) историографије на ту тему види: Franko Dota, „Od usuda povijesti do fatalne greške: Hrvatska historiografija o stradanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke“, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, god.VI i VII, sv. 6. i 7, 2011-2012, Rijeka, 2012, 77-95.

(1897-1969), замениће јула 1945. делегат НКОЈ, Јосип Смодлака (1869-1956), мада је послове обављао његов син, Словен.⁹⁶³ Иако је упорна одбијала сваки предлог за сарадњу, директне разговоре и успостављање ма какве редовне коегзистенције са италијанским властима⁹⁶⁴, влада у Београду је настојала да оствари своје економске претензије. Путем Економског одељења Делегације покушаће пре успостављања дипломатских односа да обезбеди функционисање трговинског промета. Ради обављање те делатности Влада ФНРЈ предложила је отварање Трговинског бироа у Милану, на шта је Рим октобра 1946. начелно пристао. Биро је почео децембра исте године да ради без добијања формалне сагласности, коју је Рим условио реципроцитетом, односно дозволом да отвори исто такво представништво у Београду. У натезањима око отварања трговинских бироа доћи ће и до успостављања редовних дипломатских односа, и питање трговинског пословања уредиће коначно Споразум о трговини и економској сарадњи, потписан у Риму 28. новембра 1947. године.⁹⁶⁵

Италијани који су самостално хтели да нађу упослење у ФНРЈ, уколико се нису одлучили на илегалан прелазак границе, што је била свакодневна појава, били су упућени да се обрате југословенској делегацији (од лета 1947. године Посланству) у Риму. Међутим, активни приступ југословенских привредних делегата, попут оглашавања, потражње *на терену* и врбовања, како су чинили у ЧСР, Немачкој или

⁹⁶³ Југославија је до јануара 1947. избегавала званично успостављање дипломатских односа са Италијом (иако је влада у Риму то дуго тражила). Тек када је постало извесно да ће се савезничка војна управа повући из Италије, Београд је пристао на преговоре о успостављању „политичких“, а не „дипломатских односа“ (отварање посланстава и Београду и Риму није за ФНРЈ значило успостављање „нормалних дипломатских односа“). Тако *ограничени* односи успостављени су 10.2.1947, да би крајем марта две владе издале саопштење о отварању посланстава. До јула исте године посланици ФНРЈ, Младен Ивековић (1903-1970) и Италије, Енрико Мартино (Enrico Martino, 1907-1981) заузеле своја места. *Документи о спољној политици, 1947/I*, 353; Миљан Милкић, „Југословенско посланство у Риму, 1947-1951“, *Југословенска дипломатија 1945-1961, Зборник радова*, Београд, 2012, 117; исти, *Југославија, Италија и Трићанска криза 1948-1954*, Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2012, 6-7.

⁹⁶⁴ Италијански званичници су још током 1944. године наговештавали спремност за сарадњу са Југославијом путем директних разговора, а почев од 1945. та спремност се може континуирано пратити. У тој намери тражили су подршку савезника (СССР, САД и В. Британије) и других држава блиских Југославији (Пољске и ЧСР) међутим, како је забележио министар спољних послова Италије де Гаспери, одговор је био „апсолутно ћутање југословенске владе“. *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948, Volume II (12 dicembre 1944 - 9 dicembre 1945)*, Roma, 1992, No. doc. 461, 25.8.1945, 624-625, No. doc. 462, 25.8.1945, 625-626. No. doc. 697, 19.11.1945, 988. О слабом ангажовању савезника на италијанску молбу види: *исто*, No. doc. 634, 23.10.1945, 891, No. doc. 674, 11.11.1945, 955-956; *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948, Volume III (10 dicembre 1945 - 12 luglio 1946)*, Roma, 1993, No. doc. 275, 11.3.1946, 322; *исто*, No. doc. 327, 5.4.1946, 388-389. Тек ће у околностима Мировне конференције у Паризу доћи до непосредних контаката између званичника Италије и ФНРЈ. *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948, Volume IV (13 luglio 1946 - 1 febbraio 1947)*, Roma, 1994, No. doc: 160, 163, 305, 334, 338, 339, 340, 347, 350, 368, 374 (15.8.1947-4.10.1947).

⁹⁶⁵ О покушају отварања Трговинског бироа у Милану, отпору томе с италијанске стране, као и току преговора о закључењу споразума види: Miljan Milkić, „Obnova trgovinskih veza Jugoslavije i Italije posle Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2016, Beograd, 2016, 120-133.

Аустрији, није био карактеристичан за Италију. Једино је познато да су представници Јединствених синдиката у Трсту (организације блиске југословенском синдикату, са седиштем на Сушаку покрај Ријеке), „агитовали“ међу радништвом Зоне А СГТ за уписење у Југославији, и да су сем радника из те зоне у ФНРЈ дошли и други Италијани који су уредно били снабдевени документима тршћанских синдиката.⁹⁶⁶

Радници и стручњаци који су дошли у ФНРЈ из Зоне А СГТ и они приспели из остатка Италије нису били једнаки. Према Италијанима ван СГТ примењена су строжа тумачења прописа. Ако се може имати разумевање за различит приступ у односу на раднике из Зоне А (међу којима су многи били „југословенске националности“ и борци „за југословенску ствар“), теже је објаснити разлику која је прављена између италијанских радника и мађарских грађевинара. Тумачећи уредбу о платама радника у грађевинарству, приликом закључења колективног уговора са Мађарима њима је признат максимални додатак од 25% на зараду (примењивало се код домаћих радника који раде ван места становања). Међутим, сличан захтев италијанских грађевинара, којих је 1947. године био приличан број, није наишао на одобравање, уз објашњење како италијански радници ионако не раде у својој земљи па се њихово становање на градилишту не може сматрати радом изван места сталног боравишта. Исплата додатка Мађарима правдана је потребом за њиховим радом (што је важило и за Италијане), услед које је дошло закључења „специјалног аранжмана“ са мађарским синдикатом.

⁹⁶⁶ То ће довести касније до тешкоћа јер су посебни социјални беневити, које је Влада ФНРЈ давала грађанима Зоне А (специјални месечни додатак у износу од 800 до 1.500 динара), као, како се веровало, грађанима на „окупираном подручју“ који су били под веома тешком политичком ситуацијом, исплаћивани и радницима из остатка Италије, што је било сасвим супротно првобитној намери, и што је могло да створи преседан и праксу „којој би тешко било поставити границе“. Тим беневитима радници из Зоне А стављени су у осетно бољи положај него југословенски радници, па је ширење основице (радника) која подлеже таквој помоћи заиста могло да изазове тензије. Министарство рада је заузело становиште да се између радника из Зоне А и из Италије не може поставити једнакост. АЈ-25-85-217, акт пов. бр. 3546, 4.10.1947 (сачувано и у: АЈ-50-119-242); исто, предмет бр. 2862, 11.8.1947. и [?].9.1947 (понуа рада преко Посланства); АЈ-106-56-78, акт пов. бр. 1650, 8.7.1947 (ангажман Делегације у Риму на издавању виза италијанским инжењерима); АЈ-25-162-435, акт 5361, 29.12.1948.

Влада ФНРЈ била је *приморана* да стимулише раднике из Зоне А из неколико разлога. Њихов долазак у Југославију био је одређен не само потребом за стручним радницима, већ и жељом за преласком у ФНРЈ. Међутим, у предузећима је било пуно неправилности (дуго чекање на уписење, одређивање ниже плате, непредусретљивост у решавању стамбеног питања и снабдевања), што је доводило до незадовољства, па и напуштања Југославије (што је собом повлачило негативну пропаганду). Стога је одређено да се о потребама ресора за радом лица из Зоне А, њиховом прихвату, класификовању према стручности и распоређивању бави ЦО ЈСЈ. Предузећима је наређено да их одмах уписе, обезбеде стан и снабдевање. Раднице су одређене сходно *Уредби о резултату радница и плата радника* и одређен је посебан додатак као вид помоћи породицама (800-1.500 динара, зависно од броја укућана и квалификације). Допатак је исплаћиван од 1.3.1947. па до тренутка пресељења породице у ФНРЈ (за делове Зоне А који су, према мировном уговору, 15.9.1947. године припали ФНРЈ, основ за добијање додатка је нестао, али услед немара он је још неко време исплаћиван). АЈ-50-119-242, акт пов. бр. 300, 3.3.1947; АЈ-25-85-217, предмет пов. бр. 4329, 7.11.1947. и 15.11.1947.

Тако натегнуто образложење, сматрамо, није извирало из суштинске разлике која се могла направити између две групе радника (у погледу потреба, очекиваног и оствареног учинка и сл), већ је последица идеолошке блискости с једном и различитости са другом страном.⁹⁶⁷ Даље, Италијанима који су се до половине 1947. године запутили на рад у ФНРЈ, за разлику од сличних случајева са Немцима из Немачке, Аустрије и ЧСР, нису плаћани трошкови селидбе, и то је питање још тада сматрано отвореним и у чекању дефинитивне одлуке владе.⁹⁶⁸ Коначно, још један показатељ не претерано изражене спремности за што једноставнијим упошљавањем Италијана огледао се у томе што након прецизирања типских уговора о хонорарној служби њихов образац није сачињен на италијанском језику, већ само на немачком.⁹⁶⁹

Недостатак јасно дефинисане и централизоване акције на запошљавању италијанских стручњака није спречио њихов долазак у ФНРЈ и проналажење ангажмана. Према представкама Посланства Италије у Београду, још 1948. године разна предузећа врбовала су раднике „на нелегалан начин“. До тог сазнања дошло се када је једна грађевинска фирма из Лубљане тражила од италијанског посланства да прибави визе групи радника из околине Удина, предвиђених за рад у Словенији. Тада је почело да испливава да постоје друга предузећа у којима раде радници из Италије, да је њихово упошљавање чињено мимо знања Министарства рада ФНРЈ и сагласности Секретаријата Владе ФНРЈ за персоналну службу, те да је неким омогућено и слање дела уштеђевина породицама у Италију.⁹⁷⁰ Министарство

⁹⁶⁷ Како се изјаснило Министарство рада, нарочите погодности страним радницима, дате само у два случаја – радницима из Зоне А СГГ (месечни додатак) и мађарским грађевинарима (теренски додатак без обзира на место рада) – извирале су из специфичних услова. Таква се пракса није могла проширити „и на друге стране раднике, који неорганизовано и без позива долазе“ и за које „нема чак ни података о њиховом броју, стручном квалитету и нарочитој потреби за њиховом радном снагом“. С обзиром на наведено, радницима који су дошли без неког ширег споразума о упослењу нису се могла „признати већа права него што припадају домаћим радницима.“ АЈ-25-85-217, акт пов. бр. 3546, 4.10.1947; АЈ-25-15-48, акт бр. 12784, 11.9.1947.

⁹⁶⁸ АЈ-50-119-242, акт МНО, пов. бр. 3032, 17.6.1947 (заведен у Привредном савету 18.6.1947. и потом достављен у оригиналу Влади ФНРЈ). Питање путних трошкова стручњака из осталих земаља уопште није било довођено у питање, тако да поступак према Италијанима заправо представља лошу намеру, сасвим сагласну игноранцији која је постојала у сфери дипломатских односа.

⁹⁶⁹ Предузећа у којима су радили италијански стручњаци, попут *Електрољубљане*, сама су преводила текст уговора са немачког на италијански језик, ради даље административне обраде (добивања потребних сагласности). АЈ-11-56-178, акт пов. бр. 216, 5.3.1948.

⁹⁷⁰ АЈ-25-162-435, акт пов. бр. 4565, 31.5.1948; исто, предмет пов. бр. 3647/48, s.d, исто, пов. бр. 1045, 13.8.1948. Из саслушања којем су били подвргнути референти Опште државне болнице Сарајево и зидар који је у њој радио, Силвестро Тромбета (Trombetta), сазнаје се да је по престанку важења ранијег уговора (август-децембар 1947. године) Тромбета тражио и добио „потврду о радним условима“, помоћу које би се вратио на исто радно место 1948. године (потребна ради добијања пасоша). Референти болнице правдали су се да та потврда није представљала уговор о раду, али

иностраних послова ФНРЈ zaloжило се августа 1948. године да се питање ангажовања италијанске радне снаге уреди уз поштовање домаћих прописа о раду (закључивање индивидуалних уговора са сваким радником) и италијанских о емиграцији радне снаге, или да се та проблематика уреди склапањем једног општег привременог аранжмана.⁹⁷¹

Посланству у Риму, Генералном конзулату у Милану и другим представништвима ФНРЈ стижаће временом све више молби стручних радника за уписење,⁹⁷² у привредним ресорима који су имали потребу за специјалистима из Италије.⁹⁷³ Долазило је до све већег броја ангажмана, како путем запошљавања појединачних стручњака, тако и кроз веће специфичне пословне подухвате, какав је нпр. била изградња фабрике бешавних цеви, чије је пројектовање поверено техничком бироу инж. А. Калмеса (Calmes) из Милана.⁹⁷⁴ Централна управа бродоградње ФНРЈ је 1948. године потраживала 500 КВ радника бродограђевинске струке, и само су строге мере штедње девиза ограничиле тај број на сто,⁹⁷⁵ али зато је у Грађевинском предузећу *Градитељ* у Сарајеву у сезони 1948. године радило 94 КВ радника (махом зидара и тесара), а у градилишту *Литостроја Градис* у Лубљани 37.⁹⁷⁶ Иако се југословенски органи одговорни за радну снагу нису ни на који начин наслањале на сродне органе Италије, ипак су у плановима рачунале на њен кадар.

занимљиво је да нису издали једну, већ 13 таквих потврда, помоћу којих је толико број грађевинара имао доћи на рад у Техничко одељење те болнице. Читав ствар је преко МИП Италије и Посланства у Београду дошла до југословенских власти и органа рада НР БиХ. АЈ-25-162-435, Записници о изјавама Пауле Алтарац, Владислава Лазића и Силвестра Тромбера, од 8.7.1948.

⁹⁷¹ АЈ-25-162-435, акт пов. бр. 1045, 13.8.1948.

⁹⁷² У неким су дате сасвим чудне биографије. У лето 1947. године запослење је тражио Ерколе Парбони (Ercole Parboni, 1880-?), наводно рударски техничар који је похађао Универзитет Принстон (Princeton) у САД, да би потом радио као техничар у Кини, Кореји, на Филипинима, у Индонезији и Албанији. Након каштулације Италије одбио је да сарађује са Немцима, ступио у контакт с албанским партизанима и спремао је саботажу на електричној централи, када је ухапшен. Успео је у Аустрији да побегне и илегално стигне до Рима, где се повезао с диверзантима и тамо дочекао ослобођење, након чега је радио код Савезника као преводилац за енглески језик, да би потом остао без посла. С обзиром да није имао никакву документацију која би сведочила о било којем детаљу из биографије, остала је само забелешка шефа Конзуларног одељења Посланства у Риму како је „горе именовани прилично ороноу и слабог здравља.“ АЈ-25-85-217, предмет пов. бр. 2948, 28.8.1947. и 9.9.1947.

⁹⁷³ Према једном недатованом прегледу (вероватно из 1947) само за девет савезних ресора и два ресора НР Македоније из Италије је потраживано 247 стручњака индустријско-техничке, грађевинске, пољопривредне, геодетске, геолошке, електровеза, здравствене и ветеринарске струке (од чега око три четвртине са високом школском спремом). АЈ-25-85-217, Преглед потреба за ангажовање страних стручњака из Италије, с.а.

⁹⁷⁴ АЈ-106-56-78, Молба за издавање визе конструктору инж. Ђанију (Gianni), 10.12.1947.

⁹⁷⁵ Иако се захтев сматрао оправданим, па и хитним с обзиром на недостатак стручног кадра, ипак питање да ли се у буџету може обезбедити сума за плаћање дела уштеђевина тек је требало да се решава. АЈ-25-162-435, акт пов. бр. 4894, 9.6.1948; исто, акт пов. бр. 644/XIV/2, 12.8.1948.

⁹⁷⁶ Када су грађевинари у питању главну улогу у њиховом врбовању и даље је имао Јединствени синдикат Трста. АЈ-25-162-435, Спискови Италијана који су дошли 1947. и 1948. године, акт пов. бр. 424, 28.7.1948; АЈ-25-160-433, предмет пов. бр. 723, 2.8.1948-18.8.1948.

Заправо тек је план за 1948. годину укључио Италију као циљани извор радне снаге слично земљама средње Европе, али без намере да се о томе договори са њеним властима.⁹⁷⁷ Међутим, можда услед тога што су из плана, који се имао реализовати само путем Посланства у Риму и других званичних представништва ФНРЈ у Италији, до августа месеца ангажована свега три стручњака, органи рада Југославије ускоро мењају став о излишности аранжмана за ангажовање радника с владом Италије.⁹⁷⁸

Још до средине 1948. није дошло до усаглашавања двеју држава о италијанској економској емиграцији, мада је евидентно да је ригидан став ФНРЈ према Италији смекшао. Питање споразумевања покренула је централна синдикална организација, *Италијанска генерална конфедерација рада (Confederazione Generale Italiana del Lavoro)*, 18. маја 1948. године, када је Посланству у Риму упутила допис у којем је наведено како већ је дуже времена нарочито из области око Удина очигледно постојање „једне стварне емиграције радника из те провинције“, која је нерегулисана и најчешће се обавља илегално. Покушаји локалне радничке коморе и Провинцијског уреда да то питање утаначе са Јединственим синдикатом Трста (експонентом политике ФНРЈ), пропали су јер се решење могло постићи само договором врховних носилаца власти. Стога је *Конфедерација рада* предложила склапање споразума којим би се регулисао ток те емиграције, и статус оних који су раније „отишли криомице“ и који су се налазили у Југославији, и већ у јесен 1948. представници двеју владе отпочеће преговоре.⁹⁷⁹

Иако се у тим преговорима (који ће временом добити форму консултација), судећи по посредним закључцима из архивске грађе, није одмакло ни до почетка 1950. године⁹⁸⁰ (претпостављамо и даље), ангажовање Италијана за рад у ФНРЈ настављено је. Трошкови ангажовања (путни, селидбени и сл), осим трошкова делегата ФНРЈ у Италији и износа уштеђевина, покривали су се из репарационих обавеза Италије.⁹⁸¹

⁹⁷⁷ Југославији је било потребно за ту годину 247 средње и високо квалификованих стручњака индустријско-техничке, грађевинске, пољопривредне, здравствене, ветеринарске, геолошке и геодетске струке, као и стручњака за електровезе. АЈ-25-161-435, предмет пов. бр. 1045-XIV-2, 26.8.1948-13.9.1948.

⁹⁷⁸ Приметно је да су сви радници који су из Италије дошли током 1947, без обзира да ли уз посредовање синдиката у Трсту или илегално, регулисали радни однос закључењем уговора о раду, што је омогућавало слања уштеђевине (као једне од најбитнијих ставки за нудиоце рада), што није важило за оне који су ван плана дошли у току 1948. године. Исто; АЈ-25-160-433, акт пов. бр. 1328-XIV-2, 4.9.1948.

⁹⁷⁹ АЈ-25-162-435, предмет пов. бр. 2824 (18.5.1948, 20.8.1948, 27.9.1948, 19.10.1948. и 24.11.1948); АЈ-25-160-433, акт пов. бр. 3647, 19.10.1948 (о питањима пензионог фонда, слању уштеђевина и високих такси за визе, која је покренула *Италијанска генерална конфедерација рада*).

⁹⁸⁰ АЈ-108-29-47, акт стр. пов. бр. 59, 2.2.1950.

⁹⁸¹ Средства која су ишла на терет ФНРЈ планирала су се, уз сагласност савезног Министарства финансија, у девизном неробном плану ресорног министарства (Министарства рада ФНРЈ). АЈ-25-155-

Предузећа су стручне раднике упошљавала без обзира да ли су у земљу ушли легално или као политички емигранти.⁹⁸² Чак је Тито, поводом захтева групе од преко 50 шумарских радника из Резије (Resia), код Удина, за упослење у шумарској индустрији Словеније интервенисао наредбом: „Предузети мјере да се ти радници доведу на рад и припремити им станове.“⁹⁸³ Сем из Италије, неки њени грађани запослени у другим државама показивали су интерес за долазак у Југославију (незадовољни ангажманом у Аустрији и Швајцарској).⁹⁸⁴

У самој Италији Посланство у Риму и Конзулат у Милану и даље нису имали јасне инструкције нити стручну помоћ у вези са ангажовањем. Зато је Посланство крајем фебруара 1949. године тражило од Министарства рада да одреди специјалног делегата за рад на ангажовању „који би био стручњак за тај посао и који би био обавезан да путује по Италији, да проналази [...] потребне стручњаке и евентуално одмах с њима склапа уговоре.“⁹⁸⁵ Судећи према каснијој преписци, Посланство у Риму је и надаље остало не само без посебног делегата Министарства рада, већ и без јасних упутстава о томе како поступати при ангажовању Италијана. Када је незапосленост у Италији 1950. године даље порасла, што је довело до све већег броја обраћања потенцијалних економских емиграната свих струка и нивоа образовања, Посланство је тражило инструкцију о поступању, али из Министарства рада је штуро поручено како се за 1950. и 1951. годину планира само „мали број неопходних висококвалификованих стручњака са факултетском спремом“ и изузетно „са средњошколском спремом и дугогодишњом праксом“, те да се управо планирају девизна средства за трансфер уштеђевина, о чему ће заинтересовани бити обавештени накнадно. Једино што је Министарство рада дало као тумачење тичало се молби КВ радника (мајстора), који су могли наћи упослење у ФНРЈ само у металској струци и само под једнаким условима као и домаћи радници, дакле без права на слање уштеђевине и без права на путне трошкове.⁹⁸⁶

408, акт пов. 5297, 23.11.1948. и акт пов. бр. 5504, 27.11.1948. Иначе, сам мировни уговор са Италијом предвидео је да репарационе обавезе могу потицати из више извора, међу којима су биле и услуге. *Уговор о миру са Италијом*, Део VI, Одељак I Репарације, тачка 2.

⁹⁸² Одобрење уговора за 23 илегално дошла радника, политичка емигранта, запослена у *Градском подuzeћу за транспортни рад и шпедиције* у Ријечи. АЈ-25-162-435, предмет пов. бр. 527, 12.1.1949. и 24.1.1949.

⁹⁸³ АЈ-25-162-435, акт Кабинета Маршала Југославије, бр. 496, 28.1.1949.

⁹⁸⁴ АЈ-25-161-434, Иницијатива инж. Ота Финца, 20.5.1949, акт пов. бр. 4578, 31.5.1949; исто, допис Посланства у Берну Конзуларном одељењу МИП, 13.7.1949.

⁹⁸⁵ АЈ-25-162-435, акт МИП, II Регионалног одељења, пов. бр. 43677, 28.2.1949.

⁹⁸⁶ АЈ-25-160-433, предмет пов. бр. 3942, 16.8.1950. и 13.9.1950.

Да нешто није било у реду са комуникацијом на релацији Београд-Рим сведочи нота италијанског посланства у Београду од 22. октобра 1950. године. У њој је наведено да посланство у Риму и конзулат у Милану врбују раднике за рад у лакој и тешкој индустрији, али да се радницима не дозвољава потписивање уговора пре одласка, већ само добијају обавештење да ће опште радне услове утврдити по доласку у ФНРЈ. Посланство је тражило да у сваком појединачном случају буде обавештено о плати, радном времену, трансферу уштеђевине, социјалном осигурању, одмору, трошковима путовања, могућности састајања са породицом, условима становања и снабдевања. Министарство рада одбијало је могућност да је било ко остао ускраћен за информације о условима рада, јер су они утврђени за све странце још решењем из априла 1949. и навело је како су сви радници дошли са уредним италијанским пасошима (што није било тачно – прим. С.И), те су власти те земље упознате с њиховим бројем, а услови рада истоветни су са онима под којима раде Југословени (с могућношћу слања зараде породици). У вези с примедбом о састајању с члановима породице наведено је како је само од 1. јануара до 30. септембра 1950. године за коришћење одмора у Италији одобрено девиза за 658 лица.⁹⁸⁷ Потребне ФНРЈ за стручним радом биле су још 1949. и 1950. године велике,⁹⁸⁸ међутим, меру упошљавања странаца нису одређивале жеље, већ девизе. Најпожељнији су били Немци, а у њиховом недостатку предузећа нису била ни против ангажовања Италијана.⁹⁸⁹

Сем од самих радника и стручњака који су имали интерес за проналажење посла у ФНРЈ, посредна корист очекивала се и од посета организованих под окриљем партије или синдиката. Оне нису нужно имале привредни карактер, али њихове културне или идеолошке матрице биле су погодан оквир кроз који се репрезентовала *светла југословенска стварност* и високи циљеви којима друштво и држава теже, рам у који се *наковала* пропаганда намењена ширењу фронта пријатеља нове Југославије.⁹⁹⁰

⁹⁸⁷ Исто, предмет пов. бр. 4942, 27.10.1950. и 20.11.1950.

⁹⁸⁸ Неке специфичне делатности, попут индустрије мотора, вапиле су за италијанском радном снагом, као што су били стручњаци из *Ансалда*, *Алфа Ромео*, *Фијата*. Предузећима Главне дирекције савезне управе мотора, међу којима су били мариборски *ТАМ*, *Индустрија мотора Раковица* (ИМР), *Индустрија кугличних лежачева* (ИКЛ), било је потребно чак 2.112 Италијана (од којих је одобрено тек 327, што с једне стране говори о нерационалном планирању, али, с друге, о огромној несташници страних средстава плаћања). АЈ-108-29-47, акт стр. пов. бр. 59, 2.2.1950.

⁹⁸⁹ У том смислу карактеристичан је допис Министарства рударства ФНРЈ Министарству рада ФНРЈ, пов. бр. 582, од 9.7.1949. године. АЈ-25-162-435, акт пов. бр. 5010, 12.7.1949.

⁹⁹⁰ Једна од таквих посета била је долазак у ФНРЈ представника FEDERTERRA (*Federazione nazionale fra i lavoratori della terra*), синдикалне организације основане још 1901. године у Болоњи, чије је вођтво било и у ЦК КПИ. Након боравка делегације културних радника (етнолог, књижевник, сликар и

Бугарска

Идеолошка блискост режима у Софији и Београду и заједничка припадност совјетској сфери наметали су убрзано приближавање донедавно зараћених суседа. Како се у социјалистичком свету нису допуштале унутрашње конфронтације, то се наметала потреба за минимизирањем *традиције сукоба* и фаворизовањем идеје о савезништву. У том циљу требало је придобити *месе*, посебно с југословенске (српске) стране, које су, с обзиром на злочине бугарских окупатора, гајиле јаке емоције. У циљу мењања лоших представа о другом, у погон је стављена пропаганда.⁹⁹¹ Прва конкретна мера на приближавању и неутралисању негативних ратних емоција, била је помоћ Бугарске у храни и војничкој опреми, с јесени 1944. године, а подједнако важна била је медицинска помоћ (од марта до октобра 1945. у болницама више југословенских градова радили су лекари и медицинске сестре из Бугарске). Прва лекарска екипа, у саставу седам лекара и 21 техничар, под вођством др Вазвазова (Възвъзов), упућена ради сузбијања пегавог тифуса остала је у болницама у Шапцу, Београду, Суботици и у Банату три месеца и за то време од ваши очистила 23.486 особа.⁹⁹²

Бугарска је учествовала у обнови привреде Југославије. Војска је поправљала пруге и мостове, железници је уступљен део вагона и локомотива, са особљем, телефонски и телеграфски апарати, гориво, ремонтвана су железничка средства. На основу специјалног кредита лиферован је угаљ, војни материјал и друга роба, а у зиму 1944/45. организована је широка акција прикупљања помоћи за Југославију (иако је и у Бугарској снабдевање било лоше). Продубљивању веза између две државе доприносиле су посете државних функционера, омладинских, женских, пионирских и других организација, културних делегација, занатлија, новинара, спортиста,⁹⁹³ а

критичар, режисер и позоришни критичар, психијатар, правни писац и двојица књижевника) у Југославији, марта 1948. године, у италијанској штампи осванули су афирмативни чланци о ФНРЈ и држана су таква предавања. Са сличним очекивањима дочекана је децембра 1949. група студената из Милана, која је дошла ради успостављања веза с југословенским универзитетима. Међу њима је било политички неутралних, али и чланова КПИ, левичара, па и симпатизера Југославије. Миљан В. Милкић, *Југославија, Италија и Тријанска криза 1948–1954. Докторска дисертација*, Факултет политичких наука, Београд, 2012, 438; АЈ-507-IX, 48/ХIII-31, к. 23, акт бр. 181.

⁹⁹¹ О послератном приближавању и пропаганди на *брисању* негативног сећања види: Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Београд, 2007 (даље: P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*), 38-40.

⁹⁹² *Политика*, 1.6.1945. Бугарска медицинска помоћ односила се и на лечење југословенских војника у бугарским болницама, као и на помоћ у ветеринарским лековима. О томе више у: P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, 41-42.

⁹⁹³ Вид помоћи на који се посебно емотивно гледало било је збрињавање социјално угрожене југословенске деце током 1945. године у Бугарској (готово 12.000 ратне сирочади, избеглица, деце из сиромашних породица). О помоћи Бугарске и успостављању веза на разним нивоима види: *Исто*, 42-50.

повезивање је резултирало успостављањем дипломатских односа. Одлуке влада о формирању посланстава пратило је одређивање посланика ДФЈ, Николе Ковачевића (1890-1967) и Бугарске, Петра Тодорова (Петър Тодоров Цачев, 1881-1955) и предаја акредитива, 22, односно 28. маја 1945. године.⁹⁹⁴ Јула 1945. године у Софију ће доћи и нови војни изасланик ЈА, генерал-мајор Љубо Илић (1905-1994), дотадашњи шеф војне мисије НОВЈ у Паризу.⁹⁹⁵ Пуна нормализација односа уследиће након потписивања мировног уговора, у Паризу, 10. фебруара 1947, који је ступио на снагу 15. септембра исте године, којим је, између осталог, утврђено неодложно репатрирање бугарских заробљеника и висина накнаде за ратну штету нанесену Грчкој и Југославији. Захваљујући *промени стране* након септембарског преврата 1944, Бугарској је утврђено да обави само делимичну надокнаду штете у износу од 70,000.000 долара (45,000.000 Грчкој, а 25,000.000 Југославији) у року од осам година.⁹⁹⁶

Убрзо након потписивања мировног уговора владе у Београду и Софији закључиле су споразум о робној размени и плаћањима (26. марта 1947), да би у оквиру Бледске конференције (1. августа 1947) склопиле и споразуме о привредној сарадњи и о царинским олакшицама. Њима су, између осталог, утврђени курс валута, прокламована начела о координацији, усаглашавању спољнотрговинског пословања и привредних планова у циљу обезбеђивања јединственог и целовитог развоја двеју привреда, и сарадња у области пољопривреде. Предвиђено је и координирање рада истраживачких института и узајамно пружање техничке помоћи у свим гранама привреде, као и сарадња „на изградњи нових кадрова“, а као припрема за будућу царинску унију, укинуте су царине и царинске таксе на алат и лични пртљаг „сељака, занатлија и радника који иду на рад у другу земљу.“⁹⁹⁷

Рат је на бугарској економији оставио последице, али ни издалека оног обима као што је било у земљама које су дуже трпеле од непосредних ратних дејстава. Много крупније промене наступиле на пољу друштвено-економских и политичких односа након завршетка рата. Кроз фазу послератне несташице хране и јачање црне берзе

⁹⁹⁴ Исто, 50-51.

⁹⁹⁵ Илић ће званично на то место бити постављен указом врховног команданта, маршала Тита, од 21.8.1945. *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985*, Војнообавештајна служба, књ. 13, Београд, 1990, 218.

⁹⁹⁶ Уговор у: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/I*, 186-204; технички детаљи у: *Сл. лист ФНРЈ*, 73/47.

⁹⁹⁷ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/II*, 86-89. На темељима Бледских споразума настављено је даље приближавање две земље, чија ће кулминација бити обележена Уговором о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, који су Тито и Димитров потписали у дворцу *Евксиноград* у Варни, 27.11.1947. године. О околностима потписивања тог уговора и значају које су му две државе придавале види у: Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, 136-141, 150.

прошло се релативно лако и брзо захваљујући државној контроли и реквизицијама. Буџетски дефицит био је у несразмери са веома благим третманом савезника у питању репарација (без обавеза према Западу, отпис од стране ФНРЈ и смањење захтева од стране Грчке на притисак СССР), али инфлација није узела маха. Иако масовно сељачка земља, Бугарска је ипак доживела знатну незапосленост. Истовремено реалне зараде запослених опадале су и повећавао се недостатак потрошних добара. Међутим, поједини *вишкови* радничке класе Бугарске биће добродошли Југославији.⁹⁹⁸

Пољопривредне власти Југославије констатовале су по завршетку рата велику оскудицу у ветеринарским стручњацима. Читави срезови били су без ветеринара (у БиХ преко 40 срезова, у Србији преко 20, у Македонији 16). Не само што се на тај начин није могла успоставити ветеринарска служба, већ су и заразне сточне болести почеле неконтролисано да се шире. Док домаћи образовни систем не обезбеди потребан број сточних лекара, за шта ће требати неколико година (према очекивањима, најмање до 1950. године), решење се морало тражити у иностранству – првенствено у Бугарској, Мађарској и ЧСР. Међутим, на понуду рада групе бугарских ветеринара, дату у лето 1945. године, југословенска влада одговорила је неповољно. Пола године касније, иницијатива Министарства пољопривреде за долазак на рад бугарских ветеринара уродила је плодом.⁹⁹⁹ Током 1946. утврђени су, споразумом између министарстава финансија и рада ФНРЈ, услови рада за бугарске ветеринаре и агрономе који би дошли у Југославију. До краја те године, знатно пре споразума о привредној сарадњи између Бугарске и ФНРЈ, Министарство пољопривреде и шумарства закључило је споразум са Министарством пољопривреде Бугарске о ангажовању бугарских ветеринара. Према том споразуму бугарским ветеринарима је током рада у ФНРЈ гарантована зарада од 3.000-4.500 динара, још 2.000 динара паушала и „70% од незарадне праксе“, били би осигурани према југословенским прописима о здравственом осигурању, а улози за пензионери фонд имали су, посредством Народне банке ФНРЈ, бити депоновани Бугарској народној банци. Путне

⁹⁹⁸ О ситуацији у Бугарској види више у: *Увод*, потпоглавље *Последице рата у Европи*, одељак *Бугарска*. Власти ФНРЈ знале су да у појединим гранама, иако упола мања, Бугарска има већи број стручњака, посебно ветеринара, лекара и инжењера. АЈ-25-85-217, акт Посланства ФНРЈ у Софији, пов. бр. 281, 17.10.1947.

⁹⁹⁹ Министарство пољопривреде образлагало је свој захтев најпре огромном потребом за ветеринарским стручњацима, наводећи како Бугарска њима обилује, те да одлазак у Југославију не би нашкодно бугарској ветеринарској служби. Наведено је да је већ 30-40 ветеринара изразило жељу за долазак у ФНРЈ, као и да су Бугари погоднији од ветеринара из других земаља „јер би одмах могли бити распоређени на терен, пошто се питање језика не поставља, а и прилике у нашој земљи су сличне онима у Бугарској.“ АЈ-50-119-242, акт К бр. 232, 28.1.1946.

трошкове од места становања до места рада сносила је југословенска страна, а ветеринарима је дата могућност слања дела уштеђевина кућама у износу до 2.000 динара (20.000 лева) месечно. Једини услов који је постављан пред бугарске ветеринаре био је да остану на раду најмање једну годину (и не више од пет).¹⁰⁰⁰

У ангажовању бугарских ветеринара активну улогу играла су, како ресорна министарства (пољопривреде), тако и посланства обе земље. Посланство ФНРЈ у Софији организовало је не само упућивање група ветеринара (као што је то био случај с првом групом од 11 сточних лекара, почетком фебруара 1947), већ и индивидуалне одласке.¹⁰⁰¹ Такође, оно је било и домаћин делегатима појединих министарстава, која су самостално трагала за стручњацима у Бугарској (такав је случај био са делегатом Министарства индустрије и рударства НР БиХ, секретаром за прехранбену индустрију, Енвером Мешковићем, који је у Софији боравио у јесен 1947), али и место на које су се бугарски стручњаци непосредно обраћали у потрази за радом у Југославији.¹⁰⁰² Иако се у директну комуникацију између Министарства пољопривреде и Посланства у Софији током 1947. године, као посредник, а сагласно намери да се уреди и централизује пословање на ангажовању страних стручњака, па и убрза тај поступак, умешало Министарство рада ФНРЈ, стиче се утисак да је долазак на рад бугарских ветеринара и даље текао уобичајено, али не и брже него што је то било раније. Спорост није ни у овом послу изостала, па је забележено да је и део бугарских ветеринара, попут осталих стручњака из земаља у којима је ФНРЈ проналазила потребну радну снагу, одустајао од ангажмана након дужег чекања.¹⁰⁰³ Иако је, према информацијама из Министарства пољопривреде, квалитет већине бугарских ветеринара који су током 1947. године дошли у земљу био слаб,¹⁰⁰⁴ услед очајног стања тог кадра у ФНРЈ интерес за њиховим даљим ангажовањем и ангажовањем пољопривредних стручњака није јењавао, па је до септембра 1947. на нивоу министарстава пољопривреде закључен нови споразум. Њиме је планирано да до 1.

¹⁰⁰⁰ АЈ-4-25-250, Услови рада бугарских ветеринара и агронома у нашој земљи, акт б.б, с.а [1946]; АЈ-4-28-261, акт бр. 909, 25.2.1947; Трошак на који се рачунало у Министарству пољопривреде у сврху ангажовања најмање 137 пољопривредних и ветеринарских стручњака из Бугарске, Мађарске и ЧСР током 1947. године, износио је милион динара. Група бугарских ветеринара (најмање десетак лица) радила је у Југославији током друге половине 1946. године, пре него што је споразум припремљен и закључен. Исто, акт. бр. 309/І, 22.1.1947. и акт пов. 100/І, 28.1.1947.

¹⁰⁰¹ АЈ-4-28-261, акт бр. 943/І, 25.2.1947.

¹⁰⁰² АЈ-25-85-217, акт Посланства ФНРЈ у Софији, пов. бр. 281, 17.10.1947.

¹⁰⁰³ АЈ-25-85-217, предмет 3530, 3.10.1947. и 30.10.1947.

¹⁰⁰⁴ АЈ-50-59-124, Извештај о резултатима рада по питању спровођења у живот споразума закључених на Бледу августа 1947, s.d, 1947.

марта 1948. у ФНРЈ дође по 50 ветеринара и агронома, с тим да их је већ пре краја тог месеца било 14 (12 ветеринара и 2 агронома, што је, уз 11 раније приспелих ветеринара, чинило бројку од укупно 25 бугарских стручњака), а ускоро је *листа жеља* проширена потребом за још тројицом универзитетских професора и толиком бројем специјалиста за биље. Накнадо ће бугарска страна изјавити да није у могућности да удовољи датим обавезама (између осталог и због смрти једног од професора) и послаће само једног стручњака за вештачко оплођавање стоке, биолога проф. др Братанова (Кирил Цочев Братанов, 1911-1986), потоњег академика. Истовремено, појављују се Бугари заинтересовани да у ФНРЈ поведу чланове својих породица, а и захтеви југословенске стране садрже све јасније спецификоване потребе.¹⁰⁰⁵

Пре отпочињања процеса форсиране (комунистичке) индустријализације Бугарска је представљала типичну државу ситних земљопоседника. Како је навео Х. Нојбахер, њени сељаци су рано прешли на интензивну земљорадњу, оријентисали се на тржишну производњу и били су „најбољи баштовани Европе“,¹⁰⁰⁶ а то је био кадар у којем је југословенска пољопривреда, и поред огромне масе сељака, оскудевала.

Питање рада бугарских баштована (*градинара*) у Југославији, вештих превасходно у узгоју поврћа, отворено је још крајем 1945. године. Заправо, из архивске грађе се закључује да су још пре и током рата, као и по његовом окончању бугарски баштовани (како се каже у једном документу – „приличан број“) били настањени у Југославији и да су се бавили баштованством, било на својим имањима, било као најамни радници. Такође, у МУП су из Бугарске стално стизале нове молбе баштована за улазак у Југославију, па је Влада ФНРЈ почетком 1946. године потврдила своју начелну сагласност за долазак пошто за њима „постоји потреба“.¹⁰⁰⁷ Међутим, тек након

¹⁰⁰⁵ Нови споразум је само унеколико изменио услове. Ветеринари су морали бити старости до 45 година, са најмање 3-4 године радног искуства, те уживати добар глас и бити доброг владања. Рок на који би се ангажовали такође је био најмање једну годину, али могао се продужити након пете године ангажмана. Намештење су могли очекивати понајпре у НР Србији и НР БиХ, док су висина плате и платних додатака (осим паушала који је сада износио од 1.000 до 2.000 динара), затим услови осигурања, путни трошкови и слање уштећевина остали непромењени у односу на ранији споразум. Остали пољопривредни стручњаци, који нису били предмет претходног споразума, имали су истоветне услове осим зарада, које су се могле кретати између 4.500 и 5.000 динара, са паушалом од 1.000-2.000 динара, и очекиваног места рада, које је укључивало и НР Македонију. АЈ-25-85-217, предмет бр. 3117/III, 27.9.1947. и 27.10.1947; исто, акт Министарства рада, пов. бр. 3487, 8.10.1947; АЈ-50-59-124, Извештај о резултатима рада по питању спровођења у живот споразума закључених на Бледу августа 1947, s.d, 1947; АЈ-4-28-261, акт пов. бр. 1958, 10.7.1947; АЈ-50-60-125, Извештај о спровођењу у живот закључака Мешовите комисије за економску сарадњу, s.d, 1948.

¹⁰⁰⁶ Н. Nojbaheer, *н.д.*, 46.

¹⁰⁰⁷ АЈ-50-59-124, акт МУП, Одељења за пасоше, бр. 866, 31.12.1945 и акт пов. бр. 43, 9.1.1946.

потписивања Бледских споразума између југословенског Министарства пољопривреде и *Бугарског градинарског савеза* у Софији, дана 28. јануара 1948. године, закључен је уговор о ангажовању 50 баштована организатора и 30 баштована радника за обрађивање повртњака. Обавезе југословенске стране састојале су се од плате (4.000 динара за организаторе и 3.500 динара за раднике, уз коју се за нарочито залагање могла примити и накнада од по 500 динара), затим трошкови смештаја (стан, осветљење, огрев) и исхране, путни трошкови кроз Југославију (од и до границе). Сем трошкова, који су падали на терет предузећа, трошкове осигурања сносили су сами бугарски радници (као и југословенски), а Министарство пољопривреде ФНРЈ је гарантовало могућност слања чак 80% месечне зараде породицама у Бугарску.¹⁰⁰⁸

Закључивање уговора са градинарским савезом и неповољни услови на које је Министарство пољопривреде пристало (тежи него у другим случајевима са страним стручњацима), производ су некоординације у раду органа, слабости у преговарању и кршења процедура и планова. Примарну иницијативу Министарства пољопривреде о ангажовању бугарских агронома (из 1947. године) Министарство рада ФНРЈ је подржало. Међутим, након тога, ресор пољопривреде је исказао и потребу за око 100, ако је могуће и више, КВ радника (баштована, живинара, кунџара и др), који би били плаћени као и домаћи пољопривредни КВ радници III платне групе (према *Уредби о плаћању пољопривредних радника*), што значи од 2.600 до 3.200 динара, плус 10%, и додатком од 500 динара за нарочито залагање. Једнакост у плаћању са домаћим радницима требало је да постоји и код пољопривредних техничара (млађи техничари 3.200-3.800 динара, техничари 3.900-4.400 динара и виши техничари 4.500-5.200 динара, док се за залагање могло добити још 500-1.000 динара). Уз то, техничарима би се омогућило сање уштеђевине од 1.500, а КВ радницима 1.000 динара месечно.¹⁰⁰⁹ Министарства рада и финансија сагласила су се с предлогом и шеф *Плана кадрова* Министарства пољопривреде, Ратомир Гајић, отпутовао је у Бугарску ради ангажовања баштованских стручњака и радника за рад на индустријским и државним економијама. Међутим, преговори су показали да Бугарски градинарски савез није задовољан условима. Његов представник, Љубомир Конакчијев (Љубомир Конакчиев), показао је понуду Градског пољопривредног предузећа *Пољопривреда* из Загреба (очигледно упућену мимо свих процедура), у којој су дати знатно бољи услови (плате 4.500-5.500

¹⁰⁰⁸ АЈ-50-60-125, Уговор од 28.1.1948.

¹⁰⁰⁹ АЈ-25-85-217, акт Министарства пољопривреде и шумарства ФНРЈ, пов. бр. 3690, 19.12.1947.

динара, бесплатна храна, стан, огрев и осветљење, превоз од границе до Загреба, и обећање слања 80% уштеђевине у домовину), тражио је корекцију понуде. Бутари су Гајићу показали и услове које су за исти посао нудили ЧСР и Румунија, а који су били бољи од југословенских (између осталог, уступање пољопривредних површина и деоба добити, уз изношење све зараде из земље домаћина). У таквој ситуацији Гајић је, након консултација са помоћником министра пољопривреде, Ђуришићем, пристао на услове који су постали саставни део уговора од 28. јануара 1948. године.¹⁰¹⁰

Међутим, на тако дефинисане услове Министарство рада није хтело дати сагласност. У одговору на допис Министарства пољопривреде, којим је накнадно тражена сагласност, уз напомену да је питање хитне природе јер „градинари већ стижу“, замерено је што је потписани уговор одступио од обавеза које су раније утачене, што није дефинисан рок на који се уговор закључује и што је одређена квота од 80% уштеђевине за слање у Бугарску, док је у свим осталим случајевима са страним стручњацима, као и у самој сагласности Министарства финансија ФНРЈ, одобрено 50%. Одбијајући да се даље непосредно заложи за решавање насталог проблема, који није ни изазвало, Министарство рада сматрало је да треба тражити мишљење саме Владе ФНРЈ. Тако је читава *ствар* дошла до Привредног савета, који је потврдио своју сагласност са уговором склопљеним са Бугарским градинарским савезом, али уз напомену да је то решење „изузетно“. Привредни савет је оценио да испуњење бугарског захтева услов за „спровођење у живот“ уговора од 28. јануара 1948, а како је долазак бугарских баштована на рад у Југославију сматран важним за унапређење повртарства и подизање стручног кадра, то алтернативе није било.¹⁰¹¹

Привредна сарадња двеју земаља, која је укључивала и стручну кадровску помоћ и размену у мањем обиму, а која је извирала из Бледских споразума, обухватала је и друге области, па је 1947. године дошло до размене или доласка у ФНРЈ мањег броја студената и професора електротехнике, појединих стручњака за прехранбену и дрвну индустрију, рударство, производњу емајла, грађевинарство, индустрију гуме и обуће и др.¹⁰¹² Занимљиво је да су поједина ангажовања, попут четворице техничара

¹⁰¹⁰ АЈ-25-85-217, предмети бр. 5464, 19.12.1947. и 24.12.1947, пов. бр. 2564, 3.4.1948, Уговор, 28.1.1948, акт пов. бр. 1346, 17.2.1948, Записник о саслушању Ратомира Гајића, 26.3.1948.

¹⁰¹¹ АЈ-25-85-217, предмет пов. бр. 1346, 17.2.1948. и 23.2.1948; исто, пов. бр. 2282, 25.3.1948; исто, акт Привредног савета ФНРЈ, пов. бр. 992, 26.3.1948.

¹⁰¹² Те активности организоване су преко мешовитих гранских поткомисија, формираних на основу Бледских споразума (за спољну трговину, координацију привредних планова, индустрију, рударство, електрификацију, пољопривреду, припреми царинске уније, проширење међусобних путних

грађевинске струке, обављена без укључивања Министарства рада ФНРЈ.¹⁰¹³ Слична пракса настављена је и наредне, 1948. године, када су мање групе стручњака ангажоване за рад у грађевинарству, на пројектовању железничких пруга (једна бригада Дирекције грађења бугарских железница, састављена од 4 инжењера и 6 техничара), у шумарству (20 стручњака – директора шумарских газдинстава, шефова разних шумарских секција, начелника бригада за шумарско грађевинарство и за премер и уређење шума, инспектора и шумара), у производњи емајла и др. Сва та ангажовања проистицала су из Бледских споразума, односно из ангажмана разних мешовитих секција формираних на основу тих споразума, и протокола које су надлежна министарства закључивали са одговарајућим бугарским органима. Уговори о ангажовању тих лица углавном су били у оквиру стандардних уговора са страним стручњацима (укључујући трансфер 50% уштеђевине), али из њих је била искључена ставка о слању пакета (то право је било дато, према наводима Министарства рада ФНРЈ, само стручњацима из Немачке и ослобођеним ратним заробљеницима).¹⁰¹⁴

Међутим, рад мешовитих југословенско-бугарских комисија, поткомисија и секција оцењен је маја 1948. у Влади ФНРЈ као несистематичан и неједнообразан. Неке од примедби директно су се односиле на послове у вези са ангажовањем бугарских стручњака, а нарочито оне о прекорачењу обима овлашћења, решавању појединих крупних питања „простим договором“, без сачињавања конкретних уговора, извршавању појединих закључака комисија и поткомисија без одобрења надлежних органа, па и без одобрења саме Владе ФНРЈ и посетама службеника разних надлежстава и установа Бугарској (и обрнуто) ради решавања разних питања, али без

и железничких веза и двовласничка имања). АЈ-11-35-107, акт Владе ФНРЈ, пов. III бр. 2303, 30.10.1947; исто, телеграм, 18.10.1947; исто, акт Главне дирекције за електрификацију Бугарске, бр. 23951, 2.12.1947; АЈ-11-33-98, акт Министарства електрификације, вода и природних богатстава Бугарске, бр. 3845, 17.12.1947; АЈ-11-34-102, План капиталне изградње, бр. IV 3078, 11.9.1947; АЈ-17-179-180, Протокол поткомисије за електрификацију, 21.8.1948; АЈ-50-59-124, Извештај о резултатима рада по питању спровођења у живот споразума закључених на Бледу, 1947; АЈ-11-56-178, предмет пов. бр. 149, 1947-1948; АЈ-50-60-125, акт Министарства лаке индустрије, Примање бугарских ученика у Индустријску школу и радника на специјализацију у Комбинат *Борово*, бр. 958, 31.1.1948.

¹⁰¹³ Техничари Величко Маринов Младенов, Петар Николов Карацев, Александар Перов Иванов и Георги Симеонов Илин почели су децембра 1947. године једногодишњи рад у Бироу за архитектонска пројектовања електроенергетских постројења, а да су у њиховом ангажовању учествовали сем тог бироа и надлежног Министарства електропривреде, још само СПК и Посланство у Софији, али не и Министарство рада. АЈ-11-56-178, предмет пов. бр. 149, 3.12.1947, 5.12.1947, 12.1.1948. и 9.2.1948. Такође, непознат број грађевинских стручњака ангажован је без знања Министарства рада ФНРЈ за потребе Министарства грађевина НР Македоније (наводно, на основу Бледских споразума и уз сазнање СПК). АЈ-25-158-416, акти пов. бр. 2171, 24.3.1948, пов. бр. 4556, 31.5.1948. и пов. бр. 5895, 6.7.1948.

¹⁰¹⁴ АЈ-25-158-416, акти пов. бр. 4556, 31.5.1948. и пов. бр. 5895, 6.7.1948; исто, предмет пов. бр. 5695, 29.5.1948. и 6.7.1948; исто, акт пов. бр. 4536, 16.6.1948; АЈ-25-85-217, предмет пов. бр. 3253, 16.4.1948. и 11.5.1948; АЈ-50-60-125, акт Министарства тешке индустрије, II пов. 2886, 17.7.1948.

сазнања владе о томе. Мере на обавештавању надлежних о активностима комисија, информисању и поштовању утврђених поступака, уопште на увођењу реда у тој области које је Влада ФНРЈ прописала, биће донете прекасно, непосредно пре него што ће Резолуција ИБ донети сасвим нове односе између двеју суседних држава.¹⁰¹⁵

Осим ангажмана који је подразумевао зараду запослених, забележен је и добровољни ангажман бугарске стручне омладине, као што је то било у случају специјалиста за постављање телефонских и телеграфских линија. Тако је централни комитет бугарске „демократске“ (комунистичке) омладине изразио спремност, јула 1946. године, да већ истог месеца пошаље бригаду од 20 омладинаца који би месец дана постављали телефонско-телеграфску мрежу у Југославији, а влада је понуду прихватила (додуше, групу од 10 стручњака) и одредила да се она ангажује на „Омладинској прузи“.¹⁰¹⁶ Изван привредних делатности део бугарских наставника и учитеља (1947. године било их је око 120) ангажован је, у сарадњи просветних органа две државе, за рад у мањинским школама у срезovima Босилеград и Цариброд.¹⁰¹⁷

Резолуција ИБ потпуно је променила однос бугарских власти према ангажовању. Поступци ангажовања који нису окончани, заустављени су, чак и када се радило о конкретним захтевима. *Војвођанска индустрија свиле* из Новог Сада остала је без жељеног *практичара* за прераду природне свиле, иако је знала његово име, радно место и адресу. Иако је захтев дат још почетком марта, спорост у поступању довела је да новосадска фирма дочека Резолуцију и остане без свилара, мада је недостатак стручњака водио неиспуњењу плана.¹⁰¹⁸ Бугарске власти почеле су да ометају ангажовање нових стручњака, док га нису сасвим зауставиле. Чак и онима који су били *под уговором*, али на годишњем одмору у Бугарској, забрањен је повратак у ФНРЈ.¹⁰¹⁹ Ипак, са неколицином

¹⁰¹⁵ АЈ-50-60-125, Економска сарадња ФНРЈ са НР Бугарском и Републиком Пољском, акт б.б. (потписан од стране генералног секретара Владе, Љубодрага Ђурића), мај 1948. Према једном прегледу размене кадра између Бугарске и ФНРЈ, у оквиру Бледског споразума разне комисије и поткомисије планирале су долазак и ангажовање најмање 900 бугарских стручњака разних профила и специјалности (од КВ радника до професора универзитета), као и одлазак неколико десетина Југословена у Бугарску. Међутим, до почетка 1948. године тај план није реализован у проценту већем од 20, а судећи по динамици из 1948. године од није ни приближно досегнут ни до почетка захлађења односа. АЈ-50-60-125, Преглед размене кадрова, б.б, 21.1.1948.

¹⁰¹⁶ АЈ-50-59-124, предмет К. бр. 1906, 17.7.1946. и 20.7.1946.

¹⁰¹⁷ АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (315)-3-11, преписка о професорима и учитељима за Цариброд (од 1951. године Димитровград) и Босилград, март-децембар 1947.

¹⁰¹⁸ АЈ-25-158-416, предмет пов. бр. 5259, 3.3.1948, 19.6.1948. и 8.7.1048. и предмет Савезне управе за радну снагу пов. бр. 1830, 31.8.1948. и 29.9.1948.

¹⁰¹⁹ АЈ-25-158-416, акт МИП, Конзуларно одељење, пов. бр. 533843, 31.8.1948.

Бугара, који се након истека уговора, тј. разрешења обавезе од 31. октобра 1948, нису вратили у земљу, закључени су током 1949. године нови уговори.¹⁰²⁰

Нови доласци Бугара нису више имали везе са обостраним интересом за рад. Након Резолуције, према информацији из МУП НР Србије, у року од годину дана из суседних *народних демократија* пребегло је више хиљада лица, а само из Бугарске око 800, при чему је појава имала тренд раста. Избеглице су чинили радници (34%), сељаци (27%), државни службеници, студенти и ђаци (32%) и припадници осталих професија (7%). Готово трећина њих били су функционери БРП или активни чланови Отаџбинског фронта, који се нису слагали са променом политике према КПЈ и ФНРЈ, док су претежну већину осталих чинили економски емигранти.¹⁰²¹ Избеглице из Бугарске третиране су у ФНРЈ двојачко, зависно од тога да ли су Бугари или пребези из Пиринске Македоније. Док је са бугарским емигрантима закључиван уговор о раду (или хонорарној служби) као и са другим странцима, то су према избеглицима из Пиринске Македоније, без обзира на њихову националну припадност, потпуно примењивани прописи који се односе на југословенске раднике и службенике.¹⁰²²

Чишћење партијских редова у ФНРЈ, након Резолуције ИБ, није мимоишло ни неке бугарске држављане. Један од њих, за чију се судбину живо интересовао МИП

¹⁰²⁰ Један од њих био је Павле Нинков, рођен 1927. године у Полукрајишту, који је као баштован дошао 22.2.1948. године. Након истека уговора он је као добар радник и остао у Бечмену, на економији Повереништва грађевина ИОНО Београда. Можда је пресудно за такву одлуку било склапање брака са Невенком Сремчевић (рођ. 4.7.1928), са којом је почетком новембра 1949. добио сина. На предлог Повереништва, средином новембра 1949, одобрен је нови уговор, којим је омогућен и трансфер уштећевине родитељима, али у износу од 10% зараде. АЈ-25-158-416, акт Повереништва грађевина Београда, бр. 1403, 7.11.1949; исто, акт Одељења за персоналне послове ИОНО Београда, бр. 5756, 14.11.1949. О датуму разрешења баштована: АЈ-25-158-416, акт ЕЛКА, Загреб, бр. 50 Са. 4421, 7.5.1949.

¹⁰²¹ Економски емигранти су нарочито погодовали југословенској пропаганди која је користила то што Бугарску напуштају њени *трудбеници* тражећи бољи живот у ФНРЈ. У саопштењу министра унутрашњих послова НР Србије, Слободана Пенезића Крцуна (1918-1964) датом Танјугу, каже се како се пребегли „према квалификацијама и жељама“ распоређују по индустријским и другим предузећима, како је омогућено школовање онима који су морали да напусте школе и факултете у Бугарској, како су бугарски радници изједначени у правима са југословенским, али и како су они добри и пожртвовани радници: „Готово сви ови људи раде веома добро, а није мали број оних који су постали ударници. Има случајева да се поједини јављају и у наше радне фронтовне бригаде и иду заједно с нашим људима на велика градилишта наше Петолетке, дајући свој допринос изградњи социјализма у Југославији.“ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949, 93.* Један од видова пројугословенске пропаганде, уперене против СССР и режима у Бугарској, били су и прогласи емиграната, као што је *Проглас бугарских емиграната у ФНРЈ*. АЈ-507-IX, 15/V-134.

Према подацима које је ЦК КПЈ добио (на основу информација самих избеглица), током 1950. године у НР Србију и НР Македонију пребегло је још 127 лица (до краја јуна 1951. још 352). АЈ-507-IX, 15/V-132, *Бугарска*, 1.8.1951.

¹⁰²² АЈ-25-158-416, акт Министарства рударства ФНРЈ, бр. 303, 26.1.1950; исто, Биографија (Рајчев Киро), 3.6.1950; исто, акт Генералне дирекције металургије ФНРЈ, Кабинета, бр. 3081, 23.1.1951; АЈ-25-102-266, предмет пов. бр. 5157, 13.6.1949, 26.7.1949, 23.8.1949, 8.9.1949. и 20.9.1949.

Бугарске, био је инж. Сергеј Јанакијев (Сергей Янакиев, 1910-?). Бугарска амбасада је оштро замерила Југославији због „безразложног хапшења“ Јанакијева, за кога је, пак, Београд тврдио да је чинио дела саботаже и субверзије, па и да је у Бугарској познат као ратни службеник немачке војне комаде, који је после рата осуђен као саботер.¹⁰²³

Ангажовање стручњака из других земаља

Анализа изворне архивске грађе, али и конкретне информације из архивских извора насталих радом Министарства рада ФНРЈ, показали су да је кључно, највеће и, са аспекта остварења планираних задатака на врбовању и ангажовању страних стручњака, најуспешније извориште била Немачка. Уз њу, значајни извор радне снаге специјалистичког и стручно профилисаног кадра чиниле су Аустрија, као и Чехословачка, Мађарска Италија и Бугарска, док је из осталих земаља долазило веома мали број стручњака.¹⁰²⁴ Ипак, у југословенским привредним предузећима нашао се током друге половине четрдесетих година 20. века по који специјалиста из других земаља Европе, па и са свих осталих континената.

Остале социјалистичке земље у Европи (Пољска, Румунија и Албанија) нису биле извор специјалистичке радне снаге јер су, што услед ратних страдања, што јер је никада нису имале, и саме оскудевале. Разни споразуми о сарадњи подстицали су размену привредног кадра, али она се првенствено односила на слање ученика у привреди или шегрта на изучавање заната. Тако је током 1947. године, уз подршку влада и синдиката, дошло до размене по 500 југословенских и пољских ученика у привреди (индустрија, електропривреда и др), чији су подједнако важни циљеви били у „стручном уздизању“ и у „политичком зближавању“.¹⁰²⁵ Наредне године закључен је са Пољском споразум о техничкој сарадњи, који је требало да доведе и до размене кадра (више десетина стручних радника разних области привреде). Међутим, конкретизација плана, на ком је рађено у оквиру Сталне комисије за економску

¹⁰²³ Јанакијев, ухапшен 15.10.1948. године, који је на робији провео пет и по година, био је предмет више бугарских нота и југословенских одговора на њих (15.2.1949, 21.4.1950). МИП је тврдио да је делатност Јанакијева у току рата била добро позната бугарским властима, као и то да је његов отац од стране бугарских народних власти осуђен „на смрт стрељањем због непријатељског рада“. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950, 192-193*. Подаци о боравку на робији у: Срђан Цветковић „У име народа“: *Политичка репресија у Србији 1944-1953* [изложба], доступно на: <http://goliotok.uimenaroda.net/sr/abc/j/4/> [28.4.2016].

¹⁰²⁴ АЈ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 4846, 25.11.1947.

¹⁰²⁵ АЈ-50-63-137, акт К. бр. 638, 19.3.1947. и предмет I бр. 160, 5.7. 1947. и 7.4.1947; АЈ-11-26-68, Смештај омладинаца из НР Пољске, 27.6.1947; АЈ-11-33-98, Предрачун за интернат за Пољаке, предмет бр. 13036, 25.7.1947; АЈ-11-36-110, допис *Електроцентра*, Сарајево, од 8.8.1947. и 1.10.1947; АЈ-11-46-156, преписка у вези са Домом пољских омладинаца у Загребу, бр. 889, 9.1.1948, бр. 1892, 17.1.1948. и бр. 1894, 16.1.1948; исто, предмет бр. 16589, 20.6.1947, 27.6.1947. и 18.5.1948.

сарадњу, отегла се до средине године, да би након Резолуције ИБ (мада је ФНРЈ и даље показивала заинтересованост), активности почеле да замиру.¹⁰²⁶ С друге стране, група пољских држављана, иако (вероварно) не бројна, али која је могла бити од интереса за поједине југословенске привредне и непривредне делатности, није била у прилици да се домогне до ФНРЈ и тамо нађе ухлебљење. Реч је о Јеврејима који су још 1946. године намеравали да напусте Пољску. Амбасади у Варшави у то време јављао се све већи број њих који су због „провокација реакције“ желели да се настане у ФНРЈ. Било је доста „одличних стручњака, поготово лекара, инжењера и других“, међу којима научник и директор болнице, хирург др Дезидеријус Силецки (Dezyderiusz Sielecki), и његова супруга, лекарка Надзија Тоболкина (Nadzie Tobolkina). На трећу, поновљену молбу коју је МИП упутио (октобра и новембра 1946. и фебруара 1947) на питање како поступати са захтевима пољских Јевреја-стручњака, Генерални секретаријат Владе одговорио је тек почетком марта 1947. Одговор показује крајњу неспремност да се због идеологије сагледа истина: „мишљења смо, да за сада не би[смо] могли дозволити усељавање Јевреја-стручњака из Пољске јер Пољска, наша пријатељска земља, је исто тако страдала у рату као и Југославија и има исто такве потребе за стручњацима као и ми, а што се тиче положаја Јевреја у новој Пољској, сматрамо да је демократска Пољска у стању да гарантира личну безбедност и равноправност Јевреја са осталим грађанима Пољске.“¹⁰²⁷

Са суседном Румунијом размена је била још мањег обима, мада је било планова за *увоз* већег броја стручних радника из те земље за потребе шумарства (за испуњење плана извоза дрвног материјала, 1947. године).¹⁰²⁸ У ванпривреди приметан је рад дела учитељског кадра за румунске мађинске школе у Банату,¹⁰²⁹ а након разлаза са земљама Истока, у ФНРЈ ће пребећи и нешто румунских емиграната, од којих су поједини били врсни стручњаци и који су добили упослење у југословенским предузећима.¹⁰³⁰

¹⁰²⁶ АЈ-50-63-137, Главна дирекција савезне текстилне индустрије и свиларства о Споразуму о техничкој сарадњи са Пољском, 23.1.1948; исто, Саопштење (концепт) председника Југословенске делегације при Сталној комисији за економску сарадњу (инж. Тадије Поповића), Варшава, 5.6.1948; исто, Извршење закључака економске сарадње између ФНРЈ и Републике Пољске, 17.7.1948.

¹⁰²⁷ АЈ-50-63-137, МИП, О. бр. 10477, 21.10.1946-18.11.1946, 5.2.1947, акт К. бр. 350, 5.3.1947.

¹⁰²⁸ Те године је мањак у шумарству био огроман и калкулисало се цифром од чак 10.000 радника које је потребно обезбедити *са стране*. АЈ-50-119-242, акт пов. бр. 1479, 4.8.1947.

¹⁰²⁹ АЈ-315-3-11, акт пов. бр. 316, 1.4.1947 (опозив учитеља Михајла Васка и Матеја Јона).

¹⁰³⁰ Такав је случај био са инж. Попеским, који је у ФНРЈ добио азил, а у Индустрији мотора Раковица упослење. Како лица са азилом нису потпадала под дејство прописа о плаћању страних стручњака, то му сви они бенефити које су имали странци на раду у ФНРЈ нису припадали. Покушај Главне дирекције савезне индустрије мотора да инж. Попеску, као еминентан стручњак и као неко ко је

Коначно, са Албанијом је питање размене подразумевало само долазак албанских ученика и шегрта на школовање или усавршавање у ФНРЈ и одлазак неких југословенских експерата у Албанију ради пружања помоћи у изградњи тамошње привреде. Албански ђаци ће 1947. и 1948. године учити занат у разним индустријским, рударским, електроенергетским, поморским, саобраћајним, ПТТ и другим установама и предузећима. За то време они ће бити у интернатима за ученике у привреди, снабдени одећом, обућом и храном, а због лоше дисциплине, нереди, избегавања обавеза и неразумевања језика, као и појаве здравствених проблема (венеричне болести и склоност ка маларији) убрзо ће им се придружити, што из Албаније, што из Посланства Албаније у Београду, посебни референти.¹⁰³¹ С друге стране, као испомоћ Албанији, ишле су из ФНРЈ групе стручњака, попут ливаца или монтера, који су почетком 1947. године радила на једној вунарској предioniци.¹⁰³² Међутим, ван оног што је представљало размену, како су је уоквириле привредне власти Албаније и ФНРЈ, појавили су се неки албански држављани у специфичној непривредној области – школству. Забележен је већи број случајева да се албански наставници и учитељи, с праксом или без ње, али и гимназијалци, несвршени гимназијалци и други недовољно образовани кадар, или непросветни кадар, наставници које је одредило албанско Министарство просвете, па чак и лица која су из Албаније отпуштена из државне службе због „саботаже посла и везе са реакционарним елементима“ нађу упуслење у школама у Македонији и на Косову.¹⁰³³ Посебну особеност приликом запошљавања

пребегао такоређи без новца и гардеробе и оставио четворочлану породицу у Румунији без материјалних средстава, ипак добије право на слање уштеђевине и друге погодности које су имали страни стручњаци, ипак није уродио плодом. АЈ-25-158-426, предмет бр. 10467, 24.8.1949. и 21.9.1949.

¹⁰³¹ АЈ-17-97-97, Долазак омладинаца из Албаније на специјализацију и изучавање заната, бр. 3802, 17.1.1947; исто, акт Одељења за стручни наставу VII бр. 8772, 13.2.1947; исто, акт Министарства рада бр. 1594, 6.2.1947; исто, Извештај Индустријске школе при предузећу *Творница вагона Славонски Брод*, о проблемима са омладинцима из Албаније, бр. 50, 24.10.1946; АЈ-11-35-107, акт пов. бр. 750, 28.7.1947; АЈ-11-56-178, акт бр. 2153, 30.8.1948.

¹⁰³² Акти о слању стручњака у Албанију (1947), АЈ-17-97-97. Разни материјали о одласку југословенских монтера (међу којима руски емигранти), АЈ-17-9-9.

¹⁰³³ Занимљиво је да је југословенске власти нарочито бринуло присуство реакционарних елемената, па је захтевано (после једне пријаве из марта 1947. године, у којој је наведено да у Министарству просвете НР Македоније ради Гани Шеху, човек који је отпуштен из државне службе у Албанији због веза са погубљеним реакционарем Тефиком Балијем), да се сва будућа примања у државну службу одобре од стране председника Владе. Међутим, на погрешни или недовољни ниво образовања тог новог *наставног кадра* централне југословенске власти се нису пуно обазирале, па су тако учитељи и наставници из НР Албаније без довољно образовања, без стручног образовања и без праксе разврставани у категорије, с тим да су одређивани за најнижу (пету) категорију. АЈ-50-119-242, предмет пов. 461, 24.3.1947. и 9.4.1947; АЈ-25-158-416, предмет 11894, 16.10.1949. и 21.10.1949; исто, Категоризација, акт бр. 3/56, 15.2.1950; АЈ-315-3-11, акт МИП пов. бр. 419635, 30.9.1947; исто, акт VIII пов. бр. 294, 24.3.1947. С друге стране, сасвим је било прихватљиво да се укључе у наставу учбеници из

таквог кадра чини то што су им припадности у Македонији за школску 1947/48. годину биле обрачунате у износу за 100% већем него плате домаћих наставника.¹⁰³⁴

Из последње суседне земље, Грчке, у истраженим документима није било стручњака врбованих за рад у привреди ФНРЈ, али појавио се тамо, почев од 1946. године, већи број избеглица из Егејске Македоније.¹⁰³⁵ Према информацијама цивилних и војних власти из прве половине 1947. године радило се о око 2.500 особа које су биле различитих стручних профила и нивоа образовања (махом нижих) и које су ухлебљене нашле у разним привредним предузећима НР Македоније (од тог броја чак 900-1.000 њих оставило је своје породице, или поједине чланове породице у Грчкој, 13 њих било је запослено у саставу МНО, од којих 4 са породицама). Иначе, на избеглице се у питањима радних односа примењивала, сходно ставу Владе ФНРЈ, легислатива која је важила и за домаће радништво, а не прописи о раду странаца.¹⁰³⁶

Од осталих европских земаља на раду у ФНРЈ, на краткорочним пословима или *на дуже* (уз закључење најмање једногодишњег уговора о хонорарној служби или о раду), налазиле су се групе (највише у броју од неколико десетина) и појединци из Швајцарске, Шведске, Белгије, Француске, В. Британије, Данске и Шпаније.

Швајцарска је спадала у земље у којима су представници појединих привредних ресора или предузећа циљано тражили одређене стручњаке ради ангажовања. Ипак, први стручњаци који ће доћи у Југославију нису били производ потражње, већ понуде.

Албаније, те да се за њих у Тирану испоручи већа количина хартије. АЈ-315-3-11, акт МИП пов. бр. 11682, 5.10.1946; исто, акт пов. бр. 603, 9.10.1946. и 679, 24.10.1946.

¹⁰³⁴ Албанско посланство замолило је марта 1947. плату наставном особљу из Албаније на раду у ФНРЈ увећану за 50%, што је одмах и учињено, међутим, просветне власти у Македонији су пола године доцније тај износ повећале на читавих 100%. АЈ-315-3-11, акт Посланства НР Албаније 118/1, 26.3.1947 (са списком од 47 имена); исто, акти VIII пов. бр. 1163, 21.9.1947. и 1211. 24.3.1948:

¹⁰³⁵ О разлозима за то више види у: М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*.

¹⁰³⁶ Запосленим избеглицама из Егејске Македоније припадао је, по решењима Министарства рада ФНРЈ из јуна 1946. и марта 1947. године дечји додатак, без обзира да ли су деца радника и намештеника у ФНРЈ или у Грчкој. Међутим, врло битно питање – одређивање додатка за одвојен живот (у износу од 800 динара), слично додатку који је признат лицима из Зоне А СТГ, које је од априла 1947. године више пута покретано, још до октобра исте године није било решено. У прегледаној архивској грађи нисмо нашли потврду да ли је то питање у доцнијем периоду позитивно решено. АЈ-50-119-242, пов. бр. 600, 15.4.1947; АЈ-25-15-48, предмет бр. 5549, 11.4.1947. и 14.4.1947; исто, предмет бр. 11558, 31.6.1947. и 6.8.1947; исто, пов. бр. 2448 и 2449, 11.8.1947; исто, предмет пов. бр. 3515, 3.10.1947. и 6.10.1947; исто, пов. бр. 3555, 6.10.1947.

За групу избеглица (преко 4.600 лица) насељену у војвођанском селу Буљкес (данас: Маглић), важила су посебна правила. Та, у социјалном и идеолошком смислу експериментална заједница комунистичких избеглица уредила је своје односе сасвим према грчким законима, што је била појава без преседана у југословенској државној пракси. О специфичностима избегличког живота у Буљкесу види радове проф. М. Ристовића: *На прагу Хладног рата; Експеримент Буљкес – Грчка утопија у Југославији 1945-1949*, Нови Сад, 2007; „Експеримент Буљкес: 'грчка република' у Југославији 1945-1949“, *Годишњак за друштвену историју*, година IV, свеска 2-3, Београд, 1997.

Још првих дана лета 1945. године стигла је у виду помоћи ДФЈ једна швајцарска ветеринарска мисија од 16 чланова (од којих су седморо били југословенски поданици), снабдевена са око 5,5 тона ветеринаског материјала, апарата, инструмената и лекова.¹⁰³⁷ Неколико седмица касније у ДФЈ је дошла и специјална техничка мисија задужена за прикупљање података о најнужнијим потребама реконструкције земље (обнову мањих техничких постројења попут ковачница, стругара, занатских радионица и испоруку основне опреме за њих).¹⁰³⁸

Почетком априла 1946. године група од 24 швајцарска радника, занатлије, инжењера и архитекте обратила се Генералном конзулату ФНРЈ у Цириху, са молбом за одлазак у Југославију на рад. Половина њих били су припадници швајцарске радничке партије (Partei der Arbeit der Schweiz, PdA), међу њима и неколико шпанских бораца, затим двојица левичара, док су остали били неутрални или без ближег описа политичке припадности. Као разлог за одлазак у ФНРЈ навођена је жеља за изградњом „Нове Југославије“, затим жеља за усавршавањем, као и потреба да издржавају чланове своје породице, а према наводима конзула у Цириху – сви су проценили да је „Југославија једна од ретких земаља [...] у којој се збиља ради.“¹⁰³⁹

Први уобичајени аранжмани на упошљавању Швајцараца, додуше на *кратак рок*, проистекли су из набавки технолошких уређаја (електроенергетских постројења), које су пратили инжењери, монтери и др. стручњаци потребни за пуштање у погон. Такве активности почеле су још 1945. и трајале више година.¹⁰⁴⁰ Истовремено, појавио се

¹⁰³⁷ До формирања мисије дошло је самоиницијативно, након што је децембра 1944. године лекар из Санитетског одељења Врховног штаба, потпуковник Николић, током боравка у Швајцарској изјавио како у земљи влада велика оскудица у ветеринарима и ветеринарском материјалу. На присутне југословенске ветеринаре то је оставило јак утисак и они су, уз помоћ својих колега формирали тим који је дошао у помоћ Југославији. Швајцарски део тима чинили су шест ветеринара, две лаборанткиње и један технички директор који је имао специјални задатак да извиди могућност подизања једног дечјег дома средствима из Швајцарске, а југословенски један ветеринар, један студент ветерине, три студента других наука, једна хемичарка и шофер. Југословени су имали остати у земљи трајно, а Швајцарци током три месеца. За то време издржавали би се сопственим средствима (плате), а потребно је било обезбедити им смештај и храну или бесплатно, или по повољним ценама. Министарски савет ДФЈ сагласно се са доласком мисије 28. јуна 1945. АЈ-50-64-141, предмет пов. бр. 155, 28.6.1945.

¹⁰³⁸ Мисију од 14 инжењера и КВ радника требало је да организује шеф специјалног техничког одсека хуманитарне установе *Дон Свис (Don Suisse)*, Жан Мусар (Jean Mussard), који је већ почетком септембра 1945. био у Југославији. АЈ-17-1-1, акт бр. 2017, 2.8.1945. и акт бр. 2306, 8.9.1945.

¹⁰³⁹ У тој групи било је самаца, ожењених (са и без деце), а неки су намеравали да поведу и своју породицу. Доступна документација није дозволила да се утврди да ли је тој групи, или појединцима из ње, омогућен долазак у ФНРЈ. АЈ-25-85-217, предмет МИП, бр. 4770, 13.4.1946. и 29.4.1946.

¹⁰⁴⁰ Потреба за монтерима јавила се већ јуна 1945, а први контакти (из августа 1945), тицали су се набавки преко Унре, односно реализовања наруџбеница уговорених са *Браун Боверијем (Brown Boveri)*, *Зулцером (Sulzer)* и *Шармилиом (Charmilles)* још пре рата. Испоруку уговорених добара *кочили* су нејасно правно следбеништво предратних југословенских фирми, као и испоруке дате током рата предузећима

интерес дела вишкова стручне радне снаге из Швајцарске за уписењем у ФНРЈ на уговорној основи. Пошто су се такви стручњаци јављали дипломатско-конзуларним представништвима у Швајцарској, то је, на иницијативу Посланства у Берну, МИП јануара 1947. године тражио од Министарства индустрије инструкције и образац уговора (заправо да посредује код Министарства рада да се такви материјали припреме). Упит Посланства био је сасвим оправдан, пошто представништва ФНРЈ *на страни* нису била упозната са радним односима у земљи (радно време, награђивање, раскид радног односа, социјално осигурање и сл). Међутим, и поред тога, МИП је још неколико пута морао да понавља захтев, али из Министарства индустрије и Министарства рада ни до маја 1947. године никакав званични одговор није стигао.¹⁰⁴¹

Таква административна спорост није се разликовала од спорости и кашњења у решавању које смо већ запазили у комуникацији између Београда и представништва ФНРЈ у другим земљама – Немачкој, Аустрији, ЧСР, Италији. Заправо, стиче се утисак да је читав државни апарат, и поред идеолошки декларисане брзине и динамике која мења стварност из дана у дан, био прожет спорошћу, одуговлачењем и једном, рекли бисмо оријенталном, учмалошћу. Стога не изненађује што су и упити Швајцараца за рад у Југославији, и то привреди прекопотребних, решавани месецима. Тако је између молбе грађевинског инж. Валтера Штирлија (Walter Stierli, 1918-?) и доласка њега и његове породице у ФНРЈ претекло десет месеци.¹⁰⁴²

Слично случају Швајцарске први стручњаци из Шведске за којима је Југославија имала потребу (од 1946. године) били су инжењери и монтери задужени за постављање или пуштање у погон купљених уређаја и опреме, а још пре тога они који су монтирали набављене резервне делове за постројења која су се морала

квислиншких држава (нпр. *Електричном подuzeћу НДХ*). АЈ-11-31-83, акт IV бр. 2774, 28.6.1945; АЈ-11-1-7, Извештај о службеном путу у Швајцарску, 27.9.1945; АЈ-17-160-161, акт бр. 8963, 14.8.1945.

Један од значајнијих испоручилаца опреме била је швајцарска електро-инжењерска фирма *Браун Бовери*, са седиштем у Бадену. Тако је крајем децембра 1946. године тражено да се из те компаније, након куповине турбогенератора за Дирекцију истарских угљенокопа у Раши, пошаље један инжењер „ради договора око постављања турбогенератора“. АЈ-11-32-87, акт Дирекције, Раша, 13.1.1947.

¹⁰⁴¹ АЈ-17-97-97, предмет пов. бр. 515, 27.1.1947, 26.4.1947. и 2.5.1947. Пример молбе које су упућиване представништвима ФНРЈ у Швајцарској: АЈ-25-158-430, молба Емила Естоппија (Emile Estoppey), 17.3.1947.

¹⁰⁴² Штирли је изразио жељу да ради у Југославији молбом од 12.11.1947. године. Пошто је био учесник француског покрета отпора и боравио у тој земљи, молбу упутио преко Амбасаде ФНРЈ у Паризу. Намеравао је да у ФНРЈ дође са супругом (23 године), за коју је молио запослење у некој болници или вртићу, и малим дететом. Услове које му је понудила *Главна дирекција за грађење железница* из Београда прихватио је с „великим задовољством“ и тражио је обезбеђен стан. АЈ-25-158-430, предмети пов бр. 5215, 15.12.1947. и 8.1.1948, пов. бр. 385, 17.1.1948. и пов. бр. 5600, 30.6.1948. и 13.7.1948.

поправити.¹⁰⁴³ Међутим, већ током 1947. године појављују се шведски стручњаци који су заинтересовани за уговорни рад. За време боравка шведске привредне делегације, јула 1947. године, која је проистекла из послова на набавкама (машине за израду дрвених кућа и сушионице за дрво за дрвну индустрију БиХ), југословенска страна је обавештена о заинтересованости једанаест стручњака, инжењера и пословођа, за рад у ФНРЈ и о условима које постављају. Неколико месеци касније, уочи испоруке машина, Министарство дрвне индустрије НР БиХ, уочавајући да у земљи не постоје стручњаци који би организовали посао у тој грани привреде и монтирали машине, тражило је ангажовање петорице стручњака из Шведске. Након сагласности министарстава рада и финансија, посредством МИП приступило се пре истека 1947. године ангажовању. Занимљиво је да су ти стручњаци, као и тројица који ће за исте сврхе бити доведени током 1948, постављали свако своје услове, који су се разликовали у висини плате (од 600 до 1.250 шведских круна) и износу дела зараде који ће у инострану валути слати породицама (200 до 1.000 круна), те да југословенске власти нису покушале да унификују те захтеве (мада се појединачно преговарало са стручњацима, и током преговора претерани захтеви сводили на разумнију меру). Касније, када буде било неопходно да се уговорне обавезе уједначе са новим прописима о раду странаца (1949), то ће довести до отпора стручњака и њихових претњи о прекиду сарадње.¹⁰⁴⁴

Области у којима је забележено присуство шведских стручњака на раду у ФНРЈ у дужем периоду (уговори од најмање годину дана), сем наведене дрвнопрерађивачке индустрије, биле су електроенергетски сектор (монтажа уређаја, њихово управљање и обука домаћег кадра), црна металургија (стручњак за агломерацију при железарама, део производног процеса у којем се припремају руда, кокс и креч за рад високе пећи, Олаф Аспегрен, помагао је 1949. године домаћим стручњацима у Сиску и Зеници), металопрерађивачка индустрија (рад Фридриха Јанкеа у Творници за прераду

¹⁰⁴³ Један од најзначајнијих добављача електротехничких уређаја и опреме била је чувена *Шведска фабрика турбина а.д.* ШТАЛ (*Svenska Turbinfabriks AB Ljungström*). Услови и припадности које су инжењери ШТАЛ могли очекивати зависили су од обима и сложености послова. Тако је за потребе адаптације једног ротора за Фабрику цемента у Каштел Сућурцу било потребно током 3-4 месеца дневно платити инж. Гунару Кјелу (Gunnar Kjell) по 55 шведских круна, на име трошкова пута, хране, преноћишта и цепарца, као и годишњу накнаду за монтажу у износу од 25.000 круна. АЈ-11-12-43, предмет бр. П-7200, 2.5.1947 (4 акта). Према курсној листи Народне банке ФНРЈ 1 шведска круна износила је од 1946. године 13,9 динара (подаци из базе Народне банке Србије).

¹⁰⁴⁴ Шведски стручњаци који су 1947–1949. године били на раду у Творници дрвених кућа у Завидовићима и у другим сродним фабрикама у БиХ (Доњи Вакуф, Босанска Крупа, Фоча и Дрвар) АЈ-25-158-431, акт Министарства рада НР БиХ, пов. бр. 992, 20.10.1947; исто, акт бр. 4101, 29.10.1947. и предмет бр. 4345, 10.11.1947. и 21.11.1947; предмет пов. бр. 2193, 21.8.1948. и 14.9.1948; исто, предмет пов. бр. 3997, 14.4.1949. и 21.4.1949; исто, акт Министарства дрвне индустрије НР БиХ, бр. 366/49, s.d.

металних производа и легура *Радоје Даквић* у Титограду током 1949. и 1950. године), рударска истраживања (ангажовање стручњака за дубинска бушења Холма Зундбиберга /Holm Sundbyberg/ из 1950. године) и сл, али није недостајало ни стручњака из области културе. Комитет за кинематографију ангажовао је 1948. године стручњака за тонска снимања, Теренца Вента (Terenc Wendt) за успостављање и организовање тонских одељења у *Звезда филму*, надзире квалитет радова и оспособи десет домаћих лица. Њихов ангажман потицао је од иницијативе других Швеђана који су радили у Југославији, као и личних захтева, упућених посредством Посланства ФНРЈ и Трговинског изасланства у Стокхолму, а занимљиво је да су неким Швеђанима одобрена упослења ван плана, што је иначе представљало ретку појаву.¹⁰⁴⁵

Мањи број стручњака из Француске,¹⁰⁴⁶ слично Швајцарцима и Швеђанима, дошли су на сопствену (појединачну или групну) иницијативу, као последица набавки технолошких уређаја или на основу циљане потражње. Услуге су нудили, посредством француског *Удружења инжењера и техничара*, или инокосно, стручњаци из области грађевинарства, електротехнике, машиноградње, хидрологије, конструкторства и др. У комуникацији између стручњака и ресорних органа, којом су посредовали МИП и представништва ФНРЈ (Амбасада у Паризу и конзулати у Марсеју и Лиону) одабрани су стручњаци међу којима је било изузетних специјалиста.¹⁰⁴⁷ Такав је био инж. Леон Левин, стручњак за хидротехничка лабораторијска испитивања, који је децембра 1947, на позив Министарства електропривреде, дошао из Гренобла. О значају ангажовања говори то што је Левин, уз још једног Немца ангажованог средином 1948. године, био једини стручњак своје врсте у ФНРЈ.¹⁰⁴⁸ Такође, познато је учешће више Француза, као

¹⁰⁴⁵ Исто; АЈ-50-119-242, акт пов. бр. 625, 3.3.1948; АЈ-50-64-142, предмет пов. бр. 861, 24.3.1948; АЈ-11-79-259, акт Предузећа *Хидроцентралне на Дини*, Перућац, пов. бр. 132, 11.10.1948; АЈ-11-86-280, акт бр. Р-IV-1019, 18.3.1949; АЈ-106-41-61, акт Капиталних набавки, бр. 16901, 14.6.1949; АЈ-25-41-131, предмет бр. 694/2, 9.1.1950, 1.2.1950. и 10.2.1950; АЈ-25-158-431, Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу, предмет пов. бр. 33, 18.1.1950, 3.2.1950. и 9.2.1950.

¹⁰⁴⁶ Француска је била земља која је такође *трпела* од мањка радне снаге, па је и сама привлачила стране раднике у поједине области или производне секторе. *Foreign Workers, Information on Selected Countries' Experiences*, US GAO (Government Accountability Office) Report to the Chairman, Committee on the Judiciary, House of Representatives, Washington, September 2006, 87; J. P. Lynch, R. J. Simon, *ид.*, 148.

¹⁰⁴⁷ АЈ-11-8-33, акт МИП, КПО бр. 3334, 27.7.1945; АЈ-50-119-242, акт К. бр. 2417, 20.8.1946; АЈ-11-6-22, акт бр. 11550, 4.7.1947; АЈ-11-43-148, акт пов. бр. 2025, 13.7.1948; АЈ-25-85-217, акт пов. бр. 2800, 3.9.1947; АЈ-25-165-438, предмет пов. бр. 6034, 23.9.1949, 21.10.1949, 5.12.1949. и 11.2.1950.

¹⁰⁴⁸ Левин је у ФНРЈ дошао са супругом и троје деце. С њим је закључен уговор на пет година са платом од 15.000 динара месечно. За реализацију *Петогодишњег плана електропривреде* оцењен је као веома важан, и очекивало се да, сем практичног рада, обучи 40 домаћих стручњака. Већ првих месеци предложио је за објекат хидроцентралне у Овчар Бањи „једну врло корисну новост“. Радио је у лабораторији у Аранђеловцу, а по изградњи већег објекта под Авалом, прешао је средином 1948. године тамо. Како би се услед преласка у Београд предуспредиле тешкоће око допунског снабдевања

дела француско-немачко-југословенске конструкторске групе Генералне дирекције за машиноградњу, која је 1950. године била задужена за израду специфичне опреме за хидротехнику.¹⁰⁴⁹ Остала ангажовања била су саобразна ангажовањима стручњака из других земаља, па тако и она обављана 1950. године, за која нису планирана девизна средства. Тада је било могуће ангажовати странце само ако одустану од слања дела уштеђевине, што ће бити и *судбина* конструктора дрвених рибарских бродова Робера Хетигера (Robert Haettiger), који је био потребан бродоградњи НР Хрватске.¹⁰⁵⁰

Од уговорених послова о сарадњи са француским фирмама најзначајније је поменути споразум са пројектантским друштвом *Etudies et projects* из Гренобла, које је са шесторицом својих стручњака успоставило конструкциони биро хидромеханике при предузећу *Франц Лескошек* у Марибору.¹⁰⁵¹ Међутим, најинтересантнија ангажовања обављена су за делатности које немају везе са привредом. Наиме, три спортска савеза под руководством Комитета за физкултуру Владе ФНРЈ – бициклички, тениски и кошаркашки – ангажовали су на по неколико месеци врхунске француске тренере: бицикличкиог шампиона Француске Марсела Бабина (Marcel Babinot, рођ. 1923), да припреми југословенске бицикличке за међународна такмичења и одржи течаје за тренере, једног од најбољих тенисера-практичара Анрија Висоа, ради припреме такмичара за интернационалне сусрета и подизања стручног нивоа домаћих инструктора и наставника на Институту за физкултуру у Француској и кошаркашког стручњака Анрија Хела ради припреме репрезентације ФНРЈ за европско првенство у кошарци и тренирање врхунских кошаркашких такмичара у Загребу.¹⁰⁵²

Када је у питању неколицина стручњака из Белгије који су дошли на рад у ФНРЈ, њихов ангажман није био последица активности југословенске стране, већ сопствене иницијативе, а обично је извирала из припадности левичарским идејама или

министар електропривреде, Никола Петровић, молио је да се снабдевање у рангу професора универзитета настави из „посебног магазина Министарства трговине и снабдевања НР Србије“. У преписци том поводом било је важно навести (сем стручности) да је Левин био и „борац Покрета отпора у Француској“. Како је супруга боравила део године у ФНРЈ, а део (већи) у Француској, то је дошло до проблема у вези са исплатом 50% уштеђевине у страниој валути, па је почетком 1950. године министар електропривреде опет морао интервенисати. АЈ-11-43-148, акт пов. бр. 2025, 13.7.1948; АЈ-25-158-421, акти Министарства електропривреде бр. 2477, 12.1.1950. и бр. 3758, 23.1.1950.

¹⁰⁴⁹ АЈ, Дирекција за електрификацију Владе ФНРЈ, (625)-4-13, Закључци са састанка у *Метални*, Марибор, 23.8.1950.

¹⁰⁵⁰ АЈ-25-165-438, предмет пов. бр. 6034, 23.9.1949, 21.10.1949, 5.12.1949. и 11.2.1950.

¹⁰⁵¹ АЈ-25-158-421, предмет бр. 2901, 6.3.1950. и 16.3.1950.

¹⁰⁵² АЈ-25-158-421, акт Комитета за физкултуру ФНРЈ, бр. 2768, 28.3.1949. Европско првенство 1949. године играно је у Египту. Због високих трошкова путовања учествовало је само пет екипа из Европе, међу којима није била репрезентација Југославије.

комунистичком покрету. Изузетак је неколико уговора о набавкама белгијских машина, уз које је било потреба обезбедити стручњаке на краће време.¹⁰⁵³ Молбе упућиване посредством Посланства ФНРЈ у Бриселу, које нису садржале идеолошку симпатију нису прихватане, као што је то било са писмом *Уреда за професионално саветовање* из Вервјеа (Verviers), из јануара 1946, у којем је изражена намера за упућивањем на рад у Југославију омладинаца које је тај уред саветовао при избору занимања. Захтев је образложен појавом да „омладинци, које интересује нека служба у којој су места попуњена желе из разних разлога да промене земљу и да оду у иностранство.“ Став Владе био је да „за сада не би било пожељно запослење белгиских радника у нашој држави.“¹⁰⁵⁴ Међутим, када се марта 1946. ковач Жан Мајер (Jean Maier) обратио Титу, наводећи своју партизанску прошлост и припадност КП Белгије од 1921. године, инструкција маршала била је „да се молиоца може примити“, што је значило да ће само у неколико дана МУП одобрити долазак, а Министарство индустрије наћи радно место у *Творници вагона, стројева и мостова* у Славонском Броду.¹⁰⁵⁵

До појединачних понуда, преговора па и ангажовања у привреди и ванпривреди, дошло је и са неколицином Британаца, Данаца и Холанђана и са једним Шпанцем. Тромесечни преговори са британским инж. металургије Савијем (J. P. Saville), иначе блиским идејама левице, запели су око детаља уговора који нису били адекватно образложени. Очекивање да се тек у Београду (у који би дошао о свом трошку) упозна с појединостима уговора није било прихватаљиво Савију, али изгледа да је и југословенска страна изгубила интерес за врским стручњаком, нарочито када је изразио жељу да о стању у ФНРЈ слободно и без цензуре пише за британску радничку штампу, чији је био дописник (*Daily Worker* и др).¹⁰⁵⁶ Са другим стручњаком (из

¹⁰⁵³ Једну такву групу од тројице потребних стручњака чинили су пословођа, машиниста и шипо-полагач белгијске фирме Пио Франки (Pieux Franki), с којом је грађевинско предузеће *Изградња*, под руководством Председништва Владе ФНРЈ, склопило уговор за машине за побијање шипова (франки-машине). Те машине биле су хитно потребне за припрему терена за изградњу зграде Председништва и „репрезентативног хотела на левој обали Саве“ у Београд (доцније зграде Савезног извршног већа и Хотела *Југославија* – прим. С.И). АЈ-50-119-242, акт пов. III бр. 1546, 8.8.1947.

¹⁰⁵⁴ АЈ-50-58-122, предмет пов. бр. 499, 23.2.1946, 6.3.1946. и 11.3.1946.

¹⁰⁵⁵ АЈ-25-85-217, предмет пов. бр. 95, 17.3.1946, 16.4.1946, 24.4.1946. и 26.4.1946. и акт пов. бр. 100, 3.5.1946. Временом ће *идеолошка подлога* слабити пред стручним утемељењем или принципијелним питањима, па ће понуда агронома Нестора Деума из 1948. године, којег је писмено препоручио сенатор КП Белгије, Жан Фонтен (Jean Fontaine), бити прихватаљива, али само ако стручњак пристане на услов да своју уштеђевину не шаље у Белгију и потпише уговор на најмање две године. Недостатак извора није омогућио сазнање да ли је Деум прихватио такве услове. АЈ-25-158-417, предмет пов. бр. 3090/48-XIV-2, 7.4.1948. и 1.7.1948.

¹⁰⁵⁶ АЈ-25-85-217, предмет пов. бр. 2086, 15.7.1947, 21.7.1947. и 13.8.1947. и предмети 2853 и 2854, 12.8.1947, 15.8.1947, 12.9.1947. и 17.9.1947. Сачувана су још најмање три одбијања понуда британских

ванпривреде), Питером Хојлеом (Peter Hoyle), специјалистом за снимање звука, Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ закључио је у другој половини 1950. године једногодишњи уговор. Важност тог стручњака била је изузетна, па је на покушај Министарства рада да измени поједине ставке уговора (и тиме га учини неповољнијим по стручњака, при чему ни уговорени хонорар од 12.000 динара месечно није био у сразмери са припадностима других стручњака), Комитет за кинематографију заузео категоричан став, потежући као аргумент и међународну репутацију земље.¹⁰⁵⁷

Из Данске је сачуван позив за сарадњу Удружења данских архитеката, друштва дипломаца Краљевске академије у Копенхагену, формиране 1946. године с циљем помоћи земљама страдалим у рату, које је октобра 1947. понудило помоћ колегама у ФНРЈ. Молба за долазак архитекте Амицбола Нилса (Ammitzboll Niels) који је требало да преговара о ангажману ипак је одбијена, зато што дански архитекти „нису предвиђени планом за 1948. годину“.¹⁰⁵⁸ У архивској грађи пронађена је и комплексна понуда грађевинског инж. Улица (J. Ullidtz), с краја 1945. године, који је желео да дође у Југославију (у којој је радио 1937-1941) из четири разлога – да изрази поштовање данских партизана маршалу Титу, да представи акцију данске помоћи намењене деци Југославије (у храни и евентуално организовању посета), да посредује између данских и југословенских трговачких друштава у циљу обнове веза, и да види могућност да он сам, као цивилни инжењер, помогне „на реконструкцији Југославије“.¹⁰⁵⁹

Од холандских стручњака у Министарству саобраћаја најкасније од 1949. године радио је инж. Јан Полдерман, стручњак за бродоградњу,¹⁰⁶⁰ а Шпанац који је *откривен* у архивској грађи није био запослен у привреди, већ у *Радио Београду*. Хозеа Борта Велу, иначе члана делегације избеглих шпанских антифашиста, током посете Београду,

држављана: бившег пилота и инструктора летења, поручника РАФ, Вилијема Шандлера (William Robert Chandler), који је желео да емигрира из политичких разлога (јула 1948) и инж. Томаса (A. W. Thomas), стручњака за пољопривредно наводњавање (јуна 1949), оба јер нису били предвиђени планом, и текстилног инж. Иана Гранта (Ian Grant), чији је други захтев, након петомесечног рада у Словенији 1948. године, с краја 1950. године одбијен јер „у Југославији нема посла“ који би му одговарао. АЈ-25-158-420; АЈ, Савет за прерађивачку индустрију Владе ФНРЈ (109)-6-8, писмо Б. Кидричу, 19.1.1951.

¹⁰⁵⁷ У допису је упозорено како би се Хојле сигурно жалио због измене уговорних обавеза британској амбасди у Београду, чиме би се код тог „дипломатског представништва створило неповољно мишљење о поступањима са страним стручњацима у Југославији.“ АЈ-25-166-438, акт бр. 8868/1, 15.10.1950. Целокупан предмет о Хојлеу у: АЈ-180, к.3, 2/14.

¹⁰⁵⁸ АЈ-25-158-419, акт Савезне управе за радну снагу, јул 1948.

¹⁰⁵⁹ Посланству ФНРЈ у Стокхолму, које је *покривало* и Данску, јављено је да дозвола за посету инж. Улица „долази у обзир“ тек на пролеће, када почне грађевинска сезона. АЈ-50-119-242, предмет К. бр. 1369, 5.11.1945. и 30.11.1945.

¹⁰⁶⁰ АЈ, Министарство саобраћаја Владе ФНРЈ (162)-25, 1950. година, Девизни план, акт пов. бр. 2231, 1.9.1950, акт бр. 10282, 29.10.1949.

октобра 1950. године, *врбовала* је Дирекција за информације при Влади ФНРЈ за рад у Редакцији на шпанском језику *Радио Београда* у својству коментатора.¹⁰⁶¹

Стручњаци неколико ваневропских земаља такође се у документима појављују као тражиоци радних места или као лица која су добила упослење у Југославији. Из Окланда у Калифорнији (САД) још марта 1947. јавио се Роберт Х. Росе, дипломирани економиста који је био заинтересован за функционисање колективних газдинстава у пољопривреди, те је нудио услуге уколико у Југославији постоји „нешто налик на петогодишњи план у СССР-у“. Како је Министарство пољопривреде било заинтересовано за његов долазак, то је Генералном конзулату у Чикагу стављено у задатак да испита „политичку исправност“.¹⁰⁶² Даље, грађа потврђује слање новчане упутнице у износу од 2.000 долара Амбасади у Вашингтону „за потребе страних стручњака у Америци“, а која је ишла на терет Генералне дирекције савезне хемијске индустрије,¹⁰⁶³ као и рад Лојала Клекнера (Loyal Kleckner) из Њујорка у Жељезари *Зеница* (1950. године).¹⁰⁶⁴ Извори сведоче и о занимању Американаца југословенског порекла, као што се види из молбе топионичког инж. и консуланта М. Ј. Поповића, из Јунионтауна, Пенсилванија (Uniontown, Pennsylvania), стручњака за монтажу „тешке машинерије и растапање гвожђа“, са знатним професионалним искуством (25 година радио у *Вестингхаусу*). Молби се није изашло у сусрет пошто није било могућности за „ангажовање страних стручњака из прекоморских земаља“ јер нису планирана „никаква средства у страним девизама за плаћање или трансфер уштеђевина.“¹⁰⁶⁵

Сем заинтересованих (и неких ангажованих) Американаца, документација сведочи о раду најмање једног држављанина Колумбије, Аугустина Камеа, стручњака за ентомологију и фитопатологију запосленог у Министарству пољопривреде Македоније¹⁰⁶⁶ и двојице Јужноафриканаца, инж. Химија Левенштајна (Hymie Löwenstein), специјалисте за хемију запосленог у Руднику Бор,¹⁰⁶⁷ и стручњака за црну

¹⁰⁶¹ Услед непланираног ангажовања настаће читава збрка око тога да се шпанском коментатору омогући слање 30% уштеђевине породици која је избегла у Француску. АЈ-25-158-429, предмет бр. 11072/50, 23.12.1950, 29.12.1950, 11.1.1951. и акт 1430, 22.2.1951.

¹⁰⁶² Недостатак извора није дозволио да се утврди да ли је Росе дошао у ФНРЈ. АЈ-50-130-267, предмет пов. бр. 377, 14.3.1947. и 19.3.1947.

¹⁰⁶³ АЈ-10-9-10, акт 4237, 3.8.1949.

¹⁰⁶⁴ Био је представник фирме Бразерт (А. А. Brassert) из Њујорка. АЈ-106-43-63, фол. 784-786.

¹⁰⁶⁵ АЈ-25-158-427, предмет пов. бр. 4647, 3.10.1950. и 20.12.1950.

¹⁰⁶⁶ АЈ-25-158-423, предмет бр. 3/123-50-XIV-2, 16.3.1950. и 25.3.1950.

¹⁰⁶⁷ Левенштајн имао је око 35 година, а од 1941. припадао је КП Јужне Африке. Њему и породици (супруга и троје деце) улазна виза додељена је, и поред бројних ургенција, које су почеле још

металургију, инж. Хајнриха Шмидинга (Heinrich Schmieding), чији ће захтев бити одобрен на самом измаку 1950. године.¹⁰⁶⁸ Палету земаља чији су грађани подносили захтев за рад у Југославији (а неки и радили), употпуњују Аустралија са молбама два брачна пара, хемијског инж. Харолда Ернеста Хамприса и васпитачице Дроре Бут и хемијског инж. Френка Реџиналда, рођ. 1917. и аналитичком хемичарком Џинивер Малком, рођ. 1918 (обоје чланови КП Аустралије из Сиднеја) и Нови Зеланд из којег је стигла молба двојице научника *Агркултурног колеџа* из Северног Палмерстона (*Massey Agricultural College, Palmerston North*) – иначе јеврејских избеглица из Пољске – агронома Х. Гута и инж. хемије др И. Рајфера. Како је захтев Новозеланђана био скопчан са великим трошковима, то је Комитет за школе и науку, и поред високе стручности подносилаца молбе и доказаног квалитета рада морао бити одбијен, а за супружнике из Сиднеја претпостављамо, пошто су њихове молбе сачуване у персоналијама Министарства лаке индустрије, да је до ангажовања дошло.¹⁰⁶⁹

Како су показала истраживања, стручни радници и специјалист заинтересовани за краћи или дужи рад у Југославији, па с обзиром на то и ангажовани у предузећима и установама разних привредних (и ванпривредних) ресора, били су грађани читавог низа европских земаља, али и држава Северне и Јужне Америке, Африке и Аустралије, а доминирали су, што услед друштвених и привредних околности у матичним земљама, што због *географије*, односно близине, грађани земаља у окружењу, а највише Немци са територије Трећег Рајха у његовом максималном обиму.

Странци у омладинским радним бригадама

Део пословних активности од којих се очекивало да пружи важан допринос најпре обнови, али и даљем привредном развоју, посебно у делу инфраструктурних радова, биле су масовне радне акције младих – омладинске радне акције (ОРА). Оне нису представљале стручан рад и по структури активности нису се разликовале од употребе заробљеничког рада из његове прве фазе (најпростији, мануелни послови уз коришћење обиља физичке снаге). Свакако да је постојала разлика која се огледала у третману омладинаца и заробљеника, њиховом снабдевању и смештају, иако су радни услови били слични, као и у односу тих радника према раду. Ентузијазам омладине и

фебруара 1948. тек у јулу те године. Није му дато право за слање уштеђевине. АЈ-24-43-110, предмет пов. бр. 178, 20.2.1948. и 9.3.1948; АЈ-25-158-422, предмет пов. бр. 3249-XIV-2, 25.2.1948-3.7.1948.

¹⁰⁶⁸ АЈ-25-163-437, акт бр. 133, 19.2.1951.

¹⁰⁶⁹ АЈ-10, Персонално, ф. 9 (А-1), Hampris (превод биографија од 26.6.1948); исто, But (молбе, 26.6.1948); АЈ-50-119-242, предмет пов. бр. 556, 4.2.1948. и 12.3.1948.

њен понекад фанатични однос према радном задатку били су главне карактеристике тог вида делатности. Иако тај вид делатности не обухвата стручни или специјалистички рад (изузев мањих група стручњака који су као КВ радници укључени у поједине фазе послова који су извођени на радним акцијама), и тиме не улази у ужем смислу у тему ове студије, сматрали смо да је због контаката који су на ОРА успостављани и размене идеја, обичаја и навика, до које је услед заједничког борава на истој локацији долазило, потребно макар у кратким цртама ту појаву поменути.

Локалне радне акције, наслеђене из рата, током читаве 1945. биле су усмерене на обнову и рапчишћавање. Међутим, од почетка 1946. године, на подстицај Тита,¹⁰⁷⁰ приступило се систематичном избору пројеката у којима ће се добровољни омладински рад ангажовати. Он је био, с једне стране, израз потребе да се сопственим снагама учини све што је могуће на подизању земље, а с друге изванредна пропагандна појава са двоструким дејством – сентименталним повезивањем учеснике акције путем усађивања схватања о њиховом прегору равном ратном херојству (што је истовремено утицало на прихватање пожељне идеологије) и истицањем јединства и заједништва свих народа чија омладина здушно уноси себе у темеље нове државе. Таква пропаганда требало је да одјекне и код просторно или идејно удаљених лица. Тако је, уз садејство са Централним већем УСАОЈ, изабран први пројекат који ће бити дело трајне вредности и „представљати велику ставку у изградњи социјализма“ – изградња пруге Брчко-Бановићи. *Омладинска пруга*, окончана у кратком року и пуштена у саобраћај за дан Октобарске револуције (7. новембра 1946),¹⁰⁷¹ била је тек почетак изградње савезних инфраструктурних пројеката на којима је током наредне четири деценије учествовало више стотина хиљада младих Југословена и на хиљаде младих из иностранства, чије је присуство забележено још на самом почетку *акцијашења*.

Мада рад младих странаца на ОРА не припада теми овог рада, он је представљао околност у којој је долазило до интеракције између домаћег и страног. Она није садржала, и то јој није било главно својство, преношење специјалних искустава,

¹⁰⁷⁰ Тито је 1.1.1946. поручио: „Обраћам се теби, омладини Југославије, да будеш носилац радног одушевљења, да будеш примјер упорности и самопожртвовања у изградњи земље као што си била у четворогодишњој борби за слободу своје земље, као што си у прошлој, 1945. години била примјер у раду на обнови земље.“ *20 godina omladinskih radnih akcija*, Mladost, Beograd, [s.a.] (даље: *20 godina*), 12. Физички рад омладине повезивао се у партијском врху „са идејно-политичким радом, стручним образовањем, снажењем моралног и политичког јединства, националним зближавањем и развијањем духа међународне солидарности.“ В. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51.

¹⁰⁷¹ Радови на прузи отпочели су 1. маја 1946. године. *20 godina*, 12, 15.

техника и вештина, као у случају стручњака, али је носила размену култура, навика и понашања и пружала могућност за увиђање (и прихватање) различитости. Већ на *Омладинској прузи Брчко-Бановићи* у лето 1946. године налазило се између 1.500 и 2.000 омладинаца из иностранства, од чега је албанска бригада бројала 194 лица, аустријска 13, бугарска 249, чехословачка 358,¹⁰⁷² француска (југословенски исељеници) 108, I грчка 305, II грчка (ЕЛАС) 300, мађарска 50, пољска 105 и румунска 61.¹⁰⁷³ Омладинци су дошли из преко двадесет земаља, а у њиховом боравку Централно веће Народне омладине Југославије (НОЈ) видело је „најбољи начин за међусобно упознавање омладине и развијање сарадње у изградњи новог и лепшег живота за младе генерације читавог света“.¹⁰⁷⁴ Већ на следећем крупном пројекту, изградњи пруге Шамац-Сарајево (1947), радило је 5.800 младих из преко 40 земаља, области или територија света, сврстаних у педесетак бригада и група.¹⁰⁷⁵ Наредних година учешће омладинаца на акцијама ће се наставити, нарочито на изградњи Аутопута *Братство-јединство*, али услед Резолуције ИБ у редукованом броју. Тако ће на подизању модерне саобраћајнице која је требало да споји Београд и Загреб 1948. године радити 1.485 *акцијаша* из 16 земаља, а 1949. године само 443 (од чега 98 девојака), сврстаних у седам бригада (из истог броја земаља, али сачињених махом од Југословена-исељеника).¹⁰⁷⁶ У периоду до краја 1950. године број страних омладинаца, сада првенствено са Запада, почеће поново да расте (више хиљада), а најзначајнији ангажман био је на изградњи Новог Београда и Студентског града у Загребу.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷² Одлазак Чехословака на ОРА координиран је у сарадњи са Амбасадом у Прагу и локалним организаторима, *Савезом пријатеља Титове Југославије* и *Савезом високошколског студентства*. Услед мањка радне снаге у ЧСР планиран број од 1.000 младих на прузи Брчко-Бановићи био је знатно редукован. АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, пов. бр. 17, 16.5.1946; исто, пов. бр. 20, 23.5.1946.

¹⁰⁷³ АЈ, Савез социјалистичке омладине Југославије (114/І)-290, Страна омладина на ОРА. Бројност бригада се у извештајима незнатно разликује, што не мења општу слику учешћа омладинаца на радној акцији, а у разним документима навођен је и различит укупни број *акцијаша* из иностранства.

¹⁰⁷⁴ Исто, Извештај Извршном комитету *Светске федерације демократске омладине*, Париз, s.d [1946].

¹⁰⁷⁵ АЈ-41-605-949, Државни статистички уред, *Омладинска пруга Шамац-Сарајево*, 1.4–15.11.1947 (статистички подаци), 1947; АЈ-114-290, Страна омладина на ОРА, Извештај од 18.11.1947; исто, Национални састав иностраних бригада, s.d [1947]; *20 година*, 140-141; *Информативни приручник*, 6-7. Како су током изградње пруге Шамац-Сарајево неки швајцарски, британски и западнонемачки листови писали о наводним војним вежбама домаћих и страних бригадира на ОРА ради интервенције у Грчкој, то је 14 команданата страних радних бригада (од укупно 56) потписало 18.7.1947. године у Зеници резолуцију „поводом писања реакционарне стране штампе“. *Документи о спољној политици, 1947/II*, 508-510.

¹⁰⁷⁶ АЈ-114-152-Радне акције, Извештај о учешћу омладинских радних бригада на изградњи Аутопута *Братство-јединство* (26.6-9.9.1949), 20.9.1949; исто, Иностране радне бригаде на изградњи Аутопута *Братство-јединство* у 1949. години; АЈ-114-291, Страни омладинци на ОРА, Извештај „О радним акцијама – учешће иностраних омладинских бригада, размена пионира“, 1948.

¹⁰⁷⁷ АЈ-114-295, Страна омладина на ОРА, Приједлог плана рада са иностраним омладинским бригадама, s.d [1950]; исто, Изјава Јакше Бучевића, члана ЦК НОЈ на конференцији за штампу о ОРА,

Занимљиво је да су на ОРА у Југославији, међу хиљадама девојака и младића, били и неки који ће у будућности играти значајну улогу у својим државама. Један од њих био је Пјер Трудо (Pierre Elliott Trudeau, 1919-2000), доцније либерал и петнаести канадски премијер (1968-1979, 1980-1984). Тада млади правник и интелектуалац заинтересован за идеје Карла Маркса, Трудо, иначе отац актуелног премијера Канаде Жастина Трудоа (Justin Trudeau, 1971), био је спреман да физички помогне изградњу Југославије. Према сећању касније функционерке Савезног извршног већа, Мирјане Крстинић (1925), тада се Трудо „заљубио у нашу земљу и море“.¹⁰⁷⁸

Структура страних радника и стручњака

Научно сагледавање неке појаве у целини, њено квантификовање и темељно анализирање захтева, да се послужимо речником информатике, одговарајући инпут. Анализирање учешћа стране стручне радне снаге у југословенској привреди у периоду од завршетка Другог светског рата до 1950. године суочено је са једним општим хендикепом – непостојањем целовитих евиденција радне снаге. Бирократизовани апарат у којем су се преплитале привредне, државне и политичке власти, формално чврсто повезане, идеолошки истоветно усмерене и заоденуте заједничким плаштом владајуће партије, у функционалном смислу неретко су стајале на супротним интересним позицијама, а резултат тога били су огроман напор и *мршави* резултати. Небројене активности фабричких руководстава, локалних, републичких и савезних власти, Привредног савета и СПК, синдиката, КПЈ и др. на евидентирању радне снаге, систематизовању по струкама, пословима, гранама и територијалној организацији, послови на извештавању, анализирању стања по гранама и (ре)дефинисању потреба, изради општих, ресорних, републичких и локалних планова итд, и поред мноштва утрошеног времена нису дале очекиване резултате. Констатација председника Привредног савета, Б. Кидрича, да још ни у марту 1951. године савезна власт не располаже потребним подацима, што доводи до тога да „постоји прилична збрка у плановима радне снаге“,¹⁰⁷⁹ потврђује да прецизно евидентирање кадра и дефинисање јасних и неупитних потреба нису ваљано обављени од свршетка рата.

s.d [1950]; AJ-114-296, Страна омладина на ОРА, Писмо ЦК НОЈ „Драги пријатељи“, s.d [1950]. Види и: Војо Пекић, „Поводом учествовања иностраних омладинаца на изградњи студенског града“, *Народна омладина*, ЦК НОЈ, год. IV, бр. 5, Београд, 1950, 37-51. Писање западне штампе о страним бригадам на ОРА у прес-клипингу: AJ-114-297, Страна омладина на ОРА.

¹⁰⁷⁸ Tvrtko Jakovina, „Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 35, br. 1, Zagreb, 2003, 300.

¹⁰⁷⁹ *Zapisi PS, knj. 4*, 26.

Бројна настојања надлежних савезних ресора (најчешће Министарства рада) да се питање евидентирања уреди *запињала* су на дугом, очигледно сложеном и лоше контролисаном путу информација од савезног органа, преко републичких министарстава рада, градских и средњих НО, до привредних предузећа или установа (па и њихових ужих организационих јединица), и назад.¹⁰⁸⁰ Понекад је извештавање нижих органа остављало утисак велике неозбиљности па и непоштовања добијених налога. Тако је почетком 1950. године Министарство рада НР Србије у свом извештају о раду, у делу који се односи на преглед уполнене радне снаге из иностранства (односно лица са страним држављанством), послало више него штуре податке. Табела у којој су побројани савезни и републички ресори и локална привреда Србије у којој раде страни држављани, подељени по националности (држављанству), није садржала податке из Београда, Земуна, Панчева, АП Војводине и Обласног НО Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО), што значи да је изостављено мноштво (можда и већина) ангажованих страних стручних радника и специјалиста.¹⁰⁸¹

С обзиром на све наведено, анализирање стране радне снаге не може се обавити с пуном егзактношћу, као што није могуће утврдити ни тачан број недостајућих стручних радника и специјалиста у послератној Југославији (поменуто је да је реални *мањак* стручне радне снаге износио више десетина хиљада, и да је чак и нужни минимум потребног кадра био око 16.000. људи¹⁰⁸²). Међутим, процес планирања *набавке* страног кадра у министарствима и комитетима ФНРЈ и република и њима надлежним органима (понајпре СПК, савезно и републичка министарства рада), који је стално преиспитиван услед ограничених могућности плаћања (недостатка девиза), оставио је бројне трагове у архивској грађи. То је омогућило сачињавање солидних статистичких узорака који ће показати не само трендове већ омогућити и вишеслојно анализирање и категорисање стране радне снаге у привреди послератне Југославије.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ О неупотребљивости евиденција занимљив је један навод органа који је имао највећу обавезу да их води – МУП. У намери да систематизује податке о присутним странцима у земљи, Министарство рада тражило је од савезног МУП пописе. Међутим, одговор је гласио да МУП „не располаже никаквим подацима о странијој радној снази који би могли бити од интереса за Министарство рада, јер евиденција странаца није једнообразно организована за читаву земљу“ и да „у скорој будућности нема намере да овакву евиденцију спроводи.“ АЈ-50-119-242, акт Министарства рада, бр. 3010, 25.6.1946.

¹⁰⁸¹ АС, МР НРС, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, акт стр. пов. бр. 4, с.а [1950].

¹⁰⁸² Види поглавље *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, потпоглавље *Радници и стручњаци: стање и потребе*, одељак *Послератна несташица стручног кадра*.

¹⁰⁸³ У непрегледном мору разних планова, који су дефинитивно карактеристика свих архивских фондова у којима се чува архивска грађа из периода раног социјализма (посебно од увођења

Странци у ФНРЈ

Према званичној статистици у ФНРЈ је 31. децембра 1948. године боравио 75.031 странац. Били су грађани готово свих земаља Европе и држава осталих континената (44 земље или територије). Ту су убројани апатриди рођени на територији Југославије (14.876) или у иностранству (10.787), руски емигранти (7.183) – вероватно они који су одбили држављанство СССР, као и избеглице из суседних земаља: Грчке (7.578), Италије (18), Румуније (3), Бугарске (1), Албаније 246) и СТТ (28) – све скупа 40.720 лица без држављанства или са статусом избеглица. Од преосталих 34.311 лица, међу којима су били запослени у ФНРЈ и чланови породица, најбројнији су држављани ЧСР (6.828), СССР (5.874), Немачке (5.280), Италије (3.856) и Бугарске (3.208).¹⁰⁸⁴

С обзиром на резултате наших досадашњих истраживања закључујемо да су грађане СССР готово сасвим чинили бивши руски емигранти који су прихватили понуђено (или наметнуто) држављанство, а да су држављани ЧСР у највећем броју били Судетски Немци. Збирајући грађане Немачке и Аустрије, и већину грађана ЧСР, који су боравили у ФНРЈ, долази се до бројке од преко 10.000 лица са немачког говорног подручја. Томе у прилог сведоче и наводи Министарства спољне трговине, према којима је у Југославији крајем 1949. године било запослено око 10.000 немачких стручњака, од којих је око 7.000 било из Источне, а око 3.000 из Западне Немачке.¹⁰⁸⁵

Међутим, Министарство рада ФНРЈ није дуго поседовало ваљане податке о бројности и распореду стручњака из иностранства. Иако се знало да је тај орган до краја 1947. године ангажовао око 3.500 мађарских грађевинара, 1.500 радника из Италије, 2.000 из Зоне А СТТ, најмање 5.000 *ослобођеника*, 600 радника и стручњака из Немачке и 75 из Аустрије, Бугарске, ЧСР и др. тачни подаци о распореду по републикама нису постојали.¹⁰⁸⁶ Нешто касније, у образложењу потреба за страном

Петогодишњег плана), често није лако утврдити који од њих је коначан, а још теже који је, и у ком обиму, реализован, међутим утврђивање појава и трендова не представља *немогућу мисију*.

¹⁰⁸⁴ Следили су држављани Албаније (2.283), Мађарске (1.939), Румуније (1.657), Аустрије (1.354), Пољске (992), СТТ (604) и Грчке (564). АЈ-50-33-64, Статистички годишњак МУП, 1948.

¹⁰⁸⁵ АЈ-25-164-438, акт Министарства спољне трговине I/4, бр. 56837, 6.12.1949. Претпостављамо да је њихова припадност Немачкој (укључујући и поделу по зонама) последица већ учињеног пресељења из ЧСР и других земаља у којима су многи раније живели, а не стварног порекла.

¹⁰⁸⁶ У одговору на упит Дирекције за информације ФНРЈ од 14.10.1947 (о броју страних радника, националности, распореду, условима под којима су дошли у земљу, радним, животним и културним условима, о користи од учешћа страних радника итд) Министарство рада није поседовао ни сумарне податке, већ ће их на брзину прикупити у року од месец дана. На остала питања одговорено је само делимично, а процена распореда по републикама, а нарочито процена користи и даље перспективе у

стручном радном снагом, које садржи и трошковник, те се може сматрати егзактнијим, Министарство рада навешће нешто другачији број ангажованих и за 1948. годину планираних странаца. Средства је требало обезбедити за 800 Немаца и 4.000 ослобођеника у земљи, те планирана 1,243 висока стручњака и 219 стручних радника; за 600 присутних и планираних 2.906 грађевинских и 247 других стручњака Мађара; за планираних 220 стручњака и 104 радника из Аустрије; за 4.000 присутних КВ радника Италијана и планираних 220 стручњака и 142 радника; за 29 стручњака и 49 радника из ЧСР, као и за 50 присутних стручњака и још 370 највиших стручњака и 62 стручна радника Бугара по плану за 1948. годину. Уз њих наведено је и 30 стручњака, шпанских републиканаца.¹⁰⁸⁷ Тек временом ће неке округле цифре бити замењене прецизнијим, као што је податак с почетка 1949. године о 3.968 Немаца и 257 Аустријанаца који су радили као *ослобођеници*.¹⁰⁸⁸ Без обзира на мањкавости, поређењем разних евиденција савезних и републичких ресора рада,¹⁰⁸⁹ МУП и других органа, њиховим анализирањем и утврђивањем трендова и односа, може се говорити са великом вероватноћом о око 16.000 страних радника и стручњака који су у од 1945. до 1950. године дуже или краће време обављали делатност у Југославији, као и о више хиљада чланова њихових породица. Тако би укупни број странаца који су радили у Југославији и лица која су ту боравила и зависила од њиховог рада прелазио 20.000.¹⁰⁹⁰

Размештај страних стручњака по републикама и њихова национална структура

Према евиденцији Министарства рада Србије, током 1947/48. године на рад по републикама распоређено је близу 11.000 страних држављана, а до 1950/51. још око 1.850.¹⁰⁹¹ У апсолутним бројевима највише их је било у Србији (4.330) и Хрватској

вези с њиховим ангажовањем остале су непознате. АЈ-25-62-165, предмет пов. 3747, 14.10.1947, 20.10.1947, 10.11.1947, 14.11.1947.

¹⁰⁸⁷ АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 1246, 14.2.1948. План је у већој мери реализован, мада уз доста тешкоћа, осим код мађарских грађевинара и Бугара, где је знатно подбацио због политичких прилика.

¹⁰⁸⁸ Тај податак, међутим, био је из евиденција МУП, а настао је као последица окончања процеса репатријације ратних заробљеника. У званичном саопштењу тим поводом наведено је да није репатрирано 1.348 лица услед утврђене кривице или сумње у кривична дела, као и цитирани број Немаца и Аустријанаца који су се у свој завичај враћали сходно уговорима о раду које су потписали са југословенским предузећима. *Борба*, 8.2.1949, 1; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 12.

¹⁰⁸⁹ У том смислу важна је серија архивске грађе Министарства рада НР Србије у којој се налази подаци о 12.380 уговора „о раду страних радника ангажованих после ослобођења, 1945-1952“. АС, МР НРС, ф. 114-ф. 137 садржи уговоре од бр. 1 до 11.828, а ф. 138-ф. 142 редне бројеве од 1 до 551.

¹⁰⁹⁰ Према дефиницији датој у предговору ове студије странци не обухватају бивше руске емигранте, нове држављане СССР, фолксдојчере којима је оспорено југословенско држављанство, као ни избеглице (из Грчке и земаља Истока након резолуције ИВ).

¹⁰⁹¹ У евиденцијама нису убележени извршиоци по колективним уговорима као што су били они са мађарским грађевинарима или металцима. Евиденције су вероватно отпочете накнадно (можда

(3.578), а најмање у Црној Гори (343). Међутим, гледано према учешћу у укупном становништву ФНРЈ *најбоље* су прошле БиХ (22% стручњака на 16,6% удела у становништву), Словенија (11% – 8,8%) и Хрватска (26% – 23,8%). *Позитиван биланс* забележила је још Црна Гора (3% – 2,4%), док су најлошије прошле Македонија (3% – 7,3%) и Србија (35% стручњака на 41,4% становника).¹⁰⁹²

Табела 4: Распоред стручњака по републикама¹⁰⁹³

Република	1947-1948. година	1950-1951. година
Србија	3.824	506
Хрватска	2.899	679
БиХ	2.447	270
Словенија	1.200	270
Македонија	335	75
Црна Гора	289	54
УКУПНО:	10.994	1.854

Разумљиво је, и очекивано у складу са истицаним начелима индустријализације, да су страни стручњаци упућивани у оне области и градове у којима се одвијао убрзани индустријски развој. Области у којима је индустријализација била умеренија (Војводина) или у којима је каснила (Македонија, Косово и Метохија), имале су стога знатно мању концентрацију страног стручног кадра.

Војводина, као пољопривредна област и без сировинске основе за развој *најважнијих* *гран*а (црне и обојене металургије), и као погранично подручје према *народним демократијама* (што ће играти улогу након разлаза 1948) није била у фокусу индустријализације. Донекле развијена металопрерађивачка индустрија, као грана важна за задовољавање потреба пољопривреде (ратарске справе и оруђа, млински уређаји, поткови и окови и сл) била је последица потреба локалног тржишта и више самоникла појава него продукт *плана*. У целини, мерено обимом инвестиција у „кључним гранама индустрије“, Војводина је у индустријском развоју заостајала за другим подручјима Југославије.¹⁰⁹⁴

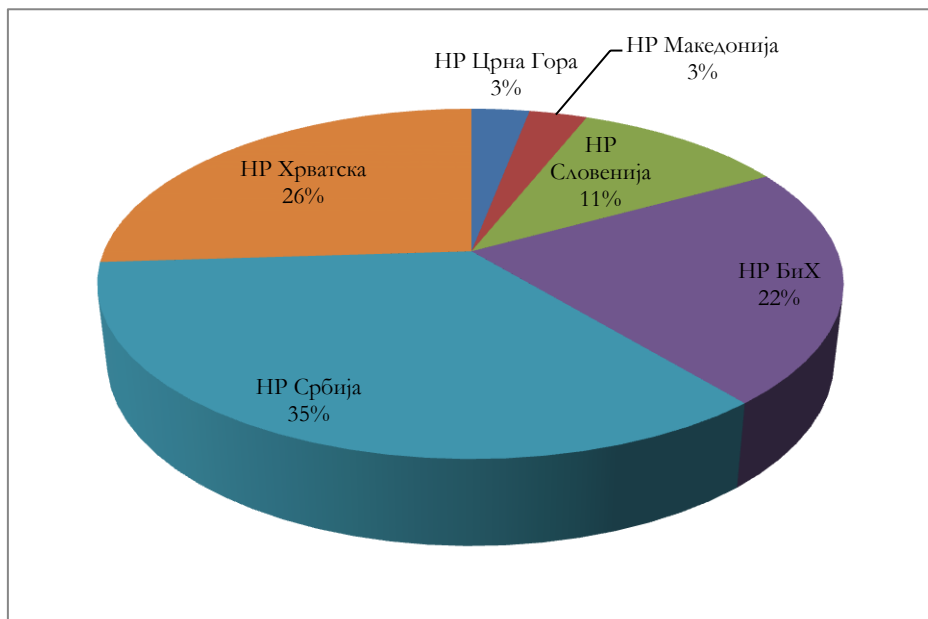
1950/51). До краја израде евиденције (1952. године) прецртано је још око 200 имена, тако да је тада остало још најмање 1.650 *активних* уговора. АС, МР НРС, Г-232, књ. пр. 219; исто, књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ – по републикама 1947-1952.

¹⁰⁹² Статистички подаци према: *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Књига VI, Становништво по родном крају*, Савезни завод за статистику ФНРЈ, Београд, 1955.

¹⁰⁹³ АС, МР НРС, Г-232, књ. пр. 219; исто, књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ – по републикама 1947-1952.

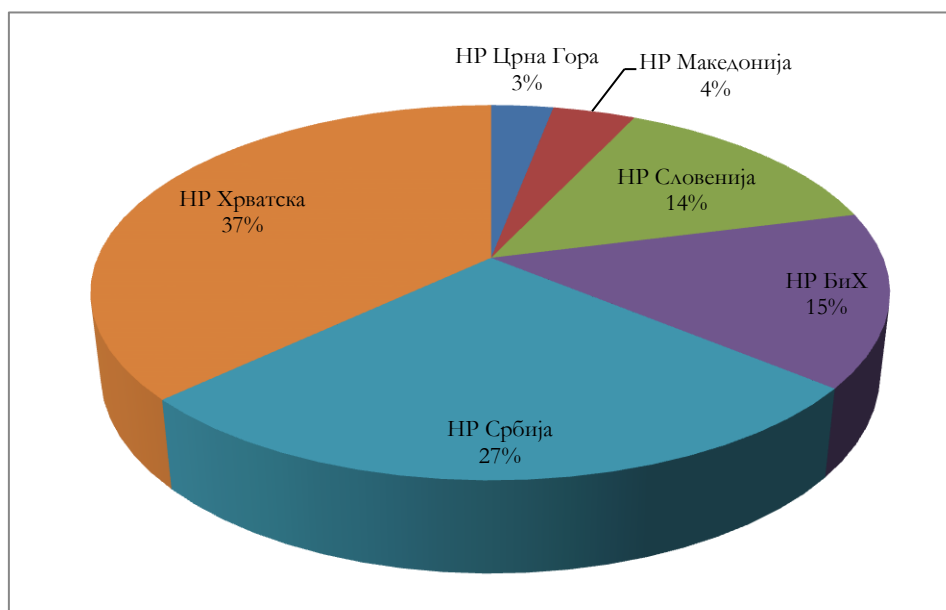
¹⁰⁹⁴ О томе види: Сава Лакић, „Друштвено-економски услови развоја металне индустрије у Војводини после Другог светског рата“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 52, Нови Сад, 1969, 57-87; *Vojvodina: srezovi i opštine, I, Vojvodina, Novi Sad, 1960, 97, 115-117.*

Графикон 4: Распоред страних стручњака по републикама 1947-1948. година

Према: АС, МР НРС, Г-232, књ. пр. 219; исто, књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ – по републикама 1947-1952.

Графикон 5: Распоред страних стручњака по републикама 1950-1951. година

Према: АС, МР НРС, Г-232, књ. пр. 219; исто, књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ – по републикама 1947-1952.

О закаснелој и недовољној индустријализацији Македоније, осим већ наведених запажања о малом броју стручних ослобођеника који су тамо распоређени,¹⁰⁹⁵ речито

¹⁰⁹⁵ О томе види поглавље *Подобни и "домаћи" страни стручњаци*, потпоглавље *Уговор о слободи*, одељак *Бројност и учинак ослобођеника*.

сведочи и информација владе те републике с почетка 1947. године, у којој је наведено како њени органи до тада нису закључивали уговоре о раду са немачким стручњацима. Једино је савезно министарство пољопривреде тамо упутило „известан број немачких заробљеника“ и Министарство здравља НР Македоније је склопило уговоре са лекарима из ЧСР, и то на основу уговора које су лекари имали са Комитетом за заштиту народног здравља ФНРЈ.¹⁰⁹⁶

Сасвим је другачије стање било са индустријализованом Словенијом. Према подацима Управе за радну снагу Министарства рада НР Словеније на почетку 1949. године у тој републици радило је, на основу уговора, 675 странаца. Готово 69% били су Немци (402 запослена), више од 37% Италијани (252 лица), близу 13% Мађари (87), 1,7% Аустријанци (12). Око 0,5% и мање од тога било је Бугара (4), Чеха и Пољака (по 2) и Руса и Грка (по 1). Факултетски образованих стручњака, с обзиром на солидно стање стручног кадра у тој републици, било је тек око 3,5% (електро, машински и грађевински инжењери, архитекте, педагози, планери, фармацеути, лекари и сл).¹⁰⁹⁷

У Србији, којој је запала осетно мања *квота* страних стручњака и ослобођеника, у односу не њено учешће у укупном становништву ФНРЈ, бројност странаца је пратила тренд који је постојао и у остатку земље (раст током 1946/47-1948. године, кулминација и почеци опадања у 1949. години и осетан пад током 1950. године). Према извештају Министарства рада НР Србије (образованог средином 1946), у тој су републици током 1947. године радила 2.692 страна радника, од чега 2.141 мађарски грађевинар, 343 радника из бивше Зоне А СТГ и 208 страних држављана према издатим дозволама за рад¹⁰⁹⁸. Две године касније, када више није било мађарских сезонских радника у битнијем броју, у тој републици било је уписано 1.647 страних стручних радника и специјалиста, од чега 690 у предузећима и установама савезног нивоа, 476 на републичком нивоу и 481 у предузећима локалног значаја (било је такође 1.106 фолксдојчера и 337 држављана СССР, бивших *белих* емиграната).¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁶ АЈ-50-119-242, акт Генералног секретаријата Владе НР Македоније, пов. бр. 120, 7.2.1947.

Македонија ће за све време постојања југословенске федерације остати најнеразвијенија република и са најизраженијом „техничком хендикепираношћу“. *Историја на македонскиот народ*, ур. Тодор Чепреганов, Институт за национална историја, Скопје, 2008, 316, 321.

¹⁰⁹⁷ АЈ-25-155-409, акт пов. бр. 454, 14.1.1949.

¹⁰⁹⁸ АС, МР НРС, Г-232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1947, акт пов. Бр 35, 13.1.1948.

¹⁰⁹⁹ АС, МР НРС, Г-232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, акт стр. пов. бр. 4, с.а [1950], прилог бр. 7.

Табела 5: Распоред страних стручњака у НР Србији (по националности и гранама савезних, републичких и локалних ресора), 1949¹¹⁰⁰

Ресори	Немци	Италијани	Мађари	Бугари	Румуни	ЦСР	Пољаци	Французи	Грци	Албанци	Аустријанци	САД	Холанђани	Свега
1. Савезни														
Тешка инд.	96	2	16	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	115
Рударство	136	9	27	25	23	3	4	16	8	0	30	3	0	284
Железница	19	25	0	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	48
Лака инд.	207	18	0	5	3	0	0	0	7	0	0	0	0	240
Електроприв.	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Пошта	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Свега 1.	460	54	43	33	26	4	5	16	15	0	31	3	0	690
2. Републички														
Грађевинарство	66	9	24	17	6	1	4	0	3	0	0	0	0	130
Пољопривреда	18	4	0	2	5	0	0	2	1	15	0	0	0	47
Саобраћај	11	4	1	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	19
Индустрија	54	4	2	8	4	5	3	2	3	0	2	0	0	87
Шумарство	9	7	2	7	3	0	0	0	1	8	0	0	0	37
Државне набавке	4	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Народно здравље	5	2	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	9
Просвета	8	1	0	26	1	1	0	0	0	18	2	0	0	57
Прехрамбена инд.	20	10	11	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	45
Трговина и снабдевање	5	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9
Комунални послови	2	1	0	1	0	0	0	0	3	0	0	0	0	7
Водопривреда	5	2	0	3	9	0	0	0	0	0	0	0	0	19
Свега 2.	207	47	45	69	28	10	7	6	11	41	5	0	0	476
3. Локална привреда	115	35	27	97	42	9	7	3	50	90	4	1	1	481
УКУПНО (1+2+3):	782	136	115	199	96	23	19	25	76	131	40	4	1	1.647

Према подацима (не сасвим комплетним) Управе за радну снагу Министарства рада НР Србије, почетком 1950. године на територији те републике, у предузећима републичког и локалног карактера (не и савезног), радило је 279 немачких и 16 аустријских држављана – стручњака, укупно њих 295 (додуше, чак половини нису израђени нови уговори, односно дозволе за рад, у складу са упутством бр. 1905 из

¹¹⁰⁰ Према табели у: исто.

1949. године), што је у односу на стање из 1949. године пад од готово 70%.¹¹⁰¹ Гледано према републичким привредним ресорима, почетком 1950. године у Србији је највише странаца било у индустрији (64), грађевинарству (26) и шумарству (17), а у оквиру локалне привреде (без спецификације ресора) највише је радило у предузећима АП Војводине (93) и ИОНО Београда (58).¹¹⁰²

Осим у највећим и најразвијенијим, странци су, што је и очекивано, радили и у другим градовима (па и мањим местима Србије), која су тек развијала своју индустрију. Нарочито су били заступљени у срединама у којима су се развијале нове индустрије (аутомобилска, поједине гране хемијске, нафтна и др). Један од таквих градова, који ће постати окосница југословенске радио (доцније електронске) индустрије био је Ниш. У том граду било је 1950. године укупно 380 странаца (не рачунајући 34 жене домаћег порекла које су биле удате за руске емигранте). Од тог броја било је 38 регистрованих политичких емиграната, 26 руских емиграната и 61 страни држављанин без назнаке држављанства (примљени у ФНРЈ током те године), као и 3 фолксдојчера. Од преостала 252 лица, која су вероватно у највећем броју представљала стране стручне раднике (мада би им се са великом сигурношћу могао додати и 61 странац без навођења држављанства), чак 174 чинили су држављани Немачке, 36 Грчке, 17 Пољске а преосталих 25 били су Бугари, Албанци, Аустријанци, Румуни, Италијани, Белгијанци и Чехословци.¹¹⁰³ Као и у другим до сада приказаним случајевима, немачка компонента доминирала је и на примеру тог града.

Доминација Немаца у структури страних радника и стручњака у Југославији происходила је из више објективних општих фактора, на које се наслонила усмерена активност југословенских власти надлежних за обезбеђење радне снаге. Најпре, у Југославији се налазио знатан стручни потенцијал међу ратним заробљеницима, које су у огромној већини чинили Немци, који ће држава временом почети све систематичније да користи. С друге стране, сем већ више пута поменуте бројности Немаца (староседелаца и немачких избеглица) који су у окупираној и производно девастираној Немачкој били без посла, важан фактор представљало је њихово

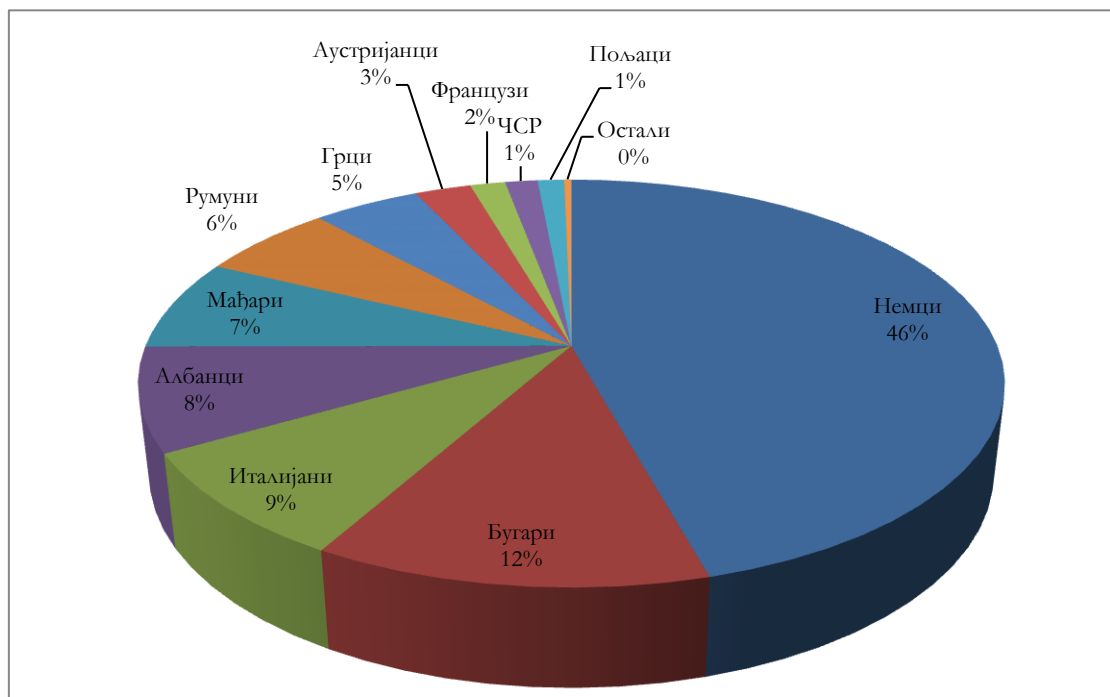
¹¹⁰¹ АЈ-25-152-404, Преглед упуслених Немаца и Аустријанаца, 24.1.1950. упореди са табелом у АС, МР НРС, Г-232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, акт стр. пов. бр. 4, с.а [1950], прилог бр. 7.

¹¹⁰² АЈ-25-152-404, Преглед упуслених Немаца и Аустријанаца, 24.1.1950.

¹¹⁰³ ИАН, НОГН, Планска комисија 1947-1951, Статистика (*грађанско стање*), 1950, ознака 20/18602.

образовно и искуствено богатство. Таква *попуња* готово да је била савршено компатибилна са потребама југословенске привреде која се тек будила, а имала огромне развојне амбиције. Захваљујући томе власти Југославије организовале су (уз све већ наведене недостатке) замашну акцију врбовања и ангажовања, првенствено посредством Војне мисије у Берлину.

Графикон 6: Национална структура запослених странаца у Србији почетком 1950. године

Према: АС, МР НРС, Г-232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, акт стр. пов. бр. 4, с.а [1950], прилог бр. 7.

Већ први транспорти немачких стручњака из Берлина сведоче о намери ФНРЈ да не само *постави на ноге* традиционалне привредне гране, већ и да развије новије делатности (аутомобилску индустрију, производњу синтетичких материјала и др).¹¹⁰⁴ Још наглашенија доминација рада Немаца била је у областима које су биле у производњи Југославије до тада биле сасвим непознате. Најупечатљивији пример представља радио-индустрија. Подаци о систематизованим и попуњеним радним местима у *Заводима РР* у Нишу више него сликовито сведоче не само о великој

¹¹⁰⁴ Транспортом од 13.3.1947, од укупно 11 стручњака (са којима је путовало и двоје чланова породица), осим експерата за машиноградњу, парне котлове, фабрике, локомотиве, радонице, заваривање, електротехничара и грађевинског техничара (по један), био је и стручњак за фабрикацију аутомобила и двојица стручњака за прераду синтетичких материјала. АЈ-17, Персонално, ф. 7, акт Министарства рада пов. бр. 453, 25.3.1947.

бројности Немаца у односу на друге стране стручњаке, већ показују да су поједини процеси били обављани искључиво (или готово искључиво) њиховим радом. Маја 1949. године, у тренуцима када се нишка радио-индустрија још уходава,¹¹⁰⁵ од 68 попуњених радних места у производним и развојним погонима 56 радника (82,3%) били су Немци. У алатници они су били једини запослени (10 радних места), а у осталим погонима чинили су изразиту већину (23 радника од укупно 32 у погону *радио-апарата*, 3 од 4 у *рентгену*, 7 од 8 у *жичари* и 13 од укупно 14 у *цевима*).¹¹⁰⁶

Иако се не може мерити с бројношћу и учинком Немаца, делатност Италијана на изградњи послератне привреде није била занемарљива. Слаб учинак југословенских званичних представништва у Италији на ангажовању италијанске радне снаге ипак није утицао на њихову бројност, која је расла из године у годину, првенствено као последица иницијативе (преласка) самих италијанских КВ радника (а делимично можда и као последица рачунања неких бивших држављана Италије у италијанске раднике).¹¹⁰⁷ Једно од сведочанстава томе јесте пораст броја захтева за омогућавање трансфера уштеђевина породицама у Италију или СТГ. Тако је у архивској грађи Министарства рада уочено 38 таквих захтева током 1948. године, 352 током 1949. и чак 710 током 1950 године (с тим да се тренд раста наставио и даље, у 1951. години).¹¹⁰⁸

Без обзира да ли је број од 4.000 присутних италијанских КВ радника (и још око 340 за 1948. годину планираних високих стручњака и радника)¹¹⁰⁹ одговарајући за нашу дефиницију страних стручњака, наводимо овде, као илустрацију њиховог обима у појединим предузећима или на појединим пословима, али још више важности која происходи из такве бројности, нека од већих ангажовања током 1948, 1949. и делимично 1950. године: Централна управа бродоградње ФНРЈ доставила је маја 1948. Министарству рада 89 уговора склопљених између предузећа *3. мај* и радника из зоне

¹¹⁰⁵ Указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ од 22.1.1949. Предузеће за производњу радио и рентген апарата *Заводи РР* у Нишу постало је предузеће општедржавног значаја. *Сл. лист ФНРЈ*, 8/49.

¹¹⁰⁶ АЈ, Комитет за радиодифузну службу Владе ФНРЈ (8)-5, Оперативно одељење, 1947-1950. *Заводи РР*, Ниш, Систематизација, мај 1949.

¹¹⁰⁷ У документу Министарства рада ФНРЈ с почетка 1948. године наводи се присуство 4.000 КВ радника из Италије „који су већ у земљи“, међутим касније евиденције не наводе тако висок број, односно пропорцију Италијана у укупном страном стручном радништву, те је могуће даје тим бројем обухваћен и део становништва СТГ. АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 1246, 14.2.1948.

¹¹⁰⁸ Захтеви су се односили на девизе за слање породицама у Италији или за потребе годишњег одмора који намеравају да проведу код куће (у овом другом случају тражене су и путне исправе). Сем Италијана који су радили у привреди био је и знатан број оних коју су делатности обављали у ванпривреди (нпр. музичари, уметници и сл). АЈ-25-160-433.

¹¹⁰⁹ АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 1246, 14.2.1948.

А СТГ; током јуна 1948. у ријечка предузећа приспело је 28 радника Италијана (24 из Италије, 4 из Трста), од чега 23 занатлија и 5 чиновника; бродоградилнице *Уљаник* из Пуле доставио је маја 1949. године 57 уговора са Италијанима; септембра 1949. године Управа за радну снагу Министарства рударства ангажовала је за потребе индустрије нафте 140 Италијана, углавном монтера; Министарство тешке индустрије ФНРЈ у периоду јануар-март 1950. године имало је по својим предузећима 113 Италијана – радника 5. групе (58 у Словенији, 21 у Србији и 34 у Хрватској); за 218 Италијана запослених у МНО преко филијале НБЈ за Хрватску одобрен је трансфер уштеђевина за први квартал 1950. године (по 1.500-2.000 динара), а исто је било и са 91 Италијаном при Министарству грађевина БиХ; итд.¹¹¹⁰

Осим њих, мада у стручном погледу нису представљали шаролику целину (попут Немаца), није без значаја ни рад Мађара. Најбројнија група – грађевински радници – радила је на више десетина градилишта широм земље (само у БиХ, која је, додуше, била највеће југословенско *градилнице* било их је у саставу више од двадесет грађевинских предузећа).¹¹¹¹ Судаћи према списковима који садрже личне и стручне податке четвртине укупног броја запослених мађарских грађевинара (829 од 3.295 запослених), средином 1947. године на рад у ФНРЈ дошао је, у просеку, зидар, узраста између 20 и 29 година, писмен, ожењен и отац једног детета. С обзиром на сврху доласка разумљиво је да је проценат зидара далеко надмашио остале.

Табела 6: Структура мађарских грађевинских радника у ФНРЈ, 1947¹¹¹²

Занимање	Број запослених	Процент запослених
зидар	589	71,04
тесар	184	22,19
палир и пословођа	25	3,01
техничар	11	1,32
молер	5	0,6
гвожђар	4	0,48
каменар	4	0,48
калдрмџија	3	0,36
бетонирац	3	0,36
кровопокривач	1	0,12
УКУПНО:	829	100

¹¹¹⁰ АЈ-25-162-435.

¹¹¹¹ АЈ-25-85-215, спискови Мађара по предузећима Министарства грађевина НР БиХ, 1947.

¹¹¹² АЈ-25-85-215.

Сви мађарски грађевинари били су писмени. У браку је било 64,2%, неожењених 35%, а разведених 0,8%. По запосленом, који је био у браку или разведен, долазило је 1,7 дете. Према животној доби, највећи број био је у трећој деценији (26,3%), потом у петој (21,2%), четвртој (20,8%) и шестој (19,2%), а осетно мање их је било у другој (8,6%) и седмој (3,9%).¹¹¹³ Међутим, старосна структура која је радила у БиХ наредне, 1948. године, била је кудикамо другачија. Од 864 евидентирана радника (мада је споразум предвиђао рад 850 лица), 373 су била између 40. и 50. године живота (43,2%), 263 су била деценију млађа (30,4%), 199 их је било између 21. и 30. године (23,1%), 19 између 51. и 60. године (2,2%), 8 до 20. године (0,9%), а 2 преко 60 година живота (0,2%).¹¹¹⁴ Највеће одступање заправо је последица промена у крајњим категоријама (најмлађима, до 20. године живота) и старијима од 50. година, што би било у складу са ранијим ставом да се избегну нестручни (и неискусни) и старији радници.

Сем грађевинских радника, који су радили на подизању разних фабричких постројења,¹¹¹⁵ значајан је био и рад Мађара у савезној металној индустрији. Већи број машинбравара, електричара, алатничара, ливаца, лимара и других радио је у *Фабрици машина алатљика* у Железнику, *Првомајској* у Загребу, *Војвођанској ливници* у Новом Саду, *Јасеници* у Смедеревској Паланци¹¹¹⁶ и многим другим предузећима.

Према уговору између југословенског Министарства пољопривреде и Бугарског градинарског савеза, с почетка 1948. године, као и каснијих договора, у ФНРЈ је стигло 115 баштована (85 организатора баштованског рада и 40 радника). Они су дошли у три етапе, а распоређени су по предузећима, заправо економијама, републичких влада (изузев НР Македоније), по економијама појединих савезних министарстава, као и по главним дирекцијама пољопривредних добара (савезној и републичким). Највећи проценат бугарских баштована нашао је ангажман на економијама Србије и нешто мање Хрватске, док је најмањи број њих радио у Македонији и Црној Гори.

¹¹¹³ Исто.

¹¹¹⁴ АЈ-25-158-424, Мађарски грађевинари у Југославији (БиХ), 1948.

¹¹¹⁵ Између осталих, зидали су фабрику тежких машина алатљика у Железнику, фабрику вагона у Славонском Броду, Прву механичка фабрика стакла у Панчеву, фабрику пекмеза *Билећанка*, разне машинске станице, војна слагалишта и друго. АЈ-17, Персонално, ф. 6, Подаци о стручњацима из Мађарске, 12.7.1947

¹¹¹⁶ У тим погонима био је 1947. године на раду укупно 21 металски радник из Мађарске. АЈ-17, Персонално, ф. 7, акт пов. бр. 2117, 11.10.1947

Табела 7: Распоред бугарских баптована, 1948¹¹¹⁷

Ред. бр.	Установа	Органи-затора	Радника	Органи-затора и радника
1.	Председништво Владе НР Србије	9	7	16
2.	Председништво Владе НР Хрватске	8	3	11
3.	Председништво Владе НР Словеније	2	-	2
4.	Председништво Владе НР БиХ	1	2	3
5.	Председништво Владе НР Црне Горе	1	-	1
	Укупно (1-5):	21	12	33
6.	Министарство рударства ФНРЈ	9	6	15
7.	Министарство тешке индустрије ФНРЈ	5	4	9
8.	Министарство лаке индустрије ФНРЈ	6	4	10
9.	Министарство саобраћаја ФНРЈ	3	3	6
10.	Министарство електропривреде ФНРЈ	1	1	2
	Укупно (6-10)	24	18	42
11.	Главна дирекција савезних пољопривредних добара	7	-	7
12.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Србије и Војводине	11	-	11
13.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Хрватске	8	-	8
14.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Словеније	5	-	5
15.	Главна дирекција пољопривредних добара НР БиХ	5	-	5
16.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Македоније	2	-	2
17.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Црне Горе	2	-	2
	Укупно (11-17)	40	-	40
	Укупно (1-17)	85	30	115

Остали страни стручњаци били су сувише малобројни да би представљали предмет било какве *расподеле* на савезне и републичке органе, већ су распоређивани сходно конкретним потребама за које су и ангажовани.

Распоређивање странаца по ресорима

Не настојећи да непорециво утврдимо број страних стручњака, можемо да уочимо да је, не рачунајући мађарске грађевинаре и металце, ратне заробљенике и *ослобођенике*, као ни Италијане који су самостално дошли на рад у ФНРЈ, само 1948. године, прве целовите године провођења Петогодишњег плана, било зацртано (и махом реализовано) ангажовање око 2.000 стручњака средње и високе спреме, углавном Немаца (раније је утврђено да се због мера штедње, неће одобравати

¹¹¹⁷ Према: АЈ-50-60-125, Распоред бугарских градинара.

ангажовање страних КВ радника).¹¹¹⁸ Од укупног броја странаца предвиђених за ангажовање у 1948. години највише их је планирано за рад у индустријско-техничкој струци (40%), у грађевинарству (30%) и у здравству (23%). Занимљиво је, иако је у структури готово свих тадашњих предузећа средњеобразовани кадар био знатно бројнији од високог, да је план предвидео ангажовање 1.397 лица са високом стремом и свега 575 са средњом (однос 70,8%-29,2%). То несумњиво сведочи о огромном недостатку најквалитетнијег кадра, највиших специјалиста, односно стручњака чији рад заправо омогућује остварење процеса рада осталих (нижих) чинилаца.¹¹¹⁹

Највећи број стручњака, 19,2%, планиран за индустрију (10,1% тешкој и 1,5% лакој индустрији ФНРЈ и 7,6% индустрији Србије), затим 9,9% за потребе рударства, 9,1% за саобраћај и 4,3% за електропривреду (респектабилних 10,1% планирано је за Министарство рада ФНРЈ, али ту се радило само о стручњацима здравствене струке). Када је у питању однос потреба савезне државе и њених чинилаца, ресорима ФНРЈ припадало је 1.014 стручњака (51,4%), а владама народних република 958 (48,6%).¹¹²⁰

У кључном изворишту за снабдевање стручном радном снагом, Војној мисији у Берлину, већ је у часу усвајања плана за 1948. годину био комплетиран списак са 214 имена средње и високо образованих стручњака, са којима је раније договорен ангажман и који су добили сагласност за долазак у ФНРЈ.¹¹²¹ Од тог броја њих 148 имали су звања за која је требало завршити вишу школу или факултет (машински, металуршки, електро, грађевински, хемијски и др. инжењери, архитекте, конструктори, геолози, лекари), остали су били техничари различитих профила, а тек петнаестак спадали су у КВ раднике (оних специјалности које су биле дефицитарне у ФНРЈ – прецизни механичари, дувачи стакла и по један керамичар, фрезер и ронилац).¹¹²²

¹¹¹⁸ Неколико редакција плана показује тенденцију сталног смањивања броја потребних стручњака. Сачувани прегледи показују да се пошло од бројке од 3.100 стручњака, која је редукована на нешто мање од 2.450, да би се коначно дошло до цифре 1.972 (одобрено у Секретаријату Владе ФНРЈ за персоналну службу). Ипак, у том општем тренду смањивања бројности, унутар појединих струка забележен је раст потреба (металурзи, геолози и ветеринари). АЈ-25-86-218, табеле СПК План потребе за квалификованим радницима из иностранства и План потребе за висококвалификованим стручњацима из иностранства, 1948; исто, План потреба за иностраним стручњацима у 1948. години; исто, предмет пов. бр. 3611, План потреба за иностраним стручњацима, 29.4.1948. и 7.5.1948.

¹¹¹⁹ АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 3611, табела План потреба за иностраним стручњацима, 29.4.1948; исто, акт пов. бр. 3461, 24.4.1948.

¹¹²⁰ Исто.

¹¹²¹ Списак, на којем је претходно било 429 имена, редукован је након одлуке да се за 1948. годину не ангажују КВ радници. АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 3461, 24.4.1948.

¹¹²² Исто. У Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу наставили су да из Министарства рада пристижу спискови кандидата за рад у земљи. О бројности Немаца речито сведочи списак из маја

Према једној табели из прве половине 1948. године у Министарству тешке индустрије (насталом у то време одвајањем ресора индустрије на лаку и тешку), радило је 766 страних стручњака. Од тог броја 224 странаца била су у металној индустрији, 207 у црној металургији, 197 у индустрији мотора, 128 у електроиндустрији, по 4 у индустрији цемента и индустрији алуминијума и бакра и 2 у индустрији ватросталних материјала. Укупно 243 лица ангажована су у иностранству (Немци), 454 је ослобођено из заробљеништва, 7 их је било из Бугарске и 62 из Мађарске.¹¹²³

Бројне табеле (спискови) страних стручњака на раду у индустрији ФНРЈ, сачуване у архивској грађи ресорних органа (министарстава индустрије, тешке индустрије и лаке индустрије, дирекција црне металургије, савезне индустрије мотора и др) сведоче о њиховом знатном присуству, међутим, такве табеле најчешће су недатоване што ствара потешкоће у утврђивању прецизне хронологије. Ипак, у кључним предузећима у сваком тренутку радио је одређени број странаца. Тако је (вероватно) почетком 1948. године 329 споља ангажованих запослених странаца у дирекцијама тешке индустрије радило код укупно 32 савезна послодавца.¹¹²⁴

Табела 8: Распоред странаца у дирекцијама Министарства тешке индустрије, 1948

Ред. бр.	Назив органа и назив предузећа (послодавца)	Број запослених странаца
1	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ МЕТАЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ	
1.	Фабрика вагона, Краљево	5
2.	Индустрија шинских возила, индустријских и енергетских постројења и челничних конструкција <i>Ђуро Ђаковић</i> , Славонски Брод	23
3.	Творница алатних стројева <i>Првамајска</i> , Загреб	4
4.	Војвођанска ливница, Нови Сад	3
5.	Товарна спљошних металних конструкциј и вијакон (Фабрика опшгих металних конструкција и вијка), Марибор	1
6.	Фабрика вагона <i>14. октобар</i> , Крушевац	4
7.	Фабрика алата <i>Југоалат</i> , Нови Сад	8
8.	Фабрика машина <i>Иво Лола Рибар</i> , Железник	43
9.	Титови заводи <i>Литострој</i> , Лубљана	7

1948, на којем је од 71 стручњака 67 било из Немачке, а тек по један из Белгије, Француске ЧСР и Бугарске (одобрено је 35 ангажовања). АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 3744, 5.5.1948.

¹¹²³ АЈ-19-211-1789, Списак страних стручњака Министарства тешке индустрије, с.а [1948]; исто и у: АЈ-16-23-28, акт бр. 472, 10.6.1948 (прилог: списак страних стручњака).

¹¹²⁴ АЈ-16-23-28, Списак ангажованих страних стручњака по дирекцијама, с.д [1948?]. Судећи према другим списковима у тај број нису укључена лица која су ангажована у земљи (*ослобођеници* или емигранти из Италије и СГТ који нису били део синдикалног споразума).

Помена странаца у том ресору има још из 1946. године. АЈ-17-9-9, акти о страним стручњацима из Немачке и Трста, достављање стручних картона и сл (јануар-април 1947).

10.	Фабрика мостова, вагона и гвоздених конструкција <i>Јасеница</i> , Смедеревска Паланка	4
	Укупно I:	102
II	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА ЦРНЕ МЕТАЛУРГИЈЕ	
11.	Главни конструктивни биро, Београд	4
12.	Железара <i>Смедерево</i>	1
13.	Железара <i>Зеница</i>	19
14.	Рудник и железара <i>Вареш</i> , Мајдан	3
15.	Железара <i>Сисак</i>	2
16.	Железарна <i>Јасенице</i>	4
17.	Железарна <i>Гуштањ</i>	5
	Укупно II:	38
III	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЦЕМЕНТА	
18.	Беоцинска фабрика цемента, Беоцин	1
	Укупно III:	1
IV	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ АЛУМИНИЈУМА И БАКРА	
19.	Товарна глиннице и алуминијума <i>Стрмишче</i>	6
20.	Творница алуминија <i>Лозовац</i>	1
21.	Електрометалуршки комбинат <i>Шибеник</i>	4
22.	при Дирекцији	1
	Укупно IV:	12
V	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ МОТОРА	
23.	Индустрија прецизне механике, Београд	15
24.	Товарна автомобиллов <i>Марибор</i> (ТАМ)	23
25.	Индустрија мотора <i>Раковица</i>	35
26.	при Дирекцији	2
	Укупно V:	75
VI	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ЕЛЕКТРОПРИВРЕДЕ	
27.	Творница електричних кабела <i>Елка</i> , Загреб	3
28.	Новосадска фабрика кабела <i>Новокабел</i> , Нови Сад	1
29.	Творница електричних жаруља ТЕЖ, Загреб	7
30.	Електротехнично подјетје <i>Искра</i> , Крањ	42
31.	Електроиндустијско подuzeће <i>Раде Кончар</i> , Загреб	47
	Укупно VI:	100
VII	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ ВАТРОСТАЛНОГ МАТЕРИЈАЛА	
32.	Фабрика шамота <i>Аранђеловац</i>	1
	Укупно VII:	1
	Укупно I- VII	329

Анализом властитих имена (неспорних) утврђено је да је око 83% њих немачко, 8% италијанско, 7% мађарско и 2% осталих (нејасних или југословенских).¹¹²⁵ Међутим, претходне, 1947. године, број немачких стручњака био је знатно већи.

¹¹²⁵ Исто.

Само је у Индустији мотора у Раковици (ИМП) октобра 1947. године радило 42 Мађара,¹¹²⁶ да би их нешто касније било 26.¹¹²⁷

Странци су, што је потпуно у складу са економском политиком и потребама развоја ФНРЈ, доминирали у металној, електро и индустрији мотора (аутомобила). Када је реч о савезној индустрији мотора, најзаступљенији су најпре били у Словенији (ТАМ), да би временом све већи број њих радио у ИМП. Док је у јесен 1947. године у Раковици радило свега 5 стручњака из Немачке, у мариборској фабрици било их је најмање 63. Међутим, нешто касније, током 1948. године, однос се постепено мењао те их је у ТАМ било око 45 (укупно 65, са 17 ослобођеника и једним Румуном и два Руса који су одраније боравили у Југославији), а у ИМП 40 (укупно 82, са 37 ослобођеника и одраније присутна 4 бела Руса и једним Грком). Укупно гледајући, са ослобођеницима и запосленим емигрантима, страни кадар у ИМП ће постати бројнији него у ТАМ (82 према 65).¹¹²⁸ Још почетком 1950. године радило је у ТАМ 55 страних држављана – 27 Немаца, 13 Италијана, 5 грађана СГТ и по два Чехословака, Пољака, Аустријанца, Грка и лица без држављанства,¹¹²⁹ а потреба за радом појединих стручњака у савезној индустрији мотора постојала је и након 1950. године.¹¹³⁰

Тренд раста броја страних стручњака и радника до 1949. године био је особеност и других грана тешке индустрије. Тако је у Генералној дирекцији црне металургије број од 49 споља ангажованих, с почетка 1948. године¹¹³¹, нарастао на 281 (у извору омашком наведено 291), али уз повећање броја предузећа под управом те дирекције (укључени су *Железарна Шторе*, рудници *Љубија* и *Цер* и Ваљаоница *Земун* са

¹¹²⁶ Тада је радило и 38 ослобођеника, од који су свега двојица оцењени као нерадници и недисциплиновани. АЈ-17, Персонално, ф.7, Извештај о кретању страних стручњака, 11.10.1947.

¹¹²⁷ У том тренутку (вероватно почетком 1948. године), радило је 6 стручњака ангажованих у Немачкој (3 машинска инж, варилац, механичар и монтер), 42 ослобођеника (од чега 8 техничара), 57 КВ заробљеника и 20 НК заробљеника (укупно 151 странац). АЈ-17, Персонално, ф.7, Индустија мотора Раковица (преглед странаца), s.d [1948?]

¹¹²⁸ Споља ангажованих у ТАМ било је 5 из ЧСР (од чега 4 Судетска Немца) и 40 из Немачке, а у ИМП 16 Мађара, 17 Италијана, 5 Немаца и по један Бугарин и Чех. АЈ-17, Персонално, ф.7, Извештај о кретању страних стручњака, 11.10.1947; АЈ-16-23-28, карактеристике страних стручњака (*Мотори*), s.d [1948?]; исто, Списак радника – страних стручњака који се налазе на раду у предузећима, s.d [1948?]; исто, Списак ангажованих страних стручњака по дирекцијама, s.d [1949?].

¹¹²⁹ АЈ-108-4-12, акт ТАМ, персонално, бр, 6, 10.1.1950. У наредним месецима број Италијана ће остати исти, али број грађана СГТ нарашће у марту на 15. Исто, спискови италијанских држављана који намеравају да шаљу динаре у Италију и у СГТ, 9.3.1950.

¹¹³⁰ АЈ-16-23-28, списак са образложењима, s.d [1950].

¹¹³¹ АЈ-16-23-28, Списак страних стручњака ангажованих по индивидуалним уговорима (стање на дан 18.1.1948). Разлика у односу на број наведен у претходној табели производ је немогућности тачног датовања извора табеле, али и различитог броја предузећа у саставу Дирекције, што је била последица повремених промена АОП појединих предузећа (тзв. дизање на савезни ниво).

укупно 173 странца). Када се узме у обзир и разлика која је настала укључивањем нових предузећа у тај савезни ресор, остаје да је повећање броја ангажованих веће од 100% (са 49 на 108 запослених).¹¹³²

За оцену важности рада страних стручњака битан је и њихов бројчани однос према домаћим стручњацима сродног или истог профила на заједничким радним местима, као и искуство које је стајало за њима. Добар пример за такво поређење пружа група инжењера и техничара који су средином 1948. године радили у конструкционим бироима предузећа Генералне дирекције савезне металне индустрије. У укупно 12 бироа радило је 63 домаћих и 49 страних (судећи по именима готово сасвим немачких) стручњака. Ако би се искључили конструкциони бирои два предузећа која су радила на територији НР Словеније (индустријски најразвијеније), у којима није било страних стручњака, а било је 22 домаћих, тај би однос био такав да би број странаца претезао над бројем домаћих инжењера и техничара.¹¹³³

Табела 9: Упоредни преглед бројности и радног искуства домаћих и страних стручњака у конструкционим бироима савезне металне индустрије, 1948¹¹³⁴

Ред. бр.	Конструкциони биро предузећа	Домаћи инж. и техничари (ИнТ)	Година искуства домаћих ИнТ	Страни ИнТ	Година искуства страних ИнТ
1.	<i>Буро Ђаковић</i> , Славонски Брод	13	132	18	219,5
2.	<i>Иво Лола Рибар</i> , Железник	6	35,5	8	140
3.	<i>Литострој</i> , Лубљана	11	72,5	0	0
4.	<i>Осијечка лџваоница</i> , Осијек	6	59	3 ¹¹³⁵	21
5.	Војвођанска ливница, Нови Сад	1	5	3	22,5
6.	Фабрика вагона, Краљево	2	20,5	3	63,5
7.	Фабрика пољопривредних машина <i>Змај</i> , Земун	1	5	4	48
8.	<i>Јасеница</i> , Смедеревска Паланка	4	37*	4	62,5
9.	<i>Југоалат</i> , Нови Сад	1	4	2	16
10.	<i>Првамајски</i> , Загреб	6	43	4	58

¹¹³² АЈ-16-23-28, Преглед систематизације страних стручњака и радника у категорије према решењу Министарства тешке индустрије пов. бр. 47/49, 1949.

¹¹³³ АЈ-16-23-28, акт бр. 472, 10.6.1948, са списком домаћих и страних инжењера и техничара у конструкционим бироима.

¹¹³⁴ Исто. Сем у конструкционим бироима, радили су у предузећима и други странци. На примеру предузећа која ће ускоро бити груписана у Генералну дирекцију савезне индустрије пољопривредних машина (*Војвођанска ливница*, *Осијечка лџваоница* и земунски *Змај*), види се да су то махом били *ослобођеници*. У новосадској и осијечкој фабрици их је током 1949. и 1950. било по 8, а у *Змају* 14, затим још 2 италијанска столара, а конструкторима се придружио холандски технички цртач, ожењен Југословенком, Кристијан Висер. АЈ-16-23-28, Преглед страних стручњака, s.d [1949]

¹¹³⁵ У питању су заробљеници.

11.	14. октобар, Крушевац	1	4	0	0
12.	Tovarna splošnih metalnih konstrukcij in vijakov, Maribor	11	125*	0	0
	Укупно:	63	542,5	49	651

* није наведен податак за по једног запосленог

Оно што је најзанимљивије у поређењу домаћих и страних конструктора у савезној металној индустрији јесте разлика у броју година радног искуства. Готово за четвртину мањи број страних инжењера и техничара имао је више од 100 година радног искуства. Ту разлику не мења битније то што за двојицу домаћих грађевинских инжењера није наведен број година праксе (мада не можемо искључити ни могућност да су били без радног искуства). Ако би се поново изузела два словеначка предузећа, радно искуство странаца било би двоструко веће од искуства домаћих стручњака.¹¹³⁶

У главним и генералним дирекцијама Министарства лаке индустрије (1948-1950), судећи по персоналној документацији, радило је 550-600 странаца (од којих је десетак одсто отпадало на руске емигранте). Највећи број њих чинили су Немци (око 88%), било је мало Италијана (нешто преко 4%), а остатак су чинили групе или појединци из Бугарске, ЧСР, Француске, Швајцарске, Аустралије, Данске, Грчке, Мађарске, Јерменије и др.¹¹³⁷ Још при оснивању министарства, у погонима дуванске, папирне, хемијске, прехранбене и текстилне индустрије, индустрије стакла и коже и гуме, медицинске производње и у *Југоштампи*, био је запослено најмање 240 странаца (101 стручњак из иностранства и 139 *ослобођеника*).¹¹³⁸ Занимљиво је да су у тој групи више од 15% чинили стручњаци са високим образовањем (инжењери, хемичари и доктори хемије), било је око 12,5% *средњег* кадра и око 72,5% КВ радника.¹¹³⁹

Бројност странаца у погонима лаке индустрије временом ће опадати, али не пуно. Још на измаку 1949. године било је на раду 215 странаца (додуше, међу њима и 67 избеглица из Егејске Македоније), од којих 116 Немаца, 10 Италијана, 8 Румуна, 6 држављана ЧСР, 4 Аустријанца, 2 становника СГТ и по 1 Мађар и Француз (68 ангажованих посредством Министарства рада, 53 *ослобођеника* и 27 *осталих*, ако се

¹¹³⁶ АЈ-16-23-28, акт бр. 472, 10.6.1948.

¹¹³⁷ Узорак на 50% архивске грађе. АЈ-10, Персонално, ф. 1 (А-Л).

¹¹³⁸ АЈ-10-9-10, спискови ангажованих страних стручњака и *ослобођеника*, s.d [1.2.1948?]. У тај број нису укључени запослени у Главној дирекцији за азбест, којих је почетком друге половине 1949. године било 11 (4 Немца, 6 Румуна и један грађанин СССР). АЈ-10-9-10, Статистички преглед о стању стране радне снаге за период 1.7–30.9.1949.

¹¹³⁹ АЈ-10-9-10, спискови ангажованих страних стручњака и *ослобођеника*, s.d [1.2.1948?].

занемаре избеглице). Осим њих, у ФНРЈ је тада било и 196 чланова породица 75 упуслених странаца, а 13 стручњака очекивало је долазак 16 својих укућана.¹¹⁴⁰ Даље смањивање броја запослених странаца биће уочљиво и у наредном периоду, а оно је не само последица смањених потреба ФНРЈ (заправо смањених могућности утрошка девиза), већ и све јаче жеље странаца (Немаца) за повратком. Тако је, на примеру предузећа Генералне дирекције за прераду стакла – у фабрикама стакла или сијалица у Панчеву, Параћину, Рогашкој Слатини, Загребу, Храстнику и Стражи – са почетна 82 страна стручњака и радника из фебруара 1948. године и 88 с почетка лета 1949, њихов број пао на 67 у јесен 1949. и на 53 на крају првог тромесечја 1950. године.¹¹⁴¹

Од самих почетака савезне радио-индустрије, у њена прва два предузећа, током 1948-1949. године радило је најмање 130 страних (немачких) стручњака. Највећи број (око стотину у сваком тренутку) зарађивао је своје припадности радом у *Заводима РР* у Нишу (касније: *Електронска индустрија*, Ниш), а двадесетак у Предузећу за радиоиндустрију *Никола Тесла* у Београду. Од укупног броја 5 стручњака припадало је првој групи, односно категорији (плата 18-20.000 динара), свега 1 другој (16.000 динара), 46 трећој (11-20.000 динара), 65 четвртој (8-12.000 динара).¹¹⁴²

Једна од кључних развојних грана југословенске привреде била је електропривреда. У њој, као незамењивој делатности подршке индустријализацији, али и показатељу модернизације друштва, која је још представљала и технолошку новину (домети предратне Југославије били су у том смислу веома скромни), своје место ће наћи и више стотина страних држављана. У архивској грађи фонда Министарства електропривреде Владе ФНРЈ, надлежног савезног ресорног органа за

¹¹⁴⁰ У тај број улази и 98 чланова породица Егејских Македонаца, који су иначе сви били ангажовани у савезној индустрији дувана. Број укућана Немаца износио је 87, а Чехословака 11. Занимљиво је да су породице довели готово сви Немци из совјетске окупационе зоне и тек десетак посто оних из западних зона. АЈ-10-9-10, Статистички преглед о стању радне снаге (дуван), 1.7–30.9.1949; исто, Статистички преглед о стању радне снаге, 30.9–30.12.1949.

¹¹⁴¹ У јесен 1949. године, што због стварне потребе за повратком, што услед страха од сложене међународне ситуације (економска блокада могућност напада земаља Истока на ФНРЈ), готово сви Немци су изјавили да желе да се врате у Немачку. Међутим, сугестија из Персоналног одељења Министарства лаке индустрије била је: „Чекати, док можемо дуже да их задржимо!“ АЈ-10-9-10, акт3581, 6.7.1949; исто, акт Генералне дирекције савезне индустрије стакла, пов. бр. 2928, 10.10.1949. О бројности такође и: исто, спискови ангажованих страних стручњака и *ослобођеника*, s.d [вероватно 1.2.1948]; исто, акт Генералне дирекције савезне индустрије стакла, бр. 913, 29.3.1950.

¹¹⁴² Првобитни распон плата у Заводима РР износио је 5.000-16.000 динара бруто. Део радника који је спадао у пету групу, и неколико који су имали стручност која се није могла употребити, није узет приликом категоризације у обзир и претпостављамо да њима после 1949. године није продужен уговор, док су се у првој групи, осим дипломираних инжењера и највиших специјалиста нашли и нарочито специјализовани техничари са дуго практиком. АЈ-8-51, *Заводи РР*, Ниш, s.a [1949]; АЈ-8-52, Радио индустрија *Никола Тесла*, Београд, кошуљица 8.4.1948 [спискови и објашњење категоризације, s.d].

развој електропривреде, сачувана је персонална документација о најмање 235 стручњака ангажованих из иностранства или ослобођених из ратног заробљеништва, који су у периоду 1947-1949. година ступили у уговорни однос с предузећима и установама у ресору савезне електропривреде.¹¹⁴³

Почевши ране 1947. године са тек неколицином експерата из иностранства (и, услед помањкања извора, неутврђеним бројем заробљеника и *ослобођеника* који су одраније радили), веома искусних, судећи по годинама радног стажа, и веома добро плаћених,¹¹⁴⁴ у ресору који је још увек тражио свој организациони идентитет,¹¹⁴⁵ број страних стручњака је до 1949. осетно растао, да би тек 1950. почео да стагнира и да опада.¹¹⁴⁶ Од 235 странаца у електропривреди, чији су персонални подаци сачувани у архивској грађи, њих 99 (42,1%) било је ангажовано *споља*, а 136 (57,9%) је ослобођено из заробљеничких логора након потписивања уговора о раду (у трајању од најмање једне године, а углавном су потписивани двогодишњи уговори). Међу стручњацима ангажованим у страним земљама највише је било држављана Немачке (без обзира на зону), чак 68,68%, затим Италије 7,07%, Аустрије 6,06%, Бугарске 4,04%, ЧСР и СССР (бивши руски емигранти) 3,03%, а било је и мађарских, француских, и шведских грађана, и лица без држављанства. Међу тим странцима среће се и десетак жена, (стено)дактилографкиња, од којих је једна, рођена у Холандији, дошла као секретарица реномираног електропривредног стручњака проф. Адолфа Лудина (Adolf Ludin, 1879–1968), док су неке биле супруге или кћери ангажованих инжењера (углавном у експертском бироу тог истог високог експерта).¹¹⁴⁷

Када је о националности споља ангажованих стручњака реч Немци су са 71,71% далеко на првом месту, с тим да им се може додати и 6,06% лица која су се у националном смислу изразила као Аустријанци. Далеко од тог броја су 7,07%

¹¹⁴³ Анализа на основу: АЈ-11-158/159-492/493 (персонални досијеи страних стручњака). Судећи према прегледима странаца у ресору савезне електропривреде за период 1947-1950. година, који су у више махова давали претежно поуздане пресеке стања, највећи број запослених у једном тренутку кретао се око 150-160. АЈ-11-87-286 (разни спискови страних стручњака).

¹¹⁴⁴ Први извори дају податке о тек десетак страних стручњака (Немаца), од којих је већина имала преко 25 година радног искуства и плате које су биле приближне или тек за 10-15% мање од највиших електропривредних руководилаца. АЈ-11-2-14.

¹¹⁴⁵ Тек у августу 1947. године савезна електропривреда ће са статуса генералне дирекције прерасти у ранг министарства.

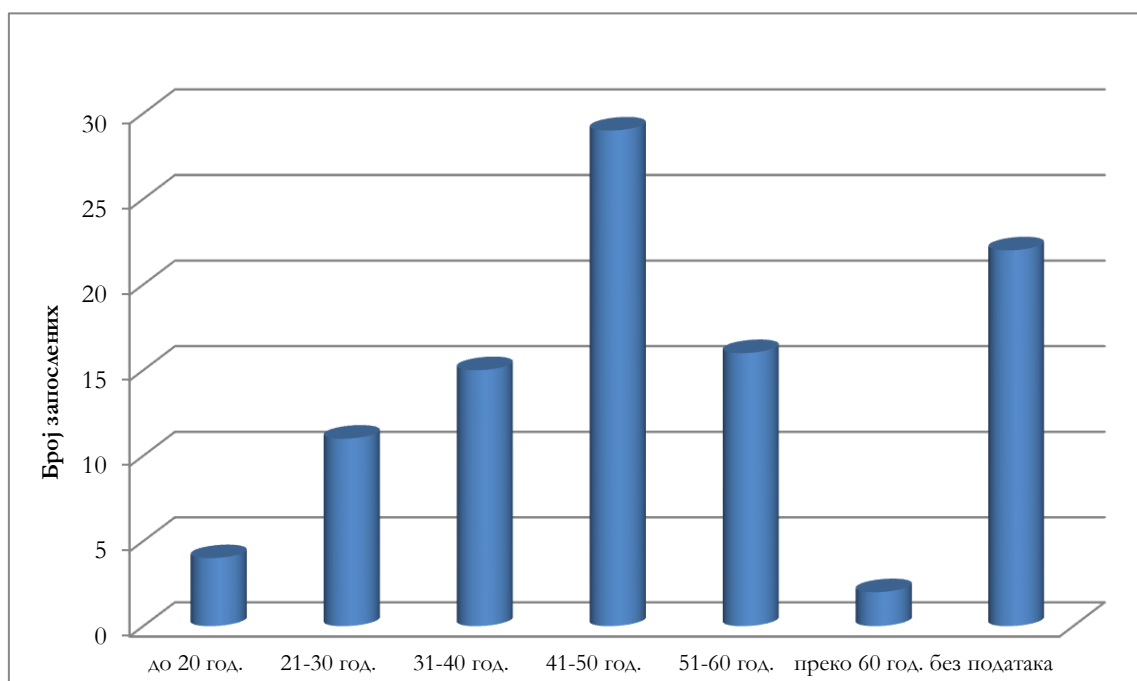
¹¹⁴⁶ АЈ-11-87-286 (спискови); АЈ-11-148-464, акт бр. 3475, 24.1.1950 (картони страних држављана).

¹¹⁴⁷ АЈ-11-158/159-492/493 (персонални досијеи страних стручњака); АЈ-11-87-286, Списак страних стручњака запослених у ресору Министарства електропривреде ФНРЈ, 24.5.1949.

Италијана, 5,05% Руса, 4,04% Бугара, 2,02% Мађара и Чехословака (остали држављани ЧСР били су Немци), те 1,01% Француза и Швеђана.¹¹⁴⁸

Међу електропривредним стручњацима највише је било особа у петој деценији живота (38%), затим лица у шестој (21%), четвртој (19%) и трећој декади (14%), те у другој (5%) и седмој (3%). Један од најмлађих странаца био је Забекоф Улрих (Sabelkof Ulrich) који је са 18 година, са оцем Паулом, стручњаком, дошао из Берлина и запослио се. Дакле близу 60% стручњака ангажованих у иностранству било је у годинама које се у радном веку сматрају најплодоноснијим – између 31. и 50.¹¹⁴⁹

Графикон 7: Старосна структура странаца у савезној електропривреди (1947-1949)

Према: АЈ-11-158/159-492/493 (персонални досијеи страних стручњака).

Електропривреда је спадала у грану која је у многоме зависила од знања и искуства страних стручњака, посебно они њени сегменти који су генерисали даљи развој или које раније није обављао домаћи кадар (нпр. пројектовање). Тако је у Савезном пројектантском бироу за термоелектрична постројења (Термобиро) из Београда, који је имао задатак да обавља истраживања и израђује типизирани пројекте термичких електрана, што је био посао који су пре рата радиле стране компаније и који је захтевао „виско квалифицирани технички персонал“, од самих почетака радио

¹¹⁴⁸ АЈ-11-158/159-492/493 (персонални досијеи страних стручњака).

¹¹⁴⁹ Исто.

већи број Немаца. Први спискови (вероватно из 1947. године) показују већу бројност запослених Немаца (укупно 15 цртача, техничара и архитеката и две дактилографкиње немачких имена) од Југословена (15 лица укључујући директора, његовог помоћника и секретара).¹¹⁵⁰ Следећих неколико година укупни број запослених нарашће до 65-70, али бројност Немаца остаје на веома високом нивоу (између 24 и 26 стручњака, укључујући и најмање две дактилографкиње Немице) и потреба за новим стручњацима биће евидентна.¹¹⁵¹ Чак и 1950. године, која означава драстичан пад укупног броја стручњака у привреди ФНРЈ, у Термобиро је радило 17 специјалиста (12 висококвалификованих стручњака и пет са средњошколском квалификацијом).¹¹⁵²

Слична ситуација је била и са пројектантским бироом за хидропостројења (*Хидробиро*), који је такође имао више од 20 немачких техничких цртача, техничара и инжењера, у бироу за разводна постројења и далеководе, у којем су од 16 систематизованих места седам попунила лица немачких имена,¹¹⁵³ као и у другим електропривредним предузећима и на градилиштима. Групе и поједини немачки стручњаци срећу се у савезним монтажним предузећима (*Термо-* и *Хидромонтажа*), Предузећу за испитивање и консолидацију терена (*Електросонд*), републичким електропривредним дирекцијама, локалним електричним предузећима, предузећима за електрификацију земље (*Електројуг*, *Електроисток* и *Електроцентар*) и на градилиштима свих термо и хидроелектрана.¹¹⁵⁴

Знатну потребу за стручњацима нејугословенског порекла имале су и железнице ФНРЈ, у којима је средином 1949. године радило више од 410 странаца (без 39 фолксдојчера, 9 Руса и 1 избеглице из Грчке), мада су раније исказане потребе, након

¹¹⁵⁰ АЈ-11-58-181, Списак људства *Термобироа* (Немачки стручњаци), s.d [1947?]; исто, Однос кадрова у *Термобироу*, s.d [1948];

¹¹⁵¹ АЈ-11-58-181, Списак намештеника *Термобироа* по звањима, s.d [1948/1949] (према том списку било је, сем 2 дактилографкиње, 5 ратних заробљеника, 7 ослобођеника и 13 лица ангажованих у Немачкој); исто, План потреба страних стручњака за 1949. годину, 21.10.1948; исто (и АЈ-11-150-469), систематизације s.d [1949].

¹¹⁵² АЈ-11-150-469, акт VIII бр. 4777, 2.2.1950.

¹¹⁵³ АЈ-11-46-155, акт пов. бр. 3027, 31.12.1948; АЈ-11-150-469, Хидробиро, персонална структура, s.d [1949/1950]; АЈ-11-56-179, Стручни савет Хидробироа, 1948; АЈ-11-46-155, Попис страних стручњака Електросонда, 16.6.1948; АЈ-11-57-180, систематизација Савезног пројектантског бироа за разводна постројења и далеководе, s.d [1948].

¹¹⁵⁴ АЈ-11-82-269, систематизација *Електросонда*, 5-11-1948; АЈ-11-150-469, *Термомонтажа*, 1.2.1950; АЈ-11-110-340, Страна радна снага у *Термомонтажи*, 1949; АЈ-11-62-195; АЈ-11-74-244, прекобројни кадар у електропривреди Србије, 2.7.1948; АЈ-11-152-478, страни стручњаци у Словенији, 2.2.1950; АЈ-11-76-253, Електрично предузеће *Београд*, 1948; АЈ-11-46-155, разни спискови, 1948; АЈ-11-120-348, страна радна снага у Словенији; АЈ-11-27-69, *Електроисток*, 2.1.1947; и др. јединице описа (види попис фонда АЈ-11), као и већина јединица описа о изградњи електроенергетских постројења.

редукције плана, у марту 1949. године, износиле 580 лица (80 високо образованих стручњака са факултетском или средњошколском наобразбом и 500 специјалиста радника).¹¹⁵⁵ Посебно велику заступљеност странци су имали на пословима у којима је домаће искуство било слабо. Тако су у Сектору за трасирање и обележавање пруга Завода за пројектовање Министарства железница Немци запослени по уговору чинили 63% особља.¹¹⁵⁶ Међутим, значајније од тога било је то што су статистички подаци о странцима у ресору железница квалитетно систематизовани и што дају податке не само о пореклу страних стручњака, већ и о броју чланова њихових породица у ФНРЈ, начину ангажовања, суми дозначених уштеђевина, као и количини пакета послатих у иностранство. Од наведеног броја странаца (укључујући фолксдојчере и избеглице, пошто се из статистике не могу издвојити), исправно закључен и одобрен уговор имало их је 376, а дозволу за рад 4 (преко 84%), међутим, број радника за које су испуњени картони личних података, ради достављања Министарству рада, износио је тек 137 (око 30,3% од броја ангажованих). Гледајући по групама на које су разврстани, најмање *валидних* уговора било је у петој групи (72%), а највише у првој и другој (100%). Месечне припадности исплаћиване страним радницима и стручњацима износиле су 3,078.280 динара, а појединачно, зависно од групе, кретале су се од 6.800 до 19.600 динара. Сем трошкова зарада предузећа је оптерећивао смештај странаца, а услед помањкања стамбеног простора неки су становали у хотелима (месечно је Министарство за то издвајало 54.880 динара за 19 стручњака), а многи су били у неодговарајућим становима (више од петине).¹¹⁵⁷

Судећи по персоналној документацији сачуваној у знатној количини у готово свим фондовима привредних органа, нарочито министарстава рада, индустрије и електропривреде, на узорку већем од 20% од укупног броја странаца на раду у ФНРЈ, може се закључити да је био присутан веома стручан, образован и искусан кадар, у годинама које се сматрају најплодотворнијим, да су га углавном чинили Немци, породични људи (ожењени, најчешће са потомством), и махом верници (претежно протестанти).¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁵ АЈ, Министарство железница Владе ФНРЈ (164), планови потреба за страним стручњацима (1948), предмет пов. бр. 406/49, 16.3.1949 и 26.3.1949 [фонд у фази архивистичке обраде].

¹¹⁵⁶ Покушај смањења суме уштеђевина које се шаљу породицама са 50% на 30% довео је до масовне претње отказима. АЈ-164-438, акт пов. бр. 10077, 30.8.1949.

¹¹⁵⁷ АЈ-25-155-410, Табела, образац SR-2, 30.7.1949.

¹¹⁵⁸ Анализа према: АЈ-11-158/159-492/493 (персонални досијеи страних стручњака); АЈ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; АЈ-25-87-219; АЈ-25-157-415. Узорак је мањи само у оним случајевима у којима одређене рубрике у картонима и евиденцијама нису попуњене, или их биографије нису

Табела 10: Преглед стране радне снаге у Министарству железница ФНРЈ, 1949¹¹⁵⁹

ПОРЕКАО РАДНЕ СНАГЕ	Бројно стање по групама						Од укупног броја			Домаћак породица				Слање уштеђевина		У тромесечју послало пакете			
	I	II	III	IV	V	Свега	ангажовало Министарство рада ФНРЈ	ослобођени заробљеници	остаали	Број страних радника којима су породице доведене у ФНРЈ	Укупан број доведених чланова породица	Број радника за које треба довести породице	Број чланова породица које треба довести	Број страних радника са правом слања уштеђевине	Уштеђевину шаље	Износ послате уштеђевине у тромесечју	Број страних радника који су послали пакете	10 кг	20 кг
Немачка совјетска зона	0	11	83	24	141	259	104	151	4	68	149	3	5	119	101	633.000	42	95	1
Немачка заједна зона	4	12	40	40	15	111	45	63	2	22	47	1	1	52	31	122.550	25	48	0
Аустрија	0	0	2	2	0	4	0	4	0	2	0	1	0	2	2	11.800	0	3	0
Италија	0	1	4	0	2	7	0	1	6	1	2	0	0	2	1	5.400	0	0	0
СГТ	0	0	0	0	4	4	0	0	4	0	4	0	0	1	1	0	0	0	0
ЧСР	0	0	1	1	1	3	0	2	1	1	0	0	0	1	0	5.800	0	0	0
Бугарска	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Мађарска	0	0	0	6	0	6	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Русија	0	0	4	0	5	9	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Румунија	0	0	2	0	5	7	0	6	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Пиринска Македонија	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0
Фолксландијери	0	0	0	0	39	39	0	0	39	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
УКУПНО:	4	24	137	73	213	451	149	227	69	94	202	5	12	177	136	778.550	67	146	1

садржале (нпр. део података о старости, брачном стању, броју деце и религијској припадности), што у битнијој мери није утицало на статистичку процену и утврђивање трендова и односа.

¹¹⁵⁹ АЈ-25-155-410, Преглед стране радне снаге (образац SR-2) у предузећима и установама Министарства железница ФНРЈ за период 30.6-30.9.1949, 30.7.1949 (табела у највећој мери саобразна изворној)

Страни стручњаци на раду у ФНРЈ, не рачунајућу велику групу мађарских грађевинара, ангажовану по колективном уговору на једнозначном и временски лимитираном послу, махом су имали немачко држављанство (близу 62,5%), следили су грађани Аустрије (око 9,5%), ЧСР (8,7%) и Бугарске (близу 6%), те италијански држављани (3,8%), совјетски, тј. *бели* (испод 2,5%), мађарски (око 2%), као и мањи број припадника других држава.¹¹⁶⁰ Национална структура није значајније одударала од тога. Било је око 67,4% Немаца, 8,7% Аустријанаца, 7% Чехословака, 5,7% Бугара, 3,8% Италијана, 2,4% Руса (*белих*), 1,7% Мађара, као и нешто преко 3% осталих (Француза, Швајцараца, Белгијанаца, Швеђана, Албанаца, Пољака, Јевреја, Арапа).¹¹⁶¹

Као што се и очекује од групе конципиране да стручним радом помогне развој привреде, споља ангажовани специјалисти поседовали су завидан ниво образовања. Занемарујући случај једног шеснаестогодишњег Руса који је био НК (чији је картон вероватно омашком завршио уз картоне стручњака), образовни ниво групе састојао се од 11,9% КВ радника (занатлија и мајстора разних профила, те стручних радника са одговарајућом праксом), 24,1% техничара (са средњом стручном спремом) и чак 64% више и високо образованих (од којих је било и нешто преко 1% студената).¹¹⁶² Таква структура у потпуној је дискрепанцији са образовном структуром Југославије првих година након Другог светског рата, али је и потпуно компатибилна са потребама једног тако неразвијеног економског система на његовом путу у модернизацију.

Према животној доби у годинама до 20. било је око 3,1% стручњака, између 21. и 30. године 16,8%, између 31. и 40. године 25,2%, између 41. и 50. године 34,4%, између 51. и 60. године 17,9% и старијих од 60 година 2,6%. Према брачном стању било је 87,1% ожењених, 10,9% неожењених и по 1% разведених и удоваца. Од стручњака који су били у браку, разведених и удоваца без деце је било 23%, са по 1 дететом 40%, са 2 деце 27,1%, са 3 деце 7,5%, са 4 деце 1,2% и са 5 и више деце 1,2%. На основу расположивих података, процењујемо да је од зараде странаца запослених у ФНРЈ на неки начин зависило преко 2.200 деце у Немачкој, Аустрији, ЧСР и др. земљама.¹¹⁶³

¹¹⁶⁰ Око 1% било је лица без држављанства а испод тог броја било је грађана Шведске, Француске, Швајцарске, Пољске, Албаније, Белгије, Ирака итд. Исто.

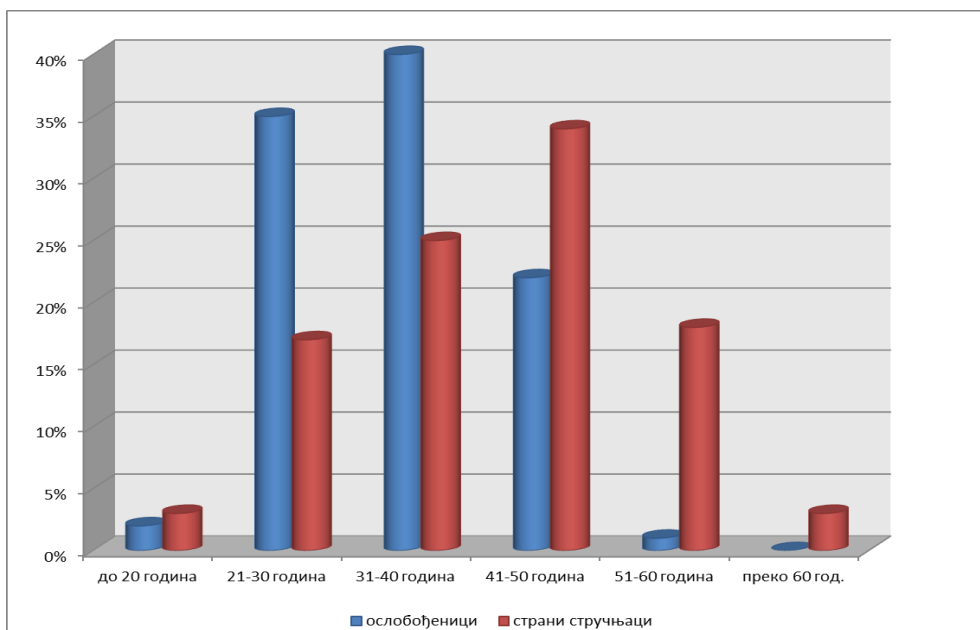
¹¹⁶¹ Било је ту најразноврснијих националних комбинација – Рус јеврејске вере који је рођен у Канади а живи у САД, затим Јеврејин-Немац, рођен у Брну и ожењен Чехињом, са којом има децу која се осећају као Чеси, Јеврејин-Аустријанац, итд. Исто.

¹¹⁶² Исто.

¹¹⁶³ Исто. Међу децу рачуната су не само рођена, већ и усвојена деца.

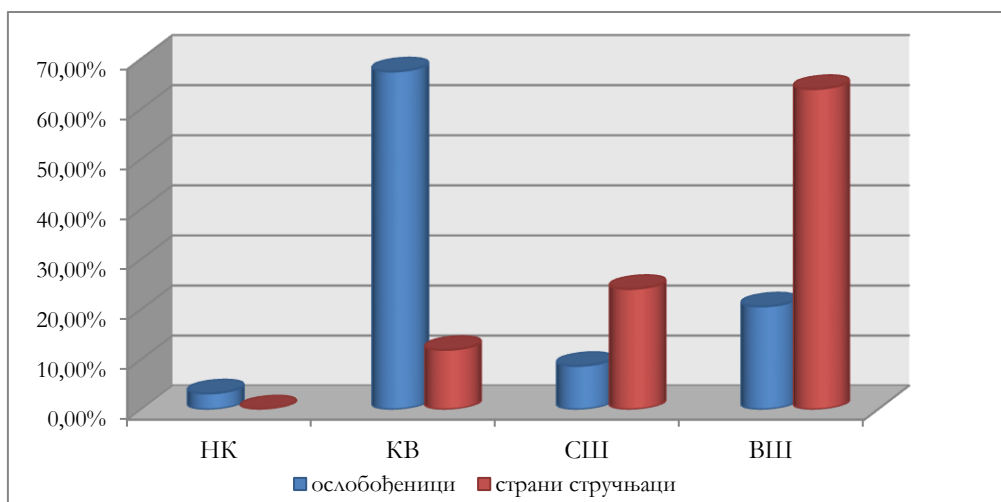
У погледу религије, мада су ти подаци у евиденцијама најоскуднији, процењујемо да је међу стручњацима највише било протестаната, око 39,9%, затим 20,8% католика, 18,5% православаца, 3,9% верника без спецификације вероисповести, 2,2% осталих вероисповести (муслиманана и Јевреја), а 14,7% били су атеисти.¹¹⁶⁴

Графикон 8: Преглед старосне структуре *ослобођеника* и страних стручњака

Према: АЈ-11-158/159-492/493 (персонални досијен страних стручњака); АЈ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; АЈ-25-87-219; АЈ-25-157-415.

Графикон 9: Преглед образовне структуре *ослобођеника* и страних стручњака¹¹⁶⁵

Према: АЈ-11-158/159-492/493 (персонални досијен страних стручњака); АЈ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; АЈ-25-87-219; АЈ-25-157-415.

¹¹⁶⁴ Исто.

¹¹⁶⁵ Исто.

Бројчана премоћ *ослобођеника* млађих година сасвим је сагласна њиховој претходној функционалности – учешћу у саставу оружаних снага, као што и бројчана доминација високо образованих (и животно *зрелих*) стручњака одговара сврси због које су се нашли у ФНРЈ – да својим знањем и искуством допринесу развоју привреде.

Иако су, како смо навели, евиденције мањкаве и тешке за анализу, највероватније да је укупни број странаца који су били на раду у Југославији у периоду 1945/46-1950. година оквирно износио између 15.900 и 16.500 (између 12.380 и 12.848 уговором обавезаних страних стручњака и *ослобођеника* и најмање око 3.500-3.700 мађарских грађевинара¹¹⁶⁶). Након периода којим се бави ова студија у земљи је, према проценама, остало најмање око 1.650 страних стручњака. Временом их је бивало све мање, а и мотиви за запошљавање су се променили (постали су део уобичајених кретања малог броја људи које су водиле пословне или животне прилике). Тиме је појава изгубила на ширини и обиму, свевши се на статистички незанимљиву појаву, а њени донети постали су економски ограничени. Ипак, и надаље ће остати мањи број страних држављана у Југославији, међу којима ће бити и оних који су ту нашли запослење. Тако ће средином осамдесетих година 20. века, пред сумрак југословенске федерације, у земљи бити запослена 1.622 странца и у евиденцијама служби за запошљавање пријављено још 576 страних држављана без посла.¹¹⁶⁷

Уговарање као основ рада и извор неспоразума

Понуда и тражња рада страних држављана постојала је у Југославији још од 1945, а на обиму је добила већ наредне године, знатно пре времена у којем ће појава бити институционално уоквирена, више-мање јасних метода у поступању, разрађених техника и одговорности.¹¹⁶⁸ Међутим, између формално јасних правила поступања и

¹¹⁶⁶ Године 1947. било их је 3.470, а наредне сезоне 850, међутим није могуће утврдити колико је било нових радника, а колико њих је поново дошло у Југославију. Такође, у збир није укључено око 270 мађарских радника металске и моторне струке пошто се није могло утврдити да ли су, као грађевинари, били обухваћени колективним уговором, или су појединачно уговарали посао у предузећима.

¹¹⁶⁷ На крају 1985. године највише страних радника у Југославији било је из Италије, Пољске, Чехословачке и СССР, а радили су највише у индустрији, затим у образовању, култури и здравству, те угоститељству и туризму. Према стручном образовању било је око 40% њих са високом и вишом школом, 23% са средњом школом, 22% чинили су КВ и ВКВ радници и 15% приучени и НК радници. S. Arsenov, „Економска емиграција и запошљавање странаца“, *Миграцијске теме*, год. 3, бр. 1, Zagreb, 1987, 91.

¹¹⁶⁸ Појава се може пратити у већем броју фондова савезних органа. Примери у: АЈ-50-119-242, акт МИП, пов. бр. 626, 25.4.1945 и пов. бр. 74, 3.5.1945; АЈ-17-97-97, акт Министарског савета, 26.5.1945; АЈ-11-6-20, писмо *Фабрике алуминијума а.д.* Београд, 21.6.1945; АЈ-11-7-31, акт бр. 812, 20.10.1946 (стручњаци Беч), 30.11.1946 (електропривреда); АЈ-17-127-128 (хемијска индустрија); АЈ-11-21-58, писмо Вернера Тетмајера, 20.2.1946; АЈ-17-1-1, акт Министарства инд. и рударства Хрватске, 16.3.1946; АЈ-17-5-5 (занатлије, стручњаци

начина на који се она примењују често није било подударности. Сагледавајући поступке државе, њених органа и привредних субјеката према страном раду, можемо уочити најмање три појаве чије су последице знатно реметиле међусобне односе. Опште говорећи, бољем разумевању и квалитетнијим односима сметали су *промена правила* (прописа који уређују права из радних односа), *административни пропусти* и *непоштовање уговорних обавеза*. Мада је након децембра 1946. године почео организован приступ ангажовању странаца и централно евидентирање, пошто је тиме задужено Министарство рада ФНРЈ, наставило се с ранијом праксом да стручњаке ангажују разне привредне делегације које су боравиле у Немачкој, Аустрији и ЧСР, делегати Привредног савета ФНРЈ, Централног одбора ССЈ (у случају Италијана), или СПК (приликом довођења Бугара). Ангажовање је било стихијско, без разраде плана. Сем знатног ангажовања стручњака из Немачке, Италије и СТТ, на основу специјалних споразума из 1947. и 1948. године ангажовани су радници из Мађарске, а у мањим броју и држављани ЧСР, Бугарске и Француске и др. земаља.¹¹⁶⁹ Намера да се упошљавање странаца обавља само према плану, посредством савезног министарства рада, није до краја реализована током читавог периода којим се бави ова студија, а ангажовања мимо њега, иако их је било мање, постојала су и током 1950. године.¹¹⁷⁰

Када су током 1946. године у иностранству успостављени први пунктови за ангажовање, уговори су закључивани пре поласка стручњака, мада је било и оних који су у ФНРЈ дошли без уговора. Нетипизирани уговоре, сачињене на основу општих смерница, потписивали различити представници државе *на страни*. Често се догађало да уговори садрже обавезе за које се унапред знало да се не могу извршити. У Берлину је преузимана обавеза да Војна мисија породици стручњака, до пресељења у ФНРЈ, даје за издржавање 200-400 РМ месечно (с тим да половину износа стручњак плати у ФНРЈ у динарима),¹¹⁷¹ обавеза о слању уштећевине и пакета у неограниченом износу, обавеза о посредовању при набавци намештаја по доласку у ФНРЈ, као и обавеза по којој ће влада Југославије давати заштиту и осигурање стана и имовине стручњака и

за сигналне уређаје и аутомобилску индустрију), 21.10.1946); АЈ-11-6-22, 16.12.1946 (електротехничари); АЈ-11-12-43, акт бр. 9328, 6.12.1946 (инж. и архитекте из ЧСР и Аустрије).

¹¹⁶⁹ АЈ-25-155-408, Извештај о страном радној снази у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950.

¹¹⁷⁰ Управа за пројектовање ИОНО Београда ангажовала је немачког моделара Ханса Вајера (1.4.1950), Министарство за науку и културу певачицу и наставницу певања Аду Пољаков (20.5.1950), а Министарство дрвне индустрије НР Хрватске Аустријанца Едуарда Хаерела (14.6.1950), рођ. 1884. године. Дошао је као „стручњак за жичне железнице“, а имао је заправо средњу трговачку школу. Исто.

¹¹⁷¹ Мада је исплата вршена до 1947. године наплата дуга стручњацима у земљи ишла је лоше због слабе евиденције у Берлину, па је део наплате остао нерелизован.

његове породице у Немачкој. У Прагу су уговори гарантовали да ће стручњак имати „потпуну слободу у приватном животу као и сви грађани ФНРЈ“ и „неповредивост донешеног и привређеног власништва“ (при чему се није бележило шта је све од имовине стручњак донео у ФНРЈ), давано је обећање да ће Југославија настојати да ослободи или осигура банковне улоге стручњака у ЧСР или Немачкој, покретну имовину, па и новац раније уплаћен за пензиони фонд или осигурање, а није ограничавана ни висина уштеђевине за слање у иностранство. Због мноштва сличних „незгодних обавеза“, Министарство рада је почетком 1947. године почело да ревидира уговоре, што ће изазвати бројне несугласице.¹¹⁷²

Неповољну слику дотадашњег начина ангажовања и уговарања дао је извештај из априла 1947. године. Уговори склопани у Берлину и у Прагу међусобно су се разликовали. Одговорне руководиоце у предузећима нико није консултовао „какви су стручњаци потребни и уз које би се услове могли примити“ и какви се услови за рад могу пружити. Стога се дешавало да се дају нереална обећања, што је изазивало нерасположење стручњака, а предузећа стављало у незгодну ситуацију јер нити су знала какве радне услове да обезбеде, нити на који начин правилно да искористе кадар о којем није било података. Нерасположење су исказали и домаћи радници јер су видели да поједини странци за слаб или непродуктиван рад примају високе плате, а синдикати нису објаснили важност присуства страних стручњака. Коначно, уговори су са правне стране „састављени на један дилетантски начин, с опћим фразама из којих се не види што једна страна има право дати, а друга примити“. Иако је могла бити дата једна прецизна директива у вези са извршењем уговора, она је изостала.¹¹⁷³

Појава која је изазивала знатне тешкоће била је језичка баријера, односно слабо познавање језика средине у којој је обављано ангажовање. Током преговора делегат ФНРЈ и стручњак не би се увек разумели, што је некад водило и до прекида сарадње. Како није било могуће утврдити шта је у разговору једна страна рекла другој, надлежни су тражили да делегати бележе све обавезе, договоре и појединости, и да од

¹¹⁷² АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 2302, 1.8.1947; АЈ-25-87-219, предмет пов. бр. 1299, 2.6.1947-13.6.1947; АЈ-25-155-408, Извештај о страниј радној снази, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950. Страни стручњаци су се могли држати уговора којим је утврђен облигациони однос, и послодавац би то морао да поштује, али многи су под притиском пристајали на измене, што је утицало на губитак поверења и раст разочарања.

¹¹⁷³ За клаузулу о једнократној помоћи за обезбеђење основне егзистенције дешавало се да у истој дирекцији један стручњак добије 100.000 динара (од којих ће потрошити 60.000), а други само 30.000. АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

стручњака узму детаљне податке. Најтеже је било штитити се од неповољног дејства појава које се нису могле уговором обухватити. Такав случај биће са ангажовањем лекара, др Херберта Шварца, неопходног 1950. године за рад у Скопљу. Убрзо по доласку у Македонију Шварц се, међутим, вратио у Немачку, „јер нема у Скопљу немачке школе у којој би његова деца, која би касније дошла, учила.“ Расправа о томе да ли је приликом разговора лекар изјавио да ће доћи у ФНРЈ сам, или с децом, што је нешто чиме се спекулише у документима, није била важна јер је странац одбио договорени рад и напустио земљу, што је произвело је трошкове и држави и стручњаку, међусобно урушило поверење, а проблем *на терену* није решило. Да ствар буде гора, случај др Шварца није био једини.¹¹⁷⁴

Језичка баријера стварала је проблеме и у земљи. Када је почетком 1947. године почео систематичнији рад на уговорима са странцима, у новим нацртима појавиле су се клаузуле које се позивају на разне домаће прописе. Међутим, странцима није дат превод тих прописа, па су многи били ускраћени за сва сазнања о својим правима и дужностима.¹¹⁷⁵ Сем тога дешавало се да се превод уговора на страном (немачком) језику не поклапа с оригиналом, па је тако немачки *архитекта и грађевински инжењер* постао на српскохрватском *грађевински техничар*.¹¹⁷⁶

Коначно, некоординација у раду државних тела и организација и недостатак информација нису биле реткост у поступку ангажовања страних стручњака. Рад на реализацији споразума између Генералне дирекције црне металургије и предузећа *Сименс* из Берлина о ороченом (једномесечном) ангажовању конструктора, инж. Серница (Sernitz), као делу послова на набавци нацрта за електро-пећ за *Железарну Штофе*, прешао је са делегата Министарства тешке индустрије, инж. Вуге, на трговачког изасланика у Берлину Сурлана. Како изасланик није пажљиво читао документацију, то је *Сименсу* доставио уговор о сарадњи не са поменутом дирекцијом, већ са предузећем *Југоелектро*.¹¹⁷⁷ Новоосновани Генерални конзулат ФНРЈ у Франкфурту на Мајни укључен је средином 1949. године у поступак ангажовања, а да запослени тамо нису били упућени у неопходне појединости, нити су обезбеђени

¹¹⁷⁴ Више њих вратило се „одмах иза доласка у ФНРЈ, јер нису били у потпуности упознати са условима рада“ АЈ-25-163-437, акт пов. бр. 294, 3.2.1951.

¹¹⁷⁵ АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

¹¹⁷⁶ АЈ-25-163-437, жалба Франца Буша, 5.7.1949.

¹¹⁷⁷ Како се случај не би отезао надлежно Министарство тешке индустрије прихватило је да уговор потпише *Југоелектро*, а да се услуга изведе у дирекцији. АЈ-106-56-78, преписка 1949, фол. 405-410.

нужни ресурси за тај рад. Тако је, на основу решења Министарства рада и МУП ФНРЈ требало организовати упућивање у земљу др Јана Ернеста. Када је стручњак дошао у конзулат по визу поставио је питање плаћања путне карте за себе, супругу и кћер. Конзулат није имао одобрење да у такве сврхе изда новац, а стручњак својих средстава да плати путовање, па је поступак стављен *на чекање* док Биро за страну радну снагу Министарства рада не извести шта даље да се ради. Решења за долазак у земљу била издата још у августу, односно септембру, а већ је био крај новембра 1950. године када је Биро припремио одговор да се и породици плате путни трошкови.¹¹⁷⁸

Успостављање прописа као извор промене преузетих обавеза

Озбиљније планирање потреба за страном стручном радном снагом, као и ефективних страних средстава плаћања за такозвани *девизни неробни план* почело је тек 1948. године. Истовремено, у Министарству рада ФНРЈ отпочело се са регистравањем уговора, који су типизирани и укључивали су обавезе које је послодавац могао испунити (додуше, и то са тешкоћама), као и висину уштећевине коју стручњак може слати у иностранство, а која је ограничена на 50% редовних бруто примања.¹¹⁷⁹

Усвајање прописа о раду страних стручњака и њихово мењање у периоду 1947-1950. година (упутство о ангажовању из 1947. и упутство и решења о ангажовању, снабдевању и категоризацији из 1949. године), као и општих радних прописа чије је дејство *погађало* странце (уредба о устаљивању радне снаге из 1950. године), готово по правилу смањивали су права странаца (или макар највећег броја њих), а ревидирање уговора у духу нових норми изазивало је знатно незадовољство и отпор.¹¹⁸⁰ Сем што су се мењали, прописи неретко нису били ни усклађени на свим нивоима државне пирамиде. Решења којима су у савезном министарству рада одобравани уговори о раду закључени између државних установа и надлежстава, с једне, и страних стручњака и *ослобођеника*, с друге стране, нису подлежала плаћању таксе, док је таква обавеза постојала када су привредна предузећа тражила одобрење уговора.¹¹⁸¹

Ипак, било је случајева где је крута државна бирократија попустила пред аргументима странаца. Додуше, тек неких странаца. За потребе Министарства тешке

¹¹⁷⁸ АЈ-25-163-437, акт пов. бр. 3741/1, 24.11.1950.

¹¹⁷⁹ АЈ-25-155-408, Извештај о страниој радној снази, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950.

¹¹⁸⁰ О регулативи види поглавље *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, потпоглавље *Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака*.

¹¹⁸¹ Сходно *Закону о таксама* плаћала се 30 динара. АС, ПК НРС, ф. 119 (Г-29), акт пов. бр. 2995, 30.10.1947; *Сл. лист ДФЈ*, 71/45.

индустрије још октобра 1948. године потписан је уговор са Албином Васерером (Albin Wasserer) из Целовца. Њиме је омогућено слање 50% зараде (од 13.000 динара) супрузи у Аустрију. У очекивању нових образаца Министарство рада месецима није одобрило уговор, те уштеђевина није могла бити дозначена. У међувремену требало је ревидирати уговоре у складу са прописима из марта/априла 1949. године, али Васерер је одбио да потпише док се све нерезализоване дознаке (тада већ 58.500 динара) не пошаљу. Нови обрасци уговора нису предвидели регулисање евентуалних ранијих обавеза, међутим, ванредним одобрењем Министарства рада омогућена је исплата. Аргумент који је Васерер имао у рукама био је необорив – он је био једини високи стручњак за израду и фабрикацију синтер-магнезита и руководио је у Краљеву радовима на изградњи фабрике (потоњи *Магнохрал*). Фабрика, која је сматрана једним од приоритета у земљи, морала је бити у функцији до 1950. године. Уколико би стручњак, који је био једини у земљи и један од ретких у Европи, напустио посао, морала би се обуставити њена изградња, што није било прихватљиво.¹¹⁸²

Међутим, и тамо где су преузете обавезе југословенској страни биле прихватљиве (оне дефинисане типским уговорима), ретко су сасвим поштоване. Најчешћи проблеми били су у домену трансфера уштеђевина (што ће бити, услед огромног недостатка девиза, *рак-рана* међусобних односа) и становања. Стручњаци су добијали неадекватне станове или су дуго боравили у хотелима који су били скупи, а нису обезбеђивали комфор потребан за квалитетан рад. Велике проблеме стварала је и крутост у опхођењу. У појединим предузећима нису разумели „да бољи и еластичнији поступак значи – бољи квалитет рада“ и више могућности да се крај страног стручњака оспособи и домаћи кадар. На неким местима, пошто су већина стручњака били Немци, заборављало се „да су они слободни људи, да су драговољно дошли у ФНРЈ, те се са њима поступа скоро као са заробљеницима.“¹¹⁸³ Стога не изненађује што је уговарање (и поступање) са онима који нису „драговољно дошли“, већ су преведени из статуса заробљеника често било још неадекватније.

У појединим предузећима уговарање рада пратиле су тешкоће изазване грубим формално-правним пропустима. Приликом склапања уговора са ослобођеним ратним заробљеником он је евидентиран на дан закључења, откад је текла једногодишња,

¹¹⁸² АЈ-25-164-438, предмет 6277/49, 24.5.1949.

¹¹⁸³ АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 2302, 1.8.1947. Понекад се ишло и у другу крајност, па су поједина предузећа наседали „извесним страним стручњацима-уцењивачима који за рад рђавог квалитета, траже високе награде, преко уговора“. Исто.

двогодишња или трогодишња обавеза. Дешавало се да уговор треба допунити или исправити, некад из сасвим формалних разлога, али тада је исправљан изворни и уписиван датум измене. Тако се јављала разлика и од неколико месеци, што је изазивало озбиљно незадовољство *пружаоца рада (ослобођеника)*, јер је његова уговорна обавеза за толико била дужа.¹¹⁸⁴ Сем тога било је случајева у којима *ослобођенику* који је потписао уговор о раду примерак уговора, након одобрења у Министарству рада ФНРЈ, никад није достављен. Коначно, најгрубљи пропуст представљало је одбијање предузећа да месецима закључи уговор. Такви радници били су ускраћени за сва права која би им по уговору припадала. Повремена подсећања надлежних републичких и савезних органа да се уговори морају закључивати *одмах* по ослобођењу заробљеника и истовремено са отпочињањем рада у предузећу, садржала су и упозорења о томе да је такво поступање неисправно и налоге за неодложно санирање таквог стања.¹¹⁸⁵

Крута централизација и строго управљање привредом ипак нису у многим предузећима на формално-правном нивоу и у сфери административних послова довели до пуне ефикасности. Из више пута понављаног обраћања органа надлежних за рад и радне односе локалним органима, привредним ресорима и предузећима на тему неправилности у поступку уговарања може се недвосмислено закључити да је *на терену* владала лабава административна дисциплина и да пун ред у пословима уговарања рада са *ослобођеницима*, као и са стручњацима *стаља*, није успостављен до самог краја њихово ангажовања. Међутим, административна алкавост није увек нужно ишла на штету странаца. Понекад је од тога *трпела* и државна каса.

Приликом доласка странаца Министарство рада им је на име аконтације давало одређену суму новца, која је морала бити враћена од првих припадљивости.¹¹⁸⁶ Према извештају с почетка 1949, током претходне године мноштво стручњака ипак то није учинило, неки ни после више ургенција. Они то непосредно нису могли учинити, већ посредством предузећа, али предузећа често о аконтацији нису ништа знала, а и кад су имала сазнања нису знала коме да дозначе новац.¹¹⁸⁷ У међувремену неки стручњаци су

¹¹⁸⁴ ИАН, НОГН, 1948. година, предмет пов. 124/48, 16.9.1948. и 23.9.1948. Из расписа Министарства рада НР Србије (пов. бр. 1073/48) види се да се немачки инструктор при одбору ЈСЈ обратио Министарству рада у вези са неправилностима у поступку уговарања рада са ослобођеним ратним заробљеницима и мерама за њихово превазилажење.

¹¹⁸⁵ ИАН, НОГН, 1948. година, акт пов. 124/48, 16. 9. 1948.

¹¹⁸⁶ Уобичајени износи били су 1.000-1.500 динара (више од две трећине свих исплата), али било је и мањих (500) и већих аконтација (2.000-2.500), па и знатно већих (3.000, 4.000 чак и 5.000 динара).

¹¹⁸⁷ О исплати аконтација и тешкоћама у враћању види акте из 1946. и 1947. године у: АЈ-17-9-9.

променили адресу, а било је и својеволног напуштања посла, без најаве и формалног отказа, чиме су за *повериоца* постали недостижни. Услед тога остала су знатна дуговања. Такође, било је и случајева *дупле наплате* социјалних доприноса (при исплати аконтације и при исплате зараде).¹¹⁸⁸ Стога је Министарство рада надлежним привредним органима доставило списак странаца – дужника (са висином аконтације, датумом исплате и називом установе или ресора у који су првобитно упућени) на основу ког их је требало идентификовати и утврдити где се налазе. Предвиђена је могућност да су неки странци дуговање вратили, о чему је било потребно доставити доказ. Укупно дуговање уписана 283 лица износило је 348.000 динара.¹¹⁸⁹ На жалост, некомплетност предмета није омогућила утврђивање колико потраживања је у наредном периоду наплаћено, али неконтролабилност која је пратила процес ангажовања стручњака, не само споља, већ и у земљи, и кроз овај пример је евидентна.

(Не)поштовање прописа

Најцеловитији прописи о раду страних стручњака донети су 1949. године. Упутство од 28. марта прописало је поступак ангажовања и уписења, а решење од 5. априла утврдило је обавезу категоризације запослених странаца и одредило њихова основна права и дужности. Прописи су били обавезни за све послодавце са страном радном снагом. Према упутству требало је пописати страну радну снагу затечену на дан 1. априла 1949. године, испуњавајући за сваког уписаног лични картон, и тај материјал, са статистичким прегледом, доставити Министарству рада до 31. маја 1949, а према решењу категорисати страну радну снагу у року од 15 дана од дана његовог ступања на снагу, и у року од три месеца (најдаље до 5. јула) ревидирати уговоре.¹¹⁹⁰ Иако су у упутству и решењу рокови јасно одређени, Министарство рада ФНРЈ је са представницима савезних привредних ресора и Министарством рада НР Србије држало посебну конференцију, три пута расписе упућивало (7. маја, 2. и 21. јуна 1949. године), подсећало републичке ресоре рада и слало службенике у обилазак надлежних органа како би се задаци обавили ваљано и на време.¹¹⁹¹ Међутим, неажурност, збрка,

¹¹⁸⁸ Иза 7 Мађара, који су 1948. године сами напустили посао у *Индустрији прецизне механике* у Београду остао је дуг од преко 14.900 динара (аконтација, трошкови обуће, дознаке породици, огрев, осветљење, кирија). АЈ-108-1-3, акт бр. 4367, 7.3.1949. Бројне промене радног места странци нису сами иницирали, већ су услед мањка кадра прераспоређивани. Дешавало да у сваком од тих предузећа неки добију аконтацију, а контрола се временом потпуно губила. АЈ106-107-135, акт бр. 18082, 29.5.1948.

¹¹⁸⁹ АЈ-25-164-438, акт пов. бр. 371, 12.1.1949.

¹¹⁹⁰ АЈ-19-211-1789, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 6282/49, 19.11.1949, Извештај КДК.

¹¹⁹¹ Исто.

па и некомпетентност надлежних тела и појединаца, којима је у делокруг стављено старање о раду странаца, представљали су непремостив проблем.

На конференцији Управе за страну радну снагу са представницима савезних ресора (електропривреде, рударства, железница, грађевина, тешке индустрије, лаке индустрије, поморства, пошта, војске и радио-дифузије), сазваној 29. септембра 1949. године због великог кашњења у примени прописа, Ђуро Бркан, шеф одсека за страну радну снагу поразно је констатовао да су Министарству рада достављена само 4 статистичка прегледа и 26 картона страних стручњака, да је тражено одобрење за разврставање 853 лица, а ревидирано 150 старих и добијено одобрење за 30 нових уговора. Поступак није убрзало ни раније упозорење по којем странци, којима до 5. јула не буду ревидирани уговори, неће имати право на слање уштеђевине. Очито да референти у министарствима нису проучили прописе, што је водило излишној преписци и кашњењу. Потврђено је да се страна радна снага и даље ангажује без одобрења Министарства рада, да нису регулисани радни односи, није обављена евиденција, нити утврђен број страних држављана на раду у ФНРЈ, те да се нису могле планирати девизе за трансфер уштеђевина. То је код странаца доводило до опадања елана, напуштања радних места ради интервенисања у Министарству рада и стварања незадовољства према „социјалистичкој Југославији“.¹¹⁹²

Као основне узроке таквом стању представници ресора навели су недовољан број референата, њихову честу смену (у Министарству електропривреде и по два пута месечно) и слабо познавање *материје*, раптрканост предузећа, враћање непотпуних картона, тешкоће приликом овере картона у одсечима унутрашњих послова, слабу заинтересованост неких руководилаца, неусаглашеност између звања стручњака и стварних радних места, кашњење у пријему образаца стручних картона (Министарство тешке индустрије прекасно је добило 5.000 картона), тешкоће које стварају странци желећи да се разврстају у што вишу (нарочито прву) групу, чиме би обезбедили повољнији основ за трансфер уштеђевина (раније су имали право на слање 50%), недостатак фотографија, питање ко ће платити фотографисање и слично.¹¹⁹³

¹¹⁹² АЈ-25-155-408, Записник са конференције од 29.9.1949, акт бр. 11414/49-XIV-2, 4.10.1949.

¹¹⁹³ Представник војске као посебан проблем истакао је питање трансфера уштеђевина за пребегле италијанске *антифашисте*. Како је рекао: „управи је врло незгодно, да у једном предузећу одобрава трансфер за оне које су довели, а за оне који су као политички непожељни побегли у нашу земљу не могу да трансферирају, те је потребно ово поставити као једно политичко питање“. Исто.

Чак и сами представници савезних ресора присутни на конференцији нису били сасвим у *тематици*. Наиме, четвртина позваних није дошла, а четвртина присутних није била упућена у активности у вези са страним стручњацима јер је тек од недавно радила те послове. Без сумње, страни стручњаци, предузећа и ресорна министарства, па и централна тела која су се старала о странцима, нашли су се у збрци из које се с муком излазило. Послови око категоризације и разврставања, нарочито због промене услова за трансфер уштећевина, изазвали су бројне реакције и жалбе стручњака, претње раскидањем, па и раскиде уговора, тражења одштете када је уговор раскидало предузеће итд. У таквим условима шириле су се и гласине како „сваког месеца има транспорт који иде за Немачку“, што је додатно компликовало ситуацију. Закључак конференције био је да се сви послови (достављање картона, категоризација и ревидирање уговора и дозвола за рад) заврше до краја октобра 1949. године, а у духу времена, на предлог представника Министарства рударства ФНРЈ, „примљено“ је такмичење за извршење рокова и квалитета рада.¹¹⁹⁴

Нови рок ипак није донео сјајне резултате. У Министарству рада закључено је да су предузећа, установе и персонална одељења ресора питању примене прописа о страним радницима поклонила слабу, већином никакву пажњу. Савезни и републички ресори до краја октобра тражили су категоризацију за укупно 1.884 стручњака, од чега је послато само 565 уговора (431 на ревизију, 106 нових и 28 допунских на одобрење), што значи да за 1.319 одобрених категоризација нису достављени уговори, достављено је 438 личних картона (у односу на категоризацију 1.446 мање), 13 статистичких прегледа (што је незнатно у односу на број ресора који имају стране раднике) и 78 извештаја о издатим дозволама за рад радника пете групе.¹¹⁹⁵

Обим непридржавања прописа и неизвршења обавеза, био је велики. С обзиром да је у Министарству рада до ступања на снагу решења о категоризацији било регистровано 11.167 уговора, а како је према доступним подацима (не сасвим тачним) 1.655 лица напустило ФНРЈ, остаје да је у свих пет група преко 9.500 странаца требало да има ревидиране уговоре и дозволе за рад, међутим, категорисано их је тек 1.884.¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁴ Исто.

¹¹⁹⁵ АЈ-19-211-1789, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 6282/49, 19.11.1949, Извештај КДК.

¹¹⁹⁶ Подаци нису сасвим поуздани јер предузећа ни ресорни органи, нису редовно извештавали о одласку странаца из ФНРЈ, као ни о закљученим уговорима или издатим дозволама за рад. Исто.

Преглед резултата о спровођењу у живот упутства пов. бр. 1905/49 и решења бр. 4271/49 код савезних и републичких органа види у *Апендиксу*, прилог 8 и 9.

О слабој посвећености ревизији сведочи и то што је тек мањи број уговора достављен исправан. Остали су се по неколико пута враћали *на дораду*, иако је Министарство рада у мају и јуну 1949. доставило обавезно тумачење решења и објашњење како се уговори испуњавају. Такво понашање, уз незаинтересованост многих руководилаца предузећа и надлежних органа, који нису обезбедили довољан број компетентних референата за бављење страним стручњацима, и уз уочено непоштовање уговорних обавеза, узроковали су мноштво жалби и притужби стручњака. Молба, готово вапај Министарства рада, упућен Комисији државне контроле, да се утврди одговорност за неизвршавање задатка одређених актима о ангажовању и категоризацији, без којих није било могуће успоставити потпуну евиденцију стране радне снаге и регулисане радне односе, дошла је, макар за већину странаца који су радили у Југославији прекасно. Тек поткрај јануара 1950. године Комисија државне контроле предузела је прве кораке на позивању на одговорност службеника неких одељења ресорних органа који нису поступили по упутству Министарства рада ФНРЈ.¹¹⁹⁷

Међутим, непридржавање прописа није било својствено само послодавцима. Мађарски машинци запослени у Индустрији мотора *Раковица* ни издалека нису испунили очекивања. Норму је испуњавала тек неколицина и стицао се утисак да су „олако схватили свој долазак у ФНРЈ“. Двојица из групе чак су нестала (Ференц Селецки и Шандор Штолба), са све алатом и дугом од по 2.000 динара.¹¹⁹⁸

Поседице непридржавања прописа

Неажурност и неправилности око спровођења категоризације и обнављања уговора са страним стручњацима на аката Министарства рада, и последице које су из тога проистицале, створили су низ тешкоћа и погоршали изгледе за продужавање уговора или даљи останак немачких и других страних стручњака на раду у Југославији. Извештаји инструктора за немачке стручњаке и раднике из БиХ, Хрватске, Словеније и Београда из јула 1949. године наводили су како се у многим местима не спроводи решење о категоризацији. Министарство трговине и снабдевања БиХ подређеним органима није проследило то решење, па су од 1. маја 1949. године сви немачки стручњаци у Сарајеву остали ускраћени за потрошачке карте. Тако је стручњацима 15. маја обустављено издавање јела у мензама јер нису предали потрошачке карте, а

¹¹⁹⁷ АЈ-19-211-1789, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 6282/49, 19.11.1949, Извештај КДК, са накнадно писаном белешком од 23.1.1950.

¹¹⁹⁸ АЈ-108-4-12, Извештај о кретању страних стручњака, Индустрија мотора Раковица, 25.7.1947.

породице са двоје, троје деце биле су присиљене да намирнице купују на слободном тржишту (које је у БиХ слабо функционисало). Када је крајем маја такво стање довело до озбиљне претње штрајком дела стручњака, инструктор за немачке стручњаке и раднике при ГО Савеза синдиката БиХ, Вилмс (Willms), самоиницијативно се обратио разним надлежним министарствима постигавши „успех“, тако „да се започело на врат на нос (са) спровођењем [sic] поменутог Решења“. У делу предузећа категоризација и друге одредбе из решења, међутим, нису спроведене ни наредних месеци.¹¹⁹⁹

Слична неажурност и потешкоће које су из ње проистицале (нерасподељене или *неувећане* карте, једнаке картама домаћих радника) владале су и у Подлабину, Београду (*Југоштамп*, Молерско предузеће *Дуга*, *Прецизна механика*, Министарство електропривреде), Ријечи и многим другим местима. Посебне тешкоће навео је у извештају инструктор за немачке стручњаке за Хрватску. Највише жалби изнели су Немци из ријечког *3. маја* у коме су тачке уговора прецртане самоиницијативно (право на слање новца, датум склапања уговора). Директор предузећа Вукасовић рекао је стручњаку Герду Царскеу (Gerd Zarske): „Ја немам интерес за немачким стручњацима. Они нека само раде, али нека не мисле“. Чак и тамо где се решење о категоризацији спроводило јављале су се тешкоће услед страха од разврставања и уопштавања проблема запажених у неким предузећима (остајање без уговора услед честих интервенција, брисање одредби уговора, нереализација допунских уговора, недолазак породица, кашњење већ потписаних уговора и сл). Међу страним стручњацима пуно се дискутовало о категоризацији и са неповерењем се очекивало предстојеће склапање нових уговора, а како би се неповерење амортизовало често су организоване дискусије са одборима синдиката и обећавана је помоћ око превазилажења нејасноћа.¹²⁰⁰

Посебну тешкоћу чинила је лоша хијерархијска координација у тумачењу и спровођењу акта о категоризацији. У више случајева су персонални референти или комисије за разврставање неправилним тумачењима подстицали стручњаке да прекину рад и напусте Југославију. Немачким стручњацима у фабрици аутомобила *ТАМ* у Марибору (26 особа) персонално одељење је саопштило да се припреме како би 17. јула 1949. године били у Београду ради повратка. *Персоналац* у Фабрици медицинских инструмената *Сутјеска* из Београда изјавио је да ће уговори са стручњацима престати да важе и сви бивши заробљеници бити до децембра враћени у Немачку. Генерални

¹¹⁹⁹ АЈ-25-41-131, Извештај о повратку немачких стручњака, 5.7.1949.

¹²⁰⁰ Исто.

директор текстилне индустрије рекао је стручњаку Амасшуберту (Amaschubert) да „сви немачки стручњаци могу сада да иду својим кућама“.¹²⁰¹ Слабост у тумачењу мишљења хијерархије осетио је и високо квалификовани стручњак Градског саобраћајног предузећа *Београд*, Вернер Цахман (Werner Zachmann), који је примао плату од 12.000 динара. Презадовољан његовим радом, директор предузећа обећао је и повишицу. Међутим, правник комисије за разврставање и склапање новог уговора рекао је Цахману како му је плата смањена на 6.000 динара, „пошто су сви страни стручњаци у погледу плате сада изједначени са домаћим стручњацима“. На задовољство управе предузећа и стручњака тај случај је убрзо ипак повољно решен. Слично је било и са немачким инжењерима и конструкторима из Министарства железница којима је и у новим уговорима утврђена плата одмерена још приликом ослобађања из заробљеништва или првог запослења две године раније (4.000 динара).¹²⁰²

Гласине су пратиле све етапе спровођења решења о категоризацији, а нарочита конфузија била је у вези са повратком немачких стручњака. Међу њима су почетком лета 1949. године почеле неконтролисано да се шире вести како се свако може пријавити Комитету за социјално старање ФНРЈ у Београду (Бранкова улица бр. 7) ради повратка кући, и то без икаквих *пацифа*. По Словенији се, пред транспорт планиран за 17. јул 1949, говорило да би Немци требало до тог дана да се појаве у Београду и да ће „на лицу места“ бити решено питање девиза за пут и све друго у вези са транспортом, што је било сасвим немогуће. Међутим, случајеви одвраћања стручњака „од даљег останка на раду у Југославији“ оцењени су у Министарству рада као нешто чиме се може нашкодити „социјалистичкој изградњи“.¹²⁰³

Посебне тешкоће имали су лоше информисани страни стручњаци који су у ФНРЈ довели породице. Један немачки стручњак, запослен у Хрватској, увече 30. јуна обавештен је како са женом и двоје деце треба 17. јула да буде у Београду ради повратка. Деца тог стручњака била су болесна и лекар је установио да нису у стању да путују, али у предузећу му је ипак речено како он „под сваку цену има да путује“. У многим предузећима, и поред јасног интереса за останком Немаца, нису ништа могли да учине услед лошег разумевања инструкција *одозго*. Застој у протоку информација, нетачно или делимично тачно обавештавање и конфузија која је из свега проистацала

¹²⁰¹ Исто.

¹²⁰² Исто.

¹²⁰³ Исто.

стварали су неповољно пропагандно дејство међу стручњацима у земљи, али и споља. Контролни органи знали су да се неправилности испољене ка повратницима могу на Западу користити против ФНРЈ. У једном извештају о повратку забележен је случај Дегнера (Degner), запосленог предузећу *Звезда* из Београда. Он је с породицом јуна 1949. године отпутовао у транспорту бивших ратних заробљеника. Међутим, код Салзбурга Американци су им због непоседовања виза онемогућили путовање. Аутор извештаја је веровао да ће америчка обавештајна служба „баш ове људе ставити под притисак и разумљиво је да ће од њих извући разна питања југословенских предузећа и извештаје“. Било је природно да ти људи за свој положај не криве Американце, већ Југославију што их је у Немачку упутила без исправа и није било неочекивано да они активно учествују у пропаганди против Југославије међу другим стручњацима.¹²⁰⁴

Како је наведено у закључку извештаја од 5. јула 1949. године, сви побројани примери подложни су провери и не може се на основу њих уопштавати. Међутим, аутор извештаја, Лаза Гаврић, запажа како они ипак указују на одређене опасности: „Из парола које круже међу немачким стручњацима, као: сви немачки стручњаци мора да се врате својим кућама, до децембра о[ве] год. не сме више ни један бивши ратни заробљеника да је овде, итд, као и из разних случајева неправилног примењивања решења о категоризацији од стране појединих персоналних референата, може се закључити да становити кругови имају интерес да немачке стручњачке одврате од даљег останка на раду у Југославији и тиме нашкоде социјалистичкој изградњи.“¹²⁰⁵

Трошкови и девизни одлив

Највећи трошак Југославије у периоду после Другог светског рата, а посебно по проглашењу *Првог петогодишњег плана* чиниле су инвестиције. Средства су прикупљана су из више унутрашњих и спољашњих извора, међутим у периоду 1948-1950, у време ескалације сукоба са земљама Истока, а пре учвршћивања веза са Западом и добијања помоћи и зајмова, Југославија је била готово сасвим упућена на домаће ресурсе. Инвестиције су трошила су велики део националног дохотка, па је *глад* за девизима била велика и константна.¹²⁰⁶ Страна валута је прибављана извозом руда, метала, дрвне

¹²⁰⁴ Исто.

¹²⁰⁵ Исто.

¹²⁰⁶ На инвестиције се у периоду 1947/49. година трошило готово сваки трећи динар националног дохотка (око 32%). Таква улагања у САД у периоду 1869-1938. износила су око 13%, а у предратној Југославији око 5%. Привредна ситуација 1950. била је тежа него раније. Економска блокада и суша снизиле су ниво производње испод учинка из 1949. и такво ће стање потрајати три године. У условима

маса и пољопривредних производа, али и продајом девизних резерви и злата,¹²⁰⁷ па се, с обзиром на тежак пут за њихово добијање, девизама располагало рестриктивно. У том смислу треба посматрати и ангажовање стране радне снаге (и честе неспоразуме који су настајали) као појаву која је изазивала перманентни одлив девизних средстава.

Питање утрошка девиза услед рада странаца било је веома важно за обе стране. Држава је имала интерес да смањи одлив страних средстава плаћања, док су страни стручњаци желели да што већи део зараде замене за девизе. Међутим, валутна правила у послератној Југославији била су рестриктивна. Страним стручњацима, и свим другим лицима, било је онемогућено изношење и уношење домаћег новца. Само изузетно, уз визирани пасош, могло се изнети или унети до 200 динара.¹²⁰⁸ Почетком 1946. године Народна банка је утврдила званични курс валута (који ће до 1951. године бити прилично стабилан),¹²⁰⁹ а потом омогућила да сви путници у иностранство (домаћи и страни) могу добити страна средства плаћања, али само у валути земље у коју путују до противвредности од 3.000 динара (1.000 динара за ЧСР). За сва средства преко тог лимита морала се обезбедити посебна дозвола Министарства финансија, с тим да се води рачуна о квотама које су друге земље утврдиле за унос сопствене валуте.¹²¹⁰ Питање девиза и њиховог одлива представљао је велики проблем за сиромашну Југославију, државу слабе наследне базе, тешко оштећену током рата, неопорављену и стављену под блокаду Истока, а недовољно окренуту остатку света. Зато је било важно спречити неограничено право стручњака на слање уштеђевине у иностранство и увести лимите, а кроз ревизију уговора још и смањити раније остварена права.¹²¹¹

кулминације *Хладног рата* издаци за обрану порасли су на 24%, а за инвестиције се одвајало више од трећине националног дохотка, па је штедња је била императив. Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 54, 154.

¹²⁰⁷ АЈ-12-901, *Проблематика наше девизне ситуације*, акт строго пов. б.б, 8.8.1949.

¹²⁰⁸ АНБ, 1/III, *Историјска архива*, к. 385, Банковно-валутно одељење Министарства финансија ДФЈ, Решење о забрани изношења и уношења динара, VII бр. 1799, 11. 5. 1945. При изношењу ограничена је и вредност апоена (на 50 динара). Вишак новца путници су пријављивали на граници и он је депонован до повратка у земљу, а непријављене динаре царина је конфисковала (уз потврду).

¹²⁰⁹ Исто, дос. 385, Распис Народне банке ФНРЈ, Главне централе, бр. 184/78, 16.10.1946 (упутства за обављање послова купопродаје ефективних страних валута); *Сл. лист ФНРЈ*, 93/46. Однос динара и страних валута види у *Апендиксу*, Прилог 10.

¹²¹⁰ У Аустрију се могло унети 10 шилинга, у Мађарску 50 форинти, у ЧСР 500 круна, у Бугарску 2.000 лева и у Италију 5.000 лира. Свака продаја страних средстава плаћања бележена је у путну исправу. Исто, дос. 385, Распис Народне банке ФНРЈ, Главне централе, бр. 187/81, 16.10.1946.

¹²¹¹ Уместо раније уобичајених 50% прихода за све стручњаке, решењем о категоризацији (1949) за прву групу високих специјалиста (најмалобројнију), као основица за слање у дознака прописано је 50% бруто прихода из уговора (искључује све додатне приходе). Остале групе, сходно рангу, имале су основицу од 40%, 30% и 20%, а пета група (КВ радници) је готово потпуно искључена (тек приликом напуштања земље могли су се надати мањој суми девиза). Стручњаци којима је део уже породице био у ФНРЈ од средине 1950. године могли су, сходно објашњењу Министарства рада (29.7.1950) слати ван

У целини узев, девизни трошак ангажовања стручњака настајао је из два основна извора – трошкова врбовања у иностранству и трошкова слања уштеђевине породицама. Поред свих формалних ограничења и доношења регулативе, услед непридржавања прописа, нарочито оних о регистровању уговора у Министарству рада, централни државни органи нису могли имати тачну информацију колики је број странаца на раду у ФНРЈ, па тиме ни колика је стварна обавеза државе у ефективним средствима (девизама) за трансфер уштеђевина. Ни јаснија правна разрада обавеза у вези са страним држављанима на раду у Југославији из марта и априла 1949. године није прецизно утврдила бројност странаца, нити сасвим регулисала радне односе. На ажурност није много утицало ни то што је утврђен рок за ревизију (5. јул 1949) и што је ревизија и категорисање били *conditio sine qua non* трансфера уштеђевина.¹²¹²

Око слања уштеђевина дуго је владала конфузија. Како преузимање обавеза и потписивање аката о ангажовању у иностранству није било усклађено са оним што се у земљи од те обавезе очекивало, то је настајао простор за слободно тумачење и различито разумевање облигација, па тиме и за незадовољство странака. Већ је поменуто да су мисије и војне делегације још од 1946. године преузеле исплату потпора породицама стручњака, а да за то нису добиле сагласност. Плаћања су, судећи по бројним представкама, била неуредна, а када је дошло време за рапчишћавање питања таквих трошкова Министарство рада одбило је да подржи било које плаћање сем *слања уштеђевине*. Када је марта 1948. године дошло до обуставе таквих исплата, породице стручњака у Немачкој остале су без прихода. Са аспекта стручњака тиме је настао дуг. Тако је, до краја 1947. године, породица др Кребса потраживала око 11.000 РМ, син стручњака Бауерсакса жалио се да више месеци није добио исплату, а из Војне делегације у Бад Салцфлену фебруара 1948. потраживан је већи број дуговања из прошле године. Проблем је настао и код већ извршених исплата на име потпоре (плаћања од краја 1946. до краја 1947) у укупном износу од преко 26.000 РМ. С обзиром да Министарство рада није прихватило покривање таквих исплата, позиција Војне мисије нашла се у минусу. На санирање дугова и минуса у буџету Мисије радиће

земље само половину прописаног износа. АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији страних држављана, бр. 4271/49, 5.4.1949; АЈ-25-167-440, акт бр. 10834/50-XIV/2, 22.12.1950.

¹²¹² Види: АЈ-25-155-410, Упутство пов. бр. 1905/49, 28.3.1949; исто, Решење о категоризацији, бр. 4271/49, 5.4.1949; АЈ-25-155-408, Извештај о странијој радној снази, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950.

се још месецима (чак ни у марту 1949. минус није *покривен*), што је додатно кварило слику о Југославији и остављало горак укус код свих оних који су трпели последице.¹²¹³

Извори сугеришу да изостанак слања уштеђевине у иностранство није био увек последица крутости државних органа и административних пропуста, већ понекад и воље самих стручњака. Без обзира на узрок недостављања, у иностранству су се дешавале веома непријатне сцене. Био је не мали број приговора, па и тужби породица које су остале без средстава за издржавање и чији су чланови радили и добро зарађивали у Југославији, усмерених против Војне мисије у Берлину, заправо против ФНРЈ.¹²¹⁴ Такође, слање уштеђевина за део стручњака из источне зоне Немачке онемогућено је од 1949. године услед прекида политичке и економске сарадње.¹²¹⁵

Како није могуће утврдити егзактан број странаца на раду у ФНРЈ (а бројност је непрестано варијала), није изводљиво сасвим израчунати трошак који је настао трансфером уштеђевина. Ипак, на основу података о општим и ресорним девизним неробним плановима за 1948. и 1949. годину могуће је стварање поузданих процена. Након умањења првобитног плана страних стручњака и радника за 1.600 (почетком 1948. године) на име девиза за слање уштеђевине за око 9.500 запослених и за око 5.950 планираних било је намењено 435,201.900 динара (утрошиће се до краја године готово пун износ – 434,188.800 динара), и још 9,404.000 динара за издатке делегата у иностранству (укупно близу 8,900.000 долара). Била је то највећа позиција у плану одлива девиза, али том сумом нису исцрпљени трошкови у вези са страним стручњацима јер је на позицији Министарства рада на име других издатака планирано још 6,000.000 италијанских лира, 2,145.000 лева и 664.412 мађарских форинти.¹²¹⁶ Следеће године план је услед кризе умањен скоро за девет пута. На име „уштеда страних радника“ планирано је 46,942.000 динара, а на име „хонорара за стране стручњаке и аналитичаре“ још 2,079.000 динара.¹²¹⁷ Како број странаца на раду није ни

¹²¹³ АЈ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око ангажовања немачких стручњака, 2.1.1948; АЈ-25-167-440, Списак потраживања, бр. 148/1, 19.2.1948; исто, предмет бр. 1987, 9.3.1948. и 16.3.1948; исто, Исплата потпора породицама страних стручњака у Немачкој, јул 1948; АЈ-25-164-438, акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 635/1, 5.10.1948; исто, акти пов. бр. 6275, 31.8.1948. и пов. бр. 3447, 28.3.1949.

¹²¹⁴ Како је наведено у допису Војне мисије у Берлину: „Због оваквих неизвршавања својих дужности, имамо посла са адвокатима, са судом, са местном општином, са социјаломтом [sic] ит.д.“ АЈ-25-152-404, акт Војне мисије, Берлин пов. бр. 429/1, 28.7.1949.

¹²¹⁵ АЈ-25-167-440, акт бр. 2311, 23.5.1950.

¹²¹⁶ Првобитни план предвиђао је трошак од 543,156.400 девизних динара. АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 1246, 14.2.1948. О плану и утрошку девиза: АЈ-12-901, Предлог девизног неробног плана за 1948. и Ревизија плана одлива девиза 1948, 4.2.1948; исто, Преглед одлива девиза у 1948.

¹²¹⁷ АЈ-12-901, материјали о девизном неробном плану и одливу према том плану за 1949. годину.

изблиза толико редукован, то је таква цифра првенствено последица смањења њихових права путем аката о ангажовању и категоризацији. О томе сведочи белешка из фебруара 1949. намењена министру финансија, у којој се објашњава као првобитни уговори (1946-1947. године) махом нису дефинисали лимите уштеђевине која се може слати у иностранство и како је то уговорима из 1948. године промењено (50% основне зараде), мада је остало нејасно каква су права стручњака у вези са изношењем девиза приликом одсуства или дефинитивног повратка, те се сугерише да ако се из ма ког разлога буде мењао „постојећи тип уговора“ потребно је „водити рачуна о ефекту одлива страних средстава плаћања, који би уследили на основу уговора“.¹²¹⁸ Како ће након ревизије уговора из 1949. године тек мали део стручњака задржати иста права у погледу слања уштеђевине, то је очигледно сугестија уродила плодом.

Осим обима уштеђевина није могуће непорециво утврдити ни укупну суму утрошених девиза на свим пословима који су пратили ангажовање и рад странаца, а које су, између осталог, подразумевали путне трошкове (гориво, карте за воз или авион, таксе и визе и сл), трошкове боравка и рада делегација (смештај, исхрана, административни и трошкови оглашавања), смештај и исхрану стручњака од тренутка окупљања до поласка у ФНРЈ, трошкове повратка кући и др. Ипак, извесне вредности су познате. За последњи квартал 1946. године Министарству индустрије одобрено је 630.000 динара „ради подмирења трошкова око прикупљања и одапиљања у Југославију стручњака из иностранства, потребних нашој индустрији“.¹²¹⁹ Делегат који је радио на врбовању стручњака у Прагу, инж. Галековић, потрошио је током друге половине јула и августа 1946. године преко 70.000 динара, и у октобру задужио још 200.000,¹²²⁰ а персонални референт Главне управе железничког саобраћаја, машина и алата, Душан Сужњевић, добио је за 15 дана пута у ЧСР 200.000 динара.¹²²¹ Министарство рада ФНРЈ је са буџетске линије на којој су се налазила средства за ангажовање стране радне снаге током првих седам месеци 1947. године утрошило 4,850.000 динара. Тим новцем ангажовано је 4.000 странаца (из Мађарске, Аустрије,

¹²¹⁸ АЈ-12-901, белешка, 19.2.1949.

¹²¹⁹ АЈ-17-9-9, акт Министарства финансија ФНРЈ бр. 10655, 21.9.1946.

¹²²⁰ АЈ-17-9-9, акт Персоналног одељења Владе ДФЈ, бр. 64, 9.9.1946; исто, бр. 549, 18.3.1947. Спецификација трошкова обухватила је банкарске провизије, исплате аконтације, трошкове слања депеша у ФНРЈ, трошкове транспорта (пренос и отпремање робе и покућства, возарина за вагоне), хотелски смештај, таксе за молбе, реекспедиција вагона, 3.000 комада цигарета *Морава* за репрезентацију, трошкови коришћења аутомобила у Прагу, исхрана стручњака и возача током пута и сл.

¹²²¹ АЈ-17-9-9, акт бр. 7946, 28.10.1946; исто, бр. 24401, 27.12.1946.

Италије, ЧСР, Бугарске и др). На истој буџетској позицији остало је свега 150.000 динара, а до завршетка године планиран је утрошак још 3,000.000 динара (претежно за стручњаке из Немачке и Белгије) – укупно 8,000.000 динара за 1947. годину.¹²²²

Према извештају Народне банке ФНРЈ на име слања уштеђевина у Немачку у периоду од јануара до 30. јуна 1948. године утрошено је 654.261,94 РМ, а за месец јул исте године још 41.510,00 РМ (укупно: 1,787.704,38 динара). Како би се наставиле исплате до краја године и проширио списак корисника на све високе стручњаке који су потписали уговор после 10. марта 1948. године, било је потребно још 24,000.000 динара (9,600.000 за западну, а 14,400.000 за источну зону). По истом основу 1949. године за дознаке у СГТ било је потребно 124,470.000 лира (12,447.000 динара).¹²²³ Без обзира што се егзактне цифре не могу сасвим утврдити, девизни трошкови рада страних стручњака били су велики. У првом тромесечју 1949. године потрошено је на име уштеђевине преко 14,000.000 динара (план је предвиђао преко 23,700.000).¹²²⁴ За првих пет месеци исте године Министарство електропривреде утрошило је на име хонорара девиза за више од 130.000 динара (1,080.000 планирано до краја године) и око 240.000 за службена путовања (као и близу 600.000 динара трошкова привредних представништва у иностранству, која су се делом бавила ангажовањем странаца).¹²²⁵ Коначно, на крају периода који посматрамо, у 1950. години, један мали савезни орган Дирекција за електрификацију, на име девизног неробног плана, односно трошкова хонорара страних стручњака и службених путовања, планирала је преко 5,900.000 динара, од чега је до септембра те године утрошила готово 3,200.000.¹²²⁶

Према констатацији Привредног савета ФНРЈ, са седнице од 14. октобра 1950. године, на страну стручну радну снагу годишње се трошило око 75,000.000 динара. Како знатан део страних стручњака више није био неопходан, сматрало се да са њима не треба обнављати уговоре, али их не треба ни раскидати, већ сачекати да истекну (већи део уговора је истицао крајем 1950. године). Могућност да страни стручњаци остану у ФНРЈ није искључена, али под условима који су важили за Југословене (без

¹²²² АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 2658, 22.8.1947.

¹²²³ АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 1065-XVI/2, 23.8.1948; АЈ-25-155-408, акт пов. бр. 3746, 11.4.1949.

¹²²⁴ Исто. О плану и утрошку по валутама и у динарима види *Апелдикс*, Прилог 11.

¹²²⁵ Извештаји о девизном плану за 1949. годину и реализацији тог плана у: АЈ-11-98-319.

¹²²⁶ Разни материјали о девизном неробном плану за 1950. годину у: АЈ-625-2-6.

слања уштеђевине, односно девиза, у иностранство). Сходно потребама, требало је задржати стручњаке највиших квалификација, а од нижих само конструкторе.¹²²⁷

Посебну групу непланираних трошкова неких послодаваца, који нису били девизни, али који сведоче о неспособности да се проблеми реше, и који су сем губитка новца често кварили односе између предузећа и странаца, били су стамбени. То нису били трошкови боравка у становима, већ хотелског смештаја, који најчешће није погодовао послодавцу, због цене, али ни стручњаку због неадекватних услова за породични живот. Тај предмет бројних спорова, о чему ће бити речи, извирао је из уговорне облигације и друштвених околности. Првим уговорима преузета је обавеза да, док се стручњаку не обезбеди стан, трошак издржавања иде „на терет ФНРЈ“ (доцније измењено да се до доделе стана исплаћује дневница).¹²²⁸ С друге стране, мањак станова у земљи био је хронична појава. Из таквих околности генерисаће се неколико проблема: претерани трошкови које је послодавац имао плаћајући хотелски смештај, немогућност стручњака да након промене уговорне клаузуле о начину издржавања до доделе стана од дневнице плати смештај и храну у хотелу за себе и породицу (а многи су били са породицама), и недостатак услова за угодан породични боравак, и још мање за стручни рад у поподневним сатима (што се од експерата и очекивало, и добијало) у хотелским условима. Незадовољство је било опште, а резултираће конфликтима, жалбама, споровима и раскидима пословне сарадње.

¹²²⁷ Препоручено је да треба раскинути и уговоре са страним уметницима, осим са политичким емигрантима који би по повратку у своју земљу могли бити прогањани (попут *Трићанске филхармоније*). *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici PS, Knj. 3*, 646-647 (Zapisnik 133, 14.10.1950).

¹²²⁸ АЈ-25-86-218, акт бр. 4681, 27.3.1947; исто, пов. бр. 765, 12.5.1947.

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ: ПОСЛОВНО ОКРУЖЕЊЕ, СОЦИЈАЛНИ УСЛОВИ, ПРИВАТНОСТ И МЕЂУСОБНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ

Странци на радном месту

Распоређивање

Иако је најчешће био организован у виду транспорта, долазак стручњака у ФНРЈ трпео је од многих мањкавости. Када је реч о доласку стручњака из Немачке, из Берлина, као главног сабирног центра, раније наведене тешкоће око пристизања у Берлин, снабдевања док се чека полазак транспорта, првобитно разорених путева којима је аутобус данима возио, а потом безусловних возова који нису били ни удобнији ни бржи, суревњивости совјетске војне администрације и разних граничних контрола, временом су слабиле док политичке тензије из 1948. године нису поново отежале (и на концу онемогућиле) такво путовање. Уз то све време је постојао проблем са сувише спорим добијањем путних исправа (улазних виза) за Југославију.¹²²⁹ Док су транспорти још ишли, али уз све ригорозније контроле, делегати су настојали да испуне задатак слања стручњака, по било коју цену. Није била реткост да, када се нису могле добити путне исправе, Војна мисија у Берлину стручњаку да лажни идентитет. Текстилном предузећу *Корушка* из Земуна био је због израде пројекта проширења фабрике неопходан Карл Хобер, стручњак који је тамо радио још пре рата. Због тешкоћа са добијањем виза њега је Мисија снабдела документима на име Драге Хобера, рођеног у Љубљани, и упутила као југословенског репатрирца.¹²³⁰

Тешки услови путовања поправљали су се, али услед повећања броја и обима транспорта појавиле су се невоље и неправилности у земљи, којима су допринели не само домаћи организатори, већ и странци. Након доласка у ФНРЈ, а првих година је то (за стручњаке из Берлина) било углавном преко Суботице¹²³¹, путници су транспортовани у прихватну станицу Нови Сад и тамо распоређивани по ресорима и републикама. Пут је, углавном, даље водио преко Београда. Мада је већина стручњака

¹²²⁹ Захтеви за визе за групе и појединачне доласке страних (претежно немачких) стручњака садржане су у већини фондова државних органа. Неке примере види у: АЈ-24-43-110; АЈ-106-41-61; АЈ-106-43-63; АЈ-106-56-78; АЈ-108-4-12, као и у персоналној архивској грађи фондова.

¹²³⁰ АЈ-25-168-441, акт пов. бр. 2452, 25.3.1948.

¹²³¹ Пријем у Суботици био је у *Прихватилишту за репатријацију*, на адреси Западни виногради бр. 301. Тамо је стручњаке и њихове породице дочекивао представник Министарства рада, обављао разговор и достављао им возне карте за даљи пут. Дешавало се да већ ту поједини немачки стручњаци посумњају у своју намеру да раде у Југославији и да затраже путне исправе за повратак. АЈ-25-163-437, Извештај Красноја Стакића о путовању у Суботицу, 21.8.1948.

одређена за рад по унутрашњости, није била реткост да се на своју руку задрже у Београду. Тако се дешавало да на одредиште дођу касно, или појединачно, или, пак, да се тамо и не појаве јер би у Београду нашли друго намештење. Како је та појава до средине 1948. године узела маха у Министарству рада ФНРЈ одлучено је да делегат који у Новом Саду распоређује стручњаке одмах о томе телефоном извести предузеће, као и да се групама стручњака издају колективне, а не појединачне возне карте.¹²³² Истовремено, како су страни стручњаци долазили са мало или нимало новца, а имали су потребе за одређеним трошковима током путовања, било је неопходно кредитирати их. У таквим случајевима надлежно ресорно министарство је по хитном поступку тражило позајмицу од својих предузећа у која су упућени стручњаци (у виду аконтације плате), што није било оправдано због неправилног „везивања средстава кредитора“, а понекад и неизводљиво јер је тешко било наћи средства у тренутку пристизања транспорта. Зато су током 1948. године надлежни ресори тражили од Министарства финансија ФНРЈ одобрење посебних наменских кредита.¹²³³

Распоређивање немачких и других страних стручњака на радна места требало је да обављају они органи на чије су тражење ангажовани. Међутим, дешавало се да није било утврђеног плана, па су се тек по доласку стручњака у земљу тражила радна места. Тако је било са групом бугарских баптована коју је ангажовало Министарство пољопривреде, а по доласку у Југославију распоређивала СПК. Међутим, ствари су могле бити и компликованије, као у случају четворице немачких стручњака за електропривреду. Њих је у Берлину, без претходне сагласности, врбовао представник Министарства рада и са транспортом из марта 1948. године упутио у земљу. Од четворице стручњака Министарство електропривреде имало је потребу само за једним, а остали су пребацивана „из руке у руку“.¹²³⁴

Распоређивање је у појединим случајевима личило на *преотимање*. На подстицај неколико радника који су одраније били упуслени у Земаљском грађевинском предузећу *Мајевица*, Тузла, група од 13 италијанских зидара запутила тамо се почетком сезоне 1949. године. Њихово је присуство било важно због радова на подизању електране у Лукавцу. Међутим, када су зидари ушли у Југославију, Управа за радну

¹²³² АЈ-25-168-441, акт пов. бр. 321/48-XIV/2, 5.8.1948.

¹²³³ Министарство тешке индустрије процењивало је да му је за те потребе у другој половини 1948. године потребно 250.000 динара. АЈ-16-23-28, акт 7679, 6.5.1948.

¹²³⁴ АЈ-19-211-1789, Извјештај о ангажирању и распореду страних стручњака, април 1948.

снагу Министарства рада НР Словеније није их пустила у БиХ и задржала их ја за своје потребе (предузеће *Градис*, Љубљана).¹²³⁵

Сем тешкоћа приликом првог распоређивања у земљи, неправилности су постојале и код прераспоређивања. Дешавало се да се читаве групе страних радника и стручњака распореде из једног предузећа у друго, а да Министарство рада о томе нема никаквих информација. Тако је септембра 1948. око 20 италијанских стручњака, скупа са породицама, дошло из Ријеке (предузећа *З. мај* и *Александар Ранковић*) у Зеницу у пратњи једног официра УДБ ради распоређивања у железари и другим фабрикама, а да то нису знали ни у Министарству рада ни у управи *Железаре*.¹²³⁶ Иначе, није била реткост да се стручни радници привремено распореде у друго предузеће (често градилиште), у форми уступања, те да се по окончању посла врате.¹²³⁷

Радно окружење

По доласку у утврђено место рада и обављања формалности прихвата и пријаве органима унутрашњих послова, странце су чекали радна средина и услови у широком спектру – од добрих до очајних, у зависности од тога како је било предузеће у погледу духа који је владао, организације рада, радних услова, руковођења. Гдегод је радио мањи број странаца бригу о њиховим радним односима и чување персоналних досијеа и карактеристика у предузећу је водио је посебан кадровски референт, а ако их је било више или знатно, организован је посебан реферат или одсек.¹²³⁸ Запослени на тим пословима жалиће се да их је мало. Многи од њих нису овладали прописима које је требало примењивати и кашњења у провођењу кадровских питања биће константа.¹²³⁹ Када је организација у предузећу била добра и кад је био јасно профилисан интерес за радом (и учинком) страних стручњака, обезбеђивани су им адекватни радни услови. Пред долазак веће групе странаца за рад на изградњи железаре у Зеници, септембра 1949. године, хитно је обезбеђен канцеларијски намештај – 40 писаћих столова, 20

¹²³⁵ Враћање *преотетих* зидара није решено још до краја јуна 1949. АЈ-25-161-434, акт бр. 2599, 9.3.1949, предмет пов. бр. 2690, 7.3.1949-16.3.1949, акт бр. 4229, 10.5.1949; акт пов. бр. 4223, 20.6.1949.

¹²³⁶ АЈ-25-155-410, предмет пов. бр. 392/49, 28.10.1948-20.1.1949.

¹²³⁷ АЈ-106-82-106, акт пов. бр. 3578, 12.12.1947; АЈ-106-20-34, акт бр. 6467, 21.2.1948.

¹²³⁸ За групно ангажоване раднике, као што је био случај са италијанским грађевинарима, у оквиру предузећа у којем су радили, образован је посебан реферат и одређен је водитељ таквог реферата. АЈ-17-97-97, акт стр. пов. бр. 40, 30.5.1947; Ј-25-162-435, Спискови Италијана који су дошли 1947. и 1948. године, акт пов. бр. 424, 28.7.1948.

¹²³⁹ Пример како се начелник персоналног одељења Савезне управе за геолошка истраживања правда да знатан део послова није обављен због недостатка референата за странце и како је сам принуђен да обавља неке такве активности види у: АЈ-24-43-110, акт Управе, бр. 2556, 5.11.197.

роло-ормара, 10 дактилографских столица и 100 столица.¹²⁴⁰ Међутим, многимима није обезбeђен радни комфор било што су руководиоци били недовољно заинтересовани, било што су материјалне прилике биле оскудне.

Општи радни услови важили су за странце као и за Југословене. Када је у ФНРЈ отпочео систем рада на норму, странци који су могли бити укључени, подвргнути су нормирању. Јуна 1948. Савезни пројектантски биро за хидроелектране *Хидробиро*, известио је Министарство електропривреде како су „Немачки стручњаци укључени [...] у норму.“¹²⁴¹ Такође, уговори о ангажовању нису правили већу разлику између споља ангажованих стручњака и *ослобођеника* (ако је унеколико и било у почетку она се кроз ревизије уговора *топила*).¹²⁴² Међутим, није била реткост да се на *ослобођенике* гледа с већим подозрењем. Пример таквог поступања била је Творница вагона у Славонском Броду. Управа предузећа није гледала исто на бивше заробљенике и на стручњаке из Немачке. Представници *ослобођеника* били су уверени да се у њиховом случају на закључење и одобрење уговора чека знатно дуже (група од десеторице њих чекала је на уговор више месеци), што је онемогућило испуњење клаузуле о слању пакета и уштеђевине породицама, а обећања која су им дата у погледу висине припадљности нису испуњена (уместо 6.000-8.000 добијали су 5.000-5.800 динара). С друге стране, стручњаци из Немачке имали су „знатно већу плату“, мада су *ослобођеници* већ дуго били познати пословодству предузећа, пошто су претходно радили у њему као заробљеници. Такав однос није деловао стимулативно на заробљеника који су још увек били у логорима, а који су размишљали о закључењу уговора о раду.¹²⁴³

Стручњацима и (нарочито) *ослобођеницима* којима је у раду била потребна стручна литература послодавац је омогућавао набавку књига, као што је то био случај са инж. Е. Бутом, *ослобођеником* Фабрике шамота у Аранђеловцу,¹²⁴⁴ а поједина предузећа или дирекције претплаћивали су се на стручне часописе (претежно америчка и немачка периодика).¹²⁴⁵ У недостатку домаћег кадра није била реткост да поједине руководеће

¹²⁴⁰ АЈ-106-43-63, фол. бр. 774.

¹²⁴¹ АЈ-11-66-217, допис, 7.6.1948.

¹²⁴² Формално, они су били изједначени, али поједине погодности, када су у питању *ослобођеници*, касниле су (нпр. слање пакета) или су изврдаване (долазак породица).

¹²⁴³ Како је наведено у представци Антифашистичког одбора 117. логора у Славонском Броду: „Нама је свима неразумљиво да друговима, који већ овде раде 1½ год. о чијем раду већ предузеће може судити, пружају лошији услови, него потпуно непознатим инжењерима из Немачке.“ АЈ-17, Персонално, ф.б, акт пов. VIII бр. 3352, 10.11.1947.

¹²⁴⁴ АЈ-133-15-25, акт бр. 445, 7.3.1950.

¹²⁴⁵ АЈ-132-7-14, акт бр. 12106, 15.10.1949.

дужности обављају страни стручњаци. Тако ће све до фебруара 1949. године у бројим предузећима Министарства тешке индустрије странци бити шефови конструкционих бироа, погона, појединих фабрикација итд.¹²⁴⁶ Нема сумње да је исто било и у предузећима других министарстава.

Страни стручњаци на раду углавном су испуњавали очекивања и служили сврси због које су ангажовани. Они који нису задовољили добијали су премештај или отказ. Међутим, било је и стручњака који су калкулисали учинком свог рада. Рударски стручњак Виктор Вет (Viktor Voeth), према запажању Министарства рударства ФНРЈ, обављао је поверене задатке до неког степена, али не завршавајући их, па је у замену за завршетак тражио повећање плате (за 250%) или претио отказом.¹²⁴⁷ Није била реткост да страни стручњак промени радно место и пређе код другог послодавца у истом или другом ресору. Надлежни руководилац (министар, председник комитета или директор дирекције) доносио је, сходно закону, решење о премештају, којим је одређиван нови послодавац и утврђиван рок преласка. Истим актом руководилац предузећа задужен је да распореди стручњака и да се стара о извршењу одредаба уговора.¹²⁴⁸

Сем мушких стручњака у Југославији су у мањем броју радиле у жене. Најчешће су долазиле као супруге или кћери страних стручњака и радиле као дактилографкиње и стенодактилографкиње. Међутим, са приливом избеглица из Грчке и са Истока биће их и на другим радним местима (радничким и стручним), а неке од њих ће заслужити и вишеструке ударничке почести.¹²⁴⁹

Део радног окружења, мада није материјалне природе, представљала је могућност комуницирања, а она је услед обостраног непознавања језика била знатно редукована, каткад и онемогућена. Код послова који су били мануелни, или се обављали математичким формулама, конструкционим прорачунима, техничким цртежима и сл. ограничена могућност споразумевања није морала представљати већу тешкоћу (мада се и то дешавало). Међутим, нису сви странци на раду у Југославији

¹²⁴⁶ Јануара 1949. одлучено је да се на таква места поставе домаћи вршиоци дужности који би се уз стручне саветнике (странце) оспособили за самостално руковођење. АЈ-16-25-28, решење пов. бр. 47, 17.1.1949.

¹²⁴⁷ Вет је био свестан ексклузивитета својих знања, па је „искористио [...] тај моменат“. АЈ-25-168-441, акт пов. бр. 4742, 8.7.1948.

¹²⁴⁸ Таквих решења има у фондovima свих органа који су запошљавали стране стручњаке. Пример види у: АЈ-106-107-135, решење, перс. бр. 453, 27.5.1948.

¹²⁴⁹ Диликстија Чанева (рођ. 1928), избегла из Грчке 1945. године, радила је у Струмици и Скопљу као сортирка и до 1949. године четири пута проглашена за ударника. АЈ-10, Персонално, ф. 9 (А-Л), Карактеристика, 15.10.1949.

били мајстори, техничари и инжењери. Приликом упошљавања већих група, као што је то било са политичким и економским избеглицима из Италије или Зоне А СТТ, било је доста административних радника (пословође, службеници, комерцијалисти, контролори и сл). Било какав рад из њихове струке без врло доброг познавања језика био је немогућ, а најчешћи случај је да они „не знају нити једну нашу реч“. Стога су често предлагани за премештај и прераспоређивани по другим предузећима и ресорима, не би ли се пронашло место на ком би „били боље употребљиви“.¹²⁵⁰

Непотребни или неадекватни страни стручњаци

Погрешно ангажовање

Посебну аномалију у процесу коришћења стране стручне радне снаге у изградњи југословенске привреде представљала су погрешна врбовања и ангажовања. Иако је таквих појава било доста оне ипак нису биле масовне, мада су понекад стварале пуно компликација, несугласица па и гротескних ситуација. Особен случај десио се са неколико стручњака које је марта 1948. године потраживало Министарство електропривреде ФНРЈ. Биро за притужбе и предлоге СПК овластио је 20. марта 1948. године службеницу Олгу Мартиновић да испита зашто три (од 4 пристигла) страна стручњака која је Министарство електропривреде тражило нису тамо запослена, како је организован њихов пријем и смештај, где се у том тренутку налазе и како су искоришћени. Мартиновић је утврдила да министарство није имао потребу за тим стручњацима и да није било обавештено о њиховом доласку. Пошто нису могли бити упуслени у електропривреди (сем једног), послати су Министарству пољопривреде НР Србије које је двојицу распоредило у млекарску индустрију Београда, а једног је Министарство рада упутило Министарству тешке индустрије на располагање. Током испитивања случаја утврђено је да је то била честа појава, а долазила је као последица слабе организације око *требовања*, допремања и распоређивања страних стручњака.¹²⁵¹ Међутим, откуд стручњаци за млекарство у електропривреди?

Нешто јаснија слика добија се из извештаја М Димитријевића који је до марта 1948. године радио у Берлину на ангажовању стручњака. Децембра 1947. из кабинета Министарства електропривреде јављено му је о потреби набавке машина за прераду млека. Како није било могуће набавити машине Димитријевић је ступио у контакт с

¹²⁵⁰ АЈ-25-155-410, акт Министарства индустрије ФНРЈ, пов. бр. 1249, 28.10.1948.

¹²⁵¹ АЈ-19-211-1789, Овлашћење, 20.3.1948; исто, Службена белешка О. Мартиновић, 24.3.1948.

конструктором, инж. Оттом Религом (Otto Röhlig), који је имао нацрте тражених машина и који се понудио за рад у Југославији, препоручујући истовремено колегу, инж. Ериха Мацника (Erich Matznik), дугогодишњег градитеља млекарских машина. Димитријевић је 10. фебруара 1948. послао понуде Министарству електропривреде (које је имало до краја месеца имало времена да их одбије). У плану за 1948. годину постојала је потреба за радом тако профилисаних стручњака у ресору пољопривреде, па је Димитријевић предвидео да двојица инжењера три месеца раде у Министарству електропривреде (док не заврше млеку), и да потом пређу у Министарство пољопривреде. Димитријевић је обавестио и Министарство рада ФНРЈ о намери да ангажује ту двојицу, за које је иначе мислио да их свакако треба довести у Југославију, а с обзиром да му је упутство Министарства рада (број 4191, из 1947. године) омогућавало одабирање стручњака и потписивање пробних уговора (на три месеца), он их је тако и ангажовао. Њему, пак, није било познато ко је ангажовао друге стручњаке за млекарство који су приспели истим транспортом. Религ му је, наводно, рекао да је остале ангажовао Димитријевићев наследник у Берлину – Колар, са којим иначе није обавио примопредају. Димитријевић је изјавио да су транспортом стигли и други стручњаци које није он ангажовао, а које не потражује ни једно министарство и осврнуо на свог наследника Колара, за кога је рекао да је учитељ, а да је за одабирање стручњака потребно стручно и искусно лице: „Из искуства које сам стекао радећи на ангажовању стручњака у Берлину Немци су спремни и да лажу само да би дошли до ухлебљења. Зато је потребно стручно лице које ће да га пропита у његовој стручности и да види на лицу места да ли су наводи тачни“¹²⁵².

Било како било, транспорт из Берлина са *сувишим* стручњацима стигао је у Нови Сад 6. марта 1948. године и референт за стране стручњаке у Министарству електропривреде, Анђа Бошковић, као и сваки претходни пут, отишла је да их прихвати. Сем више тражених специјалиста, те четири породице стручњака који су се од раније налазили у земљи, приспела су и четворица нетражених стручњака – инжењери Религ, Мацник и Вајснер (Arnold Weisner) и алатничар Палке (Ernest Pahlke) са супругом. Како су им уговори гласили на Министарство електропривреде и како је Димитријевић (приспео истим транспортом) потврдио да их је ангажовао за потребе тог ресора, Бошковић их је прихватила. Испоставило се да стручњаци нису

¹²⁵² Исто, Извештај М. Димитријевића по питању немачког стручњака Rölige и Масника који су дошли у Југославију 6.3.1948. године, 24.3.1948.

ни тражени ни потребни. Ипак, биће им понуђен посао. Аллатни бравар-механичар Палке прихватио је понуду да оде у електропривредну радионицу *Ступ* крај Илице, али *рашомонијада* је настала код запошљавања млекарских специјалиста. Религ је изјавио да не жели да ради као конструктор пошто је у ФНРЈ дошао да организује откупне станице за млеко. Бошковић га је оценила као оданог пићу и као неког ко се „погрдно изражава о нашем руководству“. Мацник је „тражио да се одмах врати“ јер „неће да ради заједно са Röhlig-ом“ за кога каже да је дошао само с намером да види шта се из Берлина може донети за препродају, док је Вајснер изјавио да му је „јао жао што је дошао са њима“ и „да су Matznik и Röhlig обични бандити“. Бошковић је покушала да упосли Вајснера, али без успеха. Стога је сву тројицу, знајући за намеру М. Димитријевића, упутила у српско министарство пољопривреде и они су запослени у Градском млекарству. Ипак аконтацију плате од 5.500 динара и смештај у интернату обезбедило им је Министарство електропривреде, док се нови послодавац не снађе.¹²⁵³

Извори сведоче о мноштву погрешних врбовања. На захтев делегата ФНРЈ у Прагу власти ЧСР пустиле су из логора Судетског Немаца инж. Георга Глетлера. Дошао је у Министарство индустрије као стручњак за аутомобиле. Испоставило се, међутим, да је он „инжењер комерције“ и да „не може послужити у продукцији аутомобила, нити у ресору индустрије уопште“, али ни као комерцијалиста због непознавања језика. Уз све то оцењен је као личност која није поверљива. Како повратак у ЧСР није био могућ Министарство рада било је приморано да га пошаље за Немачку, али ни то није било могуће легално, пошто су совјетске власти касниле са издавањем дозвола за улазак по четири месеца. Тако ће Глетлер морати да отпутује септембра 1947. године са транспортом отпуштених ратних заробљеника.¹²⁵⁴

Дешавало се, међутим, да се не зна ко је тачно, за које и чије потребе ангажовао страног стручњака. У Министарство индустрије НР Хрватске дошао је почетком 1950. године инж. Ернст Фрајберг (Ernst Freiberg), стручњак за *производњу гибљивих цеви, арматура и прикључака за бензинске цеви и за израду бензинских мерила*. Знало се само да га је упутио Конзулат ФНРЈ у Минхену. Како министарство није могло да га упосли, то је,

¹²⁵³ Два дана пошто је запослен, Религ је дошао код А. Бошковић тражећи да му помогне пошто он неће да ради у „заједници“ с инж. Мацником, који се „само прави важан а да у ствари ништа и не зна“. Бошковић га је упутила натраг на рад у Градско млекарство напомињући да би му „било боље да почне озбиљно да ради а не да губи време у непотребним шетњама“. Исто. Извештај Анђе Бошковић, референта за стране стручњаке, 22.3.1948.

¹²⁵⁴ АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 2927, 5.9.1947.

скупа са дописом, послат Главној дирекцији савезне индустрије мотора у Београду. У допису је наведено да је Фрајберг упућен јер „његова стручност лежи на пољу рада“ индустрије мотора, али да ако није потребан може се слободно упутити у Минхен или установи која га може користити. На крају, хрватско министарство молило је да, након упослења или даљег упућивања странца, буде обавештено „ради обрачуна трошкова, које смо ми до сада снашали.“¹²⁵⁵ Дирекцији мотора Фрајберг није био потребан, па је упућен Министарству рада ФНРЈ ради упослења у другом ресору, али тај орган га је вратио, уз напомену да се странац врати у Минхен или у Загреб, при чему трошкове сноси дирекција. Како она није могла сносити трошкове дугог чекања на пасош, то га је за 2.000 динара вратила Министарству индустрије Хрватске.¹²⁵⁶ Финансијски трошак у овом случају био је знатно мањи од штете због лошег утиска који је оставило слање стручњака од једне институције до друге, али и од спознаје да је Министарство рада ФНРЈ, надлежни државни орган, избегавало да решава *тешке* случајеве.

Тешкоће су настајале и кад се знало ко *требује* стручњаке, али кад је то рађено без координације. Министарство грађевина Црне Горе тражило је крајем 1949. године грађевинског стручњака, испоставиће се – непотребно. С *потребом* министарства *поклопила* се понуда немачког инж. Антона Тица (Anton Titz). Крајем априла 1950. он се нашао у Београду, јавио Министарству рада и упућен је у Титоград. Тамо је недељу дана чекао да се министар врати на рад да би сазнао да нема посла, па је упућен у Градско грађевинско предузеће *Пљевља*. Ни тамо није било посла, али морали су га упослити пошто га је послало министарство! Уговор није склопљен јер није било образаца на немачком. Тиц је на терен излазио тек два пута, јер није било потребе за тим, није познавао језик, а предузеће није имало средстава за тумача. Доцније је оптужен да само пије и да такав не би ни могао користити (што изгледа неће бити од интереса код наредног послодавца). Када је из Титограда, после месец дана, стигло обавештење да се Тицу одреди плата од 12.000 до 18.000 динара поручено му је да предузеће нема тај новац. Стога је одлучио да се врати у Београд и јави Министарству рада ФНРЈ. За то време трошкови су расли и само на име аконтације нарасли на 25.000 динара, чему треба додати превоз и друге трошкове за њега и супругу.¹²⁵⁷

¹²⁵⁵ АЈ-19-211-1789, предмет 952, 21.1.1950, 3.2.1950. и 22.2.1950.

¹²⁵⁶ Исто.

¹²⁵⁷ Тиц је до средине јуна, пре него што се јавио Министарству рада, у Београду нашао посао у предузећу *Термоелектрика*. АЈ-25-165-438, предмет пов. бр. 115, 16.6.1950. 10.7.1950. и 18.8.1950.

Коначно, за нека ангажовања предузећа су тврдила да су им наметнута. Предузеће *Електромонтажа II* било је дубоко захваћена нерадом, слабом дисциплином и лошом организацијом. У њему су страни стручњаци, као и домаћи, били готово беспослени. Контрола Министарства електропривреде утврдила је почетком децембра 1949. године да страни стручњак Бруно Кемке (дошао средином 1948. у ФНРЈ на пет година), за пола године, откад је додељен предузећу, није ништа радио, а примао је плату од 15.000 динара.¹²⁵⁸ Предузеће је побијало наводе контролног органа пошто „контроланти нису довољно ушли у материју да би могли донети правилан суд о недостацима предузећа“, а директор је истакао како Кемкеа уопште није тражио и више пута је скретао пажњу надлежнима да је он непотребан, али из Министарства електропривреде наређено је да га предузеће мора примити и плаћати.¹²⁵⁹

Препоручивање

Пред истицање уговора послодавац је о томе јављао надлежном ресорном органу.¹²⁶⁰ Већина стручњака се након истека уговора враћала кући, али многи су наставили рад код других послодаваца. Међутим, било је доста оних који су у уговорном року стављани надлежном ресору на *располагање* и премештани у друга предузећа или ресоре, било што је за тим постојала пословна потреба, било што нису задовољили очекивања. Неки високи стручњаци, након периода проведеног у производњи, као што је то био случај са проф. др Фридрихом Шумахером (Friedrich Schumacher), геологом запосленим у Звечану (Рудник *Трепча*), наставили су каријеру као наставници универзитета. Шумахер је последњих дана децембра 1949. године додељен, а 1. новембра следеће године и распоређен за наставника Рударског факултета Техничке велике школе у Београду, ради држања вежби на предметима Минерална лежишта и Методе испитивања минералних лежишта (које због недостатка кадра нису ни држане до тада).¹²⁶¹

Међутим, промена радног места није увек била последица доброг и квалитетног рада. Неки који нису задовољили очекивања *враћани* су надлежном органу ради

¹²⁵⁸ АЈ-11-150-469, Извештај о прегледу предузећа *Електромонтажа II*, Београд, 6.12.1949.

¹²⁵⁹ Исто, Изјашњење по извештају од 1.12.1949, 11.1.1950. *Наметање* стручњака предузећу вероватно је тачно, јер је још септембра 1949. године Министарство електропривреде закључило да Кемке није довољно способан за рад (на градилишту *Термоелектране Костолац*) и намеравало да му да отказ, што је Министарство рада одбило. АЈ-25-163-437, предмет бр. 11119, 27.9.1949, 29.9.1949.

¹²⁶⁰ АЈ-108-4-12, акт бр. 6284, 8.5.1950.

¹²⁶¹ АЈ-24-43-110, акти о Шумахеру (биографија, карактеристике, представка, преписка), 1947-1950.

порераспоређивања, али поједини нису поштовали такве одлуке и сами су себи налазили даљи ангажман. Инж. Фриц Ек (Fritz Eck) показао се недораслим за успешно обављање задатака на усавршавању и добијању нових начина печења керамике и високофреквентне керамике, мада је као такав ангажован. Стога га је послодавац, савезни *Институт за електровезе* у Лубљани, октобра 1948. године, упутио у ресор тешке индустрије ФНРЈ, с намером да се прерасподели или врати у Немачку. Међутим стручњак је самовољно отишао у Цеље, сместио се у хотел *Европа* и нашао упослење у Главној дирекцији електроиндустрије НР Словеније, након чега ће уследити жалбе које ће стићи и до СПК и до ЦО ССЈ.¹²⁶² Било је, пак, и оних којима је по неколико пута мењано радно место, а да нигде нису задовољили очекивања. Шездесетчетворогодишњи инж. Валтер Леонарт (Walter Leonhardt), дошао је јануара 1948. године као стручњак за ракетно наоружање. За око две и по године променио је пет предузећа, а у најмање три оцењен је као недовољно стручњак, неподесан, али и као „отворени непријатељ нове Југославије“. Без обзира на политичке оцене, Леонарт у Генералној дирекцији наоружања МНО у Земуну није показао никакав резултат (иако самосталан у раду, и са свим расположивим средствима, за три месеца давао је „само обећања и теоретске поставке“, постављао нове захтеве и тражио „неограничено вријеме као услов успијеха“).¹²⁶³ Мада са лошом радном карактеристиком Леонарт је у наредном периоду, за високу плату (8.500 динара), био запослен још у шабачкој *Зорци* и Творници соде *Лукавац*, али и тамо је неповољно оцењен: „не показује никакове воље за рад и потпуно се неправилно односи према задатцима претпостављених старешина“ (краће време је радио и у Жељезари *Зеница* и Пројектантском предузећу *Мелиоратор*, Сарајево, али нема извештаја о тамошњем учинку).¹²⁶⁴

¹²⁶² Могуће је да инж. Ек није задовољно. Међутим, он је и грубо изигран коришћењем правних празнина у поступку ангажовања. Обећана плата од 16.000 динара није исплаћена (плаћан је 8.000, па 5.000 динара). Због незакључења уговора (услед пробног рада) није могао да шаље пакете и уштеђевину, због чега се породица нашао на рубу опстанка (остали су без стана, жена је морала да обавља најтеже и најгрубље послове), услови смештаја били су неко време неприхватљиви (празан стан, без кревета, са накнадно допремљених неколико дасака, стубова и струготином ради прављења постеље), а однос са руководством Института био је веома лош. Иначе, сличан случај у истом институту збио се и годину дана раније. АЈ-41-622-977, предмет бр. 955, 22.1.1949, 5.3.1949, 8.3.1949, 31.3.1949, 13.5.1949, 18.5.1949.

¹²⁶³ За то време трошак за њега и четворочлану породицу износио је преко 100.000 динара. Додуше, његова кћи Леонора доцније ће већи део времена провести на раду (*Зорка*, Шабач, *Творница соде Лукавац*, *Југовина*, Каптел Суђурац). АЈ-10, Персонално, ф. 9, (А-Л), досије В. Леонарт.

¹²⁶⁴ Леонарт се жалио на лоше услове за рад. Због честих промена предузећа радио је без одобреног уговора најмање две и по године. Земљу ће напустити тек крајем маја 1951. године. Исто; АЈ-25-166-438, материјали у вези са одобрењем уговора В. Леонарта, 2.1.1948-20.3.1951.

Министарство рада је још јуна 1947. године констатовало је да има мноштво случајева да одговорни органи стручњаке које су претходно тражили, зато што нису задовољни радом, стављају на располагање том министарству без претходних консултација. Како орган рада није био у стању да свима, а нарочито брзо, нађе ново упослење, био је принуђен да по хотелима плаћа храну и преноћиште, понекад и дуже од месец дана. Слично је било и приликом отказа уговора о раду, када се до новог запослења, или добијања путних исправа за повратак, време проводило *на терет* министарства. Сем финансијских, таква пракса имала је и репутационе последице пошто су неки стручњаци тражили заштиту својих интереса у представништвима страних земаља. Како би се појава елиминисала Министарство рада молило је ресорне органе да сваку будућу одлуку о премештају или отказу донесу у сагласности са њим.¹²⁶⁵

Замерка да својим чињењем доводи другог *пред свршен чин*, укључујући и негативан финансијски ефекат, могла се, међутим, ставити и Министарству рада. Јула 1948. године оно је Министарству грађевина ФНРЈ, без обавештења, али и без потребе, упутило неколико стручњака са породицама. Неприпремљен, орган грађевина сместио је странце у хотел, стварајући трошак нескладан са очекиваним ефектима рада. Стручњаци нису имали документацију о квалификацијама, па су на основу усмених изјава примљени на тромесечни пробни рад у *Институт за проучавање и конкретизовање проблематике Новог Београда*, којем су недостајали инжењери. Након месец и по један од њих, инж. Алфред Ферман, показао се неадекватним (преуска специјалност, недовољна пракса и познавање само немачких прописа за рачунање и типове конструкција), те је разрешен и стављен на располагање Министарству рада. Међутим, истог дана је враћен, с напоменом да је Министарство грађевина дужно да стручњака упосли на другом месту, па ако то није могуће да се обрати Савезној управи за радну снагу Министарства рада ради проналажења новог упослења. Ако ни тако не би било могуће наћи посао Министарство грађевина било је дужно да донесе одлуку о повратку стручњака у Немачку, да обавести надлежне о томе и да сноси путне трошкове. То што грађевински орган није тражио тог стручњака, што је био приликом пријема доведен „пред свршен чин“, није играло улогу.¹²⁶⁶

¹²⁶⁵ АЈ-25-86-218, акт бр. 1854, 20.6.1947. Идеја Министарства рада у случају премештаја због тога што стручњак не задовољава услед својих квалификација била је да он остане на првобитном радном месту док му се не пронађе ново, што очигледно није било у интересу послодавца.

¹²⁶⁶ Према белешци на акту којим је Министарство грађевина известило СКК, Ферман није враћен кући већ је добио посао у ресору пољопривреде. АЈ-19-211-1789, акт пов. бр. 1348, 13.9.1948.

Отказивање рада

Нису сви страни стручњаци увек били на висини задатка, било с тога што су били недовољно или неадекватно квалификовани, било што су се лажно представљали. Када се сумњало да одређени стручњак није довољно обучен, дешавало се да се образује посебна комисија која је процењивала квалификованост. Комисија Савета за прерађивачку индустрију НР Србије прегледала је рад инж. Ханса Косте (Hans Koste), који је од 1. октобра 1949. до 30. септембра 1950. године радио на пројектовању постројења за млекарство (са машинама и уређајима). Утврђено је да инж. Косте није дао жељене и обећане резултате при конструисању машина и уређаја, јер „његови радови нису на висини данашње технике“, а ни пројектовање постројења није добро колико се очекивало (види се познавање неких технолошких процеса, али очигледна је несамосталност, рад према готовим архитектонским цртежима и донекле расположивом материјалу и машинама, присутна је конфузија и несрећеност).¹²⁶⁷

Непотребни стручњаци, они који нису показали довољно квалификација, или се нису могли исправно користити у грани привреде за коју су ангажовани, нити у другим гранама, најчешће су добијали отказ уговора. Грађевински инж. Ерх Флекер, Аустријанац, запослен 1948. године у Среском грађевинском предузећу *Космај*, Младеновац, није се на послу довољно залагао и није сачинио оперативни план градилишта, због чега су радови трпели. Након годину дана предложен је за раскид уговора. Томе у прилог ишла је промена приоритета грађења у Младеновцу, па је *Космај* изгубио на значају и из њега су повучени најзначајнији грађевински стручњаци (ради ангажовања у републичком грађевинском предузећу *Београд*, које је радило на подизању фабрике *Керамика*, Младеновац). Без тога можда би Флекер и даље остао на раду, овако, препоручен је за повратак кући.¹²⁶⁸ Међутим, отказ уговора могао је иницирати и странац, као што је то учинио проф. др Јан Вајгт (Jan Weigt), хирург из ЧСР запослен у Општој народној болници у Титограду. Као разлоге за раскид уговора, што ће бити прихваћено, Вајгт је навео погоршање болести (ортопедски, неуролошки и кардиолошки проблеми), неиспуњење уговорних обавеза (оне могућено слање уштећевине), и незадовољство категоризацијом (разврстан у 2. групу).¹²⁶⁹

¹²⁶⁷ АЈ-25-165-438, предмет пов. бр. 5150, 4.10.1950. и 27.11.1950.

¹²⁶⁸ АЈ-25-163-437, акт предузећа *Космај*, 1185, 28.6.1949.

¹²⁶⁹ Лекар је заправо био веома разочаран поступањем према њему, а имајући у виду шта је све и под каквим околностима учинио за три године боравка у Црној Гори (постигао је нулти морталитет при операцијама, радећи у веома скромним условима). АЈ-25-163-437, предмет пов. бр. 1466, 21.3.1950.

Сем услед лошег или недовољног рада, отказ је могао уследити и због испуњења сврхе због које је стручњак ангажован. Након припојења истарског подручја ФНРЈ део особља тршћанске фирме *Селвег* (Societa elettrica della Venezia Giulia - SELVEG) остао је, према споразуму са Војном управом за Јулијску Крајину, Истру, Ријеку и Словеначко приморје, на раду у предузећима која су потпала под управу Министарства електропривреде ФНРЈ. До краја јануара 1948. године констатовано је у електропривреди НР Хрватске и ФНРЈ да су Италијани обавили „своју мисију“, односно да су обучили домаћи кадар за самостално руковање постројењима, те је у МУП упућен захтев да се што пре обезбеди напуштање земље.¹²⁷⁰

Стручњаци који нису задовољили знањем, учинком или понашањем могли су, и бивали су враћени у земље одакле су дошли, нарочито ако се незадовољство утврдило на почетку или у ранијем делу уговорног рока. Када би се незадовољство констатовало при крају рока из уговора о раду послодавци и надлежни органи радије су чекали његово истицање. Тако је Курт Ангемилер (Kurt Angemüller), иако марта 1950. године оцењен као неодговоран према послу и недисциплинован, остављен на раду јер му се 1. јула завршавао уговор.¹²⁷¹ Такође, *ослобођеници* који радом нису задовољили или су показали несавесност, услед чега им је уручен отказ, нису нужно враћени у заробљеништво. Мада нисмо утврдили правни основ, из архивске грађе је јасно да *ослобођеници* којима је отказан рад неколико месеци пре истека уговорног рока нису упућивани у логоре, већ су им обезбеђиване путне исправе за повратак у домовину.¹²⁷²

Проблем лошег или незадовољавајућег рада понекад је, као разлог за удаљавање из предузећа и враћање кући, комбинован са идејно-политичким ставовима (стварним или не немогуће је утврдити због одсуства изјава друге стране). Јуна 1949. године Министарство лаке индустрије упутило је Министарству рада ФНРЈ допис којим је тражено „уклањање из предузећа“ и из земље немачких стручњака, хемијског инж. Ханса Дининга (Hans Düning) и техничара Фридриха Рила (Friedrich Rühl). Дининг, иако специјалиста за производњу оксалне и мравље киселине, од кога се очекивало да пројектује фабрику за продукцију тих киселина, оцењен је као недовољно широко квалификован. Покушаји високо квалитетног рада у фабрици *Зорка* у Шапцу и *Творници душика Руше* нису доносили плод, али јесу сталне захтеве Дининга за

¹²⁷⁰ Ствар је требало убрзати и стога што се део Италијана није односно „најпријатељскије“ према ФНРЈ и био „сумњивог држања“. АЈ-11-46-155, предмет пов. бр. 1052, 22.3.1948, 29.3.1948.

¹²⁷¹ АЈ-108, Персонално 4, Страни стручњаци (А-З), акт бр. 4137, 29.3.1950.

¹²⁷² АЈ-8-52, Радио-индустрија *Никола Тесла*, Београд, отказ Ернсту Алеману, 6.8.1949.

повећањем хонорара. Незадовољан исплатама (које су износиле 10.000-15.000 динара) Дининг је одбио да потпише уговор. У међувремену испоставило се да, осим недовољне стручности, Дининг има још једну *мрљу*. Сазнало се како он „потиче из велепоседничке породице, да је уске специјалности, да је био члан нацистичке странке, да критикује и мрзи СССР и земље народних демократија, да нас потцењује и да се интересује да ли ће комунисти у ФНРЈ скоро отићи са власти, додајући да су Немци потпуно излечени од комунизма.“¹²⁷³ У фабрици *Зорка* потврђено је како се Дининг стално налазио у друштву немачких заробљеника где је „ширио нацистичку пропаганду“ и закључено је да је „по свему судећи [...] из страха од Совјета побегао из Немачке и дошао у ФНРЈ“. Како је, уз све наведено, за квантитет и квалитет рада који је пружио примао превиоку плату, што је водило незадовољству домаћих стручњака, и како је повећавао прохтеве (луксузан стан, из којег би се избацио домаћи главни инжењер фабрике), одлучено је да се скупа са Рилом („који је такође нациста и његов верни следбеник у свему“), као „штеточина“ уклони из фабрике и из земље.¹²⁷⁴

Странцима који нису задовољили квалитетом поједини су послодавци то саопштавали на увиђаван начин. У Институту за електропривреду у Београду радио је инж. др Карл Керфер (Karl Körfer), са супругом, дактилографкињом, Шарлотом (Charlotte). Примљен као високи стручњак, са платом од 12.000 динара, Керфер након више месеци рада није задовољно. Посебна комисија је марта 1949. године проценила да он није „онакав стручњак, какав се представљао“, те да му треба отказати рад, као и његовој супрузи која му је била додељена као помоћна радна снага (пошто не зна језик престаје потреба за њеним радом). Ипак, тако оштар закључак уобличен је у понуду стручњаку да се обе стране сагласе око промене рока важења уговора, а информација у писаној форми добила је сасвим умерен призив: „Врло је тешко за Министарство електропривреде ФНРЈ да Ваше велико знање и искуство у области електропривреде искористи у довољној мери.“¹²⁷⁵ Међутим, иако се очекивало да Керфер отпутује за Немачку, он и супруга нашли су посао у *Термоелектру* (можда и стога што им нису

¹²⁷³ АЈ-19-211-1789, акт бр. 4590.13.3.1949.

¹²⁷⁴ Још пре истека јула постигнута је сагласност да се Дининг, са пет укућана (супругом, тапштом и троје деце), и Рил пошаљу у логор у Суботицу и тамо сачекају први транспорт за Немачку. АЈ-19-211-1789, службена белешка уз акт бр. 4590, 20.6.1949; АЈ-10, Персонално, ф. 9, (А-Л), досије Х. Дининг.

¹²⁷⁵ Није искључена могућност да је такав текст писма настао у договору две стране, а како страни стручњак не би имао лошу пословну референцу, пошто је у тексту наведено да то писмо (од 13.5.1949) замењује писмо од 9.5.1949. АЈ-11-157-492, предмет бр. 1327, 14.3.1949, 19.3.1949. и 13.5.1949.

обезбeђене путне исправе) и били су у Београду још најмање годину дана, мада им је уговор истекао још септембра 1949. године.¹²⁷⁶

У случају озбиљнијих дисциплинских прекршаја или кривичних дела могао се уручити тренутни отказ, мада је било послодаваца који то нису знали. Војна пошта 8115-39, Земун, у којој је од марта 1948. године, као ауто-механичар, радио *ослобођеник* Едгарт Карл Вебер, који је са једним домаћим радником ухваћен у крађи „извесне војне имовине мање вредности“, није по учињеном делу знала шта да учини с њим те се обратила Министарству рада. У одговору министарство је навело оправдане разлоге, наведене у уредби о заснивању и престанку радног односа, на основу којих се уговор може раскинути пре истека, односно без отказа, а случај у којем „је радник затечен при вршењу кривичног дела“ један је од њих.¹²⁷⁷

Несвакидашњи предлози и захтеви

Сем уобичајених захтева које су страни стручњаци постављали као услов за долазак, као што су примања, путни трошкови, услови рада, снабдевање и сл, било је сасвим несвакидашњих. Неке је било могуће решити. Дерматолог, др Рауф Јамил (рођ. 1915), Ирачанин школован у Бечу, навео је у понуди „да му не пријају врућине и да не би желео место са таквом климом“, те је пре краја 1950. године нашао ухлебљење у болници у Иванграду.¹²⁷⁸ Међутим, било је и нерешивих несвакидашњих захтева. Један од њих (заправо није реч о захтеву, већ предлогу) превазилазио је капацитете земље. Професори Високе техничке школе у Грацу, др Алфред Грабнер и др Гинтер Обердорфер предлагали су 1947. године да се у Југославији оснује технички *супер-факултет* за усавршавање свршених инжењера (нека врста техничке академије), што није било могуће извести ни организационо ни кадровски.¹²⁷⁹ Неодржив план предлагао је и др Виктор Вет, рударски експерт доведен из чехословачког логора за интернирце. Он је желео да у Немачкој отвори *Институт* за привредно саветовање и планирање, у којем би се за потребе ФНРЈ радили планови и нацрти. Институт би

¹²⁷⁶ У међувремену је настао спор између супружника Керфер и савезног органа електропривреде због трансфера уштеђевина (Шарлоти, као супрузи лица које већ шаље уштеђевину, није омогућено слање од самог почетка, а Карлу током два месеца, као и након истека уговора), те је ангажован адвокат. По мишљењу правника послодавца, у случају доласка на суд Министарство електропривреде би вероватно изгубило по свим тачкама, међутим, недостаје документација којом би се утврдило како је спор окончан. АЈ-11-157-492, предмет VIII бр. 11558, 11.4.1950. и 15.5.1950.

¹²⁷⁷ АЈ-25-102-266, предмет пов. бр. 449, 25.5.1949. и 31.5.1949.

¹²⁷⁸ АЈ-25-157-415, предмет пов. бр. 3611, 15.7.1950-8.2.1951.

¹²⁷⁹ Исто, акт пов. бр. 1444, 23.4.1947.

био смештен у енглеској или америчкој зони, а Вет би обезбедио пружање најбољих услуга Југославији „уз абнормално високе хонораре“.¹²⁸⁰ Коначно, било је понуда које су слали страни стручњаци, неретко веома добри и искусни, попут електроинжењера Ладислава Секија, или инжењера Лајоша Бирталена, бившег директора мађарске фабрике *Нитроген*, који су тражили неприхватљиво високе плате. Мада су реално могли бити плаћени 6.000 до 8.000 динара, њихови су захтеви ишли између 15.000 и 20.000. Ипак, ни такви захтеви нису аутоматски одбијани, већ је процењивано да ли је стручњак толико неопходан да би се са њим учинио посебан уговор¹²⁸¹

Евидентирање и категоризација

Евидентирање је неопходна активност у свакој организацији, радној нарочито. Потреба за утврђивањем тачног броја ресурса (сваке врсте) важна је због организовања пословних процеса, а значај пописивања потенцијала иностраног кадра, осим пословне, има у условима недостатка (страног) новца и знатну финансијску сврху, а у оквирима идеолошког друштва, какво је било у послератној Југославији, осим планске,¹²⁸² и безбедносно-пропагандну (очување тековина револуције и ширење њених идеја). Значај евидентирања страних стручњака, макар на нивоу декларативног, па и нормативног, није се доводио у питање. Пракса је, међутим ишла својим путем.

Евидентирање је прво почело у центрима за ангажовање странаца, Војној мисији у Берлину и Репарационој комисији ФНРЈ, који су водили спискове и прегледе разних података. Понекад су извештавање и евидентирање ишли до у детаље, бележећи чак и промену хотелске собе стручњака.¹²⁸³ У земљи је маја 1946. године Министарство рада ФНРЈ разрадило обавезу пописа стране радне снаге. Прописани су упитници (за попуњавање по окрузима) и утврђени појмови степена стручних звања: *самостални* (занатлије и пољопривредници без послодавца), *КВ радници* (са посебним стручним знањима и вештинама), *НК радници*, *шефти*, *наместеници* (техничка и административна

¹²⁸⁰ АЈ-25-168-441, предмет пов. бр. 4742, 8.7.1948.

¹²⁸¹ АЈ-17, Перс, ф.5, предмет пов. бр. 1383, 14.4.1947. и 19.4.1947; исто, акт пов. бр. 1507, 7.5.1947.

¹²⁸² Евиденција и статистика у привреди сматране су веома значајним. У истицању важности у штампи су подвлачене Стаљинове речи према којима нема планског рада без евиденције и да је евиденција немогућа без статистике. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 134, 16.1.1947.

¹²⁸³ Тако је Министарство саобраћаја известило Репарациону комисију о размени соба између др инж. Гинтера Р. Брандеса и инж. Ернста Ј. Шофта у хотелу *Београд* или о преласку Ханса В. Безеа и његове супруге Цецилије из собе бр. 2 у собу бр. 92 у хотелу *Асторија* у Београду. АЈ-54-354-521, акт Министарства саобраћаја, пов. бр. 49, 17.2.1947.

лица) и *помоћно особље* (курири, чувари, вратари).¹²⁸⁴ Судаћи по доцнијој преписци упитници нису донели довољно потребних информација, па ће Министарство рада више пута тражити податке о страним (посебно немачким) стручњацима. Међутим, ресорни органи податке или нису достављали или су они били неупотребљиви. Ни притужба Влади ФНРЈ из априла 1947. године није уродила плодом.¹²⁸⁵ Немарност ресора није била особеност само при одговорима на захтеве *цивилних органа*. Судаћи по преписци Комитета за народно здравље ФНРЈ са МУП стиче се уверење да се ни према захтевима органа силе није поступало с већом посвећеношћу.¹²⁸⁶

Иако непотпуне, евиденције савезног министарства рада показале су да је крајем 1947. године у ФНРЈ радило око 5.000 *ослобођеника*, 3.300 мађарских грађевинаца, 1.500 Италијана и још 2.000 лица из Зоне А СГГ (без јасне националне припадности), 600 лица ангажованих у Немачкој и још 75 лица из Аустрије, Бугарске, ЧСР и других земаља.¹²⁸⁷ Иако цифра мањка од извесних нејасноћа, укупан број од 12.475 лица јасно сведочи о потенцијалу који је *са стране* уложен у изградњу Југославије. Ипак, без добре евиденције није могло бити ни адекватне контроле, па ни прегледа кретања странаца. Готово нестварно делује запис из акта Министарства рада од 3. јула 1947: „Догађа се да по неки стручњак напусти место упослења, шета по предузећима тражећи нови посао и управа предузећа које је напустио о томе не обавештава никога.“¹²⁸⁸

Почетком 1948. године примећено је како се у земљу слио веома велики број страних стручњака и *ослобођеника*, а како све послове око ангажовања, распоређивања, регулисања радних односа и евиденције ради Министарство рада ФНРЈ, тако да републички органи рада често не знају ни кога, ни где имају. Да би они могли исправније да планирају кадровску политику, одлучено је да им се пренесу сви послови и евиденција, а да савезно министарство рада и даље искључиво одобрава уговоре (изузета су министарства саобраћаја, поморства и народне одбране, која своје послове око странаца не препуштају републикама).¹²⁸⁹ Током наредних година већи број дописа Министарства рада ФНРЈ садржаће констатацију да подаци за евиденцију

¹²⁸⁴ АЈ-25-86-218, акт бр. 2700, 21.5.1946.

¹²⁸⁵ АЈ-17-97-97, акти пов. бр. 1319, 5.4.1947, пов. бр. 1508, 5.5.1947. и пов. бр. 2323, 8.7.1947.

¹²⁸⁶ Сумњамо да је списак достављен за потребе ресора државне безбедности, са именима шест упослених и једним чланом породице, комплетан, а остали подаци прилично су оскудни АЈ-31-66-95, предмет бр. 1384, 15.5.1947. и 16.5.1947.

¹²⁸⁷ АЈ-25-62-165, акт бр. 3747, 10.11.1947.

¹²⁸⁸ АЈ-17-9-9, акт пов. бр. 2323, 8.7.1947.

¹²⁸⁹ АЈ-11-46-155.

недостају или касне, а они који стигну често су несређени или непотпуни. До априла 1948. године успостављена је тек делимитична, више него мањкава, евиденција страних стручњака коју су водила савезни органи за своје ресоре и Министарство рада за земљу у целини. У евиденцији одобрених уговора са страним стручњацима Министарства рада уписано је тек 426 уговора, а да је оно сâмо из иностранства довело 904 лица. Предузећа и установе нису се либили да не доставе на одобрење уговоре ни за она лица која су добили од Министарства рада, па је стога *камоџија* у информисању централе о, на други начин добијеним, странцима морала бити још већа.¹²⁹⁰ Савезни ресор тешке индустрије имао је, према сопственим речима, потпуну евиденцију страних стручњака и у њему су радила 243 странца, али уговори су склопљени само са 107. Истовремено у лакој индустрији званично су била позната само два страна стручњака, а познато је да их је било много више, а савезна електропривреда је знало за 37 стручњака, уз сазнање да евиденција није *прећена* и потпуна. У рударству се тек почело с прављењем досијеа и није се одмакло даље од броја 52 (што је много мање од броја странаца). У пољопривреди се знало за једног странца, а стварни број није се ни приближно могао претпоставити.¹²⁹¹ Иако је један од разлога за помањкање прецизне евиденције о страним стручњацима био и тај што су неки одбијали да потпишу уговоре, јер им нису одговарали услови рада или су имали посебне захтеве које предузећа нису могла да прихвате, ипак је главни разлог тој појави била неажурност и тромост привредне и државне бирократије.

Ништа јаснију слику држава није имала ни о правилном искоришћењу страних стручњака на радним местима. Године 1948. још нису постојала јединствена упутства како би се та евиденција водила и ко је обављао. Нека министарства (тешке индустрије и електропривреде) тражила су од предузећа извештаје о радним обавезама и учинку странаца, међутим, ти они нису достављани редовно, а провере искоришћености на терену повремено је радило једино Министарство тешке индустрије.¹²⁹² Истовремено, скоро су сва министарства добијала од стручњака жалбе да у раду нису правилно искоришћени, али оне су већином решаване административно (нпр. Министарство електропривреде жалбе је прослеђивало на даљи поступак Министарству рада). Само је у ресору тешке индустрије на неке од њих реаговано провером оправданости у

¹²⁹⁰ ДЈ-19-211-1789, Извјештај о ангажирању и распореду страних стручњака, април 1948.

¹²⁹¹ Исто.

¹²⁹² Исто.

предузећу и предузимањем мера. Већина жалби била је оправдана,¹²⁹³ мада је било и случајева да су оне проистикале из чињенице да су поједини стручњаци били специјализовани за узак сектор рада, а тадашње стање техничког нивоа југословенске привреде није пружало могућност да се они упосле на таквим уским секторима рада.

Још једна неправилност при евидентирању немачких и других стручњака била је у томе што су нека министарства имала копије склопљених уговора (тешка индустрија, електропривреда), а нека чак ни то (лака индустрија). Већина ресорних органа није имала целовиту евиденцију о платама и о другим трошковима у вези са запошљавањем стручњака (плаћање становања или прехране у хотелима). Тек су у неким случајевима министарства знала висину плата и других трошкова.¹²⁹⁴

С обзиром на очајно стање у евиденцији немачких (и других страних) стручњака Комисија државне контроле предложила марта 1948. године је низ активности. Министарство рада је задужено да до 1. јуна прикупи све уговоре о раду страних стручњак у ФНРЈ и за њих изда одобрења, а да до 1. јула заведе потпуну евиденцију и донесе начелна упутства какве обавезе и у којој висини може предузеће да преузме у уговорима, те да изда упутства представницима у Берлину и Бечу да могу ангажовати само оне стручњаке за које претходно добију сагласност. Предложено је да МУП до 1. јуна од пограничних органа прикупи податке о броју страних стручњака који су ушли у ФНРЈ и на основу тога направи евиденцију и да локалним властима изда прецизне директиве како се треба односити према страним стручњацима и на који им се начин морају остварити уговором загарантована права. Такође, МУП је задужен да до 15. маја обавести сва дипломатско-конзуларна представништва ФНРЈ да се стручњаци могу ангажовати и пребацивати у земљу само на основу сагласности Министарства рада. Коначно, свим савезним органима наложено је да до 1. јуна уведу оперативну евиденцију о страним стручњацима (са прецизним подацима о запослењу, смештају, исхрани, трошковима), да од предузећа прикупе преписе уговора, спроведу ревизију размештаја стручњака ради што бољег искоришћења, склопе уговоре са свима са којима то није учињено, заврше контролу правилног искоришћења страних стручњака и провере оправданост жалби стручњака о неправилности њиховог искоришћења.¹²⁹⁵

¹²⁹³ Исто.

¹²⁹⁴ Министарству електропривреде било је знано да је за једног стручњака издавајало плату од 12.000 динара месечно и још 16.000 за становање и исхрану у хотелу. У другом случају на једног немачког стручњака, сем плате од 9.500 динара, трошено је још 10.000 за хотел. Исто.

¹²⁹⁵ АЈ-19-211-1789, Извјештај о ангажирању и распореду страних стручњака, април 1948.

Дефинисање поступака и метода при ангажовању страних стручњака из марта 1948. године требало је да уведе ред и једнообразност. Утврђено је да сви органи заинтересовани за рад страних стручњака морају своје потребе да остваре у границама плана који одобрава Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу. Захтеви су морали бити јасни (назив предузећа, врста послова, специјалност и сл) и могли су се подносити само за високо и средње образоване стручњаке. У уговорима са странцима послодавци су могли да одређују плату под условом да она не прелази висину плате одговарајућег домаћег стручњака. Ипак, остављена је могућност да се странцима дају веће припадљности, с тим што је такву одлуку морао да потврди ресорни министар, а остављена је могућност да у периоду од највише три месеца, за који је требало тачно утврдити способност, знање и залагање страног стручњака, он добија аконтацију.¹²⁹⁶

Стање с евидентирањем странаца ни почетком 1949. године није одмакло далеко. Тако 2. марта те године Привредни савет ФНРЈ констатује да је потребно обезбедити преглед страних стручњака с њиховим квалификацијама и подацима о запослењу, како би се они могли адекватно искористити на послу, али и наградити. Закључено је да у Министарству рада и свим ресорима у којима раде странци треба обавити регистрацију (бројност, квалификације, посао који раде, награде), посебно издвојити високе стручњаке, стручњаке и КВ раднике (мајсторе), раздвојити службу која се у Министарству рада брине о страним стручњацима на службу која се брине о специјалистима и на службу која се брине о радницима, хитно сачинити пројекат прописа о регистрацији, снабдевању и награђивању страних стручњака и послати их ресорима, детаљно прегледати све уговоре и отказати оне који нису потребни, као и решити питање слања пакета и новца породицама.¹²⁹⁷ Из наведених запажања Привредног савета закључујемо да се државни систем заправо није темељно позабавио страним радницима и стручњацима, мада су они већ више година били у великом броју присутни. Не само да су остала нерешена питања из корпуса права страних стручњака (слање пакета и новца, питање награђивања за квалитетан рад, снабдевање основним животним потрепштинама и др), већ су остали нејасни и ефекти коришћења њихове радне пошто нису у потпуности пребројани нити категорисани. Дакле, у јеку индустријализације земље и Петогодишњег плана телу које је основано ради руковођења привредом и координације свих ресора у земљи, Привредном савету,

¹²⁹⁶ Исто.

¹²⁹⁷ *Zapísnici PS, knj. 1, 703.*

није било познато да ли је страни стручни кадар, који је био солидно плаћен, делом и у девизама, правилно, односно на најбољи могући начин искоришћен.

Даља разрада регулативе о страним стручњацима, уобличена доношењем обухватних прописа о поступку ангажовања и о категоризацији из марта и априла 1949. године требало је да резултира ефикасним евидентирањем. Међутим, већ је процес достављања информација о прописима трпео од мањкавости. Нови прописи су, скупа са обрасцем уговора о раду и обрасцем уговора о хонорарној служби, достављани министарствима рада република, која су их даље, крајем априла 1949, проследила градским НО. Градским одборима стављено је у задатак да документацију доставе управама предузећа која су под њиховим руководством, као и оближњим среским НО, како би они доставили материјале својим предузећима.¹²⁹⁸ У том поступном и успореном преношењу задатака с нивоа на ниво очекивало се да се прве заокружене информације (попуњени обрасци за први квартал) врате у републичка министарства до 25. маја 1949. године. Разумљиво је да се то није десило.

Залагања највиших органа да се евидентирање странаца на раду у Југославији обави у потпуности, да се спискови ажурирају, а све формалности у вези с уговорима коначно реше, нису уродила плодом. Како је у годишњем извештају навело Министарство рада НР Србије, у тој републици је током 1949. остварен само „непотпун преглед запослених стручних радника“. У извештају се оперисало цифром од 3.113 лица (међу којима 1.116 фолксдојчера и 337 држављана СССР, бивших емиграната). Највећи број таквих радника није регистрован код органа рада, нити су са њима закључени уговори, иако је министарство „предузело мере да се положај страних радника регулише“.¹²⁹⁹ У условима промене општих прописа о странцима на раду, када је требало чинити нове евиденције, ревидирати спискове и утврђивати планове за наредни период, поново су се јављали исти проблеми неажурности и неблаговремености. С обзиром на то, и поред поразног призвука, заправо не изненађује превише сазнање да је још дубоко у 1950. години Министарство рада саопштавало како „ни до данас нема употпуњену евиденцију стране радне снаге“.¹³⁰⁰

¹²⁹⁸ ИАН, НОГН, 1949. година, предмет пов. 61/49.

¹²⁹⁹ АС, Министарство рада НР Србије (Г-232) (даље: АС, МР НРС), Досије фонда, Годишњи извештај о раду за 1949. годину, акт стр. пов. бр. 4, с.а [1950].

¹³⁰⁰ АЈ-17-9-9, акт пов. бр. 2323, 8.7.1947; АЈ-11-90-295, Роковник са конференције погонских инжењера у Генералној дирекцији електропривреде НР Србије, 14-16.3.1949; АЈ-50-119-242, акт Секретаријата Владе ФНРЈ за персоналну службу, пов. бр. 101, 28.4.1950 (исто у АЈ-25-8-18); АЈ-133-15.25, акт бр. 812, 9.5.1950; АЈ-59-1-3, пов. бр. 287, 5.7.1950.

Како је и разврставање странаца у потрошачке категорије зависило од тачности и благовремености евиденција, то је и у тој области настало много тешкоћа. Предлози за разврставање каснили су, често су били некомплетни и неусаглашени са актом који је уређивао ту материју, па се министарство са многима није сагласило. Готово по правилу то је министарство одређивало припадност запосленог нижој (неповољнијој) групи.¹³⁰¹ Категоризација ће, делом због диференцирања садржаја основних животних потрепштина на које су имали право сходно потрошачким картицама, а још више због великих промена које је донела у проценту уштеђевине која се могла слати породицама у иностранство изазвати дубоке потресе у односу странаца и предузећа, односно југословенске државе. Смањење права страних уопсленика при дозначавању девиза, које је код неких категорија било драстично, биће повод многобројеним жалбама, споровима, тужбама, поступцима пред инспекцијама или судовима, раскидима уговора, али и стварању веома неповољне слике о земљи-домаћину.¹³⁰²

Погодности

Приходи

Основна зарада и додаци

Основе погодности на које су имали право странци уопслени у ФНРЈ, иначе базичне погодности сваког запосленог, тичале су се припадљности. Плате и други видове зарада у Југославији после Другог светског рата, без обзира на власништво привредног субјекта, установе или организације регулисане су уредбама владе. У првом тренутку, од априла 1945. године, све плате у привреди регулисала је једна уредба, а централизовано је уређено и питање зарада, помало еуфемистички названих *припадљностима*, државних и других јавних службеника савезног нивоа.¹³⁰³ Тек од краја 1946, па током наредних година, доносиће се уредбе које регулишу зараде појединих ресора, привредних области и делатности. Док је јединствена уредба о платама била једино мерило висине примања у привреди, радници су имали сатницу 6,5-11 динара за НК рад (зависно од разреда скупље), 7,50-12,50 динара за ПК рад, 9-16 динара за КВ рад и 11-19 динара за нарочито квалификоване раднике, предраднике

¹³⁰¹ Било је и нешто супротних случајева. Разна акта у: АЈ-25-156-411; АЈ-25-169-442; АЈ-25-170-442.

¹³⁰² Министарство рада није сматрало да је акт о категоризацији узрок за бројне тужбе које ће се појавити, већ раније грешке послодаваца који нису достављали уговоре на одобрење, због чега „стечено право“ на слање уштеђевине није коришћено. АЈ-25-170-442, акт 8062/50-XIV-2, 25.8.1950.

¹³⁰³ *Уредба о регулисању надница и плата радника и намештеника у државно-привредним и приватним предузећима, приватним установама и организацијама, Сл. лист ДФЈ, 24/45.*

и пословође. Истовремено, месечне плате намештеника износиле су 1.800-3.000 динара за помоћно техничко, техничко и административно, 2.400-4.600 за ниже, више и самосталне помоћнике, 4.600-6.000 за посебне и опште руководиоце и више од 6.000 динара за изузетне стручњаке, при чему су ти износи били мањи за 15% у другом, а за 30% у трећем разреду скупше.¹³⁰⁴ Просечне месечне плате радника биле су 1946. године између 2.232 и 3.165 динара, док је административно-техничко особље примало од 2.183 до 5.214 динара, а за просечно покривање трошкова живота једног радника било је потребно око 3.800 динара, без издатака за одећу, обућу, огрев, осветљење, културне потребе и издржавање породице.¹³⁰⁵ Радничке плате у току 1947. године нису се битније промениле (сем у рударству, грађевинарству, војној индустрији и пољопривреди).¹³⁰⁶ До почетка педесетих година плате радника и намештеника забележиће раст, па ће најниже порастати 20-40% (зависно од ресора), односно око 66% када су у питању погони опасни по здравље, док ће највише плате порастати у распону од око 30-60% за *убицајене* погоне, па до 100% за нарочито квалификоване раднике, предраднике и пословође у небезбедној или штетној радној средини.¹³⁰⁷

Плате страних стручњака текле су, по правилу, од дана поласка из одредишта у иностранству.¹³⁰⁸ У првим уговорима висина је утврђена у релативном износу (сходно платама домаћих стручњака). Ревизије с почетка 1947. године утврдиће их у фиксним износима, па ће то, услед страха од инфлације, изазвати подозрење.¹³⁰⁹ Утврђивање релативне плате водило је неспоразумима, које је требало решити након доласка у предузеће. Оно што је понуђено неретко се доста разликовало од обећања која су дали делегати у иностранству, а сличан случај збиће се након првобитне ревизије уговора

¹³⁰⁴ У јесен 1945. године примања су коригована. Плате НК радника утврђене су на 9-11 динара, ПК радника на 11-12,50 динара, КВ радника на 12,5-16 динара и пословођа, предрадника и нарочито квалификованих радника на 16-19 динара, с тим да се ти износи исплаћују у местима првог разреда скупше. У свим осталим местима те плате, као и раније дефинисане плате намештеника исплаћују се умањене за 10%. *Сл. лист АФЈ*, 24/45 и 79/45.

¹³⁰⁵ Према обрачуну Државног статистичког уреда, минимални трошкови живота били су мањи и износили су за самце месечно 2.232, а за четворочлану породицу 5.198 динара. Р. Радић, н.д., 34-35.

¹³⁰⁶ Процечна надница рудара (која је била једна од највиших) износила је око 120 динара, док је у осталим гранама индустријским износила 110,50 динара. Исто, 35.

¹³⁰⁷ Поређење и прорачун према: *Сл. лист ФНРЈ*, 28/47, 44/48, 74/48, 86/48, 6/49 и 62/50. С обзиром на огроман недостатак стручњака и њихову важност („окосница развитака и унапређивања“) за развој индустрије и других области, рано је постало јасно да се таквом кадру припадности морају обезбедити на посебан начин, што је подразумевало одговарајући износ, а за сваки постигнут успех и посебне награде. АЈ-11-4-16, Предлог за седницу начелника, 10.11.1945.

¹³⁰⁸ Ако би транспорт каснио, што се повремено дешавало (нпр. услед квара аутобуса, септембра 1946), плата је текла од трећег дана пре последњег термина предвиђеног за полазак (без обзира на стварни полазак). АЈ-11-5-19, допис инж. В. Шола, 3.2.1946 (исто и у: АЈ-17-9-9).

¹³⁰⁹ АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

(1947. године) када су у иностранству нерeално уговорене плате сведене на стварну вредност. На бројне притужбе Министарство рада је сутерисало послодавцима да објасне страним стручњацима како плате уговорене у Берлину или Прагу не могу бити сталне, те да се висина плате одређују сходно стручној спреми (квалификацијама) и успесима у раду. Странцима је требало посебно напоменути да од њиховог залагања зависи висина плате и повишице којима су се у будућности могли надати.¹³¹⁰

Плаћање које су неки странци очекивали (не сви) биле су дневнице током путовања до места рада. Министарство рада било је по том питању експлицитно – дневнице нису припадале стручњацима јер нису предвиђене уговорима и због тога што им је било обезбеђено бесплатно путовање и исхрана. Ипак, има наговештаја да су дневнице биле обећане. Као потпору захтеву за исплату дневница неки немачки стручњаци навели су да су током путовања више дана остајали гладни и да су трошили своја средства за исхрану. Иако је из извештаја познато да је у више наврата настајао озбиљан проблем за исхраном људи у транспортима из Берлина, и мада су ти извештаји достављени Министарству рада, тај орган је сасвим неистинито одговорио како му „Није познато да су стручњаци из Немачке остајали без хране по неколико дана“. Министарство је, напротив, тврдило како по приспећу стручњака у ФНРЈ „остаје храна за још неколико дана путовања, јер наша Војна мисија ФНРЈ у Берлину осигурала је исхрану целог транспорта добро.“¹³¹¹

Зависно од квалификација, радног места, посебних задатака и других фактора, плате странаца на раду у Југославији кретале су се у веома широком опсегу. Најниже су износиле 3.000-4.000 динара, многе су се кретале у распону 6.000-8.000 динара, високе су вредноване са 10.000-12.000 динара, али било је и осетно виших. Са ванредним примањима разлика је бивала још већа. Неретко су примања странаца прелазила (чак знатно) примања сличних југословенских стручњака, па и плате руководиоца предузећа знатно су у неким случајевима заостајале.¹³¹²

¹³¹⁰ Министарство је оставило могућност да се изузетно најнеопходнијим и најангажованијим стручњацима оставе високе плате. АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 1299, 13.6.1947. Преглед плата, премија и др. видова зараде у *Железари Зеница* види у: АЈ-106-92-117, прегледи плаћања страних стручњака, 1947.

¹³¹¹ АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

¹³¹² Висина личних примања може се видети у свим фондовима ресорних органа, посебно у деловима персоналне грађе и деловима који се односе на план и расподелу зарада. Плате директора предузећа за електрификацију у БиХ у 1949. години биле су од 4.200-4.500 (са звањима техничара) до 5.400-6.200 динара (са звањима виших индустријских инжењера). Директорима је сем зараде могао још припадати (не нужно) функционерски додатак (800-1.300 динара) и лични додатак (500-1.500 динара).

Веома заслужни стручњаци били су повремено новчано награђивани, нарочито у случају завршетка крупнијих послова. Премије по завршеним радовима, као што су били важни конструкциони подухвати (израда специјалних машина) или елаборати биле су саставни део допунских уговора који су склапани са стручњацима,¹³¹³ а постојале су и годишње награде. Премије су исплаћиване сходно стеченим условима и имале су различиту вредност. Било је примера да као годишњу награду странац добије од 20.000-30.000 динара до 50.000-70.000 динара.¹³¹⁴ Међутим, за конкретне пројекте следовале су сразмерно веће исплате. Конструктор Густав Валтер (Gustaw Walter), пореклом из ЧСР, награђен је октобра 1948. године двадесетоструком месечном бруто платом, без икаквих одбитака, с тим да се одобри достављање половине тог износа породици у иностранство. Такав предлог дала је посебна комисија Савезне металне индустрије након што је Валтер у фабрици *Иво Лола Рибар* у Железнику израдио нацрт специјалне бруснице за производњу висококвалитетног брушеног челика. Висока награда образложена је уштедама које ће се постићи Валтеровом машином. Два и по пута слабија машина коштала би у девизама колико и његова у динарима (како је црној металургији био потребан капацитет 10 таквих машина, чија је цена била 4.000.000 динара, за набавку слабијих шведских машина, у количини од 25 комада, морало би се издвојити 13.750.000 девизних динара). На такав предлог није било примедби.¹³¹⁵ Нешто доцније инж. Паул Царников (Paul Zarnikow) за потребе *Железаре Смедерево* израдио је, за мање од пет месеци, према допунском уговору у слободно време, нацрте механичког уређаја загревне пећи за лимове (52 цртежа), за шта је награђен са 50.000 динара.¹³¹⁶ С друге стране инж. др Г. Ф. Драт (Drath) награђен је са свега 10.000 динара мада је иницирао конструкцију новог типа реверзираних страва за реверзирање плина и ваздуха у високој пећи челичане у Зеници која се показала успешнијом од било ког другог типа такве справе у свету.¹³¹⁷

Зависно од додатака, најнижа зарада у том случају износила је 4.500 динара, а највиша 7.900 динара. АЈ-11-113-350, акт VIII бр. 15937, 13.5.1949.

¹³¹³ У чл. 4. допунских уговора стајало је, уз остало: „Исплате награда и премија вршиће се по прописима који важе за службенике – држављане ФНРЈ.“ Тај пропис је био *Правилник о премијским додацима службеника индустријских предузећа савезног значаја, запослених у производњи*, Сл. лист ФНРЈ, 56/49; АЈ-108-4-12, распис бр. 702, 20.1.1950.

¹³¹⁴ АЈ-24-43-110, Предлог за премије немачким стручњацима, 1949.

¹³¹⁵ АЈ-16-4-4, предмет 14898, 7.10.1948, 18.10.1948. и 25.10.1948

¹³¹⁶ АЈ-106-40-60, Оцена рада стручњака Паула Царникова, фебруар-август 1949.

¹³¹⁷ АЈ-106-25-43, акт бр. 5343, 15.2.1949.

Међутим, премије су понекад биле и предмет притужби. Дешавало се да се систем награђивања, услед небриге руководиоца предузећа, неправилно користи, што је код доводило до „смањивања радног елана“, па и до давања отказа.¹³¹⁸ Такође, питање награђивања понекад је сасвим различито тумачено у разним привредним органима. Тако је рад инж. Рихарда Форста (Richard Forst), кога је Главна дирекција савезне индустрије мотора *позајмила* Генералној дирекцији савезне металне индустрије ради прегледа калионице *Југоалата* и састављања извештаја, вреднован сасвим различито. Орган металне индустрије сматрао је да инжењера треба наградити само за писање извештаја, који је састављан у слободно време (документ од 18 страна, процењено је, рађен је 30 часова, што по цени од 50 динара на сат износи 1.500 динара), а путовање из Београда за Нови Сад и бављење и рад тамо исплаћени су кроз плату, дневнице и трошкове службеног путовања. Супротно мишљење имала је дирекција индустрије мотора: Форст је на основу прегледа калионице дао научни елаборат (пројекат за преправку), а не извештај, и обавеза рада према уговору претпоставља само рад у предузећу где је намештен, док се сви други радови морају хонорисати према вредности или према договору. Како је елаборат садржао 1,12 штампаних табака описа и 0,5 табака нацрта, а како се „најобичнији елаборат плаћа мин[имално] 4.500 дин. по штампаном табаку, то би овај елаборат најмање стајао динара 7.300“. С обзиром да је пројекат био прерада калионице са описом рада, то је такав рад, према мишљењу дирекције, морао бити награђен 3-4 пута већим износом.¹³¹⁹

Обећаване премије понекад нису исплаћене. Стручњак за истраживање нафтних поља, Аустријанац др Колман, затекао се у Југославији као заробљеник. Због искуства упуслен је на истраживању нафтних поља Мославине. Годину дана након повратка у домовину, крајем 1949. године, у писму упућеном југословенском колеги, професору Јосипу Огулинецу, радо се сећао времена проведеног на раду у Генералној дирекцији за нафту и плин, у којој је, захваљујући Огулинецу, имао „радни комфор“, безбрижан и слободно организован рад. Прве бушотине на налазишту *Мрамору*, како је навео, показале су се позитивним. Стога му је министар рударства Бане Андрејев (1905-1980), чак у два наврата током 1948. године, пред сведоцима, обећао премију у случају проналаска нафте, без обзира да ли ће он тада бити у Југославији. За Колмана је обећање имало званични карактер и није било везано „за персону министра“.

¹³¹⁸ АЈ-16-25-28, акт пов. бр. 1308, 2.11.1948.

¹³¹⁹ АЈ-108, Персонално, 4, Страни стручњаци (А-З), предмет 561, 24.11.1948, 7.1.1949. и 20.1.1949.

Међутим, ни након више месеци од почетка производње на *Мрамору*, он није добио награду, те је замолио колегу, који најбоље познаје његов рад у ФНРЈ, да се заузме за његов случај пошто у Европи нема пуно лежишта нафте која су пронађена „с тако јефтиним средствима“.¹³²⁰ Извори, међутим, не потврђују да је до исплате дошло.

На неисплаћене премије жалио се августа 1949. године и професор техничког факултета у Бечу, др инж. Карл Петер, запослен у *Железарни Гуштањ*. Сем премија, жалио се и на неискоришћене дане годишњег одмора и ненамирене трошкове за општећено покућств, сломљену керамике и стакла, што се десило приликом транспорта у Југославију. *Спор* је трајао месецима, па се Петер обратио делегату Министарства рада ФНРЈ у Бечу, Х. Ватовцу, претећи да ће тражити помоћ владе Аустрије. Због важности Петера за даље проналажење аустријских стручњака и за набавку литературе, Ватовац је почетком децембра 1949. ургирао код Министарства тешке индустрије, а тај орган се *удостојио* одговора тек средином марта 1950. године. Министарство је побијало наводе Петера тврдећи да су му премије исплаћене, да је део годишњег одмора користио радећи по изричитој жељи министра тешке индустрије на Загребачком велесајму (али како павиљон министарства није отворен министар није дозволио плаћање пројекта), као и да је покућство поправљено о трошку послодавца, а да за сломљену керамику и стакло не сноси кривицу. Неиспуњене обавезе пратио је не само више месеци закаснио одговор, већ и бахат и надмен став послодавца.¹³²¹

Други који су залагали на раду, а нису били врхунски стручњаци, могли су се надати посебном личном додатку који је исплаћиван сваког месеца. Тако је виши индустријски техничар Вилхелм Домке (Wilhelm Domke), запослен у конструкционом бироу Главне дирекција савезне индустрије мотора поред основне плате од 4.500 динара добијао још месечни додатак од 400 динара (у другој половини 1948), односно од 700 динара (1949. године).¹³²² Деветорица запослених у *Железари Зеница* добиће, с обзиром „на залагање и успехе у раду“ средином маја 1948. године осетно веће

¹³²⁰ Испитивања на *Мрамору* нису коштала пуно више него двомесечне дневнице за Колмана – односно око 12.000 динара, јер лоцирање бушотине је завршено само на основу геолошког картирања, без геофизичких испитивања и истражних бушотина. АЈ-19-211-1789, Писмо др Курта Колмана (Kurt Kollmann, 1915-1982), 6.11.1949. Колман је био геолошки стручњак светске класе. Његову сажету биографију и научну библиографију види у: Robert Janoshek, „Kurt Kollmann, 13.3.1915–27.9.1982“, *Mitteilungen der Österreichischen Geologischen Gesellschaft*, 76, 1983, Wien, 15.12.1983, 325-329.

¹³²¹ АЈ-25-157-415, акти пов. бр. 6625, 23.12.1949. и 20.3.1950.

¹³²² АЈ-108, Персонално, ф. 4 (А-З), решења на име Домке Вилхелм, 1947-1949.

месечне додатке од 1.000 до 2.000 динара, и то ретроактивно,¹³²³ а признати стручњак за електропривреду, Вилхелм Шол, запослен у *Институту за електропривреду, Огранак Загреб*, имаће јануара 1949. године плату од 7.000 динара и додаток од 1.500 динара.¹³²⁴ О значају тих средстава речито сведочи поређење са додацима које су добијали неки руководиоци. Лични додаци појединих директора предузећа у саставу Генералне дирекције електропривреде БиХ у мају 1949. године износила од 500 до 1.500 динара, с тим да неки директори нису били одређени за такав вид зараде.¹³²⁵ Иако лични додаток није био обавезна ставка, онима који су га примали постајао је важан, па су се врло брзо јавиле реакције стручњака због опорезивања тог дела прихода. Међутим, Министарство финансија је још јула 1947. године назначило да се све исплате тог типа сматрају као „лични додаци за изванредан рад“ и да се као такви опорезују.¹³²⁶

Већина породица странаца уговорно обавезаних на вишегодишњи рад остала је у својим земљама. То је отворило питање да ли стручњаци имају право на додаток за одвојени живот (попут држављана ФНРЈ). Да би се уклониле дилеме, октобра 1947. године Министарство рада је појаснило да „право на додаток за одвојени живот страним радницима и стручњацима“ не припада, осим радницима из Зоне А СТГ.¹³²⁷ Међутим, није редак случај да руководиоци предузећа широм Југославије, па и неких синдиката (у НР Србији), нису знали шта Зона А подразумева, па су свим запосленим Италијанима (из те зоне и из Републике Италије) плаћали накнаду за одвојени живот. Тешкоћа је настајала када би такви радници и стручњаци прешли у предузећа у којима се знала актуелна политичка географија. Појава је била толика да је Министарство рада морало крајем 1947. године упутством да разјасни питање исплате накнаде за одвојени живот радницима из Зоне А. Прецизирано је да исплата припада само радницима чије су уже породице остале на подручју зоне.¹³²⁸ Међутим, има индиција у архивској грађи да су поједина предузећа, која су неосновано исплаћивала додаток за

¹³²³ Најзначајнији међу њима, инж Макс Рајнхарт (Max Reinhardt) добиће највећи износ додатка и ретроактивну исплату од 1.1.1948. године. АЈ-16-23-28, акт перс. пов. бр. 422, 18.5.1948.

¹³²⁴ АЈ-11-142-439, Преглед службеника, 3.1.1949.

¹³²⁵ Директорима је, додуше, углавном, припадао и тзв. функционални додаток, који се у овој дирекцији кретао између 800 и 1.300 динара. АЈ-11-113-350, акт VIII бр. 15937, 13.5.1949.

¹³²⁶ АЈ-106-107-135, акт бр. 22542, 3.8.1947; АЈ-16-23-28, Подсетник актуелних питања са немачким стручњацима, s.a.

¹³²⁷ АС, ПК НРС, ф. 119 (Г-29), акт пов. бр. 2816, 17.10.1947 (и у: АЈ-25-15-48, фол. 432). То питање биће коначно уобличено упутством о поступку ангажовања пов. 1905/49. АЈ-25-155-410.

¹³²⁸ Дефинисани су и чланови уже породице: 1) брачни друг, 2) брачна, ванбрачна и усвојена деца и пасторчад до навршених 17 година живота, односно 23 ако похађају школу, а ако су због телесне и душевне мане неспособни за привређивање, док та неспособност траје и 3) отац и мајка радника који су због старости и болести неспособни за рад. АЈ-25-15-48, предмет пов. бр. 5541, 15.12.1947. и 8.1.1948.

одвојени живот, након интервенције Министарства рада преименовале то плаћање у додатак на стручно залагање (лични додатак). За странце разлика је била само у томе што је прво плаћање било ослобођено пореза, а на друго се плаћао (у просеку 150 до 200 динара), а што је то било грубо кршење прописа мало се ко осврнуо.¹³²⁹

Трансфер уштеђевина

Могућност слања дела уштеђевине породицама у домовину (у проценту који је доцније варирао, али који је најпре претежно износио 50%) махом је била саставни део уговора немачких и других страних стручњака, ало та је област дуго била нормативно непрецизирана.¹³³⁰ Иако део већ бројних закључених уговора, клаузула о слању уштеђевине у Немачку привремено је суспендована актом Министарства финансија од 27.4.1947. године (док се не проучи питање финансијског пословања ФНРЈ у Немачкој). Тим поводом ресорима је поручено како је потребно „да на одговарајући згодан начин“ укажу немачким стручњацима на ту чињеницу.¹³³¹

Финансијски ефекти те обавезе и њено правно (пре)компоновање изазивали су, о чему је делимично било речи, доста потешкоћа у комуникацији између послодаваца (у читавој вертикали, од директора предузећа до министара) и страних стручњака. Међутим, то право нису користили сви страни стручњаци (неки су изразили жељу само за достављањем пакета породицама), а неки су га доста слободно тумачили (дипл. инж. Хелмут Герке (Hellmuth Goerke) тражио је да се уштеђевина уместо породици у Немачкој шаље сестри у Швајцарској, али да породица настави да прима потпору од Војне мисије у Берлину)¹³³² Неразумевању није погодно било закаснело нормирање, па се у пракси јављала читава палета процената уштеђевине и других плаћања (потпора преко војних мисија), која су реализована или која су очекивана, а као неиспуњена била предмет спора. У лето 1947. године, када је већ преко 8.000 странаца (споља врбованих стручњака, ослобођеника, колективних радника из Мађарске, радника из Италије и зоне А СТИ) било ангажовано у ФНРЈ (а рачунало се до краја године са још

¹³²⁹ АЈ-16-23-28, акт пов. бр. 177, 26.5.1948.

¹³³⁰ О томе види поглавље *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, потпоглавље *Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака*, одељак *Правне норме намењене странцим држављанима на раду у ФНРЈ*, пододељак *Примена прописа о категоризацији, правима и обавезама и њихова даља разрада*.

¹³³¹ АЈ-17-97-97, акт пов. бр. 973, 15.5.1947.

¹³³² АЈ-11-24-69, акт *Предузећа за електрификацију истока*, бр. 416, 20.1.1947. Од 40 немачких стручњака у Генералној дирекцији црне металургије током 1948. године свега је неколико њих користило право на слање уштеђевине. АЈ-106-107-135, акт бр. 35805, 10.11.1948.

1.600-1.700 нових) Министарство финансија коначно је одобрило Народној банци да може од предузећа у којима они раде примати динаре и дозначавати их у Немачку (од августа) и Аустрију (од септембра), у суми од 50% зараде,¹³³³ а тек у новембру 1947. године уведена је пракса да Министарство финансија буде обавештено о броју страних радника и да се саглашава на слање дознака у иностранство.¹³³⁴

Трансфер уштеђевина у иностранство понекад је рађен илегално. Генералној дирекцији црне металургије били су почетком 1948. године хитно потребни за зидање *Сименс-Мартинових пећи* стручњаци из Трста. Том приликом дато је обећање да ће се породицама стручњака у Трсту исплаћивати део њихових зарада, међутим, како то питање није уређено званично, у сарадњи са америчким окупационим властима, то је одлучено да се криомице унесе 2,000.000 лира како би их повереник дирекције, Антон Мартеланц, расподелио.¹³³⁵ Како таква пракса није била одржива неиспорука уштеђевина у Трст, која је потрајала скоро пола године, толико је разљутила тршћанске зидаре да су масовно почели да напуштају посао и да се враћају кући.¹³³⁶

Разне запреке поводом слања уштеђевина, укључујући и захтев за замену динара за девизе приликом коначног напуштања Југославије, представљале су један од најкрупнијих извора неслагања између власти и страних стручњака. Хронични мањак девиза у државној каси водио је ка све већим ограничењима у њиховом трошењу. Бројна кашњења у одобравању уговора (нових и ревидираних), за које време су поједине привилегије суспендоване, међу којима и право на слање уштеђевине, само су доливала уље на ватру незадовољства. Можда је управо дато, па касније редуковано и потом (неким) укинато право на трансфер уштеђевина остављало најнеповољнији утисак и изазивало најжучнију реакцију, па стога не чуди да је иза таквог понашања у архивској грађи остало много молби, захтева, приговора и притужби страних стручњака, информација о судским поступцима, па и реакција страних дипломатских представништва у циљу заштите права својих грађана. Неки странци су нашли своје

¹³³³ АЈ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 2300, 1.8.1947; АЈ-17-97-97, акт пов. бр. 2587, 23.8.1947; АЈ-11-33-97, акт пов. бр. 785, 1.10.1947.

¹³³⁴ АЈ-50-119-242, предмет III бр. 5683, 31.10.1947. и 12.11.1947. Примере захтева Народној банци за слање дознака у иностранство и захтева Министарству финансија за одобрење трансфера види у АЈ-106-107-135; АЈ-25-87-219

¹³³⁵ АЈ-106-61-83, акт пов. бр. 549, 12.2.1948.

¹³³⁶ У једном извештају каже се како у „Трсту неће нико ни да слуша да иде на рад у Југославију“ што због неиспорука уштеђевина што због непријатности које су породице доживљавале. Таква ситуација погодовала је *реакционарним листовима*, а претила је опасност и да повереник Мартеланц буде ухапшен. АЈ-106-82-106, акт Железарне Јесенице, 13.5.1948.

задовољење, многи не, међутим, формално гледано, југословенски послодавац је заправо често излазио из оквира доброг правног понашања, једнострано онемогућавао извршење обавеза или их на друге начине умањивао или анулирао.¹³³⁷

Непрецизност у дефинисању појма уже породице, питање поступања у случају када је део породице у ФНРЈ, а део ван ње, ревизије уговора, а посебно она из 1949. године која је масовно је закочила слање уштеђевина (августа и септембра готово да није било слања дознака), озбиљно су ометали исправно коришћење права на трансфер уштеђевина.¹³³⁸ Томе се могу додати крајњи немар администрације и нефлексибилно тумачење прописа. Зуботехничару, Аустријанцу Јозефу Ридереру (Josef Riederer), запосленом од септембра 1948. године у амбуланти ГНО Краљево (Ранковићево) уговор „није саображен са прописима“ готово две године након потписивања. Тек је тек на интервенцију Политичког представништва Аустрије у Београду дошло до одобрења трансфера уштеђевина. Када је коначно одобрено слање по 5.000 динара месечно, уверени смо на притисак послодавца (јер у супротном поставља се питање зашто би Ридерер посезао за помоћи дипломата), стручњак је „одустао да шаље новац својој породици“.¹³³⁹ Један од највећих и најкориснијих стручњака који је у то време радио у Југославији (октобар 1946-октобар 1950), инж. Хелмут Герке, пројектант бројних термоелектричних постројења и учитељ многих младих инжењера и техничара није, пак, имао од чега да одустане. Његову молбу за накнаду дела неискоришћених трансфера (а из разних разлога био је чак током 22 месеца у немогућности да шаље уштеђевину) Министарство рада је одбило, изговарајући се да таква обавеза није преузета уговором, и још се позивајући на низ ситнијих вануговорних уступака који су њему учињени током рада у Југославији (могућност слања дела уштеђевине у Швајцарску, мада Герке није био њен држављанин, потом преусмеравање уштеђевине ка Западној Немачкој и коначно, омогућавање да му се у ФНРЈ доведе друга жена, вероватно након развода).¹³⁴⁰

Међутим, није се захтевима стручњака увек стајало на путу. Кад би било добро образложени, захтеви за ванредни трансфер могли су наићи на разумевање. У Руднику *Треница* био је од новембра 1947. године запослен др инж. Мартин Донат (Donath),

¹³³⁷ Таква документа могу се наћи у готово свим фондовима ресорних органа који су имали стране раднике, а нарочито у Министарству рада ФНРЈ. Пример дела таквих извора у: АЈ-25-164-438.

¹³³⁸ АЈ-25-25-217, пов. бр. 3600, 3.5.1948; АЈ-25-164-438 и 25-165-438, разна документа, 1948-1950.

¹³³⁹ АЈ-25-165-438, предмет 6110, 6.6.1950-18.10.1950.

¹³⁴⁰ АЈ-25-166-438.

рударски геолог. Имао је право на месец дана одмора за сваку навршену годину рада. Како је 1949. године наговестио да би наредне године користио одмор у Немачкој, то му је у предузећу предложено да тада искористи оба годишња одмора (2 месеца). Када је Донат поднео молбу за коришћење одмора испоставило се да је његово присуство на послу неопходно: „задаци који се постављају пред њега толико су обимни и везани са роком да га ми никако не би могли пуштати на годишњи одмор, а нарочито не ове године кад су постигнути добри резултати истражних радова код рудника Радуша за хромну руду и код рудника Мајданпек где су претежно његовим знањем и истрагама откривене веће количине бакарне руде“. Стручњак је пристао да одустане од годишњег одмора за 1949. годину, с тим да се трећина компензације у новцу за неискоришћени одмор дозначи породици у Немачку, и такав предлог је прихваћен.¹³⁴¹

Неким се ванредним захтевима за трансфер уштеђевина излазило у сусрет само делимично. Стручњак Генералне дирекције металургије ФНРЈ, др инж. Франц Шиха (Franz Schicha), тражио је априла 1950. године, пред повратак у Немачку, у коју се враћао са још шест чланова породице, дозволу за трансфер 36.000 динара. Тај износ производ је једногодишњег кашњења у одобрењу уговора (за то време није слао по трећину месечне плате од 9.000 динара), а молбу је још правдао чињеницом да у Немачкој нема средстава и да ће по повратку запасти у велику неприлику. У међувремену породица Шиха је нарасла (месец дана раније родило се још једно дете). Захтеву није одговорено у потпуности, али омогућено је слање 20.000 динара, а при обрачуну путних трошкова *урачуната* је и беба, мада се тај „случај није могао приликом планирања [девиза] предвиђати“. ¹³⁴² Међутим, Вилхелм Шол, признати стручњак за електропривреду, добио је тек уз помоћ адвоката одобрење за ванредно слање 48.000 динара (тражио је 80.000 на име неискоришћеног права од фебруара 1949. до јуна 1950. године). За *застој* Шол је кривио послодавца, али Јавно тужилаштво је утврдило да је одговорност на стручњаку, који није хтео да потпише ревидирани уговор, односно захтевао је да се у њега унесу све клаузуле које су биле у уговору из 1946. године. Међутим, до тог сазнања дошло се тек пошто је исплата обављена.¹³⁴³

Коначно, питање трансфера уштеђевина могло је постати проблем и из нехотичних разлога. Откад је уведен трансферни лист (1949), он се налазио у поседу

¹³⁴¹ АЈ-25-165-438, предмет бр. 3559, 11.5.1950. и 26.5.1950.

¹³⁴² Исто, предмет бр. 4587, 20.4.1950-8.5.1950.

¹³⁴³ АЈ-25-166-438, предмет Дозвола за трансфер новца за инж. Шола, акти бр. 7294, 13.7.1950, бр. 8465, 4.9.1950, бр. 8444, 7.9.1950, 25.9.1950. и 23.10.1950. и бр. 1119, 9.2.1951.

стручњака. Могло се догодити, а и догађало се, да се затури или изгуби. Хемичар-аналитичар Хелмут Лаубе, који је од средине 1949. године радио у *Осијечкој левационици жељеза и творници стројева*, Осијек, након неколико дана изгубио је *неискоришћену* дозволу за слање новца. Мада је важио само уз лични документ, уз молбу за издавање новог трансферног листа, Лаубе је поднео копију службеног листа НР Хрватске, *Народних новина*, у којем је изгубљени трансферни лист оглашен неважећим.¹³⁴⁴

Проблем са трансфером уштеђевина доводио је до сталног пребацивања одговорности, па су многи стручњаци почели непосредно да се обраћају (писано па и непосредно) Министарству рада ФНРЈ. Како већини захтева није било удовољено, то се стварало незадовољство код стручњака, беспотребно се трошило време и чинила штета читавој друштвеној заједници. Стога је из Министарства рада тражено крајем априла 1950. године да се сви ресорни органи и подређене установе и предузећа упознају са начином добијања одобрења за трансфер уштеђевина и замену новца (приликом напуштања ФНРЈ), те да о томе обавесте стране стручњаке, а поентирано је одлуком да се све молбе стручњака убудуће таксирају, те да се неће у поступак узимати ни један захтев за који није наплаћена прописана такса.¹³⁴⁵

Осигурање

Социјално осигурање

Сагласно општим прописима и одредбама уговора на основу којих су радили у Југославији страни радници и стручњаци били су осигурани. Осигурање је обављано по прописима *Закона о социјалном осигурању радника, намештеника и службеника*, а не прописа о осигурању државних службеника, без обзира на место рада.¹³⁴⁶ На основу таквог осигурања стручњацима је припадао и додатак на децу, који је, на основу поднете документације, а сагласно *Правилнику о додацима за децу радника и намештеника*, исплаћивао послодавац.¹³⁴⁷ Како је уговорени износ плата био истовремено и бруто и нето износ (у уговорима је наведен као бруто, али није био оптерећен порезима и давањима за социјално осигурање, па је исплаћиван у пуној вредности), то је трошкове осигурања сносио послодавац (28% од плате). Тешкоћа је настала око евидентирања

¹³⁴⁴ АЈ-25-165-438, молба Министарству рада, 17.1.1950; *Narodne novine, Službeni list Narodne Republike Hrvatske*, br. 17/1950.

¹³⁴⁵ АЈ-41-622-977, акт Министарства рада бр. 4620/50-XIV/2, 17.4.1950.

¹³⁴⁶ *Сл. лист ФНРЈ*, 65/46; АЈ-11-46-155, акт пов. бр. 260, 19.1.1948 (исто и у: АЈ-31-67-95).

¹³⁴⁷ *Сл. лист ФНРЈ*, 100/46; АЈ-11-46-155, акт пов. бр. 260, 19.1.1948.

таквих плаћања пошто закон није предвидео да бруто и нето износи буду једнаки (нето се одбија одузимањем пореза и доприноса од бруто износа), међутим, на иницијативу Генералне дирекције црне металургије, како се не би радила измишљена и непотребна калкулација (додавање на уговорену плату 28% ради фингирања бруто плате), Државни завод за социјално осигурање одобрио је изузетак у поступању.¹³⁴⁸

Било је послодаваца који су, под дејством једне ноте МИП Бугарске из јуна 1946. године, сматрали да бугарски ветеринари уплате за пензионни фонд дају директно заводу своје земље. Како је то створило конфузију у Министарству пољопривреде и подручним предузећима Државни завод за социјално осигурање потврдио је септембра 1947. године да је слање дознака по том основу само у његовом делокругу, а да се модалитети уређују са одговарајућим бугарским пензионим фондом, те „да у то питање не могу улазити установе код којих су ти ветеринари уполсени.“¹³⁴⁹

Колективна осигурања, попут мађарских грађевинара 1947. године, стварала су тешкоће у оперативном извршењу обавеза и током плаћања. По *утаначењу* с Мађарима, сем радника, били су здравствено осигурани и чланови породица. Утврђено је да ФНРЈ за њих плаћа извесни паушал који се израчунавао на веома компликован (и у крајњем нетачан) начин због мноштва варијабила, неконтролабилности у прикупљању података и коришћења већег броја (неусклађених) прописа двеју држава.¹³⁵⁰

Осигурање стручњака ангажованих у иностранству првобитно је текло од дана ступања на рад. У пракси се дешавало да се неки стручњаци током путовања разболе, па и да се лече у болници. Како нису могли бити пријављени у социјалном осигурању поставило се питање ко ће покрити трошкове њиховог лечења. Да би се избегли такви случајеви Министарство рада ФНРЈ је 5. фебруара 1948. године обавестило све заинтересоване органе да је потребно убудуће пријављивати стране стручњаке са даном њиховог поласка из иностранства (откад им је текла и плата).¹³⁵¹

Већи број немачких стручњака запослених у Министарству рударства ФНРЈ молио је тај орган да се постара да се социјално осигурање које се у ФНРЈ уплаћује узме у обзир од стране њихових власти приликом повратка у домовину. Како је

¹³⁴⁸ АЈ-106-107-135, акт бр. 19231, 9.7.1947. и предмет 20094, 17.7.1947. и 26.7.1947.

¹³⁴⁹ АЈ-25-17-53, предмет бр. 4466, 7.9.1946, 24.3.1947. и 26.3.1947; исто, предмет бр. 13608, 15.9.1947, 26.9.1947. и 29.9.1947.

¹³⁵⁰ АЈ-25-17-53, акт пов. бр. 1969, 4.7.1947.

¹³⁵¹ АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 1003, 2.2.1948 (исто и у: АЈ-132-7-14; АЈ-31-67-95; АЈ-16-23-28).

питање задирало у прерогативе друге земље и имало и своју политичку *тежину*, то се није ни могао очекивати другачији одговор него да питање урачунавања времена проведеног у ФНРЈ стручњацима кад се врате у Немачку не може бити једнострано уређено, већ само међународном конвенцијом, а склапање такве конвенције није могло доћи у обзир пре потписивања мировног уговора.¹³⁵² Конвенције о социјалном осигурању биле су важне за још једно битно питање – признавање социјалног осигурања у иностранству у стаж осигурања у ФНРЈ. За њихово доношење било је потребно време, стабилност система социјалног осигурања у разним државама (што у другој половини 1940-тих није био случај) и политичка воља. Без признавања *туђег* стажа странци који су провели краће време у ФНРЈ нису могли да користе социјална давања за случај болести, трудноће и порођаја за која се захтевао дужи (шестомесечни) стаж. Како они не би били ускраћени за материјалну помоћ за порођаје, зубне и друге протезе, специјалне справе за лечење и слично, током 1948. године одвијала се опсежна преписка између органа за социјално осигурање, рад, законодавну делатност и спољне послове. До краја јула искристалисао се став да је потребно ту материју уредити међународним конвенцијама, али у тренутној ситуацији, како поступак ангажовања не би трпео, потребно је приватноправним уговорима обухватити сва питања са сваким стручњаком понаособ, ако је потребно и питање повластица из закона о социјалном осигурању, којима би се могла признати предметна давања, ако је то у интересу ФНРЈ, а да се тиме не условљава реципроцитет.¹³⁵³

Питање реципроцитета постављено је 1950. године, када је област социјалног осигурања уредио нови *Закон о социјалном осигурању радника, службеника и њихових породица*.¹³⁵⁴ Отворено је питање исплате материјалних обезбеђења стечених на основу социјалног осигурања по повратку стручњака у земљу. Закон је био јасан и он је подразумевао поштовање реципроцитета (исплате се омогућују држављанима оних земаља које исте такве исплате дају Југословенима). Међутим, процењено је да такав став штети даљем ангажовању страних стручњака и у политичком је смислу *нецелисходан* (ускраћивање права која су већ стечена). Тако је у садејству савезних органа

¹³⁵² АЈ-25-105-272, предмет бр. 1795, 28.1.1948. и 24.5.1948.

¹³⁵³ АЈ-25-105-272, акти бр. 1626, 27.1.1948, 4986, 22.3.1948; исто, предмет бр. 6597, 17.4.1948, 25.5.1948; исто, предмет бр. 9313, 7.6.1948. и 10. 8. 1948; исто, акт бр. 11122, 21.7.1948; исто, предмет бр. 11693, 31.7.1948, 29.9.1948. и 4.10.1948.

¹³⁵⁴ Члан 7. потврдио је да страни држављани запослени у ФНРЈ „као радници или службеници у државним, задружним и друштвеним предузећима и установама осигурани су и имају иста права на основу социјалног осигурања као и држављани ФНРЈ.“ *Сл. лист ФНРЈ*, 10/50.

за социјално старање, законодавство, финансије и иностране послове и Јавног тужиоца ФНРЈ јуна 1950. године предложено решење којим се „страним држављанима, који су као отпуштени ратни заробљеници или страни стручњаци, добровољно по ослобођењу остали у нашој земљи или су у њу дошли као стручњаци да раде на обнови земље и изградњи социјализма могу исплаћивати материјална обезбеђења стечена на основу социјалног осигурања и по повратку у њихову земљу или у државу ранијег сталног боравака, без обзира да ли држава у којој су се населили једнако поступа са држављанима ФНРЈ.“ Међутим, изгледа да такво решење није формално усвојено због законом дефинисаног реципроцитета, али је сугерисано да послодавци у конкретним оправданим случајевима могу поступати у његовом духу.¹³⁵⁵

Болест и лечење

Сходно одредбама закона о социјалном осигурању страним радницима и стручњацима, као и присутним члановима породица¹³⁵⁶ припадала је бесплатна лекарска помоћ, лекови и медицинска помагала, материјална надокнада, стационарно лечење у болничким и рехабилитационим установама. Иако је наплата трошкова медицинског третмана у случају болести уређена актом о социјалном осигурању, ипак је за већи број странаца који су се налазили на болничком лечењу остао *дужан*, односно њихов боравак у болницама није наплаћен. Мада остаје нејасно како је до тога дошло, Комитет за заштиту народног здравља је утврдио да је од ослобођења до краја 1948. године остао дуг за болничко лечење за 3.886 страних држављана, у укупном износу од преко 8,830.000 динара. Додуше у тај број су укључени и трошкови за 1.877 избеглица из Грчке, као и 389 лица из СГТ, чији је политички и територијални статус остао до тада нерешен. Ипак, и поред тога остаје да је преко 1.600 странаца лечено у болницама без намирења трошка (број лечених чији су трошкови плаћени био је, судећи по духу документа, знатно већи).¹³⁵⁷

Дешавало се да током боравака у ФНРЈ стручњаци (*ослобођеници* или придошли из иностранства) тешко оболе, али било је послодаваца који су настојали да то пренебрегну. Тако је телеграфиста Ханс Хајнрих (Heinrich), стекавши слободу након

¹³⁵⁵ АЈ-25-165-438, предмет 6379, 5.6.1950, 15.6.1950. и 1.7.1950. Иначе,

¹³⁵⁶ Изузев породица мађарских грађевинара и металаца, запослених на основу колективних уговора, које су то право остваривале у својој земљи.

¹³⁵⁷ Трошкови нису плаћени за 496 Немаца (сматра се, махом заробљеника), 462 Италијана, 127 Аустријанаца, 117 Совјета (у највећем броју бивших емиграната), 108 Мађара, по 95 Чехословака и Бугара, 51 Албанац, 33 Румуна, 23 Пољака и по неколико Американаца, Француза, Холанђана, Швајцараца и Британаца. АЈ-31-80-110, акт бр. 2750, 27.4.1949.

изјаве за останак на раду, задобио непосредно пред потписивања уговора, тешку срчану ману. Његов захтев за лекарским прегледом пре потписивања, који је упутио директору рудника *Ртањ*, у који је распоређен, одбијен је и са њим је 21. фебруара 1948. године закључен уговор. Сутрадан, Хајнриха је прегледао руднички лекар и констатовао потпуну неспособност. Како је у међувремену отпуштен из логора, а на прегледу утврђена радна неспособност, то се Хајнрих почетком марта обрео у IX Одељењу МУП у Београду. Од предузећа је захтевано писано изјашњење и лекарски налази. Два месеца касније, након поновног доласка у Београд, Хајнрих је послат у 4. заробљенички логор у Београду где је још неколико месеци чекао разрешење свог проблема, односно раскид уговора и могућност одласка кући.¹³⁵⁸

Пакети и писма

Странцима на раду у Југославији било је омогућено слање пакета. Та могућност спадала је у корпус понуда које су делегати у иностранству давали при контакту са стручњацима, и била је одредба предуговора. Како је регулатива каснила за *праксам*, а координација између државних органа хронично мањкала, то су приликом слања (или покушаја слања) пакета у иностранство стручњаци наилазили на препреке. По правилу, страни стручњаци су током преговора о ангажовању нарочито инсистирали на клаузули о слању пакета. Тешко привредно стање, ограничено и нередовно снабдевање у земљама одакле су били (нарочито у Немачкој) давали су на значају питању слања пакета прехранбених производа и робе широке потрошње. Како је у ФНРЈ питање прехранбених производа било такође тешко и како је и сама имала рационализовано снабдевање, то је њен интерес био да ту могућност ограничи. Међутим, и поред супротстављених интереса, модел обострано прихватаљивог решења био је могућ и формално је успостављен омогућавањем слања пакета једном месечно у количини од 10 кг. Тешкоће ће настати изван регулаторног поља – у сфери праксе, услед спољашњих околности и непоштовања прописа. Олака обећања, непоштовање рокова, отежан саобраћај, грешке при адресовању, непрофесионализам транспортног предузећа, спорост у дистрибуцији, а доцније и опструкција у појединим, тада већ непријатељски расположеним земљама Истока, повремено су претварали питање слања пакета у извор озбиљног неразумевања између стручњака и предузећа (државе), па и отвореног сукоба, укључујући и раскид уговорних обавеза.

¹³⁵⁸ АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 5993/48-XVI/2, 10.7.1948. и 14.7.1948.

Проблеми са слањем пакета појавили су се још 1946. године, током ране фазе ангажовања. Делегати у Немачкој обећавали су превише и у предговорима су се нашле одредбе о слању пакета које се нису могле остварити (неограничена маса, односно количина намирница, неодређена динамика слања и сл). Дошавши у земљу, стручњаци су почели да спремају пакете и да врше притисак на МИП да их испоручи. Они који су били у Београду чак су их лично доносили и остављали Одсеку за пријем и експедицију поште, а за оне у унутрашњости то су чинила предузећа. Тиме се наметала обавеза том министарству да од Министарства спољне трговине обезбеди извозне дозволе и контролише садржај пакета, што није било у његовом делокругу. Такође, МИП се претварао у транспортну службу и наметани су му шпедитерски и послови царинског посредовања, што је тек излазило из оквира ресора.¹³⁵⁹ Пакетима у магацинима МИП није посвећена довољна пажња и често су тамо предуго стајали. Док би стигли до посредника за дистрибуцију, Одељења за ангажовање при Војној мисији у Берлину, храна би се покварила. У међувремену су чланови породица, обавештени о послатим пакетима, опседали мисију у Берлину и друге представнике ФНРЈ у Немачкој, жалећи се због кашњења и тражећи бржу дистрибуцију, а посебно велико незадовољство наступало је када би биле испоручене покварене намирнице.¹³⁶⁰

Мада је питање уредног достављања пакета пре свега било важно немачким стручњацима, дешавало се да они узрокују кашњење у дистрибуцији. Није било мало случајева да су они сами, приликом припреме пакета за слање, уносили погрешне, нетачне или непрецизне адресе. Такве су се пошиљке после дужег лутања по Немачкој враћале Војној мисији у Берлин, а чекање на исправну адресу и нови покушај достављања захтевало је још доста времена.¹³⁶¹

Покушај прецизнијег уређења начина слања пакета у иностранство почело је 1947. године када је Министарство рада израдило упутство. Пакете је послодавац слао ресорном органу, који је од УДБ тражио да изврши цензуру, и потом их упућивао у МИП или Репарациону комисију ФНРЈ ради слања у иностранство, с тим да је за

¹³⁵⁹ На такву праксу МИП се већ 16.12.1946. пожалио Генералном секретаријату Владе, тражећи да се слања пакета регулише увођењем једнообразних пакета и ангажовањем неке домаће установе (предложен је *Центропром*) за припрему и паковање пошиљки (што би омогућило контролу коришћења рационалисаних намирница), као и да се нареди предузећима и установама да прекину с праксом достављања пакета том министарству. АЈ-50-119-242, акт МИП-а, пов. бр. 14879, 16.12.1946.

¹³⁶⁰ АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947; исто, допис Војној мисији, пов. 962, 8.5.1947; исто, допис Војне мисије, И. бр. 4459, 24.5.1947.

¹³⁶¹ АЈ-25-163-436, акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 733, 1.11.1948.

животне намирнице унутар пакета морала постојати дозвола Министарства спољне трговине (добила једном месечно). Запослени у републичким предузећима имали су још један корак – прикупљање пакета у републичком ресорном органу и достављање савезном.¹³⁶² Ново сређивање те области, актима министарстава рада и спољне трговине, уследиће у лето 1947. године. Како би се уједначили у маси и врсте робе (било је и слања пакета са Унрином робом) и успоставила контрола, утврђено је да пакети, које ће слати само они странци којима је то утврђено уговором и чија је ужа породица у Немачкој, морају бити месе до 10 килограма (са максимално 25% масноћа и 300 цигарета), морају имати дозволу органа за трговину и снабдевање и морају бити достављени предузећу *Трансјуг* (београдска предузећа непосредно, а она из унутрашњости преко својих београдских генералних и главних дирекција).¹³⁶³

Након што је у новембру 1947. године утврђено да је даље слање пакета родитељима немогуће без потврде месних власти у иностранству да они немају ренту или социјалну помоћ, нови акт о пакетима биће решење од 21. јануара 1949,¹³⁶⁴ којим је кроз регулисање снабдевања страних стручњака уређено и слања пакета. Оно је омогућено једном месечно (неискоришћено право није се могло пренети у наредни месец), на основу дозволе комитета за спољну трговину републике, коју је на молбу стручњака био дужан да прибави послодавац. Право су могли користити радници свих пет група, с тим да пакет није смео бити тежи од десет килограма (брото), а у њему се могло налазити до два килограма масноће, до три килограма меса или месних производа и до 500 цигарета (остатак су могли чинити други прехранбени производи), а у изузетним случајевима количине су се могле удвостручити.¹³⁶⁵

За разлику од споља ангажованих стручњака, *ослобођеници* дуго нису имали могућност слања пакета, иако је и њима то било једно од најважнијих питања. Тек 9. априла 1948. године Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ донело је одобрење

¹³⁶² АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 335, 27.2.1947. До јула 1947. године дошло се до спознаје да је тражење дозволе Министарства спољне трговине прекомпликовано. Молба странца ишла је послодавцу, па до републичког органа, одатле савезном ресорном органу и стизала у министарство, и исти след био је и у другом смеру. Ради скраћивања поступка одређено је да се предузећа обраћају директно опуномоћеништвима Министарства спољне трговине у својој републици. АЈ-17-97-97, акт Опумоћеништва за Србију, бр. 1339, 23.7.1947.

¹³⁶³ АЈ-17-97-97, предмет пов. бр. 2596, 8.8.1947. и 23.7.1947. У новембру 1947. године *Трансјуг* је известио Министарство рада да током зиме неће моћи да обавља транспорт пакета каминима на релацији Београд-Берлин, већ железницом, тако да се пакети доставе његовој филијали у Суботици. АЈ-50-119-242, акт Министарства рада пов. бр. 4388, 24.11.1947 (исто и у: АЈ-17-97-97; АЈ-11-33-94).

¹³⁶⁴ АЈ-11-33-94, прилог акту пов. бр. 1439, 22.12.1947.

¹³⁶⁵ АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији страних држављана..., бр. 4271/49, 5.4.1949.

којим су они изједначени са другим странама на раду у питању слање пакета. Тим актом регулисано је да једном месечно могу слати пакет у тежини од пет килограма, укључив до два килограма масноћа, меса или месних прерађевина и 200 цигарета.¹³⁶⁶

Према тумачењу Решења Министарства рада ФНРЈ бр. 4271, од 5. априла 1949. године, слање пакета ужој породици имали су страни држављани који су ангажовани после 9. маја 1945. године, као и бивши ратни заробљеници који су уз уговор пуштени на слободу. Ангажовани пре тог датума, без обзира на закључене уговоре, нису имали такве повластице. Исто је било и са станцима који су после 9. маја 1945. својевољно, легално или илегално дошли у ФНРЈ, осим оних који су разврстани у прве четири групе и којима је то обезбеђено на основу регистрованих уговора, а та повластица није припадала ни фолксдојчерима са територије ФНРЈ који су били у заробљеништву или у логору као цивилна лица, па и ако су приликом ослобођења закључили уговор о хонорарној служби или уговор о раду и без обзира у коју су групу разврстани.¹³⁶⁷

Бројни покушаји да се проблем пакета правно уобличи и спроведе, и поред осетног побољшања, дуго нису постигли пун ефекат и остаће узрок многих спорова. Слично евидентирању, питање пакета остало је актуелно још током 1949. године.¹³⁶⁸ С друге стране, уопштено нормирање остављало је празнине које су предузећа тешко решавала. Тако су шесторица немачких стручњака ангажована у електропривреди остала више месеци без могућности за слање пакета иако је у њиховом предугоговору из Берлина стајала та могућност. У земљи се подразумевало да странци прва три месеца проведу на пробном раду, пре него што потпишу уговор, те су се нашли у својеврсном правном вакууму (предуговор фактички више није био на снази, а услови за потписивање уговора још се нису стекли).¹³⁶⁹ Како у пробном раду није било уговора, то је послодавац сматрао да могућност слања пакета током тог периода није експлицитна, па се по потреби обраћао надлежнима за мишљење или дозволу.¹³⁷⁰

Осим слања пакета из Југославије повремено се, од 1949. године, дешавало да из иностранства дођу пакети за запослене стручњаке. Међутим, било је нејасно ко сноси

¹³⁶⁶ АЈ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ (163)-18, *Снабдевање 1948*, акт пов. бр. 1404, 9.4.1948.

¹³⁶⁷ АЈ-180-к5-316, акт Министарства рада бр. 4271/49.XIV/2, 18.5.1949.

¹³⁶⁸ Привредни савет 2.3.1949. године констатује да треба „решити питање слања пакета и новца породицама.“ *Zapisi PS, knj. 1*, 703.

¹³⁶⁹ Послодавац је могао и раније да закључи уговор, али није био у обавези док не процени стручну способност запосленог.

¹³⁷⁰ АЈ-11-46-155, акт 19116, 7.6.1948.

трошкове транспорта. Предузеће за међународну отпремничку службу *Трансјуг*, није могло од свих прималаца да наплати трошкове доставе и царинења пошто су се поједини стручњаци позивали на уговор о запослењу, наводећи да „све трошкове око допреме и отпреме пакета, ствари и пртљага“ сноси Министарство рада. Како уговорна клаузула која би регулисала примање личних пакета из иностранства заправо није постојала (што, додуше, није било експлицитно наведено), то је Министарство рада обавестило *Трансјуг* да трошкове наплаћује од стручњака, с тим да је питање наплате од стручњака који су већ напустили земљу остало нерешено.¹³⁷¹

Као са пакетима, тако је и са слањем писама у Немачку, али и пријемом страних у земљу, дуго владао неред. Првих година пошта је каснила месецима и дешавало се да после дужег времена на одредиште стигне више писама.¹³⁷² О редовном поштанском саобраћају могло се, међутим, дискутовати тек након што су савезници (СКК) омогућили његово отварање са Немачком (1. априла 1946). У ФНРЈ се Министарство пошта, МИП и МУП нису могли усагласити ко је надлежан да одобри такав поштански саобраћај, па ће то учинити влада тек почетком јуна 1946. (само за породична писма и уз цензуру).¹³⁷³ Месец дана касније влада је променила мишљење у страху да и обична писма „наизглед породичног карактера, могу садржавати саопштења која би могла имати штетних последица по нашу земљу.“¹³⁷⁴ Потреба да се омогући основна комуникација ратних заробљеника и стручњака који су већ почели да пристижу у ФНРЈ са породицама, нагнала је Војну мисију у Берлину да средином септембра 1946. пружи процену потенцијалне користи и штете од увођења директног саобраћаја. Иако је Мисија с пажњом вагала бенефите и потенцијалне ризике, процењујући да корисни аспекти претежу, и мада је Министарство пошта пружило подршку том ставу, ипак ће се на отварање поштанског саобраћаја чекати мишљење УДБ, тако да ће до њега доћи тек 15. фебруара 1947, готово годину дана након одлуке СКК.¹³⁷⁵ У међувремену Војна мисија је морала да одбија бројне захтеве за слање преписке између немачких стручњака у Југославији и чланова њихових породица.

¹³⁷¹ АЈ-25-465-438, предмет бр. 1626, 1.1.1950, 10.2.1950, 3.11.1950. и 9.11.1950.

¹³⁷² АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

¹³⁷³ АЈ-50-63-135, акт Министарства пошта, пов. бр. 197, 1.6.1946; исто, акт пов. бр. 897, 3.6.1946.

¹³⁷⁴ АЈ-50-63-135, акт пов. бр. 1015, 2.7.1946.

¹³⁷⁵ АЈ-50-63-135, предмети пов. бр. 1585, 17.10.1946, 19.10.1946, пов. бр. 1782, 17.12.1946, 25.12.1946; пов. бр. 1856, 9.1.1947, 20.1.1947, пов. бр. 143, 31.1.1947; исто, акт Министарства пошта ФНРЈ, пов. бр. 116, 27.2.1947.

Када се ипак успоставио какав-такав поштански саобраћај он није био много бољи него достављање пакета, јер је и у тој области постојало више посредника. Приликом слања поште из Берлина она је достављана Министарству рада у Београд, а онда распарчавана по предузећима широм земље. У супротном смеру пошта је ишла преко предузећа (установе) и надлежног ресорног органа до Репарационе комисије ФНРЈ, да би одатле курирском службом стигла у Берлин на распоређивање и слање адресатима, по зонама окупиране Немачке. Сем дугог пута унутар ФНРЈ, веза ка Берлину била је нередовна и кашњења су била велика, па су у Мисији у Берлину имали су пуне руке посла да амортизују неповољан утисак који се стварао и који је даље могао лоше да утиче (и јесте утицао) на ангажовање стручњака у будућности.¹³⁷⁶

Годишњи одмор

Страни стручњаци имали су, након 11 месеци рада (у прво време 12 месеци), право на плаћени годишњи одмор, у трајању од 15 до 30 дана, а могли су га користити у својој земљи или у Југославији. Они који су се одлучили за одмор у ФНРЈ налазили су извесну, не увек посебно атрактивну, али из године у годину све бољу туристичку понуду. Поједини региони, посебно они са традицијом (Истра и нарочито Опатија, нека далматинска острва, поједине бање), рано су се усмерили ка туристичкој привреди, а слање радничке класе на одмор (нарочито на море) постаће акцелератор који ће наредних деценија потпуно изменити изглед и услове живота многих раније пасивних крајева (нарочито на Јадрану).¹³⁷⁷ Странци запослени у унутрашњости, посебно они највишег образовања, проводили су више седмица годишњег одмора на најатрактивнијим дестинацијама на Јадрану, првенствено у Дубровнику, Котору и Истри, али и у Загребу, Лубљани, Зеници, Цетињу...¹³⁷⁸ Уз већ поменут раднички и омладински туризам из земаља народних демократија (Пољска, ЧСР), до 1948. године ће се створити солидна инфраструктура за страни туризам уопште проширењем

¹³⁷⁶ АЈ-17-97-97, дописи од 26.2.1947. и 7.3.1947; АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12.6.1947; исто, допис Војној мисији, пов. 962, 8.5.1947; исто, допис Војне мисије, И. бр. 4459, 24.5.1947

¹³⁷⁷ У Истри се најраније почело са обновом туризма. Опатија, одмаралиште познато још из Аустроугарске, прва је обновила хотеле и већ у лето 1945. године тамо је почела *туристичка сезона*. До краја 1949. у Истри је обновљено 106 хотела и одмаралишта са 7.105 кревета, а на Крку 13 објеката са 807 кревета. Обнова комплекса и подстицање туризма довешће у тој регији до великог раста броја домаћих туриста (са 88.474 гостију 1948. на 138.786 гостију 1949, при чему део туриста није био регистрован; услед блокаде са Истока, број страних туриста је са 5.474 пао на 3.358). Према социјалној структури од укупног броја домаћих туриста 1948. године 17,9% чинили су радници (без занатлија и пољопривредника), а 28,3% службеници и намештеници. Наредне године радника је било 15,2%, а службеника 38%. Види: Branko Kojić, „Ekonomski razvitak Istre 1945-1950“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. I, br. 3-4, Zagreb, 1950, 287-290.

¹³⁷⁸ Неке од туристичких дестинација стручњака у Министарству рударства види у: АЈ-24-43-110.

делатности Предузећа за саобраћај путника и туриста у ФНРЈ *Путник*, Београд,¹³⁷⁹ што ће допринети и јачању домаће понуде (мада ће озбиљније отварање према страним туристима и њихова посета најзначајнијим дестинацијама почети тек 1950. године¹³⁸⁰).

Међутим, побољшање понуде није нужно значило одсуство невоља. Посебно кад су се организовањем туристичких активности бавила тела недорасла том послу. Страни стручњаци који су користили одмор у организацији синдиката, што им се у суштини наметало, могли су наићи на низ проблема. Немцима запосленим у *Заводима РР* у Нишу десило се да по одласку у синдикално одмаралиште сазнају да тамо нема слободних кревета, па су били принуђени да сами траже приватни смештај, што је повлачило додатне трошкове и проблеме са исхраном. Жељи стручњака да сами бирају место одмора очигледно се разним методама стајало на путу. Мада је дуго обећавано да ће питање одмора бити решено тако да сваки немачки стручњак може да користи годишњи одмор у месту у којем жели, што су обелоданили високи представници синдиката у Србији, то није решено још ни током 1950. године.¹³⁸¹

Када су *ослобођеници* у питању, њима није било омогућено коришћење годишњег одмора ван ФНРЈ. Министарство рада и МУП били су категорични, па су након бројних упита послали обавештење како *ослобођеници* одмор могу користити „на територији ФНРЈ, а ни у ком случају у иностранству“.¹³⁸² Међутим, ма где се намеравао (или морао) користити годишњи одмор, његово остваривање, и за *ослобођенике* и за стручњаке *стоља*, могло је започети својеврсним ингорисањем и пребацивањем одговорности. За појединце и групе чији је рад подразумевао боравак на разним местима и код разних послодаваца, који су мењали радно место у оквиру ресора и селили се из града у град, дешавало се да *нема надлежног* за остваривање права на годишњи одмор. Некада је читавим групама фактички *суспендован* годишњи одмор

¹³⁷⁹ Формирано је Одељење за инострани туризам, које ће преко централе у Београду и филијала у Загребу, Љубљани, Бледу, Опатији, Сплиту и Дубровнику радити на прихватању и смештају страних путника и туриста, као и пружању услуга грађанима ФНРЈ приликом путовања у иностранство. АЈ-50-97-203, акт IV бр. 3253, 19.4.1948. и пов. бр. 25/2, 14.8.1948.

¹³⁸⁰ Те је године појачан интерес туристичких агенција из Енглеске, Француске, Холандије, па и Саудијске Арабије, а у понуди је било 1.968 соба (3.238 лежајева) у 31 хотелу Опатије, Ловрана, Раба, Цриквенице, Сплита, Дубровника, Бледа и Рогашке Слатине (пансион у хотелима А категорије износио је 290-425 динара, а Б категорије 200-285 динара). АЈ-50-97-203, акт Комитета за туризам и угоститељство, стр. пов. 15, 6.5.1950.

¹³⁸¹ ИАН, НОГН, Планска комисија, 1947-1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака у *Заводима РР* у Нишу, 30.6.1950.

¹³⁸² АЈ-31-67-95, предмет пов. бр. 31, 9.2.1948. и 10.2.1948.

стога што се група у фазама (које су могле трајати месецима) селила из једног града у други, па се око тога развијала преписка и тражила сагласност вишег органа управе.¹³⁸³

Сем тешкоћа на које је немачки стручњак могао наићи у Југославији, постојале су и оне које је доживљавао на матичном тлу. Пошто је, као последица 1948. године, коришћење најкраћег путног правца за Берлин (преко ЧСР и Мађарске) најпре редуковано, па временом сведено на најмању и најнужнију меру, било је неопходно наћи алтернативу. Она се састојала у употреби саобраћајница преко Аустрије и западних зона Немачке и то је постала рута за Берлинце запослене у Југославији који су намеравали да годишњи одмор проведу код куће. Међутим, путницима у возовима и аутобусима, који су се кретали из Франкфурта ка Берлину, по ступању на тле источне зоне, совјетске пограничне власти чиниле су велике сметње и непријатности. Неки немачки стручњаци доживели су да током пута у Берлин буду шиканирани и више дана држани у притвору без објашњења. Таква пракса навела је стручњаке да моле југословенске власти да им одобре средства за путовање авионом. Стручњаци нису били у могућности да сами финансирају такав вид транспорта, јер је он био готово једнаке вредности као сума девиза коју су могли изнети из земље на име трансфера уштеђевине, а од те уштеђевине требало је током одмора издржавати породицу и себе.¹³⁸⁴ Послодавци нису могли помоћи запосленима, јер таква позиција у девизном плану није постојала, али је Министарство финансија показало разумевање сматрајући да те случајеве треба „узимати у обзир, па према томе и одобрити тражене девизе“.¹³⁸⁵

Међутим, још пре поласка у домовину на одмор страни стручњак је могао да наиђе на препреке. Прва се тицала одобравања одмора, која су некада, и поред обавезе дефинисане уговором, и из не баш сасвим јасних разлога, оспоравана или каснила. Како је иначе спорост у добијању путних исправа била карактеристична, то се дешавало да одмор почне пре него што се добије пасош. Сем кашњења, дешавало се да МУП достави сасвим погрешне путне исправе. Инж. Хенрих Клербергер добио излазну визу за Швајцарску (Цирих), уместо за Немачку.¹³⁸⁶ С друге стране, дешавало

¹³⁸³ АЈ-8-9, акт бр. 865, 25.5.1949.

¹³⁸⁴ Тако је Алфред Шулце, раније наменстеник берлинског *Уфа-филма*, запослен у *Звезда-филму* (Централна филмска лабораторија), након више од годину и по дана рада, августа 1950, намеравао да оде на одмор у Берлин, а да при том избегне непријатности. Међутим, за авионску карту било је потребно 196 марака, а његова *уштеђевина* (сума коју је смео да изнесе) износила је 196,5 марака. АЈ-180, к-3, 2/14, акт Комитета за кинематографију, IV бр. 6095, 11.8.1950; АЈ-180, к- 5, 316, акт IV бр. 4301, 2.6.1949.

¹³⁸⁵ АЈ-180, к-3, 2/14, акт Комитета за кинематографију, IV бр. 6095, 11.8.1950.

¹³⁸⁶ АЈ-10-9-10, акт перс. б.б, 20.5.1949.

се да се годишњи одмори свих запослених лоше испланирају (нпр. пословно недозвољена преклапања), или да забораве да благовремено донесу решење, па да руководицац спас за своје погрешке тражи код претпостављених.¹³⁸⁷

Иако је право на коришћење годишњег одмора у земљи порекла било (углавном) регулисано уговором, на њега се није радо гледано. Томе су погодовали и случајеви невраћања на радно место након одсуства или одмора у иностранству, а то је делом био продукт воље (претпостављамо разочараних) стручњака, а делом последица забране повратка од стране власти (као што је било са Бугарима након Резолуције ИБ). Зато је августа 1948. године министар рада одредио да о сваком захтеву за провођење годишњег одмора или одсуства у иностранству убудуће не одлучују руководиоци предузећа, већ лично министри или председници комитета.¹³⁸⁸

Приватни и друштвени живот

Животни услови

Кретање

Странцу у ФНРЈ припадала је легитимација (дозвола боравка), коју је издавао МУП и која је служила као лични документ и доказ да је регистрован.¹³⁸⁹ Међутим, није било мало случајева да се са издавањем легитимација касни или да локални орган унутрашњих послова има неправилан однос према страним држављанима. Тако су немачки специјалисти запослени у *Трепчи* и *Мачкатици* марта 1949. били већ две године без легитимације, а одсеци унутрашњих послова у Косовској Митровици и Владичином Хану одбијали су да издају дозволе за путовање, чак и у службене сврхе. Због тога је у појединим предузећима долазило до неиспуњења „плана стручних радова странаца“, а било је и случајева хапшења стручњака који су по налогу предузећа морали путовати без легитимације (стручњаци Рудника хрома *Скотље*).¹³⁹⁰

Слобода кретања страних стручњака била је ограничена. Она се простирала на место запослења и његову непосредну околину. У Нишу су немачки стручњаци добили дозволу за кретање по граду и у кругу од 10 километара. На такву праксу сви

¹³⁸⁷ АЈ-106-17-30, предмет 4493-Зен-24, 1.3.1951. и 3.3.1951.

¹³⁸⁸ АЈ-11-43-147, распис Министарства рада, стр. пов. 94, 16.8.1948.

¹³⁸⁹ АЈ-25-155-408, акт МУП ФНРЈ, бр. 517, 6.10.1950.

¹³⁹⁰ АЈ-25-167-440, акт пов. бр. 380, 2,4,1949.

немачки стручњаци ангажовани у *Заводима РР* жалили су се више пута, међутим њиховим жељама није до краја удовољено.¹³⁹¹

Становање

Поједине појаве и тешкоће које је у друштвени живот Југославије донела убрзана и пренаглашена индустријализација одражавале су се на све, па тако и на странце на привременом раду. Такав је случај био са становањем у градовима. Загушени великим приливом новог (сеоског) становништва, градови ће се суочити са мноштвом комуналних и инфраструктурних потешкоћа, од којих је најтежа, и нерешива, била оскудица станова. Мањак основног животног простора пресудно је утицао на квалитет и културу живљења и доприносио рурализацији градова.¹³⁹² Из таквих околности извираће проблем који је вероватно најтеже погађао обе стране умешане у појаву страног стручног рада у ФНРЈ, стручњаке и послодавце, а то је било обезбеђење адекватног становања. Он је утолико био већи јер су се последице нерешавња стамбеног питања осећале стално, свакога дана када би стручњак кренуо са рада на *дневни одмор*, сваки пут када би се због тога жалио шефу, руководиоцу или вишим инстанцама, али и сваки пут када је послодавац трошио несразмерну суму новца за обезбеђење алтернативног (хотелског) смештаја. Тешкоћа је имала два узрока – прекасно предузимање мера за смештање стручњака, али и стварну немогућност да се у условима необновљене и неизграђене урбане Југославије обезбеди довољно простран и прихватљив смештај за масу света који је похрлио у индустријски ареал.

Најпре, на многим крајњим одредиштима, у предузећима и установама, дешавало се да се о решавању питања смештаја страних стручњака не посвети унапред ни најмања пажња, већ да се оно решава тек кад они пристигну. Где год није било могуће или било лако наћи стан (а несташница стамбеног простора је била општа), посезало се за алтернативним смештајем – најчешће хотелима. Међутим, такав смештај не само

¹³⁹¹ ИАН, НОГН, Планска комисија, 1947-1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака у *Заводима РР* у Нишу, 30.6.1950.

¹³⁹² Обнова је ишла споро јер су сва доступна финансијска средства улагана у индустријализацију. С друге стране, промена власништва над становима није мотивисало *ремитијере* да улажу у њихову поправку и модернизацију, а нови власник (држава) није се показао кадрим да се стара о огромном броју на брзину стечених станова. Било је градова у којима читави квартави нису били безбедни за становање и где није било ни једног стана који би се категорисао као стан прве или друге категорије. У недостатку бољег смештаја становало се по полуразрушеним објектима, кафанама, шупама, подрумима, фабричким ходницима, халама, стовариштима, вагонима. О стамбеним приликама у градовима ФНРЈ више види у: Ivana Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955“, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2012, 115-129. Решавање стамбеног питања стручног кадра редовно је оцењивано као *тешико*. АЈ-11-1-5, Недељни извештај Главне управе електропривреде, 25.11-1.12.1946.

да није био адекватан за становање и рад стручњака због цене (коју су плаћала предузећа), већ и због увећаних трошкова за исхрану, јер у хотелима стручњаци нису могли припремати храну, већ су принуђени да користе хотелску.¹³⁹³ Сем тога поједини хотели имали су веома низак ниво хигијене. Дешавало се да се приликом уласка у собу утврди како је постељина непресвучена и прљава, подови неочишћени од наноса блата, прозори оштећени, да нема умиваоника и пешкира, да су кревети неудобни, лоше израде, често непричвршћени (било је и пропадања кроз кревете), а да је уз све то особље нељубазно.¹³⁹⁴ Коначно, хотели нису погодвали породичном животу, а идеја власти и жеља многих стручњака била је да породице буду присутне.

Обезбеђење станова за стручњаке представљало је, уз неконзистентност текстова уговора потписиваних у иностранству (и преузетих *незгодних* обавеза), највећу непредвиђену финансијску потешкоћу за послодавце у Југославији. Како је уговором сваком стручњаку гарантовано да ће му у месту запослења бити обезбеђен стан (празан или намештен), а како је стамбени простор у земљи био више него дефицитаран, услед немогућности прибављања одговарајућих станова стручњацима су исплаћивани разни стамбени додаци. На име таквих трошкова само запослени у електроиндустрији Загреб стајали су годишње 3,000.000 динара, што је било довољно за подизање веће стамбене зграде.¹³⁹⁵ Према записнику о контроли пословања у Министарству електропривреде из марта 1949. године у том ресору је за 20 страних стручњака (од укупно 68 запослених) од децембра 1947. године потрошено за становање у хотелима 328.984 динара, с тим да су неки у тамо становали месец-два дана, а неки и више од године (инж. Карл Керфер, од 15. децембра 1947. до 31. јануара 1949).¹³⁹⁶ Када није било слободног државног стана дешавало се да странци станују *приватно*, а разлику између цена станарина *покривао* је послодавац.¹³⁹⁷ Дешавало се, међутим, да изнајмљени

¹³⁹³ АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

¹³⁹⁴ Примери су из београдских хотела *Пошта* и *Бања Лука*, али било их је широм земље у сличном стању. АЈ-106-16-27, стање у хотелима, 1948 (фол. 405-412).

¹³⁹⁵ Зато што није било решено питање станова за немачке стручњаке у Загребу је уведена пракса доплате за скупљи живот (70 динара дневно за одрасле и 50 динара за свако дете), све док се не обезбеди адекватан стан. Доплата је имала циљ да надомести трошкове који су настајали „због немогућности вођења властитог домаћинства“, као и због стамбених трошкова који су „прелазили износ таксираних вредности стана у Загребу.“ АЈ-16-23-28, Реферат о склапању уговора са Немцима, 16.6.1948.

¹³⁹⁶ Комисија која је испитивала пословање „није могла да установи ко је од службеника [...] био одређен да се стара за обезбеђење празних станова овим стручњацима нити да је нешто стварно предузимао у том погледу.“ АЈ-11-106-333, Записник КДК, 1-17.3.1949.

¹³⁹⁷ У Београду је за осам и по месеци (фебруар-новембар 1948) инж. Рајмонду Бару (Raymond Bahr) на име разлике исплаћено 3.750 динара. Иначе, кирија за државни стан у Београду кретала се око

простор постане станодавцу неопходан, као што је било са станом који је користио инж. *Индустрије прецизне механике* у Београду, Адолф Фриче (Adolf Fritsche), са супругом. Станодавки су се новембра 1949. године вратила двојица синова из ЈА па се стручњаку морао тражити нови стан.¹³⁹⁸ Иначе, није била реткост да се одговорни руководиоци (предузећа, подресорних или ресорних органа) не могу сложити ко сноси трошкове хотелског боравка стручњака, посебно ако је ангажовање *ишло* преко једног ресора, а рад обављан у другом,¹³⁹⁹ а било је покушаја да се трошкови, или део њих, који произилазе из хотелског живота *прелију* на стране стручњаке.

На великим градилиштима проблем становања страних радника решавао се изградњом или проширивањем масовних спаваоница (у појединим случајевима са по 50 или 60 кревета), али таква места обично је пратила лоша хигијена, која је, скопчана са слабом исхраном, претила (и доводила) до напуштања посла.¹⁴⁰⁰ Забележени су и случајеви куповине некретнина (земљишта и стамбених зграда) ради смештаја радне снаге. У Зеници је 1946. године купљена кућа Александра Чанка и након оправке дата заробљеницима, а крајем 1949, и кућа Смаила Сока (скупа са намештајем) ради смештаја страних стручњака.¹⁴⁰¹ У Београду, као индустријском центру и стацишту многих страних стручњака, до средине 1947. године постало је јасно да смештај по хотелима ствара веома велике издатке. Само једна породица могла је стајати по 15.000 динара месечно. У корелацији Министарства рада и МУП ФНРЈ (УДБ) одређено је да се обезбеди једна стамбена зграда у којој би становали само страни (немачки) стручњаци. На основу таквог захтева Стамбено одељење ИНО Београда доделило је 21. априла 1947. године зграду у Средачкој улици бр. 8 (Врачар). Међутим, услед жалби, исељавање ранијих станара потрајало је више месеци, па је морала са интервенише Савезна контролна комисија. Смештање већег броја странаца у (једну)

500 динара, док је дан у хотелу износило више од тога (више од 700 динара). АЈ-131-11-25, акт бр. 7496, 8.12.1948; АЈ-106-56-78, акт бр. 25979м 17.9.1949 (рачун хотела *Majestic*, Београд).

¹³⁹⁸ АЈ-25-163-437, предмет бр. 11330, 6.10-29.10.1949. Потребни стан није пронађен па су Фирче и супруга смештени у хотел *Касина*, а његов стамбени проблем није решен ни до маја 1950. године. АЈ-108-1-4, акт бр. 5831, 5.5.1950.

¹³⁹⁹ Види више предмета о плаћању хотела за стручњаке у: АЈ-17-9-9.

¹⁴⁰⁰ О стању на градилишту хидроелектране *Винодол* види: АЈ-11-20-56, Извештај *Грађевинског одјела Електричног предузећа Хрватске* за јануар 1946, 7.2.1946.

¹⁴⁰¹ У првом случају ресорни орган (Главна управа црне металургије) није се слагао са куповином стамбених зграда јер су заправо сви станови већ узурпирани власницима и дати на коришћење радницима и службеницима, међутим, на вишој инстанци је одлучено да се обави куповина некретнине и усели заробљеницима. Код продаје друге зграде Скоко је за намештај тражио исплату одједном, што је било у супротности са прописима о куповини од приватних лица. Међутим, услед важности намештаја за стручњаке тражено је ванредно одобрење Министарства финансија. АЈ-106-2-6, предмет бр. 23567, 9.10.1946. и 24.10.1946 и бр. 26593, 11.11.1946. и 23.11.1946; АЈ-106-11-20, предмет бр. 32230, 8.12.1949. и 10.12.1949.

стамбену зграду имало је велики финансијски ефекат (уштеда), али је било битно и са становишта безбедности, због чега је МУП инсистирао на хитности.¹⁴⁰² Иначе, наредних година владаће велика јагма међу послодавцима да за своје стране стручњаке (па и неке домаће) обезбеде смештај управо у Средачкој 8.¹⁴⁰³

Сем пословних разлога за просторно сабирање радне снаге једног производног субјекта, претпостављамо да је и некаква сугестија МУП ишла у правцу што веће концентрације страних радника и стручњака, односно њиховог становања у што ужем кругу (једна зграда, смештај уз фабрику, једно село и сл). Тако је након већ поменутих зграда у Београду и Зеници, намењених искључиво становању странаца, *Искра* из Краља средином 1948. године преместила све своје немачке стручњаке из хотела *Јеловица* у 15 километара удаљено село Поднарт,¹⁴⁰⁴ ТАМ је преузео зграду *Мариборски двор* са више десетине соба и упорно настојао да из ње отера друге кориснике (једну експозитуру железнице, хемијску чистионицу и 46 соба које су користили официри ЈА),¹⁴⁰⁵ а и у Нишу је већи број немачких стручњака смештен у исту зграду.¹⁴⁰⁶

У намери да уреди питање ванредних трошкова за становање страних стручњака Министарство рада је крајем марта 1947. године одредило да када послодавци не могу да обезбеде стран за стручњака самца, обезбеде хотелски смештај и плате разлику између цене станарине празног стана (коју би стручњак плаћао да је добио стан на коришћење), али не и трошкове хране у ресторану, гостионици или мензи, пошто би такви трошкови ишли на његов рачун и да има приватан стан. Међутим, ако је стручњак са породицом смештен у хотелу, онда се, сем разлике у станарини морала плаћати и разлика трошкова за исхрану између цена у ресторанима и „фактичких обичних трошкова исхране породице са истим бројем чланова који се хране код куће“.¹⁴⁰⁷ Оно што је изостало јесте начин обрачуна таквих „фактичких обичних

¹⁴⁰² АЈ-50-109-220, акт Министарства рада, пов. бр. 2551, 16.8.1947. Стан у Средачкој 8 био је у власништву Управе стамбених зграда НО IV рејона. Међу станарима се помињу Ернест Кудике (Kudicke), Валтер Ленхарг (Walter Lönhardt), Карло Кирш (Karlo Kirsch), Витловски (Witlowsky), Форстер и др. Разни акти 1948-1950 у: АЈ-11-46-155; АЈ-25-163-437.

¹⁴⁰³ Пример (неовлашћених) увида у коришћење зграде од стране послодаваца, а зарад смештања сопствених стручњака види у: АЈ-25-163-437, пред.ет бр. 11330, 1.10-29.10.1949. О покушају смештања домаћег стручњака види: АЈ-263-437, акт бр. 628, 12.1.1950.

¹⁴⁰⁴ АЈ-16-23-28, акт бр. 429, 9.6.1948.

¹⁴⁰⁵ Исто, акт пов. бр. 807, 8.7.1948.

¹⁴⁰⁶ АЈ-25-163-437, акт Генералне дирекције металске и радио индустрије Србије, бр. 3699, 9.3.1951.

¹⁴⁰⁷ АЈ-25-87-219, акт пов. бр. 570, 31.3.1947.

трошкова, али пренебрегнута је такође клаузула која је постојала у многим уговорима по којој је одређено плаћање „наместеног стана“, а не празног.¹⁴⁰⁸

Изградња великих индустријских постројења није увек обављана у најразвијенијим и најурбанизованијим срединама, па је обезбеђивање смештајних капацитета у оближњим варошима и градовима било озбиљан проблем. Како ни најразвијеније градске средине, попут Београда или Загреба, нису могле једноставно да апсорбују огроман број нових суграђана, утолико је проблем био тежи у мањим местима. Примера ради, у Нишу је расположивих стамбених капацитета нестало врло брзо, а када је отпочета изградња *Завода РР*, било је нужно отпочети са знатном станоградњом. Није било могуће очекивати пуштање у погон тако комплексног предузећа, а да се првенствено не подигне макар минимум стамбених објеката за раднике и намештенике.¹⁴⁰⁹ Проблем је још уочљивији ако се зна да је број становника Ниша са предратних 32.000 нарастао до 1948. године на преко 50.000, да је у граду било тек неколико улица са модерним коловозом, да је градски водовод покривао тек 25% потреба, а недовољна је била и канализациона инфраструктура, да мостова на Нишави није било довољно (само један задовољавајући), да они нису добро одржавани и да приобаље није адекватно заштићено од поплава, да није било ни једне модерне пијаце...¹⁴¹⁰ Под таквим условима решавање проблема становања стручњака доведених из иностранства није могло бити лако решено, нарочито не онако како би то требало и како је то уговорима или усменим обећањима гарантовано.

У појединим местима живот страних стручњака био је веома тежак. У Зеници су се готово сви жалили на скупоћу, услове становања, снабдевање. Осим јединог изузетка, имали су на располагању само по једну собу у објектима *Касине* (вероватно хотел при *Железари*). Било је породица стручњака које су становале у једној соби. Цене на слободном тржишту биле су као и у Београду, међутим, пијаца је била веома

¹⁴⁰⁸ Због различито преузетих уговорних обавеза предузећа ће бити приморана да, пре него што је извршена ревизија уговора, различито поступају, тако да су оним стручњацима код којих је стајала обавеза обезбеђења намештеног стана обрачунавали другачију вредност станарине (исплаћивана је мања разлика). АЈ-11-6-24, акт V бр. 8443, 16.5.1947.

¹⁴⁰⁹ Станоградња је текла у фазама, при чему је за прву, до краја године и пуштања *Завода* у погон, било планирано 50 станова, међутим примећено је да немају сва грађевинска предузећа могућности или одговарајућу опрему за такав задатак, па је од републичког министарства грађевина тражено да се за тај посао ангажује нишко предузеће *Пионир*. Иначе, пре изградње нових стамбених капацитета власти су већ извршиле налоге за одузимање постојећих *вишкова*, понекад и уз исељење станара ако се ценило да су ту потребније канцеларије, као у случају породице Аце Кузмановића из Ниша. ИАН, НОГН, Извршни одбор, 1948. година, акт пов. бр. 1777, 17.8.1948; исто, акт бр. 68900, 6.8.1948.

¹⁴¹⁰ ИАН, НОГН, Извршни одбор, 1948. година, акт пов. 71

оскудна. Обезбеђено снабдевање дуго није функционисало. Оно хране што је требало да се добије – каснило је, а кад би се добило то је било у количинама знатно мањим од прописаних. Тешко су прибављали мање потрештине – ормаре, душеке, лаворе, посуђе, прибор за јело. Већина их је дуго спавала само на сламарици, а у собама *Касине* појавиле су се стенице. Губитак поверења у послодавца није се доводио у питање после низа датих, а неиспуњених обећања. Немачки радници (махом *ослобођеници*) били су под још горим условима. Становали су у лименим, лоше изолованим баракама, без потребних хигијенских услова.¹⁴¹¹

Смештај у хотелима није био толико тежак, али могло је доводити стручњаке, посебно оне од којих се очекивао софистицирани рад, у стање дисфункционалности. Уместо у стану у мирном делу града, по могућности са вртом и засебном собом за рад, „гдје би без сметње и буке могао средити своје мисли“, као што је очекивао већ поменути хемичар и наводно ракетни стручњак Валтер Леонарт (који, додуше, није задовољио очекивања, али што је можда било последица односа према њему), он се нашао са супругом, две одрасле кћери и деветогодишњим сином у хотелу *Централ* у Земуну. Смештени су у две собе, без ложења, без удобности, па, према личном осећају стручњака, и без учтивости хотелског особља. Редовна хотелска бука, појачана извођењем музике сваке вечери од 18 до 24 часа, онемогућавала је постизање „душевне концентрације“ и убијала живце, а високи трошкови хотела потхрањивали су бригу, а не спокој потребан за умни рад. Под таквим условима изостанак резултата рада не мора да изненади, као ни психичка нестабилност због које ће интервенисати лекар.¹⁴¹²

Станови добијени на коришћење осетно су варирали у површини и нивоу услова које су нудили. Узимајући у обзир оскудицу, неке од понуђених стамбених јединица имале су прилично добре услове. Породица поменутог инж. Х. Дининга, запосленог у шабачкој *Зорки*, добила је у радничкој колонији фабрике стан мале површине – 62,11 квадратних метара за шест особа – али по структури и пратећим садржајима сасвим пристојан. Стан се састојао од шест просторија – предсобља (3,02m²), *енглеског клозета* (1,21m²), оставе (1,4m²), кухиње (15,28m²), две собе (23,5m² и 14,6m²). Стан је имао и покривену веранду (8,64m²) и сопствено двориште са баштом, шупом за дрва, свињцем и кокошарником. Уз тек мањи број трособних станова таква

¹⁴¹¹ АЈ-17, Персонално, ф. 7, Извештај Комисије за склапање уговора са страним стручњацима, [1949].

¹⁴¹² АЈ-25-166-438, материјали у вези са одобрењем уговора В. Леонарта, 2.1.1948-20.3.1951.

је била структура у читавој стамбеној колонији фабрике *Зорка*, и такви станови су домаћим радницима често додељивани за становање двеју породица.¹⁴¹³

Дешавало се да се питање обезбеђења адекватног стана не реши месецима, чак годинама, понекад све до истека уговора и одласка стручњака из ФНРЈ. Са немачким инж. Јакобом Хервеком закључен је још 1949. године уговор о хонорарној служби и он је започео рад у *Индустријском пројектно-конструкционом заводу* у Београду. Управа предузећа је Хертвеков рад високо ценила и током наредне две године констатовала да он „показује велико интересовање и вољу за радове на пројектовању фабричких постројења“, те да се „својим учешћем у томе раду показао као високи познавалац и стручњак нарочито за потребе хемијске индустрије у конструисању апарата и уређаја, као и комплексно разрађивање фабричких постројења“. Са Хертвеком је дошла супруга и двојица одраслих синова, што се поклапало с тежњама власти да се смањи *девизни притисак* при ангажовању странаца, јер је тако уштеђевина трошена у земљи и није се одливала кроз девизне дознаке. Међутим, иако је уговором утврђено да стручњаку припада „одговарајући стан према месним приликама“, што је у његовом случају значило трособан стан, услед несташице привремено је додељена једна „меблирана“ соба у Улици Проте Матеје број 13. *Привремено* је дуго трајало и дошао је и крај 1950. године, а четворо одраслих људи и даље се тискало у једној соби. Завод у којем је Хертвек радио више пута се обраћао надлежнима, али ни Министарство индустрије НР Србије ни Повереништво за станове ИОНО Београда нису обезбедили одговарајући стан. Повереништво за станове IV рејона је на ушит од 27. децембра 1950. одговорило „да за сада нема расположивих станова“, те сугерисало Заводу да се обрати Министарству рада ФНРЈ с обзиром да се оно старало о згради за стране стручњаке у Средачкој улици. Хертвек је условио свој даљи останак у земљи хитним решавањем стамбеног питања, што је довело да се убрзо обезбеди понуда, међутим, из неког разлога понуђени стан у Средачкој 8 стручњак није прихватио.¹⁴¹⁴

¹⁴¹³ Дининг ће се стално жалити на мали стан, иако су му деца била у узрасту од 3, 6 и 9 година. Међутим, примећено је у предузећу, главни иницијатор незадовољства била је његова супруга која је у Немачкој живела у стану од осам соба и никако се није могла навикнути на нове услове. АЈ-10, Персонално, ф. 9 (А-Л), досије Х. Дининг

¹⁴¹⁴ Предмет у вези с том темом није комплетан и није било могуће утврдити шта се дешавало после фебруара 1951. године када је Хертвек одбио понуђени стан. Можемо претпоставити да је понуда, из неког разлога неодговарајућег стана, после две године чекања могла само додатно појачати одлучност за раскид уговора и одлазак из Југославије. АЈ-25-163-473, акт бр. 1293, 15.2.1951.

Случај инжењера Хартвека заправо је само последица ужасног биланса када су станоградња и стамбени простор у питању. Како је утврдила И. Добривојевић, иако су новине свакодневно јављале о подизању нових стамбених зграда, изградња је на годишњем нивоу, чак према званичној статистици,

У случајевима када би се решило основно стамбено питање – додела стана – најчешће нису нестајали сви проблеми. Како је у многим уговорима предвиђено обезбеђење празног стана, а мноштво странаца није било у могућности да намештај допреми из иностранства (нису га имали, био је неадекватан, користиле су га породице) или купи у Југославији, омогућено је кредитирање. Међутим, суму новца, начин и динамику исплате нико није одредио. Једино што је Министарство рада потврдило јесте да се стручњацима може омогућити позајмица, која би се враћала у ратама, а да о њеном износу одлучују послодавци сходно броју чланова породице, намештају којим стручњак евентуално располаже, стручношћу и потребом која постоји за странцем.¹⁴¹⁵ Друга тешкоћа повремено су биле потребе за адаптацијом стана. Ти случајеви, као и набавка намештаја, решавани су давањем позајмица, а предузећа су новац обезбеђивала у виду инвестиционих кредита за које су ресорни органи гарантовали код Државне инвестиционе банке. Та су средства некад била велика. Немачки стручњак који је радио у *Електробосни* добио је за опремање стана 100.000 динара (потрошио само 60.000), а запослене у управи и још 10 предузећа Генералне дирекције црне металургије одобрено је и распоређено у новембру 1948. године 1,300.000 динара, а за први квартал 1949. године још 2,185.000 динара.¹⁴¹⁶

Иако је већина странаца имала озбиљне тешкоће са становањем у ФНРЈ, појединим експертима су пружени веома високи стамбени стандарди. Амерички инжењер Јоже Ментон (иначе словеначког порекла, што је можда било пресудно за однос надлежних), стручњак за ауто-каросерије пристао је да 1949. године дође у ФНРЈ, у *ТАМ*, и стави у службу своје знање и искуство. У савезној индустрији мотора одлучено је да се Ментону у Марибору изгради кућа за становање, с тим да се води рачуна да просторије (укључујући кухињу) буду довољно простране.¹⁴¹⁷

достигла тек 70% предатне. Под непрекинутим механичким приливом становништва, стамбена беда у градовима се из године у годину заправо повећавала пошто темпо градње није био довољан чак ни да одржи стамбену равнотежу. Види: I. Dobrivojević, „Stambene prilike“, 119-120.

¹⁴¹⁵ АЈ-31-67-95, предмет бр. 3888, 10.12.1947. и 25.12.1947. и акт пов. бр. 1, 5.1.1948. Мада су цене варирале, према једној калкулацији Министарства тешке индустрије за опремање намештаја самачког стана било је потребно око 16.000 динара, једнособног стана с кухињом око 40.000-50.000 динара, а двособног 80.000-100.000 динара. АЈ-16-23-28, акт пов. бр. 807, 8.7.1948.

¹⁴¹⁶ АЈ-40-41-100, акт б.б, 19.11.1947; АЈ-106-107-135, акт пов. бр. 3592, 25.10.1948. и предмет бр. 35797, 2.11.1948 (фол. 92-96); АЈ-106-43-63, акт пов. бр. 469, 10.2.1949; АЈ-16-23-268, акт бр. 160, 12.1.1949. Од фебруара 1949. ДИБ је престала да даје банкарске инвестиционе кредите државном привредном сектору. Такво финансирање прешло је у надлежност Савезне планске комисије. АЈ-106-41-61, предмет пов. бр. 8796, 19.3.1949.

¹⁴¹⁷ АЈ-108-30-51, акт бр. 7548, 10.5.1949.

Некима је, пак, закидано и оно што им се могло одобрити, и на шта су имали права. Локалне власти су, вероватно из подозривости, неким немачким стручњацима ускраћивале могућност на поседовање радио-апарата. Један од најспособнијих стручњака у електроиндустрији, Ерих Рихтер, запослен у предузећу *ДИС* у Загребу, иначе осведочени антифашиста, који је с одушевљењем дошао у Југославију, пријавио је случај свог познаника коме је онемогућено да пријави радио. Рихтер је био запрепашћен пошто је при поласку у ФНРЈ наглашено да ће страни стручњаци бити изједначени у правима и дужностима са Југословенима.¹⁴¹⁸

Снабдевање

Снабдевање становништва животним намирницама и основним потрепштинама било је било је првих послератних година веома тешко, подлегало је контроли и строго је рационисано. С планском расподелом и потрошњом почело се већ августа 1945. године када су уведене потрошачке карте. Извесна стабилизација привредних прилика, остварена 1946. године, није се рефлектовала на снабдевање (обезбеђено снабдевање није се ни једном остварило у пуном обиму, већ се кретало између 61,04% и 83,60%). Недостајућа роба могла се набавити у слободној продаји, и још више на црном тржишту, по вишеструко већим ценама, а изношење намирница ван земље строго је ограничено само на службена путовања.¹⁴¹⁹ Услед слабог откупа и других фактора снабдевање становништва се 1947. године погоршало. Смањена је дневна порција хлеба (радницима 350-650, а општој категорији потошача 250 грама) и меса, сухомерснати производи су нестали са тржишта, недостајало је кромпира, пасуља, млека и млечних производа, сапуна, соли, расподела месечних количина обезбеђеног снабдевања каснила је, а током неких месеци није уопште било.¹⁴²⁰ Снабдевање страних стручњака и радника храном, одећом и обућом можда је био мањи проблем од становања, а засигурно и лакше решив, али ни ту није недостајало неправилности. Осим привременог губитка права на снабдевање због непоседовања бонова или потрошачких картица, а неретко су каснили због закашњења при одобравању или

¹⁴¹⁸ Министарство рада ће сутерисати да стручњак поново тражи дозволу. АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

¹⁴¹⁹ Још априла 1945. било је забрањено печење хлеба и луксузних пецива од белог брашна и уведен је једнообразни хлеб од 70% пшеничног и 30% кукурузног брашна (за 5 динара по килограму). Хлеб, назван синдикални, био је лошег квалитета и продавао се бајат да би се мање трошио. Радницима на тешким физичким пословима следовало је 600, а осталима 400 грама тог хлеба. Р. Радић, н.д., 32-33, 91; АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 87, 19.11.1946.

¹⁴²⁰ Исто, 36.

ревидирању уговора, у најтежој су ситуацији били радници који су због природе посла често мењали место делатности. Тако је група монтера из ЧСР, која је на захтев Министарства индустрије ФНРЈ током 1946. и 1947. године радила у разним индустријским предузећима, више од годину дана остала без бонова за текстил јер их ни једна дирекција није сматрала својим радницима.¹⁴²¹

Како је већ показано, страни стручњаци у ФНРЈ након доношења решења о категоризацији (5. април 1949) имали су, макар формално, већи обим снабдевања него Југословени.¹⁴²² Ипак, снабдевање је често оцењивано као неуредно и тако ће остати и до 1950. године. Још и тада лоше снабдевање је доводило до претњи страних стручњака отказима. Управо с таквим претњама обратио се марта 1950. године *Клуб немачких трубеника*, синдикална организација немачких стручњака из Новог Сада, Министарству рада ФНРЈ молећи за интервенцију ради бољег снабдевања.¹⁴²³

Радио-индустрија, мада нова грана привреде, и у највећој мери усмерена на рад немачких стручњака, није успешно решавала питање снабдевања својих запослених у Нишу и Београду. Након бројних примедби стручњака и Комитета за радиодифузију ФНРЈ, упућених Министарству трговине и снабдевања НР Србије, учињен је неки напор на побољшању снабдевања, али ни издалека довољан. У међувремену јавиле су се нове невоље. Марта 1950. године стручњацима *Завода РР* у Нишу народни одбор је уместо кукурузног брашна доделио кукуруз у зрну. То не само да је није изазвало само негодовање, него и подсмех немачких стручњака. Сапун је увек додељиван у мањој количини од прописане, дуго су изостајале намирнице које су раније биле испоручиване – конзервирани паштети или риба, суво месо, какао и чоколада, од меса се најчешће добијала овчетина, ређе говедина, а годину дана није било свињетине. Коначно, у Нишу нигде није могао да се нађе штоф ни други текстил, пошто су се странци снабдевали у истим продавницама као и домаћи грађани, те је претила опасност да се добијене тачкице неће искористити. Слично је било и са стручњацима који су радили у Београду (око 40, од којих неки са породицама). Њихове примедбе највише су се односиле на добијање смањених количина намирницама по картама за

¹⁴²¹ АЈ-50-96-198, преписка, јун 1947 (фол. 295-298).

¹⁴²² Види поглавље *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, потпоглавље *Правне норме намењене страним држављанима на раду у ФНРЈ*, одељак *Прописи о разврставању страних стручњака у потрошачке категорије и о правима и обавезама*.

¹⁴²³ Из напомене са маргине дописа види се да је Министарство рада ФНРЈ наредило да се предузму мере на санирању проблема и да се затражи извештај од Министарства рада НР Србије. АЈ-25-165-438, акт бр. 3653, 25.3.1950 (белешка од 28.3.1950).

гарантовано снабдевање. Како су били принуђени да намирнице купују на слободном тржишту стручњаци су тражили повећање плата у износу 5.000-7.000 динара. Међутим, орган снабдевања Србије недељама није одговарао на дописе, нити на телефонске позиве. Тек почетком маја тражио је изјашњење ГНО Ниша, који је дао један крајње несолидан одговор, али на основу којег је Министарство трговине и снабдевања Србије закључило да су странци добро снабдевени.¹⁴²⁴

Ипак, у Нишу су били свесни да то не одговара стварности. Како је примећено на седници ИОНО од 20. јула 1950. године, снабдевање стручњака у Нишу било је добро током 1948. године, али већ 1949. „није ишло како треба“. Следеће године стање је било такво да су стручњаци отворили читав спектар питања: гарантовано снабдевање, здравствену службу, огрев, становање, снабдевање текстилом, превоз аутобусом до и од радног места (*Завода РР*), слободно кретања ван града. Зато су чланови одбора добили конкретне задатке: иселити нелегалне станаре и уселити немачке стручњаке и породице, контролисати начин лечења, испитати могућност снабдевања свињетином, обезбедити да аутобус стаје код *Завода*, разговарати са особљем које ради у продавницама за снабдевање, организовано прикупљати примедбе у сарадњи са директором *Завода*, испитати могућности за добијање дозволе за кретање ван града, проверити школовање деце стручњака.¹⁴²⁵ Извештај који ће недуго затим уследити потврдиће фактички све наводе стручњака, додајући по који нови детаљ. Гарантована додела саламе и паштете потпуно је изостала од априла 1950. године зато што је прерађивач меса *Јухор* из Светозарева престао с испорукама и на ту тему ништа даље није урађено. Сир, путер, рибље конзерве, сланина, чоколада и др. нису ни једном од доласка странаца испоручени, мада је то било обећано (ГНО Ниша се вајкао да нема одобрени контингент за снабдевање том робом, а да је делом уопште и нема, међутим, Немци су знали да такве робе има у официрској задрузи, тако да је било могуће истоветно опремити и немачку продавницу). Од рационисаних индустријских производа бољи штоф (од 30 тачкица по метру квадратном) није дељен

¹⁴²⁴ АЈ-25-155-408, предмет бр. 4429, 23.3-22.4.1950. и бр. 6245, 20.5-18-6-1950. На већи број примедби из Ниша одговорено је да су стручњаци пристали да приме кукуруз уместо брашна (мада су навели да се то више неће поновити), да могу да узму текстил у посебној (*ударничкој*) продавници, али да се жале „да није довољан асортиман текстила“ (али је такође потврђено да треба проширити понуду робе), као и да добијају сапун, с тим да жене добијају само „пераћи“, а не и тоалетни и да сапун за бријање није уопште дељен (што је делом у складу са примедбама странаца, а делом није одговорено на питање испоруке мањих количина). Међутим, иако није побијена ни једна примедба странаца, закључено је да су они добро снабдевени.

¹⁴²⁵ АЈ-25-155-408, предмет бр. 4429, 23.3-22.4.1950; ИАН, НОГН, Планска комисија 1947-1951, Записник седнице ИОНО, 20.7.1950.

годину и по дана, а када се појавио средином 1950. године било га је премало. Душеци и јоргани и поред више требовања нису испоручени, па су неки стручњаци који су, након боравка у хотелу, добили празан стан, били принуђени да се због недостатка креветнине врате у хотел. За 20 тапацираних спаваћих соба, испоручених још марта 1950, нису стигли креветски улошци (федери), па су оне биле неупотребљиве. Остало покућство (посуђе, прибор за ручавање и сл) није се никако могло набавити, а готово исто било је и са намештајем. Такво снабдевање доводило је до нових захтева за повишицом плате, јер је снабдевање на слободном тржишту било прескупо (цене су у односу на 1948. годину порасле три пута, а плате су остале исте). С друге стране странци су били принуђени да део исхране подмирују пакетима из Немачке (чиме су трошили уштеђевину), а упуштали су се и у шверц (из Немачке су набављали сатове и другу робу која је недостајала и по високим ценама продавали у Југославији).¹⁴²⁶

Када се тешкоћама са снабдевањем додају проблеми са слањем уштеђевине, необезбеђеним становима, свакодневним рестрикцијама електричне струје и воде (које су дуго трајале услед квара електричне централе), лоше организованим годишњим одморима у радничким одмаралиштима, избегавањем власти да дају дозволу за неограничено кретање, али и однос неких запослених и грађана према стручњацима из Немачке и њиховим породицама, испоставља се да је разлога за незадовољство било сјасет. Напор одговорних на разним нивоима власти није изостао, али није био редован, адекватан или довољан, а свакако је био недовољно делотворан, па ће се тешкоће са снабдевањем наставити и након периода којим се бави ова студија.¹⁴²⁷

Породице

Брига о породицама страних стручњака било је нешто са чиме су југословенски понуђачи посла од почетка рачунали. Зато су у све индивидуалне уговоре о ангажовању уткане клаузуле које подржавају породице стручњака. То су биле одредбе које су се тичале слања дела уштеђевине и пакета и могућности довођења породица у ФНРЈ (у неким случајевима предвиђена је и социјална заштита). Могућност довођења породице била је важна обема странама. Странцима би одсуство из домовине било знатно подношљивије ако би укућани били са њима (тим пре што је свакодневни

¹⁴²⁶ ИАН, НОГН, Планска комисија 1947-1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака у *Заводима РР* у Нишу, 30.6.1950.

¹⁴²⁷ Преласком на нови систем промета индустријском робом 1951. године донето је ново *Упутство о снабдевању страних стручњака који су запослени у ФНРЈ*. Исто; АЈ-6-2-2, акт бр. 1984, 3.3.1951; исто у АЈ-25-155-408, акт бр. 1633, 9.3.1951.

живот у завичају првих поратних година био бесперспективан), а држави би присуство породица у ФНРЈ смањило одлив девиза. Колико је странцима било важно присуство најближих сведочи бројност чланова породице. Само у неколико транспорта у периоду април-јун 1948. године транспортовано је преко 360 чланова породица немачких стручњака (већина је већ била у ФНРЈ, а део стручњака је путовао са породицама), а за још између 40 и 70 планираних нисмо успели да утврдимо да ли су тада допутовали.¹⁴²⁸ У транспортима организованим у Берлину, који су до средине 1948. године упућивани у ФНРЈ без посебно великих тешкоћа, број чланова породица био је уједначен са бројем страних стручњака.¹⁴²⁹ Како могућност легалног транспорта буде опадала, то ће се и број укућана који одлазе у Југославију смањивати. С друге стране, као што је наведено, *ослобођеницима* је исто обећано довођење породица, али након више промена става о томе (фактичко онемогућавање, потом одобравање, па поново спречавање) тек је мањи број њихових укућана дошао у Југославију.¹⁴³⁰

Једна од непознаница која ће изазвати многе неспоразуме била је што у првим уговорима и током првих разговора са кандидатима за пут у ФНРЈ није дефинисан појам уже породице.¹⁴³¹ Доцније ће то питање бити решено, али оно није смањило организационе тешкоће при пресељењу породица у ФНРЈ. Чак и политички важним странцима, попут немачких инструктора по месним синдикалним већима, месецима није решавана молба за довођење породица.¹⁴³² Спорост при довођењу породица имала је извориште како у поступању домаће администрације (обезбеђење услова, селективно достављање информација, прикупљање документације, добијање улазних виза и сл), тако и у поступцима стране бирократије (дуго чекање виза и других путних исправа, које је поспешила неповољна политичка клима). Када би, пак, транспорти кренули дешавало се да поједине породице не стигну на циљ. Нарочито ако транспорт није био формиран у сагласности са прописима окупационе силе која је

¹⁴²⁸ АЈ-25-167-439, спискови чланова породица из транспорта од 17.4, 24.4, 22.5, 29.5. и 14.7.1948.

¹⁴²⁹ У транспорту од 14.6.1948. међу 203 путника било је чак 107 чланова породица (супруга, кћери, синова, мајки, чак нећака, па и једна служавка). Породице је том приликом повело 58 стручњака. АЈ-25-164-438, Списак стручњака и њихових породица који су приспели транспортом од 14.7.1948.

¹⁴³⁰ О томе види поглавље 4, *Подобни и „домаћи“ страни стручњаци*, потпоглавље *Уговор о слободи, одељак Првобитне тешкоће и њихово превазилажење*. Мада се у Министарству рада оперисало мишљењем по којем *ослобођеницима* треба омогућити довођење породица услед чега би они имали „сређенији и потпунији живот“, а који би омогућио „бољи ефекат у раду“, и мада је фебруара то довођење омогућено, његови су ефекти остали незнатни. АЈ-31-67-95, акт Министарства рада бр. 268, 2.2.1948.

¹⁴³¹ АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15.4.1947.

¹⁴³² Инструктори месног синдиката у Београду, *ослобођеници* Гинтер Сандхоф и Ханс Буркхарт поднели су молбе јуна 1948. године, које ни у фебруару 1949. нису биле решене. АЈ-25-164-438, акт бр. 25224, 25.10.1948, акт пов. бр. 4884, 18.11.1948. и предмет пов. бр. 42, 3.1.1949-17.2.1949.

контролисала одређену зону Аустрије или Немачке, односно у случајевима кријумчарења људи, што су југословенске власти више пута чиниле. Тада би дошло до додатних непланираних трошкова (*избачене* породице морале су се некако вратити у место полазишта, а дешавали су се и случајеви болести, па је оболеле требало лечити), те се отварао питање ко ће сносити трошкове.¹⁴³³ Исто питање се отварао и када су породице немачких радника и стручњака фебруара 1949. године обавештене да се убудуће неће организовати транспорти, већ да они који добију визе могу „о властитом трошку редовитим возовима путовати у Југославију“.¹⁴³⁴ Уговорна обавеза по којој ФНРЈ сноси трошкове транспорта породице као да је тиме заборављена. Мада то није потврђено као званичан став надлежних органа, ако је и било гласина или лоша интерпретација, остављало је код стручњака и њихових породица неповољан осећај.

Пристигли уз тешкоће или не, тек више хиљада чланова породица страних (претежно немачких) стручњака боравило је у Југославији између 1946. и 1950. године (неки и доцније). За то време делили су судбину окружења, обојену чињеницом да су странци, да не разумеју језик нити познају обичаје и навике. Нашли су се у туђој средини захваћеној дубоком транзицијом, коренимом трансформацијом која је сезала до најситније друштвене поре и најтананије норме. Над свима је, и окружењем и придошлим породицама, лебдело сећање на минули рат, стварна горка искуства и још тмурнији стереотипи и митови који временом нису губили на интензитету. Међутим, и поред неразумевања, неприхватања и отпора који су се јављали, живот се настављао, односи су се успостављали и стварало се ново искуство. Заједнички живот значио је и препознавање заједничких проблема, а они су саставни део свакодневице која је била притиснута проблематичним снабдевањем намирницама, набавком одеће и обуће, недостатком грева, рестрикцијама струје, одржавањем породичног живота, неговањем и подизањем деце. Током боравка у ФНРЈ неке су се породице стручњака увећале и познато је више случајева рађања деце, неке су се, пак, умањиле. Код неких се као производ љубави јавила потреба за заснивањем брака, неки су ишли ка растави и разводу. Релативно кратак период у којем је постојала животна интеракција између југословенске средине и породица странаца није, међутим, могла оставити дубље

¹⁴³³ Супруга стручњака Карла Пласа, руковаоца пиране у Соколцу, била је у транспорту враћеном фебруара 1949. године са аустријско-југословенске границе. Услед непријатности доживела је нервни слом и лечена је у болници у Целовцу. АЈ-25-163-436, акт Војне делегације у британској зони, пов. С. бр. 36, 12.3.1949; исто, С. бр. 39, 4.4.1949; АЈ-25-164-438, акт пов. бр. 3804, 11.4.1949.

¹⁴³⁴ АЈ-25-168-441, акт пов. бр. 3623, 4.4.1949.

последнице, што се не може рећи и за пословну интеракцију страних стручњака и радника и југословенског привредног окружења, о чему ће бити речи доцније.

Брак

Брак страних стручњака (страних држављана), који привремено пословно бораве на територији Југославије, са држављанима ФНРЈ правно није био могућ. Закључење таквог брака било је могуће само ако страни стручњак поднесе захтев, и буде примљен у држављанство ФНРЈ.¹⁴³⁵ Двојица стручњака, *ослобођеника*, Фридрих Гој (Friedrich Goj) и Ерих Винкелман (Erich Winkelman), електричари запослени у Руднику *Љубија*, пристали су септембра 1948. године да остану на раду још три године, уколико им се дозволи брак са Југословенкама (доцније понуда повећана на пет година). Међутим, иако је управа рудника пледирала да се такав предлог прихвати јер електричари „јако потребни и јер су као стручњаци врло добри“, МУП је остао на становишту да се таквим лицима не може дозволити закључење брака.¹⁴³⁶ Ригорозност МУП није била усмерена само на питање брака држављана Југославије са странцима, већ и према својим грађанима који су након принудног или добровољног рада из Немачке доводили жене. Још јула 1945. године, реагујући на повратак радника који су доводили жене, са којима су наводно ступили у брак, МУП је заузео становиште да ни фактичке ни формалне бракове са странкињама неће признавати. То се посебно односило на оне који су код куће оставили законите жене, као и на оне који су довели Немце. Њих је требало одмах, без обзира да ли су биле у фактичком или законитом браку, спровести у најближи логор за Немце или протерати преко границе, а убудуће није ни требало дозволити њихов улазак у земљу, већ већ их враћати са границе. Када је реч о раније неожењенима и о онима који су довели Рускиње, Холанђанке и др, одлучивало се у сваком конкретном случају на основу њихових ставова и односа према НОБ.¹⁴³⁷

¹⁴³⁵ *Основни закон о браку* (1946) није третирао брак са странцем. Његова допуна из 1948. године забранила је брак са страним држављанином који привремено пословно, службено или приватно живи на територији ФНРЈ. Са оним странцем који није спадао у ту категорију брак је био могућ уз дозволу министра правосуђа (упутством од 14.10.1948. објашњен је поступак подношења молбе; тражени су исцрпни подаци о лицу које жели да закључи брак са странцем, при чему је НО помоћ требало да пружи надлежни одсек унутрашњих послова). *Сл. лист ФНРЈ*, 29/46; *Исто*, 36/48; *Исто*, 89/48.

¹⁴³⁶ Таквих и сличних упита било је током 1948. године више. Од јесени те године све већи број стручњака условљавао је потписивање другог уговора могућношћу закључења брака са Југословенкама, при чему су то углавном били добри стручњаци, „а многи за сада и незамењиви.“ АЈ-25-152-404, акт пов. бр. 2275/48-XVI/2 и предмет пов. бр. 2980/48-XVI/2, 2.10.1948. и 20.10.1948.

¹⁴³⁷ АЈ, Министарство правосуђа ДФЈ/ФНРЈ (49), Општа архива, преписка Законодавно-правно одељења, 1945, бр. 425 и 436/45; Расписи МУП ДФЈ, Каб. бр. 687/45, 9.7.1945. и 737/45, 12.7.1945 [фонд у поступку архивске обраде].

На закључење брака са странцима, а Немцима нарочито, није радо гледано и кад су се правне околности могле уредити, па ни онда кад су ти Немци показали несумњиву приврженост Југославији. Михаел Рихард (Mihael Richard), пре рата члан КП Немачке, као припадник немачке војске прешао је октобра 1943. године у близини Вуковара партизанима, и борио се до капитулације. Након рата остао је у војсци, у саставу граничарске дивизије (зона одговорности Дравовград, Горња Радгона, Крањ). Немачка КП препоручила га је за чланство у КПЈ 1947. године. Након демобилизације (марта 1947) отпутовао је у Немачку да поведе бракоразводну парницу, јер је од априла 1946. године живео у заједници са Лудмилом Јурјевич са којом је желео да се венча. Услед прилика у Немачкој није успео да раскине брак, па се децембра 1947. вратио у ФНРЈ са транспортом репатрираца. Од јануара 1948. до априла 1949. године радио као инжењер и пословођа у *Газдном господарству, Транспортном одсеку – моторизација*, а потом у грађевинском предузећу *Проект* у Крању. Октобра 1949. године добио је са Лудмилом дете (која је већ имала још једно дете од четири године, чији је отац осуђен из политичких разлога). Међутим, неколико дана пре рођења детета, како наводи, добио је одсуство ради завршетка бракоразводне парнице, која ће бити окончана тек почетком јула 1950. године. Две недеље након раскида брака Рихард пише генералном конзулу ФНРЈ у Франкфурту у коме моли за дозволу и термин повратка у Југославију, изјављујући да је решен да тражи југословенско држављанство, како би тамо остао да живи и оженио се Лудмилом. Детаљи његовог односа са Лудмилом нису нам познати (отишао је непосредно пред порођај, што буди извесну сумњу), као ни то да ли је за развод брака заиста било потребно толико времена, али *пресуда* Министарства рада, која ће бити изречена тек 2. октобра 1950. године, била је недвосмислена – Рихардово „поновно довођење на рад у ФНРЈ не долази у обзир.“¹⁴³⁸

Како се на брак са Немцем гледало у Југославији можда најречитије говори пример Вилија Бонгарца (Willi Bongartz) и његове веренице Илонке Феј (Ilonka Fey). Бонгарц је дошао у Рудник *Бреза* почетком 1948. године, на основу трогодишњег уговора. Кључни разлог доласка у ФНРЈ био је да ожени Илонку, држављанку Румуније, која је живела у Брезу. Међутим, орган унутрашњих послова током годину дана неколико пута је Бонгарца криво саветовао у вези са склапањем брака, укључујући слање документације непостојећим организацијама, упућивање непотребних молби, достављање оригинала на оверу у Немачку и сл. Није вредело ни обећање директора

¹⁴³⁸ АЈ-25-165-438, предмет пов. бр. 3864, 22.7.1950, 12.8.1950. и 2.10.1950.

рудника и месног шефа КП да је брак одмах могућ, ојачано изјавом: „Ми смо комунисти, и што кажемо тога се и држимо.“ Не само да брака није било више од године, него је Илонка средином фебруара позвана у Срески НО у Високом и тамо вређана као „проститутка која се упушта са Немцима“. Три дана је задржана (ухапшена), мада се позвала на румунско држављанство. Пуштена је на интервенцију председника КП у Бреси, уз обавезу потписивања некаквог документа по којем су се она и Вили морали растати уколико се за месец дана не венчају (што није било могуће јер су документа послата на оверу у Немачку).¹⁴³⁹ Мада детаљи нису познати, јасно је да нису недостајали некомпетентност органа, самовоља, па и противправна дела.

Без обзира колико је питање закључења брака странцима било сложено, неки на то нису обраћали пажњу и формална ограничења нису спутавала њихове стварне одлуке. Мађарски радник Јанош Тунгош, запослен као грађевинар у предузећу *Шарган* у Титовом Ужицу, није марио за правна ограничења. Када је дошло време поповратка кућу Тунгош је изјавио како живи у „дивљем браку“ с једном женом из Ужица, те да се неће вратити у Мађарску јер „му је у ФНРЈ боље“.¹⁴⁴⁰

Нестали и умрли стручњаци

Неки од страних стручњака и *ослобођеника* који су радили у Југославији нестали су. За поједине се није могло утврдити да ли су побегли, умрли у осами, били жртве несрећног случаја или добровољно одлучили да *нестану*. Нестале је најчешће тражио Црвени крст. Рудолф Лархер (Larcher), двадесетдеветогодишњи *ослобођеник* коме је уговор с предузећем *Вицко Крстуловић* из Сплита истекао октобра 1949. године нестао је, а да није преузео већ припремљене путне исправе, и о њему више није било никаквих вести.¹⁴⁴¹ Међутим, неки нестаници били су упитни, а потрага за стручњацима излишна. Такви нестаници заправо су били плод одлуке самих стручњака, а најчешће су изазвани љубавним везама које су им се десиле у Југославији. Хајнц Флеминг (Heinz Fleming), *ослобођеник*, био је запослен у ријечком *3. мају*. Како се није крајем априла 1950. године, када му је истекао уговор, вратио у Немачку, потражио га је септембра исте године *Међународни Црвени крст*. Флеминг, међутим, није желео да се врати кући. Сазнао је да је у међувремену његова супруга родила ванбрачно дете и припремио

¹⁴³⁹ Предмет није комплетан па није познато како је случај решен. АЈ-25-168-441, Извештај В. Бонгарца, 24.2.1949.

¹⁴⁴⁰ АЈ-25-158-424, акт пов. бр. 3815, 14.5.1948.

¹⁴⁴¹ У децембру 1950. године неискоришћени пасош је дат у МУП на поништавање. АЈ-25-165-438, предмет 6402, 19.5.1950, 19.12.1950.

девизе за покретање бракоразводне парнице. Након тога почео је да се виђа са Ингрид, ћерком немачког стручњака Паула Кухлера (Paul Kuchler), такође запосленом у предузећу *З. мај*. Како је породица Кухлер напустила ФНРЈ јуна 1950. године, то је три месеца касније и Флеминг отпутовао код Ингрид у Гетинген (Göttingen).¹⁴⁴²

На економијама Комбината *Борово* у Орловачи и у Ловасу радио је од 1948. године Курт Наземан (Kurt Nasemann). Био је марљив на пословима млевења сточне хране, као кравар и као кунџар. Родитељима и супрузи, са којом је имао троје деце, престао је да се јавља од септембра 1949, па се поткрај 1950. године о њему распитивао *Црвени крст*. Према његовим речима, контакт је прекинуо када му се пакет, које је иначе редовно слао, вратио из Немачке. Од тада је престао да прима и писма, мада је од полиције у Немачкој сазнао да породица није променила место боравка. Неземан је у међувремену у Орловачи упознао Ивку Сабљић, почео с њом да живи и добио двоје деце, а у изјави је навео да ће се вратити породици у Немачку кад буде добио документа.¹⁴⁴³ За разлику од њега Алфред Шмит (Schmitt), *ослобођеник* из Подузећа *Виктор Ленац* у Ријечи ни по коју цену није желео да се одрекне своје љубави. На потраживање мајке, којој се није јавио години дана (од јануара 1950. године), а која је добила лажну информацију да је још јуна 1950. напустио ФНРЈ, Шмит је одговорио да је жив и здрав и да уопште није тражио излазну визу, нити то има намеру, а да је престао да јој се јавља јер није сагласна са његовом идејом о женидби. Шмит је само девојку са којом је живео желео „да има за жену, а другу не“, те је поднео молбу за одобрење брака, а очекивали су почетком 1951. године и новорођенче.¹⁴⁴⁴

Коначно, међу *несталима* је забележен и случај тражиоца који не постоји. Мада није могуће проверити изјаву Ханса Раткеа (Hans Radtke), који је од 1947. године ослобођен за рад у индустријском предузећу *Ђуро Ђаковић* у Славонском Броду, њега је тражила супруга коју он – нема! Ратке је потврдио да је комуникација са родитељима и браћом ретка, али да је одржава, као и да по истеку уговора намерава да оде у Немачку (почетком 1951. године), али да тамо „уопште нема жену“.¹⁴⁴⁵

Неки, међутим, заиста нису могли да се врате у домовину, јер их је у томе спречила смрт. Међу странцима запосленим у Југославији било је оних чији је живот

¹⁴⁴² АЈ-25-166-438, предмет бр. 8928, 27.9.1950-29.12.1050.

¹⁴⁴³ Исто, предмет бр. 10645, 12.12.1950-4.2.1951.

¹⁴⁴⁴ Исто, предмет бр. 908, 5.2.1951-27.2.1951.

¹⁴⁴⁵ Исто, предмет бр. 7914, 12.8.1950, 15.9.1950, бр. 9122, 5.10.1950, 9.10.1950. и акт 795, 14.2.1951.

окончан самоубиством, смрћу услед болести или несрећним случајем. Крајем децембра 1946. у Берлину је за потребе Министарства индустрије ангажован машински инж. Карл Кох (Koch). *Прошверцован* је са групом репатрираца јануара 1947. и добио је посао у Словенији (*Литострој*). Међутим, до почетка марта било је јасно да с њим нешто није у реду. Према подацима из Министарства рада Кох није задовољио на раду, и јако је „нервно оболео“, па је и сам изразио жељу да се врати у Немачку. Упућен је у Београд да сачека пасош. Међутим, док је чекао путне исправе стање инж. Кога се погоршало и он је смештен у болницу. Дан по пријему у болницу, 16. марта 1947. године, Кох се у душевном растројству бацио са трећег спрат кроз прозор и након неколико минута преминуо. Иза њега су остала два кофера личних ствари, која су послата Војној мисији у Берлин како би била предата породици, али и трошкови лечења и обдукције за које се није могло утврдити ко би требало да их сноси.¹⁴⁴⁶

У Урбанистичком заводу у Сарајеву радио је инж. др Јоахим Хилдебранд (Joachim Hildebrand). Његова супруга Августа (Augusta), по позиву мужа и добијању исправа, запутила се у Сарајево. Међутим, почетком октобра 1947. године, док је супруга била још на путу, Хилдебранд се, из непознатих разлога, убио скочивши са трећег спрата кроз прозор свог стана. Неколико дана доцније пристигла је Августа. Након што је сазнала шта се десило с мужем, обесила у соби хотела *Европа*. Суицидни брачни пар је сахрањен о државном трошку. Нема никаквих назнака за разлог самоубиства инжењера, а у случају супруге морао је бити веома јак емотивни набој пошто би се егзистенцијални разлози, с обзиром на вредности које су остале иза ње, могли искључити. Наиме, Августа је собом донела, сем три кофера личних ствари, писаће машине и кутије са шеширима и доста накита и новца. Између осталог, налазило се девет комада златног накита (наруквице, ланчићи, сат, брош, прстење) са разним полудрагим и драгим камењем, три комада сребрнине и ниска са 146 бисера, а сем нешто страног новца (међу којим је било и неважећег) имала је и 3.000 динара.¹⁴⁴⁷

Оно што се у условима рада на опасним радним местима, а посебно с обзиром на ниво мера заштите здравља и безбедности у погонима није могло избећи јесте смрт на радном месту. Циркулариста и *ослобођеник*, Хелмут Хибнер (Helmuth Hübner), запослен у Индустијској преради дрвета *Банат* у Белој Цркви, смртно је страдао

¹⁴⁴⁶ Карл Кох је у неколико докумената грешком наведен као Паул Кох. АЈ-25-87-219, предмети пов. бр. 44, 14.1.1947, пов. бр. 398, 8.3.1947, пов. бр. 463, 12.3.1947, бр. 4314, 21.3.1947, пов. бр. 564, 31.3.1947, 2.4.1947, пов. бр. 588, 18.4.1947.

¹⁴⁴⁷ АЈ-25-163-437, акт пов. бр. 4899, 16.8.1948, пов. бр. 5346, 27.11.1948, пов. бр. 2372, 4.3.1949.

услед непажње помоћника 12. априла 1949. године. У тренутку док је Немцу пословођа приговарао што ради посао (стругање *четвртаче*) који не мора, док се његов посао на *гатефу* (машини за примарну прераду дрвета) гомила, Хибнеров помоћник на циркулару је, помисливши да је дошло до застоја у раду, покушао да *ослободи* дрво. Циркулар је захватио његов дрвени бат и погодио Хибнера у абдомен, од чега је овај убрзо умро.¹⁴⁴⁸ Непажња и непоштовање мера техничке заштите стајала су живота двојицу немачких рудара из *Брезе*. Због лоше подграђеног *ускопа* у руднику је 26. јануара 1950. дошло до обршавања дела радилишта при чему су под теретом смртно страдали *ослобођеници*, помоћни копач Валтер Мелер (Walter Möller) и јамски возач Паул Вајс (Paul Weiss). Надлежно Министарство рударства БиХ, тражило је од јавног тужилаштва да поведе поступак ради утврђивања кривичне одговорности.¹⁴⁴⁹

Међутим, осим у суициду или на раду, страни држављани запослени у ФНРЈ губили су живот и под другим околностима – некада сасвим уобичајеним, каткад и бизарним. Фридрих Хајнц (Friedrich Heinz), радник предузећа *З. мај* у Ријеци дана 4. маја 1949. године, након завршетка посла, попео се на трамвај. Ухватио се за спољашње шишке затворених врата, држећи у устима цигарету. Гледајући на супротну страну Хајнц није приметио паркиран аутобус, о који је ударио главом, да би приликом пада задобио још и повреде руке и грудног коша. Од претрпљених повреда убрзо је наступила смрт.¹⁴⁵⁰ Живот другог *ослобођеника*, Хорста Зелинга (Horst Selling), радника ауто-базе Пале, предузећа дрвне индустрије *Јахорина*, изгубљен је 4. фебруара 1949. у тада још новој појави – аутомобилској несрећи,¹⁴⁵¹ док је инж. Курт Јон (John) страдао 1. маја исте године у Нишу у незгоди на моторциклу.¹⁴⁵² Коначно, бравар и *ослобођеник* Стефан Шихте (Stefan Schichte), младић од 26 година, запослен у предузећу *Мостградња – Тител*, играо је 7. јула 1948. године фудбал. Током утакмице незгодно је пао и „остао на месту мртав“. Шихте је сахрањен на заједничком гробљу у Тителу, међутим, његове и личне ствари и потврда о смрти нису могле бити ником достављене пошто је пореклом био из Опелна у Горњој Шлезизији, која је након рата припала Пољској, те није било могуће наћи његове родитеље.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁸ АЈ-25-167-440, предмет 4758, 13.4.1949-16.4.1949.

¹⁴⁴⁹ АЈ-25-168-441, предмет пов. бр. 2781, 28.2.1950-19.4.1950.

¹⁴⁵⁰ АЈ-25-167-440, Записник, 3.5.1949.

¹⁴⁵¹ Зелинг је оставио супругу и шесторо деце, узраста између 4 и 15 година. Стога је било важно да се сва зарада затечена након смрти упути породици. АЈ-25-165-438, предмет бр. 2783, 22.2.-12.9.1950.

¹⁴⁵² АЈ-25-41-131, предмет бр. 8952, 2.6.1949-26.10.1949.

¹⁴⁵³ АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 1011, 12.8.1948-14.9.1948.

Несреће и смртни случајеви јавили су се и у бројчано великој групи мађарских грађевинара. Иако је њихов проценат веома мали, испод 0,4%, забележено је да се десило најмање 13 инцидената, од чега најмање 6 (мада се сматрало да их је било и више) незгода са већим или мањим повредама и 7 смртних случајева (3 при несрећи на раду, 1 од утапања на реци, 2 самоубиства и 1 смрт услед болести).¹⁴⁵⁴

Надзор, идеологија и индоктринација

Елементи надзора

Државна контрола

У контроли страних радника као целине учествовало је више државних органа – сви ресорни органи, савезна и републичка привредна (и ванпривредна) министарства у чијем саставу су страни стручњаци радили, као и органи рада. Они су обављали општу контролу, углавном на основу извештаја подручних установа и предузећа, али и посебних делегата који су обилазили *терен*, и сублимирали информације ради даље дистрибуције. По потреби, у случају крупнијих аномалија обављане су и контроле групног па и појединачног рада и поступања. У том циљу формиране су разне ресорне комисије. Осим ресорних органа провере је обављала и Комисија државне контроле, и о својим резултатима извештавала државни врх, а у вези са финансијским питањима истраживало је Министарство финансија ФНРЈ. По потреби контроле су обављали и синдикални органи, а за општи надзор били су задужени органи унутрашњих послова (за *редовно* праћење стања месни одсеци унутрашњих послова, а у случају већих потреба и апарат државне безбедности). Ипак, мада је мноштво органа, трајних или једнократних тела и појединаца било укључено у контролу страних стручњака, праћење њиховог рада и односа са колективом и средином у којој су живели, стиче се утисак да није било јединственог система.

То потврђује и извештај Комисија државне контроле ФНРЈ о прегледу ангажовања, распоређивања и искоришћавања страних стручњака у савезним органима управе (СПК, Секретаријату за персоналну службу Председништва Владе ФНРЈ, савезним министарствима рада, унутрашњих послова, тешке индустрије, лаке индустрије, рударства, електропривреде, пољопривреде и иностраних послова) обављеном крајем марта 1948. године. Сем истицања генезе ангажовања и свих

¹⁴⁵⁴ АЈ-25-85-215, Извештај Јожефа Хебла, 21.12.1947. Утопљеник је радио у грађевинском предузећу *Гранек* из Косовске Митровице. Исто, предмет пов. бр. 4575, 11.11.1947-24.11.1947.

погрешака током 1945-1946. године у вези са неситоветношћу уговора, слабим планирањем, спорашћу при давању одобрења за ангажовање, неконсултовањем са Министарством рада приликом уговарања и сл, утврђено је да је планско ангажовање почело тек 1948. године. Међутим, план се показао неостваривим због слабог рада нових фактора у процесу ангажовања. Министарство рада ФНРЈ затражило је од савезних и републичких установа податке о потребама за стручњацима. СПК и Секретаријат за персоналну службу Председништва владе требало је да на потребе дају сагласност и потом Министарство финансија осигура девизе за слање дела зараде у иностранство, након чега би Министарство рада ФНРЈ приступило ангажовању. Заинтересовани органи и установе су планирали да током 1948. године ангажују 2.438 висококвалификованих стручњака, 636 КВ радника и 2.900 грађевинских радника, међутим, СПК је дала сагласност само за прву групу, док секретаријат владе није уопште реаговао, па ангажовање за 1948. годину није почело ни у априлу.¹⁴⁵⁵

Контрола у колективу

Намера предузећа да озбиљно контролишу странце на раду није била упитна. С праксом су ствари стајале другачије, како је то већ показано у питањима евиденције и класификације,¹⁴⁵⁶ које су такође биле део контролног механизма. Несумњиво да су послодавци, сем рада, желели да контролишу и приватни живот стручњака. Тако је на састанку заменика кадровских директора савезне електропривреде, 25. априла 1947. године, одлучено је да се сва предузећа упозоре „да воде строгу контролу о кретању и приватном животу страних стручњака“, те да им се пасоши морају одузети и послати у Генералну дирекцију савезне електропривреде.¹⁴⁵⁷ Међутим, допис Министарства индустрије с почетка јула те године сведочи о слабој контроли кретања страних (немачких) стручњака: „Немци стручњаци сами долазе у ово Министарство по разним објашњењима, а да за то не знају нити Предузећа, нити пак њихове Генералне или Главне Дирекције. То се према томе дангуби радно време које је доста скупо плаћено.“ Због наведеног било је потребно увести контролу тако да ни један немачки стручњак без претходне дозволе персоналне службе предузећа не може „на своју руку обилазити Министарства како ово Министарство тако и Министарство Рада“.¹⁴⁵⁸

¹⁴⁵⁵ АЈ-19-211-1789, Извјештај о ангажирању и распореду страних стручњака, април 1948.

¹⁴⁵⁶ Види ову главу, одељак *Евидентирање и категоризација*.

¹⁴⁵⁷ АЈ-11-4-17.

¹⁴⁵⁸ АЈ-17-97-97, акт пов. бр. 2354, 5.7.1947 (исто и у: АЈ-11-6-22).

Иако је постојала обавеза персоналних служби предузећа да на почетку сваког месеца шаљу ресорном органу извештаје о кретању страних (немачких) стручњака, та је активност потпуно била у ресору индустрије занемаривана. Примећено је да Немци колико год да користе, могу, услед слабих контрола, да врше саботаже, а да то „остане незапажено“. Зато је наређено да се хитно доставе извештаји о кретању са подацима о залагању на раду, кретању у приватном животу и обезбеђености станова (на томе се нарочито инсистирало јер је постојало сазнање да већина Немаца жели приватно, а не хотелско становање, које је и боље и много јевтиније). Како је у припремама било ослобађање многих заробљеника за уговорно обавезивање на рад, то је Министарство индустрије тражило да се извештаји о кретању примене и на ослобођенике, посебно на информације о залагању на раду („ако не одговара на послу доставит ћете нам предлог да истога повратимо натраг у логор“).¹⁴⁵⁹

Како је ипак временом контрола колектива била све обухватнија (што је често и Министарство рада захтевало), растао је број докумената у којима су квалификовани рад и понашање страних стручњака. Из извештаја и карактеристика (које су постале обавезни прилог уговорима који су се слали на одобрење) о немачким (и другим) стручњацима стиче се јасна слика пожељног и непожељног понашања, односно таквих особина. Вредновање пословних активности изражава се синтагмама „на послу се залаже“, „врло је савестан“, „посао свршава у постављеном року“, „посао извршава одмах, не гледајући на радно време“, „ради са вољом и пожртвовањем“, „ради стално прековремено“, „остаје на раду до дубоко у ноћ“, „труди се како би могао што више да допринесе“, „својим радом много доприноси предузећу“ и сл. Посебно се ценило ангажовање на обучавању домаћег кадра (подучавање ученика или ученица, радо преношење знања на друге), које је квалификовано као веома успешно. У том смислу запажано је: „своје знање не задржава себично за себе већ га радо преноси и на друге“, „воли да подучава и [...] има много успеха“ и слично. Нарочито се истицало ако су неки стручњаци посвећени синдикалном раду или склони прихватању идеја новог југословенског политичког курса: „пуно се залаже на синдикалном раду“, „помаже синдикалној организацији“, „на синдикалном пољу се највише залаже и даје предлоге управи подружнице који су врло умесни“, „учествује на свим ударничким радовима“, „политички став му је правилан и показује се заинтересован“, „много га интересује друштвено садање уређење и стално дискутује са добрим друговима из предузећа“,

¹⁴⁵⁹ АЈ-17-97-97, акт пов. бр. 2354, 5.7.1947.

„узима *Борбу* коју сваког дана прати и дискутује“, „чита напредне немачке књиге“, „похађа биоскоп и то највише Совјетске филмове“...¹⁴⁶⁰

Контроли је подлегао и друштвени и приватни живот стручњака. Тако ће се за поједине рећи да се крећу „у друштву осталих немачких стручњака“, или да се виђају „у друштву немачких заробљеника“, неки се слабо крећу ван места рада (запослени у *Индустрији мотора Раковица*, са станом у оквиру предузећа или у Кошутњаку ретко или никако не одлазе у Београд). Ервин Штраус из истог предузећа често је био у друштву „једне женске особе која станује у хотелу *Асторџа*“, али за Вилија Штајнерта није се могло рећи с ким се све среће пошто се „виђа у друштву сумњивих женских“, и то стално са другима. За неке друге је, пак, наведено како живе са својим супругама, без навођења било каквог неубичајеног (или неприхватљивог) понашања.¹⁴⁶¹

Сем проблема језика и слабог разумевања (чак и код оних који су показали занимање за учење српскохрватског или словеначког), који је карактеристика свих странаца на раду, оне друге (којих је било знатно мање) одликују оцене: „постављене задатке извршава површно“, „као стручњак не задовољава“, „раније је радио боље“, „задатке извршава али обично са закашњењем“, „ради само да би новац зарадио“. Донекле с негодовањем гледало се и на оне који пуно раде, али у циљу зараде: „Доста се код њега осећа тежња за новац и много ради само да би га више имао“, као што се неповољно гледало на политички незаинтересоване. Занимљиво је да они чији је рад оцењен као недовољно добар или лош сви показују политичку незаинтересованост или имају слаб политички став, а и не показују жељу за „преваспитањем“.¹⁴⁶²

Идеолошко-политички утицај

Синдикални и културно-просветни рад

Идеолошки рад међу страним стручњацима у ФНРЈ одвијао се на различите начине и обликован је сходно *циљној групи*. Они који су крај рата дочекали у униформи, и као непријатељски војници пали у заробљеништво, још у логорима укључени су у масовно заробљеничко представништво АНТИФА, које је истовремено

¹⁴⁶⁰ АЈ-17-7, Месечни извештај о кретању ослобођених немачких стручњака по предузећима [Генералне дирекције савезне хемијске индустрије], s.d [1947?].

¹⁴⁶¹ Као меру заштите од таквог понашања предложено је да се Штајнерт изолује из предузећа. АЈ-108-4-12, Извештај о кретању страних стручњака, Индустрија мотора *Раковица*, 25.7.1947.

¹⁴⁶² Исто.

представљало и синдикалну и идеолошку организацију.¹⁴⁶³ Партији на власти било је важно да свој утицај оствари не само на заробљенике, већ да се он продужи након њиховог ослобађања за уговорну обавезу на рад (када буду у статусу *ослобођеника*), али и да обухвати стране раднике и стручњаке ангажоване или добровољно дошле из иностранства (махом Немце, Аустријанце и Италијане).¹⁴⁶⁴ Међутим, ту намеру није пратила довољна посвећеност нити конзистентност у раду. Готово годину и по дана након што је преузело пуну одговорност над поступком ангажовања страних стручњака, априла 1948. године Министарство рада примећује да се са *ослобођеницима* и страним (пре свега немачким) стручњацима и њиховим породицама „ништа не ради на идеолошко политичком уздизању“. Такође, примећено је како се странцима не даје могућност учења српскохрватског, словеначког или македонског језика. Стога је Министарство рада предложило да задатак на идеолошко-политичком уздизању преузму синдикалне подружнице предузећа и установа где се стручњаци налазе на раду, а за породице месне организације Народног фронта (што је све требало да подрже Централни одбор ЈСЈ и Народни фронт Југославије), а да Комитет за школе и науку изда уџбенике или табаке за учење језика (по систему *Берлиц*).¹⁴⁶⁵

Судећи по доцнијим активностима синдикат се укључио у идеолошко-политички рад. Немци и Аустријанци су у предузећима добили синдикалне групе, а при синдикалним руководством инструкторе. При ГО ЈСЈ, као и у сваком главном (републичком) одбору синдиката био је за питања синдикалних потреба немачких стручњака задужен *немачки инструктор*.¹⁴⁶⁶ Синдикално повезани Немци формирали су у ФНРЈ *Клуб немачких трудбеника (Klub Deutscherscaffender)* који је по градовима имао

¹⁴⁶³ О АНТИФА види поглавље 4. *Подобни и „домаћи“ страни стручњаци*, потпоглавље *Од заробљеника до ослобођеника – ратни заробљеници као радници у југословенској привреди*, одељак *Заробљеници и идеолошки рад*. Иначе, АНТИФА није локални југословенски изум. На основу совјетког узора таква (и истоимена) организација постојала је и у Пољској, међу тамошњим немачким ратним заробљеницима. О немачким заробљеницима у Пољској види: Jerzy Kochanowski: *In polnischer Gefangenschaft. Deutsche Kriegsgefangene in Polen 1945-1950*, Osnabrück, 2004. У делу се наводи да је у Пољској 1945. године било 45.000-50.000, а да их је до репатријације (1950) умрло око 6.000 (12%). Та цифра је отприлике половина између смртности у СССР-у (око 30%) и у Француској (око 2,5%).

¹⁴⁶⁴ О намери КПЈ да спроводи културно-просветни рад међу немачким и аустријским радницима и стручњацима који су остали на раду у ФНРЈ, као и Италијанима који су се запослили у Југославији сведочи Б. Петрановић. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 159.

¹⁴⁶⁵ Предлог је Влада ФНРЈ проследила УДБ, међутим она се огласила ненадежном. АЈ-50-119-242, предмет секретаријата Владе ФНРЈ за персоналну службу, бр. 418, 16.4.1948-8.5.1948.

¹⁴⁶⁶ АЈ-16-23-28, акт пов. бр. 215, 22.6.1948. Инструктор за немачке раднике и стручњаке при ГО Савеза синдиката Словеније био је 1949. године Ханс-Јоаким Хенсик (Hans-Joachim Hensiek). АЈ-41-622-977, акт ГО Савеза синдиката Словеније, бр. 863, 22.1.1949; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 159-160

секције,¹⁴⁶⁷ које су организовале политичко-културни и просветни рад. Истовремено, Италијански радници запослени у Београду и Земуну имали су свој клуб (са библиотеком), а на кружоцима су изучавали марксистичку литературу.¹⁴⁶⁸ Коначно, немачки и аустријски радници добили су 1948. године часопис на немачком језику.

Синдикалистима (како југословенским, тако и мађарским) у неку руку стављено је у задатак да се старају о културно-просветном раду са грађевинским радницима из Мађарске. Међутим, према оценама мађарских радничких представника, тај рад је био веома слаб. Како су били раздвојени по десетинама предузећа широм земље, то није било могуће организовати потребне састанке. С друге стране, из Мађарске у прво време није стизала штампа и културно-просветни материјал. Тек крајем августа почеће да пристижи такви материјали и новине из Мађарске и Новог Сада, па се развила слаба културна делатност. Најдаље у том погледу отишло се у Сарајево где су мађарски радници ступили у контакт и успоставили сарадњу са локалним друштвеним организацијама. Захваљујући заједничком напору тамо су се повремено приказивали позоришни комади, играле фудбалске утакмице и организовале културне приредбе.¹⁴⁶⁹

Боравак мађарских грађевинара у ФНРЈ замало је оставио трага и у споменичком наслеђу земље. Ференц Роза, радник из Ваца био је пет и по месеци запослен у Земаљском предузећу *Дрина* из Тузле. Оцењен је током рада као вредан и пожртвован, али и као прави антифашиста. Након повратка у земљу, децембра 1947. године, желео је од срца да захвали земљи и граду домаћину. Без икакве накнаде намеравао је да на пијачном тргу у Тузли подигне споменик палим партизанима. Преписка у коју су још укључени Министарство рада, ГНО Тузла, предузеће *Дрина*, савезна и републичка планска комисија дошла је коначно до Министарства за науку и културу ФНРЈ. Предложени споменик, висине 6 метара, који је предвиђао тростепену основу на којој стоји кубични постамент украшен с бокова саксијама с биљем (палмама), који носи бронзану скулптуру у облику гранате или авионске бомбе са уписаним српом и чекићем на телу и огромном бронзаном звездом петокраком изнад те скулптуре, није добио сагласност ресора за културу: „Споменик који је желео да подигне Роза Ференц,

¹⁴⁶⁷ Пример из Ријеке види у: АЈ-25-168-441, притужбе Петера Зибела (Peter Siebel), председника Клуба немачких трудбеника у Ријечи, 7.2.1949, 9.2.1949. и 20.2.1949 и акт пов. бр. 2128, 3.3.1949. Допис новосадске секције Клуба види у: АЈ-25-165-438, акт бр. 3653, 25.3.1950. Види: *Апелдикс*, Прилог 15.

¹⁴⁶⁸ Како је навео Петрановић: „Био је то посебан начин идејног преваспитавања и припремања за отпуштање и повратак кућама.“ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 160.

¹⁴⁶⁹ АЈ-25-85-215, Извештај Јожефа Хебла, 21.12.1947.

грађевински радник из Мађарске, према приложеној скици, претставља неуметничку награду која никако не одговара сврси.¹⁴⁷⁰ Тако су остаци мађарског прегнућа остали само у објектима које су тих дана и месеци зидали, али не и међу споменицима ФНРЈ.

Масовни медији

Новине као масовни медиј имале су од своје појаве не само својство општег средства за масовну комуникацију, већ и својство медија за обраћање одређеним циљним групама. У време којим се бави ова студија најпродорнији и најмодернији медиј масовне комуникације био је радио. Стога су главне радио станице, као што је Радио Београд, имале посебне емисије на немачком језику (додуше, испрва са недовољно вештим спикерима и немодерно конципиране).¹⁴⁷¹ Међутим тај је уређај био тада већини недоступан (а видели смо да је појединим странцима и ускраћиван), па је акценат у обраћању немачкој радној популацији у ФНРЈ стављен на новине.

Новине су биле заправо најефикасније средство за *пласирање* и *конзумирање* информација. Стога не чуди што је после Другог светског рата широм Европе, и другде где су боравили ратни заробљеници, припремана и дистрибуирана и штампа намењена управо тој циљној групи. С обзиром на доминантну бројност особа с немачког говорног подручја, управо је таквих листова било највише. Некад је израда таквих листова било *дело* самих затвореника, с врло одређеним обичним циљевима, попут новина под називом *Brush up your English*, које је писао заробљеник логора *Сетли* (Setley) у Њуфоресту (New Forest) у јужној Енглеској, Герхард Вагнер (Gerhard Wagner), а којима је циљ био учење енглеског језика.¹⁴⁷²

Немци и Аустријанци запослени и синдикално повезани у ФНРЈ покренули су 1. маја 1948. године недељни лист на немачком језику – *Der Schaffende* (*Трудбеник*), који је штампан у тиражу од 7.000 примерака.¹⁴⁷³ Главни уредник листа био је Ханс Бекер

¹⁴⁷⁰ АЈ-25-158-424, преписка о предлогу споменика Ф. Розе, 18.12.1947-28.12.1948. Види *Апелдикс*, Прилог 16.

¹⁴⁷¹ АЈ-507, IX, 86/III-21, акт Генералштаба ЈА (II управа, 2. одељење), стр. пов. 514, 18.8.1948.

¹⁴⁷² *Daily Mail (Mail Online)*, 30.6.2015, Jennifer Newton, „How German PoW's learnt to talk like natives: Prison camp newspaper included handy phrases like 'good as gold' and 'mad as a March hare“; доступно на: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3144608/> [15.8.2016].

¹⁴⁷³ Немачки заробљеници и у другим земљама имали су своју штампу. Лист заробљеника у Пољској звао се *Мост* (*Die Brücke*) и био је инструмент идеолошко-политичке индоктринације. Новине нису оскудевале у комунистичкој пропаганди и тенденциозном извештавању, а у преваспитавању бивших војника немачке армије најактивније су учествовали партијски активисти Социјалистичке јединствене партије Немачке из совјетске окупационе зоне, односно Источне Немачке. Међутим, неки

(Hans Becker), рођен 1911. у Хамбургу. Решењем МУП ФНРЈ од 26. априла 1948. године ослобођен је заробљеништва, закључио је уговор са ЦО ЈСЈ за рад у Синдикалном издавачко-штампарском предузећу *Rad* у Београду и запослен је као главни уредник листа.¹⁴⁷⁴ Лист *Der Schaffende* је према КПЈ имао специфичне и важне задатке. Пре свега требало је да обавља значајну мобилизаторску и активизаторску улогу међу немачким стручњацима и радницима. Да би се то постигло требало је да пише „о њиховим успесима, о начину како су постигнути, о путевима који су коришћени, јер главни задатак штампе у периоду изградње социјализма – каже Лењин – је да васпитава масе на живим конкретним примерима и узорима из свих подручја живота“.¹⁴⁷⁵ Како је лист обављао тај задатак видљиво је из критике, сачињене 1949. године: ако је општа слабост штампе у ФНРЈ била да „сувише шаблонизира ударнике, новаторе и рационализаторе“, да се у репортажама и биографијама често не види човек и његов рад, онда је то важило и за *Der Schaffende*, који је у већини случајева само наводио имена немачких ударника, новатора и рационализатора и премије које су добили (чак и симболичне од 500 или 1.000 динара). Ако се већ дају премије толиких износа, онда њима није требало давати публицитет јер је лист ишао и у иностранство. Зато је требало писати о људима, њиховим успесима и начину како су постигли, а тога у листу није било (двапут је више простора дато спорту него том питању).¹⁴⁷⁶

Критикован је наслов *Немачки стручњаци дају основне проналаске (Deutsches Facharbeiter macht grundlegende Erfindungen)* са прве стране броја од 26. фебруара 1949. године. Такав наслов добио је још претенциознији карактер због фотографије колоне нових теретних аутомобила који су израђени у југословенским фабрикама, па је изгледало да је све то био продукт „проналаска немачких стручњака“.¹⁴⁷⁷

Лист је имао задатак да васпитава и преваспитава немачке стручњаке и раднике у духу марксизма-лењинизма. Оцењено је да он добро региструје и интерпретира сва важнија политичка збивања у Југославији (на основу домаће дневне штампе). Такав

посебан успех у *преваспитавању* и прихватању комунистичке идеологије није био постигнут. Jerzy Kochanowski, *In polnischer Gefangenschaft: Deutsche Kriegsgefangene in Polen 1945-1950*, Osnabrück, 2004, 391-392.

¹⁴⁷⁴ Бекер је становао у Улици 7. јула (данас: Краља Петра) бр. 44. Јуна 1948. године поднео је молбу за довођење чланова породице из Немачке – супруге Јохане (Johanna) и сина Клауса (Klaus), али ни осам месеци касније, и поред интервенције МУП, то није било учињено. АЈ-25-152-404, предмет бр. 3916/48-XVI/2, 22.10.1948, 23.10.1948. и 27.10.1948; АЈ-25-164-438, молба Х. Бекера, 17.2.1949.

¹⁴⁷⁵ АЈ-507, VIII, VI/1-1-113/k-36; АЈ-507, VIII, VI/1b/36, Критички осврт на неке листове и часописа, 1949, *Der Schaffende* (саставио М.М).

¹⁴⁷⁶ Рубрике: *Sport in Deutschland, Internationales sportgeschehen* итд. Исто.

¹⁴⁷⁷ Исто.

неинвентивни и преписивачки манир оцењен је као задовољавајући. Међутим, лист није ни издалека искористио могућности које би могле имати значајан васпитни карактер „на мисаоност немачког човека“. Недостајало је осветљавање немачке прошлости и садашњости „са становишта мерксизма-лењинизма“.¹⁴⁷⁸ Лист ни у погледу идејно-политичког ни културно-просветног рада није искористио „све могућности активизирања“, а примећено је да се ограничавао на само неколико форми рада. С те тачке гледишта карактеристичан је био чланак *Anregungen für unsere Kulturarbeit* (*Предлози за наш културни рад*) у броју од 27. маја 1949. године у којем су као форме културног изражавања наведени само музика хорови и концерти, а да ништа није речено „о другим формама културног рада и о идејној садржини културне делатности у клубовима 'der deutschen Schaffender'“, док се културна збивања у ФНРЈ и у свету само региструју, али не и интерпретирају.¹⁴⁷⁹

Негативна оцена појединих чланака била је последица начина изражавања (што није нужно продукт намере, већ можда неспретности аутора). На *мети* критичара нашли су се написи о школи за немачку децу и о крстарењу бродом по Дунаву, оба с почетка 1949. године. У *Unsere Schule in Beograd* (*Наша школа у Београду*), како се каже, постављене су ствари врло незгодно и писано је на начин како не би требало. Тамо је писало: „Отварање основне школе зависи сада само још од просторија и финансирања учитеља. У погледу финансирања учитеља у родитељском савету раширен је врло користан предлог да би се сваког који има двоје школске деце оптеретило месечно са по 10 динара“. Како је лист дистрибуиран ван ФНРЈ постављено је питање „шта ће се казати када ово прочитају“ у иностранству. Други чланак, *Sonne, Wasser und ein bisschen Glück* (*Сунце, вода и трепутак среће*), оцењен је као тенденциозно насловљен. Како је критичар јетко приметио: „Изгледа да у читавој несрећи немачких стручњака у нашој земљи ипак има понекад зрачак среће, као на пример када иду лађом по Дунаву“ Посебно се осврнуо на реченицу: „Пошто је овог пута целу лађу откупио Клуб (deutscher Schaffender) биле су добро организоване припреме за разоноду пасажера укључујући ту и јело и пиће“, и саркастично

¹⁴⁷⁸ Као пример, критичар је навео успомену на Карла Либкнехта (Karl Liebknecht, 1871-1919) и Розу Луксембург (Rosa Luxemburg, 1871-1919). Уместо да опширније прикаже и критички се осврне на револуционарне догађаје у Немачкој из јануара 1919, и истакне значај револуционарних вођа, лист је поводом јубилеја њихове смрти донео у броју од 15.1.1949. кратку ноту, песму К. Либкнехта *Jurist* (*Стурм*) и кратак одломак *Писама из затвора* (*Briefen aus dem Gefängnis*) Р. Луксембург. Исто.

¹⁴⁷⁹ Исто.

закључно: „Изгледа да се иначе не може добро организовати осим када лађу откупи клуб немачких трудбеника“.¹⁴⁸⁰

Када су у питању уређивачка политика и тематика, лист је оцењен као одличан и као такав „могао би служити за углед многим нашим листовима“. Известилац сматра да је лист потребан, да углавном служи постављеним циљевима, само треба уклонити слабости на које је указано и извршити јачу контролу над садржајем.¹⁴⁸¹ Без обзира на наведене примедбе лист је свакако писао на *пожељан* начин, и није се усуђивао да се критички осврне на *врље* теме које би штетиле угледу земље, чак и онда када је поступање државе било више него проблематично. У реакцији на написе из немачке штампе, којима је наведено како југословенске власти стручњацима којима је истекла уговорна обавеза онемогућавају повратак у Немачку тако што им не издају излазне визе и потрошачке картице (због чега стручњаци морају да закључе нове уговоре), *Der Schaffende* је тврдио како је све то лаж и последица беспринципијелних антијугословенских клевета, те да се визе за Западну Немачку добијају за неколико дана, а да за одлазак у Источну Немачку то траје дуже, али због неажурности совјетске амбасаде у Београду. Истина је била сасвим супротна, а редакција листа је након таквог чланка била засута писмима немачких стручњака који су месецима чекали излазне визе (неки и дуже од пола године) и који су услед тога били огорчени.¹⁴⁸²

Недељник *Der Schaffende* уређивала је само ужа редакција. Шира сарадња није била организована, већ су штампани прилози које су аутори самоиницијативно слали, што је био пропуст редакције. Партијска организација слабо је помагала редакцији („Ако се изузму појединци – партијци из Централног одбора ССЈ и редакције листа *Рад* - утицај партијске организације се ни не осећа“). Лист се дистрибуирао на основу плаћене претплате. До друге половине 1949. године тираж нарастао је на 11.600 примерака, а од тог броја у Немачку и Аустрију слало се 2.000. Како је примећено, да „лист нема од раније дефицита могао би да се сâм издржава“. У закључку анализе речено је како је лист био добро примљен и изазвао је велико интересовање код немачких стручњака у земљи, као и код претплатника у Немачкој и Аустрији. Стога је предложено да се путем анкета утврди шта се читаоцима свиђа, а шта не, и шта треба исправити и допунити. Како би лист у потпуности „испунио своје задатке“

¹⁴⁸⁰ Исто.

¹⁴⁸¹ Исто.

¹⁴⁸² Многи су се због тога жалили страним дипломатским представништвима, посебно Амбасади В. Британије, али и влади ДР Немачке. АЈ-25-165-438, допис *Der Schaffende*, 13.1.1950.

известилац је предложио неколико мера: уклањање шаблонског набрајање ударника, новатора и рационализатора и писање о људима, њиховим успесима и начину на који су те успехе постигли; не ограничавати се само на немачке раднике, него приказати и успехе радника Југословена; идејно-политички васпитавати немачке раднике путем осветљавања немачке прошлости и садашњости у духу марксизма-лењинизма; указивати на све форме културног рада у клубовима *немачких тјудбеника*, а не само на музику, певање и спорт; проширити организацију дописништва на унутрашњост; и спровести пажљивију контролу над садржином писања.¹⁴⁸³

Мађарски радници запослени у Југославији нису имали свој лист. Међутим, стање након Резолуције ИБ и претпостављено велика бројност запослених држављана Мађарске нагнали су Покрајински одбор за Војводину ССЈ да у лето 1949. године затражи податке о распореду и броју мађарских грађевинара како би им дистрибуирала орган Народног фронта Војводине на мађарском језику *Magyar Szó* и Покрајинског одбора савеза синдиката за Војводину *Dolgozók*. Захтев ће остати неуслишен јер Министарство рада није имало никакве податке о броју Мађара који су до тада напустили Југославију.¹⁴⁸⁴

Своје услуге Југославији у погледу пропаганде ускоро ће понудити сасвим особена личност – током рата ђак Коминтернине школе (на којој је био колега Жарку Брозу, сину вође КПЈ),¹⁴⁸⁵ искусан новинар, током рата запослен на московској радиостаници, способан организатор *агитпропа* ЦК КП Немачке (и касније СЈПН), марксиста и доцент на Историјском факултету Партијске високе школе *Карл Маркс* у Клајнмахнову, крај Берлина (*Kleinmachnow*), и искрени пријатељ Југославије, Волфганг Леонард (Wolfgang, рођ. као Wladimir Leonhard, 1921-2014). Дана 31. јула 1948. Леонард, тада већ антистаљиниста, посетио је Војну мисију у Берлину. Изјавио је да је, као пријатељ Југославије, већ био у илегали, пошто га је пратио НКВД. Напустио је стан и дошао је да јави нову адресу како би могао и даље да добија информативни материјал КПЈ (нарочито са Петог конгреса). Леонард је пренео информације ко је у ЦК СЈПН још на југословенској страни, али, пошто је проценио да може бити у опасности, упитао је да ли може у крајњој нужди рачунати на помоћ, односно да

¹⁴⁸³ АЈ-507, VIII, VI/1-1-113/k-36; АЈ-507, VIII, VI/1b/36, Критички осврт на неке листове и часописа, 1949, *Der Schaffende* (саставио М.М).

¹⁴⁸⁴ АЈ-25-158-424, предмет бр. 9822, 24.8.1949-1.9.1949.

¹⁴⁸⁵ *The Telegraph*, „Wolfgang Leonhard – obituary“, 10.9.2014, доступно на: <http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/11087532/Wolfgang-Leonhard-obituary.html> [8.8.2017]

добиле ангажман у Југославији. Напоменуо је могућност своје сарадње код листа *Der Schaffende*, или код немачких емисија београдске радио-станице. Том приликом он је предложио и побољшања у раду тих емисија – да се уместо тадашње „слабе“ спикерке, која „нема јасан изговор“ ангажују два нова спикера (како би се избегла монотоност при дужем говорењу), и да се на почетку сваке емисије (немачке, али и свих других у програму) да преглед вести или кратак преглед емисије. Даље, Леонард је запазио да су материјали КПЈ, који су дистрибуирани по Немачкој, „скандалозно“ слабо преведени, те да треба пронаћи бољег преводиоца. Такође, изјавио је како је СЈПН наредио свим партијским организацијама да заведу „контролу писмених веза које одржавају бивши чланови КП, који су дошли из ратног заробљеништва“ из Југославије.¹⁴⁸⁶

Мада по надзором, Леонард је још неко време остао у Берлину док марта 1949. године није са девојком Илзе Шпитман (Ilse Spittmann) преко Прага пребегао за Београд. Тамо је до краја 1950. године радио као уредник немачког програма на Радио Београду, када ће трајно прећи у СР Немачку.¹⁴⁸⁷

Школе

Као посебан вид средства за индоктринацију и формирање жељених културних и политичких образаца код најмлађе популације коришћени су обртазовни систем и школе. Изворна основа о школовању деце страних стручњака на раду у Југославији 1945-1950. године веома је слаба, међутим може се искристалисати неколико закључака утврдити нешто факата.

Није нам познат тачан број деце стручњака која су до 1950. године боравила у ФНРЈ, али свакако се може говорити о више хиљада њих. Највероватније да је већина деце школског узраста укључена у локални школски систем, односно у наставу на службеним језицима у ФНРЈ (српскохрватски, словеначки и македонски). Међутим, у највећим градовима временом ће бити отворене школе на немачком језику. Како је

¹⁴⁸⁶ DJ-507, IX, 86/III-21, акт Генералштаба ЈА (II Управа, 2. Одељење), стр. пов. 514, 18.8.1948.

¹⁴⁸⁷ *Zeit Online*, „Ein Leben in Gefahr“, 12.4.2007 (интервју: Jörg Burger), доступно на: <http://www.zeit.de/2007/16/leonardo-16/komplettansicht> [8.8.2017].

Током боравка у Београду Леонард је објавио најмање две књиге: *Die Wahrheit über das sozialistische Jugoslawien. Eine Antwort auf die Kominform-Verleumdungen*, 2. Aufl. (1949) и *Kominform und Jugoslawien. Über einige grundsätzliche Fragen des Kominform-Konflikts* (1949). По одласку у СРН, с неколицином истомишљеника основао је 1951. године *Независну радничку партију Немачке (Unabhängigen Arbeiterpartei Deutschlands)*, антисталинистичку, антиблоковску и титонистичку социјалистичку партију коју је до краја 1952. године финансијски подржавала КПЈ. Hermann Weber, *Die SED und der Titoismus: Wolfgang Leonhard zum 90. Geburtstag*, портал: Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 14.4.2011, доступно на: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/54018/sed-und-titoismus?p=all> [8.8.2017].

наведено у једном тексту с почетка 1949. године, објављеном у листу *Der Schaffende*, отварање основне школе у Београду очекивало се у најскорије време (остала су нерешена само питања смештаја и финансирања).¹⁴⁸⁸ Није било могуће утврдити какво је стање са школовањем немачке деце у осталим већим градовима Југославије (престоницама република), али посредно закључујемо да су школе (не само основне) организоване. Томе у прилог иде чињеница да је у једној од најнеразвијенијих република, и најудаљенијој од деценијских и вековних културних струјања из Немачке, Македонији, пре краја 1949. године почело школовање на немачком језику. Извори потврђују да је тада почела да у немачкој мањинској основној школи у Скопљу ради једна учитељица, немачка поданица (из доступних извора није било могуће утврдити да ли је и сама школа почела с радом у то време или раније), а у истом граду постојала је и немачка гимназија (њен први разред водила је иста немачка учитељица).¹⁴⁸⁹

Неиспуњена обећања

Притужбе и жалбе стручњака

Уговори које су немачки и други страни стручњаци закључивали са предузећима у Југославији били су у појединим детаљима сасвим прецизни, али они нису могли бити тако опширни да обухвате све појаве и ситуације које дуготрајни живот и рад у страној средини собом носи. Зато су све оне сфере које нису могле бити укључене у сувопарни облигациони акт какав је уговор о раду (или хонорарној служби) *обухватала* обећања. У дељењу обећања ангажованим страним специјалистима учествовали су сви нивои привредне и јавне власти – од руководиоца предузећа и представника локалних (месних и градских) НО, преко републичких органа до представника федералне власти из редова разних комитета и министарстава. Међутим, када би дошло до неиспуњења обећања, и још више до непоштовања уговорних клаузула, често је долазило до спорова, који су обично почињали притужбама и жалбама.

Незадовољни страни стручњаци обраћали су се разним инстанцама. Жалбе, информације и захтеви стизали су на руке послодаваца (предузећа и установа у којима су запослени), подресорним и ресорним органима републичког и савезног нивоа (дирекцијама, управама, комитетима, министарствима), инспекцијама рада и органима надлежним за рад у републици или федерацији, СПК, синдикату, МУП и МИП,

¹⁴⁸⁸ АЈ-507, VIII, VI/1-1-113/k-36; АЈ-507, VIII, VI/1b/36, Критички осврт на неке листове и часописа, 1949, *Der Schaffende* (саставно М.М).

¹⁴⁸⁹ АЈ-25-158-416, предмет бр. 11894, 18.10.1949. и 21.10.1949.

контролним комисијама (НР и ФНРЈ), страним посланствима, конзулатима и амбасадама, правосудним органима (тужилаштву и судовима), министрима лично, Председништву Владе, па и Кабинету Маршала Југославије.¹⁴⁹⁰ Незадовољни стручњаци правду су тражили самостално (појединачно) или као група, зависно од врсте проблема, али и околности и радног окружења (групне притужбе биће карактеристика у колективима у којима је радио велики број странаца).

Појединачне жалбе

Појединачних жалби сачуваних у фондовима државних органа ФНРЈ има на стотине, а инициране су разним потешкоћама.¹⁴⁹¹ Једна од обухватнијих, у којој је сажет већи број проблема, била је жалба Франца Пејхала (Franz Pejchal), немачког стручњака из ријечног *З. маја*, поднета Министарству рада ФНРЈ 9. маја 1949. године. Пејхал је навео како је у Југославију дошао својевољно, 7. априла 1947. године, на позив Војне мисије у Берлину као техничар за организациона и калкулациона питања. Са предузећем је 21. јуна 1947. склопио уговор на четири године. Жали се да су се у последње време поступци персоналне управе и животни услови толико погоршали да није у могућности да одржи уговор. Приликом закључења уговора дат му је погрешан превод са немачког језика. Југословенски текст уговора је требало да буде потписан и само је тај проглашен за важећи. Стручњак је приложио додатак уговору у коме се говори о адекватном повећању плате у случају пораста трошкова живота, али текст је лоше преведен и постао је нелогичан. Он је то сматрао грешком која се може и усмено објаснити, али то није био случај. У међувремену су домаћи радници два пута добили повишицу, али не и Немци. Плата коју примао (6.500 динара бруто, 5.300 динара нето) била недовољна је за одржавање нормалног стандарда. У међувремену су трошкови живота порасли за 4-6 пута, па је био приморан да све ствари које је понео из Немачке (гардеробу, веш, порцелан) прода да би преживео. У таквим околностима културне или личне потребе (нпр. одећу) није желео ни да помиње.¹⁴⁹²

¹⁴⁹⁰ Пример у: АЈ-25-162-435, акт пов. бр. 285, 22.7.1948. Жалбе Кабинету, макар да правно нису биле одрживе (нпр. слање уштеђевине у Италију без потписаног и одобреног уговора), уродиле су плодом ако је тако из *Маршалата* тражено. Исто, акт Кабинета Маршала Југославије, бр. 3153, 10.6.1948.

¹⁴⁹¹ Најобимније пелине архивске грађе која садржи жалбе чувају се у Министарству рада ФНРЈ (АЈ-25-41-131; АЈ-25-41-132; АЈ-25-46-145; АЈ-25-50-149; АЈ-25-163-437; АЈ-25-164-438; АЈ-25-168-441), али и у другим фондовима (АЈ-16-23-28; АЈ-19-79-674; АЈ-19-211-1789; АЈ-24-43-110; АЈ-41-622-977; АЈ-50-150-267; АЈ-108-33-65 итд).

¹⁴⁹² АЈ-25-25-46-145, Жалба Франца Пејхала, 9.5.1949.

Пејхал је сматрао да је уобичајено да страни радник добије вишу плату од домаћег, али ту је био случај да домаћи радници имају исту или већу плату од странаца. Настављајући жалбу, немачки стручњак је нагласио неправилности у раду кадровске службе предузећа: „Због руковођења персоналне дирекције толико су се погоршали услови рада да се може говорити о читавој игри интрига и чак непријатељском деловању према немачким стручњацима.“ Од Немаца се очекује да не мисле, али да више раде. Уступци који се учине једног дана одмах се потом повуку (одредбе управе о служби за снабдевање радника, снабдевање јефтиним животним намирницама, рангирање у потрошачке категорије). Уместо снабдевање према карти Р1а (месечно следовање од 7,5 кг меса, 1,7 кг шећера, 2,5 кг масти, 3,2 кг кукурузног брашна, 200 грама кафе у зрну и по 800 грама хлеба дневно) добио је (као и друге немачке колеге) само Р1б. На исплату путних трошкова чекао је девет месеци. Услови становања били су веома лоши (током првих годину и по дана биле су четири породице у 4 собе, 9 особа на један тоалет и једну кухињу).¹⁴⁹³

Стручњак је имао низ притужби и на услове рада. Како је навео учинак немачких стручњака био је слаб захваљујући руководству, при чему се представља како су Немци лоши и како би их требало одстранити из предузећа. Предлози Немаца нису се спроводили било стога да им се не би чинили уступци, било што су остајали „закључани у писаћем столу“ како се не би разумела њихова права вредност, за шта је, наводно, било безброј примера. Пејхал је шест пута мењао радно место. Годину дана радио је у технолошком бироу, где је постао ударник (рационализатор), а касније у рачуноводству где је добио две премије. Ипак, руководство је хтело да га прогласи неспособним. У дирекцији су му рекли да желе да га се ослободе, али га ипак нису пуштали кући иако је хтео да иде да помогне мајци и да преузме наследство. Када је једном приликом тражио ципеле на основу карте за снабдевање чуо је коментар како ципеле које он (и сви они) носи јесу за друге. Пејхал је оценио да те појаве нису у интересу никоме и да се њима само смањују радни резултати. Ради разрешења прилика у колективу тражио је формирање комисије, а за себе да буде разрешен уговора.¹⁴⁹⁴

Другим појединцима није била потребна серија аномалија, већ су реаговали на много мање проблеме. Конструктор рентген-апарата, четрдесетосмогодишњи Алфред Јан (Alfred Jahn), рођен у Шћећину (Пољска), супруг и отац једног детета, запослен у

¹⁴⁹³ Исто.

¹⁴⁹⁴ Исто.

Заводима РР у Нишу, судећи по изворима, имао је *кратак фитиљ*. У јесен 1948. године били су му потребни јорган и душек. Претпостављамо да је више пута тражио начин за куповину те постељине, јер је на службеника Владимира Прицу, који је 10. новембра дошао да му пренесе саопштење директора о могућности такве набавке (која из нама непознатог разлога није представљала очекивано и добро решење), изненада почео да више и да псује: „Ја то нећу више да трпим; доста је тога било. То је срамота! Задржите ваше говно за себе, а мене пустите кући! Ви немате ништа да ми кажете! Ко сте ви овде?!“. Без обзира што је Јан уместо потребне постељине (опет) добио савет, оцењено је да је „својим недисциплинованим и некоректним опхођењем“ повредио службу и углед службеника, што је било кажњиво по одредбама Закона о државним службеницима. Јан се бранио да је био узрујан јер му се не омогућава куповина потребних ствари и сумњичио је службеника Прицу да није исправно пренео руководству садржај молбе. Признао је и све што је изговорио, осим псовке. Ипак, директор је на основу исказа судеоника, као и ранијих сазнања о некоректном понашању Јана према Прици (мада не и другим лицима запосленим у погону), донео решење о новчаној казни у износу од 10% месечних принадежности.¹⁴⁹⁵ Слично је, условно говорећи због ситнице, категорички реаговао и Бернхард Барт, запослен такође у *Заводима РР*. Он је октобра 1950. године одбио да се усели у услован стан пошто подрум који је припадао стану није био испражњен. У подруму се налазило гориво једне нишке војне јединице, а на коришћење га је дала Управа народне милиције. Како подрум није био испражњен више месеци Барт је поднео отказ и о томе обавестио Кабинет Маршала Југославије.¹⁴⁹⁶

За неке проблеме није било могуће утврдити да ли се (и како реаговало). Хемичар Рафинерије нафте *Ријека*, инж. др Освалд Шмит (Oswald Schmidt) молио је фебруара 1950. ванредну дозволу за куповину немачких марака у износу од 25.000 динара. Новац је био потребан како би супруга и деца др Шмита отпутовали у Франкфурт ради набавке најнужнијег покућства за њихов стан у Ријечи. Када је фебруара 1948. године долазио, Шмит је, по савету Војне мисије у Берлину, продао целокупан намештај из четворособног стана (није било могућности транспорта за ФНРЈ). Новац од продаје потрошио на издржавање породице јер су му приходи били спрам цена у Југославији. Како до децембра 1949. године није слао у Немачку новац на

¹⁴⁹⁵ АЈ-8-51, *Заводи РР*, Ниш, решење бр. 2617/49-3, 16.11.1949.

¹⁴⁹⁶ АЈ-25-163-437, акт Генералне дирекције металске и радио индустрије Србије, бр. 3699, 9.3.1951.

име уштеђевине, а пошто му је намештај неопходан, то се обратио Министарству рада молбом за ванредну набавку марака.¹⁴⁹⁷

Било је случајева да у ФНРЈ, у истом предузећу, ради брачни пар странаца. Иако су уговори засебни и увек се односе на једно лице, нека предузећа су их у случају брачних парова посматрала у збиру. Тако је Шарлоти Керпер онемогућено да шаље уштеђевину у Немачку, пошто је њен супруг, запослен у истом предузећу то већ чинио. Из мишљења правне службе кадровске управе Комитета за електропривреду ФНРЈ јасно је да је таквих случајева било у земаљи више, да су доспевали на суд и до Јавног тужиоца и да је њихов став резолутан – сваки је уговор посебан и обавезе које су наведене у њему неспорне су. Тако је Шарлоти, и свим другим супругама којима није омогућено слање уштеђевине зато што је муж шаље, без икакве сумње то право припадало, а оне које су се обратиле суду без сумње су га и оствариле.¹⁴⁹⁸

Коначно, био је не мали број жалби које бисмо могли окарактерисати као приговор савести. Услед великих потешкоћа са организацијом рада у многим предузећима доста немачких стручњака се жалило на то што се не користе на правилан начин и на радним местима за која су обучавани. Питање Фридриха Шнајдера, статичара *Железничког грађевинског предузећа 11 Загреб*, упусленог на деоници пруге код Сиска, било је карактеристично: „зашто се ја упркос многих настојања овде у Југославији не користим у моме звању [...], већ се пребацујем на радове које још никада у своме животу нисам изводио?“. Његов закључак, требало је да буде заправо закључак послодаваца и државе за чији су интерес странци радили: „Најзад, ми смо из Немачке овде дошли, да своја знања применимо и да нешто урадимо“.¹⁴⁹⁹

Колективне жалбе

У предузећима у којима је радио већи број страних стручњака, а која нису уложила довољно труда на поштовању уговорних обавеза, притужбе су често упућиване групно. Већ је речено да је рађање југословенске радио-индустрије у многоме зависило од учешћа немачких стручњака. Од 1947. године па надаље у сваком тренутку око стотину Немаца радило је само у погонима *Завода РР* у Нишу. Њима су, пре доласка, давана крупна обећања, али у реализацији се затајило па је средином

¹⁴⁹⁷ АЈ-25-163-437, писмо Освалда Шмита, 11.2.1950. У архивској грађи није пронађен одговор.

¹⁴⁹⁸ АЈ-11-157-492, предмет VIII бр. 11558, 11.4.1950. и 15.5.1950.

¹⁴⁹⁹ АЈ-25-50-149, предмет бр. 5785, 12.5.1949-16.5.1949.

1949. године уследила групна жалба Министарству рада. Како је наведено, не само да су били разочарани, већ гневни и огорчени што им годину и по дана након боравка у ФНРЈ нико од званичних лица није објаснио њихов правни положај. Немцима у радио-индустрији није било јасно каква права имају приликом неспособности за рад (привремене или сталне) или у случају смрти, шта од предмета личне својине (не) смеју да изнесу приликом повратка и шта ће радити са новцем који би уштедели, да ли могу да користе обећани годишњи одмор у Немачкој, да ли се чланови породица који су дошли у ФНРЈ могу вратити и пре истека уговора, шта се дешава ако се не испуни клаузула о додељивању празних станова (не соба у хотелима), зашто им је ограничена слобода кретања (која је била гарантована током преговора) само на град и околину од 10 километара, каква је моћ пуномоћја, тестамената и других приватноправних аката оверених у Немачкој и како је регулисано питање накнаде ненамерно учињене штете током радног процеса. Уз сваку од непознаница постојало је још по неколико додатних питања, а њихова бројност и суштина сведоче о озбиљним пропустима стварне и формално-правне природе надлежних у предузећу.¹⁵⁰⁰

Групо су реаговали и немачки стаклари запослени у Рогашкој Слатини. Готово две трећина од укупно 25 Немаца тражило је повратак у земљу (са породицама 34 особе) пошто су натерани да хитно напусте хотел *Нова Швицаруја* да би добили у 25 километара удаљеној Пристави свега 5 соба (за 11 породица), без исправних нужника и пумпе за воду, са грубо тесаним креветима и само 10 сламарица. Од инцидента и жалбе, почетком јуна 1948. године, проћи ће скоро 9 месеци док захтев за улазну визу не буде у Амбасади СССР у Београду.¹⁵⁰¹ Накнаду у новцу и раскид уговора тражиће и група Италијана која је августа 1948. године премештена из Ријеке у Зеницу. Тамо су отерани недобровољно, након провоцирања да се изјасне о Резолуцији ИБ (при чему су је неки подржали), под пратњом милиције наоружане машинкама, добили су знатно лошије услове рада, нижа примања, слабије снабдевање (неки су изјавили да Зеницу доживљавају као затвор). Након повратка у домовину (децембра 1948. и јануара 1949), због читавог низа прекршених прописа и поступка приликом пресељења Италијани су тражили новчану компензацију и посредовање *Конфедералне радничке коморе* из Горице (синдиката). Спор ће бити решен тек септембра 1949, када буде донето решење о исплати компензације.¹⁵⁰²

¹⁵⁰⁰ АЈ-8-9, превод обраћања Немачке групе Министарству рада ФНРЈ, 30.7.1949.

¹⁵⁰¹ АЈ-25-168-441, предмет пов. бр. 505, 2.7.1948, 30.7.1948, 10.8.1948, акт пов. бр. 1936, 22.2.1949.

¹⁵⁰² АЈ-25-41-131, жалбе Италијана, април-септембар 1949.

Групе жалбе односиле су се и на мађарске грађевинаре, најкомпактнију групу међу свим страним радницима и стручњацима у ФНРЈ.¹⁵⁰³ Извештај представника радника, Јожефа Хебла, с краја 1947. године апострофира пуно неправилности. Било је градилишта на којима су зидари данима радили нестручне послове – земљане радове, мешање и пренос бетона, претовар шљунка, или нису радили чекајући на скелама да им се достави материјал, који је каснио, што због недостатка, што због лошег коришћења помоћних радника. Радници су често премештани с једног градилишта на друго, превоз је био лоше организован, а послови нису били нормирани, што је урушавало радну дисциплину. Када је уведена норма исплате су и даље обављане по радном сату, што је изазивало отпор. Обрачуни плата су каснили и дешавало се да буду неисправни, није исплаћиван теренски додатак, каснили су дечји додаци и дознаке уштеђевина. Било је грешака у категоризацији, карте за снабдевање су касниле, а испорука одеће и обуће била је незадовољавајућа. Храна је била једнолична и количински недовољна. Било је дана када није достављан хлеб или када је доручак у мензи изостао јер предузеће није платило трошкове, а забележен је и случај издавања црвљиве сланине. У предузећу *Рамиз Садик*, у Ђаковици, доручак се састојао од „празног чаја“, ручак и вечера од по три децилитра чорбе, а цео месец нису добили месо. У пећком предузећу *Штедин* храна је транспортована без поклопаца, па је стизала на радилиште пуна прашине и мува. Станови су били лоши, слабих хигијенских услова, без прибора за одржавање и довољно воде. У неким је било мноштво инсеката или су кревети били без сламарице. Поједини су били толико мали да су се кревети постављали на *штафле*, под самим плафоном (стан у Цетињу за 5 радника имао је 5 квадратних метара, па су „спавали као живина на дрвету“). Било је случајевима да се о болеснима не брине довољно и да им се не обезбеде лекови. У неким местима нису били пријављени органима унутрашњих послова. Иако се стање временом поправљало и мада наведене појаве нису константно биле присутне и нису карактеристика сваког предузећа (извештај помиње и грађевинско предузеће у Крагујевцу које „своје раднике у свим погледима задовољава“), оне сведоче о великом немару у организацији рада и смештају грађевинара, па стога огромна флукуација, од преко 40% до краја грађевинске сезоне (у Руднику *Бор* чак 100%), не изненађује.¹⁵⁰⁴

¹⁵⁰³ Бројне појединачне и групе жалбе и притужбе Мађара види у: АЈ-25-85-215; АЈ-25-158-424.

¹⁵⁰⁴ Ширењу незадовољства и расту анимозитета између предузећа и грађевинара погодовали су и недостаци запажени код мађарских радника. Сем лоше организованог прикупљања и упућивања у ФНРЈ, о чему је било речи, примећено је да је дошло 60-70 радника који нису били грађевинске струке, да је било доста

Преглед писаних жалби

Број жалби које су током рада у ФНРЈ поднели страни стручњаци био је велики (више хиљада) и није га могуће ближе утврдити. Међутим, један садржајан извештај о страниој радној снази даје јасну слику узрока, као и обима жалби. У периоду од 1. јула 1948. до 21. јануара 1949. године Министарство рада ФНРЈ примило је 1.083 писане жалбе запослених странаца. Више од трећине односило се на тешкоће у вези са слањем уштеђевина и пакета, а више од петине на неизвршено пресељење породице. У знатнијој мери странци су се жалили на „слаб поступак“, што је могло за собом повлачити разне видове неадекватног понашања послодаваца или запослених према њима, а било је потешкоћа и у вези са новчаним примањима, лошом организацијом, тј. неправилним коришћењем или распоређивањем, непоштовањем рока уговора и др. Преглед врста жалби које су подносили страни стручни радници и специјалисти, са њиховим бројем и процентуалним односом, индикативан је као показатељ кључних проблема и степена њиховог решавања у периоду непосредно пре доношења општих аката којима се настојао увести ред и централизација у поступак ангажовања.¹⁵⁰⁵

Табела 11: Писане жалбе поднете Министарству рада ФНРЈ (1948-1949)¹⁵⁰⁶

Ред. бр.	Врста жалбе	Број жалби	Процент
1.	принадлежности	66	6,1%
2.	снабдевање	11	1,1%
3.	стамбене прилике	6	0,5%
4.	трансфер уштеђевина и слање пакета	363	33,6%
5.	неисплаћивање премија и награда	2	0,2%
6.	непресељење породица из Немачке у ФНРЈ	232	21,4%
7.	премештање и школовање деце	24	2,2%
8.	слаб поступак	98	9%
9.	неправилно коришћење и распоред	51	4,7%
10.	организација рада	5	0,5%
11.	повратак у земљу након истека уговора	33	3%
12.	раскидање уговора	53	4,9%
13.	разне притужбе мањег значаја	139	12,8%
УКУПНО:		1.083	100%

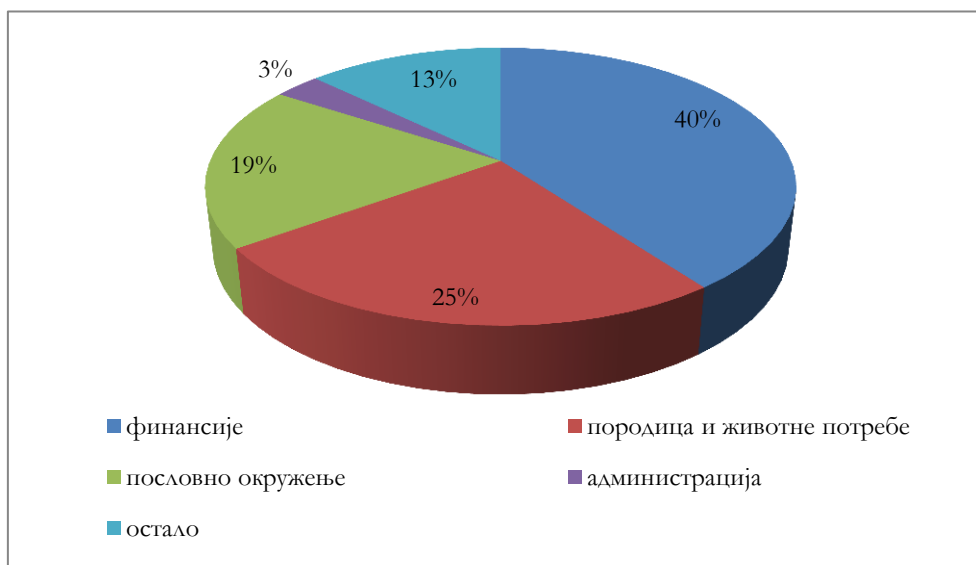
старих и болесних, де је било и оних који су „дошли са задњим намерама, који су били сигурно подметнути од стране реакције да стварају тешкоће и буне остале раднике“. Коначно, пуно трзавица и свађа изазивало је пијанчење радника. Све то узроковало је већи број штрајкова, а у неколико случајева и колективно напуштање земље. АЈ-25-85-215, Извештај Јожефа Хебла, 21.12.1947.

¹⁵⁰⁵ АЈ-25-155-408, Извештај о страниој радној снази у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950.

¹⁵⁰⁶ Исто.

Груписањем по сродности, установило би се да су проблеми финансијске природе (редни бројеви 1, 4. и 5. из табеле 13) изазвали 431 жалбу, што је готово 39,8% укупног броја. Други круг притужби односио се на питања приватног и породичног живота, од снабдевања и стамбених услова до недоласка породице или њеног премештања (редни бројеви 2, 3, 6. и 7), и на ту тему упућене су 273 жалбе, тј. преко 25,2%. Следећи корпус питања која су изазивала незадовољство страних држављана биле су тешкоће у вези с послом, које су се кретале од лошег поступања у предузећу (међуљудски односи) до погрешног коришћења рада страних стручњака и лоше организације рада (редни бројеви 8, 9. и 10), ради чега су упућене 154 жалбе (14,2%); међутим томе се могу додати и проблеми настали превременим раскидањем уговора (што и јесте пословни проблем), тако да би број жалби у вези с радом износио 207, што је било 19,1% укупног броја. Питање одласка у земљу порекла након раскида или истицања уговора спадало би у проблеме с државном администрацијом, а такве 33 жалбе чиниле су 3%.¹⁵⁰⁷ Сем наведених писаних жалби, личне притужбе, свакодневно саопштаване, којих је било знатно више, али које нису бројане, према извештају Министарства рада, односиле су се на исте проблеме као и писане.

Графикон 10: Природа поднетих писаних жалби (1.7.1948 – 21.1.1949)

Према: АЈ-25-155-408, Извештај о страниј радној снази у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18.10.1950

Из претходне табеле, графикона и анализе, као и увидом у архивску грађу јасно се издваја закључак да је трансфер уштеђевина био најнеуралгичнија тачка у односима послодаваца (и државе) и страних стручњака. У свим фондovima у којима је сачувана

¹⁵⁰⁷ Анализа према: исто.

архивска грађа о раду странаца у ФНРЈ, ма како она била скромна обимом (а нарочито у онима у којима је сачувано мноштво грађе), налазе се документи који сведоче о проблемима са трансфером уштеђевина. Он оптерећује све време, тиче се свих слојева и нивоа страних радника и стручњака, присутан је у свим крајевима земље, непресушни је извор спорова, сучељавања и жалби.¹⁵⁰⁸ Такве околности намећу један, рекли бисмо општи закључак у вези са темом ове студије. Југословенској држави су страни стручњаци били изузетно важни, у појединим областима пресудни. Стога је била спремна да их, у целини гледајући, веома добро плати (и то је чинила, у домаћој валути). Међутим, недостатак страног новца био је толико велики, и толико га је тешко било добити (зарадити), да је чињено све да се потрошња сведе на најнижу могућу меру. У том циљу није се презало да се уговорне клаузуле слободно тумаче, правила мењају *током игре*, бенефиције умањују и суспендују – све до границе губитка репутације, а неретко и прелазећи преко те границе. Као да се непрестано маневрисало проценом ко коме више треба и ко је угроженији (па тиме спремнији на попуштање) – странци који зарад сопствене, и егзистенције породице морају да се прихвате посла под ма каквим условима, или привредни субјекти Југославије који су били дужни да сигурно уплове у свет индустријализације, електрификације, урбанизације и уопште модернизације.

Притужбе предузећа

Нису, међутим, само странци показивали своје незадовољство послодавцима и о томе обавештавали надлежне, молећи за помоћ и заштиту. Дешавало се да предузећа и установе искажу своје незадовољство страним радницима и стручњацима (не рачунајући појединачна незадовољства резултатима рада или пријемом непотребних стручњака, о чему је раније било речи).

Генерална дирекција савезне индустрије стакла имала је, како је известила Министарство лаке индустрије ФНРЈ, великих тешкоћа са немачким стручњацима, поготово током 1947. и 1948. године. Додељена 72 стаклара (са породицама), које дирекција није тражила, распоређена су на радна места, али с обзиром на начин доласка, смештена су у хотеле. Висока цена хотела нагнала је дирекцију да смести по 4-5 лица у једну собу (до средине 1948. године, када су добили станове). Иако је оцењено да се странци углавном добро хране, о чему сведочи и то што „су се сви

¹⁵⁰⁸ Осим сваког привредног фонда понаособ, најцеловитије серије такве документације у сачуване су архивском фонду Министарства рада ФНРЈ: АЈ-25-160-433; АЈ-25-161-434; АЈ-25-162-435.

угојили“, нису изостале бројне притужбе на квалитет живота и исхране. Странци су у предузећима искоришћени „до максимума“, осим у мањем броју случајева и то због недостатка сировина или алата. Недовољно искоришћени су се жалили због тога, наводећи да знају да производе најразноврсније артикле, каквих у Југославији нема. Међутим, када им је тражено да сами организују производњу таквих артикала, немачки стручњаци су одбијали говорећи да су у питању немачки патенти. Подносилац извештаја, заменик кадровског директора, тврдио је, пак, да они заправо те артикле нису ни знали да произведу, „јер за новац они би продали и себе и Немачку.“¹⁵⁰⁹

Даље примедбе односиле су се на то што су се Немци махом издавали за стручњаке више квалификације него што су уистину били, међутим, сем неколицине извршних, остали су били стаклари слабијег квалитета него домаћи радници. Неки су били и приучени, али су морали бити плаћени као обучени домаћи радници. Високи стручњаци, попут инжењера, оцењени су као заиста достојни. У политичком смислу већина је била на линији социјалдемократије, десетак њих понашали су се као окорели фашисти, а тек 4-5 били су „јакo добри напредни људи“ који су збиља помагали „у изградњи социјализма“, обучавали кадар и давали све од себе у производњи. Претежна већина волела је да „демагогише“ како помаже југословенски социјализам, а у ствари успоставила је везе са себи сличнима по целој земљи, преносила је „телеграфском брзином“ вести о платама и животу, захтевала стално боље услове и већа примања, позивајући се на наводне приче из других предузећа (о Немцима који као КВ радници примају 15.000 динара), хушка остале да се буне, да не раде под таквим условима и томе слично. Такво понашање дирекција је оценила као уцењивачко и нагласила је неопходност што бржег обучавања домаћег кадра.¹⁵¹⁰

Страни стручњаци су, као и остале људске заједнице, били каткад у сфери понашања са друштвене маргине – између осталог у крађи, као починиоци или њене жртве. Немачки стручњак Гинтер Кукај (Günter Kuckay) приметио је 12. новембра 1947. на служитељу Министарства рада своје панталоне, које раније су нестале из кофера. Нестанак се десио током Кукајевог службеног боравка у Риједи (јул-новембар 1947) за које време је кофер стајао у згради министарства. Кофер је био са једне стране закључан, али не и са друге, па није било тешко делимично га отворити и узети ствари са врха. По повратку стручњак је приметио нестанак панталона и џемпера, али није

¹⁵⁰⁹ АЈ-10-9-10, акт бр. 3581, 6.7.1949.

¹⁵¹⁰ Исто.

намеравао да томе прида значај, нити да случај пријави, док на служитељу није угледао своје панталоне. Нешто касније, 17. новембра, позван је на суочење и служитељ Јовановић. Носећи исте панталоне он је дуго одбијао да призна дело, међутим, суочен са чињеницама, изјавио је: „Признајем да сам узео и панталоне и џемпер из кофера Кукеј Гинтера. Да ово учиним руководио ме је осећај учињене велике штете и нанешених великих људских жртава са стране фашистичке немачке војске народима ФНРЈ, па и мени лично и мојој породици. Кајем се што сам то учинио и што сам погрешно. Ствари сам узео за време радног времена у моменту када ме нико није видео. Нарочито су ми пале у очи панталоне које су носили југословенски официри, па ми је било криво да те панталоне носи Немац после рата.“¹⁵¹¹

Уместо добродошлице у земљу, већ поменутог електропривредног стручњака, др инж. Карла Керфера, сачекало је октобра 1947. године, изненађење: од седам сандука личних ствари, утоварених у воз у Новом Саду, један препун књига је нестао. Садржај сандука чиниле су „техничке и знанствене“ књиге и часописи велике вредности. Како је Керфер био уверен да је сандук погрешно достављен, учињено је више покушаја тражења по београдским надлештвима. Испоставиће се, међутим, да кривца за губитак сандука не треба тражити међу југословенским пратиоцима транспорта. Отприлике два месеца након нестанка књига, Одељење унутрашњих послова ГНО Београда ухватило је и послало у истражни затвор лице које је украдо сандук – такође немачког стручњака Ханса Кригера (Hans Krüger), па је Керфер позван да књиге преузме.¹⁵¹²

Странци са инцидентним понашањем, које је често било продукт конзумирања алкохолних пића, прелазили су меру прихватљивог понашања. Изгредници који су изазивали неред, свађе и туче, претили и подбуњивали друге, што се повремено дешавало међу мађарским зидарима, могли су допасти затвора. Ласло Сабо, тесар у Покрајинском грађевинском предузећу *Нови Сад*, био је склон пићу и ремећењу реда. Долазио је на посао кад је хтео, одбијао да ради, подбуњивао на штрајк и претио батинама руковооцу радова Алајосу Варги и директору предузећа, па га је, након пријаве руковооца, 6. октобра 1947. године ухапсио орган јавне безбедности.¹⁵¹³

¹⁵¹¹ Персоналном одељењу Министарства рада дат је налог да против Јовановића предузме „потребне кораке“. АЈ-25-87-219, предмет пов. бр. 4765, 17.11.1947. и 21.11.1947.

¹⁵¹² АЈ-25-87-219, предмет бр. 4708, 13.11.1947, 17.11.1947. и 15.12.1947.

¹⁵¹³ Сабо је у затвору остао најмање неколико недеља, али и однаде је претио (убиством) руковооцу Варги. АЈ-25-85-215, предмет бр. 5553, 12.1.1948 (6.10.1947-27.14.1947).

Спорови и правосудна надлежност

За ситније прекршаје радне дисциплине страним стручњацима је у предузећу изрицана казна. Дисциплинска казна углавном је била новчана и износила је 10% месечних принадежности, о чему је доношено решење. Међутим, они који су тиме били незадовољни и жалили се надлежном државном органу могли су бити ослобођени казне уколико је оцењено да је жалба оправдана или да приликом поступка кажњавања докази нису правилно цењени и решење о казни је поништавано.¹⁵¹⁴ Међутим, када је оцењено да је првобитно решење директора предузећа донето с на ваљан начин, надлежни орган је такво решење *оснаживао*.¹⁵¹⁵

На прве уговоре са странцима Министарство рада ФНРЈ стављало је клаузулу према којој је за решавање спорова између страних стручњака и предузећа надлежна државна арбитража. Међутим, Главна државна арбитража при Влади ФНРЈ није била сагласна са тим и подржавала је мишљење Комитета за законодавство и изградњу народне власти, од 8. септембра 1948. године, да је то надлежност радних судова, а за питања која излазе из оквира радних судова (дознаке у, и из иностранства, слање пакета, висина плата, путовање у иностранство, долазак породица и сл) да је надлежно Министарство рада. Ипак, пракса обраћања странаца арбитражама, али и Савезној контролној комисији, настављена је и даље, тим пре што Министарство рада све до доношења упутства о ангажовању, марта 1949, није утврдило начин на који ће се решавати спорови са страним стручњацима, мада је Влада ФНРЈ још почетком новембра 1948. године одредила да се у том ресору организује служба која ће преузети све послове око притужби ван надлежности радних судова.¹⁵¹⁶

Страни стручњаци су се у циљу заштите својих интереса што лично, што путем правних заступника (адвоката) обраћали надлежним инспекцијама рада, па и судским органима. У многим случајевима наводи стручњака оцењени су у инспекцијама и судовима као тачни и послодавци су обавезани да неправилности исправе.¹⁵¹⁷

¹⁵¹⁴ АЈ-8-51, *Заводи РР*, Ниш, решење бр. 17870/49, 9.1.1950.

¹⁵¹⁵ Исто, решење о оснаживању решења предузећа *Никола Тесла*, бр. 2922 и 2923, 25.11.1949. У овим случајевима реч је била о самоиницијативном напуштању посла (без дозволе директора) ради прибављања неког обавештења које није било хитне природе.

¹⁵¹⁶ АЈ-50-119-242, предмет IV бр. 8932, 15.10.1948. и 3.11.1948 (сачувано и у: АЈ-25-168-441); АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

¹⁵¹⁷ О ангажману адвоката и мишљењима инспекција рада већи број докумената у: АЈ-25-41-131. Као извршни акт инспекције су доносиле решења. АЈ-25-50-149, предмет пов. бр. 877, 15.3.1949.

Ставови и међусобно разумевање

Како разумети другог?

На однос према странцима, међу којима је највише било Немаца, запосленим у својству стручних радника или експерата у Југославији утицало је више фактора. Нијансе у релацији према странцима бојили су, и на њих некад пресудно утицали, сећање на рат и лична искуства, идеолошке претпоставке, склоност ка стереотипима, образовни ниво, припадност одређеној друштвеној групи, одјек политичких збивања на живот и перцепцију људи и многи други елементи. Комплексност коју најчешће подразумева однос према страни и недовољно познатој групи или појединцу, често са знатно другачијом цивилизацијском потком, додатно је у југословенској послератној стварности замешана процесом наглашене политичке, идеолошке, друштвене и сваке друге транзиције коју је спроводила револуционарна власт. У тако турбулентном времену и велики делови домаћег становништва нису били кадри да се брзо и лако *снађу* и прилагоде, да се уклопе у односе који се тек успостављају, па је утолико теже очекивати јасан, јединствен и уравнотежен однос према странцима.

Негативна слика другог, ближег или даљег суседа, некога ко је другачији, као последица предрасуда и стереотипа, односно менталне инерције и склоности ка генерализовању и посматрању света у категоријама *црно-белог*, није ексклузивитет ни времена којим се бави ова студија, а оно се непосредно наслања на најпогибелнији рат у досадашњој историји, нити само односа југословенских народа (или бар већине њих) према дојучерашњем непријатељу, из чијих редова су претежно били ангажовани страни стручњаци. Честа је појава у прошлости (као и у савременом добу) да се другачији слика најтамнијим бојама и описује нимало бираним речима, нарочито у временима сукоба. Тако, на пример, Пољци реч *пас* као једну од највећих увреда, нештедице користе како би описали суседне Немце: „Ко је Немац, он је пас“ (*Co Niemiec, to pies*), „Мртав Немац, мртав пас – мала је ту разлика“ (*Zdechły Niemiec, zdechły pies, mala to rozniica jest*), а њихов језик није друго до „лавеж паса“ (*wasza mowa to psie nycie*).¹⁵¹⁸

Међутим, стереотипи нису својствени само једном народу. Нису само Југословени падали у интелектуалну тромост гледајући према другима. Користећи се својим искуствима, предрасудама и замишљеном стварношћу, односно комбинујући

¹⁵¹⁸ Else Loeser, *The Image of the Germans in Polish Literature*, Kaiserlautern, 1983, (интернет издање: CODOH, 29.6.1995), доступно на: <http://codoh.com/library/document/817/> [29.03.2016].

све то, и други су градили стереотипе о Југословенима. Тако су Аустријанци, како је крајем 1946. навео политички представник ФНРЈ у Бечу Франце Хочевар (1913-1992), имали „врло лажне представе о Југославији“. Народ су доживљавали „као врло ратоборан, за мало диваљ“, а живот „као примитиван и некултуран“.¹⁵¹⁹

Позив на поглед с *разумевањем* долазио је са стране. Шеф Војне мисије у Берлину, генерал-лајтнант Јаја Авшич дао је једно занимљиво виђење о начину на који треба гледати на немачке стручњаке, а у циљу што бољег међусобног разумевања, и, последично, постизања већег ефекта њиховог рада у Југославији. Авшич у писму Министарству рада ФНРЈ сугерише: „Потребно је упознати се са приликама под којима су Немци као стручњаци радили овде, са њиховим менталитетом и њиховим нивоом политичке свести. Ако они увиде да имају посла са људима који их разумеју, пристаће и желеће да иду за Југославију. Ако добију поверење у нашу исправност и уверење у испуњавању до танчина примљених обавеза, они ће прићи к нама са пуно воље и успеха. Ако будемо погрешно поступали, обећавали а не испуњавали примљене обавезе, онда наравно њихов рад у земљи неће бити успешан за нас. Код ангажовања стручњака није толико важан број колико њихов квалитет. Добре стручњаке траже и друге земље. Ми морамо настојати да одржимо везе са првокласним стручњацима. Чак и добри стручњаци, људи који су у стању да створе много новог неће дати све од себе ако се не снађу у средини која треба да их разуме.“¹⁵²⁰ Закаснили пријем поште, отежано или чак онемогућено слање пакета, одуговлачење у поступку уговарања (вишемесечно чекање сагласности из Југославије) и уопште, непоштовање свих уговорних клаузула – појаве ендемског карактера које су се збивале још дуго током 1947. године – тешко да су могле допринети успостављању поверења.

Међутим, у односу према странцима, а понајпре Немцима, видну ће улогу имати не само индивидуално сећање на минули рат и колективне представе које су се, што вољно, што невољно градиле. Стереотип о Немцима као извору проблема није се градио само на сопственом искуству и на примерима које су појединци и групе у Југославији доживели, односно доживљај њих као *вишка* и *реметилачког фактора* није био ограничен на сопствену земљу. Он је шире гледан и дефинисан готово као универзалан. Наиме, Немци су морали бити *вишак* и *непотребни* гдегод да се налазе.

¹⁵¹⁹ *Културна политика*, 256 (док. 409, Др Ф. Хочевар, политички представник ФНРЈ у Аустрији Комитету за културу и уметност при Влади ФНРЈ, Београд, 21.12.1946).

¹⁵²⁰ АЈ-25-87-219, акт Војне мисије у Берлину, пов. И. 1074, 5.3.1947.

Тако је амбасадор ФНРЈ у Прагу, Дарко Чернеј (1906-1990), у изјави за социјалдемократски лист *Право лиду* (*Právo lidu*), у изјави која се тиче економског опоравка ЧСР након рата, нагласио како тај опоравак види као грађевину са четири стуба – национализовану индустрију, конфисковану имовину непријатеља, експропријацију „непријатељског земљишта“ и „исељење Немаца“.¹⁵²¹

Стога не чуди што ће боравак и рад странаца, претежно Немаца, у Југославији, између осталог обележити и знатна доза нетрпељиваости у међуљудским односима. Једна од појава била је вербална забрана Немцима да мисле. Њима је било сугерисано само да раде. Према жалби техничара у предузећу *3. мај* у Ријеци, немачким стручњацима је поручивано: „Не размишљати много него више радити“. Хотелско особље *Централа* у Земуну, према виђењу једног стручњака није било најучтиввије. „Имамо утисак да нисмо радо виђени, али се зато наш новац врло цијени“, записао је Валтер Леонарт. Појава која је неко време трајала у Нишу, па је нестала, да би се 1950. године поново запазила јесте „грђење чланова породица немачких стручњака“. Супругу стручњака Гархолда две су жене, јуна 1950. године, назвале „немачком свињом“, а погрдни испади према деци немачких стручњака „нарочито од стране омладинаца“ били су чести. Интервенције немачких стручњака код локалних власти, с циљем да такви испади престану (за шта се предлагало „категорично кажњавање“), нису биле плодотворне. *Ослобођеници* у панчевачкој *Утви* могли су добити разне погрде и епитете: Кронемајера је управник предузећа назвао „лена свиња“, мада је синдикат утврдио да је у питању врло добар радник; Латеману је поручено да ако не прихвата понуђених 12 дана одмора, мада му је припадало 15, може одмах да се врати у заробљеништво; Улриху је управник рекао да ће бити стрељан јер није испунио норму („држава би се веселила, ако би се такви неспособни људи стрељањем уклонили“), неколицина ни после 10 месеци није имала уговор, а конструктивни предлози Немаца за побољшање рада одбијани су речима „То ми већ све имамо“, иако је контрола утврдила да је организација рада у предузећу слаба. Такође, неповерење је доводило до тога да се одговорном немачком пројектанту не доставе све неопходне информације, због чега су се добијали мањкави пројекти, а да се онда оптужи за слаб и нестручан рад. Није недостајало ни ироније. На жалбу једног инжењера запосленог у *Искри* да стручњаци који станују у Поднарту немају где да пеку хлеб, па морају ићи у Блед, правни референт је одговорио „да је то свакако жеља њихових жена да се мало

¹⁵²¹ АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 95, 28.11.1946.

проштрају по Бледу“. Коначно, мада се неправилности тиме ни издалека не исцрпљују, појединим Немцима, као што је то било са запосленима у *Управи железничке механичке радионице* у Батајници, било је након радног времена од стране милиције Земун забрањено слободно кретање (директор се правдао да је на то био принуђен због честог изостајања Немаца с посла).¹⁵²²

Нису, међутим, само Немци били нерадо виђени у радном окружењу. Директор грађевинског предузећа *Дело* из Београда није презао да пред званичним представником мађарских грађевинских радника изјави како би лично био „радостан кад би одузели од нас мађарских радника, јер само бригу имамо са њима“.¹⁵²³

Међутим, на махове тако стереотипни поглед није искључивао велике пожељне ефекте стручног рада немачких експерата. Од њих су се неретко очекивали сасвим нови резултати, дела која раније нису постојала и која су представљала модерна решења, дотад невиђена у југословенској пракси. Тако је још у лето 1946. године Главна управа црне металургије очекивала да се у Немачкој ангажује стручњак за градњу велике управне зграде у којој би се сместило Министарство рударства ФНРЈ са свим својом главним управама, а „која би била по први пут грађена у Југославији у челичној конструкцији.“¹⁵²⁴ Или су, почетком 1947, вођени преговори са инж. Тохтерманом (Tochtermann) „ради **оснивања** института за испитивање цемента, креча бетона итд.“¹⁵²⁵ Истовремено, примећено је у изворима, да се настојало да се проникне у резултате истраживања и развојне планове немачких управљачких привредних структура који су обављани, односно разрађивани (па и спровођени) још током рата. У потрази за информацијама југословенски представници су у Немачкој разговарали са стручњацима који су током рата били ангажовани у најзначајнијим привредним постројењима (нпр. Борски рудник), а подаци су се користили за доношење стратешких одлука.¹⁵²⁶

¹⁵²² АЈ-25-166-438, материјали у вези са одобрењем уговора В. Леонарта, 2.1.1948-20.3.1951; ИАН, НОГН, Планска комисија, 1947-1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака, 30.6.1950; АЈ-25-41-131, акт пов. бр. 2629, 28.9.1948; АЈ-25-163-437, жалба инж. Хајнца Биркеа, Вараждин, 2.10.1949; АЈ-25-168-441, акт пов. бр. 258, 10.1.1949; АЈ-25-50-149, предмет пов. бр. 877, 15.3.1949.

¹⁵²³ АЈ-25-85-215, Извештај Жежефа Хебла, 21.12.1947.

¹⁵²⁴ АЈ, Генерална дирекција за црну металургију Владе ФНРЈ (106)-4-10, Акт бр. 11808, 26.6.1946.

¹⁵²⁵ АЈ-11-12-43, Извештај о раду Делегације Министарства индустрије ФНРЈ од 27.1. до 8.2.1947.

¹⁵²⁶ Било је питање да ли количина руде оправдава изградњу пруге до Дунава и подизање топioniце бабра у Костолцу, односно Кладову или Прахову, те се у том смислу истраживало какви су били немачки закључци. АЈ-54-354-521, Допис Војне мисије, Берлин, пов. бр. 1757, 27.6.1946.

Неуобичајене судбине и природе

Сем стереотипа, неповољном утиску и недовољном разумевању другог (странца на раду) погодовали су и поједини поступци стручњака, који су понекад били чудни и одударали од конвенционалних. Јула 1948. године у ФНРЈ је из Берлина стигао специјалиста за градњу мостова, грађевински инж. Паул Тенер (Paul Tehner). Добио је намештење у Главној дирекцији грађења железница, секцији предузећа *Мостградња* у Бихаћу. Међутим, Тенер је оставио несвакидашњу ситуацију у Немачкој. Он се почетком 1947. оженио Урсулом, са којом је након годину дана добио дете. Госпођа Танер жалила се Војној мисији у Берлину како она и беба од 6 месеци, живе у веома тешким условима, јер јој муж четири месеца није послао новац ни пакет. Тенер је у Берлину оставио и љубавницу, госпођицу Каш (Kasch), са којом је имао дете од годину и по, и којој је, по исказу супруге, послао нешто новца и пакет са шећером, чоколадом, какаом и бомбонама. Љубавница је робу из пакета продала *на црно* и елегантно уредила стан. Но, тиме се особита прошлост инж. Тенера није *исцрпла*. Из берлинског магистрата стигла је Мисији информација да Тенер са још једном женом, Виргинијом Киршке (Virginia Kirschke), има дете (старије од четири године), те да је на име алиментације дужан преко 2.000 марака (месечна накнада била је 39 марака). С обзиром на све наведено Мисија се поткрај октобра 1948. обратила Министарству рада да издејствује одбитке од плате за сву децу, дакле 117 марака месечно (3 пута по 39), као и за анулирање дуга за дете госпођице Киршке. У надлежној дирекцији организовано је саслушање, током којег је утврђено да, сем што је Тенер „скроз неморалног држања“ још и „алкохоличар, те као такав штетан по заједницу“, па су у марту 1949. године предузети кораци за његово враћање у Немачку.¹⁵²⁷

Сем небриге услед љубавне афере, било је и обичних примера небриге о деци, па се дешавало да им локални немачки судови одреде стараоце. Тако је деци техничара Хермана Барневица (Hermann Barnewitz), који се још крајем 1946. године развео од супруге, и након тога запослио у предузећу *Иво Лола Рибар* у Железнику, одређен старалац Карл Круш (Carl Krusch). Судском одлуком о разводу утврђена је и обавеза плаћања алиментације од 100 марака месечно, што Барневиц није чинио од свршетка 1947. године. Како су деца живела у веома тешком стању, без довољно хране и без одеће, старалац се заложио за хитну уплату дуга од 1.200 марака (за 1948. годину)

¹⁵²⁷ АЈ-25-164-438, предмет пов. бр. 4360 (3.11.1948. и 7.3.1949).

и изјаснио се да би за период од почетка 1949. године уместо алиментације отац могао да шаље по један пакет месечно у количини од 10 килограма намирница.¹⁵²⁸

Поред *заборављања* деце, неки су заборављали на своје законите супруге. Августа 1947. године грађевински инж. Петер Хелтен (Peter Helten) из Берлина, отпутовао је са супругом Јоханом (Johanna) у ФНРЈ и добио намештење у грађевинском предузећу *Неимар*. У јесен 1948. у Војну мисију у Берлину стигло је писмо Јохане Хелтен, рођ. Вепнер (Wepner), супруге Емила Хелтена, обоје са станом у Лихтенберг бургерхајмштрассе (Lichtenberg Burgerheimstrasse) 20, Берлин. У писму се наводи како је инж. Емил Хелтен отпутовао у Југославију под лажним именом (Петер) и са „туђом женом“, Ерно Штајнбек (Erno Steinbeck), која се лажно представљала као Јохана Хелтен. Права Јохана, ауторка писма, остала је у Берлину, сама и болесна, а пошто од мужа није било никакве помоћи и пошто је продала из стана све што је имало неку вредност, запала је у крајњу беду. Остављена супруга обратила се суду за заштиту и утврђивање износа који би муж био дужан да јој доставља. За тако нешто било је потребно знати где се Емил, лажни Петер, налази и колике су му принадлежности. Подаци су до краја године прикупљени посредством Министарства рада, међутим, тада је у Мисију стигло писмо самог *одбеглог* инжењера. Он је молио да се узме у заштиту стан његове веренице Ерно. Међутим, како је приликом одласка у ФНРЈ, а да би изградио нови идентитет љубавнице Ерно, Хелтен понео нека лична документа своје праве супруге, и како се Ерно служила тим идентитетом за напуштање Немачке, то је постала предмет интересовања немачке криминалистичке полиције.¹⁵²⁹

Емотивна страна карактера знала је стварати потешкоће и у другим случајевима. Тако је *ослобођеник* Ролф Хинебек (Rolf Hünebeck), шофер по занимању, запослен у Грађевинском предузећу *Гланум* у Земуну, показао веома слабе радне резултате, за шта је руководство кривило његову повезаност „с неким женским из Београда“. Како би га одвојило од *изазова* руководство *Гланума* преместило га је на градилиште у Петровац на Млави, што је изазвало незадовољство (и жалбе) шофера Хинебека.¹⁵³⁰

¹⁵²⁸ АЈ-25-163-436, акт Војне мисије, Берлин, пов. 777, 12.11.1948.

¹⁵²⁹ Расположена архивска грађа не омогућује да се до краја испрати расплет око инж. Хелтена, који је почетком 1949. радио у Земаљском грађевинском предузећу БиХ *Траса* у Сарајеву. АЈ-25-168-441, акти Војне мисије, Берлин, пов. 775, 9.11.1948. и пов. бр. 820/1-48, 4.1.1949.

¹⁵³⁰ АЈ-25-152-404, акт Грађевинског предузећа *Гланум*, пов. III бр. 382, 20.7.1948.

Како други виде Југославију?

На то како ће пре стварног сусрета неко доживети Југославију зависило је од низа фактора. Велику улогу при томе имале су личне симпатије и идеолошка блискост. Нека таква виђења *столба*, која су у извесној мери мога бити и калкулантске природе (у циљу што већег допадања онима којима се тражилац посла обраћа), покушавала су да прикажу много ширу слику него што је то лични осећај симпатије према једној земљи или њеном уређењу. Тако је у обраћању министру рада, Швајцарац Емил Естопи (рођ. 1905), „инструментални бравар“, приказао не само свој лични пословни и идеолошки пут – од пресељења родитеља у Француску, преко школовања и рада, развитка осећања блискости са КП Француске и протеривања које је доживео 1939. године због „политичке делатности“, преко повратка у родну Швајцарску и преласка у Енглеску услед бојазни да ће и у домовини бити принуђен да ради „за хитлеровце“, па до разочарења у „антинародну политику лабуриста“, поновног повратка у своју земљу и поразног сазнања о „беди“ Партије рада, чији се „лидери не могу ослободити њиховог социјал-демократског блата“ – већ је њиме осликао и запажања о политици низа земаља и њихових левичарских партија. Насупрот Француске која није показивала никаквог слуха за радничке проблеме и била спремна да води „офанзиву“ против странке радничке класе, британског „декадентног царства“ у којем је и левица водила катастрофалну и антинародну политику, и Швајцарске, чије становништво носи „све дегенеративне последице буржоаског режима у распадању“ и које је грађанским васпитањем претворено у „бедно и глупо биће“, стајала је Југославија, право место за радника „с комунистичким срцем“. Стога, истичући своје квалитете, Естопи тражи „част“ да ступи међу југословенске раднике и помогне изградњу снажне „механичне“ индустрије и молбу закључује: „Унапред знам за све тешкоће и лишења која ћу морати да подносим и да пребродим док ваша Партија не створи бољи живот за све ваше грађане, моја жена и моја два детета упозната (су) с тим али тежим да живим у заједници чистој и напредној, која иде напред и нека мој рад постане за мене ствар части и укуса.“¹⁵³¹

О искреним утисцима које су страни радници и стручњаци понели из Југославије није лако судити. Оно што недостаје јесте лични поглед, виђење које би се нашло у мемоарској или дневничкој литератури. Међутим, такве изворе нисмо успели

¹⁵³¹ АЈ-25-158-430, молба Емила Естопија, 17.3.1947.

да откријемо. Она друга страна виђења – кроз службена акта, ипак даје слику некаквог утиска, мада ту треба бити обазрив јер званична преписка често носи превелику дозу калкулантности (или се жели скренути пажња ради обезбеђења некаквог бенефита, или се бори за неко суспендовано или ометено право, па се онда утисци пренаглашавају). Страни стручњаци су, према информацији Савезне контролне комисије, код југословенског радништва увиђали „квалитет, сналажљивост и перспективу развика“, али руководство и виши стручни кадар били су оптерећени сујетом. Многе предлоге страних стручњака одбијали су, што је за последицу имало неуспех, након кога се прихватао ранији предлог.¹⁵³² Судаћи по жалбама велика већина имала је негативна искуства са југословенском бирократијом и то је морало пресудно утицати на стварање коначне слике. Административно неуређена и процедурално алкава југословенска држава и њен привредни систем нису могли оставити повољну слику, све и да су се знатно више трудили. А нису претерано.

Међутим, без обзира на слике које су једни о другима имали, страни држављани на раду у ФНРЈ и Југославени успоставили су једну веома важну интеракцију. Искључујући ефекте на привреду, због којих су странци и доведени, и које су свакако остварили, занимљиве су последице у сфери нематеријалног. Најпре врло су важне последице из области преношења знања – формално, путем наставе курсева и сл. и неформално, учењем током рада са искусним стручњаком. Тај последњи вид последица собом је носио још један слој утицаја, ненаметнутог и непланираног, али заправо нужног. Многи млади шегрти, ученици у привреди, како се говорило у то време, своја прва занатска искуства стицали су управо од Немаца (заробљеника, ослобођеника и доведених КВ мајстора) са којима су радили. Њихов технички вокабулар готово у потпуности преузет је од немачких занатлија,¹⁵³³ што је појава која је заправо започела знатно раније, услед ширења модерних техничко-технолошких достигнућа из развијенијих немачких земаља на неразвијени југоисток Европе, па су се термини као што су шраф, шрафцигер, (мотор)пангле, цурихтер (циркулар), гатер, хилзна, шлајферица, шублер, шуко, швајс-апарат, дихтунг, гетриба (мењач), дизна, ауспук, куплунг (квачило), анласер (електропокретач), иберлауф (преливач), цајгер (бројило, показивач), хауба, фасунг, лицна, фен, регал, лустер, багер, кран, шмиргл-папир, сајла,

¹⁵³² АЈ-40-41-100, акт СКК, б.б, 19.11.1947.

¹⁵³³ Из интервјуа са Мирком Дубајићем (1933-2009), у периоду 1947-1949. година учеником браварског заната у радионица *Срп и чеких* у Пожаревцу, Интервју обављен 27.4.1998. године.

дрејер (токар, машиностројар), молер, облајзнути (откинути – када праф откине навој па проклиза), хефтати, лакирати, штемовати, шалтати, пасовати (одговарати), шахт, фелер, курцшлус, лер, мустра, респ (и решо), и многи други, потпуно одомаћили у језику Југословена, а неки ће остати у масовној употреби и данас.¹⁵³⁴

Одлазак

Приликом интервјуа са Титом, 28. априла 1950. године, на питање страног новинара који је срео задовољне швајцарске инжењере запослене у ФНРЈ, да ли ће Југославија и даље користити услуге страних техничара и стручњака, шеф државе је одговорио да ће то бити случај, али да ће ангажман зависити од девизних могућности земље.¹⁵³⁵ Испуњење сврхе ангажовања и стални проблем девиза нису се, међутим, јавили 1950. године. Тако је и одлазак страних стручњака започео знатно раније. Спорадични одласци постојали су још 1947. године, следеће ће бити већ нешто обимнији (обухватиће оне са раним уговорима закљученим на годину или две, као и странце на краткорочним пословима), а 1949. године биће масовни.

Мада је формално питање одласка из Југославије након истека уговора било уређено, јављало се ипак много тешкоћа. Ради поједностављења логистике и убрзања повратка, није био редак случај да се немачки и аустријски стручњаци враћају током репатрирања ратних заробљеника. Међутим, о условима транспорта заробљеника није се много марило. Пошто су раније групе стручњака приликом таквог одласка имале озбиљне примедбе, новембра 1948. године је тражено од прихватиштва за репатрирце у Суботици да обезбеди бољу хигијену и редовно следовање меса и масноће.¹⁵³⁶ Иако је такве транспорте пратио солидан административни ред, нису изостале аномалије. Једна од њих била је заправо производ, верујемо ненамерних, гласина. Разлог томе можда треба тражити у преносу *надлежности* над репатријацијом заробљеника са милицијских на цивилне органе. Рад *IX одељења* (задуженог за

¹⁵³⁴ Германизми у српском (српскохрватском) језику ни до данас нису довољно истражена тема. Док је језик сматран јединственим отворили су је радови Х. Штридер-Темпс (Hildegard Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Michigan, 1958), Е. Шневајса (Edmund Schneeweis, *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*, Berlin, 1960) и М. Рамелмајера (Matthias Rammelmeyer, *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen : Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung*, Wiesbaden, 1975), а након политичке парцелизације језика, као последице разградње Југославије, тремом су се бавили *домаћи* аутори, Б. Голубовић (Biljana Golubović, *Germanismen im Serbischen und Kroatischen*, München, 2007) и Н. Мемич (Nedad Memić, *Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo*, Wien, 2006; *isti, Riječnik germanizama i austrijacizama u bosanskoj jeziku*, Sarajevo, 2014).

¹⁵³⁵ *Dokumenti*, 1948, III, 59.

¹⁵³⁶ АЈ-25-164-438, предмет пов. Бр. 3915, 2.11.1948, 4.11.1948.

заробљенике) МУП је пренео на Одељење за репатријације при Комитету за социјално старање Владе ФНРЈ. То одељење отпремило је маја 1949. године транспорт заробљеника за Аустрију и Немачку, којом приликом су отпутовали и стручњаци (са породицама) који су завршили рад у југословенским предузећима. Следећи транспорт планиран је за јул 1949, па је у том контексту, али и са циљем израде некаквог плана транспорта до краја године, ресорним органима послат распис. Њиме су тражени подаци о Аустријанцима и Немцима којима до краја 1949. године истиче радни однос, а за оне којима престаје у јулу наведено је да се са члановима породица упуते том комитету и да у Београду буду 17. јула 1949. године.¹⁵³⁷ Међутим, поједина предузећа и установе нису добро разумеле распис. Раширило се уверење да се стручњацима којима истиче уговор у јулу не може продужити радни однос, већ да њих нужно треба вратити. Настала је прилична конфузија, па је уследило објашњење да се Комитету у задатом року јаве само они стручњаци са којима је предузеће већ раскинуло радни однос и тражило путне исправе за повратак, они са којима предузеће не жели да продуже радни однос и они који сами не желе да продуже уговор.¹⁵³⁸

Иначе, страним стручњацима који нису имали пасош (а са некима је то био случај због *репатрирања* под лажним именом, односно тајног довођења у ФНРЈ) МУП је издавао *путни лист за странце*. Такав путни лист морао је бити тражен најмање четири месеца раније, а примењивао се приликом службених путовања странаца ван ФНРЈ, приликом одласка на годишњи одмор и када се напуштала територија земље по окончању уговорне обавезе (у сваком од случајева радник је остајао на послу до добијања путног листа и неопходних виза).¹⁵³⁹ Приликом слања захтева за добијање путне исправе било је потребно обезбедити потврду локалних власти (повереништва за финансије НО) да странац није задужен порезом, потврду да није кажњаван и да се не налази под истрагом, а за чланове породица још и да се пријављени у ФНРЈ као страни држављани. Било шта да је недостајало, захтев за издавање пасоша је враћан.¹⁵⁴⁰

¹⁵³⁷ Такав списак требало је да садржи број страних стручњака којима истиче радни однос до краја године, са динамиком по месецима, а уз списак за јул било је потребно дати и личне податке: име и презиме стручњака и чланова породице (са сродством), датум истичања уговора, адресу предузећа, место повратка (земља и зона) и адресу стручњака. АЈ-180-к.5-316, акт Савезне управе за радну снагу, пов. бр. 4688/49-ХИВ-2, 10.6.1949; АЈ-41-622-977, акт пов. бр. 1275, 14.6.1949.

¹⁵³⁸ АЈ-180-к.5-316, акт Министарства рада пов. бр. 4688/49-ХИВ-2, 5.7.1949 (и у: АЈ-41-622-977).

¹⁵³⁹ Путни лист издаван је страним држављанима који су у ФНРЈ нашли уточиште, лицима без држављанства и страним држављанима који нису у могућности да прибаве путне исправе своје земље (страни стручњаци на раду). АЈ-50-44-97, пов. бр. 20255, 8.9.1949.

¹⁵⁴⁰ АЈ-108-4-12, акт Перс. 189, 1.6.1950.

Судећи по бројим представкама, извештајима и анализама, највећи проблем приликом одласка био је добијање путних исправа. Требало је чекати пасоше (путне листове), излазне, транзитне и улазне визе. У процедуру су, сем МУП и МИП, укључена и страна представништва.¹⁵⁴¹ Дешавало се да, чекајући улазну визу за страну земљу, у пасошу истекне домаћа излазна виза (чему је на руку ишла и промена надлежности у земљи, јер је од марта 1950. године МИП престао да обезбеђује стране визе и пренео тај посао Министарству рада). Такве пасоше ваљало је поново *продужити* у МУП.¹⁵⁴² Време које је било потребно да странац добије визиран пасош мерило се недељама, па и месецима,¹⁵⁴³ а чест је био случај да се са тражењем такве документације отпочне касно.¹⁵⁴⁴ Доцње је нарочито било у случају превременог отказивања рада.¹⁵⁴⁵ Многи стручњаци и радници (не сви) који су и након истека или прекида уговора морали чекати на *папире* време су проводили на терет предузећа. Што услед небриге предузећа, што својом вољом лутали су из места у место док не добију исправе. Није био редак случај да дођу у Београд и интервенишу код разних органа (највише Министарства рада, МУП и МИП) у циљу бржег добијања пасоша, или да се упуте у представништва страних земаља и тамо пожале. Такво понашање имало је више негативних последица. Предузећа су непотребно трошила много новца, рађало се незадовољство код других странаца и стварала се негативна политичка репутација.¹⁵⁴⁶

Ради превенције таквих појава одговорни државни органи (за рад и унутрашње послове) често су упућивали захтеве за достављање свих битних података о странцима, њиховом раду и уговорној динамици и интервенисали у питању процедура за

¹⁵⁴¹ Пасоше је обезбеђивао МУП, а визе МИП. Влада је објаснила начин издавања путних исправа немачким стручњацима који желе да се врате у Немачку јуна (озваничено септембра) 1949. године, а МИП је крајем исте године разјаснио поступак за добијање путних исправа за немачке држављане (добијање виза). АЈ-50-44-97, акт I бр. 4359, 17.6.1949; АЈ-41-622-977, акт пов. бр. 3011, 10.12.1949; АЈ-25-163-437, акт Министарства рада НР Србије, пов. бр. 6454, 12.12.1949.

¹⁵⁴² АЈ-25-155-409, акт пов. бр. 1982, 16.5.1950. Према индикацијама из Министарства рада страна представништва су на захтев за визу посредством Министарства рада ФНРЈ одговарала у року од два месеца, а када би страни стручњаци лично донели документацију (конкретно у Амбасаду В. Британије), виза се могла добити за један дан. Исто.

¹⁵⁴³ Таквих случајева је било пуно. Пример пет стручњака запослених у руднику угља Живинице, чији су пасоши месецима стајали у Министарству рада БиХ, под објашњењем да се чека на улазну визу за британску окупациону зону, види у: АЈ-25-163-437, предмет пов. бр. 1929, 19.4.1950, 13.5.1950.

¹⁵⁴⁴ Мада постоје и бројни примери правовременог обраћања. Мариборски ТАМ је за неколико стручњака којима је уговор истицао 31. маја 1950. године путне исправе тражио још средином фебруара. АЈ-108, Персонално, ф. 4, Страни стручњаци (А-Z), захтеви од 15.2.1950. и 20.2.1950.

¹⁵⁴⁵ Хемијски техничар Гинтер Рајхел (Günter Reichel), запослен у Комбинату *Борово* ни након четири месеца од дана исказивања намере о отказу службе није добио никакав одговор. АЈ-10, Перс, ф. 9 (А-Л), акт пов. бр. 316, 19.1.1949.

¹⁵⁴⁶ АЈ-41-622-977, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 6400, 1.12.1949.

добијање путних исправа. То није имало пун ефекат јер ни до краја 1950. године проблем није изгубио на актуелности.¹⁵⁴⁷ Свестан да добијање излазних виза представља озбиљну тешкоћу и да је кашњење при издавању виза у супротности са међународним и домаћим прописима, министар унутрашњих послова А. Ранковић, наредио је да се истраже разлози томе. У информацији од 6. октобра 1950. године утврђене су четири појаве. Странци су се за визе обраћали посредством предузећа или установе у којој су радили, међутим, руководиоци су молбе задржавали (нису их слали МУП) желећи са стручњаке што дуже задрже. Ако би се странци директно обраћали одељењима МУП *на терену*, руководиоци предузећа су и тамо интервенисали, у истој намери што дужег задржавања на раду, а органи МУП су им излазили у сусрет и нису доносили, или су одлагали доношење решења. Молбе неких странаца одбијене су јер им није истекао уговорни рок. Коначно, молбе уредно поднете повереништву унутрашњих послова или пасошком одсеку републичког МУП решаване су, услед бројних провера, разних бирократских мера и немарности у веома дугом поступку¹⁵⁴⁸

Оцењујући такву праксу као потпуно неправилну, „јер се ни једном страном држављанину не може ускратити одлазак у иностранство ако он то жели“, министар је наредио издавање виза у најкраћем могућем року, без обзира што је неки највиши стручњак потребан земљи, или што није истекао уговор о раду, и поручио: „Не може се један страни стручњак због својих радних квалитета задржавати у нашој земљи на тај начин што ће му се ускраћивати виза или што ће му се молба решавати мјесецима. Нека руководства установа или предузећа [...] покушају да га задрже убеђивањем или омогућавањем бољих животних услова.“¹⁵⁴⁹ Како би се појава санирала министар је одредио да странци убудуће молбе за визе (излазне и улазно-излазне) без посредника шаљу одсецима републичког МУП. Уз образац упитника било је потребно доставити још страни пасош и потврду предузећа да нема дуговања. Потврда је требало још да садржи податак да је лице странац, период боравка у ФНРЈ са местима службовања или рада и напомену да је потребна виза. Рок за решавање таквих молби био је 48 часова а једини изузетак могао се направити ако би лице било пред хапшењем.¹⁵⁵⁰

¹⁵⁴⁷ Исто; АЈ-25-155-408, акт МУП ФНРЈ бр. 517, 6.10.1950.

¹⁵⁴⁸ АЈ-25-155-408, акт МУП ФНРЈ бр. 517, 6.10.1950.

¹⁵⁴⁹ Исто.

¹⁵⁵⁰ Наредба министра важила је за све странце укључујући избеглице из ИБ земаља, као и Егејске Македонце избегле из Грчке. Немцима су једино захтеване још и три фотографије како би им се издао *Путни лист за странце*, међутим, сматрамо да је под тим Ранковић подразумевао *ослобођенике* који нису могли поседовати пасош, а не и оне Немце који су споља ангажовани. Исто.

Међутим, не може се сав терет одуговлачења превалити само на органе унутрашњих послова. Запажено је да, иако благовремено обавештавани о процедури добијања путних исправа, подручни органи министарстава (дирекције и др) често нису поступали у складу са њом. Неретко је у вези са истим предметом документација упућивана у неколико етапа (прво ушитнике и фотографије, потом таксе, затим потврде итд). Коначно, на преспоро добијање путних исправа пресудно је утицало и поступање конзуларних одељења амбасада СССР и В. Британије код којих се на одговор чекало у просеку 4 до 7 месеци.¹⁵⁵¹

Чекање на пасош ипак нису сви стручњаци проводили у доколици. Обично су предузећа била дужна да их задрже на раду до добијања исправа (мада је то први пут уочено тек 1950. године)¹⁵⁵², а онима који су дошли у Београд и тамо чекали пасоше и визе обезбеђиван је тамо привремени посао. Тако је архитекта Карл Шнајдер, након годину дана рада у предузећу Министарства грађевина НР Македоније средином октобра 1948. Године дошао у Београд, а наредних месец дана, до добијања исправа, провео је на раду у Генералној дирекцији за угаљ Министарства рударства ФНРЈ.¹⁵⁵³

Међутим, нису сви странци приликом одласка из Југославије били спремни да поштују одредбе уговора и општих државних прописа. Из најразличитијих разлога неки су покушали да напусте земљу илегалним преласком границе, али ухваћеним *илегалцима* следило је суђење и слање на вишегодишњу казну затвора са принудним радом.¹⁵⁵⁴ Тајни прелазак нису покушавали само они запослени у близини граничног подручја, већ и неки запослени дубоко у унутрашњости. Група од пет мађарских зидара напустила је августа 1948. године посао у грађевинском предузећу *Озрен* у Добоју, а ухваћена је у зони одговорности пограничне милиције Суботица.¹⁵⁵⁵ Они који су поштовали прописе враћали су се возом (најчешће) у земље и места у којима су раније боравили. Међутим, рат је у донекле прекомпоновао политичку географску карту Европе, нарочито средње и источне. Многи немачки стручњаци чије је порекло и претходно пребивалиште било у источном делу Немачке, након истека уговора

¹⁵⁵¹ АЈ-108-4-12, акт бр. 4008, 20.3.1950.

¹⁵⁵² Исто.

¹⁵⁵³ АЈ, Генерална дирекција за угаљ Министарства рударства Владе ФНРЈ (131)-11-25, предмет пов. бр. 6936, 6.11.1048, 12.11.1948.

¹⁵⁵⁴ Тако су, на пример, италијански држављани Нере и Алдо Отмарич осуђени на 18 месеци, Лучано Ђербачић на две, а Латино Брако и Родолфо Вучић на три године принудног рада. На молбу италијанског посланства у Београду, а након указа о помиловању од 31.12.1950, већина је ослобођена. АЈ-15-17-306, преписка са МИП у вези с помиловањем, јануар 1951.

¹⁵⁵⁵ АЈ-25-158-424, акт пов. бр. 1124, 16.8.1948.

одлучили су да оду у Западну Немачку. Такав случај је био са проф. др Оттом Мајсером (Otto Meißer), који је од 1947. до 1950. године на позив Министарства рударства „са добрим успесима“ радио у рудницима *Треча, Бор, Рудник, Злетово, Шупља стена* и *Јањево*. Тај светски познати стручњак за геодезију, који је у последњем периоду живео са супругом и сином у Старом Тргу, мада пореклом из Јене, по повратку из ФНРЈ одлази на запад, у Гетинген (Göttingen).¹⁵⁵⁶

Нису се сви странци након истека уговора вратили у земљу полазишта, па ни у њено окружење. Неки су у рату остали без родбине, пријатеља и станова, без ичега што би их везивало за раније боравиште, а неки су, како је наведено у једној молби, остали без завичаја. Инжењер Франц Евалд (Franz Ewald), Немац запослен у *Хидробифроу* замолио је да након истека уговора (31. марта 1949) отпутује у Бразил (где је до 1927. године радио). У образложењу молбе навео је како су он и супруга пореклом из „источних покрајина“ које су после рата припале Пољској, а како су обоје изгубили родитеље то није било никог ко би их у Немачкој прихватио. Стога се они у Немачку не могу вратити јер тамо немају „ни стана ни завичаја“.¹⁵⁵⁷

Велики број странаца је по истеку уговора располагао знатном сумом новца који се нагомилао било што у иностранство нису могли да шаљу део уштеђевине било што су га зарадили прековременим и ванредним радом. Како нису могли добити нити изнети девизе, странци са вишком новца почели су да купују златан накит, драго камење и другу робу чије изношење у иностранство није било дозвољено. Када је појава узела маха Народна банка, коју су странци „опседали“ у намери да добију девизе, предложила је да се вишкови новца код Народне банке као улог на штедњу, али Министарство финансија је то одбило. Уместо тога поручено је Министарству рада да странцима сугерише „да своје зараде троше на побољшање свога живота у нашој земљи, а не на куповину предмета које неће моћи изнети“.¹⁵⁵⁸ Таква неправична и нерационална препорука није заправо значила ништа, јер су у питању била лица која су већ напуштала земљу. Стога ће ускоро код Централне Народне банке у Београду бити отворен *Збирни рачун отпуштених ратних заробљеника* (бр. 23970), који је „разбијен на индивидуалне позиције“, са подацима за сваког појединог корисника, на који су

¹⁵⁵⁶ АЈ-24-43-110, акти о О. Мајсеру (преписка, карактеристике, молбе), 1948-1950.

¹⁵⁵⁷ За пут у Бразил Евалд је молио исплату у америчким доларима, што је Министарство рада одбило пошто то није предвиђено уговором. Услед недостатка архивске грађе нисмо у могућности да утврдимо да ли је породица Евалд успела у својој намери. АЈ-25-168-441, акт пов. бр. 2379, 9.3.1949.

¹⁵⁵⁸ АЈ-25-155-408, акт бр. 7788, 2.7.1949; исто, акт Народне банке ФНРЈ, бр. 177401, 27.8.1948.

отпуштени заробљеници и страни стручњаци приликом одласка морали да положе вишкове динара, за шта су добијали потврду и обећање да ће бити *намирени* у иностранству у валути.¹⁵⁵⁹ Када су повратници почели свакодневно да притискају Војну мисију у Берлину да им се дозначе средства, Министарство рада ФНРЈ дало је објашњење да нема никакве обавезе да се таква средства трансферишу у иностранство, јер она не спадају у уштеђевину дефинисану уговором, али да их Народна банка чува као депозит и да ће их дозначити у иностранство кад се за то буду стекли услови.¹⁵⁶⁰

Многи уговори са страним стручњацима садржали су клаузулу о плаћању преноса пртљага приликом повратка. Међутим, процедуре у вези са плаћањем транспортних трошкова остале су недоречене и најчешће непозната овлашћеном шпедитеру – предузећу *Трансјуг*, а било је и случајева да послодвци пренебрегавају ту обавезу. Због непостојања плана шпедитер није унапред знао ни број пошиљки, ни њихову масу, нити одредиште. За плаћања транспорта у иностранству било неопходно посебно одобрење Министарства финансија, а како је оно тражено прекасно (ако је уопште тражено), кад је странац већ морао бити на путу кући, то се масовно дешавало да плаћање превоза и царинења покућства и другог већег пртљага *надне* на *Трансјуг*, мада је било покушаја да се обавеза наметне и самим стручњацима. Тек маја 1950. године Министарство финансија одредило је да *Трансјуг* превози пртљак без одобрења за сваки појединачни случај и да све трошкове сноси послодавац.¹⁵⁶¹

Студије случаја: најеминентнији страни стручњаци у ФНРЈ

Високо квалификовани специјалисти

У архивској грађи која сведочи о раду странаца у Југославији периоду 1945/46-1950. година постоји обиље података о веома квалификованим, стручним и искусним специјалистима из разних области привреде (и шире). Неки су били истраживачи и научници, који су током боравка у ФНРЈ оставили велики број стручних радова. Присуство научних и стручних радова високих специјалиста, професора универзитета

¹⁵⁵⁹ Странци о томе углавном нису били обавештени све до поласка, па се дешавало да се вишкови новца одузимају на граници (у Јасеницама) и тамо добија потврда. Међутим, о томе нису била обавештена ни предузећа и ресорна министарства. Министарство тешке индустрије, на подстицај предузећа *Пекра* из Крања, интервенисало код Министарства рада због таквог поступања које крњи углед не само министарства и предузећа, већ и „читаве наше земље у иностранству“. АЈ-25-165-438, акт бр. 2563, 25.2.1950.

¹⁵⁶⁰ АЈ-25-164-438, предмет бр. 11377, 1.9.1949-22.10.1949.

¹⁵⁶¹ За стручњаке без регистрованог уговора или без клаузуле о транспорту покућства морала се тражити посебна дозвола Министарства рада ФНРЈ. АЈ-25-155-408, предмет бр. 5664, 20.4.1950, 26.5.1950, 31.5.1950.

и сарадника разних техничких института у архивској грађи сведочи да су неке њихове техничко-технолошке идеје, планови и пројекти, разрађиване у тим делима, нашле примену у Југославији.

Признати инжењери и професори *Рударске академије* из Фрајберга (Freiberg), геолог и минеролог Фридрих Шумахер (Friedrich Schumacher, 1884-1975) и металург Франц Брентел (Franz Brentel, 1891-1957), упуслени у највећем европском руднику олова и цинка, *Тренчи*, писали су монографије за објављивање на српском језику и скрипте за наставу са студентима.¹⁵⁶² Од уже стручних (проблемских) радова остали су многи прилози споља ангажованих стручњака и *ослобођеника*, дипломираних инжењера и доктора техничких наука, међу којима Вернера Гестрих-Рабеа (Werner Gestrich-Rabe), Курта Валца (Kurt Walz, 1904-1999), Д. Реслајна (D. Rösslein), Карла Зака (Karl Sack), Штрајта (A. D. Streit), Вебера (Weber), Бруша (G. Bruschi), доктора хемије и технологије Рихарда Хајса (Richard Heiss), грађевинарских или производних стручњака електропривреде Рудолфа Шулца (Rudolf Schulze), Апелта (Apelt), Вилхелма Шола (Wilhelm Scholl) и Данијеле Фецеа (Daniel Feöcze) и др,¹⁵⁶³ а међу њима и дела можда најзначајнијих и свакако најпродуктивнијих високих специјалиста, Кафке и Лудина.

Хајнрих Кафка

Већ током 1946. године почињу у ФНРЈ да долазе изузетно квалификовани специјалисти. Уговор са Главном управом електропривреде је 15. јула 1946. године склопио др инж. Хајнрих Кафка (Heinrich Kafka, 1886-1959), стручњак богате радне и професионалне биографије. Основне студије машинства и електротехнике (1903-1907), докторат (1918) и хабилитацију (1920) завршио је на немачкој Високој техничкој школи у Брну. Радио је 1907-1908. као асистент у фирми *Ф. Г. Нитхаммер* (F. G. Nithammer), затим на пословима пројектовања електричних постројења аустроугарске

¹⁵⁶² АЈ-25-168-441, разна преписка 30.3.1950-8.3.1951. Као веома признатом металуршком стручњаку југословенским властима није сметала Брентелова нацистичка прошлост (био је члан национал-социјалистичке странке 1940-1944). Шумахер је, пак, одбио чланство у нацистичкој странци (чак је током рата помагао при ослобађању неких својих студената Југословена), али потом је одбио и чланство у СЈПН, због чега је остао без посла. Norman Pohl, „Die Bergakademie Freiberg im Nationalsozialismus. Ein Werkstattbericht“, *Sachsen und der Nationalsozialismus*, Hrsg. Günther Heydemann, Jan Erik Schulte und Francesca Weil, Göttingen, 2014, 251; *Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 92. Heft 2003 (21. Heft Neue Serie), Berühmte Freiburger, Ausgewählte Biographien bekannter und verdienstvoller Persönlichkeiten, Teil 4: Persönlichkeiten aus den Jahrzehnten ab 1876*, Freiberg in Sachsen 2003, 70-71.

¹⁵⁶³ У редовима се говори о коришћењу шљунка, изради разних типова бетона, узгоју нових пољопривредних култура, изградњи аутопутева, брана, хидро- и термоцентрала, преносу једносмерне струје, методологији обрачуна производње и обрачуна електричне енергије итд. АЈ-17-186-189; АЈ-4-28-262; АЈ-11-107-334; АЈ-11-82-269; АЈ-556-4-13.

морнарица (1908-1918), предавао као конструктор на катедри за машинство и електротехнику Високе техничке школе у Брну (1919-1920), накратко је био биро-инжењер у фирми *Браун-Бовери (Brown-Boveri-Werke)* у Грацу и Моравској Острави (1921), руководио лабораторијом за електричне инструменте у фирми *Сименс Халске (Siemens & Halske)* у Берлину (1921) експериментишући на мерним инструментима са погоном на наизменичну струју, именован је за приватног доцента на Високој техничкој школи у Берлину (1922), од 1924. до 1941. године радио у порцеланској фабрици (*Porzellanfabrik G. Bibl & Co*) у чешким Ледвицама (нем. Ladowitz) најпре на пословима истраживања (нарочито развоја изолатора за проводнике високог напона), а потом (од 1925) као директор. Инж. Кафка истовремено је био и професор за теоретску електротехнику Високе техничке школе у Прагу (1925-1945), најпре као доцент, од 1940. као ванредни професор, да би 1942. био именован директором тамошњег *Института за технологију високих фреквенција* и изабран за редовног професора (1943). У међувремену др Кафка је радио пројекте за потребе совјетске морнарице, а током каријере написао је више књига и око педесет стручних чланака.

Из биографије коју је др Кафка приложио југословенским властима види се да су Совјети намеравали да га воде у Берлин, али га Чеси, наводно, нису дали. Тако је тај знаменити научник дошао у ФНРЈ и намештење добио у Загребу, у Институту за индустријска истраживања, а током рада у Југославији написао је стручну публикацију (књигу) *Геометријски третман задатака из области технологије наизменичне струје (Geometrische Behandlung von Aufgaben aus der Wechselstromtechnik)*, која је 1952. објављена на хрватско-српском језику.¹⁵⁶⁴

Адолф Лудин

Вероватно најзначајнији и најплодотворнији страни (немачки) стручњак на раду у послератној Југославији био је проф. др Адолф Лудин (Карлсруе, 27. децембар 1879 – Берлин, 4. август 1968), син ревизора Адолфа (старијег) Лудина и мајке Софије. Студирао је од 1899. до 1904. године нискоградњу на техничким факултетима у Шарлотенбургу (*Technische Hochschule Charlottenburg*, касније *Technische Hochschule Berlin*) и

¹⁵⁶⁴ Након Загреба професор Кафка каријеру је 1952. године наставио на Техничком универзитету у Карлсруеу као предавач за бeжичну технологију. Бавио се, између осталог, питањима технолошког развој и увођење мерења и контроле критеријума за електричне машине. Тамо је и завршио радни век 1957. године. Умро је две године касније у Минхену. О Х. Кафки више види у: АЈ-11-7-32; Herbert Goetzler, „Kafka, Heinrich“, *Neue Deutsche Biographie*, 11, 1977, 16, доступно на: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd139968687.html> (17.11.2015).

Карлсруеу (*Technische Hochschule Karlsruhe*). Још као студент учланио се у братство академских инжењера *Тула (Tulla)* у Карлсруеу. По свршетку студија радио је као инжењер-приправник у државној железничкој служби Бадена (*Der Badischen Eisenbahn*). Након годину дана преселио се у град Баден (*Der Badischen Wasserbau- und Straßenverwaltung*) да ради на пословима хидроградње и путне инфраструктуре, а потом је у оквиру Рајнске грађевинске инспекције у Манхајму био ангажован на пројекту каналисања реке Некар (1906). Лудин је потом узео једногодишњи одмор како би се у Франкфурту посветио студирању економије и обавио је студијско путовање кроз Немачку, Швајцарску, Француску, Аустрију и северну Италију, и вративши се као „владиног архитекта“ (*Regierungsbaumeister*) освојио је прву награду на конкурс Пруске академије грађевинских наука за компаративну анализу новијих постројења за коришћење снаге воде у вишим и низијским областима. Године 1909. Лудин је у Карлсруеу докторирао на тему *Изградња хидроелектрана ниског притиска на комерцијалној основи*, а објављивањем књиге *Хидроенергија (Die Wasserkräfte)* 1913. постао је познато име у свету технике. Током Првог светског рата ослобођен је војничких дужности ради обављања активности у државној служби, између осталог и за пројектовање и изградњу бране и хидроелектране *Шварценбах*, у непосредној близини Баден-Бадена, а непосредно пред рат, као и одмах по његовом окончању учествовао је у конструисању хидроелектрана *Мург 1* и *Мург 2* на истоименој притоци Рајне у северном Шварцвалду. Након хабилитације у Карлсруеу (1920), Лудин је напустио државну службу и у истом граду отворио инжењерску канцеларију у којој је махом радио на нацртима и мишљењима о хидроелектранама и водоводним системима. Године 1922. прихватио се професуре на Техничком факултету у ХанOVERу, а већ до године преузео је катедру за инжењеринг река, водопривреду и земљиште на Техничком факултету у Берлину, као наследник чувеног професора Макса Гранца (*Max Grantz, 1854–1945*). Године 1925. добио је у задатак и управљање Хидрограђевинском лабораторијом Техничког факултета у Берлину. За редовног члана Пруске академије грађевинских наука професор Адолф Лудин изабран је 1929. године.¹⁵⁶⁵

Лудин је доста времена провео ван земље радећи на разним пројектима. Тако је 1921. радио студију о техничкој и финансијској изводљивости хидроелектрана на реци Имара у Финској (*Imara*), потом је по уговору са властима Закавказке Совјетске

¹⁵⁶⁵ Peter Robert Franke, “Ludin, Adolf“, *Neue Deutsche Biographie* 15 (1987), 295, доступно на: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117280844.html> [25.11.2015]

Републике у Грузији и Азербејџану 1924. радио на општем грађевинском (мастер) плану за хидропотенцијал на југозападном Кавказу, на рекама Рион, Кура и Аракс (Rión, Kura, Araxes), а 1929/30. боравио је годину дана у Уругвају, где је на позив тамошње владе радио као консултант и директор припремних радова за изградњу хидроелектране на Рио Негру (хидроакумулација Rincón del Bonete). Његов пројекат бране и хидроелектране био је достављен уругвајској влади на одобрење тек 1934. године, а изградњу је 1938. отпочео конзорцијум немачких фирми, да би је завршила једна америчка грађевинска група 1945. године.¹⁵⁶⁶

У време Трећег рајха Лудин је, сем редовних обавеза предавача на факултету и научноистраживачког рада у Берлину, био по потреби ангажован као инжењерски планер и консултант у Немачкој и ван ње. Тако је радио на пројектима коришћења хидропотенцијала на рекама Бистрици (Aliakmon, гр. Αλιάκιμονας) у грчкој Македонији, Шенон (Shannon, ирс. Abha na Sionainne) у Ирској, Енс (Enns) у Аустрији. Од 1945. године, када је професор Лудин пензионисан, посветио се искључиво консултативним инжењерским пословима. Између 1947. и 1951. године професор Лудин боравио је и радио у Југославији, а 1952. вратио се у Уругвај као консултант на брани акумулације Rincón de Baygorria. У периоду 1955-1960. радио је на више водопривредних пројеката у оквиру *Организације Уједињених нација за храну и пољопривреду* (Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO). Тако је у Ирану сачинио пројекат бране и вештачког језера на реци Вахреган (Vahregān, перс. رودخانه وهرگان) и радио на решавању проблема водоснабдевања, предводио је хидролошка истраживања у области Инда и околини града Пешавара у Пакистану и радио у Јапану на студији о изградњи пристаништа. За свој рад Лудин је награђен почасним докторатом Немачке високе техничке школе у Брну (1925), проглашен је почасним чланом Румунске академије наука (1934), почасним сенатором Техничког универзитета Берлин (1954), почасним грађанином Високе техничке школе у Карлсруеу (1958), одликован Великим немачким (савезним) крстом за заслуге (1961). Дана 29. априла 1939. године примљен је у редовно чланство *Пруске академије наука* (Der Preussischen Akademie der Wissenschaften). Током живота објавио је већи број стручних и научних радова и књига, међу којима и једну у коауторству са својим учеником и доцније

¹⁵⁶⁶ P. R. Franke, "Ludin, Adolf", 295.

чувеним математичарем и физичарем Паулом Немењијем. Своју заоставштину подарио је архиву Техничког универзитета Берлин.¹⁵⁶⁷

Професор Лудин је у јесен 1947. године ангажован за потребе Министарства електропривреде ФНРЈ као врхунски стручњак за изградњу хидроцентрала, и са прилично специфичним статусом. С њим је 27. новембра 1947. закључен експертски уговор, према којем су редовне бруто принадлежности износиле су 55.000 динара месечно, што је било неколико пута више од просечне зараде других (домаћих и страних) стручњака с високом стручном спремом. Педесет одсто од те суме могао је професор Лудин да трансферише као уштеђевину у Немачку. Међутим, нови уговор, ревидиран сагласно упутству о поступку ангажовања, донетом марта 1949. године, није благовремено регистрован у Министарству рада, па је августа 1949. године остала неискоришћена могућност трансфера. Зато је Министарство електропривреде средином септембра молило да Министарство рада одобри накнадни трансфер и да хитно региструје уговор. Након само два дана (19. септембра), што такође сведочи о посебном статусу који је Лудин уживао, из Министарства рада упућен је регистровани уговор и изузетно одобрење за накнадни трансфер уштеђевине.¹⁵⁶⁸

Издажење у сусрет захтевима А. Лудина било је неоспорно, не само због његове важности, већ и због спознаје да су недостаци у организацији послодавца видљиви. Професор је молио, и издејствовао, да током јануара и фебруара 1950. године пошаље

¹⁵⁶⁷ P. R. Franke, „Ludin, Adolf“, 295; *Die Bautechnik*, No 32, 1955, 69 (Porträt); *Исцо*, No. 42, 1965, 111; *Исцо*, No. 46, 1969, 107 f. (Porträt). Заоставштину је, након смрти проф. Лудина, предала 1969. године његова супруга. Према напису Х. К. Ферстера (Hans Christian Förster), у око 4 метара регала сачувана је разноврсна документација о његовом стручном раду, али и приватне забелешке (рукописи, цртежи, фотографије, слајдови на стаклу, дневници са путовања и др). Сачувани материјали омогућавају врло јасну реконструкцију начина градње хидроелектрана у управљања водотоковима у периоду од преко 40 година (око 1920-1960), како у Немачкој, тако и зван ње, тако да ако би се писала нека озбиљнија студија о историји искоришћења хидропотенцијала или хидроелектричној енергији уопште у Европи или свету, неизоставно би морала да као извор искористи заоставштину проф. Лудина. Hans Christian Förster, „Die Anfänge der Talsperren“, *TU Berlin intern*, 11/11, November 2011, доступно на: www.tu-berlin.de/newsportal [1.12.2015]

¹⁵⁶⁸ АЈ-25-164-438, Захтев Министарства електропривреде бр. 37661, 17.9.1949, акт бр. 10775, 17.9.1949. и акт Министарства рада ФНРЈ бр. 10775, 19.9.1949; АЈ-59-2-6, Записник, 3.5.1951. Занимљиво је да је Лудин уштеђевину слао на три адресе у Немачкој – Алберту Личу (Albert Lietsch) у Карлсруе (америчка зона), Карлу Грасеру (Karl Graser) у Берлин (британска зона) и Ерли Лудин (Erla Ludin) у Острах (Ostrach, француска зона). На жалост, нисмо били у могућности да утврдимо сродство проф. Лудина с лицима којима је слао уштеђевину.

Крајем октобра 1949. године супруга проф. Лудина, Ана (Анамарија) отпутовала је преко Швајцарске за Немачку како би са Војном мисијом у Берлину закључила уговор о издавању под закуп породичне виле. С обзиром на важност која је придавана професору Лудину, формалности око добијања потребних девизних средстава за путне трошкове (100 швајцарских франака и 200 немачких марака), и поред тога што такви издаци нису планирани, обављене су у року од два дана. АЈ-25-164-438, преписка од 20. и 22.10.1949.

дупле дознаке своје уштеђевине (то јест по целу своју плату) у Немачку (у износу од по 55.000 динара), а да потом у марту и априлу не шаље никакве дознаке, а онда је у марту тражио да му се омогући редовни трансфер уштеђевине (27.500 динара) који није учињен у септембру претходне године. Иако је пропуст настао грешком југословенског послодавца, односно персоналног службеника у Министарству електропривреде, што би оправдавало захтев професора, надлежни савезни орган рада који обично таквим молбама не би изашао у сусрет, у овом случају је затражио предметна средства од Народне банке, с тим да је персонално одељење новоуспостављеног Комитета за електропривреду (наследника Министарства електропривреде), због пропуста укорен.¹⁵⁶⁹

Сем стручног рада, Лудин је радио на препоручивању и довођењу других неопходних стручњака из Немачке и Аустрије. Још током боравка у Берлину сачинио је преглед стручњака за рад у пројектантским бироима савезне електропривреде (око 70 људи), а под непосредну управу добио је тим врхунских експерата, у који су се, као стенодактилографикиње, укључиле његова супруга Анамарија и једна кћер, Урсула (рођ. 1927). Када се 1949. године отпочело с категоризацијом Лудин је у саставу Министарства електропривреде имао експертску групу (*Експертна група проф. Лудина*) у којој је било још 12 врхунских стручњака (1 високи специјалиста, 5 специјалиста и 6 стручњака, по номенкатури), а приликом реорганизације савезне електропривреде, 1950. године, та је група припојена Хидроенергетском заводу *Инг. Јарослав Черни*, у Београду, предузећу Савета за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ.¹⁵⁷⁰

Током рада у Југославији Лудин и његова група радили су на пројектовању 15 брана и хидроелектрана, укључујући градилишта на Неретви у Јабланици, брану на Локварки (Винодол), хидроелектране на Дрини, Власини (*Врла*), Брегалници, Глави Зете, Сави Мосте (у Жировници), Сошке електране (*Доблар* и *Плаве*), Маврово, итд,¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁹ АЈ-25-164-438, акт бр. 594, 11.1.1950. и 14.1.1950; исто, акт бр. 594/1, 22.3.1950; исто, акт бр. 594/1, 24.3.1950 (допис Народној банци) и 27.3.1950 (одговор Комитету за електропривреду).

¹⁵⁷⁰ АЈ-59-10-37, Информација министру Вукмановићу, 12.12.1950; АЈ-25-164-438, Захтев Министарства електропривреде бр. 37661, 17.9.1949, акт бр. 10775, 17.9.1949. и акт Министарства рада бр. 10775, 19.9.1949; АЈ-25-86-218, Потребе ресора ФНРЈ за страним стручњацима, фебруар 1948; АЈ-11-108-337, акт *Хидроелектропројекта*, бр. 667, 20.6.1949; АЈ-11-107-334, Записник, 24.3.1949; АЈ-59-9-33, Питање коришћења експертне групе проф. Лудина, акт б.б. s.d [1950]; АЈ-11-108-337, акт бр. 667, 20.6.1949; АЈ-11-107-334, Записник, 24.3.1949. Терка Урсула се показала на раду као савесна, заинтересована, марљива и педантна. Запажено је да поседује самоиницијативу, самосталност у раду и дисциплину. Евиденциони лист, стручни картон, биографија и сл. материјали о Урсули Лудин у: АЈ-11-158-493, разни акти 28.11.1947-10.3.1951.

¹⁵⁷¹ О раду експертске групе и проф. Лудина види: АЈ-11-43-148, АЈ-11-35-107; АЈ-11-46-155; АЈ-11-56-179; АЈ-11-73-239; АЈ-59-9-33; АЈ-59-10-37; АЈ-11-108-337; АЈ-556-4-13.

чиме су оставили неизбрисив траг на успостављање електроенергетског система читаве Југославије.

Изузимајући време које је проводио на теренском раду (којег је било много), Лудин је с породицом становао у Београду, на елитном Сењаку, у Рожајској ул. бр. 9.¹⁵⁷² Убрзо након ревизије уговора уследио је захтев стручњака за добијање држављанства, па су почетком 1951. године Алфред и Анамарија Лудин добити грађанство ФНРЈ (које највероватније неће задржати након одласка).¹⁵⁷³

Највиши академски стручњаци

До 1949. године долазак страних научника у академске посете Југославији није био део неког општег плана. Долазили су „углавном они научници који су сами желели“, и само у неколико случајева они које су надлежни позвали. Зато се Министарство за науку и културу ФНРЈ заузело да универзитети и научни институти убудуће планирају посете најзначајнијих страних научника и да их, уз његову сагласност, позивају. Циљ је био позвати оне научне раднике који би били од користи југословенској науци.¹⁵⁷⁴ Према извештају Одељења за научне и културне везе с иностранством у саставу федералног савета за науку и културу, у 1950. години у земљи је боравило десетак страних научника и културних радника „на позив и трошак овог Савета“. Како је наведено у извештају „Одељење је организовало читав њихов боравак у Југославији, омогућило им да виде све што су желели. Питање је да ли је њихов боравак код нас стварно био од довољне користи за нашу земљу, и да ли је та корист у размеру са трошковима које смо имали око њих (просечни трошкови за једномесечни боравак једног странца износили су 50.000-70.000 динара). Иако се може сматрати да су сви ти људи стварно пријатељи наше земље, често се чинио исти пропуст након одласка из Југославије нисмо готово ни са ким од њих одржавали везе.“¹⁵⁷⁵

¹⁵⁷² АЈ-556-4-13, писмо, 18.2.1950.

¹⁵⁷³ Током информисања о последицама добијања држављанства Лудин је инсистирао на подацима да ли ће тиме изгубити било које од права стечених уговором. АЈ-59-2-6, Записник, 3.5.1951.

¹⁵⁷⁴ Међутим, ресор надлежан за науку и културу није био нарочито заинтересован да даје сагласности за долазак оних научника који сами то желе (ради успостављања контакта са домаћим научницима, посета југословенским библиотекама, конкретних питања) пошто је тиме стављан у „непријатну ситуацију“ да се изјашњава о корисности „доласка таквих научника“ без довољно података о тим људима. *Културна политика*, 440 (из док. 502, Министарство за науку и културу ФНРЈ, Београд, 1949)

¹⁵⁷⁵ *Културна политика*, 451-452 (из док. 504, Савет за културу и науку Владе ФНРЈ, Одељење за научне и културне везе са иностранством, Извештај о раду у 1950).

БИЛАНС БОРАВКА (ЗАКЉУЧАК)

У поређењу са највећим делом Европе, Југославија је на крају Другог светског рата била веома неразвијена земља. Таквом њеном стању допринело је веома неповољно економско, социјално, политичко, образовно и др. наслеђе, али и несразмерне стопе развоја области од којих је саткана државна заједница након Првог светског рата, које уједињење неће успети да изнивелише. Покушаји власти Краљевине Југославије да модернизује привреду и друштво, и поред извесних успеха, нису услед спољашњих економских и унутрашњих друштвених и политичких разлога суштински унапредили положај земље, нити помогли да она постигне, у односу на остатак Европе, бољи ниво развоја. Сумрак међуратног периода она ће дочекати као слабо индустријализована и инфраструктурно немодерна сировинска база развијеније Европе, као земља којим доминира пољопривредно становништво и у којој се лоше живи, са веома танком елитом и масом слабо или никако образованих.

Немогућност (или неспособност) да се на сопственом тлу развију системи који би у довољној мери могли да едукују становништво и учине га способним за изазове времена, индустријски развој и друге процесе модернизације који су се све брже и све дубље ширили светом још у ранијим временима нагонила је доносиоце привредних одлука или организаторе пословних процеса да стручну помоћ потраже *на страни*. Тражећи решења за актуелне проблеме, махом при планирању и изградњи инфраструктурних подухвата и усвајању нових технологија, власти и послодавци неретко су, још од времена Кнежевине Србије, посезале за стручњацима из иностранства. Тако ће, што због потраживане стручности, што услед других разлога флукуације радне снаге, у Југославији 1933. године живети око 90.000 странаца (од тог броја било је око 20.000-25.000 Југословена из Италије и око 20.400 избеглица из Русије, а осталих веште од 20.000, са још толико чланова породица, били су намештеници или самостални делатници углавном из ЧСР, Аустрије, Мађарске, Пољске, Немачке, Румуније и Бугарске).

На неповољно привредно и социјално наслеђе надовезаће се последице Другог светског рата, обележене тешким разарањима, пљачком и одношењем материјалних добара и огромним људским губицима. Заостајање за развијеним светом било је сада веће него после Првог светског рата. Материјални губитак Југославије, у који је укључена материјална штета, економска вредност изгубљених живота, губитак

народног дохотка, ратни расходи и социјални терети настали услед губитка људи износили су између 46,9 и 61 милијарде долара (зависно од истраживача). Уништено је око 26% вредности индустрије, а њени производни капацитети опали су за 36,5%. Рат је девастирао саобраћај. Уништено је или онеспособљено око 85% вагона и 75% локомотива, разорено је 52% пруга, 13 великих и 1.785 средњих и мањих железничких мостова, земља је остала без око 780 средњих и великих речних и поморских пловила, страдало је преко сто лука, сва три модерна бродоградилшта и 83 мањих, општењени су аеродроми у Београду и Скопљу, однет је или нестао летачки материјал и све резерве бензина у земљи, друмски саобраћај остао је без 70.000 километара путева (28.000 километара модерних), 9,2 километра мостова, преко 30.200 аутомобила, 900 аутобуса, 5.900 моторцикла. Рат је довео до уништења или општењења 504.160 зграда (20% укупног броја), а око 3,300.000 становника је остало без крова над главом. Људски губици, без обзира на процене (у којима се истраживачи још више разилазе и које се углавном крећу од 1,000.000 до 2,000.000), оставили су још поразније последице од материјалних разарања. Тек сасвим скромно стручно оспособљена и образована Југославија остала је без 90.000 стручних радника и 40.000 интелектуалаца.

Ни остатак Европе 1945. године више није имао економију способну за живот. Рат је скупо стајао, а већина земаља претрпела је велика разарања, бројне људске жртве и привредну парализу. У некима је било уништено до петине националне имовине. У Западној Европи пољопривредна производња опала је на три петине предратне, а индустријска на око половине. Јавила се велика nestaшица роба широке потрошње и над континентом се надвила авет глади. Годину дана након рата 100,000.000 Европљана уносило је дневно само 1.500 калорија (и мање), што је мера дијете за мршављење. Посебно тешко живело се у градовима, у којима су nestaшице биле највеће, а нарочито је бринула немогућност производње енергената. Биће потребно више година да се чак и ратом незахваћени региони привредно оправе, а посебно важан импулс томе дао је програм за обнову државног секретара САД, Џ. Маршала.

Посебан проблем представљале су незабележене миграције. Током и након рата 40-45,000.000 Европљана претворено је у избеглице. Када су борбе престале, на територији Немачке затекло се 6,000.000 заробљеника и принудних радника. Када они ускоро буду кренули кућу пристићи ће још већи талас нових миграната – Немаца из источне и југоисточне (више од 10,000.000) Немаца.

Средишњи и источни делови Европе били су највећи бапштиници ратних ужаса. Простор омеђен Балтиком, Волгом, Егејом и западним обалама Италије лежао је у рушевинама. Чинило се да ће бити потребне године да се насеља и фабрике само рапчисте од тона шута и земље. Сем тога, средња Европе постала је неком врстом политичког полигона. Била је место сучељавања и латентног сукоба две идеологије, два друштвено-политичка и економска концепта – Западног и Источног, а граница два света углавном се поклапала са линијом сусрета совјетске и англоамеричке војске.

Централна земља тог простора, Немачка нестала је као јединствена државна творевина, подељена је на окупационе зоне, њена индустрија и инфраструктура биле су онемогућене, градови разрушени, становништво услед недостатка хране, одеће и огрева доведено на руб егзистенције. На тако безнадежно стање *накалемиле* су се обавезе плаћања ратних репарација и прихвата више милиона избеглица из земаља које су раније настањивали Немци. Смањени капацитети привреде нису били у стању да пружи радна места и обезбеде зараду ни домаћем становништву. Талас избеглица рапидно је увећао број незапослених чија је стручна структура била веома богата – од најпростије мануелне радне снаге, до врхунских експерата, неретко јединствених у својој струци. Тако богата *популација* сасвим је била компатибилна са потребама већег броја земаља у Европи и ван ње, међу њима и Југославије, па ће многи стручни Немци ухлебљење и егзистенцију обезбедити одласком на рад у иностранство.

Аустрија, такође подељена међу окупационим силама, са оштећеном индустријом, дезорганизованом пољопривредом и без довољно хране и енергената, биће исто тако солидан извор стручне радне снаге за неразвијену југословенску привреду. Такав извор биће и ЧСР, земља која се налазила у минулом рату на страни Савезника, али која је имала бројно немачко становништво. На таласу освете због злочина које је нацистички режим учинио широм Европе у многим областима у којима су живели Немци подразумевало се да они приме терет колективне казне. Тако ће, што услед страха, што мерама државних власти, уследити изгон готово целокупне немачке популације из земаља средње и источне Европе, па тиме и чешких Судестких Немаца. Многи међу њима, али и део чехословачког стручног кадра, потражиће егзистенцијални спас у предузећима и установама Југославије.

Међу земаљама чији ће становници услед послератне кризе затражити посао у Југославији биће и преостала три суседа, активна учесника у окупацији 1941. године –

Мађарска, Италија и Бугарска, свака из својих разлога и са различитом *понудом*. Мађарска, мада кратко под дејством директних борби, претрпела је знатна материјална разарања, а њени рудокопи онеспособљени су за дуже време. Заробљена спиралом вртоглаве хиперинфлације привреда није била кадра да апсорбује радну снагу, па ће незапослени (више хиљада углавном *грађевинара* и нешто *металаца*), у споразуму са привредним властима ФНРЈ, радна места пронаћи код јужног суседа. Италија је представљала конгломерат различитих, често супротних појава – простор великих разарања и области недирнутих ратом, солидних индустријских капацитета и потпуног одсуство сировинске базе, оштре политичке поделе на више идеолошких матрица (демохришћани, социјалисти, комунисти, остаци фашизма) – а друштво је након рата захватила економска криза, јака инфлација и велика незапосленост. Услед тих фактора Италија ће, укључујући и простор недефинисане Слободне Територије Трста, постати расадник специјалистичке (али и *обичне*) радне снаге за југословенску привреду. Коначно, Бугарска, мада и сама неразвијена и кроз рат прошла по минималној цени, није се лако адаптирала на кризу, потпомогнута променом друштвено-политичког система и репарационим обавезама, запала је у несташницу хране и индустријску незапосленост. Део њеног потенцијала, додуше не са посебно великим образовањем, већ превасходно опремљен специјалним техникама (баштовани), наћи ће током низа година упослење у пољопривреди Југославије.

Југославија се 1944/45. године наша под новим околностима. Земљу је ослободила, ујединила и обновила револуционарна снага, предвођена Комунистичком партијом Југославије. Иако наглашено бољшевичка, партија је пристала на компромисе зарад очувања легалитета (државног континуитета), али у међувремену мењајући систем из основа. Идеје партије постају идеје државе, непријатељи и противници се неутралишу, власт се осваја и чврсто држи од врха до самог дна, а дух комунизма настоји да се увуче у сваку пору јавног па и приватног живота. Без пуно скрупула партија на различите начине подржављује приватну имовину и успоставља нов економски систем. Свесна да опстанак и успех зависе од подршке маса КПЈ настоји да створи широк пролетаријат (радничку класу индустријског типа), па ће индустријализација и електрификација земље постати њена сврха и њен циљ. Пут ка њима видио је преко послератне обнове, из које ће се развити план развоја и модернизације – Први петогодишњи план.

Међутим, у условима ниске продуктивности, недостатка инвестиција, слабе индустријске и још слабије образовне и стручне основе, с наслонем готово искључиво на СССР који је и сам трпело од сличних проблема, резултати нису могли бити замашни. Погоршање и потпуно одударање од плана наступиће када дође до политичког раскида са совјетским комунистима, након Резолуције ИБ, који ће повући престанак економске сарадње и довести у питање безбедност (и опстанак) земље и режима на власти. Након неког времена тражења излаза, блокирана и проскрибована од оних на Истоку којима жели да буде слична, а нерадо виђена у комунистичком *дресу* међу Западним демократијама, Југославија ће се до 1950. године окренути ка Вашингтону и западноевропским престоницама, настојећи да заокрет не буде потпун и да се задржи некакав идеолошко-политички идентитет. До тада је она већ успела да дубоко трансформише привреду и да сиромашну пољопривредну земљу с краја рата доведе на ивицу почетка озбиљне модернизације. У том напору није се могла ослонити само на сопствени кадар.

Стање стручног кадра у послератној Југославији било је катастрофално. На нису образовну и квалификациону основу становништва надовезала су се ратна страдања. Нова политика допринеће стварању двоструког јаза када је у питању стручни кадар. Његов велики недостатак постајао је и у релативним и у апсолутним бројевима из године у годину све већи јер је број запослених у привреди, претежно НК и ПК радника, вртоглаво растао (са 416.000 године 1945, на 1,798.000 у 1949. години), а *подизање нових кадрова* није нмогло пратити ту стопу раста. Уз то, нова радничка класа није имала довољно радне културе, била је непродуктивна и склона великим флукуацијама. У решавању тешкоћа рада ишло се разним путевима, од широког коришћења мауелне радне снаге, преко стимулативних мера при раду (плате, нормирање, такмичења, ударништво), до широког обучавања радника (на течајима и курсевима) и улагања у образовање (школе, факултети, специјализације и сл).

Ипак, до часа док не стаса домаћи кадар било је потребно мањак стручњака обезбедити из доступних – иностраних извора. То је нарочито добило на значају током припрема за реализацију и након отпочињања Петогодишњег плана (стручни кадар је био једини сегмент плана који није до краја могао бити припремљен). Квалификовани људски ресурси обезбеђени услед демобилизације војске, повратка ратних заробљеника у земљу, активности на враћању југословенске економске емиграције, помоћи Унре или на брзину обучени на курсевима, ни издалека нису

били довољни. Сем тога, према малобројном стручном кадру носиоци нових власти, често задојени стаљинистички искључивим схватањима, показивали су нетрпељивост и тиме деловали на умањење ефеката рада (што ће до краја 1946. године довести до преиспитивања таквог односа у самом врху партије). Свест да се *празнина* у кадру мора попунити споља иницирала је и правно уобличавање питања рада странаца у ФНРЈ.

Странци на раду у Југославији, најопштије гледано, генерисали су се из два основна извора – ратних заробљеника који су постали *плен* Југословенске армије и земаља у непосредном или ближем окружењу које су трпеле од вишка (стручне) радне снаге – преваходно Немачке, Аустрије, ЧСР, Мађарске Италије и Бугарске. Услови њиховог рада, права и обавезе углавном су извирали из уговора о раду, који су могли бити индивидуални или колективни. Правни оквир њиховог рада устаљивао се током дужег времена, уз мноштво аномалија, које ће уроковати неспоразуме и спорове. Норме које су уређивале рад странаца по правилу су касниле за догађајима. Први уговори закључивани у иностранству израђени су само на основу општих смерница и знатно су се разликовали међу собом (а садржали су и обавезе које држава нија могла да испуни – поједина плаћања, заштита имовине у иностранству и др). Централни орган за старање над радом странаца одређен је тек крајем 1946. године (Министарство рада ФНРЈ). Први текст типског уговора састављен је тек крајем јануара 1947. године (а присуство странаца на раду бележи се још од 1945), а прво упутство о потраживању и ангажовању стручне радне снаге тек 1. новембра 1947. године. Све време је било присутно ангажовање странаца које су обављала неовлашћена лица, најчешће делегације разних министарстава, без знања и сагласности Министарства рада ФНРЈ. Ново упутство којим ће се боље уредити ангажовање уследиће марта 1948. године, а пуно правно регулисање наступиће марта и априла 1949. године када се донесу нови прописи о ангажовању и о категоризацији (првенствено због потреба обезбеђеног снабдевања). Пракса је показала да је сваки следећи пропис с једне стране усклађивао активности у вези са ангажовањем стручњака и уређивао њихова радна права и обавезе, али истовремено је *крњиво* њихова раније стечена права, углавном у циљу смањења великог одлива девиза који је представљао велики терет Југославији.

У начелу, рад странаца био је декларативно изједанчен са радом домаћих запослених. Међутим, у највећем броју, сходно тексту уговора, странци су имали нека већа права (нпр. могућност слања дела уштеђевине породицама у иностранство, плаћање путних трошкова приликом доласка и одласка, трошкова транспорта

породица и пртљага и сл), али на нивоу провођења уговорних одредби дешавало се да буду ускраћени за нека права која су имали домицилни радници (при снабдевању, неплаћање додатка за одвојени живот, ограничење кретања, недостављање примерака уговора на матерњем језику или достављање погрешних превода и сл).

Недостатак стручног кадра, па и његово потпуно одсуство за поједине технолошке процесе, упутио је југословенски врх ка страним изворима, а њихове оквири одредиће привредне и социјалне околности и ново политичко-идеолошко устројство земље, њеног суседства и читаве Европе. Идеологија је одредила да СССР и друге земље *народних демократија* буду најпожељнији партнери, сарадници и пружаоци помоћи, при чему су се превиђали обим губитака које је претрпела прва земља социјализма и ограничене могућности других земаља Истока. У југословенским предузећима и установама заиста је радио већи број совјетских грађана, међутим то су били *нови* држављани СССР, бивши руски емигранти (*бели*), који су више на силу него добровољно примили држављанство. Како они нису представљали нов потенцијал, јер су били присутни и у време Краљевине Југославије, то нису били предмет ове студије. *Правих* грађана СССР, међутим, било је много мање него што се очекивало. Иако је СССР још маја 1945. године донео одлуку о помоћи Југославији у стручном кадру, она је била минимална, знатно нижа од обећање (и неупоредиво нижа од очекиване) и дата је по веома високој цени. Тек неколико десетина совјетских саветника и инструктора није оставило дубљег трага у развоју југословенске привреде, неки од њих показали су приличну бахатост, мада су услови живота и рада који су им дати углавном знатно превазилазили услове које су имали Југословени, није примећено да су било шта радили на развоју конкретних производних и технолошких линија и развојних пројеката, а зараде које су им омогућене биле су несразмерно високе. Политички разлаз 1948. године, при којем су ти саветници били искоришћени као повод сукоба, потпуно их је неутралисао из привредних активности.

Извор који ће се показати много стабилнијим и употребљивијим и над којим су власти могле успоставити солидну радну и сваку другу контролу били су ратни заробљеници. Из масе од преко 220.000 заробљеника из 1945. године у наредном периоду издвојиће се више хиљада њих који ће добити слободу у замену за двогодишњу или трогодишњу уговорну обавезу. Заробљеници су најпре коришћени на масовним (физичким) радовима, а временом ће почети њихова систематичнија употреба (у складу са знањима и вештинама које су имали). Ограничени бенефити

које су од специјализованог рада заробљеника имали они сами и предузећа до средине 1947. године постаће знатно већи када се заробљенички рад веже за остварење Петогодишњег плана и почне с масовном понудом уговора о раду. Када крајем 1948. и почетком 1949. године ратни заробљеници буду репатрирани, у ФНРЈ ће остати више од 5.000 *ослобођеника* који ће (углавном) бити изједначени са домаћим радницима и са стручњацима који су долазили из иностранства. Распоређени по свим крајевима земље, свим привредним ресорима и мноштву предузећа *ослобођеници* ће своје уговорно време провести у највећој мери у конструктивном и квалитетном раду, делећи судбину локалног становништва. Иако формално изједначени са стручњацима из иностранства, они ће ипак у неколико сегмената бити у лошијем положају, нарочито када су у питању слање уштеђевине и посебно довођење породица у ФНРЈ (готово онемогућено, мада је уговором било предвиђено).

Како је фебруара 1947. констатовао Генерални секретаријат Владе: „У недостатку домаће радне снаге, нарочито квалификованих радника, у нашу земљу долазе стручњаци из иностранства. Њихов долазак изазван је нашом потребом за стручном радном снагом и њиховом жељом да дођу у Југославију у којој су услови рада много повољнији него у земљама из којих долазе“. Странаца у привреди Југославије било је знатно раније, још пре завршетка борби за ослобођење земље, али наменско тражење у иностранству, врбовање и ангажовање почеће 1946. године. Првобитно су те послове обављали представници Репарационе комисије и многобројни делегати разних ресорних органа, па поступак није имао неки нарочити ред. Централизација активности уследиће на самом крају 1946. године када посао на ангажовању добије савезно Министарство рада. У *теренски рад*, односно послове потражње, преговарања и потписивања предуговора укључиће се, сем делегата тог министарства, дипломатска, војна и репарациона представништва у иностранству (највише војне мисије у Берлину и Бечу, као и представништва у Прагу, Будимпешти и Риму), али и синдикат (у Италији и Мађарској) и посебне ресорне делегације (пољопривреде у Бугарској).

Резултат њиховог рада биће ангажовање десетак хиљада страних радника, стручњака и специјалиста за све области привредног живота, за базичну индустрију и капиталну изградњу, али и за развој нових, у Југославији непознатих технологија, у широкој лепези од занатлија и грађевинских радника, до професора универзитета и доктора техничких наука са праксом у еминентним техничким институтима. Највећи број чинили су Немци, а кључни *рефертни* и *дистрибуциони* центар за ангажовање

представљала је Војна мисија ФНРЈ у Берлину. Подељена Немачка ће због стања привреде и инфраструктуре и прилива око 10,000.000 избеглица бити непресушни извор радне снаге. До раскида са земљама Истока преко Берлина ће у ФНРЈ бити упућено више хиљада страних стручњака и чланова породица. Како на ту активност окупационе силе нису увек гледале благонаклоно то су Југословени морали радити тајно и служити се разним техникама и лукавствима при *пребацивању*, укључујући и кријумчарење људи. Сама путовања била су услед стања саобраћајница дуга, неудобна (лоши аутобуси и још лошији возови), скопчана са недостатком намирница, понекад лоше организована (било је губитака пртљага). Након Резолуције ИБ транспоти стручњака преко Берлина постаће све рећи, док не престану сасвим, а на значају ће добити други центри у Немачкој – Минхен, Франкфурт, Хамбург и Дизелдорф.

Услед изражене незапослености, и друге земље у окружењу Југославије ће постати места за ангажовање стручних радника. Таква делатност у Аустрији обављана је путем Војне мисије (од октобра 1946. Политичког представништва) ФНРЈ у Бечу, у ЧСР путем Посланства (Амбасаде) ФНРЈ у Прагу, а у Мађарској посредством Југословенске делегације при Савезничкој контролној комисији у Мађарској. Ангажовање Италијана обављано је путем Посланства ФНРЈ у Риму и трговинског представништва у Милану, али, услед специфичног статуса СГТ, и акцијом синдикалних организација, а многи су из економских и политичких разлога самоиницијативно тражили запослење и кришом прелазили у Југославију, док је ангажовање Бугара обављено путем директних преговора представника министарстава пољопривреде ФНРЈ и Бугарске. Ангажовање Мађара разликовало се од других јер је обављено углавном у договору са мађарским синдикатима и у форми колективних уговора (преко 4.000 грађевинара током 1947, и 1948. године и више стотина *металаца*), док су остали били обавезани индивидуалним уговорима. У мањем броју у ФНРЈ су, углавном на сопствену иницијативу, ангажовани и грађани других европских и ваневропских земаља, а специфичан вид помоћи и делатности странаца, мада не примарно стручни, било је учешће хиљада бригадира на ОРА.

Бољем и правилнијем ангажовању у Берлину (и другим центрима) знатно је сметало лоше планирање страног кадра у земљи и превелика спорост при давању одобрења за ангажовање (чекало се по неколико месеци). Такве аномалије доводиле су до тога да многи добри стручњаци одустану од рада у Југославији и своје услуге понуде другим земљама. С друге стране слаба административна политика према

страним стручњацима довела је до тога да и поред бројних евиденција њихово ваљано и целовито пописивање никада није извршено, те коначне бројке у вези са њиховим укупним учешћем у раду у Југославији, као и са структуром остају на нивоу процене.

Страни стручњаци, њих оквирно 16.000 радило је у периоду до 1950. године у многим савезним, републичким и локалним предузећима и установама. Било их је у свим привредним, али и непривредним ресорима (по плану највише у индустријско-техничкој струци, 40%, а потом у грађевинараству, 30%). Сагласно са прокламованом економском политиком у већој мери су концентрисани у областима са убрзаним развојем, а у крајевима у којима је индустријализација била умеренија (Војводина) или је каснила (Македонија, Косово и Метохија), било их је знатно мање. Сем (очекиваног) ангажовања и предузећима црне и обојене металургије, рударства, електроиндустрије, електропривреде, машинства и сл, која су већ имала некакву (додуше неретко слабу) основу, врло је важан био рад странаца у гранама и делатностима које су биле готово или сасвим неразвијене – аутомобилској и хемијској индустрији и нарочито радиоиндустрији (неке линије у *Заводима РР*, Ниш, биле су стопроцентно у *рукама* Немаца).

Страни стручњаци на раду у ФНРЈ, не рачунајућу велику групу мађарских грађевинара, ангажовану по колективном уговору на претежно једнозначном и временски лимитираном послу (сезоне 1947. и 1948. године), махом су имали немачко држављанство (око 62,5%), следили су грађани Аустрије (око 9,5%), ЧСР (8,7%), Бугарске (близу 6%), Италије (3,8%) и Мађарске (око 2%), као и мањи број припадника других држава. Образовни ниво групе састојао се од 11,9% КВ радника (занатлија и мајстора и стручних радника са праксом), 24,1% техничара (средња стручна спрема) и чак 64% више и високо образованих, а према животној доби у годинама до 20. било их је око 3,1%, између 21. и 30 – 16,8%, између 31. и 40 – 25,2%, између 41. и 50 – 34,4%, између 51. и 60 – 17,9% и старијих од 60 година 2,6%.

Сагледавајући поступке актера у ФНРЈ према страном раду уочавају се најмање три појаве чије су последице реметиле односе. Бољем разумевању и квалитетнијим односима сметали су промена правила (прописа из радних односа), административни пропусти и непоштовање уговорних обавеза. Систематизовање раније ненормираних правила најчешће је ишло на уштрб раније стечених права страних стручњака. Некоординација између централног органа рада, ресорних органа савезне државе, република и локалних власти, и предузећа, недовољан број административних

радника, непознавање прописа, спорост у поступању органа унутрашњих послова, местимично самовоља руководиоца предузећа и сл. пропусти знатно су реметили односе и у неким случајевима доводили до прекида пословне сарадње (отказа), што је утицало на кварење репутације земље у иностранству. Томе су нарочито допринели бројни примери непоштовања уговорних клаузула у питањима исплата редовних и ванредних принадлежности, плаћања путних и селидбених трошкова, коришћења права на слање уштећевине у иностранство (испрва 50%, а доцније смањено вишим категоријама стручњака на 10-30%, а најнижој на 0%), категоризације, снабдевања и сл.

Ток пријема и боравка у предузећу често је био регуларан, без великих тешкоћа, међутим мноштво је и другачијих случајева. Дешавало се да се траже стручњаци погрешних профила, да се лоше организује смештај (услед несташице стамбеног простора, али и услед небриге), па да стручњаци месеце проводе у хотелима, о трошку предузећа, да се на радном месту не обезбеде услови за правилно искоришћење капацитета страног стручњака итд. Посебно велики проблем представљало је слабо евидентирање стручњака и ревидирање њихових уговора, што је штетило обема странама (држава није исправно могла да располаже потенцијалом стручњака, а њима су суспендована разна права у периоду док се не одобри ревидирани уговор). Бројне тешкоће су настајале око исплата за ванредне послове (по допунским уговорима), у питањима права из социјалног осигурања, при слању и пријему пакета и писама, код коришћења годишњег одмора и у вези са трансфером уштећевина (оне су стални камен спотицања јер представљају генератор одлива прекопотребних девиза).

Током живота у Југославији страни стручњаци били су део њене друштвене структуре, па су се сви недостаци карактеристични за другу половину четрдесетих година одражавали и на њих. Животни услови стручњака и њихових породица нису у битнијем одударали од средине. Мањкало је довољног и доброг стамбеног простора, хране, индустријских производа широке потрошње. Није недостајало неспоразума на радном месту, међу колегама и са окружењем. Сећање на тек минули рат неке је страсти додатно појачавало. Ипак, интеракција са средином није била потпуно непозната категорија. Са суседима се и живело, рађале су се љубави, заснивале породице. Држава је наметала разне контроле, али оне нису биле довољно ефикасне. Владајућа идеологија *утумпавана* је путем синдиката, синдикалних новина (на немачком и италијанском језику), радио емисија, школа.

Мањи спорови решавани су непосредно, у предузећу, већима се бавила инспекција рада, а велики су завршавали на судовима. Победник у таквим поступцима није се знао унапред. Властима је неретко било јасно да је за многе лоше појаве одговорна југословенска страна. Странци и Југословени нису једни друге видели увек у најјаснијем светлу. Замућеном погледу доприносили су сећање на рат, идеолошки разлози, јаке емоције и обиље стереотипа. Ипак, интеракција није била само негативна, већ напротив (нпр. трансфер знања и искуства), а ефекти боравка и рада страних стручњака били су изузетни. Велики број функционалних машина, производних линија, технолошких решења, идејних, конструкционих и главних пројеката, индустријских постројења, електропривредних објеката (нарочито хидроенергетских, али и целог електроенергетског система) и читавих нових индустријских подврста (у целини или у знатној мери), као што су делови машинске, хемијске, аутомобилске и електроиндустрије, и посебно радио-индустрија, не би били квалитетно, на време или у довољној мери изграђени, покренути и искоришћени, или не би у периоду обнове и Првог Петогодишњег плана уопште били могући без учешћа страних стручних радника и специјалиста и без њиховог великог прегнућа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Необјављени извори

Архив Југославије, Београд

- 4 Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ
- 8 Комитет за радиодифузну службу Владе ФНРЈ
- 10 Министарство лаке индустрије Владе ФНРЈ
- 11 Министарство електропривреде Владе ФНРЈ
- 12 Министарство финансија ФНРЈ
- 15 Президијум Народне скупштине ФНРЈ
- 16 Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ
- 17 Министарство индустрије Владе ФНРЈ
- 19 Комисија државне контроле ФНРЈ
- 23 Генерална дирекција металургије Владе ФНРЈ
- 24 Министарство рударства Владе ФНРЈ
- 25 Министарство рада ФНРЈ
- 31 Комитет за заштиту народног здравља ФНРЈ
- 36 Савет за народно здравље и социјалну политику
- 40 Привредни савет Владе ФНРЈ
- 41 Савезна планска комисија
- 49 Министарство правосуђа ФНРЈ
- 50 Председништво Владе ФНРЈ
- 54 Репарациона комисија при Влади ФНРЈ
- 59 Савет за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ
- 61 Државно омладинско грађевинско предузеће *Аутопут*
- 65 Министарство трговине и индустрије КЈ
- 69 Министарство вера КЈ
- 70 Министарство финансија КЈ
- 103 Емигрантска влада
- 106 Генерална дирекција црне металургије
- 108 Главна дирекција савезне индустрије мотора
- 109 Савет за прерађивачку индустрију Владе ФНРЈ

- 114/I Савез социјалистичке омладине Југославије
- 129 Главна управа за план
- 131 Генерална дирекција за угаљ Министарства рударства Владе ФНРЈ
- 132 Генерална дирекција рудника и топионица обојених метала Министарства рударства ФНРЈ
- 133 Главна дирекција савезне индустрије ватросталног материјала
- 145 Савез студената Југославије
- 162 Министарство саобраћаја Владе ФНРЈ
- 163 Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ
- 164 Министарство железница Владе ФНРЈ
- 180 Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ
- 191 Главна управа железница
- 193 Дирекција грађења железница
- 314 Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ
- 315 Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ
- 335 Војислав Јовановић Марамбо
- 507 Централни комитет Савеза комуниста Југославије
- 556 Комитет за електропривреду Владе ФНРЈ
- 625 Дирекција за електрификацију Владе ФНРЈ
- 642 Министарство социјалне политике ДФЈ

Архив Србије

- ПК НРС Планска комисија НР Србије
- МР НРС Министарство рада НР Србије

Историјски архив Ниш, Ниш

- НОГН Народни одбор града Ниша

Историјски архив Београда, Београд

- 504 Трговина аутомобила и прибора *Милош Стратимировић*

Архив Народне банке, Београд

- 1/II, Народна банка Краљевине СХС/Југославије (1920-1945)
- 1/III Народна банка Југославије 1945-1992

Објављени извори

- 1) *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1949/50, September 1949 bis Dezember 1950*, Wissenschaftlicher Leiter Rainer A. Blasius, München, 1997
- 2) *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Ministarstvo inostranih poslova FNRJ, Beograd, 1951
- 3) *Graph of devastation of German cities*, Catalogue ref: AIR 16/487: “Why did the RAF bomb cities?”, World War II: Western Europe 1939–1945: Hamburg, The National Archives, London, ДОСТУПНО НА: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/worldwar2/theatres-of-war/western-europe/investigation/hamburg/sources/docs/6/> [17.2.2016]
- 4) *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949*, von Kurt W. Böhme, Band I/1, München, 1962
- 5) *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1949-1953*, von Kurt W. Böhme, Band I/2, München, 1964
- 6) *Dokumenti 1948, knjiga prva*, прир. Vladimir Dedijer, Beograd, 1980
- 7) *Dokumenti 1948, knjiga treća*, прир. Vladimir Dedijer, Beograd, 1980
- 8) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1941-1945, II*, Beograd, 1989
- 9) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1945*, Beograd, 1984
- 10) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1946, I*, Beograd, 1985
- 11) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1946, II*, Beograd, 1985
- 12) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1947, I*, Beograd, 1985
- 13) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1947, II*, Beograd, 1986
- 14) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1948*, Beograd, 1989
- 15) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1949*, Beograd, 1991
- 16) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1950*, Beograd, 1993
- 17) *Dokumenti, 1948, knjiga druga*, прир. Vladimir Dedijer, Beograd, 1980
- 18) *Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943-1945*, прир. Бранко Петрановић и Љиљана Марковић, Београд, 1991
- 19) *Записници са седница Политбироа Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945-7. jul 1948)*, прир. Branko Petranović, Beograd, 1995

- 20) *Zbornik dokumenata i podataka NOR-a, tom XII, Dokumenti jedinica i ustanova Nemačkog rajha, knj. 2: 1942*, Beograd, 1976
- 21) *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knj. 35*, Beograd, 1967
- 22) *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges, Band XV*, Hrsg. Erich Maschke, München, 1974
- 23) *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948, Volume II (12 dicembre 1944 - 9 dicembre 1945)*, Roma, 1992
- 24) *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948, Volume III (10 dicembre 1945 - 12 luglio 1946)*, Roma, 1993
- 25) *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948, Volume IV (13 luglio 1946 - 1 febbraio 1947)*, Roma, 1994
- 26) *Jugoslavija 1918-1988, Tematska zbirka dokumenata, II izdanje*, pripr. Branko Petranović, Momčilo Zečević, Beograd, 1988
- 27) *Југословенско-совјетски односи 1945-1956, Зборник докумената*, припр. Љубодрaг Димић...[и др.], Београд, 2010
- 28) *Културна политика Југославије 1945-1952*, припр. Бранка Докњић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, , Београд, 2009
- 29) *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band I-IV*, 3. Auflage, München, Sindelfingen, 1997
- 30) Morgenthau, Henry Jr, *Suggested Post-Surrender Program for Germany* (1944), Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum, доступно на: <https://web.archive.org/web/20130601001233/http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box31/folt297.html> [22.2.2016]
- 31) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Treći tom*, pripr. Vladimir Dedijer Beograd, 1984
- 32) *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, Knjiga 1 (14. XII 1944-31. III 1949)*, pripr. Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, Beograd, 1995
- 33) *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, Knjiga 2 (1. IV-9. XII 1949)*, pripr. Bogdan Lekić, Miodrag Zečević, Beograd, 1995
- 34) *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, Knjiga 3 (2. I 1950-19. XII 1950)*, pripr. Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, Beograd, 1995

- 35) *Public Papers of the Presidents, Harry S. Truman, 1945-1953*, Harry S. Truman Library & Museum, Independence, Missouri, доступно на: <https://www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php> [1.12.2015]
- 36) *Статистическая таблица ЦСУ СССР „Среднемесячная денежная заработная плата рабочих и служащих по отраслям народного хозяйства СССР в 1940, 1945, 1950-1955 гг.“*, Российский государственный архив экономики (РГАЭ), Ф. 1562. Оп. 41. Д. 113. Л. 161-161об. Типографский экземпляр, доступно на: <http://istmat.info/node/18454> [6.6.2017]
- 37) *The Marshall Plan Speech*, The George C. Marshall Foundation [незванична и званична верзија и тонски запис], доступно на: <http://marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/marshall-plan-speech/> [4.4.2016]
- 38) *Treaties and Other International Agreements of The United States Of America, 1776-1949*, Vol. 4, Multilateral 1946-1949, „Reparation from Germany, Establishment of Inter-Allied Reparation Agency, and Restitution of Monetary Gold“, Charles I. Bevans, Washington, 1970
- 39) *Уговор о миру са Италијом*, Београд, 1947
- 40) *Foreign Relations of the United States, 1945, Volume V, Europe*, Washington, 1969, доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992 [12.2.2015]
- 41) *Foreign Relations of the United States, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union, Volume IV*, Washington, 1974, доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992 [12.02.2015]
- 42) *Foreign Relations of the United States, 1950, vol. IV, Central and Eastern Europe: The Soviet Union*, Washington DC, 1981, доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992 [20.2.2015]

Штампа

- 1) *Борба*, Београд (1946-1948, 1950)
- 2) *Глас Народног фронта Србије*, Београд (1945)
- 3) *Daily Mail (Mail Online)*, London (2015)
- 4) *Der Schaffende, Organ des Zentralausschusses des Gewerkschaftsbundes Jugoslawien*, Beograd (1948-1949)
- 5) *Der Spiegel*, Hamburg (1947, 1949)
- 6) *Zeit Online* (2007)
- 7) *Jugoslovenska revija za medunarodno pravo*, Beograd (1954)

- 8) *Narodne novine, Službeni list Narodne Republike Hrvatske* (1949)
- 9) *Политика*, Београд (1945)
- 10) *Службене новине Краљевине Југославије* (1935)
- 11) *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (1924, 1925)
- 12) *Службени гласник Народне Републике Србије* (1947)
- 13) *Службени лист Демократске Федеративне Југославије* (1945)
- 14) *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије* (1946-1950, 1955)
- 15) *The Milwaukee Journal* (1948)
- 16) *The Sydney Morning Herald* (1945, 1999)
- 17) *Wiener Zeitung*, Wien (1945)

Објављени мемоари, говори, интервјуи, програми, извештаји и чланци

- 1) Броз Тито, Јосип, *Изградња нове Југославије*, II, Београд, 1948
- 2) Broz Tito, Josip, *Изградња нове Југославије*, IV, Београд, 1952
- 3) Broz Tito, Josip, *О Партији и улози комуниста. КрпЈ и борби за победу и одбрану револуције (1941-1952)*, knj. druga, Београд, 1984
- 4) Vukmanović Tempo, Svetozar, *Привредни развој и социјалистичка изградња (1948-1958)*, *Изабрани говори и чланци*, Београд, 1964
- 5) Вукмановић Темпо, Светозар, *Револуција која тече, Мемоари, Том 2*, Београд, 1971
- 6) Ђилас, Милован, „Susret sa Staljinom“, *Susreti sa Staljinom, Zbornik*, Zagreb, 1948
- 7) Ђилас, Милован, *Razgovori sa Staljinom*, Београд, 1990
- 8) Ђилас, Милован, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990
- 9) Кардељ, Едвард, *Пут Нове Југославије 1941-1945*, Београд, 1946
- 10) Кидрич, Борис, *Привредни проблеми ФНРЈ*, Београд, 1948
- 11) Kidrič, Boris, *О текућим питањима наше привредне политике, Referat na II Plenumu СК КрпЈ*, Zagreb, 1949
- 12) Кризман, Богдан, *Свједочанства о другом свјетском рату. Одломци из мемоара и кроника (Schmidt, Gafenco, Anfuso, Goebels, Hassel, Stettinius, Bernadotte)*, Загреб, 1952
- 13) Langer, Erich, *Kriegsgefangenschaft in Jugoslawien 1945 bis 1948* [сећања Ериха Лангера, St. Lambrecht, Steiermark, Аустрија], доступно на: <https://besatzungszeitooe.jimdo.com/nachkriegszeit-au%C3%9Ferhalb-%C3%B6/kriegsgefangener-in-jugoslawien/> [26.12.2016]
- 14) Лењин, Владимир Иљич, *Изабрана дела, том II, књига I*, (Наредни задаци совјетске власти), Београд, 1950

- 15) Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989 доступно на: <http://www.znaci.net/00001/25.htm> [24.3.2016]
- 16) Nojbaheer, Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2005
- 17) Пекић, Војо, „ПОВОДОМ учествовања иностраних омладинаца на изградњи студенског града“, *Народна омладина*, ЦК НОЈ, год. IV, бр. 5, Београд, 1950
- 18) *Foreign Workers, Information on Selected Countries' Experiences*, US GAO Office, Report to the Chairman, Committee on the Judiciary, House of Representatives, Washington, September 2006, доступно на: <http://www.gao.gov/assets/260/251401.pdf> [28.8.2017]

Литература

Монографије и студије

- 1) Алексић, Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002
- 2) Андрејевић, Севделин, *Монографија: 100 година пиваре „Ниш“ 1884-1984*, Ниш, 1984
- 3) *Austria: a Country Study*, Ed. by Eric Solsten, David E. McClave, 2nd Edition, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, 1994, доступно на: http://memory.loc.gov/master/frd/frdcstdy/au/austriacountryst00sols_0/austriacountryst00sols_0.pdf [5.12.2015]
- 4) Balabkins, Nicholas, *Germany under direct controls: economic aspects of industrial disarmament, 1945-1948*, Rutgers University Press, 1964
- 5) Baldwin, Richard, Wyplosz, Charles, *The Economics of European Integration*, London, 2004
- 6) БЕЛЫХ, НИКИТА ЮРЬЕВИЧ, *Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материале Бятлага 1938-1953 гг.)*, Москва, 2011
- 7) Berend, Ivan T, Ránki, Gyöergy, *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*, London, Sydney, 1985
- 8) Berend, Ivan T., *Ekonomska istorija Evrope u XX veku. Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd, 2009
- 9) БИЛАНЦИЋ, ДУШАН, *Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945-1973*, Београд, 1973
- 10) Bilandžić, Dušan, *Historija SFRJ. Glavni procesi*, Zagreb, 1979
- 11) Bićanić, Rudolf, *Ekonomska politika FNRJ, I knjiga, Ekonomski sistem, ljudi u ekonomici, narodna imovina*, Zagreb, 1962
- 12) Bićanić, Rudolf, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, Cambridge, 1973
- 13) БОГАВАЦ, ТОМИСЛАВ, *Становништво Београда 1918-1971*, Београд, 1976
- 14) Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004

- 15) Borhi, László, *Hungary in the Cold War, 1945-1956: Between the United States and the Soviet Union*, Budapest, New York, 2004
- 16) Bukorov, Branislav, *Poreklo stanovništva Vojvodine*, Novi Sad, 1957
- 17) *Bulgaria: a Country Study*, Ed. by Glenn E. Curtis, 2nd Edition, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, 1993, доступно на: http://memory.loc.gov/master/frd/frdcstdy/bu/bulgariacountrys00curt_0/bulgariacountrys00curt_0.pdf [10.1.2016]
- 18) Bussière, Eric, Griset, Pascal, Bouneau, Christophe, Williot, Jean-Pierre, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale (1880-1970)*, Paris, 1998
- 19) *Vojvodina: srezovi i opštine, I, Vojvodina*, Novi Sad, 1960
- 20) Garodi, Rože, *Velika prekretnica socijalizma*, Beograd, 1970
- 21) Гедис, Цон Л., *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд, 2003
- 22) *Germany: a Country Study*, Ed. by Eric Solsten, 3rd Edition, Washington, 1996, доступно на: <http://memory.loc.gov/master/frd/frdcstdy/ge/germanycountryst00sols/germanycountryst00sols.pdf> [17.11.2015]
- 23) *Geschichte der deutschen Wirtschaft im 20. Jahrhundert*, Hrsg. Reinhard Spree, München, 2001
- 24) Ginsborg, Paul, *A History of Contemporary Italy*, New York, 2003
- 25) Глишић, Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970
- 26) Glossner, Christian L, *The Making of the German Post-War Economy: Political Communication and Public Reception of the Social Market Economy after World War II*, London-New York, 2010
- 27) Grečić, Vladimir, *Savremene migracije radne snage u Evropi*, Beograd, 1975
- 28) Dahlmann, Dittmar, *Deutsch-jugoslawische Wirtschaftsbeziehungen in den 1950er und 1960er Jahren*, Bonn, 2002
- 29) Дашић, Јарослав, *Индустрија чачанског краја 1885-1946. Машинство и електрика*, Чачак, 1995
- 30) Dormois, Jean-Pierre, *The French Economy in the Twentieth Century*, Cambridge, 2004
- 31) Dragišić, Petar, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Beograd, 2007
- 32) Ђилас, Милован, *Пад нове класе, Повест о саморазарању комунизма*, Београд, 1994
- 33) Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941-1944*, Beograd, 1985
- 34) Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991
- 35) Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975

- 36) Zanden, Jan L.van, *The Economic History of the Netherlands 1914–1995. A Small Open Economy in the Long' Twentieth Century*, London, New York, 2005
- 37) Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009
- 38) Илић, Петар, *75 година Српске фабрике стакла – Параћин (1907-1982); 136 година стакларства у Србији*, Београд, 1983
- 39) Илић, Саша, Јерковић, Соња, Булајић, Владимир, *Ђорђе Вајферт – визионар и прегалац. Лична и пословна илустрована биографија (1850-1937)*, Београд, 2010
- 40) *Историја на македонскиот народ*, ур. Тодор Чепреганов, Институт за национална историја, Скопје, 2008
- 41) Jakovina, Tvrtko, *Američki komunistički saveznik: Hrvati. Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955*, Zagreb, 2003
- 42) Janjetović, Zoran, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009
- 43) Jacobsen, Annie, *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program that Brought Nazi Scientists to America*, New York, Boston, London, 2014
- 44) Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд, 2006
- 45) Kalvokorezi, Piter, Vint, Gaj, *Totalni rat*, Beograd, 1987
- 46) Kaplan, Jacob J, Schleiminger, Gunther, *European Payments Union: Financial Diplomacy in the 1950s*, Oxford, 1989
- 47) Karner, Stefan, *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956*, Wien, München, 1995
- 48) Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad, 1996
- 49) Kačavenda, Petar, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*, Beograd, 1991
- 50) Kershaw, Ian, *To Hell and Back. Europe 1914-1949*, London, 2015
- 51) Keyserlingk, Robert H, *Austria in World War II*, Montreal, 1988
- 52) Клеменц, Јанко, *Привредна политика Западне Европе*, Београд, 1961
- 53) Кока, Јирген, *О историјској науци. Огледи*, Београд, 1994
- 54) Kontler, Laszlo, *A History of Hungary. Millenium in Central Europe*, New York, 2002
- 55) Kochanowski, Jerzy, *In polnischer Gefangenschaft. Deutsche Kriegsgefangene in Polen 1945-1950*, Osnabrück, 2004
- 56) Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985
- 57) Krndija Drago, *Industrijalizacija Jugoslavije*, Sarajevo, 1961
- 58) Kukoleča, Stevan, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Beograd, 1956

- 59) Kullaa, Rinna, *Non-alignment and its Origins in Cold War Europe. Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*, London, New York, 2011
- 60) Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd, 2010
- 61) Куниберт, Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд, 1901
- 62) Lagendijk, Vincent, *Electrifying Europe, The Power of Europe in the Construction of Electricity Networks*, Amsterdam, 2008
- 63) Lázár, István, *Hungary: A Brief History*, Budapest, 1993, доступно на: <http://mek.oszk.hu/02000/02085/02085.htm> [2.12.2015]
- 64) Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд, 1999
- 65) Lampe, John R, Jackson, Marvin R, *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana, 1982
- 66) Lampe, John R, Prickett, Russell O. and Adamović, Ljubiša S., *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham, London, 1990
- 67) Lampe, John R., *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London-Sydney, 1986
- 68) Linch, James P, Simon Rita J, *Immigration the World Over: Statutes, Policies and Practices*, Oxford, 2003
- 69) Maas, Willem, *Creating European Citizens*, Lanham, 2007
- 70) Мајданац, Боро, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947-1952. године*, Београд, 1981
- 71) Marjanović, Jovan, Knežević, Đorđe, Petranović, Branko, Jovanović, Aleksandar, *Pregled razvoja socijalističke Jugoslavije od završetka oslobodilačkog rata do 1965. godine – 25 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1968
- 72) Macartney, Carlile Aylmer, *Hungary. A Short History*, Edinburgh, 1962, доступно на: <http://mek.oszk.hu/02000/02086/02086.htm> [2.12.2015]
- 73) Масура, Милош, *Становништво и радна снага као чиниоци привредног развоја Југославије*, Београд, 1958
- 74) Миленковић, Тома, *Руски инжењери у Југославији 1919-1941*, Београд, 1997
- 75) Милкић, Миљан, *Југославија, Италија и Трићанска криза 1948–1954, Докторска дисертација*, Факултет политичких наука, Београд, 2012
- 76) Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012
- 77) Milošević, Aleksandar i dr, *Beogradski vodovod 1892-1975*, Beograd, 1975
- 78) Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968

- 79) Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb, 1952
- 80) Mirković, Mijo, *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Zagreb, 1979
- 81) Митровић, Андреј, *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996
- 82) Mommen, André, *The Belgian Economy in the Twentieth Century*, London, New York, 2003
- 83) Naimark, Norman M, *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*, London, 1995
- 84) Недев, Недю, *Три државни преврата или Кимон Георгиев и неговото време*, Софија, 2007
- 85) Огњанов, Любомир, *Политическата система в Бугарија 1949-1956*, Софија, 2008
- 86) Owen-Smith, Eric, *The German Economy*, London, 2003
- 87) Палавестра, Предраг, *Књижевност и јавна реч*, Пожаревац, 1994
- 88) Petranović, Branko, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije, Opšti pregled, Knjiga prva*, Beograd, 1977
- 89) Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Druga knjiga, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945*, Beograd, 1988
- 90) Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Treća knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd, 1988
- 91) Петрановић, Бранко, *Југославија на размеђу (1945-1950)*, ур. Зоран Лакић, Подгорица, 1998
- 92) Петровић, Драган, *Историја индустрије Београда, II том*, Београд, 2006
- 93) Petrović, Vojislav, *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise, I-III*, Beograd, 1954, 1955, 1956
- 94) Pečujlić, Miroslav, *Horizonti revolucije. Studije iz političke sociologije*, Beograd, 1970
- 95) Pogany, Istvan, *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester, 1997
- 96) Postan, Michael Moissey, *An Economic History of Western Europe 1945-1964*, London, 1967
- 97) Ramet, Sabrina P, *The Three Yugoslavias. State-building and Legitimation 1918-2005*, Washington, 2006
- 98) *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985*, grupa autora, Vojnoobaveštajna služba, knj. 13, Beograd, 1990
- 99) Reich, Simon, *The Fruit of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective*, Ithaca, New York, 1990
- 100) Redžić, Nail, *Telmanovci: zapisi o njemačkoj partizanskoj četi „Ernest Telman“*, Beograd, 1984

- 101) Ristović, Milan D, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991
- 102) Ристовић, Милан, *Експеримент Буљкес – Грчка утопија у Југославији 1945-1949*, Нови Сад, 2007
- 103) Ристовић, Милан, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој (1945-1949)*, Београд, 2016
- 104) Sassen, Saskia, *The Mobility of Labor and Capital, A Study in International Investment and Labor Flow*, Cambridge, 1988
- 105) Staritz, Dietrich, *Geschichte der DDR 1949-1989*, Frankfurt am Main, 1996
- 106) Stojanović, Dubravka, *Rađanje globalnog sveta 1880-2015. Vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd, 2015
- 107) Terzić, Velimir, *Slom kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, knj. 2, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982
- 108) Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia: 1941-1945, Occupation nad Collaboration*, Stanford, 2001
- 109) Turnock, David, *The Economy of East Central Europe, 1815–1989, Stages of transformation in a peripheral region*, London, New York, 2006
- 110) Thränhardt, Dietrich, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt am Main, 1996
- 111) Ulan, Adam, *Nedovršena revolucija: marksizam i komunizam u modernom svetu*, Beograd, 1990
- 112) Filipović, M., *Obnova naše industrije: prvi bilans*, Beograd, 1946
- 113) Freedman, Robert Owen, *Economic Warfare in the Communist Bloc: A Study of Soviet Economic Pressure Against Yugoslavia, Albania and Communist China*, New York, 1970
- 114) Freund, Alexander, *Aufbrüche nach dem Zusammenbruch: Die deutsche Nordamerika-Auswanderung nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen, 2004
- 115) Fukujama, Frensis, *Sudar kultura*, Beograd, 1997
- 116) Хаџи-Пешић, Јован, *Новац Југославије 1944-1992*, Београд, 1995
- 117) Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd, 2002
- 118) Horvat, Branko, *Industrija nafte u Jugoslaviji, I, Proizvodnja nafte*, Beograd, 1965
- 119) Horvat, Branko, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Beograd, 1970
- 120) *Hungary: a Country Study*, Ed. by Stephen R. Burant, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, 1990, ДОСТУПНО НА: http://cdn.loc.gov/master/frd/frdcstdy/hu/hungarycountryst00bura_0/hungarycountryst00bura_0.pdf [2.12.2015]

- 121) *Czechoslovakia: a Country Study*, Ed. by Ihor Gawdiak, Federal Research Division, Library of Congress, 3rd Edition, Washington, 1989 ДОСТУПНО НА: <http://cdn.loc.gov/master/frd/frdcstyd/cz/czechoslovakiaco00gawd/czechoslovakiaco00gawd.pdf> [15.12.2015]
- 122) Clodfelter, Micheal, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Reference to Casualty and Other Figures, 1500-2000*, 2nd Edition, Jefferson, 2002
- 123) Crouzet, François, *History of the European Economy, 1000-2000*, University of Virginia, 2001
- 124) Čalić, Dušan, *Planiranje privrede FNRJ*, Zagreb, 1950
- 125) Čalić, Dušan, *Produktivnost rada i privredni razvoj SFRJ*, Zagreb, 1966
- 126) Čobeljić, Nikola, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947-1956)*, Beograd, 1959
- 127) Šperero, Vasilije, *Razvitak industrije FNRJ*, Beograd, 1955
- 128) Эрлихман, Вадим, *Потери народонаселения в XX веке, Справочник*, Москва, 2004
- 129) Wettig, Gerhard, *Stalin and the Cold War in Europe, The Emergence and Development of East-West Conflict, 1939-1953*, Lanham-Plymouth, 2008
- 130) *20 godina omladinskih radnih akcija*, Mladost, Beograd [s.a]

Зборници

- 1) *American Military History, Vol. II, The United States Army in a Global Era 1917–2003*, gen. ed. Richard W. Stewart, Washington, 2005
- 2) *Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 92. Heft 2003 (21. Heft Neue Serie), Berühmte Freiburger, Ausgewählte Biographien bekannter und verdienstvoller Persönlichkeiten, Teil 4: Persönlichkeiten aus den Jahrzehnten ab 1876*, Freiberg in Sachsen 2003
- 3) *Soviet Occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/45–1948/49*, Ed. by Csaba Békés, László Borhi, Peter Ruggenthaler, Ottmar Trașcă, Budapest, 2015
- 4) *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975, Volume II: Interwar Policy, The War, and Reconstruction*, ed. by Michael C. Kaser, E. A Radice, Oxford, 1987
- 5) *The Expulsion of the „German“ Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*, Ed. by Steffen Prauser and Arfon Rees, European University Institute, Florence, Working paper HEC 2004/1, San Domenico, 2004
- 6) *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century. Part One*, ed. Carlo M. Cipolla, New York, 1977
- 7) *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Ed. Alf Lüdtke, Princeton, 1995
- 8) *The New Cambridge Modern History, Vol. XII, The Era of Violence 1898-1945*, ed. D. Thomson, Cambridge, 1960

- 9) *Историја Београда, 3, Двадесети век*, ур. Васа Чубриловић, Београд, 1974
- 10) *История мировой экономики*, редакц. Г.Б. Поляк, А.Н. Маркова, Москва, 2002
- 11) *Социализам: Опыт. Проблемы. Перспективы. Экономика социалистической Болгарии*, редакц. Е. В. Рудакова, Москва, 1976

Енциклопедије, хронологије, лексикони, статистике

- 1) *Encyclopaedia Britannica*, „Hungary“, доступно на: <http://www.britannica.com/place/Hungary/History> [2.12.2015]
- 2) *Економски лексикон*, Београд, 1975
- 3) *Encyclopedia of the Cold War*, ed. Ruud van Dijk, Vol. 1, New York, 2008 (László Borhi, „Hungary“)
- 4) *Информативни приручник о Југославији. Општи подаци о политичком, привредном, социјалном, културном и просветном животу у Федеративној Народној Републици Југославији*, књ. I, 1948-1951, Београд, 1951
- 5) *Jugoslavija 1945-1964, Statistički pregled*, Beograd, 1965
- 6) *Jugoslavija 1945-1985, Statistički prikaz*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1986
- 7) *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Књига VI, Становништво по родном крају*, Савезни завод за статистику ФНРЈ, Београд, 1955.
- 8) *Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија*, Београд, 2004
- 9) *Neue Deutsche Biographie*, доступно на: <http://www.deutsche-biographie.de> [25.11.2015]
- 10) *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том II, 1941-1945*, Beograd, 1980
- 11) *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том III, 1945-1979*, Beograd, 1980

Чланци, расправе и прилози

- 1) Arsenov, Sava, „Економска емиграција и запошљавање странца у Југославији“, *Миграцијске теме*, god. 3, br. 1, Zagreb, 1987
- 2) Bencetić, Lidija, „Doprinos Vladimira Velebita jugoslavenskoj diplomaciji“, *Југословенска дипломатија 1945-1961: зборник радова*, Београд, 2012
- 3) Богетић, Драган, „Економска сарадња Југославије са СР Немачком у време сукоба са Коминформом (1948-1956)“, *Југословенски историјски часопис*, 1-2/1998
- 4) Bogosavljević, Srđan, „Други светски рат – жртве Југославија“, *Дијалог појесничара – историčара*, 4, Zagreb, 2001

- 5) Bolt, Jutta, Zanden, Jan Luiten van, „The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts“, *The Economic History Review*, 67 (3), (2014), 627-651; доступно на: <http://www.maddisonproject.net/> [29.1.2016]
- 6) Vrišer, Igor, „Industrializacija Jugoslavije“, *Geographica Slovenica*, letnik 10, Ljubljana, 1979
- 7) Vukušić, Sara, „Standard života njemačkih ratnih zarobljenika korištenih u društveno korisnom radu u Rijeci u drugoj polovici 1945.“, *Klepsidra, Časopis Udruge studenata „Mallens“*, br. 3/4, Rijeka, 2008
- 8) Vučković, Miloš, „Novac, kredit, banke“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956
- 9) Гибианский, Леонид Янович, „К вопросу исследования причин и характера советско-югославского конфликта 1948 года“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990
- 10) Gibianskii, Leonid, „The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946-1948“, *Cold War International History Project Bulletin*, 10, Washington D.C., 1998
- 11) Goetzeler, Herbert, „Kafka, Heinrich“, *Neue Deutsche Biographie*, 11, 1977, доступно на: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd139968687.html> [17.11.2015]
- 12) Gregory, Brad S., „Is small beautiful? Microhistory and the history of everyday life“, *History and Theory*, Vol. 38, Issue 1, 1999
- 13) Грчић, Мирко, Миштал, Станислав, „Развој и тенденције локализације индустрије у метрополитенским подручјима Београда и Варшаве“, *Гласник Српског географског друштва*, год. LXVIII, бр. 2, Београд, 1988
- 14) Gulić, Milan, Ninković, Momir, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj Juste“, *Istorija 20. veka*, god. XXXII, br. 1, Beograd, 2014
- 15) DeLong, James Bradford, „Cornucopia: The Pace of Economic Growth in the Twentieth Century“, *NBER, Working Paper No. 7602*, Berkeley, March 2000, доступно на: www.nber.org/papers/w7602 [28.2.2016]
- 16) DeLong, James Bradford, *Slouching Towards Utopia?: The Economic History of the Twentieth Century (XIX. Present at the Creation, The Post WWII Reconstruction)*, Berkeley, 1997, доступно на: http://www.j-bradford-delong.net/TCEH/Slouch_Present19.html [21.6.2017]
- 17) Despot, Milivoj, „Stranci – borci 8. korpusa NOVJ: neka pitanja njihovog statusa“, *Vojnoistorijski glasnik*, januar-april 1990, br. 1, god. XLI, Beograd, 1990

- 18) Dota, Franko, „Od usuda povijesti do fatalne greške: Hrvatska historiografija o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke“, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, god.VI i VII, sv. 6. i 7, 2011-2012, Rijeka, 2012
- 19) Dragišić, Petar, „Jugoslavija i Austrija 1945-1955“, *Istorija 20. veka*, 1/2013, Beograd, 2013
- 20) Dukovski, Darko, „Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine. Uzroci i posljedice“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb, 2003
- 21) Dukovski, Darko, „Negativne gospodarske, socijalne i političke prilike u Istri (1945.-1954.)“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zagreb, 5-7.10.2001, 280, доступно на: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7133.pdf> [14.12.2012]
- 22) Đikanović, Vesna, „Jugoslovenska država i iseljenici: propagandni rad među iseljenicima u SAD od 1945. do 1948. godine“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005
- 23) Eichengreen, Barry, Andrea Boltho, „The Economic Impact of European Integration“, *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2, 1870 to the Present*, Cambridge, 2010
- 24) Žerjavić, Vladimir, „Stradanja Jugoslavena u Drugom svjetskom ratu“, *Viktimologija*, god. 1, br. 1-2, Zagreb, 1990
- 25) Životić, Aleksandar, Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945–1947, *Istorija 20. veka*, 3/2010, Beograd, 2010
- 26) Жижих, Родольф, „Од 2,5 до 2.000 киловата“, *Овде Радио-Београд, Зборник поводом педесетогодишњице*, Београд, 1979
- 27) Зеленин, Владимир В, „Военная миссия СССР в Югославии в Босанской краине 1944 года“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Emvera Redžića*, Sarajevo, 1990
- 28) Ibler, Vladimir, „Pariški mirovni ugovor s Italijom od 10. veljače 1947.“, *Adrias, Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, svezak 15, Split, 2008
- 29) Ivaniš, Željko, „Neki činioци međunarodnog ekonomskog položaja Jugoslavije prvih godina poslije II svjetskog rata“, *Zbornik radova*, 24, Visoka vojnopolićka škola Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1987
- 30) Ilić, Saša, Jerković, Sonja, Bulajić, Vladimir, „Weifert in Serbien (1873-1937)“, *Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Hrsg. Gabriella Schubert, Wiesbaden, 2015

- 31) Илић, Сапа, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, *Годишњак за друштвену историју*, св. 1, Београд, 2016
- 32) Илић, Сапа, „Штедња електричне енергије. Неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949-1950. године“, *Годишњак за друштвену историју*, год. III, св. 3, Београд, 1996
- 33) Jakovina, Tvrtko, „Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ“, *Časopis za savremenu povijest*, god. 35, br. 1, Zagreb, 2003
- 34) Janoshek, Robert, „Kurt Kollmann, 13.3.1915–27.9.1982“, *Mitteilungen der Österreichischen Geologischen Gesellschaft*, 76, 1983, Wien, 15.12.1983
- 35) Јовановић, Мирослав, „Стаљинизам“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1993
- 36) Juranović, Nora, „Industrija u Hrvatskoj u razvoju od 100 godina“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. IX, br. 3-4, Zagreb, 1958
- 37) Kardelj, Edvard, „Socijalistički put razvoja privrede FNRJ“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Београд, 1956
- 38) Kenessey, Zoltan, „The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary Sectors of the Economy“, *The Review of Income and Wealth*, 1987, Series 33, December 1987, Number 4, доступно на: <http://www.roiw.org/1987/359.pdf> [23.11.2015]
- 39) Kenessey, Zoltan, „The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary Sectors of the Economy“, *The Review of Income and Wealth*, 1987, Series 33, December 1987, Nr. 4, 361, доступно на: <http://www.roiw.org/1987/359.pdf> [23.11.2015]
- 40) Kovač, Dušan A., „Radio-telegrafist Vojne misije u Mađarskoj“, *Veze u NOB, Ratna sećanja, 1941-1945*, Београд, 1981
- 41) Kolar-Dimitrijević, Mira, „Statistički pregled stranih radnika i članova njihovih porodica u Jugoslaviji 1933. godine“, *Časopis za savremenu povijest*, god. IV, br. 3, Zagreb, 1972
- 42) Колеров, Модест, „Военнопленные в системе принудительного труда в СССР 1945-1950“, *Отечественные записки. Журнал для медленного чтения*, № 3 (12), Москва, 2003, доступно на: <http://www.strana-oz.ru/2003/3/voennoplennye-v-sisteme-prinuditelnogo-truda-v-sssr-1945v1950#s23> [27.2.2015]
- 43) Лакић, Сава, „Друштвено-економски услови развоја металне индустрије у Војводини после Другог светског рата“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 52, Нови Сад, 1969

- 44) Loeser, Else, *The Image of the Germans in Polish Literature*, Kaiserlautern, 1983, доступно на: <http://codoh.com/library/document/817/> [29.03.2016]
- 45) Lovrenović, Stjepan, „Zanatstvo F.N.R. Jugoslavije“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. VI, br. 3, Zagreb, 1955
- 46) Manojlović Pintar, Olga, „Široka strana moja rodnaja!, Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005
- 47) Марјановић, Јован, „Допринос Југославије победи антихитлеровске коалиције“, *Историјски гласник*, 1-2, Београд, 1970
- 48) Macura, Miloš, „Radna snaga i zaposlenost“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956
- 49) Mayer, Martin, „Analphabetismus und Erwachsenenbildung in Jugoslawien seit dem Zweiten Weltkrieg“, *Deutsch lernen: Zeitschrift für den Sprachunterricht mit ausländischen Arbeitnehmern*, 1-2, Stuttgart, 1991
- 50) Milićević, Nataša, „Обрачун власти sa 'buržujskom decom': Gubitak prava na školovanje (1945–1950)“, *Tokovi istorije, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, 3-4/2005, Beograd, 2005
- 51) Милкић, Миљан, „Југословенско посланство у Риму, 1947-1951“, *Југословенска дипломатија 1945-1961, Зборник радова*, Београд, 2012
- 52) Milkić, Miljan, „Obnova trgovinskih veza Jugoslavije i Italije posle Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2016, Beograd, 2016
- 53) Милорадовић, Горан, „Стаљинови поклони (Тематика југословенског играног филма 1945-1955)“, *Историја 20. века*, 1/2002, Београд, 2002
- 54) Murashko, G. P, „The Fate of Hungarian Minorities in Slovakia after Second World War: Resettlement and Re-Slovakization: Moscow's position“, *Forced Migration in Central and Eastern Europe 1939-1950*, ed. Alfred J. Rieber, London-Portland, 2000
- 55) Nećak, Dušan, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1944-1955 brez manjšinskega vprašanja“, *Borec, Revija za zgodovino NOB in obranjanje revolucionarnih tradicij*, 10, Letnik XXXIX, oktober 1987, Ljubljana, 1987
- 56) Nećak, Dušan, „O problemu 'razseljenih oseb' (D.Ps.) in jugoslovanskih 'Volksdeutscherjev' v Austriji te o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945-1947)“, *Zgodovinski časopis*, letnik L, št. 4 (105), Ljubljana, 1996
- 57) Norman Pohl, „Die Bergakademie Freiberg im Nationalsozialismus. Ein Werkstattbericht“, *Sachsen und der Nationalsozialismus*, Hrsg. Günther Heydemann, Jan Erik Schulte und Francesca Weil, Göttingen, 2014

- 58) Перишић, Мирослав, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем“, *Писати историју Југославије: виђење српског фактора*, Београд, 2007.
- 59) Перишић, Мирослав, „Свест о другачијем: југословенски студенти у Француској 1945-1950, Између изазова Париза и верности Партији“, *Tokovi istorije, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, 4/2006, Београд, 2006
- 60) Perišić, Miroslav, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija Informbiroa 1948“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, Београд, 2006
- 61) Petranović, Branko, „Beogradski univerzitet i industrijalizacija 1947-1952. godine“, *Univerzitet u Beogradu 1939-1988, Zbornik radova*, Београд, 1988
- 62) Петрановић, Бранко, „Југословенско-амерички односи 1945-1948“, *Токови револуције*, 1/88, Београд, 1988
- 63) Петрановић, Бранко, „Методолошке дилеме савремене историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, год. XVIII, бр. 5, Београд, 1977
- 64) Петрановић, Бранко, „Методолошке дилеме савремене историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, год. XVIII, бр. 5, Београд 1977
- 65) Petranović, Branko, „Okviri glavnih tokova društvenih promena u Jugoslaviji 1949-1950“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, letnik XXII, številka 1-2, Ljubljana, 1982
- 66) Петрановић, Бранко, „О неким крајностима рада на савременој историји и односу опште и локалне историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, год. XI, бр. 12, Београд, 1970
- 67) Петрановић, Бранко, „О неким проблемима обраде историје ФНРЈ“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1, Београд, 1962
- 68) Петрановић, Бранко, „О примени метода анализе садржаја у савременој историји“, *Прилози за историју социјализма*, бр. 7, Београд, 1970
- 69) Петрановић, Бранко, „Помоћ УНРЕ Југославији“, *Историја XX века, Зборник радова II*, Београд, 1961
- 70) Петрановић, Бранко, „Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945-1946“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 2, Београд 1963
- 71) Port, Andrew I, „History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory“, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science*, 2nd edition, Vol. 11, ed. James D. Wright, Orlando, 2015
- 72) Prunk, Janko, „За антрополошки приступ у нашој историографији“, *Методологија савремене историје (Саопштења са Округлог стола одржаног 17. и 18. децембра 1985. године у Београду)*, Београд, 1987

- 73) Puška, Aslan, „Industrializacija Kosova kao inovativni proces“, *Geographica Slovenica*, letnik 10, Ljubljana, 1979
- 74) Пянкевич, Владимир Леонидович, „Невольники в возрождении советской экономики (историография принудительного труда граждан СССР 40-х – начала 50-х годов)“, *Историографический сборник, Межвузовский сборник научных трудов, Выпуск 20*, Саратов, 2002
- 75) Радић, Радмила, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950“, *Токви револуције, XX-XXI*, Београд, 1988
- 76) Рангелова, Росица, „Промени в икономическия и социалния статус на жените в България (1938–1958 г.)“, *Пол и преход: 1938 – 1958*, Съставители: К. Даскалова, Т. Кметова, София, 2011
- 77) Ристовић, Милан, „Експеримент Буљкес: 'грчка република' у Југославији 1945-1949“, *Годишњак за друштвену историју*, година IV, свеска 2-3, Београд, 1997
- 78) Selinić, Slobodan, „Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945-1948“, *Istorija 20. veka*, 2/2009, Beograd, 2009
- 79) Selinić, Slobodan, „Urbanizacija socijalističkog Beograda: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945-1970“, *Tokovi istorije*, 3-4/2005, Beograd, 2005
- 80) Smith Jr, Arthur L, “Die Deutschen Kriegsgefangenen und Frankreich 1945-1949”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Jahrgang 32 (1984), Heft 1, München, 1984, доступно на: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1984_1_4_smith.pdf [8.12.2015]
- 81) Sokolov, Andrei, „Forced Labor in Soviet Industry: The End of the 1930s to the Mid-1950s“, *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Ed. by Paul R. Gregory, V. V. Lazarev, Stanford, 2003
- 82) Spehnbjak, Katarina, „Posjet britanskih parlamentaraca Zagrebu u studenome 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 35, br. 2, Zagreb, 2003
- 83) Spehnbjak, Katarina, „Propaganda prije svega: kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945–1948“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005
- 84) Stanić, Nikola, „Teritorijalna alokacija investicija i kretanje narodnog dohotka po regionima u posleratnom periodu (prilog komparativnoj analizi regionalnog položaja Vojvodine)“, *Ekonomska misao, Časopis Saveza ekonomista Srbije za pitanja ekonomske teorije i prakse*, god. VIII, br. 4, Beograd, 1975

- 85) Stark, Tamás, „Genocide or Genocidal Massacre?: The Case of Hungarian Prisoners in Soviet Custody“, *Human Right Review*, April-June 2000, 109-116, доступно на: <http://www.paulbogdanor.com/left/hungarianprisoners.pdf> [12.3.2015]
- 86) Стекић, Живојин, „Везе са светом“, *Овде Радио-Београд, Зборник поводом педесетогодишњице*, Београд, 1979
- 87) Стојановић, Дубравка, „Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, II издање, Београд, 2009
- 88) Sundhaussen, Holm, „Die Deutschen in Jugoslawien“, *Dialogue – Journal International d'Arts et de Sciences*, Volume 4, No. 16, Paris, decembre 1995
- 89) Tamás, Stark, „A magyar zsidóság a vészorkorszakban és a második világháború után. Statisztikai áttekintés“ (Мађарски Јевреји након холокауста и Другог светског рата. Статистички приказ), *Regio - Kisebbség, politika, társadalom*, 4. évf. (1993.) 3.sz., доступно на: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/09.pdf> [27.11.2015]
- 90) Terzić, Milan, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942-1944“, *Tokovi istorije*, 1-2/2005
- 91) Tripković, Đoko, „Jugoslavija i Maršalov plan“, *Istorija 20. veka*, 1-2, Beograd, 1990
- 92) Ther, Phillip, „A Century of Forced Migrations“, *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948*, ed. Phillip Ther, Ana Siljak, Oxford, 2001
- 93) Franke, Peter Robert, „Ludin, Adolf“, *Neue Deutsche Biographie*, 15 (1987), 295, доступно на: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117280844.html> [25.11.2015]
- 94) Förster, Hans Christian, „Die Anfänge der Talsperren“, *TU Berlin intern*, 11/11, November 2011, доступно на: www.tu-berlin.de/newsportal [1.12.2015]
- 95) Hornyák, Árpád, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2010
- 96) Hofman, Ivan, „Umetnost i represija“, *Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 2004
- 97) Caesar, A. A. L, „Yugoslavia: Geography and Post-War Planning“, *Transactions and Papers*, Institute of British Geographers, No. 30, London, 1962
- 98) Carreras, Albert, „The twentieth century – from break with the past to prosperity (II). The great stages“, *An Economic History of Europe. From expansion to development*, Ed. by Antonio Di Vittorio, New York, 2006
- 99) Čepič, Zdenko, „Nekatere značilnosti gospodarske politike v obdobju 1945-1952: (teze)“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, let. XXV, št. 1-2, Ljubljana, 1985

100) „X“ [George F. Kennan], „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs*, Volume 25, Number 4, July 1947, Washington, 1947

Остало

ФИЛМ

- 1) François Moreuil (réalisation), François Kersaudy (scénario), *Tito – Staline, l'exception et la règle (Стаљин – Тито, изузетак и правило)*, France, 1997 [документарни филм], доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=SxsvIK59n-c> [1.4.2016]
- 2) Régies Wargnier (Режи Варње), *Est-Ouest (Исток-запад)*, 1999 [играни филм]

КЊИЖЕВНОСТ

- 1) Александар Поповић, *Драме, Кус немић*, Београд, 2001

Каталог

- 1) Željko Stojanović, *Nacionalni katalog novčanica Srbije i Jugoslavije*, Beograd, 2007

Интернет портали

- 1) *Bundeszentrale für politische Bildung*, Bonn, 14.4.2011, „Die SED und der Titoismus: Wolfgang Leonhard zum 90. Geburtstag“, Hermann Weber, доступно на: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/54018/sed-und-titoismus?p=all> [8.8.2017].
- 2) *Virtualni radio-museum*, „Povijest radija u Hrvatskoj“, доступно на: http://free-sk.htnet.hr/radio_museum/Povijest%20radija%20u%20Hrvatskoj.htm [3.2.2016]
- 3) *Radio-Elektro, Industrija za izradu radio i elektro delova*, „Radioindustrija ex YU“, [Sava Maksimović], доступно на: http://rek.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=3 [3.2.2016]
- 4) „У име народа“: *Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Срђан Цветковић, изложба, доступно на: <http://goliotok.uimenaroda.net/sr/abc/j/4/> [28.4.2016]
- 5) *Campagna di Russia*, Multari, Massimo, *Seconda Guerra Mondiale, I caduti del Fronte Orientale*, 2011, доступно на: http://www.campagnadirussia.info/wp-content/uploads/2011/12/I_caduti_del_frente_orientale.pdf [2.2.2016]
- 6) *Comune di Collepardo (Frosinone)*, Italia, „Personaggi: Angelo Graziani“, доступно на: <http://www.collepardo.it/storia/graziani-angelo.htm> [28.10.2016]

База података

- 1) Народна банка Србије, информациони систем, База курсева валута

АПЕНДИКС

Прилог 1: Број намештеника и радника према држављанству (1933. година)

Држављанство	Бр. радника и намештеника
Русија	10.522
Италија	7.917
Чехословачка	5.183
Аустрија	2.956
Мађарска	2.521
Немачка	1.076
Пољска	843
Румунија	780
Бугарска	523
Француска	369
Албанија	367
САД	269
Грчка	261
Енглеска	149
Турска	138
Швајцарска	114
Белгија	45
Шведска	24
Шпанија	22
Холандија	17
Естонија	11
Персија	8
Данска	4
Норвешка	2
Остало	182
Укупно	34.303

Прилог 2: Број самосталних према држављанству (1933. година)¹

Држављанство	Самостални
Чехословачка	2.198
Италија	1.544
Русија	1.350
Мађарска	1.061
Аустрија	907
Пољска	481
Албанија	333
Грчка	296
Немачка	243
Бугарска	205
Турска	196
Румунија	189
САД	128
Француска	57
Швајцарска	39
Енглеска	28
Шпанија	21
Персија	21
Данска	8
Холандија	6
Белгија	6
Норвешка	4
Остало	99
Укупно	9.420

¹ Прилози 1 и 2 према: М. Kolar-Dimitrijević, н.д., 123-125.

Прилог 3: Таблица следовања за ратне заробљенике према врсти рада на коме су запослени, од 6. јуна 1945¹

ЧЕГА	I	II	III	IV ²
1. хлеба	300	400	600	900
2. пасуља или грашка или гершла, макарона, гриза брашна	100	150	150	180
3. маст или уље или лој	20	25	25	25
4. соли	20	20	20	20
5. брашна за запршку	20	20	20	20
6. алеве паприке	1	1	1	1
7. црног лука	10	10	10	10
8. сирћета	2 sl.	2 sl.	2 sl.	2 sl.
9. мармеладе	20	20	20	20
10. сурогата кафе, зашећерено	20	20	20	20
11. меса 1 пута недељно 200 г. или просечно дневно 28,5 грама				
Према предњем да је оброк хране дневно калорија:	1.532	2.026	2.474	2.542

Прилог 4: Таблица следовања обичног оброка људске хране, од 1. јуна 1945 (примењена на заробљенике од 27. јуна 1945)³

Ред. бр.	ЗА	Ч Е Г А	Колико грама	
1	Цео дан	хлеба обичног	900	
2	Доручак	кафене конзерве	45	
3	Ручак и вечеру	меса говеђег	200	
4		варива	200	
5		А	зелен за супу	10
6		Н	масти свињске	30
7		И	соли сланика	25
8		Ч	брашна за запршку	25
9		А	црног лука	20
10		З	паприке	1
11			сирћета сантилитара	2

¹ АЈ-17-2-2, Наредба бр. 2646, 6.6.1945 (сачувано и у: АЈ-642-10-33, предмет I бр. 2201, 6.6. и 11.6.1945).

² I – заробљеници који нису распоређени на рад, него су због издржавања казне и сл. беспослени у логору; II – на лакој раду у логору или ван, као и болесници; III – средње тешки радови (индустрија и сл.); IV – тешки радови (пољопривредни, рударски, шумски, на прузи, обалски итд).

³ АЈ-4-18-177, акт Одељења исхране Главне интендантуре МНО ДФЈ, бр. 2550, 1.6.1945

Прилог 5: Таблица следовања људске хране, крај 1946¹

Ред. бр.	С Л Е Д У Ј Е Д Н Е В Н О	ОСНОВНИ ДНЕВНИ ОБРОЦИ					
		Заробљеници здрави Z/I.		Заробљеници болесници В/I.		Заробљеници тешки болесници В/П.	
		Грама	Калор.	Грама	Калор.	Грама	Калор.
1.	Хлеба војничког	600	1398	200	467	300	700
2.	Хлеба белог	-	-	300	720	300	720
3.	Млека	-	-	150	105	300	210
4.	Сира полумасног (масноће 20%)	-	-	40	112	60	168
5.	Шећера - за доручак	35	140	35	140	25	100
	- за остало	-	-	30	120	40	160
6.	Воћа свежег домаћег	-	-	50	25	150	75
7.	Кафене конзерве без шећера	10	-	10	-	10	-
8.	Мармеладе	-	-	50	120	50	120
9.	Варива (пасуља)	150	486	200	648	200	648
10.	Месо - говеђе свеже са костима	14	17	300	375	300	375
	- конзервирано без костију	50	165	50	165	-	-
11.	Масти свињске или уља	30	270	60	540	70	630
12.	Брашно пшенично – хлебно	30	111	80	296	90	333
13.	Лук црни – свежи	10	5	20	10	20	10
14.	Паприка алева	-	-	1	-	1	-
15.	Сирће	5	-	10	-	10	-
16.	Со – сланик	20	-	20	-	20	-
17.	Салата свежа зелена	50	8	100	16	100	16
18.	Зелен за супу	5	2	10	3	10	3
19.	Парадајз густо укуван	-	-	5	1	5	1
20.	Квасац – герма	-	-	0,5	-	0,5	-
	С В Е Г А		2.602		3.863		4.269

Прилог 6: Таблица замене артикала људске хране, крај 1946. године²

Р. бр.	Грама	Шта	Чиме	100 гр.		садр жи:	
				Грама	Калорија	Вита А	Вита Ц
1	100	Хлеба војничког обичног	1. двопека обичног	60	380	-	-
			2. хлеба белог	90	240	-	-
			3. брашна пшеничног	70	370	-	-
			4. брашна кукурузног	70	350	-	-
2	100	Хлеба белог	1. двопека белог	60	376	-	-
			2. хлеба белог бисквитираног	80	280	-	-
			3. кекса	80	280	-	-
			4. брашна пшеничног белог	70	360	-	-

¹ АЈ-106-31-50, акт МУП ФНРЈ, Одељења за ратне заробљенике, 21.3.1947.

² Исто.

			5. пецива белог	80	285	-	-
3	100	Млека свежег	1. млека киселог 2. јогурта 3. млека кондензованог са 35% шећера 4. млека у праху необраног 5. павлаке скорупа свежег 6. јаја 7. сира белог тврдог полумасног	100 100 30 15 30 1 ком. 40	58 58 245 488 244 76 280	++ + + - ++ +++ +	++ ++ + - + + -
4	100	Сира полумасног (са 20% масти)	1. сира белог тврдог полумасног 2. качкаваља старога масног 3. сира посног – урде 4. млека свежег 5. павлаке свеже 6. путера 7. јаја 8. качкаваља младог масног 9. сира масног	100 70 150 500 125 40 2 ком. 90 80	280 446 200 70 244 800 152 390 400	+ - - +++ ++ +++ +++ + +	- - - ++ - - - - -
5	100	Шећера	1. меда природног 2. меда вештачког 3. сирупа од меласе 4. слатког воћног сулца 5. бонбона 6. чоколаде 7. алва (ћетен)	120 120 130 130 100 80 70	330 330 300 300 400 500 600	- - - - - - -	- - - - - - -
6	100	Воћа свежег	1. јабука свежих 2. крушка свежих 3. кајсија свежих 4. бресака свежих 5. шљива свежих 6. смокава свежих 7. дуња свежих 8. ораха у љусци 9. бадема у љусци 10. грожђа свежег 11. јагода свежих и сл. воћа или трешања 12. поморанџи 13. лубеница 14. диња 15. маслинки 16. сувог воћа (јабука и сл) 17. пекмеца 18. компота 19. воћног сока (безалкохолног) 20. сувог грожђа 21. сувих шљива 22. сувих смокава	100 100 100 100 100 90 120 30 30 100 100 200 300 200 30 30 30 30 30 20 30 25	50 50 50 50 50 70 30 265 225 65 34 20 21 30 200 250 232 225 240 300 260 242	- - - - - - - - - - - + - - + - - - - - - - -	+ + + + + + ++ ++ ++ + ++ +++ + ++ + + + + + + + +
7	20	Кафене конзерве без шећера	1. кафеног сурогата без шећера 2. праве кафе пржене 3. чаја правога 4. чаја липовог 5. чаја воћног или биљног 6. ципцвара – пшенично брашно масти и лука 7. качамак – кукурузног брашна масти и лука	20 10 3 5 7 100 10 5 100 10 10	- - - - - 370 900 50 350 900 50	- - - - - - - + - - +	- - - ++ ++ - - - - - +

			8. запрж. чорба – пшенич. брашна и масти	35 10	370 900	- -	- -
			9. попара – хлеба и масти	100 10	23 900	- -	- -
			10. чорба – кромпира масти	200 10	90 900	++ -	++ -
			брашна и белог лука	10 1	370 50	- -	- +
			11. чорба – пиринча или гершле- прекрупа	40 10	350 900	- -	- -
			масти и црног лука	5	50	+	+
			12. мармеладе или пекмеца	60	240	-	-
			13. меда	30	330	-	-
			14. сира полумасног	60	280	+	-
			15. суве сланине	40	750	-	-
			16. сувих шљива	100	260	-	+
			17. кобасица или саламе	50	330	-	-
			18. кафених конзерви са 60% шећера	45	100	-	-
8	100	Мармелада	1. пекмеца од шљива	100	232	-	-
			2. сувих шљива	100	260	-	-
			3. сувих смокава	90	242	-	+
			4. сувог воћа (јабука и сл)	90	251	-	-
			5. компота	100	325	-	-
			6. воћног сока (малиновог или сл)	90	240	-	-
			7. меда	75	320	-	-
			8. воћа свежег (јабука и сл)	500	50	-	+
			9. цемова разних	100	240	-	-
			10. мака за колаче	20	-	-	-
9	100	Варива	1. пасуља у зрну или брашну	100	324	-	-
			2. грашка у зрну или брашну	90	360	-	-
			3. сочива у зрну или брашну	90	343	-	-
			4. боба у зрну или брашну	100	342	-	-
			5. соје у зрну или брашну	80	400	-	-
			6. проса љуштеног	110	290	-	-
			7. хељде љуштене	110	290	-	-
			8. пиринча	90	350	-	-
			9. гершле од јечма или пшенице	90	340	-	-
			10. прекрупо-каше од житарица	90	340	-	-
			11. пахуљице од зоби или житар.	90	340	-	-
			12. гриза пшеничног	90	360	-	-
			13. гриза кукурузног	90	350	-	-
			14. брашна пшеничног	90	370	-	-
			15. брашна кукурузног	90	350	-	-
			16. сувог теста ма које врсте	90	350	-	-
			17. кромпира	400	90	++	++
			18. келерабе корена	600	40	-	++
			19. репе за јело ма које врсте	600	50	-	++
			20. шаргарепе – мркве	600	40	+++	++
			21. бораније зелене	500	40	-	++
			22. грашка зеленог	400	72	-	++
			23. патлиџана плавог	700	21	-	++
			24. парадајза црвеног или белог	700	21	+++	+++
			25. боба зеленог	400	70	-	++
			26. паприке бабуре	700	35	-	+++
			27. купуса свих врста	700	30	++	++
			28. кеља свих врста	700	30	-	-
			29. карфиола свих врста	700	31	нема	нема
			30. блитве листића	700	35	+	+++

			31. спанаћа	700	35	+++	+++
			32. коприве младе	700	30	++	+++
			33. празилука	700	30	-	++
			34. тиквица	700	21	-	-
			35. бундеве	700	30	-	+
			36. зеља питомог или дивљег	700	35	++	+++
			37. купуса киселог	500	20	-	++
			38. која (?) киселог	500	20	-	+++
			39. паприке бабуре киселе	500	35	-	+++
			40. репе киселе	500	35	-	++
			41. бораније конз. слане или киселе	500	40	-	+
			42. грашка конз. сланог или киселог	500	50	-	+
			43. поврћа мешаног конзервираног сланог или киселог	500	40	-	-
			44. поврћа сувог конзервираног	100	200	-	-
			45. жилијена сушеног	100	200	-	-
			46. гљива белих сувих	150	215	-	-
			47. пшенице у зрну или ражи	120	250	+	-
			48. кукуруза у зрну	120	321	+	-
			49. кромпира сушеног	100	304	-	-
			50. млека свежег само за болеснике	400	70	+++	++
			51. мармеладе	100	240	-	-
			52. парадајза густог куваног	110	20	+	-
10	100	Меса говеђег (са костима)	1. меса свежег или смрзнутог овчјег или козјег	100	130	+	+
			2. меса свежег или смрз. свињског	80	200	+	+
			3. меса свежег димљеног – говеђе, овчје, козје	70	200	-	-
			4. меса сушеног димљеног свињског	60	240	-	-
			5. кобасица сушених	60	330	-	-
			6. саламе	60	330	-	-
			7. шунке без костију	50	263	-	-
			8. сланине димљене	50	750	-	-
			9. рибе свеже	150	200	-	-
			10. рибе сољене	100	120	-	-
			11. рибе сушене	60	200	-	-
			12. чварака	70	200	-	-
			13. сланине свеже	70	600	-	-
			14. месних конзерви без костију	70	230	-	-
			15. меса свињског конз. без костију	60	300	-	-
			16. рибе конзервиране у уљу	70	200	+	-
			17. меса од домаће живине свежег	90	133	+	-
			18. меса изнутрица (бубрег и сл)	100	100	++	-
			19. меса од дивљачи	110	90	+	-
			20. сира полумасног	80	280	+	-
			21. јаја	2 ком.	152	+++	-
			22. пихтије (хладотине)	140	70	-	-
			23. кобасица свежих	80	200	-	-
			24. конзерви од меса, варива или поврћа	90	180	-	-
			25. паштета од цигерике	80	200	-	-
			26. меса телећег	90	140	+	+
11	100	Меса конзервира- ног (без костију)	1. сланине суве	60	750	-	-
			2. кобасица сувих	70	330	-	-
			3. саламе	70	330	-	-
			4. шунке без костију	60	263	-	-
			5. сувог димљеног меса (пастрме)	80	200	-	-
			6. сувог свињског димљеног меса	70	240	-	-
			7. масти свињске	25	900	-	-
			8. маргарина	30	800	+	+

			9. бутера	30	800	+++	-
			10. сира полумасног	90	280	+	-
			11. јаја	2 ком.	152	+++	-
			12. мармеладе	80	240	-	-
			13. меда	50	330	-	-
			14. чоколаде	33	500	-	-
			15. алве (нетен)	40	600	-	-
			16. рибе конзервирани у уљу	90	200	+	-
12	10	Масти свињске	1. уља за јело	10	900	-	-
			2. сала сировог	12	680	-	-
			3. лоја топљеног	10	900	-	-
			4. лоја сировог	15	600	-	-
			5. масти кокосове	10	800	-	-
			6. сланине свеже	15	600	-	-
			7. маргарина	10	800	+	-
			8. бутера	10	800	+++	-
			9. масла домаћег	10	800	+++	-
			10. кајмака зрелог	20	500	++	+
			11. масти синтетичке	20	500	-	-
13	100	Брашна пшеничног хлебног	1. брашна белог пшенич. оштрог	80	360	-	-
			2. гриза пшеничног	80	360	-	-
			3. концентрат суп-пире од грашка	по	упуту	о упо	треби
			4. концентрат суп-пире од житар.	по	упуту	о упо	треби
			5. брашна раженог	100	350	-	-
			6. брашна кукурузног	100	350	-	-
14	10	Лука црног свежег	1. лука црног сушеног	5	100	-	-
			2. лука црног у праху	1	-	-	-
			3. лука белог свежег	5	50	-	-
			4. лука белог сушеног	2,5	100	-	-
			5. лука белог у праху	1	-	-	-
			6. празилука	20	30	-	+
			7. лука црног младог	20	30	+	+
			8. лука белог младог	20	30	-	+
15	1	Алве паприке	1. бибера у зрну или млевеног	1	-	-	-
			2. паприке тучане	1	-	-	+++
			3. паприке у мехуни свеже	15	-	-	+++
			4. паприке у мехуни суве	1	-	-	++
			5. лорбера	0,2	-	-	-
			6. кима или цимета	1	-	-	-
			7. слачнице у праху	0,3	-	-	++
			8. рена	3	-	-	++
16	10	Сирћета	1. сирћета винског	10	-	-	-
			2. сирћета алкохолног	10	-	-	-
			3. лимунтуса	2	-	-	-
			4. лимунова свежих ком. ¼	0,25	-	-	+++
17	10	Соли	1. соли из Креке	10	-	-	-
			2. соли морске	12	-	-	-
18	100	Салате свеже	1. салате главичасте	100	16	-	++
			2. салате лиснате	100	16	+	++
			3. купуса слатког	100	30	++	+++
			4. купуса киселог	80	20	-	++
			5. цвекле	80	30	+	+++
			6. паприке бабуре	60	35	-	+++
			7. паприке љуте свеже	5	-	-	+++
			8. паприка кисела	60	20	-	+++
			9. краставаца свежих	120	14	-	++
			10. краставаца киселих	120	10	-	+++
			11. парадајза свежег	100	21	+++	+++
			12. парадајза киселог	100	20	++	+++

			13. ротквица - ротки	100	25	-	++
			14. лука црног младог	100	30	+	++
			15. лука црног свежег	100	50	+	+
			16. лука белог свежег	50	50	-	+
			17. лука белог младог	100	30	-	++
			18. празилука	100	30	-	++
			19. воћа свежег домаћег	100	50	-	+
			20. витамина „С“	по	упуту	о упо	треби
19	10	Зелени за супу	1. целер листа	10	-	-	++
			2. першун листа	10	-	-	++
			3. пашканат листа	10	-	-	++
			4. целер корена	10	-	-	+
			5. першун корена	10	-	+	+
			6. пашканат корена	10	-	+	+
			7. шаргарепе - мркве	10	-	+++	++
			8. мирођије	10	-	-	+
			9. рена	5	-	-	++
			10. корења мешаног	10	-	-	-
20	10	Парадајза куваног	1. парадајза свежег	25	21	+++	+++
			2. парадајза конзервираног целог	30	30	-	+++
21	10	Кафе праве пржене	1. кафеног сурогата	20	-	-	-
			2. чаја правог	3	-	-	-
			3. чаја липовог	5	-	-	-
			4. чаја биљног ма којем врсте	5	-	-	++
			5. чаја воћног	8	-	-	++
			6. какао у праху	15	500	-	-
			7. лимунаде у праху	10	-	-	-
			8. оранжаде у праху	10	-	-	-

Прилог 7: Таблица следовања људске хране за ратне заробљенике на територији ФНРЈ, од 26. марта 1948. године¹

ред. бр.	С Л Е Д У Ј Е Д Н Е В Н О	Основни дневни оброци			
		Заробљеници здрави и болесни у амбуланци Z/I		Заробљеници на лечењу у болници В/І	
		Грама	Калор.	Грама	Калор.
1.	Хлеба - црног - белог	700	1631	500	1165
		-	-	100	240
2.	Млека	-	-	100	70
3.	Сира полумасног (масноће 20%)	-	-	40	112
4.	Шећера - за доручак	20	80	20	80
	- за остало	-	-	10	40
5.	Кафе сурогат	10	-	10	-
6.	Мармеладе	-	-	20	48
7.	Варива	150	486	200	648
8.	Меса свежег са костима	14	17	100	125
9.	Маси свињске или уља	20	180	40	360
10.	Брашна пшеничног хлебног	30	111	30	111
11.	Лука црног свежег	10	5	10	5
12.	Паприке алеве	-	-	1	-
13.	Сирћета	3	-	3	-
14.	Соли – сланика	15	-	15	-
15.	Салате свеже зелене	50	8	50	8

¹ АЈ-25-87-219, акт МУП-а ФНРЈ, IX Одељења (за ратне заробљенике), бр. 5700, 26.3.1948.

16.	Зелени за супу	5	2	5	2
17.	Парадајз густо укуван	-	-	5	1
18.	Квасац - за мешење хлеба	-	-	1,5	-
	- за пециво	-	-	0,5	-
С В Е Г А			2.520		3.015

Прилог 8: Преглед резултата о спровођењу у живот упутства пов. бр. 1905/49 и решења бр. 4271/49 код савезних ресора¹

	Категори- зација		Ревидира- но уговора		Нових уговора		Допун- ских уговора		Личних картона		Статис- тичких прегледа	
	До 29.9.1949.	До 31.10.1949.	До 29.9.1949.	До 31.10.1949.	До 29.9.1949.	До 31.10.1949.	До 29.9.1949.	До 31.10.1949.	До 29.9.1949.	До 31.10.1949.	До 29.9.1949.	До 31.10.1949.
Министарство тешке индустије	337	7	139	7	18	2		1				
МНО	253		2	11	2	1		1	20	52		
Главна геодетска управа			4						3			
Министарство рударства	57	106	13	1		1	1					
Министарство пошта	7			2		6		1	2	10		3
Министарство саобраћаја	7		2								1	
Комитет за кинематографију	8		3						2			
Министарство лаке индустије	60	4	1	21	1	1	13			35		
Комитет за заштиту народног здравља	3		1	1				1			1	
Министарство грађевина	23		2	3	2	3		1				
Комитет за фискалтуру	2		1									
Министарство електропривреде	95		7	15	2	5						
Комитет за радиодифузију	140			44		5				125	1	
Министарство пољопривреде	6			1								
Министарство железница	137								1			
Министарство поморства	6					2						
Савезна планска комисија					1							
УКУПНО:	1.141	117	175	106	26	26	14	5	28	222	4	3

¹ АЈ-19-211-1789, акт Министарства рада ФНРЈ пов. бр. 6282/49, 19.11.1949, Извештај КДК (табела састављена 10.11.1949).

Прилог 9: Преглед резултата о спровођењу у живот упутства пов. бр. 1905/49 и решења бр. 4271/49 код народних република¹

	Категори- зација		Ревиди- рано уговора		Нових уговора		Допун- ских уговора		Личних картона		Статис- тичких прегледа		Дозвола за рад	
	До 29.9. 1949.	До 31.10.1949.	До 29.9. 1949.	До 31.10.1949.	До 29.9. 1949.	До 31.10.1949.	До 29.9. 1949.	До 31.10.1949.	До 29.9. 1949.	До 31.10.1949.	До 29.9. 1949.	До 31.10.1949.	До 29.9. 1949.	До 31.10.1949.
Србија	34	99	11	14	6	7			1	5			20	37
Хрватска	37	92	45	36	8	2		2	133	19	1	2		
Словенија	12	91		1	14	2				4				
БиХ	46	143	35	6	4	3			13	4		3	8	13
Македонија	7	53			8			7						
Црна Гора	8	4	1	1						9				
УКУПНО:	144	482	92	58	40	14		9	147	41	1	5	28	50

Прилог 10: Однос динара према страном новцу (најзначајније светске валуте и валуте земаља из којих долазе страни стручњаци) 1946. и 1950. године²

Земља	Валута	Јединица стране валуте	Динара 1946. године	Динара 1950. године
САД	долар	1	50	50
В. Британија	фунта	1	200	140
Швајцарска	франак	100	1.072 1.160 (од јуна 1946)	1.143,43
СССР	рубља	1	9,44	9,44 ³
ЧСР	круна	100	100	100
Бугарска	лев	100	10	17,55
Аустрија	шиллинг	100	100	500
Мађарска	форинта	100	425	425

¹ Исто.

² АНБ, 1/III, Историјска архива, дос. 385, Распис Народне банке ФНРЈ, Главне централе, бр. 184/78, 16. 10. 1946 (упутства за обављање послова купопродаје ефективних страних валута); *Сл. лист ФНРЈ*, 8/46; исто, 52/46; исто, 93/46; АЈ-11-98-319, Предлог девизног неробног плана за 1950. годину, курсна листа, акт XVIII-пов. бр. 11206, 5.11.1949.

³ Тај курс је био само обрачунски и пре прекида односа (пошто се рубљом није могло трговати), да би потом представљао само фикцију. Такав курс СССР није признавао већ је, после деноминације од децембра 1947. године, рубљу вредновао са 4,2 динара, а почетком 1948. године са 6 динара. АНБ, 1/III, Историјска архива, к. 385-2, акт бр. 8876/I, упућен Војној мисији СССР у Београду, 24.5.1945. и акт Девизне дирекције, 6.7.1945; *Југословенско-совјетски односи...*, 267-269.

Италија (и зона А СГТ)	лира (лира „А“ ¹)	100	30 15 (од нов.1946) 10 (од марта 1948)	10
СГТ (зона Б)	лира „Б“ ²	100	30	10
Немачка	рајхсмарка	100	60 200 (1948. год.)	-
Немачка	марка (западна зона) ³ марка (источна зона)	100	-	1.190,48 1.200

Прилог 11: Утрошак девизних динара по девизном неробном плану Министарства рада на име слања уштеђевине страних радника и стручњака – први квартал 1948⁴

Земља	Валута	Одобрено валуте за I тримесечје	Утрошено валуте	Остало неутрошено (у динарима)
Немачка (западна зона)	САД долар	40.762	31.392	468.500
Немачка (источна зона)	немачка марка	478.512	72.656	4,869.840
ЧСР	круна	321.900	206.022	115.878
Мађарска	форинта	537.979	265.620	1,157.525
Француска	франак	1,291.960	134.408	219.588
Италија	лира	93,437.500	82,687.019	1,080.048
Холандија	гулден	955	0	18.000
Аустрија	шиллинг	110.520	102.933	37.935
Шведска	круна	3.882	0	53.991
Бугарска	лев	13,489.112	9,110.560	962.498
Разне земље	САД долар	11.885	53	591.600
	УКУПНО (динара):	око 23,709.442	око 14,134.039	9,575.403

¹ Издање Банке Италије (Banca d'Italia).

² Издање Господарске банке за Истру, Ријеку и Словеначко приморје.

³ У тренутку валутне реформе у Немачкој (18.6.1948) курс према динару био је 100 ДМ за 1.500 динара. АЈ-106-107-135, белешка, 2.11.1948.

⁴ АЈ-25-155-408, акт пов. бр. 3746, 11.4.1949.

Прилог 12: Картон иностраних стручњака, 1949. година (аверс и реверс)¹

Ustanova- poduzeće i mjesto rada		Hemiska indé "Zorka" Šabac.		KARTON INOZEMNIH STRUČNJAKA		Struka		Obiljež. X
Prezime, ime i (očevo ime) <u>Dr. Hans /Wilhelm/ Düning</u>		Datum				Bračno stanje i broj djece		
Rođenja		mjesto		Broj članova obitelji koji se nalaze u F N R J (žena, djeca, otac i majka)		Osnovna specijal.		
zemlja		Nemačka		Adresa obitelji u inozemstvu		oženjen troje dece		Žena i troje dece i majka
Narodnost		nemačke		Adresa stručnjaka		Bitterfeld, Schiller		
Državljanstvo		nemačko		Zdravstveno stanje		Straße 27		
Školska nao- bramba i stručna sprema		realna gimnazija i fakultet (na Doktor hemije universitetu)		Plaće i, dodaci.		Dinara 10.000.- Аконтација		
VRIJEME ŠKOLOVANJA, RADA, SLUŽBE I BORAVKA								
Godina od - do			Mjesto			Šta je radio		
1908-1911. 1911-1919. 1920-1926.			Elberfeld. " Bonn i Köln a.R.			osnovna škola realna gimnazija Fakultet hemiska grupa (na universitetu) 1/dao ispite iz anogranske i analitičke hemije 2/dao ispite iz organske hemije, fizike i elektr. hemije, praktikum, fiz. i elektr. hemija, član udruže- nja nemačkih hemičara dao doktorata iz hemije fizike i elektro hemije i fizike.		

Obrazac VII/39 Tipografija — 48 — 2891 Izdane invariantskog knjižarstvom grad. Beograd - Zagreb

Datum dolaska u FNRJ i iz koje zemlje	Datum stupanja na dužnost	Kako je stručnjak uposlen (Razni zaposlenik, oslobođeni zaposlenik, emigrant, anglovan i t. d. - Koje poslove radi)	S kime, kada i za koje vrijeme je sklopljen ugovor o radu
14.XI.47	15.XI.1947.	angažovan kao doktor hemije viši specijalist u organoj i anogranskoj grani /novator/ od Ministarstvo lake industrije FNRJ	./.
Važniji poslovi na kojima je radio kao stručnjak i koliko vremena		1927-1929 samostalnu fabriku kosmetički sredstava 1929-1932 doktor hemije, šef-pogona lak i materijal umetnosti 1932-1933 " " /kolorista/ 1933-1934 " " farbanje špfova i apretura 1934-1937 " " šef pogona u tekstilnoj struci 1937-1947 " " šef pogona kod I.G. Farben Ind. Bitterfeld (šef odeljenja)	
Napomene		Lični opis	
		Stas <u>средњи</u>	
		Kosa <u>плав</u>	
		Lice <u>овално</u>	
		Очи <u>плав</u>	
		Nos <u>правилан</u>	
		Вркови <u>брије</u>	
		Osobiti znakovi <u>Носи наочаре</u>	
		Broj lične legitim. - pasoša <u>9070</u>	
		U <u>Šarcu</u> dan <u>19 aprila 1949.</u>	
		<i>Hans Düning</i> Vlastoručni potpis	

¹ AJ-10, Персонално, ф. 9, (A-L), досије X. Дининг.

Прилог 13: Трансферни лист (прва страна)¹

AJ-25-165-438
12

ISPRAVKE SE ZVANICNO OVBRAVAJU U MINISTARSTVU RADA FNRJ
630

MINISTARSTVO RADA FNRJ

LIST ZA TRANSFER UŠTEDEVINA

Prezime i ime stranog stručnjaka ili radnika Schneider K. Karl

Resor gde je zaposlen Ministarstvo Železnica FNRJ

Ugovor registrovan kod Ministarstva rada FNRJ pod --- br. 14206 --- reg broj -3252/538

od 26. XII. 1949 god. Ispravljeno na: 23. 33
Def otseta za strani radnik snagu: 100%

Razvrstan u II (druzi) grupu

Osnov za transfer din. 6.500.- (šest hiljada pet stotina dinara)

Odobren ^o za transfer 23,33 ^o (trideset / trideset tri / 100)

Ugovor važi od 1. oktobra 1949 do 31. marta 1950 god.

Korisnik doznake sinu Schneider Reinholdu

adresa Momaška, Berlin, Malenke, Gessenerstrasse 53 - engleski sektor

Datum	Iznos transfera u dinarima	Potvrda Narodne banke FNRJ		Primedba
		Datum	Potpis službenika	
31. Dez. 1949	2.166.-	31. Dez. 1949	<i>[Handwritten signature]</i>	za godišnjak
25. I. 50	2.166.-		<i>[Handwritten signature]</i>	Za januar 1950 god.
17. II. 50	2.166.-		<i>[Handwritten signature]</i>	Za mesec febr. 1950 god.
3. III. 50	2.166.-		<i>[Handwritten signature]</i>	Za mesec marta 1950 god.
29. IV. 1950	2.166.-	29. IV. 1950	<i>[Handwritten signature]</i>	za april
30. V. 1950	2.166.-	30. V. 1950	<i>[Handwritten signature]</i>	maj (2.4.18.94)
10/VI 50	2.166.-	10/VI 1950	<i>[Handwritten signature]</i>	junij (2.4.18.94)
11/VI 50	2.166.-	11/VI 50	<i>[Handwritten signature]</i>	Julij (2.4.18.94)

Okrenit

¹ AJ-25-165-438, предмет бр. 6022, 19.7.1950.

Прилог 14: Трансферни лист (Друга страна)¹

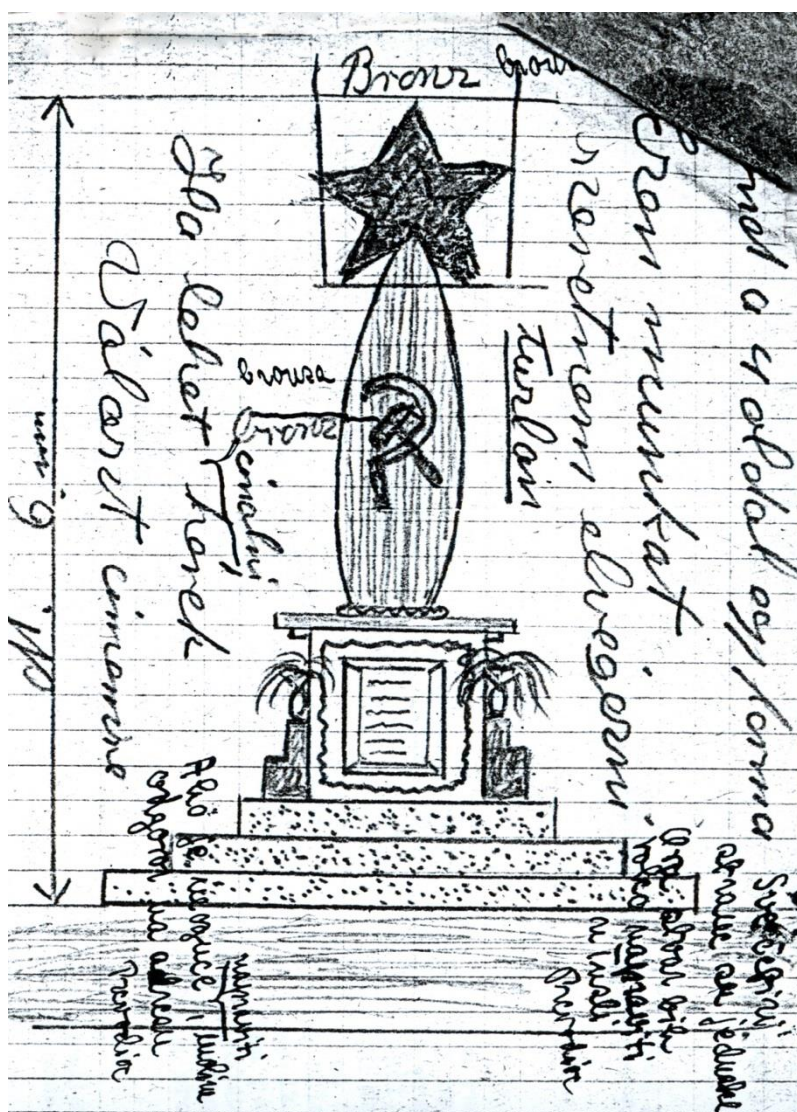
Datum	O P I S P R O M E N A
	<p style="text-align: center;">Седиште банке је у Београду. Централна банка филијала за Србију</p> <p style="text-align: right;">Директор /Ив.В.Сутрата/</p> <p>Prema odobrenoj dopuni ugovora od strane Ministarstva rada FNRJ broj 4740/50 od 29. IV. 1950, produžuje se rok trajanja ugovora od 1. aprila 1950 god. do pribavljanja urednih putnih isprava za odlazak iz zemlje, a najdalje do 31. jula 1950. godine. Osnov za transfer, procenat i korisnik doznake ostaju isti.</p> <p>Beograd 29. IV. 1950</p> <p style="text-align: right;">Šef oteka za radnu snagu /Bran Djuro/</p>
	<p>Na znanje:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Istekom meseca gubi se pravo na transfer za protekli mesec 2) Prilikom odlaska stranog stručnjaka — radnika iz FNRJ, Narodna banka FNRJ pri zameni novca na osnovu putne isprave, oduzima ovaj list i kao poništen dostavlja Ministarstvu rada FNRJ. 3) Bez ovog lista, strani stručnjak — radnik ne može slati svoju uštedevinu.

¹ Исто.

Прилог 15: Заглавље аката *Клуба немачких трудбеника* у Новом Саду¹

Прилог 16: Скица споменика у Тузли²

¹ АЈ-25-165-438, акт бр. 3653, 25.3.1950.

² АЈ-25-158-424, преписка о предлогу споменика Ф. Розе, 18.12.1947-28.12.1948.

СКРАЋЕНИЦЕ

- АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
- АЕГ (АЕГ) – Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (Опште електрично друштво, Берлин)
- АЈ – Архив Југославије
- АКМО – Аутономна Косовско-метохијска област
- АНБ – Архив Народне банке
- АНТИФА – антифашистички одбор(и) (Antifaschistischer Ausschüsse)
- АП – Аутономна покрајина
- АС – Архив Србије
- АФЖ – Антифашистички фронт жена
- В/І – болесни [заробљеници] прве групе [класификација при расподели хране]
- В/ІІ – тешко болесни [заробљеници] друге групе [класификација при расподели хране]
- б.б. – без броја
- БДП (GDP) – бруто домаћи производ (Gross domestic product)
- БКП – Бугарска комунистичка партија
- БНП (GNP) – бруто национални производ (Gross national product)
- БНД – бруто национални доходак
- бр. (или) br. – број
- БРП(к) - Българската работническа партия – комунисти (Бугарска радничка партија – комунисти)
- В. Британија – Велика Британија
- в.д. – вршилац дужности
- VDS – Der Verband Deutscher Studentenschaften (Савез немачких студентских организација)
- ВКВ – висококвалификован
- Vol. – Volume (том, свезак)
- г. – грам(а)
- G.m.b.H – Gesellschaft mit beschränkter Haftung (друштво са ограниченом одговорношћу)
- ГНО – Градски народни одбор
- ГНООВ – Главни народноослободилачки одбор Војводине
- год. (или) god. – година
- GCMF – George C. Marshall Foundation (Фондација Џорџа Маршала)
- ГУЛАГ – Главное управление лагерей (Главна управа логора)

ГУПВИ (GUPVI) – Главное управление по делам военнопленных и интернированных
(Главна управа за послове ратних заробљеника и интернираца)

д.д. – деоничко друштво

ДИБ – Државна инвестициона банка, Београд

DM – немачка (западна) марка, *дојчемарк* (Deutsche Mark)

док. – документ

дос. – досије (архивски)

др – доктор

др. – други

ДР Немачка – види НДР

ДУНД – Државна управа народних добара

ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија

ДХБ – Државна хипотекарна банка, Београд

Ed. – Editor, Edition (издавач, издање)

ЕЛАС – Ellinikos Laïkos Apeleftherotikos Stratos / Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (Грчка народноослободилачка армија)

електроприв. – електропривреда

ERP – European Recovery Program (Европски програм за обнову)

ЕУКОМ (EUCOM) – Европска команда оружаних снага САД (United States European Command)

Ж.У. бр. – Железничка управа, број [ознака на документима]

Z/I – здрави [заробљеници] прве групе [класификација при расподели хране]

ИАБ – Историјски архив Београда

ИАН – Историјски архив Ниш

ИБ – Информбиро или Коминформ (Информациони биро комунистичких и радничких партија)

IBRD – International Bank for Reconstruction and Development (Међународна банка за обнову и развој)

ИиТ – инжењери и техничари

ing. – инжењер

инд. – индустрија

инж. - инжењер

ИОНО – Извршни одбор Народног одбора

ИНО – Извршни Народни одбор

ИОГН – Извршни одбора града Ниша

IRBM – Intermediate-range ballistic missile (балистичке ракете средњег домета)

итд. – и тако даље

и т. сл. – и томе слично

ЈА – Југословенска армија

ЈАТ – Југословенски аеротранспорт

јерм. – јерменски

ЈИК банка – Југословенска извозна и кредитна банка, Београд

ЈНОФ – Јединствени народноослободилачки фронт (Југославије)

Јг. – Junior (млађи, у личним именима)

ЈСРНЈ – Јединствени синдикат радника и намештеника Југославије

ЈСЈ – Јединствени синдикати Југославије

к. (к.) – кутија [архивска]

К. бр. – Кабинет, број [ознака на документима]

КВ – квалификован

кг – килограм(а)

КДК – Комисија државне контроле ФНРЈ

КЈ – Краљевина Југославија

књ. – књига

ком. – комада

Коминформ – Комунистички информациони биро (види: ИБ)

КНОЈ – Корпус народне одбране Југославије

Космет – Косовско-метохијска област

КП – комунистичка партија

КПИ – Комунистичка партија Италије

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

КПМ – Комунистичка партија Мађарске

КПЧ – Комунистичка партија Чехословачке

КСХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

лат. – латински

М бр. - Министарство бр. [ознака на документима]

МИП – Министарство иностраних послова ФНРЈ

МНО – Министарство народне одбране ФНРЈ

МР НРС – Министарство рада НР Србије

МУП – Министарство унутрашњих послова ФНРЈ

нап. – напомена

NASA– North American Space Agency (Северноамеричка свемирска агенција)

н.д. – наведено дело
НДХ – Независна Држава Хрватска
НДР (DDR) – Немачка Демократска Република (Deutsche Demokratische Republik)
НК – неквалификован
НКВД – Народный комиссариат внутренних дел (Народни комесаријат унутрашњих послова СССР)
НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије
№ - број
НОВ и ПОЈ – Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије
НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије
НОГН – Народни одбор града Ниша
НОВ – Народноослободилачка борба
НОЈ – Народна омладина Југославије
НОП – Народноослободилачки покрет
нпр. – на пример
НР – народна република
НФЈ – Народни фронт Југославије
ОЕЕС – The Organisation for European Economic Co-operation (Организација за европску економску сарадњу)
ОЗНА – Одељење за заштиту народа
ОНО – Обласни народни одбор
ОРА – омладинска радна акција
Оп. бр. – Оперативно [одељење], број [ознака на документима]
Ор. бр. – Организационо [одељење], број [ознака на документима]
Перс. бр. – Персонално [одељење], број [ознака на документима]
ПК - полуквалификован
ПК НРС – Планска комисија Народне Републике Србије
пов. – поверљиво
PoW – Prisoner of War (ратни заробљеник)
подв. – подвукао
прир./прir. – приредио/-ла/-ли
РАФ – Краљевско ваздухопловство (Royal Airforces)
РМ – рајхсмарка (Reichsmark)
рус. – руски
s.a. – sine anno (без године)

САД – Сједињене Америчке Државе
св. – свеска
s.d. – sine dato (без датума)
СДП (SPD) – Социјалдемократска партија Немачке (Sozialdemokratische Partei Deutschlands)
СЕВ (СЭВ) – Савет за узајамну економску помоћ (Совет экономической взаимопомощи)
СЈПН (SED) – Социјалистичка јединствена партија Немачке (Die Sozialistische Einheitspartei Deutschlands)
СКВ (АСС) – Савезничко контролно веће (Allied Control Council)
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СКП(б) – Свесавезна комунистичка партија (большевка)
sl. – сантилитар (центилитар)
сл. – слично
Сл. лист – Службени лист
СНО – Срески народни одбор
Совјетски Савез – види СССР
СПК – Савезна планска комисија Владе ФНРЈ
СРН (BRD) – Савезна Република Немачка (Bundesrepublik Deutschland)
СР Немачка – види СРН
СС (SS) – *Шуцштافل* (*Schutzstaffel*), Заштитни одред [нацистичка паравојна формација]
ССЈ – Савез синдиката Југославије
СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република (Сојуз Советских Социјалистических Республџк)
СТГ – Слободна Територија Трста
стр. пов. – строго поверљиво
СФРЈ (SFRJ) – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
Танјут – Телеграфска агенција нове Југославије
УДБ– Управа државне безбедности ФНРЈ (УДба)
УН (UN)– Уједињене нације (The United Nations)
Унра (UNRRA) – Управа Уједињених нација за помоћ и обнову (The United Nations Relief and Rehabilitation Administration)
УСАОЈ – Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије
ф. – фасцик(у)ла [архивска]
FEDERTERRA – Federazione nazionale fra i lavoratori della terra (Национална федерација радника земље) [Италије]

ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија

фол. – фолијација (нумерација појединачног листа архивске грађе)

HQ BAOR – Headquarters of the British Army of the Rhine (Штаб Британске армије на Рајни)

Hrsg. – Herausgeber; Herausgegeben (издавач, уредник; издање)

C.C.F.A. – La Chambre de Commerce française en Allemagne (Француска трговинска комора у Немачкој)

ЦК – централни комитет

ЦО – Централни одбор

ЦСУ СССР – Центральное статистическое управление СССР (Централни завод за статистику СССР)

ЧСР – Чехословачка Република

ШТАЛ (STAL) – Svenska Turbinfabriks AB Ljungström

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Рођен 8. 11. 1968. у Пожаревцу. На Групи за историју Филозофског факултета у Београду дипломирао 1995 (*Анилус Аустрије и његови одјеци у југословенској политици и штампи*, ментор проф. др Милан Ристовић). На катедри за општу историју 20. века похађао постдипломске студије (ментор проф. др Андреј Митровић). Докторске студије обавио под менторством проф. др Мирослава Јовановића (од 2011) и проф. др Дубравке Стојановић (од 2014).

Предавао историју у 14. Београдској гимназији (1995) и био архивиста у Архиву Југославије (1996-2005). Архивистички обрадио 4 фонда савезне електропривреде и учествовао у обради фондова Министарство поморства и Привредног савета ФНРЈ. Учествовао у постављању више изложби и аутор изложбе *Пола века Архива Југославије* (2000), радио на стандардизацији информативних средстава (1998), публиковању зборника докумената (*Извештаји МПП-а КЈ за 1940*, 2005), био коаутор *Водича кроз збирке АЈ* (2007), секретар и технички уредник часописа *Архив* (2000-2005). Ради у Народној банци Србије (саветник 2005-2007. и директор Архива 2007-2013). Коаутор више изложби приказаних у земљи и иностранству, пет каталога и биографије о Ђ. Вајферту (2010). Организовао (2008-2010) дигитализацију *Српских новина* (1883-1919) и годишњих извештаја Народне банке (1884-1940). Члан Програмске комисије Семинара за друштвену историју у ИС Петница (од 2004).

Архивистичке и историографске чланке и др. прилоге објављивао у домаћој и страниј периодици (*Историја 20. века; Годишњак за друштвену историју; Архив; Записи, Годишњак ИА Пожаревац; Наслеђе; International Review; Bulletin, Newsletter from the ЕАВН*) и зборницима (*Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert, III; Лексикон Првог светског рата у Србији; Борбе Вајферт 1850-1937*, све 2015; *Модернизација канцеларијског и архивског пословања у регистратурама*, 2010).

Служи се енглеским и делимично немачким језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: **Сапа С. Илић**

Број индекса: **5/110002**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945-1950. године

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 15. новембра 2017. године

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског
рада**

Име и презиме аутора: **Саша С. Илић**

Број индекса: **5/110002**

Студијски програм: **Историја**

Наслов рада: **Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945-1950.
године**

Ментор: **проф. др Дубравка Стојановић, Филозофски факултет, Београд**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањења у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 15. новембра 2017. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945-1950. године

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 15. новембра 2017. године

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.